ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVI Sa. 217

Aralık 1992

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1992

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler : **Sayfa**

SEVER, Y. Doç. Dr. HÜSEYİN : Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniš Karumu Kararı (1 levha ile birlikte) 667

SÜMER, FARUK : Yavuz Selim Halîfeliği Devraldı mı? 675

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : Études Turco-Safavides, XIV. Quatre Lettres de Bıyıklı Mehmed Paşa (6 belge ile birlikte) 703

İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660 – 1860) (8 resim, 1 belge ile birlikte) 727

YILMAZ, SERAP : XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından : Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları (1 belge ile birlikte) 775

ÖZKAYA, PROF. DR. YÜCEL : Anadolu'daki Büyük Hanedanlıklar 809

MERT, ÖZCAN : Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler (11 belge, 2 resim ile birlikte) 847

YAVUZ, Doç. Dr. ÜNSAL : İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler (23 belge ile birlikte) 963

AÇIKALIN, CEVAT : Cevat Açıkalın'ın Anıları : 2. Dünya Savaşının İlk Yılları (1939-1941) 985

TARHAN, PROF. DR. M. TANER – SEVİN, PROF. DR. VELİ : Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları (26 resim ile birlikte) 1081

Bibliyografya :

ÖZFIRAT, AYNUR : Maurits N. Van Loon : *Hammam et-Turkman I. II. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria* 1101

TEMİR, PROF. DR. AHMET : Lev Nikolayeviç Gumilyov : *Tisyaçeletie vokrug Kaspiya* 1105

İLHAN, M. MEHDİ : Şevket Beysanoğlu : *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, 1. cilt : Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar. 2. cilt : Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar* 1111

1992 Yılının Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler .. 1115

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt: LVI Aralık 1992 Sayı: 217

ANADOLU'DA NİŞANIN BOZULMASI HAKKINDA VERİLMİŞ KANİŠ KARUMU KARARI

Y. Doç. Dr. HÜSEYİN SEVER

Son yıllarda yapılmış olan kazılar neticesinde, bu gün sayıları 18.000 civarında olan Kültepe (Kapadokya) tabletleri arasında âile hukukuna temas eden vesikaların adedi az olduğu gibi, ifâde tarzları da kalıplaşmış ve monoton bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Prof. Dr. Emin Bilgiç, 1952 yılına kadar muhtelif yerlerde yayınlanmış ve yayınlanmamış âile hukuku ile ilgili yirmiye yakın belge tesbit ederek "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları (D.T.C.F.D. IX 3, s. 227-250'de)" adı altında yayınlamıştır.

Bunlardan beş adedi evlenme vesikası olup, bu belgelere ilâve olarak, AKT I, s. 93-94, No: 76: Asurlu Idī-Adad ile Anadolu'nun yerlisi bayan Anana'nın evliliği konusunda olan, No: 77'de ise; Šū-Su'en adlı bir Asurlu ile, yine bir Asurlu olup, Ennam-Aššur'un kız kardeşi olarak geçmekte olan Eta-RI'nin evlenmelerine âit bu iki belge de yukarıdakilere ilâve edilmiştir.

Ayrıca yine aynı eserde toplanmış olan sekiz adet ayrılma belgesi olarak adlandırılanlardan da beşi yerli erkeklerle evli olan yerli kadınlara, üçü de Asurlu erkeklerle evlenmiş olan yerli kadınlara âittir.

Bunlardan başka boşanma ile ilgili vesikalardan bir tanesi: KKS, s. 67-69, No: 36'da neşredilmiş olan, yerli (Anadolulu) bayan Ḫarnašarna ile

yine yerli (Anadolulu) erkek Ḫanaḫana'nın ayrılmalarına dâir bir belgedir[1].

İkinci ve en yeni olan belgemizi aşağıya alıyoruz:

Boşanma ile ilgili yeni vesikamız, Asurlu tüccarlardan Aššur-taklaku ile Anadolu'nun yerlisi bayan Šakriušwa'nın boşanmaları ile ilgilidir.

Burada, kadın ve erkek boşanma, yeniden evlenme, boşandıktan sonra yeni eş seçme hususunda tamâmen eşit haklara sahiptirler. Altıncı satırda zikredildiği üzere: "O kadının fiatı (bedeli) konusunda (da) (taraflar biribirlerine) dönmeyecekler (hukuki bir talepte bulunmayacaklar)" sözünden de; Bayan Šakriušwa için önceden ödenmiş olan para ile ilgili bir talepte bulunmayacaklarının ve bu konuda da mutabık kaldıklarının bir delili olarak kabûl edilmelidir.

Bu ifâdelerden anlaşıldığına göre; diğer boşanma vesikalarının aksine, burada para konusu edilmemiş olup, her iki tarafın rızası ile gerçekleşmiş bir boşanmadır.

Kt.n/k-1414

Öy. 1) Ša-ak-ri-uš-wa[2] a-ša-at 2) A-šùr-tak-lá-ku mu-tum 3) ù a-ša-tum i-né-zi-bu 4) a-ḫu-um a-na a-ḫi-im a-na 5) mì-ma šu-mì-šu lá i-tù-wa-ar 6) lu a-na ší-mì-ša lá i-tù-ru 7) Ša-ak-ri-uš-wa lu a-na 8) nu-a-im lu a-na DAM.QAR 9) a-šar li-bi-ša ta-lá-ak 10) ù A-šùr-tak-lá-ku 11) a-ša-at li-bi-šu 12) e-ḫa-az K. 13) a-ḫu-um a-na Ay. 14) a-ḫi-im a-na 15) mì-ma šu-mì-šu 16) lá i-tù-wa-ar 17) İGİ A-lu-lu DUMU Wa-al-ḫa-áš-na 18) İGİ Ša-ta-aḫ-šu DUMU Da-lá-áš 19) İGİ A-ni-na İGİ İ-dí-A-šur 20) İGİ Uš-ma-na-aḫ-šu

(1-2) Šakriušwa, Aššur-taklaku'nun karısıdır. (2-3) Koca ve karı boşandılar (Koca ve karı biribirlerinden ayrıldılar). (4-5) Taraflardan biri diğerine herhangi bir şey için dönmeyecek (herhangi hukuki bir talepte bulunmayacak). (6) O kadının fiatı (bedeli) hususunda da (taraflar biribirlerine) dönmeyecekler (bir itirazda bulunmayacaklar). (7-9) Šakriušwa, ister bir yerliye, isterse bir tüccara (Asur'lu tüccara) kalbinin istediği yere gidecek

[1] L. Matouš-M. Matoušová-Rajmová, KKS= Kappadokische Keilschriftafeln Mit Siegeln. Prag-1984.; Ayrıca V. Donbaz, Some Remarkable Contracts of I-B Period Kültepe Tablets. (Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Anatolia and the Ancient Near East) s. 80 v.d.

[2] Bkz. BIN IV, s. 208,5; s.208,6,10; E.J.Stephens, PNC= Personal Names from Cuneiform Inscriptions of Cappadocia. New Hewen-1928. s.60/b: "Ša-ak-ri-aš-wa".

(gönlünün istediği veya sevdiği birisi ile evlenebilecek). (10-12) Ve Aššur-taklaku (da) kalbinin istediği (bir) kadını alacak (gönlünün sevdiği bir kadınla evlenebilecek). (13-16) Taraflardan birisi diğerine herhangi bir şey için dönmeyecek (hukuki bir itirazda bulunmayacak).(17) Walḫašna'nın oğlu Alulu'nun huzurunda.(18) Dalaš'ın oğlu Šât-aḫšu'[3]nun huzurunda.(19) Anini'nin huzurunda. Idí-Aššur'un huzurunda.(20) Ušman-aḫšu'[3]nun huzurunda.

Adlî protokoller bizim metnimizde olduğu şekilde umumiyetle Asurlular[4] tarafından açılan dâvâlarda ve az sayıda olmak üzere Anadolu'nun yerlileri arasında vukubulmaktadır[5].

Bizim mahkeme zaptına göre, genç kızın erkek kardeşi (belki de ağabeyi) olan Pilah-Ištar, dâvâlı olan (dâvâ konusu edilen) Amur-Ištar'ı mahkemenin ve üç şahidin huzurunda, kız kardeşi ile evlenmeye dâvet etmektedir. Kızın erkek kardeşinin nişanlısı olan Amur-Ištar ise evlenmeyi kabûl etmemektedir. Metnimizin 15-16. satırlarında kaleme alındığı şekilde dâmât adayının şu sözlerini okumaktayız:

"Günler geçiyor (metin: günler ölüyor/öldü) ve ben de ihtiyarlıyorum (yaşım epeyce ilerledi/yaşlanıyorum)"

Bu sözlerden anladığımıza göre, Anadolu'da kız ve erkeklerin çocuk yaşlarda nişanlandıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır[6]. Yukarıda geçen satırlardan ayrıca, Amur-Ištar'ın genç kıza göre daha yaşlı olduğu kanaatı hâsıl olmaktadır.

Burada Amur-Ištar'ın mahkeme huzurundaki sözlü beyânı ile, "nişan hediyesi olan kemerin kendisine verilmemesi ve ağabeyine (büyük kardeşine) de bu konuda hiç bir bilgi verilmemesi sebeplerinden dolayı", üç adet şâhidin de onun söylediklerini têyid etmeleri üzerine, aralarındaki nişan akdinin bozulmasına kâfi gelmiştir.

[3] Bkz. E. Bilgiç, Afo XV, s.3 ve n. 8, s. 14.; E. Bilgiç, Die Einheimischen Appellativa der kappadokischen Texte und ihre Bedeutung für die anatolischen Sprachen. T.T.K. Basımevi. Ankara-1954. s.17 ve 37.

[4] Eisser-Lewy, MVAeG 33, s. 244 v.d.; E. Bilgiç, TDCFD. IX,3, s. 227-250; M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın. s.14-16.

[5-6] Bkz. Belleten 51, sayı: 200, s. 422, n.12; Ayrıca bkz. E. Ercan, Beşik Kertme, Folklora Doğru 30:28-30; A. Petekçi, Bozkır İlçesinde Beşik Kertme, Türk Folklor Araştırmaları 271:6223; S.V. Örnek, Türk Halk Bilimi 187 v.d. ve Geleneksel Kültürümüzde Çocuk 206: 195 v.d.; M. Tezcan, Beşik Kertmesi, Kongre Bildirileri 11:498 v.d.

Bugüne kadar neşredilmiş Kültepe Tabletleri arasında âile hukuku ile ilgili olanları arasında, nişan akdi konusunda yazılı bir vesika elegeçmemiş bulunmaktadır. Bu durumdan anladığımız kadarıyla, nişanlanmalar âileler arasında akdedilmekte olup, yazılı bir belge tanzim etmeye lüzum görmemekteydiler.

Elimizde bulunan mahkeme zaptı, Kaniš kārumu tarafından nişanın bozulduğuna ve genç erkeğin başka bir Asurlu kız ile evlenebileceğine karar vermiş olan en önemli ve en azından şimdilik eşine pek rastlanmamış, adlî protokollerden ender olanlarından bir tanesidir.

M.Ö. 1900-1700 yılları arasında, Asur Ticaret Kolineleri Çağı olarak adlandırılan 200 yıllık bir dönemde kaleme alınmış olan bu hukuki belgeler Anadolu'da, âdet ve geleneklerin hâlâ süregelmekte olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu âdet ve geleneklerin sosyal düzene göre tanzim edilmiş hukukî müeyyidelere göre, bugün dünyanın en modern ülkelerinde olduğu şekilde, kadın-erkek eşitliği mevcuttu. Anadolu kadını evlenirken, Asur ülkesinde olduğu gibi, erkeğe satılmaz, başkasına da devredilmezdi. Kadına da erkeğe tanındığı şekilde, boşanma hakkı tanınmakta ve çocuklar da mahkeme kararı ile kendilerine verilmekteydi. Bu durum, Anadolu'nun en eski toplumlarının öz kavramı olan ana-erkil âile geleneğinin devamlılığını sağlayan izleri olsa gerektir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağında, Anadolu kadını, dâima erkekle eşit muâmeleye tâbi olmuş, hiç bir zaman ikinci sınıf bir varlık olarak farzedilmemiştir. Aynı zamanda bu çağın kadını sâdece ana ve ev kadını (evin hanımı veya annesi) olmayıp, tek başına ülkesini yöneten, erkeği kral ile birlikte devlet otorite ve iktidarını yüklenmiş, ortaklarıyla beraber ticaretle uğraşan, son derece gelişmiş kişiliği ile erkeğine paralel ve atbaşı bir mevkii işgâl etmekte olduğunu görmekteyiz. Bu çağda Anadolu kadınının, diğer Önasya ve Mezopotamya'da göremediğimiz geniş yetkileriyle önemli ve sosyal bir yapıya sahip olduğu gerçeği de ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Kt. 88/k-625

Öy. Pí-lá-aḫ-Ištar a-na A-mur-Ištar
iṣ-ba-at-ni-a-tí-ma
um-ma Pì-lá-aḫ-Ištar-ma
a-na a-bi$_4$-a pì-kà

ta-dí-in ba-a-am
a-ša-at-kà a-ḫu-uz
um-ma A-mur-Ištar-ma
a-na a-bi-kà pì-i
lu a-dí-in-ma

ki-ma e-ma-e
K. [iš]-ra-am a-na
Ay. qá-áb-li-a
lá ta-dí-na-nim
ù a-ḫi-a lá ta-sí-a

u_4-mu-ú im-ṭù-ma
áš-tí-a-áb-ma ša-ni-tám
DUMU.SAL A-šùr a-ta-ḫa-az
a-ḫa-at-kà ú-lá
a-ḫa-az a-na a-wa-tim

a-ni-a-tim kà-ru-um
Kà-ni-iš i-dí-ni-a-tí-ma

K. IGI GÍR ša A-šùr
ší-bu-tí-ni ni-dí-in
IGI Ku-zi-zi-a

sK. DUMU Ì-lí-a-lim IGI Aḫ-ša-lim
DUMU I-dí-Ištar IGI Bu-ur-Sú-en_6
DUMU Da-da

Kt. 88/k-625

Öy. 1-2) Pilaḫ-İštar, Amur-İštar'a karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve,
3-6) Pilaḫ-İštar, (Amur-İštar'a) şöyle söylüyor:
Sen benim babama (kızınla evleneceğim diye) söz verdin.
Buraya gel (ve) karını al(karınla evlen).
7) Amur-İštar(da) (Pilaḫ-İštar'a) şöyle söylüyor:
8-9) Her ne kadar senin babana, (kız kardeşinle evleneceğim diye) söz verdim ise de;

K. 10-14) Kayın pederin yerine (kayın pederi temsilen) nişan hediyesi olan
Ay. belimin kemerini bana vermediğin gibi, (üstelik) benim kardeşime de (Ağabeyime de) (bu konuda hiçbirşey) söylemedin.

15-17) Günler geçiyor (O zamandan beri çok zaman geçti) ve ben de ihtiyarlıyorum (yaşım epeyce ilerledi), ve ikinci defa olarak bir Asurlu kız ile evleniyorum.

18-23) Senin kız kardeşinle evlenmeyeceğim (kızkardeşini almayacağım). Bu sözler (ve) (ifâdeler) üzerine Kāniš kārumu bizim ile ilgili, bu konudaki hükmünü verdi. Ve tanrı

K. Aššur'un kılıcının huzurunda şahitliğimizi yaptık (ifâdelerimizi verdik).

ŞAHİTLER:

24-27) İli-Alim'in oğlu Kuzizia'nın huzurunda.

sK. İdi-İštar'ın oğlu Aḫ-šalim'in huzurunda.
Dada'nın oğlu Bur-Sū'en'in huzurunda.

FİLOLOJİK İZAHLAR:

1) St.5: ba-a-am : bâ'u = gelmek fiilinden yapılmış, İmperatif 2. tekil şahıs "gel" anlamı için bkz. AHw. 117/a; CAD b 181/f-2: TCL 21,271 : 10 = "ba-a-am ... ana GN ištiia alikma"; CCT 4, 39/a r. 10=" ba-a-am ištiia adi Ālim akul"; TCL 21,267,17 = "ba-a-am leqe"; CCT 3,29,18 = "ba-a-nim erbama"; TuM 1, 19/b: 14 also 20/a:15 = "also ba-a-am malliam come and pay me in full"; BIN 4,114 teblet 11, cf. MVAG 35,74 No. 325 : 11 = "ba-a-am ... ana Ālim ṣiamma".

2) St.6: Eski Asurca'da "aḫāzum" fiili mastar hâlinde: "bir kız ile evlilik bağı kurmak, bir kız ile evlenmek, bir kadını eş olarak almak" anlamı için bkz. AHw. 18/b ve 20; CAD A/1 175/b-176= "a-hu-uz" 'eş olarak al/evlen' anlamında İmperatif (emir kipi); Kadınlar için ise: "ana mutim nadānum = bir kızı kocaya vermek", anlamı için bkz. CAD M/2 314 v.d; CAD S 230-236; Belleten 51, sayı: 200, s. 421, not: 10.

3) St.10: e-ma-e "emum = kayınpeder". anlamı için bkz. K. Hecker, GKT= Grammatik der Kültepe Texte, 62/d: "e-mì-i-ma lá e-mu-kà= ist mein Schwiegervater nicht auch deiner"; VAT 9230, 25; Ayrıca bkz. AHw. 215/b: "e-mì-i-ma lá e-mu-ú-kà= ist mein Schwiegervater nict deiner?"; Ar.Or, 18/3,315, not. 49, 25: PN e-mì-šu EL 187,10; bīt e-mì-a BIN VI, 183,8; CAD E 155/b: OA: J. Lewy, Ar.Or. 18/3,375 not.49: "šumma LÚ

ana bīt e-me-šu zubullâ izbil u aššassu mētat DUMU.SAL.MEŠ e-mi-šu ibašši ḫa-di-ma e-mu DUMU.SAL e-mi-šu ki aššatišu mette iḫḫaz".

4) St.11: "iš-ra-am a-na 12) qá-ab-li-a": išrum I: AHw.398/a: "eine Wollbinde"; aA: J. Lewy, HUCA 27,34, not.117: iš-ra-am kauft!; VAT 9237,13; KTHahn 7,34; ICK 1,88,16 (^{TÚG}iš-ram); TC 1,19,19; išram Talḫadītam 3,2108; cf. titâm u iš-ra-am CCT 3,25,27,31; BIN 4,4,88,4f.pl,f. (cf. ešrētu 2a) x išra-tim/tum 180, 7; CCT 5,41a, 29;
CAD İ/J 261/b: išru A= Yünden yapılmış kemer veya çarşaf gibi özel giyim eşyası. OA: Pl. išrātum.

1) KTHahn 7,34: "iš-ra-am PN naš'akkum PN= ist bringing you one išram-belt."

2) TCL IV, 19,19: "1 iš-ra-am u 1 paṭram naṭbaḫam damqam šēbilamma= send me one išram and one good butcher knife".

3) TCL XXI, 210,8: "iš-ra-am Talhatītam = one išram-garment of Talhat-quality(or make). cf. ana 16 iš-ra-tim 3 Talhatê ašqul= I paid (x copper) to three natives of Talhat for 16 i.-garments. BIN IV, 180,7, also 3 iš-ra-tum 2/3 MA.NA URUDU three İ.—garments (costing) forty schekels of copper OIP XXVII, 58,26, also 1 iš-ra-am BIN IV, 88,4 and 5; 1 TÚG iš-ra-am kisâm tadmiqtaka PN naš'akkum PN= is bringing you one i.-belt (with an attocked money bag as a present for you Hrozný Kültepe 88,16; iš-ra-am aqqablia šāmama= buy me one i.-belt to (put around) my waist= bana belimi saracak şekilde bir kemer satın al"; VAT 9237, 13, cited by J. Lewy, HUCA 27,34, not. 117.

Her ne kadar K. Balkan, Belleten 51, sayı: 200, s. 423'de: "Nişanın görüldüğü şekilde erkek tarafından resmî bir beyânla bozulması, erkeği, âilesi tarafından kızın âilesine verildiğini düşünebileceğimiz nişan hediyelerini geri almak hakkında herhalde yoksun bırakmaktadır. Bununla beraber Kültepe tabletlerinde herhangi bir nişan hediyesi söz konusu edilmemiştir". Sayfa 425'de de: "Kapadokya metinlerinde bir nişan hediyesi söz konusu edilmemiştir. Fakat kızın erkeği koca olarak kabûl etmemesi herhalde bir kızı, erkeğin âilesi tarafından kızın âilesine verildiği farzedilecek nişan hediyeleri üzerindeki tasarrufundan mahrum bırakmaktır". diye söz etmekte ise de; Bizim metnimizin 11-12. satırlarında bahsi geçen eşyanın, yukarıdaki kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Asur Ticaret Kolonileri Çağında nişan hediyesi olarak *"belkemeri"* verilmiş olduğunu görüyoruz.

— 11 —

Kt. 88/k-625

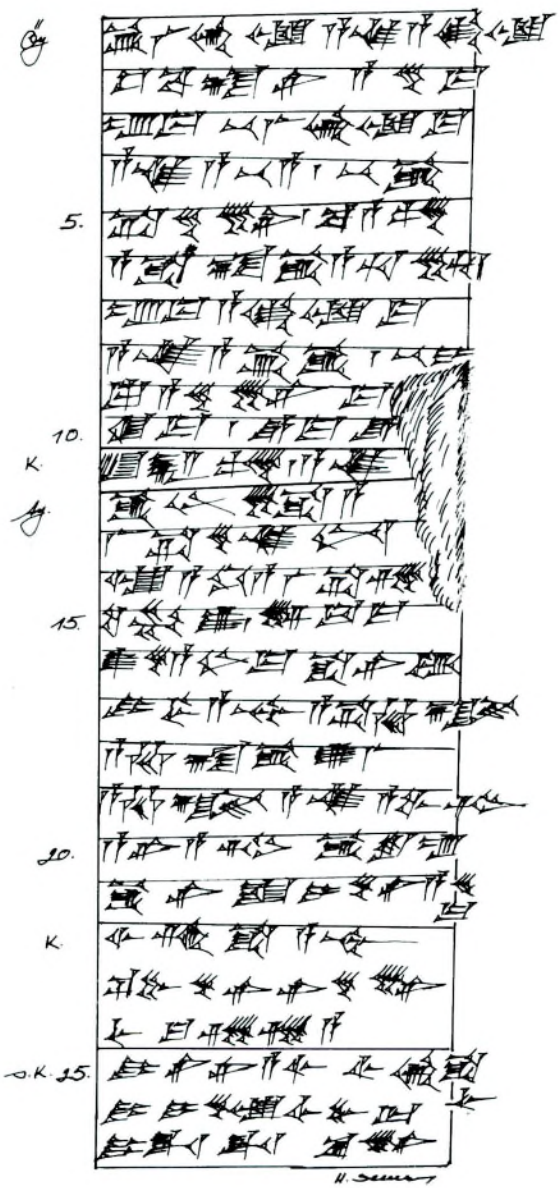

YAVUZ SELİM HALÎFELİĞİ DEVRALDI MI?

FARUK SÜMER

M. Le Baron C. d'Ohsson'un tanınmış iki eserinden birinin *Tableau général de l'Empire Othoman* (=Osmanlı İmparatorluğunun genel tablosu) olduğu malumdur[1].

Yedi ciltden müteşekkil olan bu eserin ilk cildi 1788 de yayınlanmış, son cildi ise ancak 1824 yılında çıkabilmiştir. Müellifin bu eseri bilhassa Osmanlı devletinin teşkilâtı, müesseseleri ve gelenekleri ile XVIII. yüzyıldaki kibar halkın yaşayışı konularında değerli bir kaynaktır. Çünkü, Ermeni asıllı olan Baron d'Ohsson İstanbul'da doğmuş, büyümüş, yine orada İsveç maslahatgüzarı olarak vazife görmüştür. D'Ohsson eserinin I. cildinde İslâm dininin esasları hakkında bilgi verirken *imâmet* meselesi üzerinde durmuş ve bu arada şu sözlere de yer vermiştir:

"Les Coureysechs, de tout temps cansidérés comme la plus noble des tribus Arabes, ont pour souche commune Fihhr-Coureysech. Les auteurs nationaux le font descendre en ligne droite d'Ismail fils d'Abraham. C'est dans cette tribu que Mohammed prit naissance par la branche de Haschim son bisaïeul. On voit dans l'arbre généalogique de cette maison, que les premiers Khaliphes, ainsi que les Ommiades et les Abassides, descendent également de Fihhr-Coureysch, mais par des lignes différentes.

La masion Othomane n'a pas l'avantage d'être du même sang, comme l'exige la loi canonique, pour avoir droit à l'Imameth. Cependant, selon l'opinion unanime des juristes modernes, ce droitest acquis aux Sultans Othomans, par la renonciation formelle qu'en fit, l'an 923 (1517), en faveur de cette maison souveraine, dans la personne de Selim I, Mohammed XII Ebu-Djeafer, dit Mutewwekil al'allah. C'est le dernier des Khaliphes Abassides, dont le sacerdoce fut détruit du même coup qui renversa la puissance des Memlouks Circassess en Egypte. Selim I reçut encore dans la même année les hommages du schérif de la Mecque Mohammed Eb'ul-Bereke-ath, qui lui fit présenter dans un plat d'argent les clefs du Keabé par Ebu-Noumy son fils".[2]

[1] D'Ohsson'un diğer tanınmış eseri de, yine bilindiği üzere, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan* (La Haye et Amsterdam, 1834-5)'dır. Müellefin bu değerli eserinden de hâlâ faydalanıldığı görülüyor.

[2] *Tableau général de l'Empire Othoman,* Paris, 1783, I, s. 269-270.

"Her zaman bütün Arab oymaklarının en asili sayılmış olan Kureyşliler'in, en eski ortak ataları Fihr-Kureyş'tir. Yerli müellifler onu İbrahim'in oğlu İsmail'den indirirler. İşte Muhammed bu oymağa mensup dedesinin babasının adıyla anılan Hâşim kolundan dünyaya gelmiştir. Bu aileye ait soy kütüğünde görüleceği gibi, ilk halîfeler ile Emevî ve Abbasiler, farklı kollardan olmak üzere Fihr-Kureyş'den inerler.

Halbukî Osmanlı hânedanı halîfelik (imamet) hakkına sahip olmak için şeriatın istediği bu oymaktan gelmek şerefinden mahrum bulunmakta idi. Bununla beraber, şimdiki fakihlerin birlik içinde paylaşdıkları görüşe göre 923 (1517) yılında Mütevekkil 'Alal-lâh denilen Ebu Cafer XII. Muhammed, Selim'in şahsında hakimiyet süren bu hânedan lehine kesin olarak feragat ederek bu hak Osmanlı hânedanına kazandırılmıştır. Bu, Abbasî halîfelerinin sonuncusu idi. Mısır'da Çerkes Memlükleri'nin hakimiyetini yıkan darbe Abbasî halîfelerinin de varlığına son vermiştir. Aynı yıl içinde Mekke şerifi Ebu'l-Berekât I. Selim'e tâbiliğini bildirmiş ve oğlu Ebu Numey vasıtasiyle bir gümüş tepsi içinde Mekke'nin anahtarlarını takdim etmişti."

M. D'ohsson'un vermiş olduğu bu haber, bir hakikat gibi kabul edilerek, kendisinden sonra Avrupa ve Türkiye'de yazılmış olan eserlerde tekrar edilmiştir.

Fakat Rus âlimlerinden W. Barthold, 1912 yılında yayımladığı bir makalede, bazı Türk kaynağı ile Mısırlı İbn İyas ve İbn Zünbül'e dayanarak Yavuz'un halîfeliği el-Mütevekkil 'Alal-lâh'dan devralmadığını ortaya koymuştu[3].

Barthold'un bu mütalâası tam bir tasvible karşılandı ve halîfeliğin devralındığı haberi Avrupa ilim âleminde, geniş ölçüde veya tamamiyle değerini kaybetti. Bu arada Alman âlimlerinden C.H.Beckerde Barthold'un mütalâasını da teyid eden halîfeliğin tarihi hakkında uzunca bir makale yayımlamıştır[4].

[3] *Ḫalif i Sulṭân, Mir Islama,* Petersbourg, 1912, I, s. 203-226, 345-400.

[4] *Barthold's Studien Über Kalif und Sultan, Der Islam,* Strasbourg, 1916, V. s. 350-412. Burada şu hususu açıkça belirtmek isterimki Yavuz Selim'in halîfeliği devralmadığını o devrin kaynaklarını okumam sonucunda anlamıştım. Esasen bu kaynaklardan birini, mesela Haydar Çelebi'nin Rûznâmesini okuyan bir kimse bunu anlayabilirdi. Bu sebeple yukarıda adı geçen Avrupalı şarkiyatcıların makalelerinden ve diğer makalalerden ancak, konuyu araştırmaya başladığım zaman haberdar olmuştum.

Ülkemize gelince az yukarıda işaret edildiği gibi, orada da D'Ohsson'un verdiği haber en küçük bir şüpheye yer verilmeden benimsenmiş[5] ve adları geçen incelemeler yayımlandıktan ve muhtevaları tanındıktan sonra da benimsenme devam etmiştir. 1990-1991 yıllarında yayımlanan eserlerde de hâlâ Yavuz'un halîfeliği devraldığından söz edildiğinin görülmesi, konunun bir mutehassısca ele alınıp Türk aydınlarına gerçeğin ne olduğunu geniş ve açık bir şekilde anlatmasının gerekli olduğunu ortaya koymuştur.

İşte bu makale *sadece bu düşünce ile kaleme alınmıştır.* Değilse halîfelik, yakın ilgi sahama giren bir konu değildi. Olmamış bir hadisenin olmuş gibi anlatılmakta ve yazılmakta devam etmesi gerçeği yakından bilen bir tarihçi olarak beni daima rahatsız ediyordu.

Yukarıda adları geçen W. Barthold ile C.H. Becker'ın incelemeleri ülkemizde çok geç tanınmıştır. Şâyet, bu incelemeler erken bir zamanda bilinse idi 1924 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde halîfeliğin ilgası ile ilgili müzakerelerde bu incelemelerin sonuçlarından, şüphesiz, söz edilecekti. Fakat o yılların önde gelen tarihçilerinden Halil Edhem Bey'in Barthold ve Becker'in incelemelerinden haberdar olmaması hayretle karşılanabilir. Çünkü o, Türkiye tarihi ile ilgili Avrupa neşriyatını en yakından takip eden âlimlerimizden biri idi. Bu böyle olmakla beraber 1927 yılında yayımladığı *Düvel-i İslâmiye*'de, yerli ve yabancı bütün kaynakları görerek Mısır'daki Abbasî halîfelerinin tarihi üzerinde yaptığı bir araştırmada[6] Barthlold'un adı geçen makalesini zikretmez. H. Edhem bu araştırmasında halîfeliğin Yavuz Selim Han tarafından devr alındığı hakkında hiç bir kayda rastgelmediğini söylediği halde[7], Selim'in halîfe unvanını aldığını yazmıştır[8].

[5] Bu arada ünlü âlim Cevdet Paşa da (1822-1895) Yavuz'un halîfeliği Mısır seferi esnasında aldığını yazıyor (Tarih, İstanbul, 1309, I, s. 38). Yine o Hazret-i Peygamber'e isnat edilen İstanbul'un fethi ile ilgili hadisin de doğruluğuna inanıyor ki (aynı eser, I, s. 37) hayret vericidir.

[6] Düvel-i İslâmiye, İstanbul, 1927, s. 16, 21.

[7] "Bu cihete (yani halîfeliğin Selim tarafından devralındığına) dair tarihlerimizde hiç malumat bulamadık" (aynı eser, s. 19).

[8] "Fazla olarak Mısır'da bulunan Abbasî halîfesi el-Mütevekkil 'ala'llâh-ı Sâlis de İstanbul'a sevk olunduktan sonra hilâfet-i İslâmiyye Osmanlı sultanlarına intikal etmiştir" (s. 109, ayrıca 17-19. ve 322. sahifelere de bk.).

Fakat H. Edhem Eldem sonra başka bir kitabında Yavuz Selim'in halîfeliği devralmadığını, esasen buna da ihtiyaç olmadığını açıkça yazmış ve bu devralma rivayetine inandıkları için *Tarih-i Enderun* müellifi Ata'yı, Müverrih Hayrullah Efendi ile Vatan Şâiri Namık Kemal'i tenkid etmiştir (Mısır'ın son Memlük sultanı Melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitabe, İstanbul, 1935, s. 37-46).

Anlaşıldığına göre Yavuz Selim'in halîfeliği devralmadığı hususu Halil Edhem'den sonra, 1940 yılında yayımlanmaya başlanan İslâm Ansiklopedisi'nde ifade edilmiştir. Orada aslı V. Zetterstéen tarafından yazılmış olan *"Abbasiler"* maddesinin tercümesine sıkıştırılan ilave bir metinde: *"Son Mısır halîfesi Abbas (!) el-Mütevekkil'in hilâfeti Osmanlı pâdişahı Selim'e devri merasimi hakkında Avrupa tarihçilerince kabul edilen nazariye hakikî bir esasa müstenit değildir ve bunu Barthold kat'i olarak efsane sahasına ithal etmiştir.....İsveç hizmetinde bulunan İstanbullu Ermeni Mouradgea d'Ohsson'un bu efsaneyi neşretmesi bunun garpte yayılmasına sebebiyet vermiştir."* denilmiştir[9]. Yine aynı ansiklopedinin aslı T.W. Arnold tarafından kaleme alınmış olan *Ḫalîfe* maddesine de şu sözlerin eklenmiş olduğu görülür: *"Mısır'ın fethini müteakip Kahire'de tutulan bir rûznâmeden (Haydar Çelebi rûznâmesi, Brit.Mus.) Selim I. Kahire ulemasını toplayıp saltanatının meşruiyeti için makamı hilâfetten icâzet talebi lâzım olup olmadığını sormuş ve ulemanın böyle bir muameleye lüzum olmadığını söylemeleri üzerine kendisinin bu hususta halîfe ile aslâ temas etmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih Mısır'ın fethinden sonra Mekke ve Medine'nin anahtarlarını ve emânet-i mukaddeseyi Mekke şerîfinin oğlu vasıtası ile Kahire'ye göndermiş olmasının bilinmesine nazaran Selim I. in hilâfeti Mısır'da deruhte ettiğine dair dönen rivayet, bundan ileri gelmiş olsa gerektir. Hilâfetin Selim I'e teslimi gibi bir vak'a ise ne mezkûr rûznâmede ve ne de diğer fetihnâmelerde zikredilmediğine göre asılsız ve esassız bir rivayetten ibaret olması muhakkak sayılabilir*[10].

Merhum Şinasi Altundağ, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Selim I maddesinde[11]: *"eski ve hemen hemen muasır diyebileceğimiz kaynaklarda iki buçuk asır sonra ortaya çıkan ve el-Mütevekkilin Selim I lehine hilâfet makamından feragat ettiğine dair hiç bir rivayet yoktur ve bu rivayet hiçbir zaman tevsik edilmiş değildir"* demiştir.

[9] I. s. 19.

[10] V-1, s. 151. Bu ilâve de, bundan önceki ilâve gibi, Ansiklopedinin Tahrir Heyeti'ne aittir. Bu sonuncuda mühim bir hata vardır ki o da Selim'in, Mısır ülemasını toplayıp onlardan sultanlığının meşruluğu için halîfeden icâzet talebinin gerekli olup olmadığını sormasıdır. Evvela Haydar Çelebi'nin Rûznâmesinde böyle bir haber olmadığı gibi, olması da mümkün görülmezdi. Çünkü Yavuz gibi kudretli ve kültürlü bir hükümdarın hiçbir nüfuzu olmayan halîfeye, Mısır ve Suriye üzerindeki hakimiyetinin meşruiyeti için de olsa başvurmayı düşünmüş olması kabul edilemez. Sâniyen Mekke şerifinin oğlu ile Selim'e emanet-i mubâreke'yi gönderdiğinin söylenmesi de yanlıştır. Çünkü Mekke şerifi tarafından Osmanlı hükümdarına kutsal sayılan herhangi bir şey gönderilmemiştir. Eğer Tahrir Heyetince Feridun Bey'in Münşeâtı'ndaki Haydar Çelebi'nin Rûznâme'sine bir göz atılsa idi, bu yanlış mütalâa, şüphesiz, serdedilmeyecekti.

[11] X, s. 430.

Selahattin Tansel de Yavuz Sultan Selim adlı kitabının *Hilâfet meselesi* bahsinde bir çok kayıtlar zikrettikten sonra bu kayıtlara dayanarak "hilâfetin devredildiği hakkındaki "söylentilerin" bir esasa dayanmadığını yazmıştır.[12]

Fakat bütün bu açıklamalara rağmen bu rivayet eski değerinden pek bir şey kaybetmemiş ve gerçek bir hadise gibi yazılması ve anlatılması (derslerde ve konferanslarda) devam etmiştir. Rivayetin değerini geniş ölçüde korumasında açıklamaların kitap ve makaleler de değil, daha ziyade ansiklopedi maddelerinde yapılmış olması bir âmil teşkil edebileceği gibi, bazı tanınmış yetkililerin ondan bir gerçekmiş gibi söz etmeyi sürdürmeleri de tabiî çok daha mühim bir âmil olmuştur.[13]

1258 yılında Bağdad'ın Moğollar tarafından alınması ve Halîfe el-Müstaʿşim bi'llâh'ın öldürülerek Abbasî devletinin ortadan kaldırılması üzerine hânedan mensuplarından bazıları Mısır ve Suriye'ye hakim olan Memlük devletine sığınmışlardı. Memlük hükümdarı Meliküz-zâhir Bey Bars[14], bilhassa Moğollar ile yapılan mücadelede Abbasî hânedanının manevî nüfuzundan faydalanmak için kendisine sığınan Abbasî hânedanından Ebû'l-Ḳāsim Aḥmed'i el-Müstanşir bi'llâh unvanı ile halîfe ilan etmişti (659=1261 yılında). Halîfe, ülkesini Moğollar'dan geri almak istiyordu. Fakat Bey Bars va'dettiği yardımı yapmadı; Bey Bars'ın yakınları: "asker verirsen bu askeri sana karşı kullanabilir" diyerek onu vehme düşürmüşlerdi. Buna rağmen Halîfe çoğunu göçebe Arablar'ın ve bir kısmını da Türkmenler'in teşkil ettiği küçük bir ordu ile vatanını kurtarmak için yola çıkmıştı; fakat Moğollar'ın pususuna düşerek yenildi ve hayatını kaybetti (660=1262).

Bereket versin Halîfe'nin akrabası Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed savaş meydanından uzaklaşıp Kahire'ye dönebilmişti. Bey Bars bu defa da bu Ahmed'i halîfelik makamına çıkardı (660=1262). Bu yeni halîfe de el-Ḥâkim

[12] Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1969, s. 210-215.

[13] Bu yetkililerin başında Merhum İ.H. Uzunçarşılı gelmektedir. Uzunçarşılı *"Osmanlı Tarihi"* adlı eserinde kaynak göstermeyerek şunları yazmıştır: *"II. Mütevekkil 'alâ'llah, İstanbul'da bulunduğu sırada hilâfeti Sultan Selim'e terk eylemiş olduğundan bu tarihten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 26 Receb 1342 ve Mart 1924 tarihinde hilâfeti ılgasına kadar Osmanlı padişahları dört asır büyük bir İslâm kütlesi tarafından halîfe olarak tanınmışlardır* (TTK yayınlarından, Ankara, 1949, II, s. 280).

[14] Bu ismin Bay Bars şeklinde okunması, bana göre hatalı gibi görünüyor. Çünkü bay (zengin) kelimesi kaynaklarda, daima, elif konularak bây — باى şeklinde yazılır. Bey de umumiyetle beg (بك) tarzında gösterilir. Bu sebeple Bey Bars'daki bey, beg'in Kıpçaklarca telaffuz edilen şekli olmalıdır. Çünkü Kıpçaklar'ın beg'i, bey şeklinde söyledikleri bilinir.

bi-emri-llâh unvanını aldı. Sayıları yirmiyi bulan Mısır Abbâsî halîfeleri bu zattan gelmişlerdir.

Mısır Abbâsî halîfelerinin hukukî durumlarına gelince, onlar tamamiyle sultanların memurları gibi idiler. Sultanlar emrederler, onlar da bu emirleri derhal yerine getirirlerdi. Verilen emirler karşısında tereddüd göstermek bile mevki ve itibarı kaybetmek ve dolayısıyla yoksulluğa düşmek demekti. Onun için hiçbir halîfe sultanın emir ve isteklerine karşı gelmemiştir.[15]

Halîfelerin yaptıkları başka işler, sultanların biat merasiminde hazır bulunmak, dört mezheb baş kadıları ile birlikte Kale'ye (sultanlar orada otururlardı) çıkarak yeni ay, yeni yıl, Ramazan ve Kurban bayramları dolayısı ile sultanı tebrik etmek, sultan ve büyük beyler tarafından verilen ziyafetlere katılmak, sultan, sultanın yakınları ile büyük beyler ve onların yakınlarının cenaze törenlerinde hazır bulunmak, mezarlığa kadar kadılarla birlikte yürümek idi. Halîfelerin kendilerini, sultanlar vasıtası ile başvuran yabancı devlet reislerinin hükümdarlıklarını tasdik etmelerinin de başlıca vazifelerinden biri olduğu biliniyor. Bunda da, tabiî, sultanın muvafakatı şarttı. Onların bir başka vazifeleri de, baş kadılar gibi, sultanların askerî seferlerine gitmekti.

[15] Halîfelerden bazıları talihsiz bir hayat geçirmişlerdir. Mesela Üçüncü Halîfe el-Müstekfî bi'llâh (701-740=1302-1340), değerli bir insandı. İyi kalbli, cömert, kültürlü, yazısı güzel, çevgen oyununda mâhirdi. Sultan el-Melikün-Nâsır onu çok seviyordu. Fakat kuru bir iftira yüzünden, bu fazîletli insanı ilk önce kalede haps tuttuktan sonra, Kûs yöresine sürdü. El-Müstekfî orada hayata veda etti (740=1340).

Onun halefi olan el-Vâsiḳ bi'llâh ise zevk ü safa içinde yaşamayı sevdiği ve bilhassa ayak takımı ile düşüp kalkmaktan hoşlandığı için halîfelikten azledilmişti (740=1340).

Aynı yüzyılın ikinci yarısında Ebu Abdullah Muhammed, el-Mütevekkil 'ala'l-lâh unvanı ile üç defa halîfelik makamına geçmiş ise de Sultan Berkuk tarafından bir müddet kalede hapsedilmişti (ölümü: 791=1389).

Kardeşi el-Mu'taṣım bi'llah ise iki defa halledilmişti. El-Mütevekkil'in oğlu el-Musta'în'e gelince o, ilk ve son defa, sultanlık tahtına çıkarılan halîfedir.

Fakat el-Müsta'în, sultanlığı mecbur bırakıldığı için kabul etmişti. Mamafih hiçbir gücü olmayan sultanlığı da ancak altı ay kadar sürdü. 815 (1412) yılında sultanlığı sona erdirilen el-Müsta'în, kalede hapsedilmiş, 816 (1414) da da halîfelikten çıkarılıp İskenderiye'de hapse gönderilmişti. Onun orada 824 (1421) yılına kadar yattığı biliniyor. El-Müsta'în'in anası *Bay Hatun* adlı bir Türk cariyesi idi. Hapisden çıktıktan sonra yine İskenderiye'de oturmuş ve parası olduğu için müreffeh bir hayat geçirerek mahpusluk yıllarının acılarını unutmaya çalışmıştır. Kardeşi ve halefi el-Mu'tażid de Gözel adlı bir Türk cariyesinden doğmuştu. El-Mu'tażid değerli bir halîfe idi; öyleki o, Abbâsî halîfelerinin en faziletli şahsiyetlerinden biri sayılmıştır (ölümü: 1441). El-Müstekfî bi'llâh'dan sonra halîfe olan el-Ḳâim bi-emri'llâh ise hayatının son yıllarını sürgüne gönderildiği İskenderiye'de geçirmişti (ölümü: 855 = 1451).

Böylece Halîfe III. Mütevekkil 'Ala'l-lâh Sultan Ḳânî Ṣav el-Ġavrî (قانصو الغورى) ile[16] Haleb'e gitmişti (922=1516)[17].

Sultan el-Gavrî Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim'in ülkesine hücum edeceğinden şüphelenerek Haleb'e geldi; sonra oradan iki konak mesafedeki *Merc Dâbıḳ* düzlüğünde iki hükümdar karşılaştılar. Onların her ikisi de şâir idiler: El-Gavrî, bütün Çerkes Memlükleri gibi, Türkçe konuşuyor, hatta bu dilde şiirler yazıyor ve Türkçe şiir söyleyen ve kitap yazan müellifleri de himaye ediyordu. Kanısav'ın tefsire dair bir eseri ile Arapça bir divanı olduğu biliniyor[18].

Sultan el-Gavrî Merc Dâbiḳ'ta Dâvud Peygamber'e ait olduğu söylenilen mezarın yanında durarak ordusunu savaş düzenine soktu; sağında Halîfe el-Mütevekkil 'Alâ'l-lâh bulunuyordu. Sultan ve Halîfe aynı biçimde giyinmiş olup omuzlarında birer harp baltası görülüyordu. Halîfe'nin kırmızı renkteki sancağı, başının üzerine çekilmişti. Sultan, herbiri sarı renkteki ipek kese içinde 40 aded Kur'an nüshası taşıyan seçkin bir toplu-

[16] Bu isim, bilindiği üzere, şimdiye kadar Ḳânṣu (قانصو) veya Ḳânṣûh (قانصوه) şeklinde okunmuştur. Fakat araştırmalarımız bu okunuşlardan hiç birinin manası olmadığı ihtimalini geniş ölçüde ortaya koymuştur. Bu sebeple bu ismin doğru okunuşunun görüldüğü üzere, Ḳânışav olduğu düşünülmüştür. Buradaki *"şav"*, ismin ikinci kelimesi olup *"sağ"* sözünün ġ > v değişmesi ile almış olduğu şekildir. Sağ kelimesinin ise, *sağlık, esenlik,* manalarından başka sağ, tatlı, iyi, temiz, halis, sağlam, sıcak manalarına geldiği de bildiriliyor (bk. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugât-it Türk dizini,* TDK, Ankara, 1986, IV, s. 480). Buna göre ḳânı şav (< sağ), kanı iyi, temiz gibi bir mana taşımaktadır. Ḳânsûh okunuşuna gelince bu, vav'ın sâkin okunması için üstüne konulan sükûn (cezme) işaretinin *"he"* harfi sanılmasından ileri gelmiştir.

Ḳânışav'dan başka, yine, ḳan ile yapılmış bazı isimlerin Memlükler arasında kullanıldığı görülür: ḳânım ((قانم)), cânım adı gibi), ḳânıbây (قانى باى ، قانباى) — kanı zengin, kanı asil) kanı bek (قانى بك ، قانبك) — kanı güçlü). Bu konuda daha fazla bilgi için, yakın bir zamanda yayınlanacak olan *Tarihte Türkçe şahıs adları* adlı kitabımıza bk.

[17] Seferde halîfelerin masrafları sultanlar tarafından karşılanıyordu. Sultan Halîfeye "sefer hazırlığını gör" diye haber göndermiş, Halîfe de sefer masraflarını karşılamak üzere 5000 dinar veya daha fazla bir paraya ihtiyacı olduğunu bildirmişti. Fakat el-Ġavrî Halîfe'ye sadece 500 dinar yollamış bu, ise onu güç bir duruma sokmuş ve borçlanmak zorunda kalmıştı (İbn İyâs, Bedâyi' uz-zuhûr fi veḳâyi'd-duhûr, yayınlayan M. Mustafa, Kahire, 1961, IV. s. 23, 30, 33, 36, 41, 47, 51, 60).

[18] İslâm Ansiklopedisi, Kansu maddesi, VI, s. 162-164. Orada el-Gavri'nin vefat yılı olan 1516 tarihinin yanına sual işaretinin konmasının (s. 162) sebebi anlaşılmadı. Osmanlı ve Memlük kaynaklarının ifdelerinden el-Gavrî'nin savaşın vuku bulduğu gün (25 Receb 922 — 24 Ağustos 1516) vefat ettiği anlaşılıyor. Her yönü ile el-Gavri'nin hayatının geniş bir şekilde incelenmesinin iyice bilinmeyen bir çok meseleyi aydınlığa kavuşturacağı ve bazı şüpheleri de bertaraf edeceği muhakkaktır.

luk tarafından çevrilmişti. Bu Kur'anlar arasında Halîfe Osman tarafından yazılmış olan Kur'ân nüshası da vardı[19].

Yine Sultan'ın çevresinde Mısır'ın ünlü velisi Ahmet Bedevî'nin halîfesi, Ḳâdirî tarikatının şeyhleri ile Mısır'ın en tanınmış kadın velisi Seyyide Nefîse'nin (ölümü: 208=824) türbesinin bakıcısı[20] yer almışlardı. Bunlardan Ahmed Bedevî halîfesinin kırmızı, Ḳâdirîlerin yeşil bayrakları, Seyyide Nefîse Türbesi bakıcısının da siyah bayrağı vardı[21].

Memlükler ile harbin kaçınılmaz olduğunu gören Selim Han Memlük ülkesine girerek, 922 yılı Receb ayının 21'inde (22 Ağustos 1516) Ayıntab'a (Gaziantep) gelmişti. Aynı gün bütün paşalar ve beyler çağırılıp *"İttifakla sûret-i cenk tasvir olundu"*. Ertesi gün de *"asker tertibi ve cenk ve alaylar ahvali"* görüşüldü[22]. Ayın 25 inde Merc Dâbık'a varıldı. Memlük ordusu da daha önce aynı yere gelmişti. İki taraf da savaş düzeni aldı. Memlük ordusunun sağ koluna Şam naibi (valisi) Sîbây, sol kola Haleb valisi Ḫâyır Beg kumanda ediyordu. Sultan Kanısav el-Ġavrî göğüsde yer almıştı. Atabeg Sudun(?) el-Acemî de göğüste idi.

Osmanlı ordusuna gelince, sağ kolda Anadolu beğlerbeğisi Zeynel Paşa ile Karaman beğlerbeğisi Hüsrev Paşa ve Dulkadır beyliği hakimi Şehsûvar oğlu Ali Beğ ile Ramazan oğlu Mahmud Beğ ve Diyarbekir beğlerbeğisi Bıyıklı Mehmed Paşa yer aldılar[23]. *Bunların üçü de Türkmen* idi.

Akkoyunlu hânedanından Ferahşad Bey de bu savaşta bulunmuş ise de hangi kolda yer aldığı bilinmiyor. Böylece Merc Dâbık savaşına dört ünlü Türkmen beyi'nin katılmış olduğu görülüyor[24].

[19] İbn İyas, IV, s. 68-69. Fakat Hazret-i Osman'ın Kur'ân'ı çok yerde tarihçinin karşısına çıkar.

[20] Seyyide Nafîse hakkında İslâm Ansiklopedisi'ne bk. (IX, s. 183-184).

[21] İbn İlyas, V, s. 69.

[22] Haydar Çelebi, *Rûznâme, Feridun Bey, Münşeatüs-selâtin,* İstanbul, 1274, I, s. 479.

[23] Şükrü (Selim-nâme, Ali Emîri Ktp., 122a) ve Hoca Sa'deddin (*Tacüt-tevârih, İstanbul, 1280, II,* s. 333). Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Rumeli kuvvetlerinin bulunduğu sol kolda yer aldığını yazarlar.

[24] Sultan Selim Han'ın annesi 'Âişe Hatun'un da Türkmen asıllı olduğuna burada işaret edelim. Fakat *Tarih-i Saf* müellifi Kemâleddin Efendi'nin (ölümü: 1032 — 1623) yazdığı gibi 'Âişe Hatun Dulkadır Beyi Alâüddevle'nin kızı değildir. Öyle olsa idi çağdaş kaynaklarda bir vesile ile şüphesiz bundan söz edilecekti. 'Âişe Hatun, Müverrih Mustafa Cenâbî Efendi'nin bildirdiği gibi (el-'Aylemüz-zâḫir, Nurosmaniye Ktp., nr. 3098, 346ª) Amasya yöresindeki Türkmen beylerinden birinin kızıdır (vefatı 911 — 1505). Buna göre Yavuz Selim Orhan Bey'den sonra gelen hükümdarlar arasında anası Türk asıllı olan biricik pâdişahdır.

Savaş kaba kuşlukta Memlükler'in hücuma geçmeleri ile başladı. Cündî denilen ağır zırhlı Memlük atlı birlikleri en çok sağ koldaki Şehsüvar oğlu Ali Beğ ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kuvvetleri üzerine yükleniyorlardı[25]. Bu husus herhalde Memlükler'in Türkmen birliklerini daha kolay bozguna uğratacaklarına inanmaları ile ilgili olmalıdır. Fakat inandıkları gibi olmadı ve ikindi vakti ağır bir bozguna uğradılar (25 Receb 922=24 Ağustos Pazar 1516). Duyduğu derin üzütünden El-Gavrî'ye inme geldi ve bu yüzden aynı gün (yani 25 Receb Pazar) hayata veda etti[26]. Kendisinden başka Atabey Sodun el-Acemî, Şam naibî Sibay, Trablusşam valisi Temür öz (؟ تمراز) Safed valisi Turabay, mukademlerden yani kırk erlik beylerinden Sultan'ın yakını Beybars (بيبرس), ikinci emirahur Akbay et-Tavîl ile daha nice emîrler savaş meydanında kaldılar[27] ve birçokları da tutsak alındılar[28]. Bunlardan biri Haleb valisi Ḫâyır Beg idi[29].

[25] ..."Düşman bir zaman at eylendirüb andan her cânibden yüriyiş idüb ekseri Şehsüvar Oğlu Ali Beğ ve Diyarbekir beğlerbeğisi Mehemmed Beğ üzerine sağ cânibe yürüyüp hayli müdded ceng ü cidâl ikindiye dek kıtal olub" (Haydar Çelebî, Rûznâme, Feridun Bey, I, s. 479; Keşfî, Selim-nâme, Süleymaniye, Esad Efendi Ktp., nr. 2147, 77[a]).

[26] Yine aynı gün cesedinin bulunduğu ve başının kesilip Selim Han'ın atının ayaklarının önüne atıldığı bildiriliyor (Şehzâde Süleyman ile Kırım Hanı'na gönderilen fetihnâmeler, Ferîdun Bey, I, s. 427, 430).

Hoca Sadeddin'e göre, Gavrî'nin hadım ağası hükümdarının cesedinin bulunduğu yeri bildirince Selim Han durumu anlamak için bir çavuş göndermiş. Çavuş Gavrî'nin başını kesip Selim Han'a getirmiş. Selim Han çavuş'un bu hareketine kızıp onu ağır bir şekilde cezalandırmak istemiş (Tacüt-tevârih, I, s. 337). Fakat buna inanılmaz. Kısa Günlük'te (Rûznâme) şu sözlere rastgeliniyor: "Yirmisekizinci gününde divan oldu. Sultan (Gavri)'nın meyyiti haberinin ve kabrinin kande idüğün bilmek içün Yular Kısdı Oğlu mîrliva-i Kara Hisar-ı Şarkî İskender Beğ irsal olundu (Feridun Bey, I, s. 480).

[27] İbn İyas, V, s. 70, 71, 72. Haydar Çelebi'nin Rûznâme'sinde muharebede ölen memlük emirlerine dair uzun bir liste vardır (s. 479-480). Ancak bu listenin doğruluğu çok şüpheli görünüyor. Çünkü, İbn İyas Ruznâme'de zikredilen emirlerden mühim bir kısmının daha sonraki savaşlarda öldükleri ve ya tutsak alınıp hayatlarına son verildiğini yazıyor.

[28] Bu beyin adı İbn Iyas'da, gösterildiği gibi, Ḫâyır Beg (s. 76), İbn Tulun da (Mufâkehetül-hillân, Kahire, 1964, II, s. 185): Ḫâyîr Beg ve Ḫayîr Beg olmak üzere iki şekilde yazılmıştır. Kısa Günlük ile (s. 453) Haydar Çelebi'nin günlüğünde (s. 484) Ḫayîr Beg olarak görülür. Bu sebeple Memlükler'in Haleb beylerbeyisinin adı Hoca Sadeddin (II, s. 335, 336) ve diğer bazı müverrihlerin yazdıkları gibi Ḫayır Bay değil Ḫâyır Beg'dir. Buradaki Ḫâyır'da ḳ>ḫ değişmesi ile, belki Türkçe kayır'dan gelmiş olabilir.

[29] Mısırlı müellif İbn İyas savaşta Osmanlı askerinden sayılması mümkün olmıyacak derecede çok asker öldüğünü yazıyor ise de (s. 71), bu sözlerin mübalagalı olduğunda hiç şüphe yoktur. Çünkü, kaynaklarda muharebede hayatını kaybetmiş tek bir Osmanlı sancak beyi'nden bile söz edilmez Osmanlı ordusunun Merc Dâbık zaferini fazla bir güçlük çekmeden kazandığında şüphe yoktur.

Osmanlı ordusu ise savaşta pek az kayıp vermiştir; Çaldıran da olduğu gibi, paşanın ve beylerin öldüklerinden söz edilmiyor.

Halîfeye gelince o da dört mezheb başkadılarından üçü ile birlikte tutsak düşmüştü. Hanefî başkadısı Mahmud İbnüş-Şihne ise askerler ile birlikte kaçmak başarısını göstermişti[30]. Fakat Halîfe'nin nasıl tutsak düştüğü iyice bilinmiyor. Halîfeyi yakından tanıyan İbn Tulun da bu hususta hiç bir bilgi vermiyor.Türk kaynaklarında ise halîfe kelimesine bile rastgelinmez. Halîfe hakkında bir çok hususta olduğu gibi bu meselede de bize bilgi veren müellif, sadece İbn İyas'tır. Yukarıda görüldüğü üzere Sultan el-Gavrî atlandığında Halîfe'nin onun sağ yanında durduğu adıgeçen müverrihin sözlerine dayanılarak, bildirilmişti. Yine ona göre Selim Han Haleb'teki ünlü Gök Meydan'da otururken, "Emîrül-mü'minîn" yani Halîfe üç mezhep kadıları ile birlikte huzuruna gelip, pâdişahtan saygı görmüş, paraya nâil olmuş, giderken de kendisine bir *"dolama"*[31] giydirilmiştir. Fakat,yine İbn İyas'a göre, "Selim Şâh" Halîfe'yi göz altına aldırmıştır. Kahire'de, hiç de haksız olmayarak, Halîfe'nin tam bir tutsak olduğu kabul edilmişti. Bundan dolayı Tuman Bay Sultan ilân edildikten sonra, Halîfe'nin babası, sâbık Halîfe el-Müstemsik bi'llâh, oğluna "mutlak vekil" tayin edilmiştir[32].

Selim Han'ın Halîfe'ye karşı tutumuna gelince, onun el-Mütevekkil'e, tabiî başkadılara da, ehemmiyet vermediği anlaşılıyor. Memlük seferine katılmış olan Osmanlı müverrihlerinin Halîfe'den hiç söz etmemeleri şüphesiz bu husus ile ilgilidir. Fazla olarak Dimaşklı müverrih İbn Tulun Halîfe ile üç başkadının şehre acınacak bir kıyafet içinde girdiklerini bildirir[33]. Bu da Halîfe için gerçek durumunun ne olduğunu açıkça gösterir.

Yavuz Selim Han Mısır üzerine yürümeyerek Şam'da oturmaya başladı. Bu sırada Merhum Sultan el-Gavrî'nin yakın akrabası Ulu Davadar Tuman Bay, sultan ilân edildi (14 Ramazan 922= Ekim 1516). O, Türk memlüklerinin 47. ve Çerkes memlüklerinin de 21. sultanı sayıldı.

[30] İbn İyas, s. 74. Fakat Hanefî başkadısı, Dimaşk'a perişan bir halde ulaşmıştı (İbn İyas, gösterilen yer).

[31] Dolama, görüldüğü gibi, Türkçe bir kelime olup, etekleri uzun bir tür kaftana deniliyor. Dolama'nın yine aynı manada XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Uygur ilinde ve Isığ Göl çevresinde (bilhassa Almalık şehri ve yöresinde) çok giyildiği görülüyor. Bu sebeple dolamanın Yakındoğu'ya Moğollar arasındaki Uygurlar tarafından getirilmiş olması muhtemeldir.

[32] Aynı eser, s. 77, 84, 104-105.

[33] Müfâkehetül-hillân, Kahire, 1964, II, s. 90.

Selim Han Şam'dan Tuman Bay'a mektup göndererek ondan Mısır'da kendisinin valisi olmasını istedi. Selim, bu mektubunda (Zilhicce 922 = Aralık 1516) Yüce Tanrı'nın kendisini, İskender-i Zul'karneyn gibi, dünyayı doğudan batıya doğru fethetmeye memur ettiğini, Tuman Bay'ın ise para ile satın alınmış bir köle olduğu için hükümdarlığa layık bulunmadığını yazıyor. Kendisinin ise 20. nesle kadar giden hükümdarların soyundan indiğini söylüyor[34]. Sonra şunları yazdığı görülüyor: *"Sen Halîfe ve kadılara minnet ederek sultan oldun. Ancak kılıcımın hakkı olarak, aynı zamanda Gavrî'nin ölümü ile bu yerlerin mülkiyeti bana geçmiştir. Bu sebeple Mısır'ın vergisini, daha önce Bağdad halîfelerine yapıldığı gibi, her yıl bana göndermelisin. Çünkü Ben Tanrı'nın* (ona ait olan) *yer yüzündeki halîfesiyim. Haremeynüşşerîfeynin hizmetinde de senden önde gelirim*[35]. *Bizim dayanılmaz gücümüzden korunmak istersen parayı adımıza kestir, hutbeyi de bizim adımıza okut ve Gazze'den Mısır'a kadar olan yeri ve Mısır'ı valimiz olarak idare et. Eğer bana itaat etmezsen Mısır'a gelirim. Bu da sana ve askerlerine acı bir ölüm getirir"*[36]. İbn, İyâs Tuman Bay'ın "Selim Şah'ın"[37] mektubunu okuyunca çok korkup ağladığını yazar[38].

Bu mektupta konumuz bakımından mühim olan husus, şüphesiz, Selim Şah'ın kendisini Allah'ın yeryüzünde halîfesi saymasıdır. Bu da, anlaşılacağı üzere, Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetlerden ileri geliyor[39].

[34] Böylece Selim Han, şüphesiz, kendisini Oğuz Han'a bağlamış bulunuyor.

[35] "Ene ḫalîfetullahi fî arżihi ve ene evlâ minke bi-ḫidmeti'l-ḥaremeyniş-şerîfeyn" (İbn Iyâs, V, s. 125). Osmanlı hükümdarı bu sözleri Kur'ân'daki bazı âyetlere dayanarak söylemiştir. Bu âyetler için az ilerideki haşiyeye bk.

[36] İbn İyas, s. 124-125.

[37] Onun şah unvanını çok sevdiği anlaşılıyor. Nitekim paralarının pek çoğunda ve ya hepsinde "Sultan Selim Şah" unvanları görülür. (H. Edhem, *Meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul, 1334, I, s. 183-204). Şah unvanı Selim'in seleflerinde görülmez.

[38] Gösterilen yer. İbn İyâs, bu mektubun Türkçe sözlerinin daha çok olduğunu da bildirir. Bunun manası mektubun Türkçe yazılmış olduğudur. Selim Han Farsça divan sahibi olmakla ve şah unvanını kullanmayı sevmekle beraber, Türkiye dışındaki devletlere ilk Türkçe mektup gönderen Osmanlı hükümdarı da muhtemelen odur.Çaldıran zaferi dolayısı ile Türkistan hükümdarı Ubeyd Han'dan gelen Farsça tebrik mektubuna Türkçe mektupla cevap vermiştir (Feridun Bey, I, s. 415-416). Babasının izinde yürüyen Kanunî devrinde Türkçe, Osmanlı divanında, rakibsiz bir duruma yükselmiş ve adı geçen hükümdar zamanında dünyanın her yerine sadece Türk dilinde mektuplar yazılmıştır.

[39] Bu âyetler şunlardır:

— İnni câ'ilûn fi'l- arżi ḫalîfeten — Ben yeryüzünde bir halîfe yaratacağım" (Bakara suresi, 30, âyet).

Tuman Bay, Selim'in teklifini kabul etse idi, Mısır ve Mısır'dan Gazze'ye kadar olan yeri, muhtemel olarak, Hayır Beg'den daha çok yetki ile idare edecekti.

Kahire yakınlarında Ridaniye'de iki taraf yeniden karşı karşıya geldi (29 Zilhicce Cuma 922 = 22 Ocak 1517). Dulkadır hakimi Şehsuvar oğlu Ali Beğ sağ kolda, Ramazan oğlu Mahmud Beğ de sol kolda yer aldılar[40].

Ridaniye'de çetin bir savaş vuku buldu (29 Zilhicce Cuma = 22 Ocak 1517). Bu defa Memlükler daha yiğitce savaştılar ve bahadırlık gösterdiler. Bunun neticesinde Ramazan oğlu Mahmud Beğ, Memlükler'in Ayıntab (Gaziantep) nâibi olup Osmanlı devletinin hizmetine girmiş olan Florina sancak beyi Yunus Beğ ve sabık hazinedar Ali Ağa savaş meydanında kaldıkları gibi, Vezir-i âzam Sinan Paşa da aldığı mızrak ve ok yaralarından hayata veda etti[41].

Sinan Paşa'nın ölümü orduda derin bir üzüntü yarattı. Çünkü Selim Han devrinde kazanılmış başlıca zaferlerde onun büyük bir hissesi vardı.

— Ya Dâvudu Innâ ce'alnake ḫalîfeten fi'l-arżi fa'hkum beyne'n-nâsi bi'l-ḥakkı — Ey Davud ben seni yeryüzüne halîfe kılacağım (insanlara) doğrulukla hükm et (Ṣad suresi, 26. âyet).

— Ve huve'llezî ce'alekum ḫalâife'l-arżi — Sizleri yeryüzüne halîfe(ler) kılan odur (En'âm suresi, 165. âyet). Ve bunun gibi diğer âyetler (Yunus suresi, 14. ve 74. âyetler).

[40] Şehzade'ye gönderilen Fetihnâme-i humâyun, Feridun Bey, I, s. 428. Bu yer alma hususu Oğuz geleneğine göre mi yapıldı? Dulkadır eli Bozok'tan, Ramazan oğulları'nın eli de Uçok'tan idiler. Fakat bu yeralma başka bir hususla da ilgili olabilir. Çünkü Merc Dabık'ta aynı kolda idiler. Her iki Türkmen beyi Veziriâzam Sinan Paşa ile" birlikte bir yerde gizlenip, baskınları ile orduyu âdeta bunaltmış olan Göçebe Arabları, oradan çıkararak, ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. (Kısa Ruznâme, Feridun Bey, I, s. 453). Türkmen asıllı kumandanlardan Bıyıklı Mehmed Paşa ise Merc Dâbık savaşından sonra valilik merkezi olan Diyabakır'a (Âmid — Hemid) dönmüştü. Akkoyunlu hânedanına mensup Ferahşad Bey ise sefere devam etmiştir. Ferahşad Bey çok sonra, 936 (1530) tarihinde Kanunî'nin oğullarının sünnet düğününde seçkin konuklar arasında yer almıştı. (Peçevî, Tarih, İstanbul, 1283, I, s. 154). Ferahşâd Beg'in Medine'de öldüğü bildiriliyor; fakat tarihi verilmiyor (*Osman, Tevârih-i cedîd-i mir'ât-ı cihan,* yayınlayan Atsız, İstanbul, 1961, s. 10). Adının Ferahşad olduğunda şüphe yoktur.

[41] Haydar Çelebi, Rûznâme, s. 485, Kısa Rûznâme, s. 453, Hoca Sadeddin, II, s. 362. İbn İyas (V, s. 145). İbn Süvar'ın yani Şehsûvar oğlu Ali Beğ'in oğlunun da savaşta öldüğünü yazar.

Fakat Memlükler her ne kadar cesurca vuruştular ise de bu defa da yenildiler ve ağır kayıplar vererek[42] savaş meydanını terk ettiler[43]. İbn İyas, savaş'tan bir gün sonra (30 Zilhicce Cuma = 23 Ocak), Halîfe'nin bazı Osmanlı vezirleri ve askerî birlikleri ile Kahire'ye girdiğini yazar[44]. Halîfe'nin önünde giden münadilerce halkın güvenlik içinde olduğu, zulmün sona erip adâlet devrinin açıldığı bu sebeple rahatça alış-veriş etmelerini duyuruyor, evlerine sığınmış olan Sultan'a ait Çerkes memluklerini haber vermeleri, vermeyenlerin evlerinin önünde asılacaklarını bildiriyorlardı[45]. O gün (30 Zilhicce) Kahire'de Osmanlı hükümdarı adına hutbe okundu[46]. Hutbede Osmanlı hükümdarı için: "Allahümme unsur es-Sulṭān ibnüs-sulṭān Mâlikil-berreyn ve'l-bahreyn, Kāsire'l-cayşeyn ve Sulṭānel-'Irāḳeyn ve Ḫādime'l-haremeyni'ş-şerîfeyn, el-melikel Muzaffer Selîm Şāh Allahümme unsurhu nasran 'azîzen ve ifteḥ lehü feṭḥen mubnen, Yā mālikü'd-dunyā ve'l-āḫireti, Yā rabbü'l-ᶜālemîn" şeklinde dua edildi[47].

3 Muharrem'de (26 Ocak) Selim Han bir kısım hassa askeri ve vezirleri ile Kahire'ye girmiş ve seyrede seyrede şehrin öbür tarafından çıkıp Nil kıyısındaki Bulak'da ordugâhını kurmuştur. Selim Han şehir içinden geçerken halk kendisine yüksek sesle dua etmiştir[48]. İbn İyas bu geçiş esnasında Halîfe ile başkadıların Sultan'ın önünde gittiklerini bildirir. Yine aynı müverrih bu geçiş dolayısı ile bir de şâyia nakleder. Buna göre İbn ᶜUṣmān (Osman Oğlu) Şam'da iken nedimlerine Mısır'a girdiğinde evlerini yakacağını, halkını da kılıçtan geçireceğini söylemiş ise de Halîfe güzel sözlerle onu bu fikrinden vazgeçirmiş[49]. Fakat bu şâyianın çok basit bir

[42] Haydar Çelebi'ye inanmak lâzım gelirse (s. 485) ölenler arasında Emîr Silah Ürkmes (= Ürkmez), Emîr Meclis Yahşı Bay, Büyük Mîrahur Enes Bay, Ulu Hâcib Tolada Bay ve Emîrül-ümera Asut Bay (?) ve binbaşılardan Can Bulad (Pulat), Hayır Beg el-Mimar, Ulu Devadar Allân, Kanısav Kavuğlu(?), Sodun Ulu Beg, İrek, Üzürmük(?) gibi büyük emirler ile *kırk erlik* ve *on erlik* beylerinden ve hasekilerden bir çokları vardı. Mısırlı müverrih İbn İyas bunlardan ancak bir ikisini zikreder (V. s. 146).

[43] İbn İyas V, s. 147. Haydar Çelebi şehrin zaptının ve halka aman verildiğinin bildirilmesinin 1 Muharremde (24 Ocak) olduğunu yazar (s. 485) doğrusu bu olmalıdır.

[44] Gösterilen yer.

[45] Haydar Çelebi, s. 485; İbn İyâs, V, s. 148.

[46] İbn İyâs, s. 148.

[47] Haydar Çelebi, s. 485; İbn İyâs, s. 150.

[48] s. 150.

[49] Gösterilen yer.

uydurma olduğu şüphesizdir. Halîfe'ye gelince, daha önce de belirtildiği üzere, bizim kaynaklar da, bir tek istisna ile ondan asla söz edilmez.

Muharrem ayının dördüncü Salı gecesi[50] Tuman Bay 7000 kadar asker ile Kahire'ye girip şehirdeki Osmanlı askerinin hepsini öldürmüş ve hatta Bulak'ta bulunan Osmanlı ordugâhına baskın yapmak istemişti. Gür Boğa (<Kür? Boğa) adlı bir memlük askeri arkadaşı ile birlikte bunu haber verince sabaha kadar top ve tüfenk atılmıştı. Her halde bundan dolayı baskından vazgeçen Tuman Bay[51] hendekler kazarak, tokatlar (duvar gibi engeller) düzerek şehrin savunmasına girişti. Aynı ayın 5., 6. ve 7. günleri iki taraf arasında Kahire mahalle ve sokaklarında çetin vuruşmalar oldu. Üçüncü günün ikindi vaktinde Memlükler'in kesin bir yenilgiye uğradıkları görüldü. Urban ve Cündîden (eğitim görmüş kendisi ve atı zırhlı Memlük askerî) 4000 kişi ölmüş, fakat Tuman Bay kaçmaya muvaffak olmuştu[52].

Yine İbn İyas'a göre 8 Muharrem (31 Ocak) Cumartesi günü Osmanlılar Tuman Bay'ın üç günlük savaş esnasında karargâh yaptığı Şeyhu câmiini ve çevresindeki evleri yakmışlar, Câmiin hatîbini de öldürmek istemişlerdir. Fakat Halîfe hatîb'in hayatını kurtarmıştır[53].

Aynı muverrih, Halîfe el-Mütevekkil'in bu zamanında Mısır'da, buyuran, sözü geçen, istenileni yapabilen bir mevkide bulunduğunu, bundan dolayı, el-Mansur Osman (ölümü:1453), el-Müeyyed Ahmed (ölümü: 1461) ve ez-Ẓâhir Hoşkadem (ölümü: 1461) gibi sultanların oğullarının Halîfe'nin evinin dehlizlerinde oturduklarını, emirlerin, ulûların, ileri gelenlerin ve yüksek devlet memurlarının oğulları ile emirlerden bir topluluğun onun evinde geceledîklerini yazıyor. Fakat, Yine İbn İyas'a göre, Halîfe onlara ehemmiyet vermiyordu. Kahire ile ilgili mektubu ve insanlar hakkındaki şefaatı Osmanlı vezirlerince reddolunmuyordu. Ona ait im (alâmet=renk) Kahire'deki evlerin çoğuna vurulmuştu. Bu zamanda o, sözünün geçmesi ve azâmeti ile Mısır sultanı gibi olmuştu. Halk ona, ba-

[50] Kısa Rûznâme (s. 453) ve İbn İyâs (s. 153) bu tarihi veriyorlar. Haydar Çelebi: "Dördüncü günü geçüp Ciharşenbe gecesi içinde" diyor (s. 486). Hoca Sadeddin Muharremin 6. Salı günü olduğunu söylüyor (II, s. 362-363). Burada (4 yerine 6 yazılarak) bir zühul söz konusu olmalıdır.

[51] Yani Duman gibi bey, demektir. Tuman (>Duman) nadir kullanılan Türkçe adlardan biri değildir.

[52] Kısa Rûznâme, s. 452; Haydar Çelebi, s. 486; İbn İyâs, s. 153-155; Hoca Sadeddin, II, s. 362-363.

[53] s. 155-156.

ba ve dedelerinin görmediği para ve armağanlar takdim etmişti. Hatunlardan bir zümre hareminin dehlizlerine sığınmıştı. Ak Birdi'nın kızı ve Tuman Bay'ın karısı da onun evinde oturuyordu. Sultan Selim bu hatunu kendisine çok para ödemeye mahkum etmişti. Halîfe Selim'e bu paradan mühim bir kısmını indirtmeye muvaffak olmuştu. Böylece hatunlardan pek çok armağan almıştı. Bütün bunlardan Halîfe şaşkın bir duruma düşmüştü. Bunun böyle devam edeceğini sandı. Fakat devam etmedi[54].

Yine aynı müverrihe göre Kahire'den kaçıp el-Behnasa'ya gelen Tuman Bay, burada bir müddet oturduktan sonra, bu şehrin kadısını Halîfe'ye göndererek ondan hayatını bağışlaması için Sultan Selim katında şefaatte bulunmasını istediği şayiası çıkmıştı. Gerçekten az sonra Tuman Bay'ın Selim'e mektup gönderip hâlâ istiyorsa kendisinin Mısır valisi olma teklifini kabul edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine eski Anadolu tımar defterdarı Mustafa Çelebi gönderildi. Dört mezheb kadıları, Halîfe'nin *devadarı* Birdi Beg ve Tuman Bay'ın elçisi de Mustafa Çelebi'ye refakat ettiler. Fakat Mustafa Çelebi ve yanındaki "Türkler ile Hanefî başkadısı, kardeşi ve el-Behnasa kadısı da Tuman Bay'ın adamları tarafından öldürüldüler. Üç kadı ile Halîfe'nin *devadarı* Birdi Beg ise hayatlarını güçlükle kurtardılar[55].

Bunun üzerine Tuman Bay'ı yakalamak için yeniden harekete geçildi. Onun İskenderiye yolu ile Suriye'ye gitmek istediği elegeçirilen bir *dil*'den

[54] s. 157-158.

[55] İbn İyâs, V, s. 166-167, 173. İbn İyâs Osmanlı elçisinin Muslihiddin adını taşıdığını söyler (s. 164). Haydar Çelebi bu hususta şunları yazıyor: "...Onuncu gününde (923 yılı Saferinin) Tuman Bay'dan gerü ol kadı gelüp tekrar amân hükmün bi'l-müşâfehe taleb eyleyüp bir mu'temed âdem istedi. On birinci gününde paşalar divâna gelüp Tuman Bay'ın gelmesin ve âdem gönderilmesin tedbir ettiler. Halîfe ve dört mezheb kadıları Hüdâvendigâra (yani Selim'e) bile varup bi'l-müşâfehe Hünkâr âmân ihsan eyledi. On ikinci gününde oturak olup Âl-i Abbâs'dan Halîfe el-Müttevekkil 'ala'l-lâh Mevlânâ Muhyiddin ki mahrûse-i Mısır'da Halîfe-i 'Abbasîyye bakiyyesinden âdemisiyle dört mezheb kadısı ve sâbıka Anadolu defterdarı olan Mustafa Çelebi ilçi tayin olunup ve Tuman Bay'dan gelen 'Abdüsselâm nam kadı ile bile götürülüp hükm-i şerîf yazıldı. Ve Ḫayra Beğ'den (=Ḫâyır Beg) ve Halîfe'den mekâtîb irsâl olundu... Tuman Bay cânibinden âdem gelüp sâbika irsal olunan Mustafa Çelebi'yi ve mezâhib-i erbaʿa kadılarını hasâret idüp bi-esrihim katleylediği arzolundu" (Ruznâme, s. 487). Halîfe ile ilgili Haydar Çelebi'de sadece bu haber vardır. Yukarıda bir istisna olarak söylediğimiz işte budur. Görüldüğü üzere Haydar Çelebi Halîfe'nin adını dahi bilmiyor ve adının Muhyiddin olduğunu söylüyor. Bu, Halîfe'nin divanca yakından tanınmadığını gösterir. Sonra 4 mezhep başkadılarının öldürüldüğü hakkında muellifimizin sözlerinin doğru olmadığı görülüyor. Nitekim İbn İyas bu hadisenin doğrulandığını sonra ifade etmiştir (s. 181).

öğrenildi. Bunun üzerine Rumeli beğlerbeğisi Mustafa Paşa, Şehsüvar oğlu Ali Beğ, Osmanlı hizmetine girmiş olan Can Birdi Gazâlî ılgarla arkasından gittiler ve onu Buhayra yöresinde yakalayıp Pâdişah'ın katına getirdiler[56].

Çok geçmeden de, beklenildiği gibi, Tuman Bay'ın hayatına son verildi (Rebiyülevvel 923 = 13 Nisan 1517). Böylece Memlük devleti ve onun halîfelik müessesesi kesin olarak ortadan kalkmış oldu. Artık Selim Han gezintilere çıkabilir ve eğlence meclisleri kurabilirdi[57]. Mamafih diğer taraftan da dönüş hazırlıklarına başlandı. Bununla ilgili olarak Kahire Yahudilerinden seçilmiş bir topluluk daimî olarak oturmak üzere çoluk çocukları ile birlikte İstanbul'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Bunları mühendisler ile yapı ustaları, doğramacılar, duvarcılar, taşçılar, mermerciler, demirciler ve diğerlerinden müteşekkil zanaatçılardan bir zümre takibetti. Ondan sonra da Memlük Sultanları ile büyük beylerin neslinden gelenler, teslim olmuş bazı emir ve askerler, tanınmış tâcirler, kadılar, yüksek devlet memurları, şeyhler, âlimler, ünlüler ve ileri gelenlerden birçoğu da İs-

[56] Şehzade Süleyman'a gönderilen fetihnâme, Feridun Bey, s. 439; İdris'i Bidlisi'nin inşasıyle Şırvanşah'a gönderilen uzun fetihnâmede sıkıştırılması dolayısiyle Batı Mısır'daki Buhayra'ya doğru kaçmaya başlaması büyük emirlerden Şehsüvar oğlu Ali Beğ, Bâli Beğ, Ḫayır Beğ ile Can Birdi Gazali'nin Rumeli beğlerbeğisi Mustafa Paşa'nın yoldaşlığında, ılgar ile arkasından yürüyüp, Buhayra'da yetişerek yanındakileri bertaraf ettikten sonra tutsak alındığı yazılmıştır (Feridun Bey, s. 443).

Haydar Çelebi Rûznâmesi'nde: "Yedinci vâki olan rûz-i pîrûzda Tuman Bay Sultan'ın girifti haberi geldi. Askerde ve hâtır-ı ferhunde-i pâdişahîde enva^{c}-i meserret hâsıl oldu. Mezkûr Tuman Bay Demenḫûr nam kasabaya karib Buhayra nam mevzide ki serhadd-i havl-i bâdiye-i magribdir Nil-i geçüp halâs olmak dâiyesin eyleriken Şehsüvar Oğlu Ali Beğ ve sair beğler akibinden irişüp kılıç korkusundan kendisini suya atup girdâb-ı hayretde mustağrak iken boğazına kemend atılup sudan çıkarıldı" denilmektedir (s. 488-489).

İbn İyâs'a göre ise Tuman Bay bozguna uğradıktan sonra kaçarken Buhayra göçebe Arabları'nın şeyhleri Hasan b. Mer^{c}î ile kardeşine rastgelmiştir. Tuman Bay Hasan'ı eskidenberi tanımakta olup aralarında dostluk vardı. Bununla beraber Tuman Bay gadretmiyeceklerine dair Kur'ân üzerine yemin ettirdikten sonra onlara konuk olmuştur. Fakat Tuman Bay çok geçmeden Urban tarafından kuşatıldığını, az sonra da Osmanlı askerlerinin geldiğini görünce Arab şeyhinin yeminine rağmen kendisine gadrettiğini anlamıştı (s. 174-175). İbn Zünbül'de de, İbn İyas'ı teyideden kayıtlar görülüyor.

[57] "On üçüncü gününde (Rebiyülevvel 923 = Nisan 1517) Mısır cânibine mürâcaat olunub timsah saydı seyriçün göl üzerine varıldı... On beşinci gününde Hüdâvendigâr saadetle süvar olup *Ehram Dağlarını* seyrana gitti" (Haydar Çelebi s. 489). Bu geziler Tuman Bay yakalandıktan sonra yapılmıştır. Başka bazı Türkçe eserlerde de ehramlardan böyle (yani Ehram dağları şeklinde) bahsedildiği görülüyor. Tuman Bay'ın hayatına son verilmesinden sonra da Ümmül-Kıyas adasına giderek" erbab-ı sazla âli sohbet eylemiş", bir gece de otağ önünde ateşbâzlar türlü "san'atlar" göstermişlerdir (aynı eser, 489).

tanbul'a gönderildiler[58]. İbn İyas gönderilenlerin 1800 kişi veya ona yakın sayıda olduğunu yazar[59].

Bu gönderilenler ve ya sürülenler arasında Halîfe ile amcasının oğlunun oğulları Ebu Bekir ve Ahmed ile dünürü Has Beg'in oğlu Muhammed de vardı[60]. Halîfe'nin babası sürgünden muaf tutulmuştu. Çünkü yaşlı olduğu gibi, gözleri de görmüyordu. Sürgüne tâbi olanlar İskenderiye'den deniz yolu ile gönderiliyorlardı. Onları İstanbul'a götürmeye vezirlikten azledilip Mora sancak beyliğine tayin olunan Küçük Sinan Paşa memur edilmişti[61]. Sürgün çıkarma işi Vezir Mehmed Paşa ile Kadıasker Zeyrek Zade'ye verilmişti[62].

Anlaşılacağı üzere bu sürgünler, Yahudiler ve zanaatkârlar müstesna olmak üzere, Memlük devletinin diriltilmesi için girişilecek bir teşebbüsü önlemek ve Osmanlı hakimiyetini sağlam bir temele oturtmak gayesi ile yapılmıştı.

Halîfe, kendisinin İstanbul'a gönderilmesine karar verildiğini haber alınca çok üzülmüş fakat, gitmek için hazırlanmaktan başka yapılacak bir şey olmadığını anlamıştı[63].

Bu tedbirden sonra Selim Han Memlükler'in Haleb Vâlisi Hâyır Beg'i (Bek?) Mısır valiliğine tayin etmekte hiç bir mahzur görmedi. Fakat

[58] V, s. 182-184.

[59] s. 188.

[60] Aynı eser, V, s. 183, 184; İbn Tolun, II, s. 78. Yine İbn İyâs'a göre Kahire halkı Halîfe'nin İstanbul'a gönderilmesinden sonderecede müteessir olarak: *"halîfelik Mısır'dan İstanbul'a gitti"* demişlerdir (V, s. 185).

[61] Haydar Çelebi, s. 489; Keşfî, Selimnâme, Süleymaniye Esad Efendi Kütüphânesi, nr. 2147, 115 a-b. Selim Han İskenderiye de gördüğü Küçük Sinan Paşa'nın bir akrabasına Sinan Paşa'yı beklemeden sürgünleri İstanbul'a götürmesini buyurmuştu (Haydar Çelebi, s. 490).

[62] Vuzerâdan Mehemmed Paşa ve Kadıasker (>kazasker) Zeyrek Zâde şehr-î Mısır'dan sürgün çıkarmağa mübaşeret eylediler" (Haydar Çelebi, s. 489).

[63] İbn Iyâs, V. s. 183, 184. Müverrih Cenâbî, Yavuz'un Halîfe'yi tevkif ederek (ḳabaża ʿalā el-Mütevekkil hazā) İstanbul'a götürdüğünü ve Yedi Kule'de hapsettiğini yazar ise de doğru değildir. Çünkü, böyle bir harekete lüzum yoktu (*el-ʿAylemüz-ẓāhir fi'l-evâil ve'l-evâḫir*, Nurosmaniye Ktp., nr. 3098, 182[a]). Karamanî (*Âsârul-evvel*, Nurosmaniye Ktp., nr. 3155, 109[a]) ile Müneccim Başı'nın (*Câmiü'd-düvel*, Süleymaniye, Esad Efendi Ktp., nr. 2101, 225[b]) verdikleri bilgiler Cenabî'nin sözlerinin tekrarından başka birşey değildir. Diğer çağdaş Mısırlı bir müverrih olan İbn Zünbül'de Halîfe ile ilgili her hangi bir habere rastgelemedim.

Kahire'de 4000 asker bırakılarak[64] ve Hayır Bey'in çoluk çocuğu İstanbul'a götürülerek[65] gereken ihtiyatî tedbirlerin alınması da ihmal edilmedi. Böylece Selim Han tam bir gönül rahatlığı içinde Mısır'dan ayrıldı (22 Şaban 923 = 10 Eylül 1517). O, Mısır'da 8 aya yakın bir zaman kalmıştı. Şam'a vardığında (21 Ramazan 923 = 7 Ekim) cesur veziri, Yunus Paşa artık hayatta değildi[66].

Osmanlı hükümdarı kışı Şam'da geçirdi. Büyük Mutasavvıf Muhyiddin İbnül Arabî'nin türbesini yaptırdığı gibi, yanında da gerçekten güzel bir câmi inşa ettirdi; bir de imaret kurup bu külliye için zengin vakıflar tahsis etti. Böylece Fâtih hükümdar Şeyh-i Ekber'e olan bağlılığında samimi olduğunu fiilen isbat etmiş oldu.

Şam valiliğini de Memlükler'den Can Birdi (= Can Verdi) el-Gazâlî'ye verdikten sonra 11 safer 924 de (22 Şubat 1518); Şam'dan hareket etti. Osmanlı hükümdarı Şam'da dört aydan fazla bir zaman kalmıştı. Selim Han uzun bir yolculuktan sonra İstanbul'a vardı (17 Receb 924 = 25 Temmuz 1518); geceleyin gemi ile saraya gittiği için karşılama töreni yapılmadı[67].

Gerçek böyle olmakla beraber, Mısırlı müverrih İbn İlyas başta Halîfe olmak üzere bütün sürgünlerin "Hündkârı" şehir dışında karşıladıklarını yazmaktadır. Hatta Halîfe pâdişahı görünce atından inmek istemiş ise de Selim Han inmesine mani olmuştur[68].

İbn İlyas'ın Halîfe ile ilgilî sözlerinde mübalağa ve hatta doğru olmayan bazı haberlerin bulunduğu şüphesizdir. Kesin olan husus şudur ki Selim Han Halîfe'ye karşı ilgisiz ve kayıtsız kalmıştır. Onun üç başkadı ile birlikte Haleb'den Şam'a perişan bir halde gelmesi, Tuman Bay'a gönderilecek Osmanlı elçisine refakatta bulunmaya memur edilmesi ve diğer Mısırlılarla birlikte İstanbul'a sürülmesi bu ilgisizlik ve kayıtsızlıktan ileri gelmiştir.

[64] Bu 4000 askerin 1000'i yeniçeri, 1000'i sipahi, 1000'i Anadolu askeri (her halde gönüllü), 1000'i de Rumeli askeri (herhalde gönüllü) idi. Her bir birliğin başında, bir kumandan vardı (Haydar Çelebi, s. 492).

[65] İbn İyâs, V, s. 362.

[66] Çünkü, yolda Mısır'ın Hayır Beg'e verilmesinden dolayı hükümdarını sert bir şekilde tenkid etmiş, Yavuz da onun hayatına son vermişti.

[67] Kısa Rûznâme, s. 458.

[68] V, s. 272.

Fakat aynı müellifin bahsettiği şu haber doğru idi. Halîfe el-Mütevekkil'in amcasının oğlu Halil'in çocukları Ebu Bekir ve Ahmed halîfeliğe ait gelirden kendilerine tatmin edici bir hisse vermediğini ileri sürerek Halîfe'ye karşı kızgınlık duymakta idiler. Bu sebepten "Ḫundkâra" ihbarda bulundular. Buna göre Halîfe Mısır'da iken bir kısım Memlük emîrinin öldürülmelerinden önce kendisine emaneten bıraktıkları para ve değerli eşyalar ile Tuman Bay'ın karısı ve kaynanasına ait paranın üstüne oturmuş olduğu gibi (ḳa'da 'alā vedâî' kesîreten), öldürülen büyük emîrlerin karılarından da pek çok para almıştır. Bundan başka el-Mütevekkil İstanbul'da kendisine yakışmıyacak bir hayat sürmeye başlamış, bununla ilgili olarak çalgı çalan câriyeler satınalmıştır. Sonra Halîfe, akrabalarının aleyhindeki faaliyetlerini ögrenince hisselerini de kesmiş onlar da "Ḫundkâr'a" şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Ḫundkâr gelirin üçü arasında eşit bir şekilde paylaşılmasına karar vermiş ve bu kararın uygulanması için Kahire'ye adam gönderilmiştir[69].

Halîfe'nin emânet olarak kendisine tevdî edilmiş olan çok miktardaki para ve değerli eşyanın üzerine yatmasına çok kızan "Hundkâr", Halîfe'yi Yedi Kule'de[70] hapsettirmiştir[71].

Az sonra adı geçen Müverrih Halîfenin, 926 yılının Zilkade ayında (1520 Ekim-Kasım) babasına gelen bir mektupta "Ḫundkârın" vefat ettiğini bildirdiğini yazmıştır[72]. Filhakika büyük hükümdar Sultan Selim Şah, 926 yılı, Şevval ayının 9. Perşembe günü (22 Eylül 1520) hayata gözlerini yummuştu. İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, Kahire'de de onun için Türk geleneğine göre üç gün yas tutulmuştur[73].

Aynı ayda (Şevval = Eylül) gelen diğer bir mektupta ise Halîfe'nin yeni hükümdar Sultan Süleyman tarafından serbest bırakılarak kendisine günde 60 akça maaş tahsis edildiği bildirilmiştir.[74]

[69] İbn İyâs, V, s. 317-318.

[70] İbn İyâs (V, s. 352)'da: Seb'u'l-Ḳulleyât yani Yedi Kule'nin Arabçası.

[71] s. 352-353. Bu haber Kahire'ye Ramazanın 20'sinde (= 12 Eylül 1520) gelmişti.

[72] V, s. 360.

[73] Aynı eser, V, s. 360, 362-363. Ayın yirmisinde Kahire meydanlarında 2 münadi Türkçe ve Arabça olarak: El-Melikül-Muzaffer Selim Şah'a Allah rahmet eyleyesin, el-Melikül-Muzaffer Sultan Süleyman'ın başarıları için de dua ediniz" diye bağırıyorlardı. Münadilerin Türkçe de nida etmeleri Osmanlı hakimiyeti ile ilgili olmalıdır. Memlükler devrinde Türkçe de nida edildiği hakkında kaynaklarda bir kayda rastlgelemedim.

[74] Aynı eser, V, s. 365. Halîfeden başka sürgünlerden daha bir çok hapsedilmiş kimseler de serbest bırakılmışlardı (gösterilen yer).

Ertesi yıl (927 – 1521) Halîfe'nin Mısır'da yaşayan babası sâbık Halîfe el-Müstemsik bi'llâh Yakub vefat etmiştir (19 Rebiyül-âhir Perşembe 927 – 29 Mart 1521). Bu zat ümmi idi, yani okur yazar değildi. Bununla beraber 11.5 yıl halîfelik makamında bulunduktan sonra görmesi epeyce zayıfladığı için kendi isteği ile mevkini oğlu Muhammed'e bırakmıştı. El-Müstemsik bi'llâh fazîletli bir insan olduğu için herkesden saygı görmüştü[75].

Yeni Osmanlı hükümdarı Süleyman Han sürgünlerin çoğunun Mısır'a dönmesine izin vermişti. Bununla ilgili olarak sürgünler kafileler halinde Kahire'ye geldiler (927 – 1521). Onlardan bazıları veya bir çoğu İstanbul'da kalmak istemiş olmalıdırlarki bütün Mısırlılar'ın gecikmeden ülkelerine dönmeleri, gecikenlerin cezalandırılacakları bildirilmişti. Bu sebeple Melik Eşref İnal'ın torunu, el-Gavrî'nin oğlu, Halîfe ve daha bazılarından başka bütün sürgünler Mısır'a döndüler[76].

İbn Iyas'ın tarihi 928 (1521-1522) yılında vukubulan olayların anlatılması ile sona ermektedir. Halîfe'nin bundan sonraki hayatı hakkında ancak umumî tarih yazan bazı müverrihler biraz bilgi vermektedirler. Bu müverrihlerden Mustafa Cenâbî'ye (ölm. 999 – 1590) göre Yavuz Selim Halîfe el-Mütevekkil'i Kahire'de tevkif ederek İstanbul'a getirip Yedi Kule'de hapsetmiştir[77]. Ancak Sultan 926 (1520) yılında ölümüne yakın bir zamanda Halîfe'yi hapisten çıkararak kendisine günde 60 akça tahsis etmiştir. Bunun üzerine el-Mütevekkil Mısır'a dönmüş ve ölünceye kadar orada yaşamıştır. Onun Ömer, Osman ve Yahya adlı üç oğlu olup bunlardan Yahya o hayatta iken ölmüştür. Diğer oğulları kendisinden sonra Osmanlı hazinesinden maaş almışlardır[78].

Anlaşılacağı üzere Cenabî'nin verdiği bilgilerden bazılarının doğru olduğu kabul edilemez. Bunlardan biri Selim Han'ın Halîfe'yi tevkif ederek İstanbul'a götürmesi, diğeri de ölümüne yakın bir zamanda onu salıvermesidir. Yukarıda görüldüğü gibi, Halîfe'yi serbest bırakan babasının ölümü üzerine tahta geçen Sultan Süleymandı. Maaşı da tahsis eden aynı

[75] İbn İyas, V, s. 388-390.

[76] Aynı eser, V, s. 394-395, 397-398, 402-403. Selim Han'ın İstanbul'a sürdüğü Memlük emirleri ile askerlerinin de dönmelerine müsaade edilmemişti (s. 403).

[77] "Lemmâ estevlâ es-Sultanu'l-ʿâzam Sahibü'r-Rûm ve'l-İrâk ve' d-Deylem Selîm Ḫân bin Bâyezîd Ḫân ʿalâ Diyâril-Mısriyye bi'l-ʿâmi isneyni ve ʿişrîne ve tisʿimieti ḳabażâ ʿalâ'l-Mütevekkil hâzâ ve ʿâde bihi ile'r-Rûm ve ḥabese fî sebʿi ḳılâl mevsumetun bi Yedi Kule (el-Aylemüz-zâḫir fî'l-evâil ve'l-evâḫir, Nurosmaniye Ktp., nr. 3098, 182ª).

[78] Gösterilen yer.

hükümdardır. Kahire'ye de hemen dönmemiş, ancak 929 (1522-1523) yılında Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.

Yine umumî tarih yazanlardan el-Karamanî (ölümü: 1019 = 1611) Cenâbî'nin verdiği bilgileri aynen tekrar ettikten sonra Halîfe'nin vefat tarihini veriyor. Buna göre el-Mütevekkil 945 yılı Şaban ayının 12 sinde (3 Ocak 1539) vefat etmiştir. Bu tarihin doğru olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü ay ve gün de verilmiştir[79].

Müneccim Başı (ölümü: 1113 = 1702) Cenâbî ve Nuhbetüt-tevârih ve'l-ahbâr müellifi Mehmed'e dayanarak bilgi vermiştir. Müneccim Başı'nın Nuhbe'den naklettiğine göre Sultan Süleyman Halîfe'ye itibar etmiş onu, babası el-Mütemessik'in ölümü üzerine 927 (1521) de Kahire'ye göndermiştir. El-Mütevekkil halîfe olarak Mısır'da daha 23 yıl yaşamıştır. Ölümü üzerine de halîfelik sona ermiştir[80].

Az yukarıda da işaret edildiği gibi, Halîfe'nin Mısır'a dönmesinin babasının ölümü üzerine ve bunun 927 (1521) yılında olduğu sözleri doğru değildir. El-Mütevekkil'in Mısır'a döndükten sonra ölünceye kadar 23 yıl halîfe unvanını taşıması, buna ehemmiyet verilmemesi ile ilgilidir. Bu arada 929 (1522-1523) yılında Mısır'da sultanlığını ilan eden Osmanlı valisi Hain Ahmed Paşa'nın sultanlığını onaylatmak için Halîfe ile dört mezheb kadılarına baskıda bulunduğu rivayet edilmiştir[81].

SONUÇLAR

1 — Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim'in Mısır'daki son Abbâsî halîfesi el-Mütevekkil 'alâ'l-lâh Muhammed'den halîfeliğin hak ve yetkilerini devraldığı hakkında çağdaş *hiç bir kaynakta bilgi yoktur.* Hatta Mısır seferi ile ilgili fetihnâmeler, rûznâmeler ve vekâyinâmeler gibi çağdaş Türk kaynaklarında Halîfe'nin adı bile geçmiyor[82]. Tabiî bu husus Halîfe'nin önemsenmemesinden ileri gelmiştir.

[79] Aḫbârud-düvel ve âṡârul-evvel, Nurosmaniye Ktp., nr. 3155, yap. 109[b].

[80] Câmiüd-düvel Süleymaniye, Esad Efendi Ktp., nr. 2101, 225[b].

[81] Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye, s. 19; aynı müellif, Melik Tuman Bay II adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe, s. 39.

[82] Daha önce de bahsedildiği üzere sadece Haydar Çelebi'nin Rûznâmesinde (s. 487) Tuman Bay'a gönderilecek Osmanlı elçisine dört mezheb kadıları ile temsilcisinin refakatta bulunmaya memur edilmesi dolayısıyla unvanı ve yanlış olarak da adı zikredilmiştir.

2 — Halîfede diğer Mısırlılar'la birlikte İstanbul'a sürgüne gönderilmiştir. Halîfe orada, bir rivayete göre Eyub Sultan Câmiinde[83], diğer bir rivayete göre de Ayasofya Câmiinde[84] muhteşem bir merasimle halîfeliği Selim Han'a devretmek yerine Yedi Kule hapishanesinde ona gasbettiği para ve eşyanın hesabını vermiştir.

3 — Osmanlı hânedanı ve aydınları, Müslüman hânedanların çoğu gibi, Kur'an'daki âyetlere bağlanmışlardı. Fazla alarak onlar Hazret-i Peygamber'e isnad edilen *"Benden sonra halîfelik sadece 30 yıl sürecektir"* hadisinden de haberdar idiler. Bu sebeple Fatih devrinden itibaren hükümdarların resmî vesikalarda halîfe unvanı ile de anıldıkları görülür:

— Fâtih, oğullarından Şehzâde Mustafa'ya gönderdiği mektupta onun için nevr-i ḥadîḳa-i ḫilâfet (hilâfet bahçesinin çiçeği)[85], Şehzâde Cem'e yolladığı mektupta da onun için nûr-ı ḥadaḳa-i ḫilâfet (=hilâfet gözbebeğinin nuru) demektedir[86].

— Fatih devrine ait başka bir vesikada Fatih için: "Sulṭânül-İslâm ẓillul-lâhı ʿal'el-enâm mâliku riḳâbil ümem Ḫalîfetullahı fî'l-ʿâlem mâliku serîri'l-ḫilâfeti bi'l-istiḥḳâḳ"[87] deniliyor.

— "El-Ḥâletu hâzihi Cenâb-ı ḫilâfet meâb cânibinden iftiḫārüẓ-ẓ evvâḳın İskender Beğ kuluñuz"[88].

— "Ḫalledallâhu Teʿālā fî basîṭi'l-arżi mülkehu ve ḫilâfetehu ve sulṭânehu ve efâże 'alâ'l-âlemîn feyże ʿadlihi ve merhametihi"[89].

[83] Bu rivayet bir gerçek gibi İ.H.Danişmend tarafından zikredilmiştir: "Halîfe orada kılıç kuşatarak hılâfeti Yavuz Selim'e devretmiştir" (Izahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, İstanbul, 1948, II, s. 37). Bu rivayetin nereden geldiği tesbit edilemiyor.

[84] Ayasofya rivayeti M. Ata'nın Enderun tarihi'nde görülmektedir. Orada Halîfe, Selim Han'a hilâfeti devrettiğini aynı zamanda maddeten de göstermek için hil'at giydirmiş (İstanbul, 1291, I, s. 91; bu eserden naklen Namık Kemal, Evrak-ı perişan, İstanbul, 1301, s. 347). H. Edhem bu rivayete inandıkları için M. Ata ile Namık Kemal'i şiddetle tenkideder ve bu rivayetin enderundan çıktığını söyler. (Melik Tuman Bay II adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe, s. 43-44). Birçok hocamızın tarihine ehemmeyet verdikleri Hayrullah Efendi'nin de (ölümü: 1866) halîfeliğin devredildiğine inandığını (Tarih, İstanbul, 1273, X, s. 3) Halil Edhem bildirmektedir (aynı eser, s. 43).

[85] Feridun Bey, I, s. 279.

[86] Aynı eser, I, s. 283.

[87] Belleten, XXI, sayı 83, 1957, s. 284.

[88] Fâtih devrine ait Münşeât mecmuası, yayınlayanlar N. Lugal-A. Erzi, İstanbul, 1956, s. 91. Aynı mecmuada Fatih hakkında "Ḫażret-i ḫilâfet-penâhî" ve ayrıca "dergâh-ı hilâfet penâh deniliyor (s. 97, 99).

[89] Feridun Bey, I, s. 274.

— Fatih devri müverrihlerinden Dursun Bey İstanbul'dan Dârülḫilâfe şeklinde söz eder[90].

— Kemal Paşaoğlu, tarihinin Fatih devri bölümünde Fatih hakkında: "Pâdişâh-ı ḫilâfet penâh," "Ḥażret-i ḫilâfet-destgâh şeri'at penah", "Ḫılâfet şi'āruñ" terkiplerini kullandığı gibi, İstanbul için de dârü'l-ḫilâfet tabirini kullanıyor[91].

II. Bâyezîd için ḫalîfe ve ḫilâfet'in çok kullanıldığı görülür:

— "Sultan Bâyezîd Han'uñ ḫilâfeti zamanında"[92].

— Mihr-i sipihr-i ḫilâfet ve tacdârī[93].

— Ḫalîfetullahi fî'l-enâm ḥāfıẓ-i şugûr-i İslâm[94].

— Mu'izzüs-salṭanat ve ḫılâfet[95].

— Bâyezîd Ḫan Ġazi ḫullidet ḫilâfetuhu ve ubbide salṭanatuhu ilâ yevmid-dîn[96].

— Başında tâc-ı sa'âdet Zehî celâl u şeref. Elinde mühr-i ḫilâfet zehî 'atâ vü neval[97].

— Halîfe olalı dünya sarayına[98].

[90] "Andan dârül-hilâfe İstanbul'a azîmet buyurdu" (*Tarih-i Ebûl-fetih,* hazırlayan M. Tulum, İstanbul, 1977, s. 110, dahi s. 193). "Vefât-i Sultan Mehemmed ve culûs-i Sultan Bâyezîd ber taḫt-ı ḫilâfet me'nûs" (aynı eser, s. 196).

[91] *Tevârih-i âl-i Osman,* yay. Ş. Turan, TTK, Ankara, 1957, s. 99, 197, 233, 465, 528.

[92] Aynı eser, s. 235.

[93] Şehzade Korkud'a yazılan mektupta (Feridun Bey, I, s. 294).

[94] Horasan hükümdarı Timurlu Hüseyin Baykara'nın gönderdiği mektupta (Feridun Bey, I, s. 306). Herat Şeyhülislamı Ahmed Teftāzânî'nin gönderdiği mektupta: "Ve eyyede ẓilâl-i salṭanatihi ve ḫilâfetihi" yazılıyor (aynı eser, I, s. 365). Meşhur Molla Câmî de aynı hükümdara gönderdiği mektupta, "revâne-i pâye-i serîr-i hilâfet-maṣîr" demektedir (aynı eser, I, s. 362).

[95] Akkoyunlu Sultan Yakub'un gönderdiği mektup (aynı eser, I, s. 313). Sultan Yakub'un diğer mektupları ile oğlu Baysungur'un mektuplarında da bunun gibi terkipler görülür (aynı eser, I, s. 297, 301, 308, 315, 316, 320, 325, 327, 328, 331, 334, 351).

[96] Kıvamî, Fetihnâme-i Sultan Mehemmed, yayınlayan F. Babinger, İstanbul, 1955, s. 310.

[97] Şâir Ahmed Paşa divanı (bk. S. Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 213).

[98] Selâtin-nâme (bk. aynı eser, s. 273). Yine bir vesikada Sultan Bayezıd için"Emîrülmü'minîn Ḫalîfe bi'l-bâhire" deniliyor (aynı eser, s. 213). II. Bayezid devrinde yazılmış Trabzon Sancağı Tahrir defterinde de II. Bayezid hakkında *"Emîrül-mü'minîn"* unvanı kullanılıyor (Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, nr. 828, s. 6).

Yavuz Selim'e gelince, o da Mısır seferinden önce halîfe unvanını kullanmıştır.

— "Emmâ ba'd în ḫiṭâb-i müsṭeṭâb ez cenâb-i ḫilâfet-i mâ ki ḳātilü'l-kefere ve'l-müşrikîn"[99].

— "Ez ḥażret-i ubbehet menzilet-i mâ ki Ḫalîfetullahi Teʿâlâ fi'd-dünya"[100].

— "Dest-i bi'at-i Sulṭânul-İslâm ve Ḫalîfe-i Raḥmân istiḥkâm nümûdend"[101].

— "Ve ba'de ez ân be savb-i taḫt-i ḫilâfet mekân"[102].

Bu misalleri kolayca çoğaltmak mümkündür.

Bu bahse son vermeden Fatih'ten önceki hükûmdarlar hakkında bazan ḫalîfe deyimi kullanıldığı gibi[103], başka hükümdarlara yazılan mektuplarda da o hükümdara aynı deyimin verildiği görülür[104].

[99] Yavuz'un sefer esnasında, 920 yılının Safer ayında (1514 Nisan) İznikmîd (=İzmit)den Şah İsmail'e gönderdiği mektup (Feridun Bey, I, s. 379).

[100] Yavuz'un Şah İsmail'e gönderdiği ikinci mektup (aynı eser, I, s. 382).

[101] Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Ẕeyl-i Heşt Bihişt*, Esad Efendi, nr. 2447, 78ᵃ.

[102] Aynı eser, 77ᵇ. be cânib-i darül-hilâfe..." (79).

[103] Ferzend-i eʿazzi erşedi kâmḳâr ve ercümendi se'adetmendi nâmdâr ṣemere-i şecere-i ḫilâfet ve gonca-i gulbîn-i devlet" (I. Murad'ın Hamîdili sancak beyi şehzâde Bayezid'e gönderdiği mektup, Feridun Bey, I, s. 107). 787 tarihli olan bu mektubun mevsuk olup olmadığını tahkik edemedim.

"Es-Sulṭân ibnüs-Sulṭân Es-Sulṭân Meḥemmed bin Bâyezid bin Murad ḫalledallahu ḫilâfetehu fi'l-arżı mülkehu ... fî zilhicceti ışneteyn veʿişrine ve ṣemanimiye (Yeşil câmiin kapısındaki kitâbeden, H.B. Kunter, Kitâbelerimiz, Vakıflar Dergisi, II, s. 439).

"...Sultan Murad Han ve Murad bahs-i âlemiyân ḫalledallahu taʿâlâ mülkehu ve sultanehu ve ḫilâfetehu" Akkoyunlu hükûmdarı Hamza Beğ'ın II. Murad'a gönderdiği mektup (Feridun Bey, s. 190).

[104] Mesela II. Mehmed tarafından 848 Ramazan ayının sonunda (1445 Ocak) Timurlu Şahruh Mirza'ya gönderilen mektupta: onun hakkında birçok unvanlar arasında: "ḫalledallâhu ḫilâfetehu" da deniliyor (Feridun Bey, I, s. 221).

Bir çok müellifin de başka ülkelerde ve başka zamanlarda hükümdarlarını ḫalîfe ve ḫilâfet deyimlerinin bulunduğu terkipler ile vasıflandırdıkları görülür. Mesele Ebu Bekr-i Tihranî, Uzun Hasan Bey hakkında "Ḫilâfet-penâhî", "Muînülhilâfe", oğlu ve halefi Halil Mirza hakkında da: Vârisul-hilâfet tabirlerini kullanır ve yine Halil Mirza için: Ve ber serîr-i salṭanat be tâc-i hilâfet serefrâz geşt (Kitâb-i Diyârbekriyye, Ankara, 1962, I, s. 8-9) cümlesini yazar.

4 — Halîfeliğin devralındığı rivayetinin 1774 yılındaki Küçük Kaynarca andlaşmasının müzâkereleri esnasında Rusya kraliçesi II. Katerina'ya Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki Ortadoksları himaye etme hakkının tanınmasının istenmesi üzerine Osmanlı murahhasının da "Kırım halkının dinî meselelerinin, aynı zamanda Halîfe olan, pâdişah tarafından görülmesi"[105] maddesini kabul ettirmesi için çıkarıldığı görüşünün doğruluğu hakkında kesin bir şöy söylenemez. Çünkü, görmüş olduğumuz gibi, pâdişahlara halîfe unvanı da verilmekte idi. Bu sebeple bu rivayet daha önce de çıkmış olabilir. Yalnız bu rivayeti yakıştıranın, Halîfe el-Mutevekkil'in Yavuz tarafından İstanbul'a sürgün olarak gönderildiğini veya mevkufen götürüldüğünü yazan İbn İyas, Cenâbî, Karamanî ve Müneccim Başı gibi müverrihlerin eserlerinden bir veya bir kaçını görmüş olduğu şüphesizdir.

[105] Osmanlı devleti bu maddeye dayanarak Kırım hanlarına, tahta çıkışlarında menşur (berat) ve teşrifat ile bazı armağanlar göndererek, pâdişahların isimlerini hutbelerde okutmak ve paralara koydurmak hakkını elde etmişti. Bundan başka Kırım'daki kadıların şer'i hükümlerin uygulanmasında, bir çok durumda İstanbul'dan müsaade alması gerekiyordu (bu hususta müstakil bir incelemeye rastgelemedim. Şimdilik Uzunçarşılı'ya bk. Osmanlı tarihi, Ankara, 1978, IV-1, s. 422-423, 443-444, 452).

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

Âlî, *Künhül-ahbâr,* Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, nr. 795, Memlük Seferi (469^a-494^b).

Şînasi Altundağ, *Selim I* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, X, s. 423-434.

T. W. Arnold, *Halife* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, V, s. 148-155.

M. Atâ, *Tarih-i enderun,* İstanbul, 1291, I, s. 291.

W. Barthold, *Ḫalîfi Sultan,* Mir Islama, Petersbourg, 1912, I, s. 203-226.

C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan,* Der Islam, VI, s. 386-412.

Celalzâde, Mustafa, (Koca Nişancı) *Selim nâme,* hazırlayanlar A. Uğur-M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayımlarından, Ankara, 1990.

Celalzâde Salih, *Selim-nâme,* Süleymaniye, Halet Efendi İlâvesi, nr. 190, Memlük Seferi (85^a-86^a).

Mustafa Cenâbî, *el-'Aylemüz-zâhir fi'l-evâil ve'l-evâḫir,* Nurosmaniye Ktp., nr. 3098, el-Mütevekkil ile ilgili bahis (346^a-346^b).

Cevdet Paşa, *Tarih,* İstanbul, 1309 I, s.

De M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman,* Paris 1788, I, s. 233-234, 263, 264-265, 269-270.

Dursun Bey, *Tarîh-i Ebul-Fetih,* hazırlayan M. Tulum, İstanbul, 1977.

Ebubekr-i Tihranî, *Kitâb-i Diyarbekiryye,* yayınlayanlar N.Lugal-F.Sümer, TTK, Ankara, 1962, I, s. 8, 9.

Fetihnâme-i diyar-ı Arab be-devlet-i Kahire-i Sultan Selim Han, Tarih Vesikaları, yayınlayan S. Tansel, 1958, 2. (17) sayı, s. 295-316, 3. (18) sayı, s. 430-454.

Fâtih devrine ait Münşeat mecmuası, yayınlayanlar, N. Lugal-A. Erzi, İstanbul, 1956, s. 32, 91, 97, 99.

Feridun Bey, *Münşeatü-s-selâtin,* İstanbul, 1274, I.

Halil Edhem (Eldem), *Mısır fethi mukaddimatına ait bir vesika,* Türk Tarih Encümeni mecmuası, 1928, s. 30-36.

———, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul, 1927, s. 16-19, 21, 109, 322.

———, *Mısır'ın son Memlük Sultanı Melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitabe,* İstanbul, 1935, halîfelik meselesi (s. 40-46).

Haydar Çelebi, *Rüznâme,* Feridun Bey, I, Memlük Seferi kısmı (s. 476-500).

Hayrullah Efendi, *Tarih,* İstanbul, 1273, X, s. 3.

HOCA SADEDDİN, *Tacüt-tevârih,* İstanbul, 1279, Memlük Seferi (II, s. 323-381).

_____, *Selim-nâme,* aynı eserin II. cildinin sonunda (s. 609-619).

P. HOLT, *Khalīfa,* Encyclopaedia of Islam, new edition, s. 937-953.

İBN IYAS, *Bedâyiʿüz-zuhûr fî veḳâyiʿ üd-duhûr,* yayınlayan M. Mustafa, Kahire, 1380 (1961), V.

İBN TULUN, *Müfâkehetül-ḫillân fî ḫavâdisiz-zamân,* yayınlayan M. Mustafa, Kahire, 1384 (1964), II, dizin.

İBN ZUNBÜL, Şeyh Ahmed er-Remmâl, *Kitâb Tarihis-Sultan Selîm Han bin Bâyezîd Han maʿa Ḳânısaḳ el-Ġavrî,* Sultanı Mısr ve a'māliha, Kahire, 1278, ikinci baskı 1962. (bu eserin bir nüshasına İstanbul ve Ankara kütübhânelerinde rastgelinemedi. Orient Institüt'ün müdiresi Prof. Dr. Erika Classen her iki nüshanın fotokopilerini Beyrut'tan getirterek hediye etmek nezâketini göstermiştir. Sayın meslektaşıma samimiyetle teşekkür ederim.

İDRİS-İ BİDLÎSÎ-EBU'L-FAZL MEHMED Efendi, Zeyl-i *Heşt-Bihişt,* Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 2447, Memlük Seferi (95^{a}-122^{a}).

EL-KARAMANÎ, *Ahbârüd-düvel ve âsârül-evvel, Nurosmaniye* Ktp., nr. 3155, 106^{b}-109^{b}.

KEMAL PAŞAOĞLU, *Tevârih-î âl-i Osman,* yayınlayan Ş. Turan, TTK, İstanbul, 1958.

KEŞFÎ, *Selim-nâme,* Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 2147, 95^{a}-114^{a-b}.

Kısa Rûznâme, Feridun Bey, I, s. 450-458.

LUTFİ PAŞA, *Tevârih-i âl-i Osman,* yayınlayan Âli, İstanbul, 1341, Memlük Seferi (s. 246-280).

MÜNECCİM BAŞI, *Câmiüd-düvel,* Süleymaniye, Esad Efendi Ktp., nr. 2101, 225^{b}.

NAMIK KEMAL, *Evrak-ı Perişan,* İstanbul, 1301, s. 347.

NİŞANCI MEHMED PAŞA, *Tarih,* İstanbul, Memlük Seferi (s. 187-191).

RIDVAN PAŞAZÂDE ABDİ, *Tarih-i Mısır,* Süleymaniye, 1290.

SELAHATTİN TANSEL, *Yavuz Sultan Selim,* Ankara, 1969.

SÜHEYLÎ, *Tarih-i Mısr-ı cedid,* İstanbul, 1141, s. 6-49.

ŞÜKRÜ, *Selim-nâme,* Millet, Ali Emîrî Efendi Ktp., nr. 1310, Memlük Seferi (117^{b}-144^{a}).

AHMET UĞUR, *The Reign of Sultan Selim I in the light of the Selîm-nâme Literatüre,* KSV, Berlin, 1985.

I.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi,* TTK, Ankara, 1949, s. 267-293.

K.V. ZETTERSTÉEN, *Abbasiler,* Islâm Ansiklopedisi, I, s. 18-22.

ÉTUDES TURCO-SAFAVIDES, XIV. QUATRE LETTRES DE BIYIḲLI MEḤMED PAŞA*

JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT

Notre ouvrage récemment paru sur les relations osmano-safavides au temps de Şâh İsmaʿîl[1] et la série d'études qui l'ont précédé ou accompagné[2] nous ont offert l'occasion de publier quelques documents émanant

* La présente étude s'inscrit dans le programme de recherche de l'Unité Associée (UA) n ° 041 057 du Centre National de la Recherche Scientifique, à Paris. Nous exprimons notre reconnaissance au Prof. Dr. Abdülkadir Karahan et à Monsieur et Madame İbrahim Artuk pour leur précieux concours dans le déchiffrement de quelques points difficiles des documents et cachets présentés ici.

[1] *[OS], Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'étude des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524,* Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais d'Istanbul, LVI, Leyde, 1987.

[2] Cette série, portant le titre générique d'"Études turco-safavides" *[ETS]* et dont la présente étude fait partie, se compose de: [*ETS* I], "Notes sur le blocus du commerce iranien par Selîm Ier", *Turcica,* VI, 1975, pp. 68-88; [*ETS* II], "Şâh İsmaʿîl e la rivolta di Cânberdi Ġazâlî", *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974),* Istituto Universitario Orientale, Naples, 1976, pp. 31-57; [*ETS* III], "Notes et documents sur la révolte de Şâh Velî b. Şeyḫ Celâl", *Archivum ottomanicum,* VII, 1982, pp. 5-69; [*ETS* IV], "Une description ottomane du Saatabago vers 1520", *Bedi Kartlisa, Revue de kartvélologie,* XXXVI, 1978, pp. 149-166; [*ETS* V], "Notes et documents sur Mzé-Ĉâbûk, *atabeg* de Géorgie méridionale (1500-1515), et les Safavides" (en collaboration avec Chahryar Adle), *Studia iranica,* 7/2, 1978, pp. 213-249; [*ETS* VI], "Notes et documents sur les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1521", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* XX/2, 1979, pp. 239-272; [*ETS* VII], "Deux lettres de Murâd Aḳḳoyunlu", *Journal Asiatique,* CCLXXIII/1-2, 1985, pp. 163-182; [*ETS* VIII], "Notes sur les Safavides et la Géorgie, 1521-1524" (en collaboration avec Chahryar Adle), *Studia iranica,* 9/2, 1980, pp. 211-132; [*ETS* IX], "Deux lettres de David X du Kartli", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı,* XXXII, 1979, pp. 137-156, 943-944; [*ETS* X], "Deux rapports sur Şâh İsmaʿîl et les Özbeks", *Quand le crible était dans la paille. Hommage à Pertev Naili Boratav,* Paris, 1978, pp. 65-82; [*ETS* XI], "Quatre lettres de Śeref Beg de Bitlîs (1516-1520)" (en collaboration avec Chahryar Adle), *Der Islam,* 63/1, 1986, pp. 90-118; [*ETS* XII], "Une lettre de Ḥasan Beg de ʿİmâdiyye sur les affaires d'Iran en 1516" (en collaboration avec Chahryar Adle), *Acta Orientalia Hungarica,* XXXVI/1-2, 1983, pp. 29-37; [*ETS* XIII], "Un rapport de Fîl Yaʿḳûb Paşa, beylerbey du Diyâr Bekir, en 1532", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 76, 1986, pp. 35-41; [*ETS* XV], "Cinq lettres de Hüsrev Paşa, beylerbey du Diyâr Bekir (1522-1532)". *Journal Asiatique,* CCLXXIX/3-4, 1991, pp. 239-265; [*ETS XVII*], "ʿUbaydu-lláh Ḫan de Boukhara et Soliman le Magnifique. Sur quelques pièces de correspondance". *Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris,* La Documentation Française, Paris, 1992, pp. 485-504; [*ETS XVIII*], "Autour du dossier

de Bıyıklı Meḥmed Paşa[3] ou concernant celui-ci de manière directe[4].

Quatre lettres inédites du premier beylerbey du Diyâr Bekir, conservées dans les Archives de Topkapı, subsistaient dans nos dossiers et méritaient, à divers titres, d'être publiées. Nous allons les présenter dans les pages qui suivent. Puissent-elles servir, comme les précédentes, à enrichir notre connaissance de cet important personnage qui joua, dans l'histoire de l'Anatolie orientale de son temps, un rôle essentiel et à la biographie duquel, semble-t-il, aucune étude d'ensemble n'a encore été consacrée.

Il convient de retracer brièvement les grandes étapes de sa carrière. Au service de Selîm dès l'époque où celui-ci était gouverneur de Trabzon, on le voit cité comme *mîr-aḫôr* dans les premiers mois du règne du nouveau sultan et combattre à ses côtés contre le *şehzâde* Aḥmed[5]. Le 7 *ramaẓân* 920/26 octobre 1514, au retour de la campagne de Çaldıran, devant Bayburt qu'il avait contribué à conquérir, Selîm le nomma bey des sandjaks de Bayburt et d'Erzincân, auxquels furent ajoutés ceux de Trabzon, du Cânik et de Şebîn Ḳara Ḥiṣâr[6]. L'année suivante, il fut chargé d'aller s'emparer de Kemâḫ, puis, de là, de conquérir l'Anatolie du sud-est avec le concours des émirs locaux, en révolte contre les gens du chah[7]. Il entra dans Âmid dans la première décade de *ṣaʿbân* 921/10-19

Ḳâsım et de quelques problèmes de prosopographie ottomane", sous presse dans les Actes du XIe Congrès de la Société de'Histoire Turque, 1990. La substance des ETS I et II a été remployée et considérablement enrichie dans les chapitres I et IX d'OS.

[3] Tous dans *OS* et provenant des Archives du Palais de Topkapı: E. 5674, sur le rapport de l'espion Şâhruḫ, août 1515 (p. 148); E. 11839, sur le transfuge Meḥmed Başı Büyük, début de l'été 1516 (p. 176); E. 11996, estimation des effectifs militaires safavides par Meḥmed Başı Büyük, été 1516 (p. 178); E. 6580, sur la conquête de Kirkouk, mars-avril 1518 (p. 236); E. 5599, sur la situation en Iran, été 1520 (p. 258); E. 5527/2, sur l'attitude de Cânberdi Ġazâlî, 1520 (p. 282).

[4] Tous dans *OS* et provenant des Archives du Palais de Topkapı: E. 5879, sur le rapport de Meḥmed Beg de Mossoul au sujet de la situation dans l'Irak arabe, 1518 (p. 242); E. 12181, sur l'envoi d'espions en Iran, 1522 (p. 310); E. 6102, sur la mort de Bıyıklı Meḥmed Paşa, 1521. Ajoutons l'édition de la stèle funéraire de ce dernier, dans l'enclos de la Fatih Camii à Diyarbakır.

[5] Saʿdü-ddîn, *Tâcü-ttevârîḫ*, II, Istanbul, 1270/1863, p. 235.

[6] *Op. cit.*, p. 284. "Journal" de Ḥaydar Çelebî in Ferîdûn Beg, *Münşe'âtü-sselâṭîn*, I, Istanbul, 1274/1858, p. 464. Si l'on considère le tracé des frontières à cette époque, on constate qu'il s'agit de l'ensemble des territoires ottomans se trouvant au contact de ceux du chah.

[7] Sur le premier combat de la campagne, où il défit les troupes ḳızılbaş de Nûr ʿAlî Ḫalîfe, voir le document E. 6316 des Archives de Topkapı, publié par Çağatay Uluçay,

septembre 1515 et fut nommé beylerbey du Diyâr Bekir le 27 *ramaẓân*/4 novembre[8]. En mai-juin 1516, il anéantit à Eski Ḳoç Ḥiṣâr, près de Mârdîn, les dernières troupes safavides opérant dans la région, celles de Ḳarâ Ḫân Ostâcelû qui fut tué dans l'affaire[9]. Peu après, Selîm ordonna à Bıyıḳlı Meḥmed Paşa de venir faire sa jonction avec l'armée impériale[10] et, le 24 août, il prit part, dans l'aile gauche, à la bataille de Marc Dâbiḳ[11]. Au début de sa halte à Alep, le sultan l'envoya conquérir Mârdîn, dont la citadelle était encore tenue par une garnison ḳızılbaş. La place, celle de Ḥıṣn-ı Keyf et Mossoul furent prises dans les derniers mois de 1516[12]. Élevé par la suite au rang de vizir, Bıyıḳlı Meḥmed Paşa demeura en fonctions à Âmid jusqu'à sa mort, survenue le 24 décembre 1521[13].

À ses qualités de soldat, le conquérant de l'Anatolie orientale joignait celles d'un politique avisé et d'un administrateur particulièrement intègre. Il apparaît en outre que sa fidélité inconditionnelle à Selîm était payée de retour: ce souverain d'un naturel suspicieux accorda à son compagnon de vieille date une confiance et des responsabilités exceptionnelles. Véritable proconsul des nouvelles provinces de l'Est, le beylerbey du Diyâr Bekir devait, en effet, s'acquitter d'une double tâche fort difficile. D'une part, faire face au premier choc en cas d'offensive safavide et se tenir constamment prêt à affronter une telle éventualité. Certes, dès le début de l'été de 1516, la menace put être appréciée à sa juste mesure, qui était fort limitée[14], mais il faut tenir compte de la crainte qu'inspiraient aux troupes ottomanes les cavaliers du chah depuis le carnage de Çaldıran. Si, dans ces

"Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?", *Tarih Dergisi*, VII/10, septembre 1954, pp. 130-131 (qui le date par erreur de juillet 1512) et dont nous avons donné une traduction française dans *OS*, p. 113, note 488.

[8] Sa'dü-ddîn, *op. cit.*, p. 310; Ferîdûn Beg, *op. cit.*, p. 471.

[9] Sa'dü-ddîn, *op. cit.*, p. 329. Le texte de la lettre que Bıyıḳlı Meḥmed Paşa adressa à ce sujet à Selîm, avec la tête de Ḳara Ḫan, se trouve dans Ferîdûn Beg, *op. cit.*, pp. 418-419. L'une et l'autre parvinrent au sultan, en route pour ce qui devait être la campagne d'Égypte, à l'étape d'Akşehir, le 24 *cemâẓî* I 922/25 juin 1516, cf. *op. cit.*, p. 450.

[10] Qui eut lieu à Elbistân, le 4 *receb*/3 août, cf., *op. cit.*, p. 478.

[11] *Op. cit.*, p. 479; Sa'dü-ddîn, *op. cit.*, p. 333.

[12] *Op. cit.*, p. 372.

[13] Voir *OS*, p. 326 sq. D'après le rapport qui fut adressé à la Porte, il mourut de dysenterie (*zaḥîr zaḥmeti*) (document E. 6102).

[14] Un rapport détaillé de juillet 1516 (E. 11996, dans *OS*, p. 178 sq) estime l'ensemble des forces du chah à 18.000 hommes, dont 10.000 seulement aptes au combat. Il faut considérer qu'une partie de ces troupes devait être affectée à la défense du Ḫorâsân, où les Özbeks lançaient presque chaque année de vigoureux assauts.

conditions, les soldats du Diyâr Bekir paraissent avoir toujours envisagé l'affrontement avec un moral très supérieur à celui du reste de l'armée, allant jusqu'à proposer de passer eux-mêmes à l'offensive[15], il faut sans doute en rechercher la cause dans l'action personnelle de leur chef qui, maintes fois, les avait fait triompher de l'adversaire et apprécier la force réelle de celui-ci.

D'autre part, Bıyıḳlı Mehmed Paşa devait administrer avec souplesse et efficacité un vaste territoire d'importance stratégique, ceci en tenant compte de particularismes locaux extrêmement sensibles. Le beylerbey savait que les mesures brutales prises par Şâh İsmaʿîl, lorsqu'il avait annexé la région en 1507, avaient eu pour effet de plonger celle-ci dans les troubles et d'amener les seigneurs locaux, arrêtés et malmenés dans les années suivantes, à embrasser la cause de Selîm et à contribuer activement à la conquête du pays au nom du sultan. Rétablis dans leurs principautés héréditaires et assimilés par la Porte à des beys de sandjak ottomans, ces émirs devaient être à la fois ménagés pour éviter une agitation inutile et contrôlés d'assez près dans leur respect des devoirs découlant de la situation nouvelle. Dans cette conjoncture, Bıyıḳlı Meḥmed Paşa se révéla aussi prudent que ferme, comme le montre l'un des documents publiés ci-après.

* * *

Le document E. 8283/1 des Archives de Topkapı comporte une date de rédaction, sans mention de l'année, mais celle-ci peut être aisément déterminée d'après les affaires évoquées dans le texte (départ de Selîm en campagne, récente défaite de Ḳarâ Ḥân) et il s'agit donc sans aucun doute du 22 *cemâẕî* II [922] / 23 juin 1516. La plupart des sujets traités sont connus par d'autres sources et nous nous contenterons donc de les examiner dans les annotations de la traduction.

E. 8283/1

1. huw[a]
2. *dergâh-ı muʿallâya ve bârgâh-ı aʿlâya ʿarz-ı bende-i bî-miḳdâr ve ẕerre-i ḫâksâr ol-dur ki ḥâlliyy*[n] *mübârek cemâẕî'ü-l-ûlà*

[15] Il paraît inutile de rappeler à quel point les troupes de Selîm regimbèrent, après 1514, devant toute perspective d'une nouvelle campagne en Iran, jusqu'à amener, en mai 1518, l'abandon de celle que le sultan était en train d'entreprendre. Les divers aspects de ce problème et ses conséquences sont largement développés dans *OS*.

3. *ayınuñ on yedinci güni ki seşenbe güni dür ʿalè-ṣṣabâḥ Çavuş Ḥasan bendeleriyle ḥükm-i cihân-muṭāʿ nâzil*
4. *olub feḥvâ-yı münîfinde pâdişâh-ı ʿâlem-penâh* ḫullidat ḫilâfatuh[u] *ḥażretlerinüñ ʿasâkir-i nuṣret-şiʿâr ile mâh-ı meẕkûruñ dördünci*
5. *güni deryâdan ʿubûr edüb bu diyârlarda ḳışlamaḳ tedârikі emr olub ʿasâkir-i nuṣret-me'âsir ecili içün*
6. *ẕahîre tedârik olunmaḳ emr olunmış bi-tamâmih[i] maʿlûm olub bundan esbaḳ daḥi bu cânibe tâbiʿ olan*
7. *beglerüñ cemīʿîsine defʿât-ile aḥkâm-ı şerîfe ve mektûb gönderüb tedârik olunmış idi ve mûmà-ileyh*
8. *çavuş bendeleri geldügi sāʿat bir ân ve bir sāʿat tavaḳḳuf olunmayub timâr defterdârı Niẓâmü-ddîn*
9. *bendelerine kifâyet miḳdârı âdemler ḳoşub münâsib olan yerlere cemʿ etdirüb ḥâżır ü müheyyâ olunmaḳ*
10. *sipâriş olunub her sancaḳ begine müsteḳill aḥkâm-ı şerîf irsâl olundı ve hem bu yerlerüñ nâ'ibi daḥi*
11. *yetişüb* in şâ'[a]-llāh[u]-l-ʿazîz *emr-i ʿâlî üzere tedârik oluna ve ḥâliyyʿ[n] vâḳıʿ olan aḥbâr daḥi*
12. *bu-dur ki muḳaddemâ Tebrîz cânibine Ġâzî Ḳıran Yûsuf Beg yanına ki Tebrîz civârı dur yarar âdem*
13. *gönderüb ḫaber alınmaḳ murâd olunmış idi ḥâliyyʿ[n] gelüb ve bir âdem daḥi meẕkûr Yûsuf Beg ḳoşub*
14. *bu ḫaberi getürdi ki Ḳara Ḫan-ı laʿîn alınıcaḳ Erdebîl oġlı nâm mülḥid İşkenberüñ yaylaḳından ḳalḳub*
15. *Ücân yaylaḳına vardı ve Ḫôya gelen ʿaskerini daḥi geri geçürdi bu maḥallde Ḫorâsân cânibine*
16. *giden ʿaskeri daḥi alındugı ḫaber gelicek ḥâlleri ġâyet mükedder oldı hem-ân saʿâdetlü ḫüdâvendigâr*
17. *ḥażretleri Malâṭiyya ṣuyın geçmek ḳarâr edecek ḥâlleri ḳalmaz memleketi ḫâlî ḳoyub giderler deyü cevâb*
18. *verür ve bu diyârlara saʿâdet-ile geldükde her ḳankı ḳulına ʿinâyet edüb bir miḳdâr tüfenkci ḳoşulur ise*
19. *Tebrîz daḥi ẓabṭ olmaḳ muḳarrer-dür derler mâ-ḥaṣal her cânibden ol ṭâ'ife-i melāʿîne tekdîr*
20. *yetişmekden ḫâlî olmayub devletleri ser-nigûn olmaḳdan ḫâlî degül-dür aḥvâlleri ġâyet mükedder*
21. *olmış-dur bu yılun fırṣatları daḥi niçe rûzgârlar ile düşe degül-dür memleket ḳaḥtı olmış-dur*

22. *hem-ân pâdişâh-ı ᶜâlem-penāh ḥażretlerinüñ emr-i şerîflerine mevḳûf-dur ḥattà bizümle gelüb ceng*
23. *eden melâᶜînlerden baᶜżı ki Mūṣul cânibine gitmiş idi istimâlet-nâme ile bu cânibe teveccüh*
24. *etdirüb getürdilüb yarar dirlik oldı anı görüb bir iki yüz miḳdârı*
25. *âdem anlardan yüz döndürüb baᶜżı bu naḥîf yanına ve baᶜżı bu cânibde olan begler yanına*
26. *geldiler ümīż-dür ki bir ḳaç be-nâm beg ünlü kimesneler daḥi daᶜvet olunmış-dur anlar daḥi*
27. *bu cânibe gelicek ᶜâlî dirlikler (...)* [16] *olunmış-dur dirlik olub mê'mûl-dür ki aṣl Ḳızılbaş*
28. *olandan mâ-ᶜadâsı getürdile ve bi-l-fiᶜl vâḳiᶜ olan aḥbâr bunlar dur ki cemâżî'ü-l-evvel*
29. *ayınuñ yigirmi ikinci güni ki yekşenbe güni dür ketb olunub bâb-ı muᶜallâya ᶜarż olundı*
30. in şâ'a-lláh *min-baᶜd vâḳiᶜ olan aḥbâr daḥi iᶜlâm oluna bâḳî fermân dergâh-ı muᶜallânuñ-dur*

bende-i faḳîr
Meḥmed el-ḥaḳîr

Ô Lui!

Ce qui est représenté auprès du Seuil élevé et de l'excelse Cour par le serviteur insignifiant dont la bassesse est à ras de terre est ce qui suit.

Présentement, le dix-septième jour du mois du premier *cemâżî* béni, qui est un mardi[17], l'ordre auquel l'univers doit obéissance est arrivé au matin par l'intermédiaire de Çavuş Ḥasan. Dans son contenu éminent, il était [dit] que, le quatrième jour du mois susdit, Monseigneur l'Empereur, refuge du monde—que son califat se perpétue— avait traversé la mer avec les troupes marquées des signes de la victoire[18] et il était ordonné de pourvoir aux quartiers d'hiver dans ces pays-ci et de se pourvoir en

[16] Nous n'avons pu réussir à déchiffrer ce mot, dont le sens est peu douteux d'après le contexte.

[17] Soit le 18 juin 1516 qui, d'après Faik Reşit Unat, *Hicrî tarihleri mîlâdî tarihe çevirme kılavuzu*, Ankara, 1974, p. 62, tombait un mercredi.

[18] D'après Ḥaydar Çelebî, *op. cit.*, p. 478, Selîm avait quitté Istanbul le 3 *cemâżî* I, mais l'autre journal de la campagne d'Égypte contenu dans le recueil de Ferîdûn Beg confirme, p. 450, la date du 4 où le sultan passa à Üsküdâr.

vivres à l'intention des troupes qui laissent la victoire pour trace[19]. On a pris connaissance [de l'ordre] en son entier. Précédemment aussi, des ordres sacrés et des lettres avaient été envoyés à plusieurs reprises à tous les beys qui dépendent de ce côté-ci et des mesures avaient été prises. Lorsque le susdit *çavuş* est arrivé, on ne s'est point arrêté un instant ni une heure, on a adjoint un nombre d'hommes suffisant à son serviteur Niẓâmu-ddîn, *defterdâr* des timars[20], on lui a commandé de faire tenir [les vivres] prêts et disponibles aux endroits les plus favorables et les ordres sacrés ont été envoyés séparément à chaque bey de sandjak. Les *nâ'ib* de ces lieux ont été atteints. Si Dieu le Puissant le veut, les mesures seront prises conformément à l'ordre sublime.

Quant aux nouvelles précédemment survenues, elles sont [comme suit].

Précédemment, on avait souhaité envoyer un homme capable vers Tabriz, auprès de Ġâzî-ḳıran Yûsuf Beg, qui est dans les alentours de Tabriz, pour prendre des informations[21]. Il est présentement revenu et le

[19] Nous avons montré dans *OS*, chapitre V, que dès son départ d'Istanbul, Selîm avait l'intention d'affronter les Mamlouks, bien que l'objectif officiellement annoncé de la campagne fût l'Iran. On peut penser que ces mesures d'hivernage avaient pour but d'accréditer cette dernière version, soit d'apaiser les craintes que Ḳânṣawh al-Ġûrî aurait pu concevoir sur la suite d'une affaire qui devait lui être fatale.

[20] Ḥâca Niẓâmu-ddîn, *defterdâr* des timars du Diyâr Bekir, est fréquemment cité par les sources du temps comme messager de Bıyıḳlı Meḥmed Paşa auprès de Selîm. Voir *OS*, p. 150, note 574.

[21] Ġâzî-ḳıran Yûsuf Beg était alors émir du Barâdôst. La notice que lui consacre [Şerefü-ddîn], *Chèref-nameh*, trad. F.B. Charmoy, II/I, Saint-Pétersbourg, 1873, p. 154, fournit des informations insuffisantes, qui demandent à être complétées par celles qu'on peut trouver dans les rapports d'Idrîs Bitlîsî à Selîm, documents E. 8333/1 et 6610 des Archives de Topkapı, reproduits et partiellement résumés par Nazmi Sevgen dans sa série d'articles "Kürtler", parue en 1968 dans *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. Il en ressort que Yûsuf Beg mit longtemps à mal les troupes ḳızılbaş qui s'aventuraient sur son territoire, d'où le surnom de Ġâzî-ḳıran qui lui fut donné par Şâh İsmaʿîl. Ce dernier finit par le recevoir avec de grands honneurs, probablement désireux de se concilier ce seigneur d'une région d'accès difficile où mieux valait pour chacun laisser les choses en l'état. Yûsuf Beg fit donc bon accueil à İdrîs Bitlîsî lorsque celui-ci vint le visiter au cours de sa tournée de propagande. Il alla jusqu'à refuser de le livrer aux agents du chah, puis à prendre les armes contre ce dernier. Néanmoins, les relations durent être rétablies peu après, comme le montre le document que nous examinons ici, ainsi qu'un document ottoman inédit, postérieur de quatre à cinq ans, qui le présente comme étant dans la mouvance safavide. En fait, l'émir du Barâdôst semble bien s'être attaché à maintenir des relations tant avec le sultan qu'avec le chah.

susdit Yûsuf Beg lui a, pour sa part, adjoint un homme qui apporte les nouvelles suivantes:

"Lorsque Ḳara Ḫan le maudit a été capturé, l'hérétique nommé Erdebîl oġlı a quitté l'estivage d'İşkenber et est allé à celui d'Ûcân. Il a fait faire demi-tour à ses soldats qui arrivaient à Ḫôy. Lorsqu'est parvenue à cet endroit la nouvelle selon laquelle ses soldats qui allaient vers le Ḫorâsân avaient été pris également, il se trouva dans une détresse extrême[22]. [Quand il apprendra que,] dans le même temps, Monseigneur le bienheureux Empereur a décidé de franchir la rivière de Malâṭiyya[23], il ne pourra rester et partira en évacuant le pays".

Quand [l'Empereur] arrivera avec félicité dans ces pays-ci, qu'il daigne [prêter attention aux paroles] de n'importe lequel de ses serviteurs. Ils disent que, si un certain nombre d'arquebusiers leur étaient adjoints, il est sûr qu'on pourrait se rendre maître de Tabriz[24]. En bref, cette gent hérétique ne manque pas de connaître de tous côtés le trouble et l'affliction, ni sa fortune le bouleversement. Ils se trouvent dans un trouble extrême. Quant à ce qui leur est arrivé cette année, ils n'ont pas eu beaucoup de chance. La famine règne dans le pays[25]. [Leur survie] ne dépend que des ordres sacrés de Monseigneur l'Empereur fortuné. Par des lettres de conciliation, on a même fait venir et amener ici certains des maudits qui nous avaient livré bataille et étaient allés vers Mossoul[26], on leur a attri-

[22] Ces informations sont connues par d'autres sources ottomanes, en particulier un rapport d'espion antérieur de quelques jours à celui-ci (document E. 6320, dans *OS*, p. 158 sq).

[23] L'Euphrate.

[24] Ceci corrobore ce que nous disions plus haut de l'excellent moral des troupes locales du Diyâr Bekir, dont la familiarité avec le combat contre les Ḳızılbaş avait effacé l'exécrable souvenir de la campagne de Çaldıran. Ce passage mérite donc d'être fortement souligné. Par la suite, Meḥmed Paşa proposera à plusieurs reprises à Selîm de s'emparer avec ses seules forces de Tabriz ou de Baghdad. Mais le sultan, qui avait fait de son duel avec le chah une affaire personnelle, n'accorda jamais son consentement à un tel projet.

[25] Les rapports d'espions publiés dans *OS* concordent sur la détresse dans laquelle se trouvaient alors plongés les États du chah, en particulier l'Azerbaïdjan et le Ḫorâsân. La campagne de Çaldıran, au cours de laquelle les Ḳızılbaş avaient systématiquement dévasté les régions que devait traverser l'armée ottomane, suivait une grave épizootie qui avait durement affecté le cheptel. Il apparaît que l'Azerbaïdjan se trouvait alors réduit à l'état d'un vaste *no man's land*. Ravagé par les incursions périodiques des Özbeks, le Ḫorâsân était dans une situation comparable.

[26] C'est à dire des rescapés de la bataille d'Eski Ḳoç Ḥiṣâr.

bué des revenus (*dirlik*) convenables. En voyant cela, cent ou deux cents hommes ont tourné bride et sont venus qui auprès de ce faible [serviteur], qui auprès des beys qui se trouvent de ce côté-ci. On espère que, plusieurs beys renommés ayant été invités, ils viendront également de ce côté-ci et qu'à ce moment, des revenus élevés leurs seront accordés. Ce qui est espéré est que, outre ceux qui étaient des Ḳızılbaş à l'origine, on amène les autres.

Les nouvelles de ce qui est effectivement survenu sont ce qui a été écrit le vingt-deuxième jour du mois du premier *cemâẕî*, qui est un dimanche, et qui est présenté à la Porte élevée.

Si Dieu le veut, ce qui surviendra par la suite sera annoncé de même.

Quant au reste, l'ordre appartient au Seuil élevé.

Le pauvre serviteur,
l'humble Meḥmed

* * *

Consacré au cas de Pîr Ḥüseyn Beg Melkîşî, bey local de Çemişgezek, le document E. 8283/2 vient conforter les déductions auxquelles nous nous étions livré dans *OS* et qui nous amenaient à voir dans cet étrange personnage l'auteur du document E. 3296 des Archives de Topkapı[27]. Il convient de rappeler que ce dernier se présente comme une longue lettre (40 lignes) anonyme, en persan, datant probablement de 1516 et adressée au *şehzâde* Soliman. L'auteur feint de croire que celui-ci avait été récemment nommé gouverneur général de l'Asie mineure ottomane et se trouvait en résidence à Amâsya. Le contenu est un tissu de contre-vérités tendant à présenter les causes du conflit osmano-safavide comme le résultat de l'insubordination des gouverneurs frontaliers, tant ceux du sultan que ceux du chah, ces derniers agissant en contradiction avec les ordres formels de leur souverain. Şâh İsmaʿîl est, d'autre part, dépeint comme un ardent défenseur du sunnisme, personnellement désireux d'entretenir avec son voisin occidental les relations les plus cordiales. Nous avions montré comment ce curieux message s'inscrivait dans les tentatives que faisait

[27] *OS*, p. III sq.

alors le chah pour conjurer par des moyens diplomatiques une nouvelle offensive ottomane à laquelle il se savait incapable de résister. Enfin, nous avions relevé un certain nombre d'indices concordants amenant à penser que l'auteur de la lettre était le bey de Çemişgezek. Toutefois, la notice consacrée à Pîr Ḥüseyn Beg par Şerefü-ddîn[28] ne permettait pas, *a priori*, de douter de la fidélité de celui-ci envers la Porte ottomane. Le rapport de Bıyıḳlı Meḥmed Paşa vient confirmer les soupçons qu'on pouvait concevoir. On remarquera toutefois l'extrême prudence avec laquelle le beylerbey présente l'affaire à un souverain connu pour la vivacité de ses réactions. Son désir de ne pas envenimer inutilement les affaires du Diyâr Bekir apparaît manifeste. Nous ignorons quelles furent les conséquences de ce message. Aucune, si l'on en croit Şerefü-ddîn. Ce dernier conclut sa notice en disant qu'après la reconquête de son territoire sur les Ḳızılbaş, Pîr Ḥüseyn Beg consacra "une trentaine d'années à la paisible administration de la principauté, et passa dans la vie future". Mais l'expérience montre que le crédit qu'on peut accorder au chroniqueur de Bitlîs pour l'histoire de cette époque n'est pas illimité.

Dans le cas qui nous intéresse ici, le bey de Çemişgezek, dont les propres hommes affirment avec insistance qu'il se trouvait entretenir des relations coupables avec Şâh İsmaʿîl, est très vraisemblablement le même qui, dans l'étonnant document E. 3296, se faisait l'intermédiaire zélé de ce dernier dans ses tentatives de reprise de contacts directs avec la Porte ottomane.

E. 8283/2

1. *dergâh-ı muʿallâya ve bârgâh-ı aʿlâya ʿarz-ı bende-i bî-miḳdâr ve ẕerre-i ḫâksâr ol-dur ki ḫâliyyᵉⁿ ḫitne-i sûr etmek ecili içün Kürdistan*
2. *beglerin cemʿ etmekde Çemişgezek ḥâkimi olan Pîr Ḥüseyn Beg bendelerinüñ yarar muʿtemed âdemlerinden kethüdâsı gibi*
3. *ve vezîri gibi baʿżı kimesneler géce ile defʿât-ile gelüb bu ḫâksâra ḫafiyyetⁿ buluşub meẕkûr Pîr Ḥüseyn Beg içün*
4. *ḫaylî müddet-dür ki şâh-ı merdûd ile muʿâmele edüb her zamânda ḫafiyyetⁿ âdemi varub gelüb muttaṣıl bu cânibüñ*
5. *żaʿfı haberin verüb elbette elbette bu ḳış Diyâr Bekir üzerine gelesin* in şâ'ª-llâhᵘ-l-ʿazîz *memâlik-i Diyâr Bekri külliyyᵉⁿ*

[28] Şerefü-ddîn, *op. cit.*, p. 5 sq,

6. *feth etdirelüm deyü iltizâm edüb ḥattà Diyâr Bekrüñ kendüye daḫi berâtı gelmiş-dür eger ʿtimâd etmezseñiz*
7. *mezkûr Pîr Ḥüseyn Begi ve bizi ḥabs edüñ hemşîresi yanından varub şâhuñ berâtlarını getürelüm deyü*
8. *envâʿ-ı ibrâm edüb ḥattà bu maʿnâya ol vilâyetüñ aʿyânı ve ḳâḍîsı daḫi muttaliʿ dür deyü daʿvà*
9. *edüb elbette mezkûrı alıḳomaḳ gerek siz yoḳsa min-baʿd ele girmez deyü çoḳ iġvâ verdiler*
10. *bu ḥâksâr mezkûr Pîr Ḥüseyn Begden bunuñ emṣâli ḫinâyet ricâ etmedügi sebebden ʿtimâd etmeyüb*
11. *ve hem bu bâbda mezkûra taʿâruz edüb alıḳomaḳ fikri olursa Kürdistân beglerinüñ sâʾirlerine*
12. *ḫaylî vehm etmek lâzım gelmegin ʿarz olunması evlâ görüldi ammâ kendü âdemleri gelüb ʿarz etdüklerinden*
13. *ġayrî sâbıḳâ Mâzanderân begi oġlı ki bu ḥâksâr yanına gelüb bâb-ı muʿallâya daḫi ʿarz olunmış idi*
14. *ol-daḫi mezkûr ḥaḳḳında ḫaylî kelimât edüb Melik Beg yanında maḥbûs iken dâʾimâ benüm ile nerd oynayub*
15. *muṣâḥabet eder idi her zamânda mezkûr Pîr Ḥüseyn Begüñ mektûbı ve âdemi gelüb Çayan-ı laʿîne ve Tebrîze*
16. *mektûbları gelüb pâdişâh-ı ʿâlem-penâh ḥazretlerinüñ bu yıl sefer etmege ḳudreti yoḳ-dur deyü dâʾimâ*
17. *zaʿf ḥaberin yazub Ḥâccî nâm âdemiyle her ne olsa bildirir idi ḥattà devletlü pâdişâh*
18. *âstânesinde Tebrîzde tamḳacı imiş Ḥâca Pîr ʿAlî derler imiş anuñ daḫi mektûbını bile getürüb*
19. *andan ġayrî yine bâb-ı muʿallâdan yine bir kimesnenüñ daḫi mektûb geldi adını ol ḥerîf bilür deyü*
20. *ʿarz eyledi ḥattà ol diyârlarda her ne aḥvâl olmış ise defter etmiş-dür yazduġı defterini*
21. *daḫi getürüb ʿarz eyledi saʿâdetlü pâdişâh ḥazretlerine daḫi varduḳda ʿarz etmek muḳarrer-dür*
22. *ḫaylî aḥvâle muttaliʿ dür* in şâʾ[a]-lláh[u]-l-ʿazîz *Ṣôfî Dâvud oġlı Meḥmed Çelebî bendeleriyle astâne-i murâd-bah[ṣa]*
23. *varduḳda ʿarz eyleye mezkûr Mâzanderân begi oġlı bu vech-ile ʿarz edecek ḥâṣılı bu*
24. *bende-i ḥâksâra daḫi tayaḳḳun gelür gibi oldı ammâ bu cânibde girift olub veyâ ber-vaz ol[ub]*

25. *sâ'irlere nev*^{c}*en elem gelmekden ḥâlî degül-dür ümîd-dür ki ta*^{c}*cîlce bir ḥükm-i şerîf gelüb şimdiki ḥâlde sefere*
26. *niyyet olmış-dur sizüñle müşâvere olıcaḳ maṣlaḥat var-dur gerek-dür ki bir ân ve bir sâ*^{c}*at tê'hîr*
27. *etmeyüb gelüb* ^{c}*asker-i ẓafer-me'âṣirüme ḳulavuz olasız deyü bâb-ı mu*^{c}*allâya da*^{c}*vet olunmaġa himmet oluna*
28. *mücerred anlar da*^{c}*vet olıcaḳ mebâdâ vehm eyleye Ḫarpûrt begi daḥi bile da*^{c}*vet olub ṣoñradan*
29. *Ḫarpûrt begi yine bu cânibe irsâl oluna bâḳî fermân dergâh-ı felek-iştibâhuñ-dur*

bende-i kemter
Meḥmed el-faḳîr

Ce qui est représenté auprès de la Porte élevée et de l'excelse Cour par l'insignifiant serviteur et l'atome dont la bassesse est à ras de terre est ce qui suit.

Présentement, alors que j'avais rassemblé les beys du Kurdistan à l'occasion d'une fête de circoncision, certains des hommes capables et dignes de confiance de son serviteur Pîr Ḥüseyn Beg, seigneur de Çemişgezek[29] —tels son *kethüdâ* et son vizir— sont venus nuitamment [auprès de moi] à plusieurs reprises, ont rencontré en secret [ce serviteur] dont la bassesse est à ras de terre et ont déclaré ce qui suit:

"Quant à Pîr Ḥüseyn Beg, voici très longtemps qu'il est en relations avec le chah réprouvé; l'un de ses hommes va et vient [entre eux] en secret à tout moment; il informe continuellement [le chah] des faiblesses de ce côté-ci et le sollicite en lui disant: "Décidément, décidément, marche cet hiver sur le Diyâr Bekir. Si Dieu le Puissant le veut, nous te ferons conquérir le Diyâr Bekir". Un brevet lui est même arrivé [de la part du

[29] Nous avons rassemblé dans *OS, loc. cit.*, les informations disponibles sur la carrière de Pîr Ḥüseyn Beg. On rappellera brièvement que son père Ḥâccî Rüstem Beg s'était soumis aux Ḳızılbaş lorsqu'ils s'étaient rendus maîtres du Diyâr Bekir, en 1507, et avait reçu des bénéfices en Iran en compensation de son émirat. Après Çaldıran, il vint rendre hommage à Selîm, mais celui-ci le fit exécuter le 1er septembre 1514. Pîr Ḥüseyn quitta alors l'Iran pour se réfugier en Égypte, mais, en cours de route, Mâmây, gouverneur mamlouk de Malâṭiya et client des Ottomans, le décida à embrasser la cause de Selîm. Celui-ci, lors de son hivernage à Amâsya, lui fit bon accueil et, par brevet, le fit bey de sandjak de sa propre principauté. Pîr Ḥüseyn Beg coopéra dès lors avec Bıyıḳlı Meḥmed Paşa à la conquête du Diyâr Bekir et put prendre possession de Çemişgezek à la fin de l'été de 1515.

chah], l'investissant du Diyâr Bekir. Si vous ne [nous] prêtez pas confiance, emprisonnez le susdit Pîr Ḥüseyn Beg et nous-mêmes. Qu'on fasse partir sa sœur de son côté[30] et qu'on rapporte les brevets du chah".

Ils manifestèrent beaucoup d'insistance, multipliant les incitations, affirmant que même les notables et les cadis de cette province sont informés de l'affaire et disant: "Décidément, il faut que vous arrêtiez le susdit, sinon, par la suite, il ne sera plus possible de s'emparer de lui".

Comme ce [serviteur] dont la bassesse est à ras de terre n'a point demandé au susdit Pîr Ḥüseyn Beg de se livrer à de telles ingrates traîtrises[31], il ne lui accorde pas sa confiance. [Mais] même si l'idée venait de le combattre et de se saisir de lui, on juge prioritaire de représenter que cela devrait entraîner une peur extrême chez les autres beys du Kurdistan[32].

Mais outre le fait que ses propres hommes sont venus représenter [ce qui a été écrit plus haut], le fils de l'ancien bey du Mâzanderân[33], qui est venu auprès de ce [serviteur] dont la bassesse est à ras de terre et [au sujet duquel ce dernier] a également adressé une représentation auprès de la Porte élevée, celui-ci donc a également beaucoup parlé du susdit, représentant ce qui suit:

[30] À Çemişgezek.

[31] Ce qui signifie que le beylerbey du Diyâr Bekir aurait pu charger, le cas échéant, l'un des beys locaux d'user envers le chah d'une duplicité comparable. Nous nous contentons de souligner ce passage qui semble révélateur des stratagèmes admissibles à cette époque et dont nous avons montré dans *OS* que Selîm y avait eu maintes fois recours.

[32] La prudence coutumière avec laquelle Bıyıklı Meḥmed Paşa traitait les affaires internes du Diyâr Bekir apparaît remarquablement mise en lumière dans ce passage.

[33] D'après E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam,* Hanovre, 1927, p. 191, Malek Aşraf b. Tâco-ddowle, seigneur baduspanide du Mâzanderân, avait abdiqué en faveur de son fils Keykâûs à une date non précisée, mais sans doute antérieure à celle du document que nous examinons ici. Il peut s'agir d'un fils de Malek Aşraf, ou d'un fils d'Âḳâ Rostam Rûzafzûn de Sârî, mort vers 1510, ou d'un membre d'une des multiples dynasties locales du Mâzanderân. Voir H.L. Rabino, "Les dynasties alaouites du Mazandéran", *Journal Asiatique,* CCX, 1927, p. 272 sq. Depuis 1510-1511, le pays était principalement divisé entre Âḳâ Moḥammad b. Âḳâ Rostam, seigneur de Sârî, et le *sayyed* Mîr ʿAbdo-l-karîm b. ʿAbdo-lláh, tous deux tributaires de Şâh İsmaʿîl, voir la chronique anonyme de Şâh İsmaʿîl, British Library, ms. Or. 3248, ff. 193v sq, 202 r. Il est très probable que Bıyıklı Meḥmed Paşa avait dû adresser à la Porte, au cours des semaines précédentes, un rapport détaillé sur le personnage dont il est question ici. Peut-être ce document a-t-il survécu dans les Archives de Topkapı, mais il a, jusqu'ici, échappé à nos recherches.

"Alors que j'étais emprisonné auprès de Melik Beg[34], celui-ci jouait toujours au trictrac avec moi et se tenait en ma compagnie. À tout moment, des lettres et des hommes arrivaient de la part du susdit Pîr Ḥüseyn Beg qui écrivait toujours des nouvelles pusillanimes comme: "Des lettres sont parvenues à Çayan le maudit[35] et à Tabriz: Monseigneur l'Empereur, refuge du monde, n'a pas la force de mener campagne cette année". Par l'intermédiaire de son homme nommé Ḥâccî, il donnait des informations sur tout et sur n'importe quoi. Il fit même parvenir une lettre d'un homme qui s'appellerait Ḥâca Pîr ʿAlî, qui aurait été *tamḳacı* à Tabriz au Seuil de l'Empereur fortuné[36]. En outre, une autre lettre arriva d'une autre personne de la Porte élevée et dont cet individu sait le nom".

[Le fils de l'ancien bey du Mâzanderân] note tout ce qui se passe dans ce pays-là. Il a également apporté et présenté le cahier qu'il a écrit. Il est certain qu'il le présentera à Monseigneur l'Empereur bienheureux lorsqu'il arrivera [auprès de lui]. Il est informé de beaucoup d'affaires. Lorsqu'il arrivera — si Dieu le Puissant le veut — auprès du Seuil qui exauce les vœux en compagnie du serviteur de celui-ci, Ṣôfî Dâvud oġlı Meḥmed Çelebî, qu'il en fasse la représentation. La substance de ce que le susdit fils du bey du Mâzanderân représentera a également à peu près convaincu ce serviteur dont la bassesse est à ras de terre. Mais, de ce côté-ci, il est sous bonne garde, ou astreint à résidence, et il ne manque pas de [faire en sorte de] provoquer quelque malheur pour les autres.

[34] Il s'agit vraisemblablement de Melik Ḫalîl Eyyûbî, seigneur de Ḥışn-ı Keyf. Époux d'une sœur de Şâh İsmaʿîl, il fut néanmoins emprisonné par ce dernier, désireux d'annexer totalement le Diyâr Bekir et d'éliminer les émirs locaux. Il demeura trois ans en résidence surveillée à Tabriz, jusqu'à ce que la défaite du chah à Çaldıran lui offre une occasion de s'évader. Dès lors, il s'employa à recouvrer sa principauté, collabora avec Bıyıḳlı Meḥmed Paşa à toutes les actions décisives de la conquête du Diyâr Bekir et se comporta en loyal gouverneur ottoman de ses propres États. Voir Şerefü-ddîn, *op. cit.*, pp. 301, 303, 309, 311, 312, 317-318, 320.

[35] Sofracî Moḥammad Çâyân Solṭân Ostâcelû, rallié à Şâh İsmaʿîl dès 1499, fut nommé *amîro-l-omarâ* (général-en-chef de l'armée ḳızılbaş) en 1509 et demeura en fonctions jusqu'à sa mort en 1524. Il participa aux principales batailles livrées par le chah, notamment à Marv et à Çaldıran. Voir *A Chronicle of the Early Ṣafawîs, being the Aḥsanu't-tawârikh of Ḥasan-i-Rûmlû*, I, éd. C.N. Seddon, Baroda, 1931, pp. 41, 46, 59, 66, 110, 117, 120, 146. Sur la fonction d'*amîro-l-omarâ*, voir R.M. Savory, "The principal offices of the Ṣafawid State during the reign of Ismaʿîl I (907-30/1501-24)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIII, 1960, p. 99 sq.

[36] Nous n'avons pu trouver aucune information au sujet de ce personnage. Sur la fonction de *tamġâcî* en Iran, voir Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden, 1965, p. 565 sq.

On espère qu'un ordre sacré arrivera d'urgence et qu'on voudra bien nous inviter à venir à la Porte élevée, disant: "Présentement, l'intention est de mener campagne. Quand nous avons conféré avec vous, des dispositions ont été prises. Il faut que vous ne preniez ni un instant, ni une heure de retard et serviez de guides à mes troupes aux exploits triomphants". Quand on les aura invités individuellement — Dieu me pardonne — qu'on leur fasse peur. Que même le bey de Ḫarpûrt[37] soit invité et, par la suite, qu'on renvoie le bey de Ḫarpûrt de ce côté-ci.

Quant au reste, l'ordre appartient au Seuil en élévation pareil au firmament.

Le moindre des serviteurs,
l'humble Meḥmed

* * *

Le document E. 9682 concerne un personnage bien connu par diverses sources: Meḥmed Beg b. Yaḥyà Paşa, nommé bey du sandjak de Mossoul dès la conquête de la place, probablement pendant l'été ou l'automne de 1516[38]. Dans sa lettre, Bıyıḳlı Meḥmed Paşa fait état du rôle principal joué par Meḥmed Beg dans la prise des forteresses de Dâvuḳ[39] et de Kirkouk. Or, dans le document E. 6580[40], datant de mars-avril

[37] L'allusion de l'auteur nous échappe d'autant plus que, d'après les sources accessibles, Ḫarpurt fut, dès la conquête en 1515 ou 1516, un sandjak dont était investi un bey non originaire du pays. Le premier titulaire fut Çerkes Ḥüseyn Beg, qui avait enlevé la place aux Ḳızılbaş et fut tué peu après, au printemps de 1516, lors d'un combat d'avant-garde contre Ḳarâ Ḫân, cf. Saʿdü-ddîn, *op. cit.*, pp. 313-316. Nous ignorons qui fut nommé à sa place. En 1521, on y voit attesté un Çavuş Aḥmed Beg, puis, en 1527, un Ġâzî-ḳıran Beg.

[38] Il y demeura en fonctions jusqu'à sa nomination à Vidîn en 1522. Il reçut ensuite Semendere, à la mort de son frère Bâlî Beg, en 1527. Sa carrière se poursuivit en Roumélie où il accomplit de nombreux exploits lors des guerres contre les Impériaux. Il mourut en 958/1551, étant beylerbey de Bude. Voir Bostân Çelebî, *Târîḫ*, Österreichische Nationalbibliothek, Vienne, ms. H.O. 42a, ff. 74v, 136v; Meḥmed Süreyyâ, *Sicill-i ʿoṣmânî*, IV, s.d., p. 113. Nous avons publié dans *OS*, pp. 242 sq et 278 sq, deux documents émanant de Meḥmed Beg à l'époque où il se trouvait en poste à Mossoul: E. 5879 (sur la situation en Irak arabe au printemps de 1518) et E. 5469/2 (sur l'attitude de Cânberdi Gazâlî, 1520). Sur Yaḥyà Paşa, époux d'une princesse impériale et vizir, mort en 1509, voir Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Bāyezīd II. (1481-1512)*, Islamkundliche Untersuchungen, 75, Berlin, 1983, *passim*.

[39] Dans le nord de l'Irak, à une quarantaine de kilomètres au sud de Kirkouk.

[40] Publié dans *OS*, p. 236 sq.

1518, le beylerbey attribue, avec force détails, ce succès à un Ḥâccî Subaşı. Celui-ci semble avoir été, à cette époque, *subaşı* de Mossoul et en fonctions en l'absence de Meḥmed Beg, qui n'est pas évoqué dans le texte. L'affaire n'apparaît donc nullement claire. On pourrait supposer que les Ottomans s'emparèrent à deux reprises des places en question, mais, dans ce cas, l'un des documents ne manquerait pas de souligner la reconquête, s'il y avait lieu.

La lettre qui nous intéresse ici appartient à un type caractéristique: demande par le beylerbey de l'octroi d'un bénéfice (timar, pension, etc) ou de l'augmentation d'un bénéfice pour un subordonné méritant[41]. On constate que, dans le cas de Meḥmed Beg, une première demande du pacha était restée sans réponse et que ce dernier avait néanmoins honoré la promesse faite au bey de Mossoul en imputant cette augmentation sur un autre chapitre du budget du Diyâr Bekir, à titre de prêt.

E. 9682

1. huw[a]
2. *dergâh-ı felek-miṣâlüñ südde-i merâm-bahşına maᶜrûż-ı bende-i bî-miḳdâr ve żerre-i ḥâksâr ol-dur ki bundan aḳdem Mûṣul*
3. *sancaġı begi Meḥmed Beg bendeleri Tâvuḳ Kerkûk nâm ḳalʿeler üzerine varub envâᶜ-ı dilâverlik édüb yarar diller*
4. *alduḳda alduġı dillerüñ biri ᶜaynıyle bâb-ı muᶜallâya gönderilüb ve étdügi yoldaşlıḳ muḳâbelesinde sancaġına elli biñ*
5. *aḳça teraḳḳî ᶜinâyet oluna deyü ᶜarż olunmış idi mezbûr bendelerinüñ ᶜarż olunan yoldaşlıġı muḳâbelesinde teraḳḳîᶜinâyet*
6. *olunmayub bu bende-i żaᶜîf mezkûr bendelerine étdügüm vaᶜde ḫilâf olmaġın vilâyet-i Diyâr Bekirden bu bendelerine*
7. *ṣadaḳa olunan ḥâric-i defterden livâ-ı Mûṣulüñ ḥâricinden elli biñ aḳça kendü ḫiṣṣemüzden ikrâż édüb vaᶜde olunan*
8. *üzere mezbûr bendelerine vech görilüb der-i devlete ᶜarż olundı ümîż-dür ki ᶜinâyet olunub żikr olan elli biñ aḳçalıḳ*
9. *ḥâric-i defteri sancaġına ilḥâḳ olunub berât-ı ᶜâlî-şân ṣadaḳa buyurılmasına şefaḳat oluna ki min-baᶜd bu aṣl*

[41] Nous avons découvert un abondant dossier de documents de ce type, datés pour la plupart des années 1520, et que nous nous proposons depuis longtemps de publier à la première occasion.

10. *bir maḥall düşdükde cân ü dilden ḫüdâvendigâr* ḫallad^{a}-lláh^{u} mulkah^{u} *ḥażretlerinüñ uġurında duruşub yüz aḳlıḳlar eyleyeler*
11. *mê'mûl-dür ki na-ümîd maḥrûm olunmaya bâḳî fermân ol cenâb-ı* ^{c}*âliyyenüñ umûr-ı şerîflerine menûṭ-dur*

az^{c}*afü-l-*^{c}*ibâd*
Meḥmed
el-ḥaḳîr

Ô Lui!

Ce qui est représenté auprès du Seuil, qui exauce les désirs, de la Porte, [élevée] comme le firmament, par l'insignifiant serviteur et l'atome dont la bassesse est à ras de terre, est ce qui suit.

Précédemment, lorsque son serviteur Meḥmed Beg, bey du sandjak de Mossoul, avait marché contre les forteresses appelées Ṭâvuḳ et Kirkouk, accompli toutes sortes d'actes de bravoure et capturé des prisonniers informateurs capables[42], l'un des prisonniers informateurs capturés avait été envoyé auprès de la Porte élevée et l'on avait présenté une requête demandant qu'en contrepartie des actes de bon compagnon d'armes [accomplis par Meḥmed Beg], la faveur d'une augmentation de cinquante mille aspres sur son sandjak lui soit accordée. Comme la faveur de l'augmentation n'a pas été accordée en contrepartie des actes de bon compagnon d'armes de son serviteur susdit qui avaient été représentés et comme ceci était contraire à la promesse que [moi-même], ce faible serviteur, j'avais faite à son serviteur susdit un prêt de cinquante mille aspres sur notre propre part a été fait sur [les revenus de] la province du Diyâr Bekir, hors du registre et hors du *livâ* de Mossoul qui a été accordé à ce serviteur susdit qui est le sien, ceci a été jugé juste envers l'intéressé, conformément à ce qui lui avait été promis, et représentation en est faite auprès de la Porte de la Fortune.

On espère que [l'augmentation] hors registre de cinquante mille aspres, qui lui a été accordée et qui a été mentionnée, sera ajoutée [aux revenus de] son sandjak et qu'on aura la sollicitude de daigner lui accorder un brevet sublime en gloire afin que, par la suite, quand se présentera un

[42] Le rôle de Meḥmed Beg dans la récolte d'informations sur l'Irak safavide est attesté par les deux documents évoqués *supra*, note 38.

cas de ce genre, tous se comportent fermement dans la voie [du service] de Monseigneur le Souverain — que Dieu éternise son règne! — et accomplissent des actes de vaillance.

Ce qu'on espère est que [Meḥmed Beg] ne soit point réduit au désespoir ni privé [des bontés impériales].

Quant au reste, l'ordre revient aux nobles commandements de cette sublime Excellence.

Le plus faible des serviteurs,
l'humble Meḥmed

* * *

Le document E. 4553 est aisément datable puisqu'il traite des événements confus qui survinrent à Damas à la fin de janvier ou au début de février 1521, lorsque Ferhâd Paşa, après avoir écrasé la révolte de Cânberdi Ġazâlî, eut à faire face à des troubles au sein de ses propres troupes, certains allant jusqu'à attaquer sa tente[43].

La lettre de Bıyıḳlı Meḥmed Paşa s'adresse donc à Soliman, qui était alors sur le trône depuis cinq mois, et présente l'intérêt exceptionnel de révéler le ton des rapports entre le pacha et le nouveau souverain. Pour préciser les choses, d'une part Meḥmed Paşa avait vu naître et grandir à Trabzon le fils de son maître Selîm et, n'ayant guère eu l'occasion de le rencontrer depuis la veille de la campagne de Çaldıran, devait garder le souvenir d'un adolescent. D'autre part, Soliman a pour correspondant un homme d'âge mûr, général prestigieux et qui avait été le plus fidèle compagnon de son père. Celui qui s'adresse ici au souverain n'est pas seulement le gouverneur général du Diyâr Bekir, mais plus ou moins un membre de son proche entourage familial, s'arrogeant volontiers le rôle de mentor s'il l'estime nécessaire, mais avec le respect des formes qui s'impose dès lors que l'on s'adresse à la personne impériale. Quoi qu'il en soit, nous doutons fort qu'on trouve dans les archives ottomanes beaucoup d'exemples comparables au ton de cette lettre d'un beylerbey — si important fût-il — envoyée à son padichah.

[43] On trouve des allusions à cette affaire dans le document E. 5565 des Archives de Topkapı, publié par Adnan Bakhit, "Aleppo and the Ottoman Military in the 16th Century (Two Case Studies)", *Al-Abhath. Journal of the Center for Arab and Middle East Studies. Faculty of Arts and Sciences. American University of Beirut*, XXVII, 1978-1979, pp. 27-38.

On aurait souhaité que Bıyıḳlı Meḥmed Paşa fût moins sibyllin au sujet de l'identité des responsables des troubles de Damas, qui, dans un cas précis — et probablement dans d'autres qu'il se garde d'évoquer — auraient agi de même au temps de Selîm. Les précautions dont il s'entoure laissent supposer qu'il s'agit de personnages importants et bien en cour. Le champ des investigations peut être restreint à ceux qui se trouvèrent en service tant dans le Diyâr Bekir lors de la conquête d'Âmid, ou peu après, que dans l'armée de Ferhâd Paşa au début de 1521. Dîvâne Ḥüsrev Paşa, alors beylerbey du Ḳaraman, se trouve, par exemple, dans ce cas. Mais il serait imprudent de rien affirmer en l'absence d'indices probants. Si tel était le cas, on remarquerait l'ironie des choses puisque ce dernier devint, quelques mois plus tard, le successeur de Bıyıḳlı Meḥmed Paşa à Âmid.

E. 4553

1. *cenâb-ı saʿâdet-niṣâb oġlum ḥazretleri kâmyâb*
2. abbadᵃ-lláhᵘ taʿâlà dawlatihⁱ ilà yawmⁱ-l-ḥaşr wᵃ-l-ḥisâb
3. *tuḥaf-ı teḥiyyât-ı ṣâfiyyât-i muḥabbet-âyât ve ṭuraf-ı teslîmât-ı vâfiyât-ı meveddet-ġâyât ki maḥẓ-ı ḫulûṣ-ı ṭaviyet ve ʿayn-ı rıżâ-yı ʿaḳîdetden fâʾiż ü lâʾiḥ olur ḳavâfil-i muṣâdaḳat*
4. *ve revâḥil-i muḥâlaṣat birle muṭḥaf ü mühdà olunduḳdan ṣoñra ẓamîr-i münîr-i âyne-naẓîriñüze inhâ-ı muṣṭâḳâne ol-dur ki bundan aḳdem Ferhâd Paşa ḥazretleri maḥrûse-i*
5. *Şâma dâḫil olduḳlarında silaḥdârlar cemâʿatı ki baş ḳaldırub çadırı üzerine varub envâʿ-ı ḥaḳâret édüb cemîʿ âleme*
6. *bu fesâduñ avâżı mâlâmâl oldı ʿacebâ bir ṣâḥib-i saʿâdet daḫi min-baʿd bir cânibe ser-ʿasker olub gitmek aḥvâli ber-ṭaraf*
7. *oldı-mı ola niçün bunuñ gibi ehl-i fesâd olanlaruñ ḥaḳḳından gelinmeye eger ehl-i fesâd nâ-maʿlûm-dur deyü buyurulur ise muḥarrik-i*
8. *fesâd reʾîsleri olduġında ṣâʾibe-i şübhe yoḳ-dur bu muḥibbiñüzüñ tamâm maʿlûmı olmış-dur ḥattà Amid-i maḥrûseye geldüklerinde yürüyüb*
9. *bu diyâruñ ve ṭavâʾif-i Ekrâduñ börklerin kesüb bâzârlar yapılub ve yeñiçeri ṭâʾifesiyle daḫi ġavġâ édüb bâzâr*
10. *içinde yetmiş seksen nefer adem atlanub bir birine ḳoyulub yeñiçeriden ve atludan nice kimesneler mecrûḥ olduġından ġayrî*
11. *bir nice beze-miskîni oḳla mecrûḥ olub fesâd-ı ʿażîme varmaḳ muḳarrer iken serdârları olan kimesneyi yanumuza getürdüb*

12. *naṣîḥat olduḳda muḫliṣiñüz yanında ḳomaz-sın-ki yeñiçerileri külliyy*^{n} *ḳılıçdan geçürdüm deyü cevâb vérüb bunuñ gibi*
13. *şaḥṣ bu aṣl ṭâ'ifeye başbuġ olub her fesâd kendülerüñ yanlarında ḳalıcaḳ niẓâm-ı* ᶜ*âleme ḫalel gelmek muḳarrer-dür*
14. *bu aṣl aḥvâle muḳayyed olmamaḳ lâyıḳ-ı devlet degül-dür bu-gün anlara édüb yarın bir gün daḫi biri serdâr olıcaḳ*
15. *aña daḫi etmek muḳarrer-dür ümîd-dür ki bu aṣl muḥarrik-i fesâd olanuñ ḥaḳḳından gelinmege sa*ᶜ*y oluna ki birine*
16. *daḫi* ᶜ*ibret olub bu aṣl ḫuṣûṣlara mübâşeret etmeyeler ve Ḳızılbaş-ı la*ᶜ*înüñ dâ'imâ ḥaḳîḳat-ı aḥvâlleri*
17. *südde-i sa*ᶜ*âdete* ᶜ*arz olunduḳda iġmâz-ı* ᶜ*ayn olunduġından bir ḳaẓiyye daḫi* ᶜ*arz etmege iḳdâm olunmaz ṭâ'ife-i melâḥide*
18. *géce ve gündüz alet-i ḥarb ḥâẓır ü müheyyâ etmekden niyyetleri ḫayra degül ṣoñ pişîmânlıḳ fâ'ide vérmez nedâmet*
19. *ḥâṣıl olur şöylece mülâḥaẓa buyurıla bâḳî bu bâbda sizlere ne-demek* hamîşe żell-e ᶜâlî be-devâm bâd

bende
el-muḫliṣ
Meḥmed
el-faḳîr

(marge de droite)

20. *bu aṣl ḳaẓiyyeler eger-çe*
21. *size* ᶜ*lâm etmek bir yüzden-dür*
22. *fe-ammâ ġaraz maḥẓâ sa*ᶜ*âdetlü pâdişâhuñ*
23. *devleti maṣlaḥatına noḳṣân olmaḳ*
24. *mülâḥaẓasıyle bu miḳdâra irtikâb*
25. *olundı mêmûl-dür ki bu ḫuṣûṣ pâdişâh*
26. *ḥaẓretlerinden ġayriye ifşâ olunmayub*
27. *ve her ne cevâb olunur ise* ᶜ*lâmına*
28. *himmet oluna bâḳî*

À sa bienheureuse Excellence, sa Seigneurie fortunée, mon fils.

Que Dieu — qu'Il soit exalté! — perpétue sa fortune jusqu'au Jour de l'Assemblée du Jugement et du Dénombrement.

Après qu'aient été présentés comme des cadeaux précieux et offerts en présents, avec des caravanes de sincère affection et des chamelées de sentiments sincères, les cadeaux des souhaits sincères marqués des signes

de l'amitié et les rares présents des salutations nombreuses pleines d'une extrême affection, cadeaux et présents qui sourdent en abondance et sont inspirés par la pure sincérité du cœur et l'acceptation même de la foi, la communication remplie du désir de vous revoir qui est présentée à votre esprit lumineux et à la semblance d'un miroir est ce qui suit.

Lorsque, précédemment, Monseigneur Ferhâd Paşa est entré dans Damas la bien gardée[44], les *silaḥdâr* qui se sont rebellés ont marché sur sa tente, proféré toutes sortes d'insultes et le monde entier a été rempli des clameurs de ces troubles.

On se demande si, désormais, aucun fortuné ne renoncera pas à être commandant-en-chef et à mener campagne où que ce soit.

Pourquoi ne châtie-t-on pas de tels fauteurs de troubles? Si l'on daigne dire qu'on ne connaît point ces fauteurs de troubles, il n'y a pas l'ombre d'un doute quant au fait que ceux qui ont déclenché ces troubles en sont les chefs. Ils sont parfaitement connus de votre affectionné. À tel point que, lorsqu'ils arrivèrent à Âmid la bien gardée, ils se mirent à commettre toutes sortes de sévices dans ce pays et envers les Kurdes. Un jour de marché, ils ont eu aussi des querelles avec les janissaires. Soixante-dix ou quatre-vingts hommes sont arrivés à cheval dans le bazar et il y a eu une mêlée. Outre le fait que, parmi les janissaires et les cavaliers[45], beaucoup d'hommes furent blessés, un grand nombre de pauvres gens furent blessés par les flèches. Alors qu'il était certain qu'on arrivait à un désordre général, on fit amener auprès de nous celui qui était leur chef. Quand on l'admonesta, il répondit à votre affectionné: "Tu ne me laisses pas passer tous les janissaires au fil de l'épée!".

Quand un tel individu devient le chef d'une telle bande et quand on leur passe de tels actes séditieux, il est certain que l'ordre du monde en est bouleversé. Ne pas se soucier de tels événements est indigne de l'État.

[44] Ferhâd Paşa entra dans Damas le 27 *ṣafar* 927/7 février 1521, après sa victoire sur Cânberdi, et y demeura jusqu'au 5 *cemâzî* II/13 avril, cf. Henri Laoust, *Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans (658-1152/1260-1744). Traduction des Annales d'Ibn Ṭūlūn et d'Ibn Ǧumᶜa*, Damas, 1952, pp. 158-159. Ces chroniqueurs damascains ne font pas état de l'attitude des frondeurs vis-à-vis de leur général. Peut-être l'affaire eut-elle lieu entre le jour de la bataille et le 7 février où ce dernier s'installa en ville.

[45] On serait tenté de déduire de ce passage que ceux qui avaient attaqué les janissaires (dont Bıyıklı Meḥmed Paşa prend manifestement le parti) étaient les cavaliers, terme vague, mais qui amènerait à voir en eux des *sipâhî*.

Voila ce qu'ils ont fait aujourd'hui [à Ferhâd Paşa]. Demain ou un autre jour, un autre sera commandant-en-chef et il est certain qu'il lui sera fait la même chose. On espère que l'on s'efforcera de châtier de tels fauteurs de troubles afin que ce soit un exemple pour chacun et que d'autres ne se mettent pas à commettre de tels agissements.

Alors que l'on représente continuellement auprès du Seuil de la Félicité la vérité sur les affaires de Ḳızılbaş maudits et comme on ferme les yeux à ce sujet, on n'ose plus faire la moindre représentation à ce sujet. Le fait que la troupe des hérétiques se prépare nuit et jour et s'équipe en matériel de guerre n'est pas un signe de bonnes intentions. Le repentir final ne sert à rien et n'aboutit qu'aux regrets. Que l'on daigne vouloir considérer cela[46].

Quant au reste, que doit-on vous dire de plus à ce sujet?

Puisse l'ombre sublime se perpétuer.

Le dévoué, l'humble Meḥmed

Si l'on vous fait savoir de telles affaires, c'est qu'il y a une raison. Mais notre seul mobile a été la crainte qu'il ne survienne du tort aux affaires du bienheureux Empereur. C'est en considération de cela qu'on a eu une telle audace. On espère que cette affaire ne sera pas divulguée à d'autres qu'à Monseigneur l'Empereur et, quelle que soit la réponse, qu'on prendra soin de la faire connaître.

* * *

[46] Pour apprécier comme il convient ce paragraphe, il convient de rappeler qu'à cette époque, Bıyıḳlı Meḥmed Paşa était apparemment, parmi les dignitaires otomans, le chef du parti de la guerre à outrance contre le chah, que Selîm avait poursuivie jusqu'à sa mort avec obstination. Or, les intentions de Soliman et de son grand-vizir, Pîrî Meḥmed Paşa, étaient bien différentes, ainsi que nous l'avons exposé dans le chapitre X d'*OS*, Nous voyons donc ici le beylerbey du Diyâr Bekir, quelque peu dépité de voir que ses précédents avis n'avaient pas été pris en considération, surestimer le danger safavide, bien réduit en fait et sur la réalité duquel il était mieux informé que quiconque en territoire ottoman, puisque nous devons aux rapports qu'il envoyait alors à la Porte l'essentiel de ce que nous en savons.

Les quatre documents que nous venons de présenter portent, apposée dans l'angle inférieur droit du verso, l'empreinte du cachet de Bıyıḳlı Meḥmed Paşa.

En fait, nous constatons que celui-ci employa successivement deux cachets et l'examen des documents sur lesquels ils se trouvent permet de déterminer le moment où il en changea.

Dans l'ordre chronologique, il s'agit d'abord d'un cachet rond à liseré, sur lequel on déchiffre:

al-ṭâlibu riḍâ'-ssubḥân
Muḥammad bnu ᶜAbd'-l-amân

Il figure au verso du document E. 8283/1, que nous avons daté de juin 1516. On le retrouve sur les documents E. 5674 et E. 11839[47] qui remontent respectivement à août 1515 et à une date de 1516 antérieure à la mi-juillet.

L'autre cachet est en forme d'amande, bordé d'un double liseré et avec l'inscription:

al-mutawakkil bi'-ᶜinâyat'-l-ᶜâlî
al-ᶜabd Muḥammad ibn Bâlî

On le trouve sur les trois derniers documents publiés *supra:* E. 8283/2 (1516 ou peu après), E. 9682 (1516 ou peu après) et E. 4553 (février-mars 1521), ainsi que sur trois documents publiés dans *OS*: E. 6580 (mars-avril 1518), E. 5599 (été 1520) et E. 6627/2 (1520)[48].

On pourrait déduire de tout cela que Bıyıḳlı Meḥmed Paşa remplaça son cachet rond par l'autre au début de l'été de 1516.

[47] *OS*, pp. 151 et 175.
[48] *Op. cit.*, pp. 239, 261, 284.

Jean-Louis Bacqué-Grammont

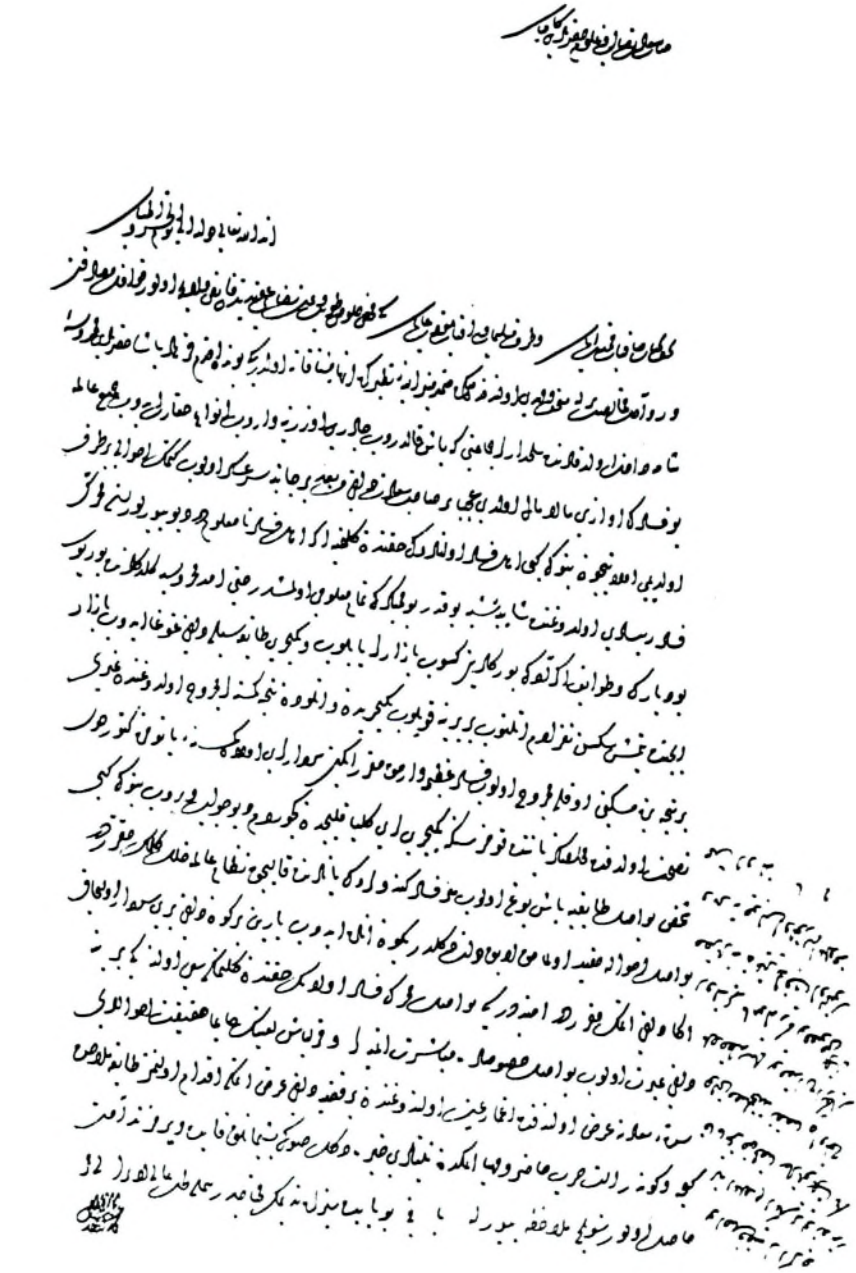

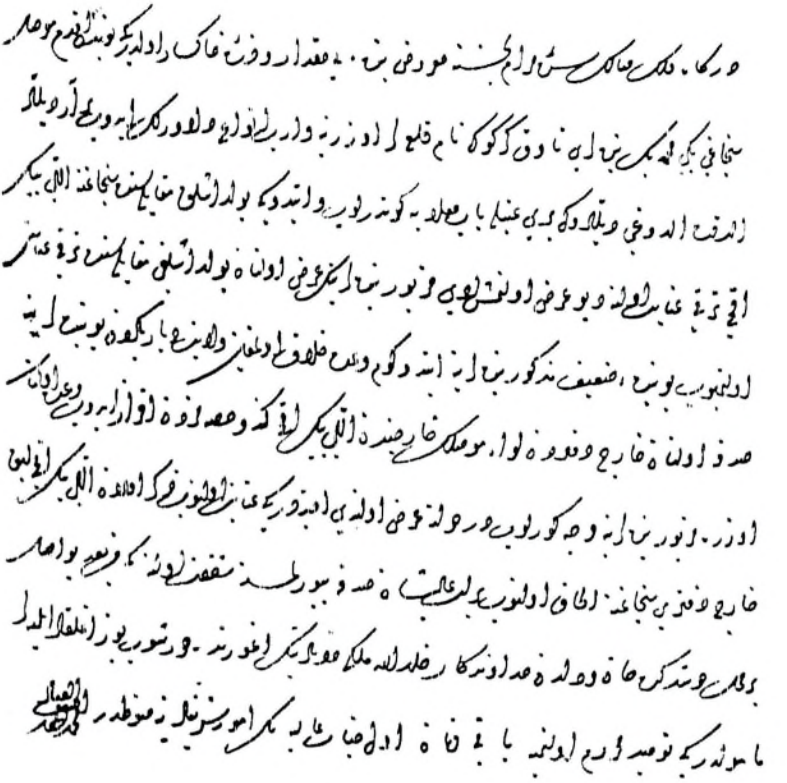

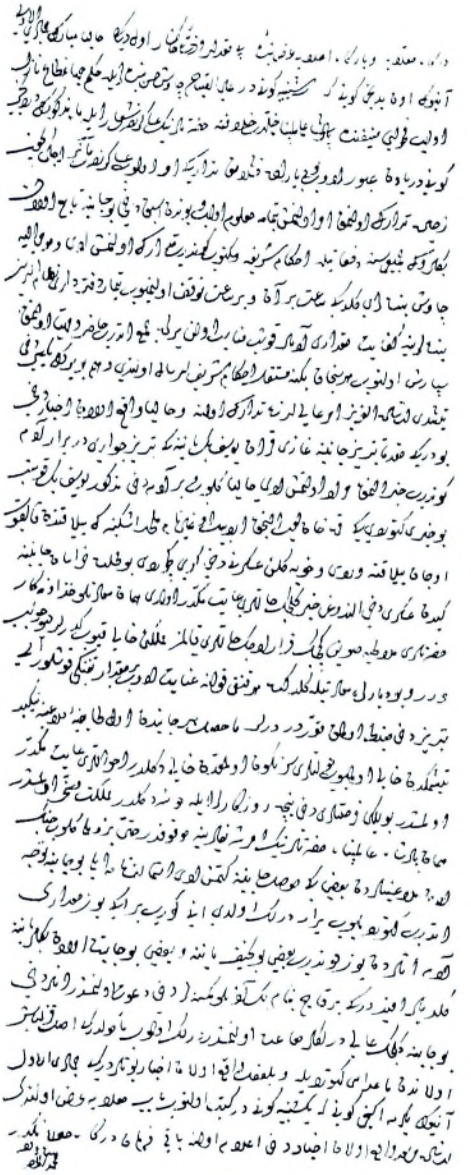

BATI BİLİMİ VE OSMANLI DÜNYASI: BİR İNCELEME ÖRNEĞİ OLARAK MODERN ASTRONOMİ'NİN OSMANLI'YA GİRİŞİ (1660-1860)*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU**

Modern astronomi biliminin doğuşunda, Orta Çağ Müslüman astronomlarının katkısı olduğu, bilim tarihçileri tarafından genellikle kabul edilmektedir. Ancak, Müslümanların astronomi ilmine yapmış oldukları katkıların Avrupa'ya intikal etmesiyle ve orada, Kopernik, Tycho Brahe, Galile, Kepler, Descartes ve Newton gibi büyük ilim adamlarının çalışmalarıyla yavaş yavaş gelişen ve Batlamyus-Aristoteles astronomi anlayışının yerini alan yeni astronomi ile Müslümanların temasları şimdiye kadar ele alınmamış ve bu temasların nasıl ve ne şekilde başladığı yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu temas nasıl sürdürülmüştür ve Müslüman astronomların yeni astronomi karşısındaki tavırları ne olmuştur? Avrupa'da büyük polemiklere sebep olan Kopernik'in helyosantrik sistemi, İslam dünyasında nasıl karşılanmıştır? Bu yeni astronomi biliminin transfer şekli ve seviyesi ne olmuştur? Ayrıca, Müslümanlar bu yeni Batı astronomisini ilk iki asır boyunca nasıl ve ne şekilde transfer etmişlerdir? VII. ve VIII. asırlarda İslamiyet'in zuhurundan sonra, Grek ve Hint astronomisi karşısında takınılan tavırlar ile XVII. asırda başlayan bu yeni karşılaşmadaki tavır, tutum farkları nedir?

Bu soruların çoğu hâlâ cevap bekleyen ve üzerinde araştırma yapılması gereken konulardır. Tespit edilebildiği kadarı ile bu yeni astronomi biliminin İslam dünyasına girişini ele alan geniş çaplı herhangi bir çalışma mevcut değildir. Ancak Osmanlı Bilim Tarihi çerçevesinde Adnan

* Bu makalenin kısa bir özeti, 1987 yılında toplanan "Modern Sciences and the Muslim World: Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century" adlı milletlerarası sempozyumda İngilizce olarak tebliğ edilmiş, metnin tamamı İngilizce olarak *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World* (İstanbul 1992) adlı eserde basılmıştır.

** IRCICA Genel Direktörü, Türk Bilim Tarihi Kurumu Kurucu Başkanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü Kurucu Başkanı.

Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim*[1] adlı eserinde konuya çok kısa atıflar yapılmış ve bu konu, "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi" adlı çalışmamızda Din-Bilim ilişkisi açısından ele alınmıştır[2]. Bu yeni araştırmamızda yukarıdaki soruların hepsine cevap vermek iddiası yoktur. Amaç, konu ile ilgili orijinal kaynaklar üzerinde yıllardan beri sürdürülen araştırmaların ilk neticelerini ortaya koyarak bu suallerin bazılarına cevap aramak, yukarıda ileri sürülen sorulara yenilerini eklemek ve meslektaşlarımızın dikkatini bu sahaya çekmektir.

Bu çalışmamızda, Osmanlı dönemi astronomi literatürünün bilinen eserlerinin, önceleri ele alanlardan daha detaylı bir şekilde incelenmesine ve kritik bir değerlendirmeye tâbi tutulmasına gayret edilmiştir. Diğer taraftan, Osmanlı bilim literatürünü tarama çalışmaları sırasında astronomi ve kozmografi konusunda daha önce bilinmeyen yeni eserler tespit edilmiş ve bunlar yine yukarıda belirtilen şekilde incelenmiştir. Ayrıca, bu eserlerden ulaşabildiğimiz bazılarının Avrupa dillerindeki orijinalleri incelenmiştir. Bütün bunlar, yeni bulguların ortaya çıkmasına yol açtığı gibi, Osmanlı döneminde bilim faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması ve Osmanlıların Batı bilimi ile olan temaslarının daha doğru biçimde tespit edilmesine yardımcı olmuştur.

Osmanlıların modern astronomi konsept ve teorileri ile ilk temasları, tespit edebildiğimiz kadarı ile 1660'lı yıllarda Fransız astronomu Durret'nin zîcinin tercümesiyle olmuştur. XVII. ve XVIII. asırlarda Batı coğrafya literatürünün Osmanlıca'ya tercüme edilmesiyle devam eden bu temaslar, XVIII. asrın ikinci yarısında yine Fransız zîclerinin tercümesiyle devam etmiştir. Teknik planda ve dar çevrelerin ilgi alanı için yapılmış olan bu çalışmaların dışında Müteferrika, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* (baskı tarihi: 1732) adlı eserine yaptığı ek ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı *Mârifetnâme* (yazılış tarihi: 1757) adlı eseri ile modern astronominin yeni

[1] Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, nşr. Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli, İstanbul 1982.

[2] 1984'te Cambridge'de yapılan V. CIEPO toplantısında ilk defa tebliğ edilen bu araştırmanın İngilizce metni için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Some Critical Notes on the Introduction of Modern Sciences to the Ottoman State and the Relation between Science and Religion up to the End of the Nineteenth Century", *Turcica, variation IV*, İstanbul 1987, s. 235-251. Genişletilmiş Türkçe metni için bkz. "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi," *Toplum ve Bilim*, 29/30, Yaz-Bahar, 1985, s. 79-102.

kaynaklarını geniş okuyucu kitlelerine mal etmeye başlamışlardır. 1830'lara gelindiği zaman, Mühendishâne'nin eğitim programını modernleştirme çalışmaları neticesinde yeni astronomi kavram ve bilgileri oldukça detaylı bir şekilde Osmanlı eğitim sistemine Başhoca İshak Efendi'nin katkılarıyla girmiş bulunmaktadır.

Daha sonra, XIX. asrın ortasında, eski astronominin yerini alan yeni astronomiye dayalı kozmolojik anlayışın İslamla olan uyumu ortaya konarak, XVIII. yüzyılda ileri sürülen bazı tereddütlerin kaybolduğu ve uyumun sağlandığı görülmektedir.

Araştırmamız, kronolojik sıraya göre ilk temastan başlayarak XIX. asrın ortasına kadar İslam dünyasının, ikisi Osmanlı dünyasının içinde yer alan İstanbul, Kahire ve Bakü gibi üç kültür merkezinde kaleme alınan yazma ve basma halindeki astronomi ve coğrafya literatürünün analizine dayalı olarak sunulacaktır.

İlk Temas:

Zigetvarlı Tezkireci Köse İbrâhim ve Secencel el-Eflâk

Türk bilim tarihinin kaynakları taranırken dikkatlerden kaçmış ve hakkında fazla bilgi bulunmayan bir eser de, aslında Zigetvar'lı olup İstanbul'da yerleşen Tezkireci Köse İbrâhim Efendi'nin[3] 1660-1664 yılları civarında *Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk (Feleklerin Aynası ve İdrâkin Gâyesi)* adıyla çevirdiği, Fransız astronomu Noel Durret'nin (ölm. 1650'ye doğru)[4] zîcinin tercümesidir. Bu kitap, Osmanlı bilim literatüründe Kopernik sistemini ele alan ilk eserdir ve bu sistemi tasvir eden ilk diyagramı kapsamaktadır (Bkz. Resim 1).

[3] Asıl mesleği tezkirecilik olan Zigetvarlı Köse İbrâhim Efendi astronomi ile de uğraşmıştır. Latince'den çevirdiği *Secencel*'in önsözünden İstanbul'a gelip yerleştiğini ve Müneccimbaşı Müneccimek Mehmed Efendi ile dostluk kurduğunu öğreniyoruz. Kendisinin *Secencel*'den başka bir eser daha telif ettiğini yine önsözden öğreniyoruz. Tezkireci bu eserinden şöyle söz eder: "... İspatlar için bütün işlemleriyle yeni ve değişik, *Macestî*'den kolay bir risâle yazdığım gibi, milletlerarası kullanılan takvimler için de bütün takvimlerden daha güzel ve kısa bir telif de maydana getirdim" (yk. 2a) Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*'nde (*OM*, III, s. 253) İbrâhim b. Mehmed adlı bir astronomdan söz etmektedir. Tahir Bey bu âlimin, 1098/1686'da İstanbul'da Köprülü Mehmed Paşa Medresesi'nde imâl ve tersim ettiği bir usturlab âletini Üsküp'teki Melâmî Dergâhı'nda gördüğünü bildirir. Bu İbrâhim Efendi ile Zigetvarlı Tezkireci Köse İbrâhim Efendi'nin çağdaş ve meslektaş olmaları, akla şu soruyu getirmektedir: Acaba, bu iki İbrâhim aynı kişi midir?

[4] Noel Durret'nin ölüm tarihi, kaynaklarda kesin olarak bildirilmemektedir. *Biographie Universelle*'de ölümü '1650'ye doğru' şeklinde verilmektedir. Durret'nin 1647'de sağ olduğu-

Tezkireci Köse İbrâhim, eserin mukaddimesinde anlattığına göre, bu eserin aslını getirtip, Arapça'ya tercüme etmiş, bu tercümeyi zamanın

---

nu, bu yılda yayınladığı bir eserinden bilmekteyiz. Buradan hareketle onun 1648 veya 1649 yılında ölmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir (*Biographie Universelle,* Paris, 1814, XII, 371-372; Jérôme de Lalande, *Bibliographie Astronomique avec l'Histoire de l'Astronomie depuis 1781-jusqu'à 1802,* Paris 1803, s. 205-206, 208, 210, 212, 224; *Dictionary of Scientific Biography,* VII, 308a. Durret'nin eserlerinin bir listesi için bkz. Lalande'ın *Bibliographie Astronomique* adlı eseri ile *Biographie Universelle* (eserin yukarıda belirtilen sayfaları). Tezkireci'nin kitabının kaynağının kesin olarak tespiti ancak bütün bu eserlerin incelenmesinden sonra mümkün olacaktır. Durret'nin "Ephemerides"i jeosantrik sisteme dayanır. Bu sebeple, tanınmış biyografi kitapları Durret'nin astronomi sahasındaki eserlerinin fazla başarılı olmadığı konusunda birleşirler. Durret'nin ismi, *Biographie Universelle*'de bir 'r' ile *Dictionary of Scientific Biography*'de ise iki 'r' ile yazılmıştır. Durret'nin "Novae Motuum Caelestium Ephemerides Richelianae" adlı eserinin fotokopisini temin ettiği için Dr. Régis Morelon (C.N.R.S., Paris)'a ve ayrıca Paris Rasathanesi'nin elemanlarına teşekkür ederim.

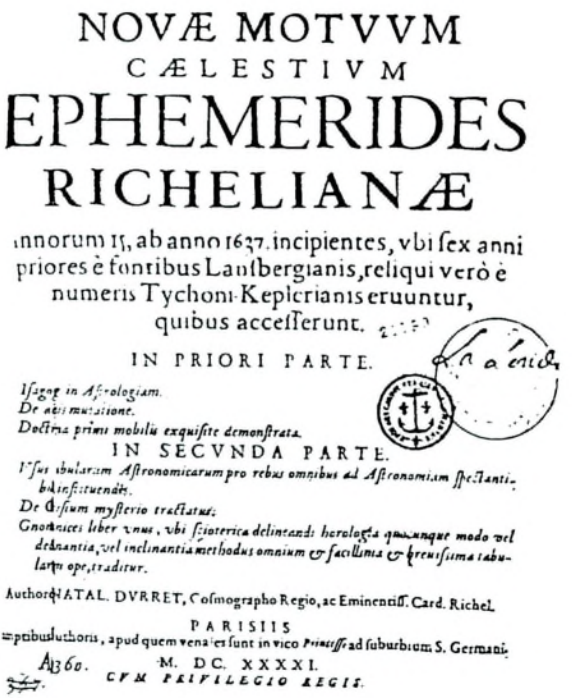

NOVÆ MOTVVM
CÆLESTIVM
EPHEMERIDES
RICHELIANÆ

annorum 15, ab anno 1637. incipientes, vbi sex anni priores è fontibus Lansbergianis, reliqui verò è numeris Tychoni-Keplerianis eruuntur, quibus accesserunt.

IN PRIORI PARTE.

Isagoge in Astrologiam.
De aëris mutatione.
Doctrina primi mobilis exquisite demonstrata.

IN SECVNDA PARTE.

Vsus tabularum Astronomicarum pro rebus omnibus ad Astronomiam spectantibus instituendis.
De Cœlestium mysterio tractatus.
Gnomonices liber vnus, vbi scioterica delineandi horologia quocunque modo vel declinantia, vel inclinantia methodus omnium & facillima & breuissima tabularum ope, traditur.

Authore NATAL. DVRRET, Cosmographo Regio, ac Eminentiss. Card. Richel.

PARISIIS

Sumptibus Authoris, apud quem venales sunt in vico Princesse ad suburbium S. Germani.

M. DC. XXXXI.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

Noel Durret'nin "Novae Motuum Caelestium Ephemerides Richelianae" adlı, Paris'te 1641'de yayınlanan eserinin kapak sayfası.

başmüneccimi Müneccimek Şekibî Mehmed Çelebi (ölm. 1078/1667)'ye göstermiştir. Müneccimek önce, "Frenklerin bu kabil fodulluğu çoktur" deyip esere değer vermemiş, fakat Tezkireci Köse takvim istihrac edip Uluğ Bey Zîci ile mutabık düştüğünü görünce, eseri beğenip bir nüsha istinsah etmiş, mütercime ihsanda bulunmuştur. Sonra, 1663 yılında Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Uyvar Seferi'ne çıkınca sefere Tezkireci Köse de katılmış, ordu Belgrad kışlağında kaldığı sırada Kadıasker Ünsî Efendi (ölm. 1075/1664)'nin teşvikiyle bu eser üzerinde yeniden çalışıp, Paris meridyeni üzerine altmışlı sistemle telif edilen zîcin bütün evsâtını (gezegenlerin ortalama hareketleri) yeniden gözden geçirerek ve cetvelleri kısaltarak burçlara (ebrâc) göre düzenlemiştir. Eserin adını *Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk* koymuş ve bir nüshasını Kadıasker Ünsî Efendi'ye vermiştir. Daha sonra bazı dostlarının isteği üzerine, eserin mukaddimesini Arapça'dan Türkçe'ye çevirmiştir (Birkaç açıklama Arapça kalmıştır). Yazar böylece esere son şeklini vermiştir. Bu kitabın mukaddimesinde astronomi tarihi hakkında kısa bilgi verildikten sonra, astronomi ve zîc ile ilgili izahlara geçilir. 24 ta'limden meydana gelen bu izahları cetveller takip eder.

Secencel'in Önsözü[5]: "Eskiler yıldızların hareketlerini zîclerle değil gözlemle takibederlerdi. İlk defa Hiparkos milâttan 40 yıl önce Güneş ile Ay'ın hareket takvimini gösteren bir zîc düzenledi. Ancak kendisinden önce gelenlerin usulüne uymadığı, başka yıldızların hareket takvimini vermediği gibi pek çok gözlem yanlışı da ihtiva eden bu zîc 285 yıl kullanıldıktan sonra, İskenderiyeli Batlamyus, milâdın 120. yılında yıldızların hareketlerini gözleyerek, yeni bir zîc yazdı. Bu zîc 880 yıl kullanıldı. Batlamyus'un gözlemlerinin gerçeğe uygun olmadığını anlayan el-Battanî başka bir zîc tertip etti. Bu da 100 yıl kadar kullanıldı. el-Zarkalî[6] Güneş'in hareketlerinin el-Battanî'nin gözlemlerine kesinlikle uymadığını gördü. Çünkü el-Battanî bir yılda evc-i Şems'i [7] bulmuşken el-Zarkalî 190 yıl

[5] Burada iktibas edilen metin esas itibariyle Kandilli Rasathanesi, nr. 403, yk. 1b-2a'dan alınmıştır.

[6] Metinde زرقالی olarak yazılan bu kelime, daha çok İzrâyil şeklinde okunmaya müsait olmakla beraber, el-Zarkalî diye okunmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki, tercüme ve transliterasyon sırasında kelimenin imlâsı bozulmuştur. Hayatı hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, s. 592b-595a.

[7] Metindeki bu işaret Güneş apojesinin derecesini gösterir. el-Battanî'nin Güneş'in yıllık apojesini 82° 17′ bulduğu bilinmektedir. (Hayatı için bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, I, 510b.) Apojenin yıllık hareketini Kopernik 24", Brahe 45", Takiyüddîn ise 63" bul-

sonra [4 Or = Quattuor] gözlem sonucunda $\mathcal{S}^{\circ}$ [8] buldu. İki gözlem arasındaki ayrılık uzlaştırılacak gibi değildi. Bu bilim unutulup gitmiş iken İspanya kralı Alfonso[9] astronomiye ilgi göstererek dört bir yandan üstat astronomlar çağırıp toplamış, 1251 yılında Toledo'da 400.000 altın harcayarak bir rasathane kurdurmuştu. Hazırlattığı zîc *Alfonso Zîci* diye tanınıp 200 yıl kadar Hristiyanlar arasında kullanılmıştı.

1461 yılında Alman bilginlerinden Peurbach[10] ve Regiomontanus[11] *Alfonso Zîci*'nin yanlışlarını tesbit ettiler. Regiomontanus, zîci düzeltmek için gözlemlere başladıysa da ömrü yetmediğinden çalışmasını bitiremedi. Birkaç yıl sonra çok başarılı ve üstün olan Nikola Kopernik, *Alfonso Zîci*'nin yanlışlarını bulup temelinin sakat olduğunu anlayarak 1525[12] yılında yeni bir yol ortaya çıkardı. Bu yolu astronomların çeşitli zamanlardaki gözlemlerine dayanarak kurdu. Sözkonusu sakatlık şuydu: sekizinci felek 40.900 yılda dokuzuncu feleğin rakkasiye denilen hareketiyle hareket eder.

Bu hareket dokuzuncu feleğin derinliğinde batıdan doğuya doğru hareket eden iki küçük daireye eşittir. Dokuzuncu feleğin i'tidal noktasında meydana gelen bu iki dairenin yarıçapları 9°'dir. Bu durum çoğunluğun gözlemlerine aykırıdır. Sonra Kopernik yeni bir temel kurup Yer'in hareketli olduğunu varsayıp küçük bir zîc yaptı. Bu zîc kendisinden sonra Tycho Brahe zamanına kadar yaklaşık 60[13] yıl kullanıldı.

---

muştur. Gerçek değeri 61" dir (bkz. Sevim Tekeli, "Takiyüddîn", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 1981, s. 360; ayrıca bkz. aynı yazar, Takiyüddin'de Güneş Parametrelerinin Hesâbı, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968, s. 703-706).

[8] Bu işaret de Güneş'in apojesini göstermektedir.

[9] Kastilya Kralı X. Alfonso (Krallık dönemi: 1252-1282) hk. bkz. *Biographie Universelle*, I, 619a-620b.

[10] Georg Peurbach (ölm. 1461) hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, XV, 473b-479a.

[11] Johannes Regiomontanus (ölm. 1476) hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, XI, 348b-352b; Salih Zeki, *Kamûs-ı Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 914, VII, yk. 652; hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, V, New York 1941, s. 332-377.

[12] Metindeki tarih 1425 ise de doğrusu 1525 olmalıdır. Çünkü Kopernik'in doğumu 1473'tür.

[13] Metinde silikliğinden dolayı okunamayan bir rakamın bulunduğu anlaşılmaktadır. Kopernik'in ölümü 1543, Tycho'nunki ise 1601'dir. Bu tarihler göz önüne alınırsa bahsedilen zîcin kullanılma müddeti yaklaşık 60 yıldır. Kopernik, zîcini 1525'te meydana getirmiş-

Daha sonra Reine[14] beylerinden Tycho Brahe çok sayıda mükemmel âletle gözlemlerde bulunup Kopernik[15] Zîci'ni düzeltmeye başladı. Kendi gözlemlerine dayanarak Güneş, Ay ve sabit yıldızların hareket takvimini de yazacaktı; ancak Bohemya seferi çıktı. Zîcinin müsveddelerini bastırmak istedi ise de ömrü yetmediğinden başaramadı. Sonunda çağdaşı olan, Dania[16] şehrinden Longomontanus[17], Tycho'nun zîcine yakın, yanlışı çok olmayan bir zîc meydana getirdi.

Bundan sonra İspanya Kralı Rudolph'un yanında çalışan Kepler[18] adlı bilgin Tycho'nun gözlemlerine dayanarak bütün yıldızlar için bir zîc tertip ederek *Rudolph Zîci*[19] diye adlandırdı. Kendisinin de dediği gibi bu zîc yapılan gözlemlere bütünüyle uymuyordu. Çünkü Batlamyus'un gözlediği yıldızların yerleriyle bu zîcinki birbirini tutmuyordu. Güneş ile Ay tutulmaları da bu zîce uyum göstermiyordu. Sonra Durret adlı bilginin Lansberge'in[20] zîcine dayanarak 30 yıl gözlemle meydana getirdiği zîcini *Tezkireci diye tanınan ben İbrâhim el-Zigetvârî* getirtip tercüme ettim. Zîcin gözlemleri boylamı [illegible] olan Paris'e göre idi[21]. Bu zîc, Yer'in hareketsiz olduğu kabul edilerek, eski Julian ve yeni Gregorian zîclerinden de yararlanılarak hazırlanmıştı. Ancak pek çok baskı yanlışı olduğundan yararlanmak güçtü. Tercümeyi Müneccimbaşı Müneccimek Mehmed Efendi[22]'ye gösterdim. Epeyce inceleyerek bir şey anlamayıp, 'Frenklerin buna benzer

---

tir. Tycho 1588'de Prag'a Almanya Kralı II. Rudolph'un yanına gidip gözlemlerini orada sürdürmüştür. Bu hesaba göre Kopernik'in zîci 60 yıldan fazla kullanılmıştır. Bu noktalardan hareketle Kopernik Zîci'nin en az yarım yüzyıl kullanıldığı söylenebilir.

[14] Bu ad metinde "Rayne" diye yazılıdır. Asıl yazılışı Reine olan bu yer bugün Norveç'e bağlıdır.

[15] Metinde "Peronika" şeklindedir.

[16] Longomontanus, Danimarka'nın Longberg şehrinde doğmuştur. Metinde [illegible] şehrinden denmekte ise de doğru değildir. Çünkü Dakya (= Dacia) şehrinin Danimarka ile bir ilgisi yoktur. Buna göre ismin doğrusu Dania (Danya) yani Danimarka olmalıdır.

[17] Severin, Christian (ölm. 1647) hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, XII, 332a-332b; *Larousse du XXe Siècle*, V, 510c-511a; *Kamûs-ı Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 916, IX, yk. 1326.

[18] Metinde "Kepelaryus" okunuşuna göre yazılmıştır.

[19] Rudolphine Tables. (bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, VII, 304b-306a.

[20] Philip Van Lansberge (ölm. 1632): Belçikalı astronom ve matematikçi (hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, VIII, 27b-28b; *Biographie Universelle*, XXIII, 468-474).

[21] Paris'in boylamı 2° 20'dir.

[22] 1071/1661 yılında müneccimbaşı olmuş ve 1078/1668 yılında aynı görevde iken ölmüştür. Şekibi Mehmed Efendi diye de bilinir. (Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*

fodullukları çoktur' dedi. Ben gülümseyip kullanılışını gösterdiğimde Uluğ Bey ve başka zîclere takvimlerini uyguladığında çok hoşlanıp daha sonra istinsah ettiğinde bize Mısır hazinesi kadar ihsanda bulunup, 'Bizi şüpheden kurtardınız; zîclerine iyice güven geldi' deyip çokça dua etti. O sırada Nemçe [Avusturya] seferi[23] çıktı. Gidişimizde Belgrad Kışlağı'nda yeniden zîcin bütün evsâtını[24] delille çıkarıp şeklini yine aynı boylam üzerine düzenledim. Şerhini Arapça yaptım. Evsâtı âfakî olan bu zîc altmışlı tabana[25] göre idi, burçlara göre düzenledim. Cetvelleri görülmemiş bir biçim ve kısalıkta bir zîc kılarak adını *Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk* koyup büyük desteğiyle telife sebep olan Kadıasker Ünsî Efendi[26]'ye verdim. Yine kimi dostların teşvikiyle açıklaması Türkçe olmak üzere söz konusu zîci

---

(SO), IV, 177; Şeyhi, *Vekayî el-Fuzelâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 479, yk. 528a).

[23] Osmanlılarla Avusturyalılar arasında 1663 yılında yapılan bu sefer, Uyvar Seferi olarak da bilinmektedir. Bu savaşta komutan, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (ölm. 1087/1676) idi. (Bkz. *İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI, İstanbul 1977, s. 898-899).

[24] Bir yıldızın, bir gezegenin veya bir uydunun, aslî noktasından en uzak ve en yakın olduğu mesafelerin aritmetik ortalamaları — "mean positions".

[25] Sittini (Altmışlı, "Sexagesimal"): "Paydası, 60 sayısının bir kuvvetinden ibaret olan bir kesire 'sittini kesri' denilir. 2/60, 4/360, 25/21.600 kesirleri sittini kesirlerden ibarettirler ... Sittini bölmesi denilince 60 sayısının kuvvetleriyle yapılan bölme demek istenir. Bu yolda sittini kesirlerin kullanılması ise ilk önce bir saatin 60 dakikaya, bir dakikanın 60 saniyeye, bir saniyenin de 60 saliseye ... bölünmesinden, 360°'nin de her birinin dakika, her bir dakikanın 60 saniye sayılmasından doğardı". (Bkz. *Kamûs-ı Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 914, VII, yk. 760). "Hey'et-şinaslar hesaplarında, ekseriya eski çağlarda Babilliler'in, sonra Yunanlılar'ın yaptıkları gibi, altmış mahreçli kesirler kullanırlardı; meselâ 35/8 altmışa munkasim kesirler ile — üç derece otuz yedi dakika otuz saniye (3° 37′ 30″) — 3 + 37/60+3/3600 şeklinde yazılırdı". (Bkz. *İA*, V/I, İstanbul 1964, s. 445).

[26] Asıl adı Abdüllatîf olan Ünsî Efendi Kütahya'lıdır. Birçok kadılıklarda bulunduktan sonra 1073 yılı Ramazan'ında (1663) Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa Uyvar seferine serasker tayin edilince kendisine de kadıaskerlik verilmiştir. Üç dilde şair ve yazar olan ve şiirlerinde Ünsî mahlasını kullanan Abdüllatîf, 1075 yılı (1664) Cemâziyelevvel'inin 16. Cumartesi günü vefat etmiştir. (Hk. bkz. Şeyhî, *Vekayî el-Fuzelâ*, yk. 241b-242b; Uşşâkizâde, *Ẕeyl-i Şakaik*, nşr. Hans Joachim Kissling, Wiesbaden 1965, s. 293-303; *SO*, III, 360). Kibrit diye tanınan Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Kasım el-Hüseynî el-Musavî'nin *el-Vesâ'il el-Kudsiyye ile'l-Mesâ'il el-Ünsiyye* adlı astroloji ağırlıklı bir eseri vardır. Müellif eseri 1041 yılı Zilhicce'si/1632 sonunda İstanbul'da telif etmiştir. Eserin mevcut nüshası, müellif hattıyla olan nüshadan istinsah edilmiştir [Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Ef., nr. 1418/5 (yk. 28a-38a)]. Kibrit, Ebu Sa'id Muhammed b. Es'ad'ın teşvikiyle kaleme aldığı bu eseri *"Şeyhimiz ve seyyidimiz"* dediği Ünsî diye tanınan Abdüllatîf Hüseyin b. Abbas'a sunmuştur. Bu kaynak bize Ünsî'nin asıl adını ve baba adını vermektedir. Tezkirelerde Ünsî'nin asıl adı Abdüllatîf diye verilmekteyse de bunun lâkap olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bu bilgiler ışı-

bu kalıba döktüm. Eskiler yıldızların hareketlerini düzenlemek için nice âletler bulup gözlem yaptılar. Ama şimdi riyazî ilimlerde derin olanlara doksana mukavvem bir irtifa yayı ile bir pergel yeter. İspatlar için de bütün işlemleriyle *Macestî*'den kolay, değişik ve yeni bir risâle (Risâle-i garîbe ve mübtekere) telif ile, milletlerarası kullanılan tarihler için bir telif dahi eyledim ki bütün tarihlerden daha güzel ve daha öz olarak meydana gelmiştir. Anılan râsıd, zîcini bu kadar russâdın zîcine tatbik edip uygun bulmuştur".

Daha sonraları 1094/1683 yılı civarında Belgrad kadısı Cezmî Efendi (ölm. 1104/1692)[27], *Secencel*'in muhtemelen Ünsî Efendi'ye verilen nüshasını bulmuş, eseri yeniden ele alıp başka bir redaksiyonunu meydana getirmiştir. Cezmî Efendi esere yazdığı mukaddimede kısaca şöyle der:

"Bu zîci ehlinden öğrenip takvimini çıkardım. Yıldızların ortalama hareketlerini yeniden izah ettim. Bununla beraber eserin doğruluğundan şüphe ediyordum. Allah'ın yardımıyla kütüphanesinin süpürgecisi olma üstünlüğüne erdiğim değerli mahdumların başından (Çârubkeş-i mehâdim-i zevi'l-tekrîmden)[28] incelemek için müsaade aldığım köhne kitabın

---

ğında, Tezkireci Köse İbrâhim Efendi'nin Zîc tercümesini Ünsî'ye tesadüfen ve emaneten vermediği de ortaya çıkmış oluyor.

[27] Cezmî Efendi, Sultan, IV. Mehmed devri şeyhülislâmlarından şair Bahaî Efendi'nin kardeşi Azîz Efendizâde Yahya Efendi'nin oğlu Mehmed Abdülkerîm Efendi'dir. Çeşitli vazifelerden sonra 1093 Muharrem'inde [1682] Belgrad kadılığına getirildi. 1104 [1692] yılında getirildiği Diyarbekir kadılığı vazifesine giderken yolda öldü. (Bkz. Kadıasker Sâlim Efendi, *Tezkire*, İstanbul 1315 (1897), s. 200-202; İsmail Beliğ, *Nuhbet el-Âsar li-Zeyl Zübdet el-Eş'ar*, nşr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Ankara 1985, s. 70-72; Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâik*, Hans Joachim Kissling, Wiesbaden, 1965, s. 664-665; *SO*, III, 354.

[28] Burada işaret edilen şahıs Fâzıl Ahmed Paşa, bahsedilen kütüphane Köprülü Kütüphanesi'dir. Zikredilen köhne kitap ise ʿAli b. Yunus'un (ölm. 400/1009) *el-Zîc el-Kebîr el-Hâkimî* adlı eseri olmalıdır. Müellif bu eserini, Fatimîler'den el-Azîz'in arzusu üzerine, 380 (990) senesine doğru telife başlamış ve vefatından az evvel, el-Azîz'in oğlu el-Hakîm devrinde bitirmiştir. İbn Yunus gözlemlerini Mukattam dağındaki rasathanede yapmıştır. Tam olarak muhafaza edilemeyen bu cetveller, Leiden, Oxford, Paris, Escorial, Berlin ve Kahire'de parçalar halinde bulunmaktadır. (*İA*, V/II, İstanbul 1967, s. 837a). Bu zîcin bir nüshası da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 728/2 (yk. 38b-181b)'de bulunmaktadır. (Bkz. Ramazan Şeşen, *Nevâdir el-Mahtûtât*, I, s. 205). Bugün Köprülü Kütüphanesi'nde böyle bir kitap yoktur. Belki de bu nüsha şimdi Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunan nüshadır. Nüshanın 38a yaprağında yer alan temellük kaydı, bu nüshanın muhtemelen Tezkireci Köse İbrahim Efendi'nin eline geçmiş olan nüsha olabileceğini gösterir; çünkü

sayfalarını gözden geçirdiğimde Fâtimî halifelerinden el-Hâkim için Ali b. Yunus'un 372. Yezdcerd yılında[29] يزدجرد [30] boylamına göre tertip ettiği *el-Zîc el-Hâkimî*'ye rastladım. Ve *Zîc-i Frengî*'nin kaynağının bu zîc olduğunu, Frenklerin bu zîci alarak kendi ülkelerinin boylamlarına tatbik ettiklerini, sadece buna "nokta-i i'tidâle hareket-i gayr-ı müsteviye isbâtı" bahsini ilâve ettiklerini gördüm. İbn Yunus Zîci'nin *Zîc-i Frengî*'nin kaynağı olduğu kanaatine vardım. Böylece doğruluğuna güven geldi. Bu arada Müneccimek'in nüshasını da ele geçirip gerekli tashihleri yaptım. Ve eserimi temize çekmeye karar verdim. Fakat, bu zîc ile *Uluğ Bey Zîci*'nden çıkarılan takvimler arasındaki farklılık kitabı temize çekmekten beni alıkoydu. Bu sırada hicrî 1094 yılında olacağı takvimciler tarafından hesaplanan "kıran-ı ulvî"nin *Uluğ Bey Zîci*'nden çıkarılan takvimde aynı yılın Cemâziyelâhiri'nin son gününde olacağı hesap edildi. Lâkin yapılan gözlemlerde bu kıranın 35 gün daha önce meydana geldiği görüldü. Bu sırada *Durret Zîci*'nden çıkarılan takvimle "kıran-ı ulvî"nin birbirine mutabık olduğu görüldü. Bunun üzerine tercümeyi temize çektim".

Cezmî Efendi bu redaksiyonun mukaddimesinde kısaca Tycho Brahe, Kepler, Lansberge zîclerine değindikten sonra *Durret Zîci*'ne geliyor ve yukarıda anlatılan hususları izah ettikten sonra mukaddimesini tamamlıyor. Bu bakımdan iki redaksiyonun mukaddimeleri çok farklıdır.

Bundan başka Cezmî Efendi eserine mukaddimeden sonra "muvâmerât-ı kevâkib" adı altında bir kısım ilâve etmiştir. Bu kısım altı bahisten meydana gelir. Tezkireci Köse nüshasında bu kısımdan sadece "muvâmere-i Âfitâb" paragrafı vardır. Bunun Cezmî Efendi tarafından ilâve edildiği anlaşılıyor. Bundan sonra Tezkireci Köse nüshasındaki ta'limlerden sıra-

---

nüsha Köprülüler'den Hacı Ahmed Paşa'nın masraf kâtibi Mustafa Feyzî'nin mülkiyet kaydını taşır. Kayda göre eser Mustafa Feyzî'nin eline 1162 (1749)'da Mısır'da geçmiştir:

دخل الى نوبة المذنب مصطفى فيضي كاتب مصرف صدر اسبق
الحاج احمد باشا يسر الله له ما يشاء سنة ١١٦٢ در مصر

[29] Şehriyar'ın oğlu ve Hüsrev Perviz'in torunu olan son Sasanî hükümdarı III. Yezdcerd (Yezdgerd)'in tahta çıktığı 16 Haziran 632 tarihini başlangıç olarak kabul ettirip tertip ettirdiği takvimin 372. yılı, Milâdın 1004. yılına denk gelmektedir. Bu takvimle ilgili olarak bkz. *Biographie Universelle*, XXI, 175.

[30] İbn Yunus, gözlemlerini Kahire'nin boylamını dikkate alarak yaptığına göre, bu işaret Kahire'nin boylamı olan 28° 55′ 12″'yi gösteriyor olmalıdır.

sıyla 24, 23, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12. ta'limler gelir. 23 ile 24 arasında numarasız iki ta'lim daha vardır. Bunlar Tezkireci nüshasında da bulunur. Cezmî Efendi'nin nüshasında diğer ta'limler yoktur.

Bunlardan başka Cezmî Efendi eserine Müneccimek nüshasından "nokta-i i'tidâle hareket-i gayr-i müsteviye isbâtı" bahsini ilâve etmiştir. Fakat aynı bahis biraz farklı olarak Tezkireci Köse'nin eserinde de bulunur. Cezmî Efendi nüshasında cetvellerden hemen önce bir de "tarîk-i istihrâc-ı takvîm-i Şems" = Güneş takvimini çıkartma usulü adlı bir bahis vardır. Bunun başkası tarafından ilâve edildiği anlaşılıyor. Buna göre Cezmî Efendi'nin ilâvesi yeni mukaddime ile "muvâmerât-ı kevâkib" bahisleri oluyor. Öyle anlaşılıyor ki Cezmî Efendi, Tezkireci Köse'nin adını zikretmeden tercümeyi kendisine mal etmek istemiştir. *Zîc-i Frengî*'nin Kandilli ve Hazine nüshalarının yk. 1 b'sinin hâmişinde bulunan bir notta bu husus desteklenmekte ve şöyle denmektedir:

"İşbu zîc aslında Durret nam hakîminin olup merhum Tezkireci Köse İbrâhim Efendi tercüme edüp, hatta kitâb-ı müterceminde der ki:

'Bu zîcin aslı sittiniyyât üzre idi. Ebrâc üzere vâzettim. Ve meştâ-i Belgrad'da merhum Fâzıl Ahmed Paşa vaktinde kadı'l-muasker olan merhum Ünsî Efendi'ye verdim' deyû nakleder. İşbu nüshada lâkin kelimesinden muvâmere'ye varınca olan ekavil müdessese olup câizdir ki Cezmî Efendi mütercemi tebennî yahud ol dahî bir nevi tercümeye tasaddî edüp evveli âhirine muhâlif olduğundan mağlata ile gûyâ setr-i hatâ ede".

Bundan başka *Zîc-i Frengî*'nin iki nüshası birbirinden bazı farklılıklar arzeder. Ayrıca, *Secencel el-Eflâk*'in çeşitli yerlerinde Cezmî Efendi, Feyzî ve Mustafa Tâlib (ölm. 1209/1794)'in ve konu ile ilgili çeşitli kişilerin 1099-1106/1688-1694-95 yılları arasındaki tarihî olaylarla ilgili notları bulunur. Öyle anlaşılıyor ki nüshalar muntazam ve insicamlı bir hale getirilmeden temize çekilmiştir. Bu sebeple takvim çıkarmada daha sonraları kullanılmamıştır. *Durret Zîci*'nin orijinal Latince nüshasıyla karşılaştırılmalıdır.

Avrupa'nın Rönesans ve Bilim Devrimi sırasında astronomi sahasında kaydettiği ilerlemelerden, Kopernik'in yeni teorisinden, Tycho Brahe'nin rasatlarından ve buna paralel yapılan çalışmalardan haberdar olan Osmanlı astronomlarının yukarıda özetini verdiğimiz Avrupa astronomisi ile ilk temasa ait bilgilerden çıkaracağımız tavırları şu şekilde değerlendirilebilir: Osmanlılar Avrupa'daki gelişmeleri büyük bir zaman fâsılası olmadan takip edebilmektedir. 1635-1647 yılları arasında Paris'te basılan kitap 1660

veya 1661 yılında İstanbul'da eleştirici bir gözle okunabiliyor; bazıları tarafından "Frenk fodulluğu", olarak görülebiliyor ve Batı'nın bilim sahasındaki üstünlüğü hemen ve kesin gözü ile kabul edilmiyor. Ancak bu zîcin verilerinin, daha önce İslam astronomları tarafından hazırlanan zîclerin verilerine uyması halinde bu yeni Frenk ilmi kabul ediliyor ve itibar görüyor.

İkinci husus, bu yeni astronomi teori ve uygulamalarının faydasına inanan Osmanlı astronomları, meslekî bir olgunluk içinde, Müslüman astronomların astronomi ilmine Ortaçağ boyunca yaptıkları önemli katkılardan şuurlu bir şekilde haberdar oldukları ve Avrupa astronomlarının onlardan nasıl faydalandıklarını bildikleri için, bu yeni bilgileri gözleri kamaşarak hemen kabul etmiyorlar.

Üçüncü husus, Kopernik'in getirdiği ve Avrupa'da büyük dalgalanmalar yaratan yeni astronomi anlayışının temel unsuru olan Güneş'in âlemin merkezi ve Yer'in hareket halinde olması konusunun bir Osmanlı astronomu tarafından tâli bir teknik detay seviyesinde ele alınmasıdır. Bu tavrı tamamen aydınlatmak mümkün olmayabilir. Ancak jeosantrik ve helyosantrik sistemleri, İslam astronomları için polemik konusu yapacak herhangi bir dinî dogmanın mevcut olmaması, ayrıca felsefî bakımdan insanı değil Tanrıyı mihver alan İslamî telâkkiyle bir farklılık göstermemesi bunun sebeplerinden bazıları olabilir. Ayrıca, Avrupa'daki tartışmaların Osmanlı toplumuna geçmemiş olması veya benzer tartışmaları yaratacak ortamın bulunmaması diğer bir faktör olabilir.

Son olarak bu ilk tercüme edilen eser, Batı astronomisinin hangi yönlerinin Osmanlı astronomlarının ilgisini çektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmanın takip eden sayfalarında bu temayülün nasıl geliştiğini belirteceğiz.

Ebûbekir Efendi ve Atlcs Major Tercümesi

Osmanlı bilim literatüründe tespitlerimize göre modern astronomiden bahseden ikinci eser[31] Ebûbekir b. Behram b. ʿAbdullah el-Hanefî el-Di-

[31] Bu eser, Adnan Adıvar'ın tespitlerine göre (Adıvar, s. 155) Osmanlı bilim literatüründe modern astronomiden bahseden ilk eserdir. Osmanlı bilim tarihi kaynaklarını tararken tespit ettiğimiz Tezkireci'nin Durret Zîci tercümesi göz önünde bulundurulduğunda, Ebûbekir Efendi'nin bu tercümesi Batı astronomisine atıfta bulunan ikinci eser olur.

maşkî'nin[32] Janszoon Blaeu'nun kısaca *Atlas Major* olarak tanınan Latince eserinden *Nusret el-İslâm ve'l-Sürûr fî Tahrîr Atlas Mayor* adı altında hazırladığı eserdir. Eserin başlığında "tercüme" kelimesi yerine "tahrir" kelimesinin kullanılması, kitabın serbest bir tercüme olduğunu ve el-Dimaşkî'nin gözlem ve düşüncelerinin de metinde yer aldığını gösterir. Ayrıca, eserin orijinali ve Türkçe edisyonunu mukayese edebildiğimiz kadarı ile, yazarın metindeki birçok bölümde kısaltmalar yaptığını görüyoruz.

Janszoon Blaeu'nun *Atlas Major seu Cosmographia Blaeuiana Qua Solum, Coleum Accuratissime Describuntur* adlı 11 ciltlik coğrafya eseri[33], 1668'de Hollanda'nın İstanbul'daki elçisi Justin Collier tarafından Sultan IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. IV. Mehmed'in eserin tercümesini emretmesiyle, el-Dimaşkî 1675'de çalışmalara başlamış ve tercümeyi 1685'de bitirmiştir.

Atlas Major tercümesinin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 9 ciltlik nüshasının birinci cildi genel coğrafya ve kozmografya bilgilerini ihtiva eder; 2-5. ciltler Avrupa ülkeleri, 6. cilt Afrika kıtası, 7. cilt İtalya, 8. cilt Çin, 9. cilt Amerika ve adalardan bahseder[34].

[32] Ebûbekir Efendi Dimaşk (Şam)'ta doğdu. Bu sebeple el-Dimaşkî olarak tanınır. Tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi ve Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'ya intisap ederek Şeyh Mehmed İzzetî'ye mülâzım oldu. 1099/1688 senesine kadar çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Bu yılın Safer ayında rütbesi hâmise-i Süleymaniye'ye yükseltildi. Yine bu yılın Cemâziyelevvel'inde Süleymaniye medreselerinden birine getirildi. 1101 Cemâziyelevvel'inde/Şubat 1690, Hocazade Lütfullah'ın yerine Halep kadılığına getirildi: 1102 yılı Cemâziyelevvel'inde/Ocak 1691 azledildi. Yerine el-Mevlâ İdris tayin edildi. Aynı yılın Cemâziyelâhir'inde ise vefat etti.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın aracılığıyla, Sultan IV. Mehmed ile tanıştı. Onun emriyle *Atlas Major*'u tercüme ile görevlendirildi. (Şeyhî, *Vekayi el-Fuzelâ*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, II, 33; el-Muradî, *Silk el-Durer*, I, 50-51). Ebûbekir Efendi'nin yeni astronomi görüşlerine genişçe yer ayırdığı *Cevelân el-Efkâr fî Avâlim el-Aktâr* adlı bir eser yazdığı bilinmekteyse de herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. (Bkz. Adıvar, s. 155).

Özellikle riyazî bilimlere vâkıf olan el-Dimaşkî iyi Latince bilmekteydi. Bu tercümesini yaparken kendisine başka tercümanların yardım ettiği, onun *Coğrafya-i Atlas (Atlas Geographicus)*'ının bir nüshasının önsözündeki ifadelerinden anlaşılmaktadır (Bkz. Bologna Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 3608). Ebûbekir Efendi ve eseri hakkında ise bkz. *SO*, I, 174 vd.; *OM*, III, 315, not 3. Franz Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, çev. Çoşkun Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s. 248-250.

[33] Willem Janszoon Blaeu (ölm. 1638): Hollandalı haritacı. *Atlas Major* diye bilinen atlası ilk defa *Novus Atlas* adıyla 1634'te Amsterdam'da basıldı. Bu eser, *Tonneel des Aerdrycks* adıyla ve dört cilt halinde 1635-1645 yıllarında Amsterdam'da basıldıktan sonra *Atlas Major*, *Le Grand Atlas* ve *Grooten Atlas* adları altında ve 9-12 arasında değişen ciltler halinde 1662-1665 yıllarında Amsterdam'da yeniden basıldı. Ölümünden sonra mesleği, oğulları Joan ve Cornelis tarafından sürdürüldü. Hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, II, 185-186.

[34] Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdad Böl, nr. 325-333.

Yazar, eserin mukaddimesinde astronomi ilminin önemini ve gerekliliğini belirttikten sonra astronomi biliminin İslam dünyasındaki durumu ve Avrupalılar'ın bu konudaki görüşleri hakkında bazı bilgiler verir. Frenk âlimlerinin, Nasîr-i Tusî, Fahr-ı Razî, Nizâm ve Ali Kuşçu'dan sonra astronomi ilminin Müslümanlar'da sona erdiği, hatta adını bile kimsenin bilmediği yolundaki iddialarını kabul etmez ve İslam diyarında astronomi ilmini bilen âlimlerin çok olduğunu, özellikle kendisinin, matematik bilimleri tahsil ettiği hocalarının benzerlerinin olmadığını kaydeder. Aklî ilimleri -özellikle astronomi ve geometriyi- çok kimsenin okumakta olduğunu, ancak bunların daha çok bu bilimlerin teorik yönü ile meşgul olduklarını ve uygulamayı asla bilmediklerini, çünkü eskiden astronomi bilen kimsenin coğrafya ve rasad da bildiğini belirtir ve "her ne kadar Kâtib Çelebi [1609-1657] biraz bu ilimle uğraştıysa da tam bir eser ortaya koyamadı" der. Bu sebepten dolayı padişahın kendisine bu konuda bir eser hazırlamasını emrettiğini kaydeder.

el-Dimaşkî, yine önsözde varlığın hallerini bildiren ilimlerin ikiye ayrıldığını, birinin 'feleklerin hey'etini' konu edinen astronomi, diğerinin 'Yer'in hey'etini' konu edinen coğrafya olduğunu ifade eder. Kâfirlerin birçok şeyi bu fenle öğrendiğini ve bu fen yardımıyla dünya ülkelerine müstevlî olup Müslümanları tâciz etmekte üstünlük gösterdiklerini belirtir.

Tercümenin kâinat sistemlerinden söz eden "Âlemin Merkezi" başlıklı faslındaki bilgiler Batlamyus, Kopernik, Tycho Brahe ve Andreas Argoli'nin sistemlerini çok kısa olarak tanıtır. Verdiği bilgiler, eserin Latince aslındakiler ile karşılaştırıldığında çok kısadır. J. Blaeu, Jeosantrik sistemin doğru, Kitab-ı Mukaddes (orijinal metinde "Sacrae Scripturae")'e aykırı olan diğerlerinin yanlış olduğunu belirtir. Ancak müellif J. Blaeu'nun, Batlamyus teorisinin herkes tarafından asırlarca uygun görüldüğü ve hâlâ daha geçerli olduğu hususundaki ifadesini nakletmez.

"Âlemin Merkezi" başlıklı fasılda el-Dimaşkî, eserin Latince aslında Batlamyus, Kopernik, Tycho Brahe ve Andreas Argoli'ye[35] ait dört sistemle ilgili üç sayfalık bilgileri bir paragraf halinde özetlemiş, ancak burada yalnızca Pisagor ve Batlamyus'un isimlerini zikretmiştir. el-Dimaşkî, astronomi âlimlerinin kâinatın düzeni konusundaki görüşleri hakkında özetle şunları söylemektedir: "Kâinatın merkezi konusunda çok ihtilâf etmişler-

[35] Andreas Argoli (ölm. 1657): XVII. yüzyıl İtalyan astrolog ve astronomlarından olup birçok defa basılan eserleri arasında *Astronomicorum libri Tres* ve *Pandosion Sphaericum* belli başlılarındandır. (Hk. bkz. *Dictionary of Scientific Biography*, I, 244a-245a.

dir. Şöyle ki: Eski ve yeni âlimlerin çoğu 'Kâinatın merkezi Arz'dır, sâkindir, hareketli değildir, diğer unsurlar ve gezegenler ise Arz'ın çevresindedir'. Tevrat'ta böyle yazılmıştır. Pisagor, Batlamyus ve takipçileri bu görüşe inanmışlardır (Resim 2 ve 3, Batlamyus'un sistemini *Atlas Major*'un orijinal Latince baskısında ve eserin Türkçe tercümesinde tasvir edildiği şekilde gösterir). Bazıları: 'Kâinat'ın merkezi Güneş'tir. Sâkindir, hareketli değildir. Diğer unsurlar ve gezegenler hareketlidir (Resim 4 ve 5 Kopernik sistemini, *Atlas Major*'un orijinal Latince baskısında ve eserin Türkçe tercümesinde tasvir edildiği şekilde gösterir). Bir görüşe göre de, 'Arz merkezdedir. Güneş, Ay ve diğer gezegenler başka bir şekildedir'. Bir görüşe göre de derler ki: 'Arz merkezdedir, sonra atlas feleği, sonra sabit yıldızlar, daha sonra da Satürn, Jüpiter, Mars, Ay, Hava, Su ve Ateş gelir. Güneş, Merkür ve Venüs başka bir şekildedir'. Kısacası, bu görüşlerin en doğrusu birinci görüştür. Öbürleri yanlıştır. Zira bunlar Tevrat'a aykırıdır"[36].

Bu eserin incelenmesinden çıkardığımız diğer sonuçlar şunlardır: XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Padişah IV. Mehmed Osmanlı dilinde coğrafya konusunda henüz tam bir eser ortaya konulmamış olması sebebiyle kendisine sunulan Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* (metinde s. 15-20 ile karşılaştırınız) adlı eserinden daha geniş bir eser olan *Atlas Major*'un tercümesini emretmiştir. Mütercimin ise padişaha sunacağı eserin mukaddimesinde astronomi biliminin çeşitli açılardan önemini, gerekliliğini ve Kur'ân-ı Kerîm'e uygunluğunu doğrulayan ve vurgulayan ifadelere yer verdiği görülüyor. Mütercimin, Batılıların, o devirde İslam biliminin Batı biliminden geri kalmış olduğunu iddia etmeleri karşısındaki endişelerini yansıtan ifadelere yer vermesi ve sözkonusu iddiaları, İslam âleminde de bu ilimleri iyi bilen âlimler bulunduğunu belirterek cevaplandırması özellikle dikkate değer. Ancak Ebûbekir Efendi'nin, aynı zamanda, İslam ilminin gitgide coğrafya ve rasad bilgisinden uzaklaşmaktan dolayı teorik düzeyde kaldığını kabul etmesi, İslam astronomisinin Batı'daki gelişmelerden geri kaldığını belirtmesi, tenkitçi bir ilmî zihniyete sahip olduğunu göstermektedir.

Müteferrika ve Yeni Astronomi

Yeni astronomi kavram ve prensiplerini değişik şekilde fakat genellikle çok kısa ve detaylı yoldan ilk defa tanıtan, yukarıda incelediğimiz XVII. asra ait iki eserden sonra, XVIII. asrın ilk yarısında konu ile ilgili daha

[36] Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdad Böl., nr. 325, yk. 3a.

geniş bilgi veren bir metinle karşılaşıyoruz. Devlet desteğiyle tesis edilen ilk Türk matbaasının kurucusu, Osmanlı devlet adamı, diplomatı ve reformlarda öncü bir rol oynayan İbrâhim Müteferrika (ölm. 1158/1745)[37], matbaayı kurarak Türk ve İslam kültür ve entellektüel hayatına önemli bir katkıda bulunmuştur. Müteferrika baskısı kitaplar arasında Kâtib Çelebi'nin tanınmış eseri *Cihannümâ* da vardır. (Kâtib Çelebi bu kitabın ilk versiyonunu 1648'de, ikinci versiyonunu ise 1654'de hazırlamaya başlamıştır. Müteferrika matbaasında 1732 yılında basılan metne esas teşkil eden bu ikinci versiyondur). İbrahim Müteferrika'nın 1732'de Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*[38] adlı coğrafya eserini basarken bu esere eklediği bölüm (Tez-

[37] Müteferrika'nın hayatı için bkz. Niyazi Berkes, "İbrâhîm Müteferrika", *EI²*, III, Leiden 1979, s. 996-998; aynı yazar, "İlk Türk Matbaa Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 715-737; Adıvar, s. 166-174. İbrahim Müteferrika muhtemelen 1670-1674 yılları arasında Transilvanya (Erdel)'de Hristiyan anne-babadan dünyaya gelmiştir.

İbrâhim'in *Risâle-i İslâmiyye* (MS. Esad Efendi, 1187)'sindeki kısa otobiyografisine dayanarak Niyazi Berkes onun Batılıların rivayetlerine göre Kalvinist olduğuna inanılmasına rağmen Unitarian mezhebine mensup olduğunu belirtir. Yine Berkes'e göre İbrâhim'in İslâmiyeti kabulü ile ilgili geleneksel rivayet onun Türkler tarafından esir alındığını ve din değiştirmeye zorlandığını belirtmekte ise de, İbrâhim Katolik Habsburg idaresinden kaçıp kendi isteği ile Türklerin hizmetine girmiş olmalıdır (Berkes, "İbrâhîm Müteferrika", *EI²*, III, 996-997).

Niyazi Berkes'e göre, İbrâhim'in Kalvinist olduğuna inanılmasının sebebi, onun ilâhiyat talebesi olduğu sırada, okuduğu kolejin Kalvinistlerin eline geçmiş olması idi. İbrâhim daha sonra İslâmiyeti kabul ederek Türklerin hizmetine girdi. İbrâhim Efendi'nin Enderun'da okuyup okumadığı bilinmemekle beraber, bürokrasiye girdikten sonra "Osmanlı sultanının özel danışmanı ve elçisi" olarak müteferrikalık mevkiine terfi etmiştir. İbrâhim Efendi özellikle Avusturya ve Rusya ile yapılan diplomatik görüşmelere de katılmıştır. (Berkes, "İbrâhîm Müteferrika", *EI²*, III, 996-997).

XVI. yüzyılın ortasında, Osmanlıların Macaristan'a hakim olmaları ve Transilvanya'nın Katolik Habsburg idaresinden bağımsızlığını desteklemesi sayesinde gerçekleşen dinî hürriyet ve hoşgörü sonucunda Unitarianism Transilvanya'da yaygın hale geldi. Bununla beraber, Unitarianism'in ana prensipleri sadece Katoliklerin değil, Lutheranism ve Kalvinismin de husumetine sebep olmuştu. Gerçekten de kabul olunmuş doktrinlere aykırı olan fikirlerinden dolayı Unitarianism'e mensup olanlar şiddetli bir muhalefet ve zulme uğramışlardır. Üstelik Unitarianism'in kurucusu Michael Servetus (ölm. 1553) Kalvinistler tarafından yakılmıştır (Berkes, "İlk Türk Matbaa Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", s. 724-725).

Yukarıda söz ettiğimiz gibi, Müteferrika Hristiyan olarak yetiştiği için Hristiyan dünyasında Kopernik sistemine karşı ortaya çıkan büyük reaksiyonun İslam dünyasında da zuhur edeceğinden korkmuştu. Onun bu tavrı, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sına yeni astronomi ile ilgili yaptığı ekteki tereddütlü ve ihtiyatlı ifadelerinden anlaşılmaktadır.

[38] Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ li Kâtib Çelebi*, İstanbul: Dâr el-Tibaat el-Âmire, 1145 (1732).

yil el-Tâbi[c]: s. 20-48), kâinat sistemleri ve yeni astronomi hakkında etraflı açıklamalar ihtiva etmektedir. Müteferrika'nın bu eki, yayımını takip eden bir asır boyunca, Türkçe literatürde yeni astronomi konusunu ele alan en geniş metin olma özelliğini korumuştur. Bir yıl sonra, yine Müteferrika'nın *Atlas Coelestis* adlı Latince astronomi eserini tercüme etmesiyle, eski ve yeni astronomiyi ele alan müstakil bir eser Osmanlı bilim literatürüne girmiştir.

Müteferrika, *Cihannümâ* ekinde önce bütün astronomi bilginlerinin, âlemin içiçe olan aynı merkezli kürelerden oluştuğu hususunda hemfikir olduklarını ancak bunun terkip ve detayında farklı yaklaşımları olduğunu kaydettikten sonra felsefe ve astronomi âlimlerinin kâinatın yapısı hakkındaki görüşlerini üçe ("mezâhib-i selâse") ayırır. Birinci görüşün Aristo ve Batlamyus'a, ikincisinin Pisagor, Platon ve Kopernik'e; üçüncüsünün ise Tycho Brahe'ye (Bkz. Resim 6) ait olduğunu belirterek, Avrupa'lı bilginlerin ilk görüşü "eski astronomi", ikinci ve üçüncü görüşleri ise "yeni astronomi" olarak nitelendirdiklerini kaydeder.

Müteferrika, bu üç görüşü açıklamaya geçmeden önce bu görüşlerin din ve inanç meseleleriyle olan ilişkisine işaret eder. Ona göre kâinatın yüce yaratıcının eseri olduğuna inanmak dinin gereğidir. Bunu kabul ettikten sonra kâinatın şekli, tertibi, düzenine ait görüşler arasında herhangi birinin benimsenmesi dine bağımlı değildir. Müteferrika bir taraftan dinin bu konudaki tutumunun tarafsız olacağını ve bu üç görüşten hangisine inanılırsa inanılsın, konunun dinî yönünün ancak kâinatı yaratanın varlığı meselesi ile ilgili olduğunu açıkça ifade ederken, diğer taraftan "birinci görüşün herkes tarafından makbul ve üstün tutulduğunu, ikinci ve üçüncü görüşlere itibar edilmediğini ve reddedildiğini" ifade ederek tereddütlü ve aşırı ihtiyatkâr bir tavır ortaya koymaktadır. Ancak, her şeye rağmen bu üç görüşün açıklanmasının faydalı olacağını, *Cihannümâ* gibi bir esere böyle bir eklemenin yapılmasının uygun düşeceğini kaydeder. Aynı zamanda, cihanda herkesin bildiğini, gördüğünü bilmek ve işitmek isteyenlere ve bilgi peşinde olanlara gerekli gördüğü için üç görüşü de açıklayacağını ve bunlara bağlı olarak kitaba "ahvâl-i Cihan tasvirini ve Küre-i âlem tahayyülünü" kolaylaştıracak şekil ve suretleri de eklediğini belirtir.

Müteferrika, değişik kâinat görüşleri üzerindeki bu ihtiyatlı ifadelerinden sonra her bir görüşü teker teker ele alır. "Aristo, Batlamyus ve bunlara tâbi olanların mezhebi" olarak adlandırdığı Yer merkezli görüşü açık-

larken, bunun İslam filozofları tarafından kabul gördüğünü bilhassa kaydeder.

Üç kâinat görüşü arasında en uzun yer Güneş merkezli sistemin açıklanmasına ve tartışılmasına ayrılmıştır ve burada da Müteferrika'nın ihtiyatkâr tutumu kendini gösterir. Müteferrika, Aristo'nun isabetli ve sağlam olarak nitelendirdiği görüşüne bir atıf yaptıktan sonra bu yeni görüşü talihsiz ve âtıl olarak tavsif eder. Bunun dinî inançlarla ilgili olmadığını burada tekrar ifade etmekten kendisini alamaz. Aynı zamanda bir istekte bulunarak ilim erbâbının cesurlarını bu yeni görüşü tenkit etmeye ve bu hususta karşı delillerini ileri sürerek Aristo'nun görüşünü desteklemeye davet etmektedir. Bu şekilde onların bu katkılarının eserini süsleyeceğini belirtmektedir.

Çelişkili ifadelerini devam ettiren Müteferrika, Müslüman bilginlerin dahi bu görüşe vaktiyle itirazda bulunduklarını söylemekte fakat bu itirazın ne olduğunu ve itirazda bulunan bu hükemâ-yı İslâmiye'nin kimler olduğunu açıkça belirtmemektedir. Bu görüş her ne kadar 'âtıl ve bâtıl' ise de eskilerin görüşü olduğu için her çağ ve zamanda taraftarı bulunduğunu ve bu konuda çok eser yazıldığını belirtmekten geri kalmaz. Ancak burada müphem ve uzun ifadelerle ileri sürdüğü kendi kanaatini açıklamaktan uzak kalır.

Müteferrika daha sonra yeni teorinin esaslarını ve şekillerini sunar. Yer ve Güneş merkezli görüşlerin bir karşılaştırmasını yapar ve yeni sisteme karşı ileri sürülen üç klasik tenkidi ele alır. Birinci tenkit, bu yeni görüşün kutsal kitaplardaki ifadelere muhalif olduğudur ve Müteferrika burada Yer'in hareketi meselesini ele alır. Yer'in sırf Kopernik sisteminin icabı olarak hareket etmesinin gerektiğini söyler. Bu hususta Descartes'ın felsefî delillerini ileri sürer ve Kitâb-ı Mukaddes'te Yer'in daima sâkin olduğu yazılı ise de orada kasdedilen manânın hareketsizlik olmayıp, daimî varlık olduğunu belirtir. Gökkubbede görülen yıldızların konumlarının Yer'e göre değişmediği şeklindeki ikinci tenkidi ele aldıktan sonra, Yer'in hareketli olmasının yeryüzündeki cisimler üzerindeki etkisini üçüncü tenkit olarak ileri sürer ve cevaplar. Bu üçüncü tenkidi cevaplarken de Aristo fiziğine karşı Galile fiziğini anlatır.

Müteferrika diğer taraftan helyosantrik sistemin tarihî gelişimini Edmond Pourchot'nun[39] kitabından aktarır:

[39] Edmond Pourchot (ölm. 1734). Hk. bkz. *Biographie Universelle,* XXXV, 556-558.

Eski Yunan filozoflarından, Yer'in kendi ekseni ve ayrıca bir merkez etrafında hareket ettiğine inananlardan örnekler vererek, bu konuda Pisagorcular'ın ve Aristarchus'un görüşlerini özetler. Bu görüşlerin Hristiyanlık din ve âyinine muhalif olduğu gibi, câhil halkın anlayışına ters düştüğünü ve Latin şâirlerin bu görüşleri tenkit ettiğini kaydeder. Ancak, rasat âletlerindeki gelişmeler ve yeni rasatlar neticesinde bu yeni görüşün bir mertebe revaç bulduğunu, meşhur Hristiyan âlimi Kardinal Nicolaus Cusanus'un[40] bile ona meylettiğini; daha sonra Kopernik adlı Polonya'lı râhibin 1500-1530 yılları arasındaki rasatları ile bu görüşün yerleşmesine gayret sarfettiğini ve o günden bugüne bu görüşün onun adıyla "Kopernik astronomisi" olarak şöhret bulduğunu aktarır. Bu görüşü daha sonra kabul eden Avrupa'lı ilim adamları arasında Descartes'ın da bulunduğunu ve onun yeni geliştirdiği felsefesiyle bu görüşün desteklendiğini belirtir.

Müteferrika helyosantrik görüşten sonra, üçüncü görüş olarak Tycho Brahe'nin kâinat modelini ele alır. Ancak bu görüşe fazla ilgi göstermez ve bunun daha önce anlatılan iki görüş arasında bir uzlaşmaya varmak için ortaya atıldığını belirtir.

Müteferrika'nın *Cihannümâ* ekinde en dikkat çekici husus, Güneş merkezli sistemi açıklarken sergilediği ihtiyatkâr tavırdır. Müteferrika'nın bu müteredditve aşırı ihtiyatkâr tutumunun sebebini, bu konuda daha önce neşrettiğimiz genel mahiyette bir çalışmamızda belirtmiştik (bkz. s. 2, not 2). Bu tutumun sebebi, Müteferrika'nın İslam dünyasında Kopernik sistemine karşı Hristiyan dünyasında olduğu gibi şiddetli bir reaksiyon beklemesi idi. Mühtedî bir papaz olan Müteferrika, Hristiyan dünyasındaki bu reaksiyonu çok iyi biliyordu. Helyosantrik sistemi tanıttığı sahifelerde, Aristo'nun isabetli ve sağlam olarak vasıflandırdığı görüşüne atıf yaparak, bu yeni görüşü kabul etmenin dinî inançla bir ilgisi olmadığını tekrar ifade etmekle birlikte, cesur bilim adamlarını bu yeni görüşü tenkit etmeye ve Aristo'nun görüşünü desteklemeye davet eder. Bir örnek vermeden, Müslüman bilginlerin dahi Güneş merkezli görüşe itirazda bulunduklarını söyler. Fakat bu itirazın ne olduğunu ve itirazda bulunan Müslüman bilginlerin kim olduğunu belirtmez. Yeni görüşün, her ne kadar "âtıl ve bâtıl" ise de eskilerin görüşü olduğu için her çağda taraftar bulduğunu ve

[40] Cusa, Nicholas (Nicolaus Cusanus, Nikolaus Von Cusa) [ölm. 1464]. Alman felsefeci ve matematikçisi. Metinde Kujeyani (Kuzyanus ?) diye geçiyorsa da doğrusu Cusanus'tur. Hk. bkz. *Biographie Universelle,* X, 582-584; *Dictionary of Scientific Biography,* III, 512b-516b.

onu tanıtan çok eser yazıldığını ifade eder. Ancak, müphem ve çelişkili ifadeler kullanarak kendi kanaatini açıklamaktan her zaman uzak kalır. Müteferrika'nın Güneş merkezli sistem konusundaki bu ihtiyatkâr tavrı, *Cihannümâ*'nın yayınlanmasından bir sene sonra, Latince'den yaptığı *Atlas Coelestis* tercümesinde büyük ölçüde değişecektir.

Atlas Coelestis Tercümesi

Müteferrika'nın *Cihannümâ*'yı astronomi konusunda hazırladığı ek ile birlikte yayınlamasından yaklaşık bir yıl sonra Andreas Cellarius'un[41] ilk baskısı 1708'de yapılan *Atlas Coelestis* adlı eserini tercüme ettiğini görüyoruz. Sultan III. Ahmed'in emriyle başladığı tercümeyi Müteferrika 1733 yılında tamamlamış ve astronomi konusunu tek başına ele alan bu tercümesine, eski ve yeni astronomi derlemesi anlamına gelen *Mecmûatü Hey'et el-Kadîme ve'l-Cedîde* ismini vermiştir[42]. Yeni astronomi kavram ve prensiplerini 1732'de basılan *Cihannümâ*'da açıklamış olmasına rağmen, tamamen aynı konuya tahsis edilmiş bulunan bir eserin Sultan tarafından Türkçe'ye tercümesinin Müteferrika'ya emredilmesi, üzerinde durulacak bir husustur.

Müteferrika, Cellarius'un kitabını tercümeden maksadının eserin muhteviyatını mümkün olduğu kadar açıklamak, eserde bulunan Latince ibareleri Türkçe'ye "tebdil ve tercüme" etmek ve astronomi âlimlerinin kâinatın yapısı hakkındaki görüşlerini özetlemek olduğunu ifade eder. Müteferrika eseri tercüme ederken bazı değişiklikler ve ilâveler yapmıştır. Bu değişikliklerden birisi bilim tarihi açısından olmasa da, sanat tarihi açısından önemli sayılabilir. Bu da *Atlas Coelestis*'te bulunan resimlerin yeniden Türk resim zevkine ve "tavr u tarz-ı İslamiyân"a göre düzenlenmiş olmasıdır. Müteferrika *Cihannümâ*'nın ekinde verdiği bilgileri tercümesine özet halinde ilâve ettiği gibi, eserde bazı ilâve şekiller de bulunmaktadır. Diğer taraftan, *Cihannümâ*'da üç teori ele alınmış iken, bu eserde Müteferrika Soli'li Aratus'un[43] görüşünden de söz etmektedir. Bu görüşün Yunan

[41] Andreas Cellarius hk. bkz. *Biographie Universelle*, VII, s. 504b.

[42] Bu eserin tek yazma nüshası Askeri Müze Kütüphanesi, nr. 5302 (74)'de kayıtlıdır.

[43] Solili Aratus (ölm. M.Ö. 240): Yunan şair ve astronomu. *Phaenomena* adlı manzum eseri, zamanındaki yer ve gök cisimleri hakkındaki bilgileri, hava değişikliklerini haber veren belirtilerin bir dökümüdür. Hk. bkz. *Biographie Universelle*, II, 358-359; *Dictionary of Scientific Biography*, I, 204b-205b.

ve Latinlerin ancak câhilleri için makbul olduğunu, bugün akıl sahipleri tarafından tamamen reddedildiğini belirterek, bu görüşün açıklamasını yapmayıp yalnızca şeklini vermekle yetinmektedir. Bu görüşü *Atlas Coelestis*'te bulunduğu için buraya aldığını da kaydetmektedir.

Müteferrika'nın tercümesinde dikkati çeken bir husus, *Cihannümâ*'daki çok ihtiyatlı tavrın yerini daha az ihtiyatlı bir tavrın almasıdır. Bu tavır değişikliğinin muhtemel sebebi, Müteferrika'nın *Cihannümâ*'nın basılmasından sonra geçen bir yıl içerisinde, korktuğu gibi, kitabı okuyan din ve devlet adamlarından Avrupa'dakine benzer bir muhalefetin gelmediğini görmesidir. Müteferrika konunun din ile alâkasını, her ne kadar daha önce kullandığı sözler veya ibâreler ile ifade ediyor ise de, bunları aynı sıklıkla tekrar etmemekte ve kendisine güven geldiğini bize hissettirmektedir.

Bununla beraber, şekiller söz konusu olduğunda ağırlık Batlamyus sistemindedir. Batlamyus sistemine ait 14 şeklin hepsini tek tek açıklayan Müteferrika, helyosantrik sistemi tasvir eden iki resimden yalnızca birincisini izah etmektedir. Burada her ne kadar Batlamyus sistemine takdirlerini ifade etmeyi ihmal etmiyor ise de, *Cihannümâ*'da yaptığı gibi, yeni görüşe "talihsiz ve âtıl" diyerek ve herkesi onu tenkit etmeye davet ederek sözlerine başlamamaktadır. Ancak çalışmalarını bitirirken de ihtiyatı yine elden bırakmamakta, bu teorinin "nice nice itirazlardan bir vakitte hâlî olmadığını" kaydederek meseleyi *Cihannümâ*'daki cevaplara havale etmektedir.

Osman b. Abdülmennan ve Geographia Generalis Tercümesi

Müteferrika'nın 1730'lu yıllardaki yukarıda değindiğimiz bilgi aktarmalarından sonra yeni astronomi kavramları ile, Osman b. Abdülmennan'ın tercüme ettiği bir coğrafya kitabında karşılaşıyoruz. Belgrad Divanı tercümanı Osman b. Abdülmennan[44] 1751 yılında Köprülüzâde Hacı Ah-

[44] Baba adını, diğer tercüme ettiği eserlerde [*Kitâb el-Nebât* ve *Hediyyet el-Mühtedî*'de] "Abdurrahman" ve "Abdüssamed" biçimlerinde de veren Osman b. Abdülmennan'ın ölüm tarihi bilinmemekteyse de en son tercüme ettiği eseri olan *Hediyyet el-Mühtedî*'nin tercüme tarihi olan 1193 (1779)'ten gidilerek bu yılda sağ veya bu yıldan sonra ölmüş olduğu söylenebilir. Kendisinin muhtemelen Boşnak olduğu, Matthioli'den çevirdiği *Kitâb el-Nebât*'ındaki Latince bitki adlarının Boşnakçalarını da vermesinden tahmin edilebilir. M. Tayyib Okiç, *Vakıflar Dergisi*'nin X. sayısında çıkan "Belgrad'daki Bayraklı Câmii" adlı yazısında (s. 386) Belgrad'da yetişen âlim ve ediplerin bazılarından bahseder ve Osman Efendi'nin *Kitâb el-*

med Paşa'nın emriyle, fizikî coğrafyanın öncülerinden Bernhard Varenius'un (ölm. 1676)[45] Latince ilk baskısı 1650'de Amsterdam'da yapılan *Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur* adlı eserini Türkçe'ye *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adı ile tercüme etmiştir[46].

Bir önsöz (mukaddime), altı bölüm (bâb) ve bir sonsöz (hâtime) üzerine tertip edilmiş olan eserin önsözü iki meseleye ayrılmıştır. Birinci meselede Dünya'nın kâinattaki yerinden ve şeklinden söz edilmiş; haritaların kuzey doğrultusunda çizilmesi gerektiği de açıklandıktan sonra Dünya'nın, enlem-boylam dairelerine, karalara-denizlere ve ülkelere göre üç türlü bir sınıflandırması yapılmıştır. İkinci meselede ise Latince bazı coğrafya terimlerinin açıklamaları bulunmaktadır. Kitabın 50 sayfa kadar tutan sonsözünde Yer'in yuvarlıklığı ile ilgili deliller sıralandıktan sonra Yer'i kâinatın merkezi kabul eden Batlamyus sisteminin bir şeması verilmektedir.

Genel coğrafya bilgileri yanında kâinatın yapısı, Yer'in yuvarlaklığı konusunda da bilgiler ihtiva eden *Geographia Generalis,* Batlamyus sisteminin doğruluğunu kabul eden bir eserdir. Ancak, ilgi çekici olan, her ne kadar orijinal metne sadık kalsa da, Osman Efendi'nin tercümesinde akıl yürütme yolu ile Kopernik sistemini tercih etmesidir.

Osman b. Abdülmennan, Yer ve Güneş merkezli teorilerin mukayesesini yaptıktan sonra, Güneş'in Yer etrafında değil, Yer'in Güneş etrafında dönmesinin daha makul olduğunu hoş bir benzetme ile izah eder: "Eğer

---

Nebât'ta, nebatların Türkçe isimleri yanında Başnakça karşılıklarını vermiş olmasını tercümesinin mühim hususiyetlerinden biri sayar. Osman Efendi'nin "Materia Medica" tercümesi için şu çalışmalara bakılabilir: M. Tayyib Okiç, "Natioli u turskom prevedu", *Gayret Mecmuası,* Saraybosna 1940, s. 11-12; aynı yazar, "Hadis'te Tercüman", *İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* XIV, 35. Tercüman Osman Efendi'nin *Hediyyet el-Mühtedî, Kitâb el-Nebât* ve *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya*'sından başka kimyaya dâir, muhtemelen Almanca'dan çevirdiği *Damâ'im-i Kitâb-ı Ma'rifet el-Taktîr*'i de vardır. Bu sonuncusunun şimdilik bilinen tek nüshası Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Y. 608 numarada bulunmaktadır. Bu eser Avusturya'lı Berkhardos'un kitabının genişletilmiş bir tercümesidir. Bu eser hakkında bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczâcılık Tarihi Dersleri,* İstanbul 1970, s. 306-307. Osman Efendi için ayrıca bkz. *Smail Balić, Cultura Bosnjaka,* Viyana 1973, s. 80-81.

[45] Hayatı ve eseri için bkz. *Biographie Universelle,* XLVII, s. 495-498; *Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie,* s. 1929; *Dictionary of Scientific Biography,* XIII, 583a-584a.

[46] Eserin Osmanlıca tercümesi hakkında yukarıda zikri geçen çalışmalardan başka bkz. *OM,* III, s. 188; Cengiz Orhonlu "XVIII. Yüzyılda Osmanlılar'da Coğrafya ve Bartınlı İbrâhim Hamdi Atlası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* X, sayı 14, (Eylül 1959), s. 116.

bir kimse kebap pişirmek isteyip bir şişe et taksa, makul ve münasip olan, kebabı ateşin etrafında döndürmektir; yoksa ateşi kebabın etrafında döndürmek değil".

Osman b. Abdülmennan Efendi'nin bu teşbihi incelendiğinde, Müteferrika'nın ilk tereddüt, ihtiyat ve titizliğine kapılmadığını ve tercihini helyosantrik sistemden yana yaptığını görüyoruz. Aynı zamanda Ebûbekir Efendi gibi meseleyi kısa kesip yuvarlak ifadeler ile konuyu geçiştirmemektedir. Ancak kendisi tercihini rasyonel ve mantıkî şekilde hoş bir örnek ile izah ettikten sonra ve İslam dininden gelen herhangi bir dogmanın bulunmamasından dolayı, eserin müellifinin tercihine dönerek kitabın tercümesini sunmaktadır. Esas mesleği coğrafyacılık ve astronomi olmayan bir mütercimden daha fazla yeni teori taraftarlığı beklenmemelidir.

Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Eski ve Yeni Astronomi

XVIII. yüzyılın çok yönlü âlim ve mutasavvıflarından Erzurumlu İbrâhim Hakkı (ölm. 1194/1780)'nın 1757 yılında tamamladığı ve ilk defa 1825'de basılan *Mârifetnâme*'sindeki[47] astronomi ve kâinat sistemi ile ilgili görüşleri, bilim ve kültür tarihi bakımından ayrı bir önem arzetmektedir. Bu görüşlerin incelenmesi müellifin zihniyet yapısı hakkında fikir verdiği gibi, Osmanlı entellektüel hayatındaki değişmenin anlaşılması bakımından da bize müstesna ipuçları sunmaktadır.

Mârifetnâme birbiriyle ilgisi olmayan, birbirine ters düşen düşünce ve inanç şekilleri ile dolu olduğu gibi, kaynakları belirtilmeyen uzun nakil ve iktibaslar da ihtiva etmektedir. Bunlar arasındaki ifade birliği, yazarın "Ey Azîz" diye başlayan hoş üslubu ile sağlanmakta ise de, eserin dikkat çeken özelliği, müellifin aynı konu hakkında, eserin değişik yerlerinde çelişkili bilgiler vermesidir. Ancak işin en tuhaf yönü, aynı konu hakkında müellifin farklı bahislerdeki değerlendirmelerinin de birbirine tamamen zıt olmasıdır. Bu da bize zihniyette bir nevi ikilem bulunduğunu veya yazarın buna mecbur kaldığını düşündürmektedir.

[47] *Mârifetnâme,* eski harflerle 10 defa basılmıştır. Kitabın eski harflerle ilk baskısı 1835'te Bulak'ta, son baskısı ise 1914'te İstanbul'da yapılmıştır. *Mârifetnâme* yeni harflerle 1961-1987 yılları arasında 20 defa basılmıştır. Baskıları için bkz. M.Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu,* I, İstanbul 1975, s. 1025. Bu araştırmada İstanbul 1330 (1914) baskısı kullanılmıştır. Metin içinde verilen sayfalar da bu baskıya aittir.

Mârifetnâme bir önsöz, üç fen ve bir sonsöz olarak düzenlenmiştir. Önsözün "İslam astronomisi" başlığı altındaki kısmında (s. 2-21), önce âlemin yaratılış düzeni ile ilgili âyetler verilmiş, âlemdeki varlıkların yaratılışları hakkındaki kozmolojik bilgiler, adları verilmeyen tefsir ve hadis kitaplarından aktarılmıştır. Önsözden maksat, insanı varlıkların yaratılış hikmetleri üzerinde düşündürüp ona Allah'ın büyüklüğü ve gücünü öğretmektir.

Eserin birinci fenninde (s. 24-158) cevherler, âraz lar ve unsurlardan bahsedilmekte, astronomi bilimi için gerekli olan aritmetik ve geometri bilgileri verilmektedir. Âlemin küre şeklinde olduğu ispat edilirken, gezegenler hakkında da ayrıntılı bilgi sunulmaktadır. Bitkiler, hayvanlar, cansızlar (mevâlid-i selâse), dört unsur, enlem-boylam daireleri, yedi iklim gibi konular işlenmektedir. Birinci fennin sonlarında "yeni astronomi" bilimi ele alınmaktadır. Birinci fenden maksat, Allah'ın eşsiz yaratıcı kudretini gösteren Dünya'nın sırlarını öğretmek, "âlemin insanın kabuğu, insanın da âlemin özü olduğunu" bildirmek ve Allah'tan başka her ne varsa onlardan sıyrılmanın yollarını bulduraraK insanın kendi kendisine gelmesini sağlamaktır. Birinci fende öğretilenler fizik, astronomi geometri, aritmetik ve astroloji âlimlerinin eserlerinden alınmış aklî (hakîmâne) bilgilerdir.

İkinci fen (s. 158-257), anatomi (ilm-i teşrîh-i ebdân) ve psikoloji (ilm-i teşrîh-i enfüs) hakkındadır. Bu fenden maksat, âlemdeki varlıkların benzerlerinin insanda da bulunduğunu öğretmek, insanın da küçük bir âlem olduğunu bildirmektir. Yazar bu fenni "mir'ât el-ebdân" (vücudların aynası) diye tanıtır.

Üçüncü fen (s. 257-528) itikat ve imanı düzeltip Allah'ı bilmek üzerinedir. Kişinin "mârifetullâh mertebesi" ne erişmesinin yollarını anlatır. Yazar bu fenne "mir'ât el-kulûb" (kalblerin aynası) adını verir.

Sonsöz (s. 528-559) dostlarla, yakınlarla ve komşular ile görüşmenin yolları hakkında olup maksat, insanı eşin dostun sevdiği bir kişi haline getirmektir. Sonsözü takip eden sayfalarda (s. 559-561) ise yazar ibâdet ve taatleri insana kolaylaştıran "tevhîd"i konu alır.

Mârifetnâme'deki astronomi ve kozmografya ile ilgili bilgiler, eserin değişik kısımlarında yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, önsözde "İslam astronomisi" başlığı altında kâinatın yaratılışına ait bilgiler tefsir ve hadis kitaplarından aktarıldığı gibi, birinci fennin ikinci ve üçüncü bâbları eski ve yeni astronomi bilimine ayrılmıştır. Bu bâblarda, âlemin küre şek-

linde olduğu ispat edildiği, gezegenler hakkında ayrıntılı bilgi verildiği gibi, yeni astronomi kavramları da ele alınmaktadır.

İbrâhim Hakkı'nın kâinat anlayışı, eserin farklı yerlerinde kozmografya ve astronomi bilimleri açısından farklı iki manzara göstermektedir. Bu farklı manzaralara örnek olarak Ay ve Güneş tutulmaları ve zelzelelerin oluşumu konusunda kitabın değişik yerlerinde verilen çeşitli bilgileri aktarmak istiyoruz.

Güneş ve Ay'ın doğudan batıya hareketi ve kıyamet alâmeti olarak kabul edilen tutulmalar için şu bilgiler verilmiştir (s. 13-14):

"...Hak Tealâ Dünya göğü altında ve ona bitişik bir su denizi yaratmıştır... Sonra Hak Tealâ, anılan deniz içinde Güneş için elmas cevherinden üç yüz altmış kulplu bir araba yaratıp her kulpu tutmak için de bir melek tâyin etmiştir. Ta ki Güneş'i arabasıyla o denizde doğudan batıya çekip getireler. Hak Tealâ Ay için dahi üç yüz kulplu sarı yâkuttan bir araba yaratıp Ay'ı onun üzerine koymuştur. Her iki kulpu tutmak için bir melek tâyin etmiştir. Tâ ki Ay'ı arabasıyla o deniz içinde doğudan batıya getireler... Hak Tealâ Güneş ve Ay tutulması için belirli vakitler tâyin etmiştir ki yeryüzünde bulunan kulları Güneş ve Ay'ın değişimini görüp uyanıp kendisine yalvarıp yöneleler... Tutulma vakti geldiğinde nurlu Güneş arabasından düşüp göğe doğru denizin derinliğine gider. Eğer bütünüyle düşerse tam Güneş tutulması vâki olup yıldızları örten ışığı kalmayıp en büyükleri görünür. Eğer yarısı denize düşerse o mikdarı tutulur... Tutulma vakti geldiğinde güzel Ay da böyle arabasından denizin derinliğine ya tam ya eksik düşüp düşüşü mikdarı tutulma hâsıl olur".

Diğer taraftan yazar, kitabın başka bir yerinde yukarıda Ay ve Güneş tutulması için verdiği hurâfeye dayalı açıklamaların aksine, Gazâlî'nin *Tehâfüt el-Felâsife*'sinden olduğu gibi aktardığı ilmî bir izah sunmaktadır[48]:

"...Ay tutulması, Yerküresi'nin Güneş ile Ay arasında olmasıyla Ay'ın ışığının kaybolmasından ibarettir. Güneş tutulması ise Yer ile Güneş'in arasında Ay'ın bulunmasıdır". Bu ilmî ifadeden sonra, İbrâhim Hakkı konuya vâkıf bir şekilde önceki mantık ve bilim dışı açıklamalarıyla ters düşen fikirlerini ileri sürer: "Bu gibi şeylerin din meselelerinden olduğunu sanan kimse dine zarar vermiş olur. Çünkü anlatılan hususların meydana geldiğini aritmetik ve geometri delilleri gösterir. Bunları bilen kimseye,

[48] *Tehâfüt el-Felâsife*, nşr. Süleyman Dünya, Kahire 1961, I, 78.

'Bu şeriate aykırıdır' dense o kimse bildiğinden değil, şeriatten şüphelenir. Akla uygun olmayan bir tarzda şeriate yardım etmek isteyen kişinin zararı, akla uygun bir şekilde şeriate hücum eden kişinin zararından çoktur. Nitekim, 'Akıllı düşman, câhil dosttan hayırlıdır" (s. 45).

Çelişkili ifadeler zelzeleler bahsinde de mevcuttur. Bilim dışı ilk açıklamaya (s. 16) göre, Hak Tealâ büyük bir meleği zelzeleye tâyin etmiş ve dağların damarlarını onun emrine vermiştir. Hak Tealâ bir yerin halkını günahlardan alıkoyup sakındırmak istediğinde o melek Hakk'ın emri ile o yerin damarını hareket ettirir. O yerin halkı o zelzeleden uyanıp Hak Tealâ'ya yönelene kadar bu böyle devam eder.

İkinci açıklama (s. 120-121) tamamen ilmî karakterdedir:

"... Yer'in içinde oluşup sıkışan buhar öyle bir mertebe yoğun olsa ki Yer katlarından geçip çıkmak mümkün olsa yahut Yer kalın ve sert olup buharın çıkmasına mani olsa, o buhar başka bir yere çıkmak için Yer'i sertçe yarıp yırtıp ittiğinde o yer hareket eyler ki Yer'in zelzelesi odur".

Mârifetnâme'de yeni astronomi kavramları birinci fennin 144-151 sayfalarında tanıtılmaktadır. İbrâhim Hakkı bu kısımda yeni astronominin benimsenme sürecini ve kâinatın yapısının din ile ilişkisini ele almaktadır.

Burada, önce Güneş merkezli teoriye rağbet eden âlimlerin bu görüşe destek vermek için çabaladıkça saf gönüllü olan halkın onları kınamak için taş attıklarını, fakat zamanla gelişen rasat âletleriyle daha iyi gözlemlerin yapılması neticesinde yeni astronominin revaç bulduğu anlatılır. Ayrıca yazar, kâinatın merkezinin Yer veya Güneş olduğuna inanmanın din ile ilgisi olmadığını belirtir. Esas olan, kâinatın yüce yaratıcının eseri olduğuna inanmaktır. Kâinatın şeklinin şu veya bu şekilde olduğuna inanılması dinî meselelerden değildir. Bu kısımda, merkezdeki Güneş etrafında yörüngelerde hareket eden gezegenler, bunların yörünge zamanları ve uydularıyla ilgili aktarılan bilgiler tamamen ilmî karakter taşırlar.

İbrâhim Hakkı, doğrudan doğruya riyazî ilimler ve astronomi ile uğraşan, meslekten yetişme bir âlim olmadığı halde tercihini Güneş merkezli sistemden yana kullanır (Bkz. Resim 7). Bunu yaparken de "... bu küre şekilli olup harekete daha elverişli olan küçük kütleli Yer'in büyük Güneş'in etrafında senede bir kere dönmesi, çok daha kolay ve işin gereğine daha uygun, akla daha yakındır" şeklinde bilgi kaynağı olan Müteferrika'nın aksine ihtiyatlı davranmaya gerek görmeden, kendisinden öncekilerden daha cesur ve açık bir ifade kullanmıştır.

Öte yandan, eserin "İslam astronomisi" başlıklı kısmında kâinatın yapısının din ile ilişkisini bilim dışı ve hurafelere dayanan açıklamalara göre ele alan İbrâhim Hakkı şöyle demektedir: "buraya gelinceye kadar yazılanların hepsi din meselelerindendir, bu anlatılanların hepsine şüphe etmeden inanmak hepimiz için gereklidir, çünkü bunlar din meselelerinin ana esaslarıdır ve aklî delillerle kıyas etmek (mantığa vurmak) doğru olmaz. Çünkü beşer aklı bunları idrak etmekten noksan ve âcizdir... Kur'ân âyetleri ve Peygamber hadisleri uyarınca âlemin şeklini burada bu kadar açıklamakla yetinilmiştir". Bu ifadede öncekinden tamamen farklı bir zihniyet yapısı ortaya çıkar. Bu da İbrâhim Hakkı'nın en büyük çelişkisidir.

Tefsir ve hadis ehlinin (müfessir, muhaddis) sözleri olduğu kaydedilen ve "İslam astronomisi" bahsinde yer alan bilgilerin, İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve sahih hadisler ile ilgisi olmadığı gibi İslam medeniyetinin altın çağında, bilim ve gözleme dayalı olarak gelişen "İslam astronomisi" ile de herhangi bir ilgisi yoktur. Bunlar daha çok efsâne ile karışık, lirik bir üslûp içerisinde metaforik ifadeler ile süslü, din ve bilim ile hiç alâkası olmayan câhil halk kitlelerinin zevkine hitap eden açıklamalardır. Bu ifadelerin mevzu[c] hadislere dayanılarak öne sürüldüğü anlaşılmaktadır.

İbrâhim Hakkı'nın yukarıda anlatılan görüşleri el-Suyûtî'nin "İslam astronomisi" hakkında yazdığı ve gelecek nesiller tarafından bir referans olarak kabul edilen kitabında bu konu hakkındaki bilim dışı literatüre dayanmaktadır[49]. el-Suyûtî (ölm. 911/1505)'nin *el-Hey'et el-Seniyye fi'l-Hey'et*

[49] Krş. el-Suyûtî, *el-Hey'et el-Seniyye fi'l-Hey'et el-Sünniyye*, Arapça metin, tercüme ve şerhle (İng.) nşr. Anton M. Heinen, Beyrut 1982, s. 19, nr. 35. İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sinde (bkz. s. 13-14) tefsir ve hadis ehlinin çoğunun eserlerinde geçtiği söylenen bu metin, Ebû'l-Şeyh diye tanınan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca[c]fer b. Hayyan el-Ensarî el-İsfahanî (ölm. 369/979) ile İbn Merdüveyh'in tefsirlerinde, Ebû'l-İsmet Nûh b. Ebî Meryem - Mukatil b. Hayyân - [c]İkrime - İbn Abbâs tarikiyle tahric ettikleri metne uymaktadır. İbrâhim Hakkı'da metin daha süslü bir anlatımla karşımıza çıkmaktadır.

"Muhtelif asırlarda telif edilen çeşitli kitaplardaki mevzu[c] hadislerin kaynağını aynı seviyede kabul etmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, hadislerin kaynakları pek çeşitli olduğu için onları bir tabakada ve bir derecede toplamak mümkün değildir. Bu sebeple âlimler "sahih", "hasen", "zayıf" oluşlarına göre hadis kitaplarını birkaç (dört) tabakaya ayırmışlardır. (Şah Veliyullah el-Dehlevî diye maruf olan İmam Ahmed'in *Huccetullâh el-Bâligâ*'sı ile krş. s. 105 vd., Kahire 1322). Bunlardan dördüncü tabaka kıssacılar, vâizler, mutasavvıflar ve tarihçiler gibi udûl olmayan hevâ ve bid'at sahibi kimselerin ağızlarından sonraki asırlarda toplanmış değersiz kitaplardır. İbn Merdüveyh, İbn Şâhin ve Ebû'l-Şeyh'in kitapları bu cümledendir. Hadis-i şeriflere vukûfu olan bir kimsenin bu tabakadaki kitaplara itimat edemeyeceği aşikârdır. Zira bunlar bid'at ve hurafelerin kaynağıdır" (Subhi el-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. Yaşar Kandemir, Ankara 1971, s. 91-92).

el-Sünniye adlı eseri, 1064/1654) yılında İbrâhim b. Abdurrahman el-Karamanî el-Âmidî (1064/1654 yılında hayatta) tarafından bazı eklemelerle *Risâle fi'l-Hey'e ʿalâ Tarîk-i Ehl el-Sünnet ve'l-Cemâat* adı altında yeniden düzenlenmiştir. Nazmizâde Hüseyin Murtazâ b. Ali el-Bağdadî (ölm. 1134/1722), Karamanî'nin eserini daha sonra Türkçe'ye tercüme etmiştir.

İbrâhim Hakkı, *Mârifetnâme*'sinin değişik kısımlarında kâinat anlayışını, Ay ve Güneş tutulması, zelzelelerin oluşumu gibi tabiat olaylarını açıklarken farklı kaynaklar kullanmaktadır. Bu kaynakları başlıca üç kategoride toplayabiliriz: 1- Dinî kaynaklar (Kur'ân-ı Kerîm âyetleri, hadisler, Gazalî'nin *Tehâfüt el-Felâsife*'si gibi meşhur dinî referans kitapları); 2- Kâtib Çelebi'nin Müteferrika'nın yeni eklemelerini ihtiva eden *Cihannümâ*'sı gibi ilmî eserler; 3- Efsâne ve hurâfelere dayanan halk inançları (Suyûtî'nin esasen astronomiden çok rivâyete dayanan kitabı gibi eserler). Bu kaynakların incelenmesinden İbrâhim Hakkı'nın iki ayrı zümreye hitap ettiği anlaşılmaktadır. Birincisi, "avâm-ı nâs" dediği fazla kültüre sahip olmayan geniş halk kitlesidir. Bunu da yaparken, belirli devirlerde İslam literatürüne girip, gerileme devirlerinde revaç bulan İsrailiyat ve efsâneleri "Ey Azîz" diye başlayan kendisine has üslûbu ile kullanmakta beis görmemiştir. İkinci muhatap zümre ise, belirli kültür seviyesinin üstünde olan "aydın kesim" (havass-ı nâs)dir denilebilir. Bu iki zümrenin yanı sıra, İbrâhim Hakkı, dar fikirli olan ve kendisinin halk arasındaki nüfuz ve şöhretini kıskanan bazı resmî ulemâ karşısında da ihtiyatlı olmak zorunda idi. Ancak işin en şaşırtıcı tarafı, yazarın bu zıt görüşleri aynı eserin içinde yanyana bulundurması, ikisini de aynı hararetle sunması ve çelişkili iki zihniyet arasında bir tercih yapmamasıdır.

İbrâhim Hakkı'nın eserinde, yukarıda belirtilen çelişkili fikirleri ifade etmesinin sebeplerini anlamaya çalışırken, onun hayatındaki bazı hadiseleri kısaca gözden geçirmek gerekir. İbrâhim Hakkı, birkaç yıldır üzerinde çalışmakta olduğu *Mârifetnâme*'sini 1170 Hicrî senesi sonunda 1757 Ağustos ortalarında tamamlamıştır. Görülüyor ki *Mârifetnâme*'nin şöhreti daha yazıldığı sırada yayılmıştı. Rivâyete göre, Erzurum müftüsü olan Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurumî (ölm. 1173/1759-60)[50], geniş bir halk topluluğu tarafından sevilen, sayılan ve kendisini hicveden İbrâhim Hakkı'yı kıskanmaktadır ve ona karşı cephe alır. Doğruluğu ispatlanmamış bu rivâyete göre, müftü bazı dar fikirli mollalardan bir meclis top-

[50] Kadızâde hakkında bkz. Bağdadî İsmail Paşa, *Hediyyet el-ʿArifin (HA)*, II, 333; *OM*, I, 404; Kahhala, X, 115.

layarak İbrâhim Hakkı'yı sorguya çağırmış ve "Molla! Sen bir supara yazarmışsın, yerden gökten dem vururmuşsun, şer-i şerîfe uymayan şeyler karalarmışsın!.. Nice olur?" diye sorguya başlamış. Bu rivâyeti nakleden Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun ifadesine göre, İbrâhim Hakkı, müftü ve yandaşlarına *Mârifetnâme*'yi gösterip kitabın hangi kısmının şeriate aykırı olduğunu sorunca, mollalar kitapta şeriate ters düşen bir yer bulamamışlar ve hepsi pişman olmuşlar. İbrâhim Hakkı'nın torunlarından olan Mesih İbrahimhakkıoğlu, babası veya ağabeyinden duyduğu bu hadiseyi gerçekliğine herkesin inandığı bir söylenti olarak nakletmektedir[51].

Mehmed Nusret Efendi, *Tarihçe-i Erzurum* adlı kitabında Kadızâde Mehmed'in biyografisini vererek, tasavvufa yakınlığı olan ulemâya mutaassıp bir şekilde karşı çıktığı için, İbrâhim Hakkı'nın müftünün makbul olmayan ahlâkını ve fizikî özelliklerini hicveden bir beyit yazdığını anlatır[52].

Mârifetnâme'deki çelişkili ifadelerin sebebi, kısmen yukarıda anlatılan olay ile açıklanabilir. İbrâhim Hakkı, müftü Kadızâde'nin kendisini sorguya çekmeyi planladığını önceden haber aldığı için, eserin başına "İslam astronomisi" kısmını ilâve etmiş olabilir. *Mârifetnâme*'nin planı ve muhteviyatı, "İslam astronomisi" kısmının müftü ve yandaşlarının kendisine cephe almaması için yazar tarafından sonradan ilâve edildiğini göstermektedir. Gerçekten de, eserin bu kısmındaki bilim dışı açıklamaların aksine, İbrâhim Hakkı eserin geri kalan kısmında tabiat olaylarını tamamen ilmî bir şekilde açıklamaktadır.

M. İbrahimhakkıoğlu'nun kitabından anlaşıldığına göre, bazı kimseler İbrâhim Hakkı'nın fikir ve davranışlarını yanlış anlamışlar ve çevresinden gördüğü itibarı kıskanmışlardır. Bu yüzden, onu şeriate ve inanca karşı fikirler ileri sürmekle itham ederek câhil halk kitleleri nezdinde şöhretini lekelemek istemişlerdir. Bu sebeple, İbrâhim Hakkı'nın ölümünden üç sene önce 1191/1777'de yazdığı *Urvet el-İslâm* ve *Hey'et el-İslâm* adlı her iki eseri de, kendi kitabı olan *Mârifetnâme*'nin yanı sıra hadis ve tefsir kitaplarına dayanmaktadır. Açıkça görülüyor ki, amacı kendisini mesnetsiz ithamlardan korumaktı. Kitabın başlığından anlaşıldığı üzere, İbrâhim Hakkı'nın bilim dışı fikirlere ve efsânelere dayanarak yazdığı *Hey'et el-İslâm* adlı kitabı "İslam astronomisi" hakkındadır. Eserin önsözünde İbrâhim Hakkı,

[51] Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973, s. 91.

[52] Mehmed Nusret Efendi [Müftizâde], *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan*, İstanbul: Ali Şükrü Matbaası, 1338 (1920), s. 101. İbrâhim Hakkı'nın beyiti bu kitapta da nakledilir.

"Filozofların astronomiye âit söz ve eserlerini okumanın inancı bozacağından ve din işlerine gevşeklik vereceğinden bunları bıraktım" [53] demektedir.

Şimdi, İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sindeki fikirlerinden geri dönüşünü anlamamıza ipuçları teşkil eden aşağıdaki mektupları inceleyelim: İbrâhim Hakkı, kuzeni Yusuf Nesim Efendi'ye yazdığı 23 Mayıs 1777 tarihli bir mektubunda, oğlu Ahmedülhayr'a şiirlerini gönülden okumasını fakat beyitlerini halk arasında "lisana almamasını" vasiyet etmektedir. İbrâhim Hakkı'nın hangi beyitleri kasdettiği konusunda maalesef bir delil bulunmamakla beraber, muhtemelen tasavvufa dair beyitler olduğunu tahmin edebiliriz. İbrâhim Hakkı oğluna, doğru yoldan ayrılmamak için *Urvet el-İslâm*'da yazılanlara göre davranmasını tavsiye eder [54].

Bu konuda M. İbrahimhakkıoğlu başka bir hâdise daha nakletmektedir. İbrâhim Hakkı'nın tasavvufî eserlerini okuyan Derviş Halil adlı bir öğrencisi, Hasankalesi'nde hocasının bir sır kitabı yazdığı söylentisini yaymıştı. Açıkça görülüyor ki bazı kimseler İbrâhim Hakkı'nın İslam inancını bozan bazı gizli fikirleri olduğundan şüphelenerek kuzeni Yusuf Nesîm'i rahatsız etmişlerdi. İbrâhim Hakkı, İslam tarihinde birçok bilginin mesnetsiz olarak dinî inançlara aykırı düşüncelerle itham edildiğini biliyordu.

İbrâhim Hakkı, kendisini bu çeşit haksız ithamlardan korumak için kuzeni Yusuf Nesîm'e *Urvet el-İslâm* adlı kitabıyla beraber gizli bir mektup yollar. Bu mektubu İbrâhim Hakkı, oğlu İsmâil Fehim'e yazdırmıştır. Bu mektupta İbrâhim Hakkı, Yusuf Nesim'e şöyle öğüt vermektedir: "Benim oğlum, geçen sene yazmıştın ki: 'Efendi bir sır kitabı telif etmiş deyi bana sıklet edirler.' (ediyorlar). Sana sıklet edenlere şimdi bu "Urvet-ül-İslâm" kitabını bu kaime ile değil öbür mektupla gösterip diyesin ki: 'İşte, Efendimizin Mârifetnâme'den sonra tasnifi budur.' Mektubu dahî okuyup diyesin ki: 'Bu kezzap (yalancı) Halil gibi müfsitler kendilere pâye için Efendimize iftira eylemişlerdir.' Hasankalesi'ne gidende bu kitabı merkum mektupla götürüp gösteresin ve tembih edesin ki: 'Şer-i şerife muhalif Efendimizin bir sözü ve bir işi yoktur. Her ne ki, şer-i şerife muhalif nesne ile Efendimizi lisana getirip nâseza işler Efendimize nisbet ederler. Tanrı kendilerini rüsvây edecektir. Anınçin bu gûna Efendimize iftira ederler'" [55].

[53] İbrahimhakkıoğlu, s. 154.

[54] a.g.e., s. 153.

[55] a.g.e., s. 161.

İbrâhim Hakkı'nın sözlerinin sonunda, imzası ve mühürü mektubun ele geçebileceği korkusu ile oyulup çıkarılmıştır. Mektubun geri kalan yerinde İsmâil Fehim, Yusuf Nesîm'e hitaben şöyle yazmıştır: "Efendimiz bu mertebe beyitlerden îbâ (reddetme) ve i'râz (yüz çevirme) etmiştir ki, *İnsâniye* gibi kitabı ateşe atmışken fakir yetişip ocaktan alıp sakladım. Efendimizin cevabı budur ki 'Beni seven beyitlerimi nesyen mensiyyen (tamamen) unutup bu *Urvet-ül-İslâm*'a yapışıp bunu okur ve bunu yazar. Zira asıl Kur'ân ve hadistir. Gayrı sözleri unutmuşumdur"[56].

İbrâhim Hakkı'nın hayatı, yaşadığı zaman ve eserleri hakkında daha geniş bilgi ve belgeler elde edilip çalışmalar yapılana kadar, yukarıdaki açıklama teşebbüsümüz *Mârifetnâme*'deki çelişkili kısımları ve İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'deki ilmî görüşlerinden daha sonra yazdığı eserlerdeki dönüşünü aydınlatabilir. Ayrıca kendi el yazısı nüshanın sonraki kopyaları ve basılan nüsha ile mukayesesi de bir takım yeni ipuçları sunabilir ve yeni değerlendirmelere vesile olabilir. Diğer taraftan, *Mârifetnâme*'nin 1835-1914 yılları arasında 10 kere basılması, geniş bir halk kitlesine bir yüzyıl boyunca hitap eden popüler bir kitap olması, Güneş merkezli sistemin Osmanlı astronomları ve bilim adamlarından oluşan çevrenin dışına yayılmasını ve tanınmasını sağlamıştır denilebilir.

Zîc Tercümeleri

I. Halifezâde, Clairaut ve Cassini Zîcleri

XVII. asırda Fransız astronomu Noel Durret'nin zîcinin Zigetvarlı Tezkireci Köse İbrâhim tarafından yapılan tercümesinden sonra, XVIII. asrın ikinci yarısında yine iki zîc tercümesiyle karşılaşıyoruz. Bunlardan her ikisi de XVIII. asırda İstanbul'da yetişen astronomlardan Halifezâde İsmâil Efendi[57] tarafından yapılmıştır. Çınarî İsmâil Efendi olarak da tanınan bu astronomun, astronomi sahasında telif ve tercüme birçok eseri bulunmaktadır. Halifezâde'nin ilk zîc tercümesi "Tercüme-i Zîc-i Kılaro" diye bilinen *Rasad-ı Kamer* adlı tercüme eseridir[58]. Bu zîci, Fransız astronomlarından Alexis-Claude Clairaut'nun Ay'ın gözlemlerine dayanan cet-

[56] a.g.e., s. 162.

[57] Hk. bkz. *Kamûs-ı Riyâziyât*, İstanbul 1315/1897, I, 327-330; *SO*, I, 371-372; *OM*, III, 259-260; Adıvar, s. 199-201; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1983, IV/II, 537; el-'Azzavi, *Târih 'İlm el-Felek fi'l-'Irak*, s. 290; 'Abdullah el-Cuburi, *el-Müstedrek 'ale'l-Keşşaf*, s. 292-293.

[58] Zîci için bkz. *Kamûs-i Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 914, VII, yk. 743, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 916, IX, yk. 1130.

vellerinden 1767 yılında Türkçe'ye tercüme etmiştir. Clairaut'nun (ölm. 1765) bu konuda ilki 1752'de St. Petersburg'da basılan *Théorie de la Lune*, diğeri 1754'te Paris'te basılan *Tables de la Lune* adlı eserleri bulunmaktadır. *Théorie de la Lune* 1765'te Paris'te yeni gözlemlere dayanarak hazırlanan Ay'ın cetvellerinin ilâvesiyle ikinci defa basılmıştır[59].

Osmanlı astronomu bu cetvelleri 1767'de tercüme etmeden önce St. Petersburg Akademisi'nin eserin ilk baskısının yapılmasından iki yıl önce 1750'de Clairaut'yu uzay mekaniğindeki "üç cisim problemi"nin çözümü üzerinde yaptığı teorik çalışmalardan dolayı ödüllendirmesi, Osmanlı durumunda ise cetvellerin tercümesiyle yetinilmesi, Osmanlı bilim zihniyetinin yapısı hakkında bizim için önemli bir ipucu teşkil eder.

Bu zîc tercümesinin yapıldığı yıllarda Sultan III. Mustafa (ölm. 1774)'nın Avrupa astronomisine dair "en yeni ve en mükemmel" kitapları Paris İlimler Akademisi'nden istediği, Fransız matematik tarihçisi Montucla tarafından 1766'da yayınladığı *Histoire des Mathématiques* adlı eserinde kaydedilmiştir[60]. Salih Zeki ise aynı kaynağa dayanarak Sultan III. Mustafa'nın Akademi'den mükemmel bir heyet kitabı istediğini bildirmektedir. S. Zeki ayrıca Baron de Tott aracılığıyla Akademi'den getirtilen kitaplar arasında Lalande Zîci'nin de bulunduğunu Akademi kayıtlarından tespit ettiğini söylemektedir[61]. Gönderilen kitaplar arasında *Clairaut Zîci*'nin ve Çınarî İsmâil Efendi'nin tercüme ettiği ikinci zîc olan *Cassini Zîci*'nin de bulunduğu düşünülebilir.

İsmâil Efendi'nin tercüme ettiği ikinci zîc, yine Fransız astronomlarından Jacques Cassini (ölm. 1756)'nin[62] 1740'da Paris'te basılan *Tables Astronomiques du Soleil, de la Lune, des Planètes, des Etoiles Fixes et des Satellites de Jupiter et de Saturne* adlı astronomi cetvelleridir. İsmâil Efendi bu zîci *Tuhfe-i Behîc-i Rasînî Tercüme-i Zîc-i Kasînî* adıyla 1772'de Türkçe'ye çevirmiştir.

Cassini Zîci'nin Sultan III. Ahmed tarafından 1132/1720 yılı sonlarına doğru Fransa Kralı XV. Louis'ye elçi olarak gönderilen Yirmisekiz

[59] Hayatı ve eserleri için bkz. *Biographie Universelle*, VIII, 593-598; *Larousse du XXe Siècle*, II, 283c-284a; *Dictionary of Scientific Biography*, III, 281a-286a.

[60] Adıvar, s. 199.

[61] *Kamûs-i Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 910, III, yk. 317.

[62] Hk. bkz. *Biographie Universelle*, VII, 301-302; *Dictionary of Scientific Biography*, III, 104b-105a vd., *Kamûs-i Riyâziyât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 916, IX, yk. 1128-1130.

Mehmed Çelebi vasıtasıyla getirildiği[63], Salih Zeki ve Adnan Adıvar tarafından ileri sürülmekteyse de doğru değildir. Çünkü Yirmisekiz Mehmed Çelebi, *Sefaretnâme*'sinde 1133/1721 yılı Ramazan ayının son günlerinde ziyaret ettiği Paris Rasathanesi'nden bahsederken, "Cassini, gözlemlerini tamamlamadan ölmüş, rasathanenin başına oğlu geçmiş ve cümle hazine ona teslim edilmiş. Kendisi, babasının Uluğ Bey Zîci'ne aykırı bulduğu meseleleri yazıp bize verdi. Henüz babasının yazdıkları basılmamış, oğlu gözlemleri tamamladıktan sonra basmayı arzu ediyormuş..." demektedir. Bu ifadelerden Jacques Cassini'nin Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye babasının Uluğ Bey Zîci'ne aykırı bulduğu bazı meseleleri yazıp verdiği anlaşılmaktadır. Jean Dominique Cassini'nin gözlemlerini oğlu Jacques Cassini tamamlamış ve 1740'da *Tables Astronomiques* adıyla neşretmiştir[64].

Diğer taraftan, zîcin Türkçe tercümesinin mukaddimesinde, "Fransa astronomlarından Cassini'nin milâdın 1740'ıncı senesinde Fransızca basmayı arzu ettiği yeni rasadı..." ibaresinden, Halifezâde'nin Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin getirdiği "Uluğ Bey Zîci'ne mugâyir mesâil"i değil, 1740'da Paris'te basılan *Tables Astronomiques*...'i tercüme ettiği kesinlik kazanmaktadır.

Logaritmanın Osmanlı bilim çevrelerine ilk girişi Halifezâde'nin bu zîc tercümesi vasıtasıyla olmuştur. Halifezâde bu zîc tercümesine, birden on bine kadar olan sayıların logaritma cetveli yanında 0°'den 45°'ye kadar bütün yayların dakika dakika sinüs ve tanjantlarının logaritmalarını gösteren birer cetvel de ilâve etmiştir. Bu cetvellerdeki bütün logaritmalar beş basamaklıdır. Halifezâde bu tercümesinde "logaritm", "logaritm sinus", "logaritm tangent" terimleri için sırasıyla, "nisbet", "niseb-i ceybiyye" ve "niseb-i zılliyye" karşılıklarını bulmuştur.

Bu zîcin tercümesi Osmanlı takvimciliğine mühim etkiler yapmış, padişah III. Selim'in emriyle takvimler *Cassini Zîci*'ne göre tertip edilmeye başlanmış, Uluğ Bey Zîci zamanla terkedilmiştir.

[63] *Kamûs-i Riyâziyât*, I, 316; Adıvar, s. 199.

[64] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. yılında Tanzimat*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

II - Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnî ve Lalande Zîci Tercümesi

Osmanlı bilim literatüründe tespit ettiğimiz dördüncü zîc tercümesi XIX. yüzyılın başında yapılmıştır. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnî Efendi[65] Fransız astronomlarından Lalande'ın (ölm. 1807)[66] *Tables Astronomiques* (Paris 1759) adlı zîcini 1814 yılında Arapça'ya tercüme etmiştir. Türkçe tercümesini ise 1826 yılından önce yapmış olduğunu tahmin ediyoruz.

Hüseyin Hüsnî Efendi, tercümenin mukaddimesinde Lalande'ın rasatlarının Uluğ Bey ve Cassini zîclerini hükümsüz bıraktığını, bu yeni zîcin kıyamete kadar kılavuz olacağını ve yanlışının çıkmayacağını söylemektedir. Bundan yararlanılarak hesap edilen takvimlerin de en doğru ve en mükemmel takvimler olacağını belirtmektedir.

1248 (1832) yılında, Hekim Mustafa Behçet ile Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin müştereken yaptıkları "arz ve ilâm"da Cassini Zîci'nin takvim hesaplamalarında önemli hatalara sebep olduğu, bu zîcde Güneş ve Ay tutulmalarında 25 dakika kadar hata payı bulunurken, hata payının Lalande Zîci'nde birkaç saniyeye indiği, bu yüzden bundan sonra Lalande Zîci'nin kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine, padişahın emriyle Lalande Zîci'nin kullanılmasına başlanmıştır[67].

Yeni Avrupa astronomisi ile ilgili ilk tercüme olan Durret'nin kitabı ve daha sonra yapılan tercümelerin hepsi zîc tercümeleridir. 1071/1660 yıllarında yapılan bir Durret Zîci tercümesini, 1186/1772'de yapılan Cassini[68] ve II. Mahmud dönemi (1223-1255/1808-1839)'nde yapılan Lalande[69] zîclerinin tercümesi takip etmiştir. Bu tercümeler, Osmanlı astronomlarının, Batı astronomi literatürünün zîcler ile ilgili neşriyatını takip ettiklerini

[65] Hayatı ve eserleri hakkındra bkz. *SO,* II, 224, 229; *OM,* III, 260; Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi, nr. 183, yap. 13a; nr. 323, yap. 3b; *Zeylü Fihrisi Dar el-Kütüb,* I, 32; Adıvar, s. 200-201.

[66] XVIII. yüzyılda Fransa'da yetişen meşhur astronomlardan Joseph-Jérôme Lefrançais de Lalande ve eserleri için bkz. *Biographie Universelle,* XXIII, 215-232; *Dictionary of Scientific Biography,* VII, 579b-582a; *Kamûs-ı Riyâziyât,* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 916, IX, yk. 1290-1293.

[67] *Takvim-i Vekayi,* 6 B 1248 (29 Kasım 1832), nr. 46, s. 3, st. 2.

[68] Zîci için bkz. *Kamûs-i Riyâziyât,* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 914, VII, yk. 743.

[69] Zîci hakkında bkz. *Kamûs-i Riyâziyât,* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 916, IX, yk. 1290-1293.

göstermektedir. Batı'da bu dönemde, astronomi biliminin yapısını tamamen değiştiren fevkalâde önemli birçok eser dururken, Osmanlı astronomisinin temel ilgi alanı olan vakit tayini için gerekli zîclerin seçilmiş olması, Osmanlı bilimine sonuna kadar hâkim olacak karakteri belirlemektedir. Böylece şimdiye kadar yaptığımız araştırma ve taramalardan Osmanlıların ilgisinin, bilimin gelişmesini veya değişmesini sağlayan, yeni temellerini ortaya koyan, yeni yörüngesini çizen temel kaynaklar ve teorik mahiyette eserlerin tercümesi cihetine yönelmeden, ihtiyaç duyulan vakit tayini konusundaki son gelişmeleri takip etmeye hasredilmiş olduğunu görüyoruz.

İstanbul ve Kahire'de Kurulan Yeni Eğitim Müesseselerinde Modern Astronomi

Şimdi modern astronominin Osmanlı dünyasına girişine başka bir açıdan bakalım ve yeni astronominin XVIII. asrın sonlarında kurulmaya başlayan yeni eğitim kurumlarındaki yerine bir göz atalım.

XVIII. asrın sonlarına doğru askerî mühendisleri eğitmek amacı ile Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun (1773) ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (1795)'un kurulmasıyla astronomi dersi ilk defa düzenli şekilde devlet eliyle öğretilen yeni bilimler arasına girmiştir. III. Selim'in Mühendishâne ile ilgili 1795 tarihli fermanında adı geçen dersler arasında astronomi de bulunmaktadır[70].

Bu dersi Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'da ilk okutan hocalardan birisi, Hüseyin Rıfkı Tamanî'dir[71]. Bu okulun 1806-1817 yılları arasında başhocalığını yapmış olan Hüseyin Rıfkı Efendi'nin[72] matematik konusun-

[70] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'ne 19.Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 29/30, Bahar-Yaz, 1985, s. 80.

[71] Hüseyin Rıfkı Tamanî (ölm. 1817). Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'da uzun müddet başhocalık yapmış olan Hüseyin Rıfkı Efendi, Kırım'ın Taman kasabasında doğmuştur. Başhocalığı yanında birçok resmi görevlerde de bulunmuş ve modern bilimlerin Osmanlı Devletine girmesi ve yayılmasında öncülük etmiş, birçok fen kitabını Türkçeye çevirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. *Mir'ât-ı Mühendishâne*, s. 27, 32-33; *OM*, III, 261-262; Adıvar, s. 206-207; *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1971, XIX, 425; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 9, 14-15. (Kitapta İngilizce bir özet yer almaktadır).

[72] Bazı müellifler, Hüseyin Rıfkı Efendi'nin Mühendishâne'nin kuruluşundan 1232/1817 yılına kadar, 22 sene süresince burada başhoca olarak görev yaptığını belirtiyorlar ise de, elimizdeki belgelerden 1211 (1796) yılında Hüseyin Rıfkı Efendi'nin Mühendishâne'de ikinci halife olduğu görülmektedir. (4 Cemâziyelevvel 1211/5 Kasım 1796 tarihli buyruldu,

da birçok defa basılmış çeşitli eserleri mevcut ise de, astronomi konusunda basılmış müstakil bir eseri yoktur. Ancak öğrencisi İshak Efendi, hocasının astronomi ders notlarının coğrafyaya dair kısımlarını gözden geçirerek özetlemiş ve 1831 yılında *el-Medhal fi'l-Coğrafya* adı altında yayınlamıştır[73].

Bu eserin jeosantrik sisteme göre yazıldığı, "Biline ki görünen âlem (fiziksel âlem) bir küredir ki onun merkezi Arz'dır... Güneş ile Ay, Yerküre etrafında dönüp on iki burcu gezerler..." şeklindeki birçok ifadeden açıkça anlaşılmaktadır. Ancak subaylara harita öğretmek için hazırlanan bu kitabın dayandığı astronomi konseptinin ister Batlamyus'un jeosantrik sistemine, ister Kopernik'in helyosantrik sistemine bağlı olması pratik açıdan büyük bir farklılık arzetmemektedir. Bu, bize Mühendishâne'de yürütülen eğitimin pratik yönünün ağır bastığını ve yeni astronomi konseptlerinin ilgi odağında bulunmadığını gösterdiği gibi, eski bilim tradisyonunun da devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Batı bilim kaynaklarından tercüme ve adaptasyonlar yapan Tamanî'nin astronomi konusunda eski tradisyonu devam ettirmesi dikkat çektiği gibi, bu kitabı baskıya hazırlayan talebesi İshak Efendi'nin konu ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmaması ve yeni bilgiler ilâve etmemesi de düşündürücüdür. Zira ilerideki sayfalarda açıklanacağı üzere İshak Efendi, hocasının astronomi notlarını düzenlediği ve 1830-34 yıllarında yayınladığı *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* adlı kendi eserinde yeni astronominin konsept ve teknik detaylarının uzun bir metnini sunmuştur.

Hüseyin Rıfkı Tamanî'den sonra 1817'de Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'a başhoca olan Seyyid Ali Bey'in[74] geometri ve istihkâmlarla ilgili eserleri yanında, XV. yüzyılın meşhur Osmanlı astronomu Ali Kuşçu'nun (ölm. 1474) "el-Fethiyye" adlı astronomiye dair Arapça eserini Türkçe'ye tercüme ettiğini görüyoruz. Seyyid Ali Bey, *Mir'ât-ı Âlem* adını verdiği bu tercümenin önsözünde, Aristo ve Batlamyus'un Yer merkezli,

---

Cevdet, *Maârif,* nr. 4717). Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, eserlerinde Hüseyin Rıfkı Efendi'nin 1800 yılında başhoca olduğunu belirtmekte ise de (Ç. Uluçay ve E. Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu,* İstanbul 1958 [İ.T.Ü. Kütüphanesi, nr. 389], s. 85) biz onun 1221/1806'dan önce başhoca olduğuna dair bir belgeye tesadüf etmedik. Tesbit edebildiğimiz kadarı ile Hüseyen Rıfkı Efendi'nin başhoca olduğunu kaydeden ilk belge 10 Cemâziyelevvel 1221 (26 Temmuz 1806) tarihlidir. (Cevdet, *Maârif,* nr., 5506).

[73] *el-Medhal fi'l-Coğrafya,* Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1247 (1831), 88 s. ve 8 levha.

[74] Hakkında bkz. *Mir'ât-ı Mühendishâne,* s. 51, 61-62, 66, 82; *OM* III, 275; Adıvar, s. 209, 220.

Pisagor, Platon ve Kopernik'in Güneş merkezli ve Tycho Brahe'nin kendisine has görüşünü tanıtmakta ve Yer merkezli ilk görüşü tercih etmektedir. Tercih sebebini açıklarken, bu görüşün İslam ülkelerinde yaygın olduğunu, takvim yapmak için hazırlanan zîclerin bu görüşe dayandıklarını, dolayısıyla bu görüşün kendi alışkanlıklarına uygun geldiğini belirtmektedir.

Seyyid Ali Bey *el-Fethiyye*'yi tercüme etmeden önce konu ile ilgili bazı kitap ve risâleleri incelediğini, bunlar arasında Ali Kuşçu'nun *el-Fethiyye*'sini, "sözü az, anlamı çok" olduğu için seçtiğini ve devrinde felsefî ve riyazî bilimlere değer verildiği için bu eseri tercüme ettiğini ifade etmektedir.

Ali Kuşçu'nun bu klâsik eserinin XVI. yüzyılda genişletilerek yapılmış iki Türkçe tercümesi[75] olmasına rağmen, Seyyid Ali Bey'in bu eseri XIX. asırda tekrar ele alıp 1824'te bazı eklemeler ve kısaltmalar yaparak basması, dikkate değer bir hususdur. Bu da Ali Kuşçu'ya gösterilen büyük ilgiyi ve eski astronomi tradisyonunun hâlâ mevcut olduğunu ortaya koyduğu gibi, Seyyid Ali Bey'in kendi yetiştiği ekolü devam ettirmek istediğini gösterir.

Seyyid Ali Bey'in 1830 yılında azledilmesiyle, Mühendishâne başhocalığına getirilen İshak Efendi[76], en önemli eseri olan *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*'nin dördüncü cildinde astronomi konusuna 250 sayfalık oldukça geniş bir yer ayırdığı gibi, ağırlığı Kopernik teorisine vererek, bu sistemin o zamana kadar Osmanlı bilim literatüründeki bu uzun ve belki de en teknik izahını sunmuştur.

İshak Efendi de, eserinde daha önce yazılmış birçok astronomi kitabı gibi belli başlı üç kâinat sistemini tanıtmaktadır (Bkz. Resim 8). Batlam-

[75] İlk tercüme Seydi Ali Reis (ölm. 970/1562) tarafından *Hulâsat el-Hey'e* adı ile, diğeri ise Abdullah Perviz Efendi (ölm. 987/1579) tarafından *Mirkat el-Semâ* adı ile yapılmıştır. Seyyid Ali Beyin daha önce yapılan bu iki tercümeden bahsetmemesi dikkat çekicidir.

[76] Hk. bkz. *Mir'ât-ı Mühendishâne*, s. 27, 34-42; *Kamûs-ı Riyâziyât*, I, 299-301; *SO*, I, 328; *Ahvalnâme-i Müellefât-ı Askeriye-i Osmâniye*, s. 23-32; *OM*, III, 254-255; Adıvar, s. 219-221; *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1972, XX, 231-232; F. Reşit Unat, "Başhoca İshak Efendi", *Belleten*, XXVIII, 1964, s. 89-115; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası*, Istanbul 1985, s. 10-11; aynı yazar, "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 29/30, Bahar-Yaz, 1985, s. 95-96; Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, "Mecmua-i Ulum-i Riyaziye", *Türkiye Birinci Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 1986, s. 19-21; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Başhoca İshak Efendi", *VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1988; aynı yazar, *Başhoca İshak Efendi*.

yus ve Tycho Brahe'nin teorilerinin niçin geçerli olmadığını açıkladıktan sonra, Kopernik görüşünün tarihî gelişmesini aktarmıştır. İshak Efendi, eski sistemlerle fazla mukayese yapmadan birçok astronomi olayının Yer'in hareketli olduğu varsayılarak daha kolay açıklanabileceğini ifade etmektedir.

Bu açıklamanın sonunda küçük bir ihtiyat payı ileri sürmekten kendisini alamayan İshak Efendi "hata olması muhtemel ise de" bu görüşün İlm-i hikmet'e daha uygun olduğunu kesin bir şekilde belirtir.

İshak Efendi dört ciltlik bu eseri boyunca ve diğer eserlerinde çağdaş Avrupa kaynaklarından tercüme ve özetleme yolu ile, özel olarak Osmanlı Devleti'nde ve belki genel olarak İslam dünyasında birçok yeni mefhumu ilk defa ortaya koymakta ve anlatmaktadır. Meselâ Descartes'ın hareketin sebebi hakkındaki doluluk ve itici güç, Newton'un boşluk (vakum) ve çekim gücü esasına dayanan teorisini açıklamaktadır.

İshak Efendi'nin çağdaş Avrupa bilgilerini teknik bir şekilde aktarması, sırf Osmanlı Türkiye'sinde değil, Kahire'de ve birçok İslam ülkesinde etkili olmuştur. İlk baskısı 1834'te İstanbul'da tamamlanan *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* 1845'te yine dört cilt olarak Kahire'de basılmış ve Batı'da gelişen birçok yeni bilimi öğrenmek isteyenlere ana kaynak olma vasfını uzun yıllar sürdürmüştür.

İshak Efendi, 1834'te İstanbul'da basılan kitabında eski ve yeni astronomiyi etraflı biçimde tanıtırken, aynı yıl Kahire'de Mehmed Ali Paşa devrinin ünlü aydın ve mütercimlerinden Rifa'a el-Tahtavî'nin (ölm. 1873)[77] *el-Ta'ribât el-Şâfiyye li-Mürîd el-Coğrafya* adındaki Arapça bir coğrafya kitabını bastığını görüyoruz.

Osmanlı Devleti'nde Arapça basılan ilk modern coğrafya kitabı olan ve Kahire'de yeni kurulan mekteplerin talebelerine okutulmak için hazırlanan bu eserde, yeni astronomi teorilerinden çok kısa ve basit bir şekilde söz edilmektedir.

Diğer taraftan, Deniz Harp Okulu talebeleri için Avrupa dillerinden Türkçe'ye tercüme edilen ve Tahtavî'nin kitabından dört yıl sonra Bulak'ta basılan *Mecmûatü Fenn el-Bahriye* adlı kitabın astronomi bahsinde de

[77] Hayatı ve eserleri için bkz. el-Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 29; Serkis, *Mu'cem el-Matbû'ât*, s. 942-947; Cemaluddîn el-Şeyyâl, *Târih el-Terceme ve'l-Hareket el-Sekafiyye fî 'Asri Muhammed 'Ali*, Kahire 1951.

eski ve yeni astronomiden çok kısa olarak bahsedilmektedir. Ancak burada Ptolemy adı, bütün İslam literatüründe tanındığı gibi Batlamyus olarak değil, "Tolomya" şeklinde yazılmıştır. Bu husus, eseri tercüme edenlerin eski bilim literatürü ile ilgilenmediklerini göstermesi bakımından dikkate değer.

Mehmed Ali Paşa devrinde Kahire'de basılan kitaplar arasında müstakil bir astronomi kitabının basıldığını tespit edemedik. O devirde yeni astronomiye ait en geniş bilgiyi ihtiva eden kaynak yine İshak Efendi'nin kitabıdır. Anlaşılıyor ki İstanbul için kâfi görülen bilgi Kahire için de kâfi idi ve yeni bir arayışa lüzum görülmüyordu.

Rus Biliminden Aktarma: Bakülü Kudsî ve Esrâr el-Melekût

Batı astronomi kaynaklarından XVII-XIX. asırlarda, Latince ve Fransızca eserlerden yapılan aktarma ve tercümelerden sonra, ilk defa Rusça kaynaklardan istifade edilerek XIX. asrın ortalarına doğru hazırlanan bir eserle karşılaşıyoruz. Bu eser, şiirlerinde Kudsî mahlasını kullanan Azerbaycan'lı edip ve münşi Abbaskulu Ağa b. Mirzâ Muhammed Hân-ı Sanî (ölm. 1262/1846)'nin[78] yeni astronomiyi konu alan *Esrâr el-Melekût*[79] adlı eseridir. Bakülü Kudsî, önce Farsça yazıp sonradan Arapça'ya çevirdiği eserini 1846 yılında Osmanlı padişahı Sultan Abdülmecid'e bizzat sun-

[78] II. Mirzâ Mehmed Han oğlu-Abbaskulu Ağa, XIX. asır Azerî Türkleri'nin tanınmış şair, yazar ve tarihçilerindendir. Şiirlerinde Kudsî mahlasını kullanan Abbaskulu Ağa, Kafkas Türkleri arasında eski İslam kültürünün Rus istilâsından sonra Yeni Avrupa medeniyeti telâkkileri ile birleşmesinden meydana çıkan şair -muharrir tiplerinin en önemlilerinden sayılabilir. 1208/1794'de Bakü civarında Emir-i Hacıyan köyünde doğdu. 1820'de Tiflis'te Kafkas-Rus orduları kumandanı General Yermoloff'un hizmetine girdi. Orada Rusça'yı öğrenen Abbaskulu Ağa, Rus eserleri vasıtasıyla Avrupa Medeniyetini tanıdı. Tarih, coğrafya, kozmografya gibi esasen bildiği dallarda bilgisini genişletti. Vazifesi icabı olarak Kafkasya'nın birçok yerini, Anadolu'nun ve İran Azerbaycanı'nın bazı sahalarını dolaştı. Türk-Rus ve Rus-İran savaşlarında ve barış esnasında General Paskevitch'in maiyetinde bulundu. 1833'de iki yıl kadar süren bir seyahate çıkarak Kuzey Kafkasya, Don, Ukrayna, Rusya, Litvanya, Letonya, Polonya memleketlerini gezdi; oralardaki fikir ve kalem sahipleri ile tanıştı. Dönüşünde Kuba şehrine yerleşerek çeşitli eserler yazmaya başladı. Abbaskulu Ağa'nın Kuba'daki evi, Kuba âlim ve şairlerinin, hatta başka yerlerden gelen fikir ve sanat adamlarının bir toplanma yeri idi. Hayatının sonlarında Kuba kadısı Hacı Molla Abdullah ile birlikte Hacca niyet ederek İstanbul'a geldi. İstanbul'da o devrin bazı âlim ve şairleri ile görüştü. Vaktiyle Farsça olarak yazıp sonra Arapçaya tercüme etmiş olduğu *Esrâr el-Melekût* adlı eserini, Sultan Abdülmecid namına yazdığı bir mukaddime ile Padişaha takdim etti. Sadrazam Reşid Paşa'nın emri ile bu kitabı tercüme eden Hayatizâde Seyyid Şeref Halil Efendi Abbaskulu Ağa'nın İstanbul'a 1262 Şevval'inin 12. günü (3 Ekim 1846) geldiğini hat-

muştur. Padişahın takdir ve ilgisini cezbeden kitabın daha iyi anlaşılması için Sadrazam Reşid Paşa, Hayatizâde Seyyid Şeref Halil el-Elbistanî'yi (ölm. 1267-68/1851)[80] kitabı Türkçe'ye tercüme etmekle görevlendirmiştir. el-Elbistanî, Kudsî'nin eserini Türkçe'ye tercüme ederken konu ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz daha önce basılmış eserlerden yararlanarak ilâveler yapmış ve eser 1848 yılında *Efkâr el-Ceberût fî Tercemet Esrâr el-Melekût* adı ile basılmıştır[81].

Bu eserin basılması, yazarların astronomi konusunda müstakil eser yazmaya yöneldiklerini gösterir ki, bu da yeni astronominin gittikçe ilgi çekmeye başladığının bir delilidir.

Esrâr el-Melekût, Kudsî'nin daha önce coğrafya konusunda yazdığı bir kitabından özetlenmiştir. Yazar önsözde astronominin kısa bir tarihçesini verdikten sonra Kopernik teorisinin, ele alınan problemlerin çözümünde en başarılı ve en doğru teori olduğunu kaydeder. Eserini baştan sona yeni astronomi anlayışına göre yazan Kudsî, tercihini açık ve kesin bir şekilde Kopernik sistemi yönünde kullanmakta ve bu sistemi tercih sebebini şöyle açıklamaktadır:

"... Gerek Batlamyus ve gerekse Kopernik görüşlerinden birini tercih etmenin dinimiz açısından herhangi bir mahzuru yoktur. Çünkü bunlar dinle değil akılla ilgilidirler. Aklî hususlarda taklid câiz olmayacağından biz aklın tercih ettiğini kabul ederiz. Kopernik görüşünü akıl ve gözlem

---

ta devrin büyük âlimlerinden birinin meclisinde onunla üç saat kadar muhtelif ilimlere ve edebiyata dair görüştüğünü söyleyerek ilmini ve zekâsını övüyor ve tahkikatına göre Hac'dan dönmeyerek orada öldüğünü söylüyor. 52 yaşında ölen Abbaskulu Ağa, Mekke ile Medine arasında Fatıma vadisinde gömüldü. (Fuat Köprülü, "Abbaskulu Ağa", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, sayı 1). Kudsî hk. ayrıca bkz. Muhammed Ali Terbiyet, *Danişmendân-ı Azerbaycân*, 1. basım, Matbaa-i Meclis, Tahran 1914,s. 305-306; *Journal Asiatique*, CCVII, 1925, s. 149-157.

[79] Eserin Arapça metninin 1313/1895'de istinsah edilen yazma bir nüshası Irak Müzesi Kütüphanesi, nr. 19467'de kayıtlıdır. Tavsifi için bkz. Üsâme Nâsır el-Nakşbendî-Zamya Muhammed ʿAbbâs, *Mahtûtât el-Felek ve'l-Tencîm fî Mektebet el-Methaf el-Irakî*, Bağdad 1982, s. 99.

[80] Hayatî Ahmed Efendi'nin oğlu olan Şeref Halil daha çok dil ile uğraşmıştır. Başlıca eseri *Ravzat el-Eşrâf fi'l-Muzâf ileyhi ve'l-Muzâf* adlı dört ciltlik Türkçe lügatıdır. Diğer eserleri için bkz. *OM*, I, 299.

[81] Hayatizâde, *Esrâr el-Melekût*'u sadece tercüme etmekle kalmamış, ona, İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'si, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı, Rifâʿa el-Tahtavî'nin *el-Taʿribât el-Şâfiye*'si, *Mecmûa-i Fenn el-Bahriye*, ve İshak Efendi'nin *Mecmûatü Ulûm-i Riyâziye*'si gibi eserler yanında eski astronomi kitaplarından ve yerine göre tefsir, hadis ve başka eserlerden de bazı aktarmalarda bulunmuştur. (*Efkâr el-Ceberût*, s. 5 vd.)

kaideleriyle karşılaştıran bazı Müslüman yeni astronomlar bu görüşün doğruluğunu, âyet ve hadislere dayanarak müdafaa etmişler, bilim ve gözlem esaslarına uymayan Batlamyus görüşünün nasıl olup da bu kadar zaman şöhretini devam ettirdiğine hayret etmişlerdir. Ben bu Kopernik görüşünün geometrik kaidelerden çıkarılmış olan açık ve kesin delillerle, ayrıca âyet ve hadislerle de uyuştuğunu, Batlamyus'unkinin ise bunun tersi olduğunu anladım."

Eserin sonsözü, bu yeni astronominin ortaya koyduğu kâinat anlayışının, Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve Peygamber hadisleri ile desteklendiğini belirtmek üzere kaleme alınmış ve o tarihe kadar yukarda işaretlediğimiz eserlerin hiçbirinde görülmeyen ölçüde bir Din-Bilim uzlaşmasının sağlanmasına gayret edilmiştir.

Bu eserin kültür ve bilim tarihi açısından göze çarpan en bariz hususiyeti şudur: yazar ve çeviren, astronom, coğrafyacı, mühendis veya matematik bilimleri ile meslekî bakımdan ilişkileri olmayan, Batı bilimini teknik olarak tahsil etmemiş ve daha çok klâsik Şark kültürü ile yetişmiş kişilerdir. Buna rağmen, sırf bildikleri diller sayesinde bir Batı biliminin yeni bir konsepti ile uğraşmışlar, bu yeni konsepti tereddütsüz kabul etmişler, bunu akla en uygun sistem olarak tasvir etmişlerdir. Ayrıca, kendilerinden daha önce gelen bilim adamlarından farklı olarak, sırf bu sistemin din ile uyum halinde olduğunu ifade etmekle yetinmeyip daha da ileri giderek İslam'ın temel iki kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerdeki kâinat ile ilgili işaretlerin de bu yolda olduğunu ifade etmişlerdir. Bu da XIX. asrın ortalarında aydın din adamları arasında din-bilim uyumu fikrinin varlığını ve din-bilim çatışmasının henüz söz konusu olmadığını gösterir.

SONSÖZ

Osmanlıların astronomi sahasında Batı bilimi ile olan ilişkilerini, XVII. yüzyılın ortasından XIX. yüzyılın ortasına kadar 200 senelik geniş bir zaman dilimi içinde ele aldığımız yazma ve basma eserlere dayalı olarak incelediğimizde, bu ilişkilerin dört safhadan oluştuğunu görürüz. Bu dört safhayı şu şekilde adlandırabiliriz:

1. Tanıma ve alışma,

2. Faydalanma ve uygulama,

3. Devlet ve ordunun modernleşmesi için gerekli olan kadroları yetiştiren yeni eğitim kurumlarında okutulması,

4. Din-Bilim âhenginin sağlanması.

Fakat, bu safhalar birbirinden kesin çizgiler ile ayrılmadığı için, takip eden safhanın ancak bir öncekinin bitmesiyle başladığını söyleyemeyiz. Bu merhaleler, incelediğimiz uzun ve girift "süreç"in kendisine has yönlerini açıklamak için bir sınıflandırma olarak ileri sürülmüştür. Görüldüğü üzere, her merhalenin karmaşık kısımları vardır; şöyle ki, ileri bir merhalenin esas konusunu teşkil eden bir husus, daha önceki safhalarda ön fikirler ve yardımcı temalar olarak karşımıza çıkabilir. Bununla beraber, bu husus aynı zamanda ilerideki safhanın esas konusunu teşkil ettiği için onu ayrı bir başlık altında ele aldık.

XVII. yüzyılın ortalarında Osmanlılar kendilerinin hâlâ Batı dünyasından üstün olduklarını düşünüyorlardı. Bundan başka, ilmî potansiyel ve kurumlara sahip oldukları için, yani ilmî ve kültürel yönden ihtiyaçlarını karşılama konusunda kendi kendilerine yettiklerinden dolayı, Batı bilimini kendileri için gerekli görmemişlerdi. Ancak bu durum, Osmanlıların Batı'daki ilmî gelişmelerden uzak veya habersiz olduklarını göstermemektedir.

Tezkireci Köse İbrâhim'in yaklaşık olarak 1660-1664 yılları arasında tercüme ettiği ve incelediğimiz ilk eser olan *Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk*'e dayanarak bilim transferi konusunda aşağıdaki değerlendirmelerde bulunabiliriz:

Osmanlılar Avrupa'daki değişiklikleri büyük bir zaman fasılası olmadan takip edebilmektedir. Osmanlı astronomları, zengin ve geniş bir tecrübeye sahip oldukları ve Müslüman astronomların Ortaçağ'da astronomiye yaptıkları büyük katkılarından haberdar oldukları için, bu yeni Avrupa bilimini hemen değil, ancak kendi bilimlerine uyması halinde kabul ediyorlar.

Kopernik'in helyosantrik teorisinin Avrupa'da dalgalanmalar yarattığı bir sırada, Osmanlı astronomu Tezkireci Köse İbrâhim Efendi bu teorinin temel kavramlarını sadece teknik bir detay seviyesinde ele almıştır. Zira, jeosantrik sistemden helyosantrik sisteme geçişle vuku bulan koordinat değişikliğinin pratik hesaplamalar bakımından bir tesiri olmamıştır. Bu tavrın başka sebepleri, belki de bu safhada Osmanlı toplumunda kâinat sistemleri konusunda polemiğe yol açacak bir dinî dogmanın mevcut olmaması ve meseleye insanın kâinattaki mevkiinin değişmesi olarak bakılmaması olabilir.

Osmanlılar tarafından tercüme edilen diğer eserler, el-Dimaşkî'nin, Janszoon Blaeu'nun kısaca *Atlas Major* olarak bilinen Latince eserinin 1685'te tamamlanan tercümesi ve Osman b. Abdülmennan'ın 1751'de Bernhard Varenius'un *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adlı kitabının Latince'den yaptığı tercümesidir. Bu tercümeler, Türk bilim adamlarının yeni astronomi kavramlarına ve özellikle jeosantrik sisteme karşı herhangi bir önyargıları olmadığını gösterir. Bu iki tercümanın eserlerini tercüme ettikleri Avrupalı yazarlar jeosantrik sistemin lehinde oldukları için, onlar da bilgiyi bu şekilde aktarmışlardır. Bunlardan Osman b. Abdülmennan, esasen orijinal metne sadık kalmasına rağmen, akıl yürütme yolu ile helyosantrik sistemi tercih etmiştir.

Matbaanın kurulması sayesinde, geniş okuyucu kitlelerine hitap eden eserler yayınlanmıştır. Bu da yeni astronomi kavramlarının daha geniş halk kitlelerine tanıtılmasını mümkün kılmıştır. Osmanlı toplumunda devletin malî desteği ile tesis edilen matbaanın kurucusu olarak tanınan ve aslında İslamiyeti sonradan kabul eden bir Avrupalı olan İbrahim Müteferrika, bu yeni kavramları Kâtib Çelebi'nin 1732'de yayınladığı *Cihannümâ*'sına yaptığı ekte çok ihtiyatlı bir tavırla ifade etmiştir. Bu ihtiyatın sebebi, Hristiyan dünyasında bu kavramlara karşı kilise ve dinî çevrelerin gösterdiği şiddetli reaksiyonu bilmesi idi.

Müteferrika, *Cihannümâ*'yı yayınladıktan bir yıl sonra Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis* adlı Latince eserini tercüme etmiştir. Bu tercümede Müteferrika'nın tutumunun *Cihannümâ*'dakinin aksine daha az ihtiyatlı olduğu göze çarpar, zira Osmanlı İmparatorluğu'nda bu fikirlere karşı Avrupa'da görülen reaksiyona benzer bir reaksiyon vuku bulmamıştır.

Bu safhaya kadar yeni astronomi kavramları İstanbul'daki ilmî çevrelerde ve astronomlar arasında profesyonel bir anlayış ve olgunlukla ele alınmıştır. XVIII. yüzyılın ortasında bu kavramlar yeni bir zümreye hitap etmeye başlamış ve Anadolu'daki halka çok enteresan çelişkili bir üslûpla tanıtılmıştır. XVIII. yüzyılın meşhur mutasavvıflarından Erzurumlu İbrâhim Hakkı, bu kavramları çok net bir şekilde, Müteferrika'nın yayınladığı kitabından faydalanarak açıklamış ve ifade etmiş, tercihini çok bâriz ve kesin bir şekilde helyosantrik sistemden yana kullanmıştır. Bununla beraber, eserinin başka bir kısmında "İslam astronomisi" başlığı altında tamamen bilim dışı ve efsanevî açıklamalara ve mevzu[c] hadislere dayanan bir astronomi anlayışını ileri sürmüştür.

Görülüyor ki, İbrâhim Hakkı, 1757 yılında tamamladığı *Mârifetnâme* adlı eserinde "avâm-ı nâs" ve "aydın" kesime hitap etmektedir. Bu iki zümrenin yanı sıra, halk arasında gördüğü rağbeti ve şöhretini kıskanan bazı resmî ulemâ karşısında ihtiyatlı bulunmak zorundaydı. Yukarıdaki sayfalarda müftü Kadızâde Mehmed'in İbrâhim Hakkı'ya karşı çıktığını ve onu şeriate aykırı hareket etmekle itham ettiğini anlatan rivayetten söz etmiştik.

Büyük bir ihtimalle kendisini bu gibi mesnetsiz ithamlardan korumak için, İbrâhim Hakkı eserinde çelişkili fikirlere yer vermiştir. Aynı sebeple, 1777 senesinde dinî kaynaklar ve *Mârifetnâme*'sindeki "İslam astronomisi" kısmına dayanarak *Urvet el-İslâm* ve *Hey'et el-İslâm* adlı eserlerini yazmıştır. *Mârifetnâme*'deki ilmî görüşlerinden, daha sonraki eserlerinde görülen bu geri dönüş aynı zamanda bazı dar fikirli ulemâya karşı bir savunma olarak ortaya çıkmış olmalıdır.

Bu ilk tanıma ve alışma safhasında Osmanlılar Avrupa başkentlerini ziyaret eden elçileri vasıtası ile Avrupa'daki ilmî gelişmeler hakkında bazı bilgiler edinmişler ve ilk gözlemlerde bulunmuşlardır. Umumiyetle konunun derinliğine nüfuz etmemelerine rağmen, bu elçilerin bazıları söz konusu gelişmelerle teknik seviyede ve yakından ilgilenmişlerdir. Meselâ, Osmanlı elçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin 1721 yılında Paris Rasathanesi'ni ziyaretinden sonra, 1748 yılında elçi Hattî Mustafa Efendi Viyana Rasathanesi'ni ziyaret etmiştir. Sıradan bir diplomatik ziyaret olan Hattî Mustafa Efendi'ninkinin aksine, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin ziyareti çok farklı bir şekilde cereyan etmiştir.

Sırf astronomiye olan ilgisinden dolayı, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Paris Rasathanesi'ne yaptığı ilk ziyâret ile yetinmemiş ve ikinci bir ziyârette daha bulunmuştur. Burada rasathanenin direktörü Cassini ile detaylı bir görüşme yapmış ve kendisi için yeni olan modern astronomi âletlerini incelemiştir. Ayrıca, Uluğ Bey'in zîcine uymayan gözlemler hakkında Cassini ile görüşmüş ve kendisinden bu konular hakkında yazılı bir rapor almıştır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi İstanbul'a döndüğü zaman bu rapor hakkında Osmanlı astronomlarına bilgi sunmuştur.

Daha sonra, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında transferin ikinci safhası başladığı zaman, Sultan III. Mustafa Avrupa astronomisi hakkındaki "en yeni ve en mükemmel" kitapların Paris İlimler Akademisi'nden getirilmesini emretmiştir. Böylece, aynı dönemde Halifezâde İsmâil Efendi Fransız astronomu Clairaut (ölm. 1765)'nun bir eserini 1767'de *Tercüme-i Zîc-i Kı-*

laro adı ile ve Cassini (ölm. 1756)'nin yazdığı başka bir eseri de 1772'de *Tuhfe-i Behîc-i Rasînî Tercüme-i Zîc-i Kasînî* başlığı ile tercüme etmiştir. Bu zîc tercümelerinin Osmanlı takvimciliğine esaslı bir şekilde tesir etmesi sebebiyle Sultan III. Selim takvimlerin Cassini'nin zîclerine göre hazırlanmasını emretmiş ve Uluğ Bey'in zîcleri bundan böyle kullanılmamıştır.

Cassini Zîci yaygın olarak kullanılmış, fakat bu zîcin hesaplamalarındaki büyük hata payı sebebiyle hazırlanan takvimlerde önemli yanlışlar görülmüştür. Bundan dolayı, Fransız astronomu Lalande'ın *Tables Astronomiques* adlı zîci, 1814 senesinde Arapça'ya ve takiben 1826 senesinden önce de Türkçe'ye tercüme edilmiş, Sultan II. Mahmud'un emri ile takvimler bu zîce göre düzenlenmeye başlamıştır.

Durret, Clairaut, Cassini ve Lalande zîclerinin XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında yapılan bu tercümeleri, Osmanlıların Batı'daki zîclerle ilgili literatür hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalar göstermektedir ki, bu iki safhada Batı'da astronominin yapısında esaslı değişiklikler meydana getiren temel kaynaklar ve teorik eserler Osmanlıların dikkatini çekmemiş, onlar bu eserler yerine vakit tayini ve takvim hazırlanması ile ilgili eserlerin tercümesini tercih etmişlerdir. Bu husus da Osmanlı biliminin başlıca özelliği olan pratik yönünü göstermektedir.

Aynı zamanda bu safhada bazı temel coğrafya kitaplarının tercümesinin Sultan veya Sadrazam tarafından teşvik edildiğini görüyoruz. Öte yandan, muhtemelen sultanların dikkatinden kaçan bazı temel astronomi kitapları hakkında hiçbir bilgi elde edilememiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Tycho Brahe'nin iki basma eserinin bulunması görüşümüzü desteklemektedir[82].

Bir inceleme örneği olarak ele aldığımız Avrupa astronomisinin Osmanlı dünyasına transferinin ilk iki yüzyılındaki bu "tablo"nun, İslam medeniyetinin ilk iki yüzyılında aynı bilim dalının "tablo"su ile mukayese edilmesi bizi son safha aleyhine bir değerlendirmeye sevk edebilir. İlk safhada her ne kadar transfer ve tercüme faaliyetinin aynı pratik ihtiyaçların karşılanmasından doğduğunu kabul etsek de, Hint ve Yunan astronomisi-

[82] Bu konuda Topkapı Sarayı Müzesi, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı" ve "İslam Konferansı Teşkilâtı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi" tarafından ortaklaşa düzenlenen "Osmanlı Padişahları'nın Batı'dan Gelen Kitapları Sergisi" Kataloğu'na bakılabilir. Söz konusu Sergi IRCICA'nın düzenlediği "Modern Bilim ve İslam Dünyası" konulu Milletlerarası Sempozyum vesilesi ile açılmıştır.

ne ait *Siddhanta* ve *Almagest* gibi temel eserlerin tercüme edilmiş olması, buna karşılık Kopernik, Tycho Brahe, Kepler, Newton gibi bu ikinci safhanın temel eserlerini veren ilim adamlarının eserlerinin tercüme edilmemiş, veya buna teşebbüs edilmemiş olması, yeni safhanın karakterini ortaya koyması bakımından önemli bir göstergedir. Bu durum aynı zamanda yerli bir astronomi geleneğinin varlığının, yeni astronominin bir bütün olarak gelişmesini engelleyen önemli bir unsur olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir.

XIX. yüzyılın başından ilk 30 yılına kadar devam eden enteresan bir geçiş devresi, transferin üçüncü safhasına işaret eder. Hiç değilse elimizde bulunan bilgilerin ışığında, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'da başhoca olan ve Avrupa kaynaklarına ulaşabilen Hüseyin Rıfkı Tamanî Efendi (ölm. 1817)'nin XIX. yüzyılın ilk 20 yılında astronomi ve coğrafyayı jeosantrik sisteme göre okutmayı tercih ettiği görülmektedir. Hüseyin Rıfkı Tamanî'den sonra bu okula Seyyid Ali Bey başhoca (1817-1830) tayin edilmiştir. Seyyid Ali Bey, Avrupa kaynaklarına müracaat etmeden klasik Osmanlı kaynaklarına dönerek XV. yüzyılın Osmanlı astronomlarından Ali Kuşçu'nun "el-Fethiyye" adlı Arapça eserini Türkçe'ye tercüme etmiştir. Tercümesinin önsözünde Seyyid Ali Bey jeosantrik görüşü tercih ederek, bu görüşün İslam ülkelerinde zîclerin hazırlanması ve takvim düzenlenmesinde geniş ölçüde uygulandığını belirtir.

İshak Efendi'nin, mezun olduğu Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'a başhoca tayin edilmesi ile önemli bir kategorik değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı ve İslam dünyasında modern bilimin bir öncüsü olarak kabul edilen İshak Efendi, modern bilimlerin birçoğunu Osmanlı ve İslam dünyasına ilk defa tanıtan *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* adlı 4 ciltlik eserinde modern astronomiye 250 sayfa ayırmıştır. İstanbul'da 1834 senesinde ve Kahire'de yeniden 1845 senesinde basılan bu kitap sayesinde Osmanlı dünyası ve Osmanlıların kaydettiği gelişmeleri takip eden İslam dünyası ilk defa modern astronomi konusunda geniş bir literatüre sahip olmuştur.

Bu çalışmada ele aldığımız son eser, din ve bilim arasındaki âhengin sağlanması meselesi ile ilgili olan, bilim transferinin dördüncü merhalesine işaret eder. Bakülü Kudsî Efendi'nin eseri, bu konuya hasredilmiş olması bakımından enteresan bir örnektir. *Esrâr el-Melekût* adlı bu eser, yazarın kendisi tarafından 1846 yılında Sultan Abdülmecid'e takdim edilmiştir. Yazar bu eseri tamamen yeni astronomi kavramlarına dayanarak ve tercihini Kopernik sistemi yönünde kullanarak yazmıştır. Kopernik sistemini

tercih etmesinin sebeplerini açıklarken, yazar bu görüşün akıl yürütme yolu ile varılan kesin ilmî deliller, Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadisler ile uyum halinde olduğunu, Batlamyus görüşünün ise ilmî kaideler ve gözlemlere aykırı olduğunu belirtir.

Kültür ve bilim tarihi bakımından bu eserin en bariz özelliği, kitabın sonuç kısmında yazarın, din-bilim arasındaki uyumu göstermek için konu ile ilgili yukarıda ele aldığımız eserlerin hiçbirinde görülmeyen ölçüde büyük gayretler sarfetmesidir. Böylece, XX. yüzyılın ortasında din ve bilimin esas olarak uyum halinde olduğu fikrinin kabul edildiği söylenebilir. Görülüyor ki, Kudsî'nin kitabı, Gazâlî'nin temel bir argümanına dayanan bu uyumu Müteferrika'nın çok ihtiyatlı ve rahatsız bir ifade ile ileri sürdüğü ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın eserinin ilmî kısmında çok açık ve bariz bir şekilde belirttiği esaslar çerçevesinde ifade etmiştir. Kudsî'nin kitabında varılan din-bilim âhengi, bu önceki eserlere kıyasla daha gelişmiş ve çelişkilerden daha uzaktır. Gerçekten de bu kitap İslam dünyasında daha sonra, özellikle XX. yüzyılda modern bilim ve İslamiyetin uyum halinde olduğunu ileri süren ve daha da ileri giderek modern bilimin birçok keşiflerine, İslamiyetin temel kaynaklarına ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm âyetlerine dayanılarak varılabileceğini savunan fikirler için bir prototip olarak düşünülebilir.

* * *

Modern astronomi biliminin transferi konusunda XX. yüzyılın başına kadar devam eden dördüncü merhaleden sonraki gelişmeler bu çalışmada çizdiğimiz tarihî çerçevenin dışında olmasına rağmen, bu konu hakkında daha geniş araştırma yapmak isteyenler için meselenin mihenk taşları olan hususlar aşağıdaki şekilde belirtilebilir:

1. Modern bilimin daha geniş halk kitlelerine modern eğitim kurumları vasıtasıyla müfredat programının bir parçası olarak tanıtılması,
2. Bu modern bilimin çıkan gazete ve dergiler yolu ile eğitim görmemiş okuryazar kitlelere yayılması,
3. Modern devlet ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için bir "bilim kurumu" olarak rasathanenin kurulması,
4. Sonuncu olarak, üç başarısız teşebbüsten sonra 1900 senesinde İstanbul Üniversitesi ("Dârü'lfünûn")'nin tesisi ve bünyesinde bilim okutulması gayesi ile Fen Fakültesi'nin kurulmasıdır. Bu son gelişme Batı biliminin Osmanlı dünyasına transferine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Teşekkür Notu

Bu çalışmanın hazırlandığı uzun süre içinde her bakımdan desteğini gördüğüm IRCICA'ya teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Ayrıca meslektaşım Cevat İzgi'ye değerli katkılarından dolayı, Dr. Semiramis Çavuşoğlu'na çalışmayı İngilizce metni ile karşılaştırdığı için teşekkür ederim. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nden sayın Eli Nicolas'a Latince kısımları tercüme ettiği için teşekkürlerimi belirtmek isterim. Kandilli Rasathanesi müdürü Prof. Dr. Muammer Dizer'e de Rasathane Kütüphanesi'nin kitaplarını kullanmamda gösterdiği kolaylıktan dolayı teşekkür ederim.

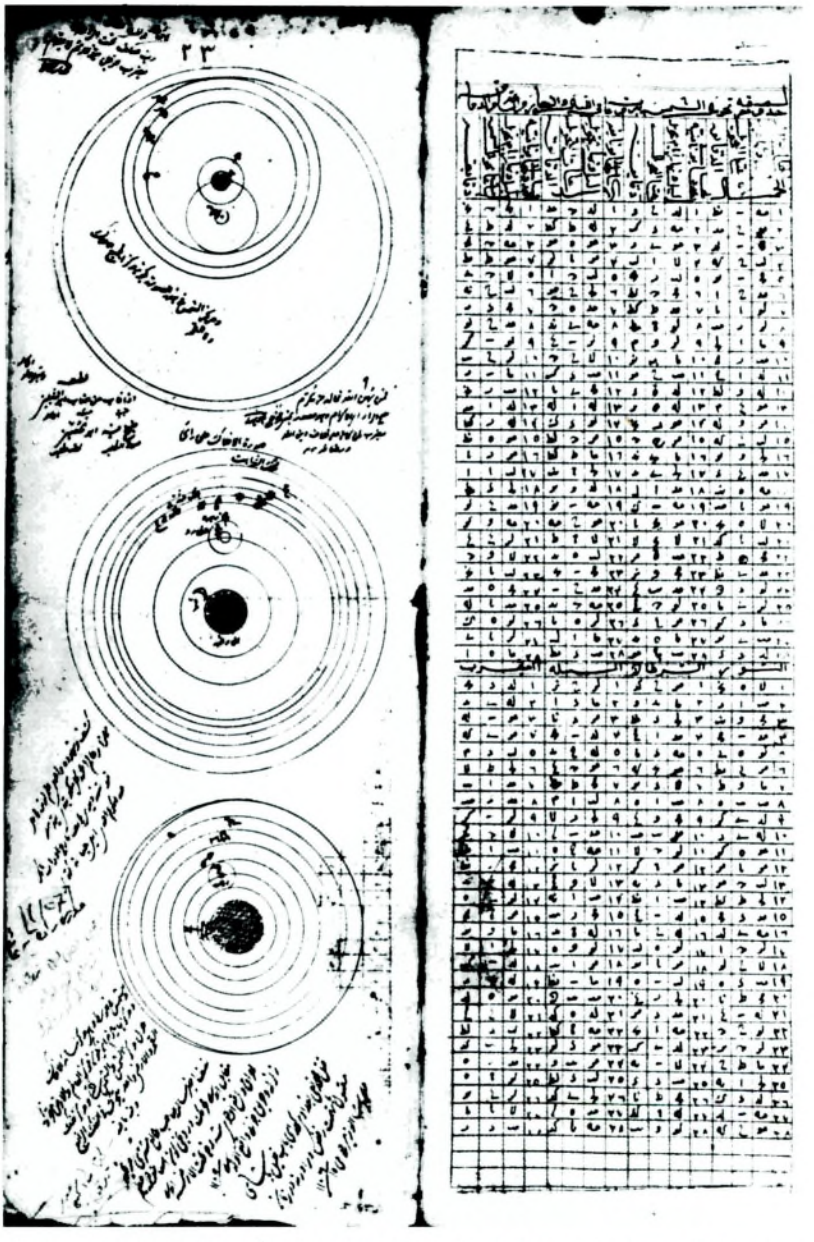

Resim 1. Tezkireci Köse İbrâhim Efendi'nin, Noel Durret'nin kısaca *Ephemerides* olarak bilinen eserinden hazırladığı Türkçe tercüme, *Secencel el-Eflâk fî Gâyet el-İdrâk* adını taşır. Resim 1, bu eserde aşağıdan yukarıya doğru, Kopernik, Batlamyus ve Tycho Brahe'nin sistemlerini tasvir eder.

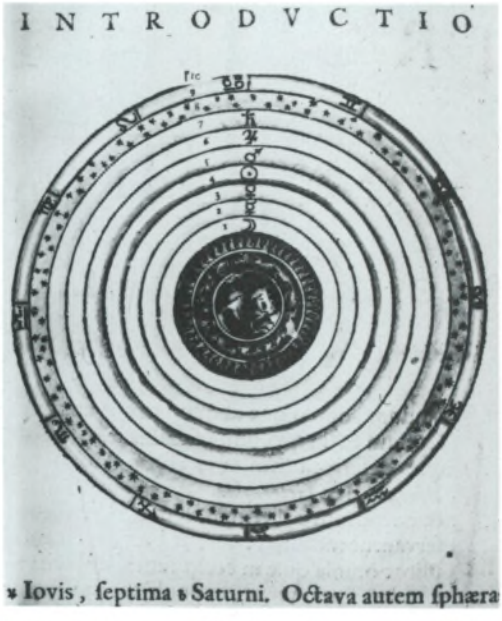

Resim 2. Janszoon Blaeu'nun kısaca *Atlas Major* olarak bilinen kitabının orijinal Latince baskısında Batlamyus sisteminin tasviri.

Resim 3. el-Dimaşkî'nin hazırladığı *Atlas Major* tercümesinde Batlamyus sisteminin tasviri. Bu tercüme *Nusret el-İslâm ve'l-Sürûr fî Tahrir Atlas Mayor* adında olup Türkçedir.

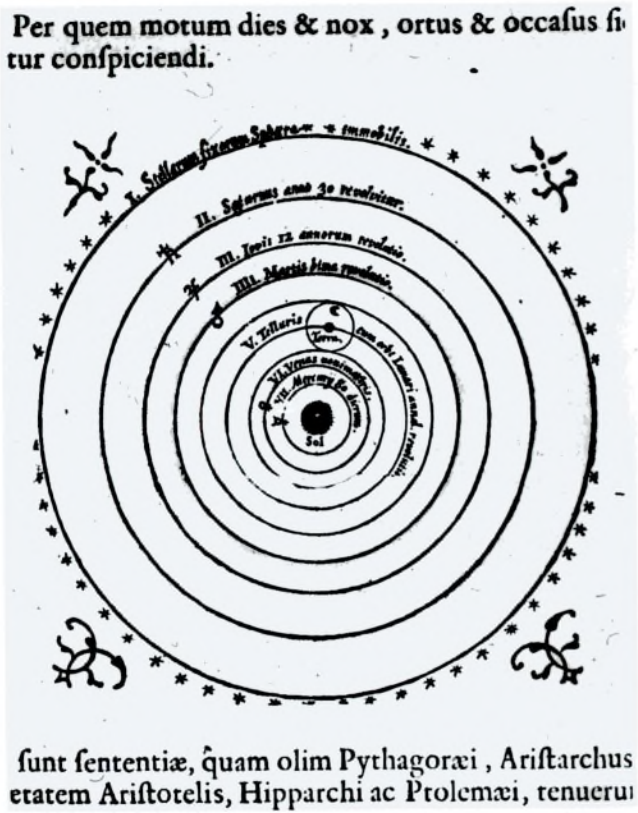

Resim 4. *Atlas Major*'un Latince baskısında Kopernik sisteminin tasviri.

Resim 5. el-Dimaşkî'nin *Nusret el-İslâm ve'l-Sürûr fi Tahrir Atlas Mayor* adlı tercüme eserinde Kopernik sisteminin tasviri.

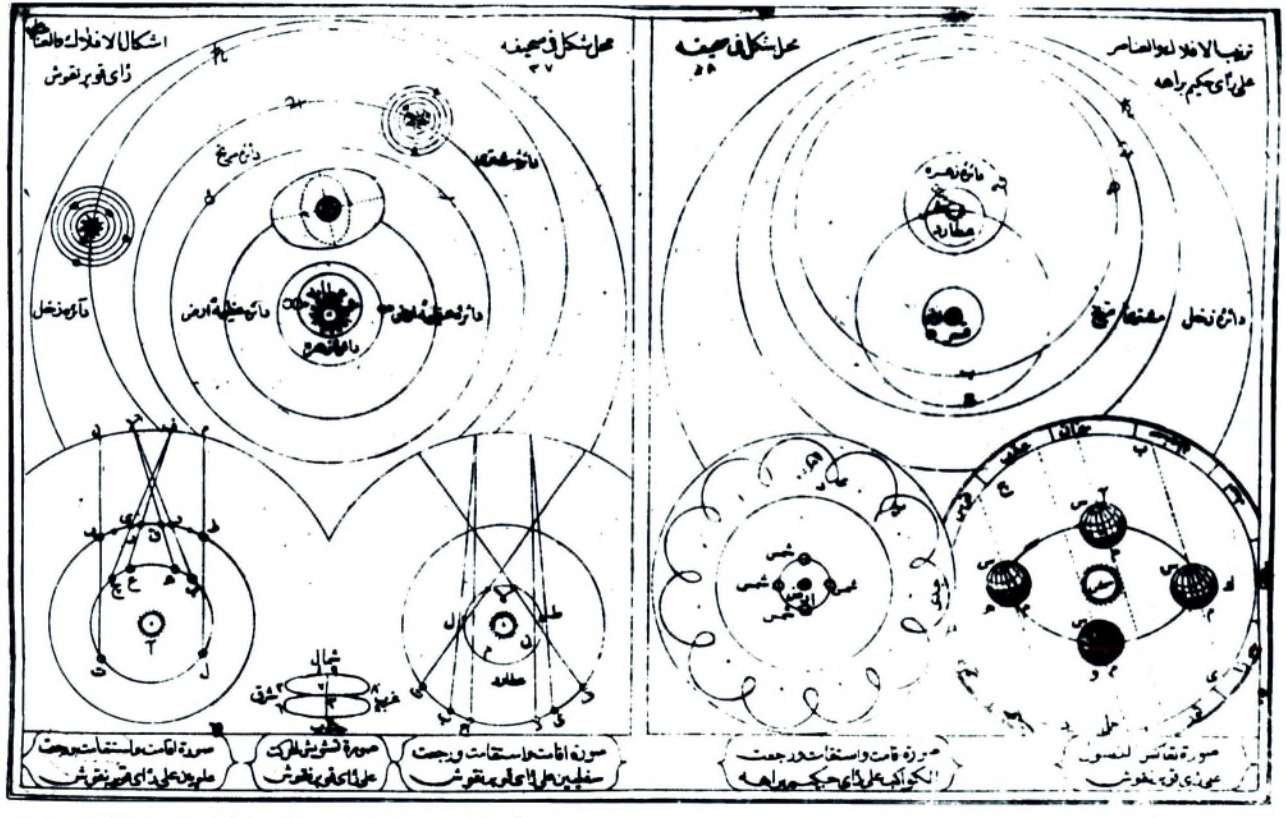

Resim 6. Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinin İbrâhim Müteferrika tarafından yapılan baskısında Kopernik ve Tycho Brahe sistemlerinin soldan sağa doğru tasviri.

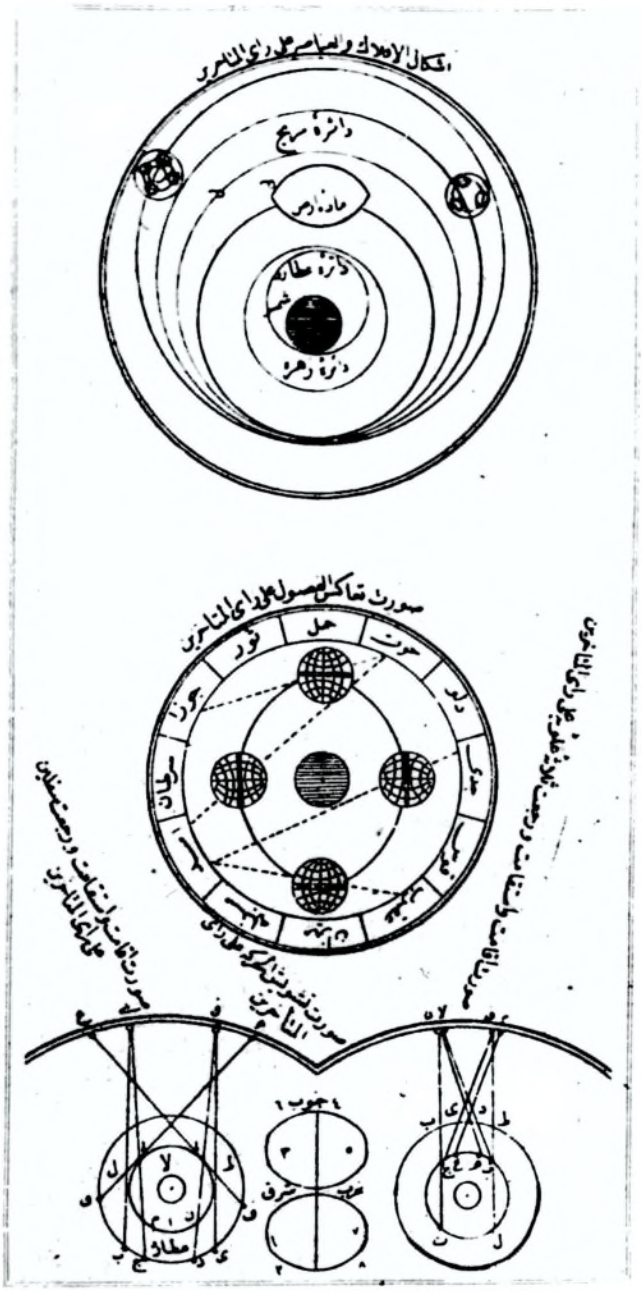

Resim 7. Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sinde helyosantrik sistemin tasviri.

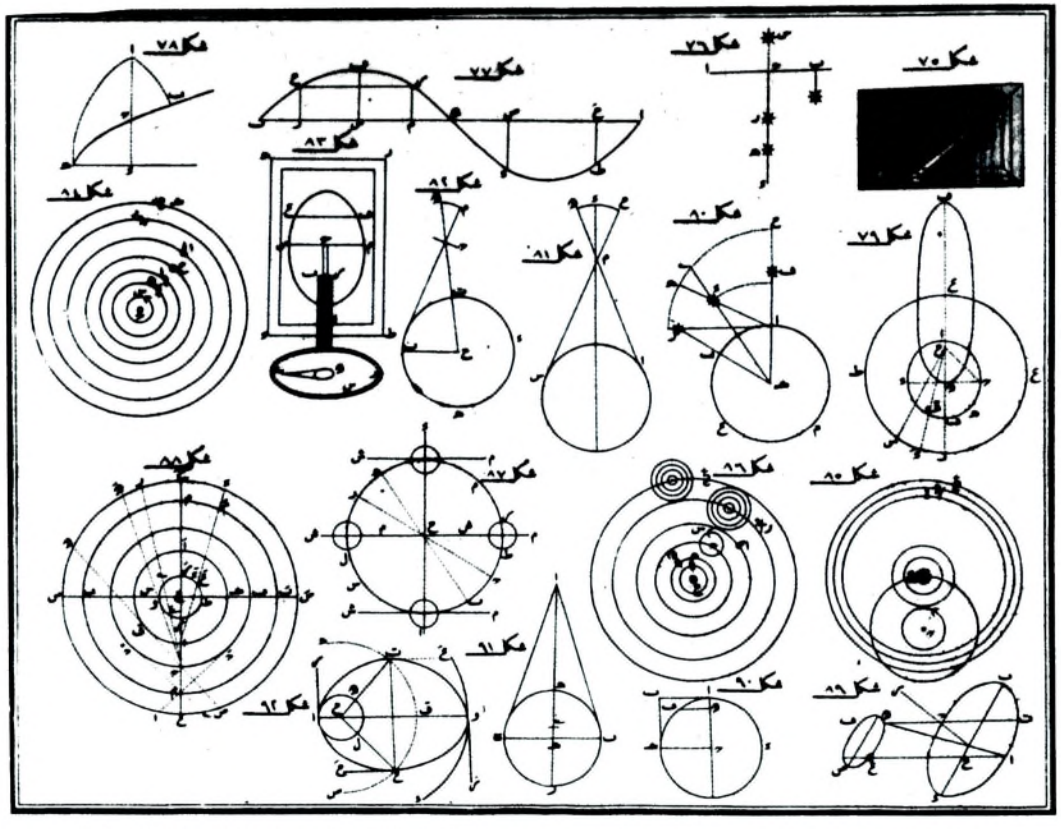

Resim 8. İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* adlı eserinde Batlamyus sistemi (Resim 84), Tycho Brahe'nin sistemi (Resim 85) ve Kopernik sistemi (Resim 86)'nin tasvirleri.

XVIII. YÜZYIL TEKSTİL DÜNYASINDAN: HİNDİSTAN VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN PAMUK-İPEK KARIŞIMI KUMAŞLARI

FRANSIZ ARŞİVLERİNDEN
II

SERAP YILMAZ

I

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile ekonomik ilişkileri olan Batı Avrupa'lı büyük devletlerin bir yandan kapitülasyonları kendi ülkeleri açısından daha avantajlı kılmağa çalışırken, öte yandan İmparatorluğa zaman zaman gönderdikleri ticari ajanları ve konsolosları yardımıyle, Osmanlı pazarlarında fiyat, kalite ve talep koşullarını dikkatle izledikleri, ticaret ve endüstri faaliyetlerini buna göre yönlendirdikleri bilinmektedir[1]. Fransa bu ülkelerden biridir ve zengin arşivlerinde zamanında Levant ticaret politikalarını belirlemede kullanılan pek çok rapor (mémoire) bulunmaktadır. Bu raporlardan bazıları bugün Osmanlı tarih araştırmaları açısından son derece önemlidir. Aralarında XVIII. yüzyıl Osmanlı tekstil endüstrisine ilişkin olanları da vardır. Nitekim Sahillioğlu, yıllar önce bunlardan birkaçını değerlendirmişti[2].

Bu çalışmada XVIII. yüzyıl Osmanlı tekstil endüstrisi hakkında bilinenleri -tatmin edici olduğu söylenemez- birkaç adım öteye götürebilmek amacıyla, yine böyle raporlardan biri değerlendirilmektedir. Söz konusu olan rapor, Sahillioğlu tarafından incelenmiş olanlar ile ilişkili ve aynı döneme ait olup, tam olarak Mayıs 1754 tarihinde hazırlanmıştır. Yazarı bilinmiyor. Bununla beraber Avrupa'da "étoffes du Levant" diye tanınan, Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunmakta olan kumaşları bizzat yerinde tetkik eden bir ajan

[1] H. İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pamuk rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Orta Doğu Teknik Üniversitesi *Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, 1979-1980 özel sayı, s. 12-14.

[2] H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11, no II (1968) s. 61-66; *Id.* "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 16 (1969), s. 48-53.

tarafından yazılmış olduğu açıktır. Hammaddeden dokumaya, tekstil endüstrisine hakimiyeti, kumaşları yakından tanıması, bize ayrıca, bu sektörde bizzat çalışan bir kişi karşısında bulunduğumuzu veya bilgi kaynağının böyle bir kişi olduğunu düşündürüyor[3].

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bazı Hint ve Osmanlı kumaşlarının, pazarlarında gördüğü ilgiden tedirgin olmağa başlayan Avrupalıların, yerli sanayilerini korumak için, yüzyıl ortalarında, ciddi bir şekilde kollarını sıvamaları; Osmanlı İmparatorluğu'nun öteden beri Hindistan'la tekstil ilişkilerinin varlığı; araştırmamıza Boissannade tarafından yayınlanan bir başka belgeyi, 1757 tarihli Hint raporunu (mémoires des Indes) inceleyerek başlamamızın yerinde olacağını gösteriyor. Bu raporda ele alınan konu esas olarak Hindistan'dan ipek ve pamuk ithalatı ile, o zamanlar,Fransız Ticaret Bürosu'nun uzun süredir meşgul olduğu Hint usulü ince ipekli (soiéries légères) ve pamuklu kumaş üretimidir. Anlaşılan Fransız endüstrisinin tek sorunu hammadde değildir. Hint usulü ipek ve pamuklu kumaş üretiminde sanatkârlar (artisans) en az bunun kadar, belki daha da önemlidir. Aslında bu değerlendirmeyi genelleştirerek her ülkede yeni kurulan endüstrilerde sanatkârlar meselesi ilk planda gelmektedir demek mümkün. Örneğin, Çorlulu Ali Paşa'nın Sarayın bahçesinde kurulması düşünülen yünlü kumaş fabrikasında çalıştırılmak üzere Selânikli Yahudilerin dışında, İmparatorlukta yaşayan Fransız dokumacılardan da yararlanmak istediği[4], Boğdan Voyvodası Alexandre Ghica III'ın 1766 yılında Yaş civarında yine yünlü dokuma (çuha) fabrikası kurarken, tıpkı Polonya yöneticisinin yaptığı gibi, Alman Protestan sanatkârları ülkeye çekme yollarını arayıp, projesini onlarla gerçekleştirdiği bilinmektedir[5]. Örnekler çoğatılabilir.

[3] Fransız Dış İşleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan (tome: 9, fol. 126-132) ve "Türkiye'de kumaş üretimi ve bu kumaşları taklid etme yolları hakkında"ki bu raporun tam ve orijinal metni için bk. Ek; Yazarın kimliği hakkında, rapordaki bir not (bk. Ek. f. 131 ipucu olabilir. Yazar Selânik'teki Fransız "nation"unun Bakan'a (Ministre de la Marine olmalı) göndereceği Selânik'e ait ihracat ve ithalatı gösteren rapordan haberdardır. Raporun yazarı Charles de Peysonnel (oğul) olabilir mi bugün bunu bilemiyoruz. Bu kişi 1766 yılında Levant Ticareti ile ilgili bir yönetici olarak karşımıza çıkan M. Flachat da olabilir (L.Chabaud, *Marseille et ses industries, les tissus, la filature et la teinturerie,* Marseille 1883, s. 60). Bilindiği gibi J.C. Flachat *"Observation sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe et l'Asie..."* isimli eserin yazarıdır. Eser Lyon'da 1766 yılında iki cilt halinde yayınlanmış idi.

[4] S. Yılmaz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti" *X. Türk Tarih Kongresi*'nde (22-26 Eylül 1986, Ankara) sunulan bildirinin metni, baskıda s. 8.

[5] Başbakanlık Devlet Arşivi, Hatt-ı Hümâyun 45539/E (24 cemaziyelahir 1180/27 Kasım 1766).

Fransa, İngiltere'den usta endüstriyel Bodger'i ülkeye çekerek, 1748 yılında Lyon'da, İngiliz usulü hareli parlak kumaş (moires) üretmek üzere bir kraliyet fabrikası kurmuştu. 1752 yılında bu kez, pamuk ve ipekli dalında, asıl kaynağa, daha uzaklara Hindistan'a başvurmak gibi bir projesi vardır.

"Dokuma Sanatı" transferi ve Hintli sanatkârlar: 1750'li yıllar, Fransa ekonomisinde liberalizmin sesinin duyulmağa başladığı dönem olarak da dikkati çeker. Arasıra Levant Kumpanyası'nın yeniden kurulması gündeme getirilmiş, Hint Kumpanyası varlığını 1760'lı yıllara kadar sürdürmüş, hatta yüzyılın sonlarına doğru Hint Kumpanyası yeniden organize edilmiş olmasına karşın, liberalizm, 1755-1789 gibi bir süre Fransız ekonomisine hakim olur. Tabii ki Levant'la ilişkilerde de bu çizginin dışına çıkılmaz[6].

Ekonominin baba ve oğul Trudaine'lerin[7] yönetiminde olduğu dönemde Fransız endüstrisinin iyileştirilmesine ilişkin olarak yazılan raporlardan üçü Boissannade tarafından yayınlanmış olup, bunlardan ilki, yukarıda belirtilen 1752 tarihli Hint raporu, bizim için özellikle önemlidir[8]. Hint Kumpanyası yöneticisine veya yöneticilerine gönderilen bu rapor büyük bir olasılıkla J.C.P. Trudaine de Montigny (oğul) tarafından yazılmıştır. Raporun üzerinde Hint Kumpanyası (La Compagnie des Indes) yöneticileri tarafından M.de Mantaran'a -ticaret sorumlusu (l'intendant de commerce) baba Mantaran sözkonusudur- takdim edilecek notu düşülmüştür.

[6] C. Roure, "La réglemantation du commerce français au Levant sous l'ambassadeur le Marquis de Villeneuve 1728-1741)", *Dossier sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIII e siècle,* Paris 1976, s. 90; G. Rambert, *Histoire du commerce du Marseille,* V, (R. Paris), Paris 1957, s. 36, 37, 339.

[7] Raporun yazıldığı dönemde Daniel-Charles Troudaine (baba), Rouillé'nin (Sécretaire d'Etat Marine olarak atanmıştı) yerini olarak, Ticaret Bürosu Başkanı ve Ticari İşler Genel Yönetici (sırayla Président du Bureau du Commerce ve Directeur générales des Affaires Commerciales) idi. 1769 yılında ölümüne kadar ticaret ve endüstrinin yöneticisi olarak çalışmıştır. Oğlu Jean Charles Philibert de Montigny'e gelince, bizzat kendisinin yazdığı veya ona gönderilen raporlardan 1754 yılından itibaren ekonomik konularla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. 16 yıl kadar ikinci derecede önem taşıyacak faaliyetler gösterdikten sonra 1769'da babasının yerini almıştır. Baba-oğul Troudaine'ler ve dostları Gorney liberalizm akımının öncüleridir. P. Boissanade s. 57-58, referansı için bk. bir alttaki not.

[8] P. Boissannade, Trois mémoires relatifs à l'améliarotion des manufactures de France sous l'administration des Troudaine (1754), l'extrait de *la Revue d'Histoire l'Economie et Sociale,* s. 57-87 (tarih saptanamadı). 1. rapor, s. 64; İkinci rapor olasılıkla John Holer'e aittir. Üçüncünün yazarı belli değildir. Her üç yazma raporun orijinalleri Paris Mazarine Kütüphanesi no. 2810'da bulunmaktadır.

Bu rapordan anlaşıldığına göre XVIII. yüzyıl ortalarında Hint ipekli ve pamuklu kumaşları, yalnız hoş görünüşleri için değil dayanıklı oluşları nedeniyle de Avrupa'da çok aranmaktadır. Fransa'da, Hint kumaşlarının benzerlerinin yapılmasına karşın alınan netice memnuniyet verici değildir. Hindistan'ın ipekli ve pamuklu kumaşları, maddi değeri çok az, basit alet ve tezgahlar kullanılarak üretilmektedir. Hint tekstil sanatının sadeliği, tekniğinin basitliği bilindiğine göre Avrupada kullanılan, göreli olarak kompleks, pahalı alet ve makinalar ile ayni neticenin alınmamasının bir nedeni olmalıdır. Bu hammadde olamaz. Çünkü Hint ipeğine kıyasla daha düşük kalitedeki yerli Avrupa ipekleri ile dokunan kumaşların düşük kaliteli olması normaldir, ancak bizzat Hindistan'dan ithal ipeklerle dokunanlar da yeterli derecede başarılı değildir. Bu durumda önemli olan hammaddenin işlenmesidir, yani iş sanatkârlıktadır. Bu önemli saptamanın yapıldığı raporda daha sonra Hint halkının becerisinden yararlanma tek çözüm yolu olarak sunulup aşağıdaki öneriler yapılmaktadır:

— Hint dokuma sanatı Fransız işçisine (ouvrier) öğretilmelidir,

— Zamanın uygulamalarını basite indirgemek anlamında olsa da, Fransız işçisi mesleklerini, bir yerde yeniden, öğrenmelidir,

Bunun için iki pilot bölge seçilmiştir: 1) Normandie'deki halk ince pamuk üretmeyi 2) Touraine'de yaşayanlar şimdiye kadar ellerinde yağlanan ve solan ipeklerin parlaklığını korumasını öğreneceklerdir.

— Fransız işçiler basit tezgahlarda, sağlam ve muntazam kumaş dokumayı,

— Ve boya sanatını da öğrenmelidirler. Çünkü boya sanatı Fransa'nın bilgisi dışındaki, pekçok bitki boyaları (drogues) ve mordanlı boyar maddeler (apprets)[9] ile yapılmaktadır.

Bütün bunların nasıl gerçekleştirileceğine gelince:

— Hint Kumpanyası'nın gemilerinden biri ile Hindistan'dan ipek ve pamuğu, özellikle birincisini işlemede (farklı aşamalarında olmak kaydıyla) deneyimli 20 kadar işçi (kimileri köle) getirtilmelidir.

Göçmen Hintli işçilerin ücretleri ve geleceği hakkında raporda şu açıklamaların getirildiğini görüyoruz:

[9] M. Harmancıoğlu, *Lif Teknolojisi*, I. İzmir 1973, s. 193.

— Hindistan'da emek ucuzdur. Hintli işçilerin çoğu ülkelerinde günde 2 veya 3 *sols*[10] kazanmaktadırlar. Gıdalarına gelince bu ancak 2 *livres*[11] pirinç ve birkaç bardak sudur.

— İpek ve pamuk ipliği üretiminin eğirme ve büküm işleri gibi değişik aşamalarında (filature, devidage, doublage) çalışan, mancınakçı veya dolapçı Hintli köleleri, en fazla 200 *livres*[12] ödeyerek satın almak mümkündür. Serbest olanlara gelince, bu işçilere, sıradan bir Fransız işçisinin aldığı gündeliğin yarısı yani 6 veya 8 *sols* ödenecektir. Ama bunların, yukarıda değinildiği nedenle, yine de çok kazanıyor olacakları unutulmamalıdır.

Rapordaki işçi ücretlerine hemen burada bir açıklama getirmek gerekirse Hintli işçilere ödenmesi gereken ücret, aynı tarihlerde Fransa'da, ipek işlemede "devidage" aşamasında çalışan kadın işçilerin ücretlerinden bir parça daha fazladır: Tours şehrinde veya civarındaki kırsal kesimde bu işi yapmakta olan kadınların günlüğü 4-5 *sols*'dür[13]. Tekrar rapora dönersek:

— Hindistan'dan kölelerin temini; serbest işçilerle anlaşma sağlanması; ve meslekleriyle ilgili alet ve tezgahların temini için dikkatli ve güvenilir bir kişi görevlendirilecektir. Hintli işçiler 6 veya 10 yıl Fransa'da kalacak ve anlaşma süresi bitince masrafları kral tarafından ödenmek üzere Hindistan'a geri gönderilecektir. Hintli işçileri seçip, anlaşma yapacak ve onları yola çıkaracak olan güvenilir kişi yol boyunca onların sorumluluğunu alıp, soğuk iklime geleceklerinden bunlara kışlık giysi temini ile de yükümlü olacaktır. İşçilere gemide yemek verilecek ancak yemeklerin bedeli Hükümet tarafından daha sonra Hint Kumpanyası'na ödenecektir.

— Bu küçük Hint kolonisi Tours şehrindeki Kraliyet Fabrikası'nda yerleştirilebilir. Onları Tours yakınlarındaki komşu birkaç kasaba veya yine Tours yakınlarındaki şatolarda da yerleştirmek mümkündür. Koloninin başına idareci olarak zeki birkaç yönetici getirilirse, yabancılar istenilen şekilde kontrol edilebilecektir.

Rapordan anlaşıldığına göre bu projeyi gerçekleştirmek mümkün. Çünkü her türlü yatırımı yapacak bir kişi vardır ve bu kişi yöneticilerden tek bir şey istemektedir: 18 Hintlinin aleti, tezgahı ve bagajı ile Hint Kumpanya-

[10] *La livre,* Fransız ağırlık birimi olduğu kadar para birimidir de: Ağırlık birimi olarak (Marsilya'da) 489.506 gr.dır.; Fransız para birimi olarak, biri 20 *sous,* (Sols) bir sous da 12 *denier*'ye ayrılmaktadır. Livres'in üç adeti bir guruş değerindedir (S. Sahillioğlu,..sanayi bölgelerimiz.., s. 51-52; *İd.*,... işlemeli kumaşlarımız..., s. 62.

[11] Bk. not 10.

[12] Bk. not. 10.

[13] P. Boissannade, *a.g.e.*, s. 78-81 (3. rapor).

sı'nın gemilerinden birine binmesine ilişkin, *M.le Garde de sceaux* tarafından *M. Dupleix*'e[14] hitaben yazılacak olan bir izin belgesi. Bu izinle M. Dupleix bu işçilerin Fransa'ya geçişini kolaylaştıracaktır.

Burada ilginç olan raporun yazarının (Fransa'da liberalizm'in öncülerinden Troudaine de Montigny olabileceği daha önce belirtilmişti) böyle bir projenin Hint Kumpanyası için zararlı olmayacağı konusunda yaptığı açıklamadır: Fransa'da ne müslin (mousselines) fabrikaları açılması ne de yeni kumaşların ülkede dokutulmağa başlanması söz konusudur. Bu proje ile yapılmak istenen Touraine ve Normandie'deki mevcut ipekli ve pamuklu kumaş fabrikalarındaki üretimi iyileştirmektir. Zaten ne yapılırsa yapılsın Fransız fabrikalarının ürünlerinin Hintlilerinki ile rekabet etmesi mümkün değildir. Hindistan'da hammaddenin bolluğu ve el emeğinin düşüklüğü, çalışkan, becerikli "Hint Milleti", Avrupa'nın "Tüccar Milletlerini" her zaman kendisine çekecektir.

Bu proje gerçekleşmiş midir? Bugün için cevap veremiyoruz. Bilinen Fransızların diğer Avrupalılar gibi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yünlü kumaşların (drap) yanı sıra ipekli ve pamuklu kumaşlar da ihraç edebildikleri: 1770'lerde Osmanlı İmparatorluğuna Batı'dan ihraç edilen ince ipekli kumaş, tam olarak, ismini Musuldan alan müslinler[15] arasında Fransız müslinlerini de görüyoruz. Önemli miktarda olduğu söylenemez: Toplam 412.000 guruş değerinde (1.236.000 livres) olan müslinler arasında yalnız 14.000 guruşluk müslin ithalatları Fransa'dan yapılmıştır. Diğer ihracatçı Avrupalı devletlerin payı yaklaşık sırasıyle şöyledir: Büyük Britanya (1777), 230.000 guruş; Hollanda (1778), 100.000 guruş; Venedik (1782), 32.000 guruş; Trieste (Almanya ve Avusturya), 36.000 guruş[16].

Fransız tekstil endüstrisinin ipekli ve pamuklu alanında Hindistan gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan da alacağı bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluk yine "köprü" görevindedir.

II

Fransa'da Hint tarzında kumaş üretebilmek için çabalar sürdürülür. Bu kez Hindistan'da üretilen kumaşları başarı ile taklid etmekte olan Osmanlı

[14] Joseph François Dupleix (öl. 1763), 1742 yılında Hindistan'daki Fransız acentelerinin (comptoirs) genel yöneticisi olarak görev yapmaktadır *(Le Petit Robert* 2, Paris 1977, s. 569).

[15] M.E.Özen, "Türkçede Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, XXXIII (1981-1982) (ayrı basım) s. 327.

[16] H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 42; Ayrıca Bk. S. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 13-19.

dokumacılığına başvurulduğunu görüyoruz. Burada merkezden çok Marsilyalıların gayreti söz konusu olmalıdır.

Aslında Avrupa'da çok aranan Hint kumaşlarının sırrı, iki tekstil elyafının, ipek ve pamuk ipliğinin aynı kumaşta kullanılmasıdır.

Osmanlı dokumacılığı, özellikle de çoğu perdahlanan yani mengeneden *(calandre)* geçen pamuk-ipek karışımı kumaşlar hakkında gerekli teorik bilginin verildiği Mayıs 1754 tarihli raporla birlikte,[17] her gruptan belirleyici olan kumaş eşantiyonlarının da (bk.Ek,f.128 r) Fransa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. İlgililer, bu örnek parçaları sökerek, gerekli incelemeleri yapabilecek, atkı *(la trame)* ve çözgü *(la chaîne)* ipliklerinin her bir kumaştaki kompozisyonunun ne olduğunu anlayacaklardır. Bu pek zor olmamalıdır. Ancak kumaşın desenine göre çözgü ipliklerinin tezgah'ta gücü sopalarına, çeşitli fakat belli tekniklere göre geçirilmesi, yani taharın[18] *(monter et titre les deux maière sur le metier)* anlaşılması için kumaş parçalarının *coupons,* (bk.Ek.f.132 v) boydan sökülerek incelenmesi lazımdır. İşte burada Fransız sanayicileri zorlanabilecektir. Yazar, bu konuda fazla bilgi istenirse temin edileceğini bildirirken, vermiş olduğu sırların önemini şöyle dile getirmekte ve ilgililerden bir noktada dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmaktadır: Aynı dokumada iki farklı iplik (pamuk ile ipek) kullanımı Levant'da ve Hindistan'da başarıldığına göre Fransa'da da başarılır. Eğer bu mümkün olursa, ipek yokluğunda Fransa'daki tezgahlar artık durmayacak, pamuğun yardıma koşup devreye girmesiyle, pek çok çeşitli kumaş dokunarak üretime devam edilecektir. Bu tip pamuk-ipek karışımı kumaş dokunacak fabrikalarda, fabrikatörler özellikle işçileri iyi idare etmeli, her ne olursa olsun bu sanatı başka ülkelere taşımaları önlenmelidir.

Buradan itibaren çalışmanın sonuna kadar mayıs, 1754 tarihli rapora dayanarak, pamuğun yıkanma, şaplanma veya boyanma gibi tamamen teknik kısımlarına girmeksizin (Bk.Ek.décruzer, engalage, alunage, teinture), Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan yarı sanayi ve sanayi ürünü, sırasıyla pamuk ipliği ve kumaş, ithalatlarının durdurulmasına ilişkin aldığı tedbirleri; özellikle taklid edilmek istenen, pamuk-ipek karışımı, "melez" diyebileceğimiz, Osmanlı kumaşları incelenecektir. Gerekli açıklama ve ilavelerin, genelde notlarda verileceğini, metin içinde yapıldığında belirtileceğini hatırlatırız.

[17] Bu rapor hakkında Bk. çalışmanın ilk sayfası.

[18] Gücü sopası ve tahar için Bk. T. Sevgi, *Giyim Teknolojisi,* Ankara 1979, s. 68-78.

1) Fransa'nın Osmanlı pamuk ipliği (coton filé) ithalatı; üretim tekniğinin Antil Adalarına transferi projesi:

Önce birkaç noktayı hatırlayalım: Çok eskiden beri Hindistan'da ekiminin yapıldığı bilinen pamuğun[19] dokuma maddesi olarak kullanılan lifleri bitkinin meyvası (koza) içindedir; Pamuk işlemede düzgün ve devamlı bir iplik elde edilmesi için, önce pamuğun normal kabarıklığına kavuşturulması, sonra yabancı maddelerin lifler arasından alınması gerekmektedir. Bunların sağlanması da sırasıyla açma, yıkama, harman ve hallaçlama gibi hammaddenin işlenmesindeki ilk aşama çalışmaları ile olmaktadır. İyi kabartılmamış ve yabancı maddeler taşıyan pamuk lifleri, daha sonraki aşamalarda (tarama ve eğirme gibi) büyük güçlükler yaratarak, arzu edilen düzgünlükte ve incelikte dokuma ipliği elde edilmesini engellemektedir[20]. Nitekim Fransa'daki durum, raporun yazıldığı tarihlerde böyledir.

Rapordan anlaşıldığına göre pamuğun işlenmesinde ilk aşamada, tam olarak pamuğun atılması işinde *(demeler)*, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan yöntem Fransa'da uygulanandan farklıdır. Farklılık kullanılan aletten kaynaklanmaktadır. Fransa'da kard *(carde)* kullanılarak atılırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa'daki *archét de Basse de Viole*'e benzeyen bir alet (hallaç yayı olduğunu düşünüyoruz ve bundan böyle bu alet sözkonusu olduğunda hallaç yayı diye bahsedeceğiz) kullanılmaktadır[21]. Hallaç yayındaki ipin titreşimi pamuk lifleri kabartmakta ve onları doğal uzunluğunda, birbirinden ayrı bir şekilde, koparmadan açmaktadır. Böylece olabilecek incelikte pamuk ipliği elde etmek mümkün olmaktadır. Osmanlı pamuk ipliğinin inceliğinin ve güzelliğinin sırrı buradadır. Aynı şekilde her yıl Fransız Hint Kumpanyasının uzak ülkelerden getirdiği güzel müslinlerin dokunduğu Hint pamuk ipliklerinin de.

Pamuk işlemede, Fransa kard kullanımını yasaklayıp Doğuluların kullandığı hallaç yayını kullanırsa sadece iki günde açılacak *(ouvrir)* pamuklar bir günde açılmış olmakla kalmayacak, ayrıca, Osmanlı pamuk ipliği niteliğinde, yarı işlenmiş ürün elde etmek mümkün olacaktır. Fransız işçisi iplikçiliği öğrenecek; Osmanlı İmparatorluğu'ndan, çok pahalı ve büyük ödemelere neden olan, pamuk ipliği ithalatı son bulacak; bu devletten ancak pamuk *(cotton en laine)* ithal edilecektir.

[19] M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 16; T. Sevgi, *a.g.e.*, s. 47.

[20] M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 89-93.

[21] Raporda hallac yayı hakkında detaylı bilgi verilmektedir (Bk. Ek f. 128); ayrıca Bk. M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

Fransa'da hammaddeyi işleyecek *(filer la metière première)* yeterli işçi olmadığına göre çok az bir masrafla Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilecek bir işçi, aleti ile sanatını Fransız işçisine öğretebilecektir. Eğer başarılı olunursa İmparatorluk'tan istenildiği kadar hallaç yayı ithal edilecektir. Ama önemli olan Fransa'nın bu tecrübesini sömürge halkına aktarması, yani Antil Adaları'ndaki (Guadeloupe, Martinique, Cayene ve St. Dominigue) zenci halka öğretilmesidir: Hammaddenin işlenmesinde ilk aşamada *(ouvrir)* zenci erkekler, ileri aşamalarda *(filature)* zenci kadınlar çalıştırılacaktır. Sömürge halkı pamuk işlemeğe başlarsa, Fransa, yerli sanayi için gerekli pamuk ipliğini sağlamakla kalmayacak, bu yarı sanayi ürünü üretiminde, Türkiye'yi bile geçebilecektir.

Raporun yazarına göre, öneri Türkiye'nin yerini alarak ihracatçı durumuna gelecek koloni halkı için de caziptir. Fransa, eğer yalnız yerli sanayini değil de tüm Avrupa endüstrisini beslemeyi düşünürse, kolonilerdeki pamuk üretimini, iki katına çıkaracak şekilde, teşvik etmelidir.

Fransa'nın pamuk ithalatlarına gelince, yazara göre İmparatorluğun tek bir şehrinden, Selânik'ten yılda yaklaşık 387.000 guruş (1.160.000 livres)[22] değerinde, yaklaşık 19.600 Fransaz kantarı (quintal)[23] ağırlığında, 5600 balye[24] ham pamuk ithal etmektedir[25]. Eğer İzmir, Akka, Sayda ve Kıbrıs'tan ithal edilenler de göz önüne alındığında, toplam ithalatın değeri 670.000 guruşa (2.000.000 livres) kadar çıkmaktadır.

Antil Adalarına bu "teknoloji" transferinin gerçekten yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ancak Yedi Yıl Savaşları çok yakındır: 1756-1763. Konumuzdan fazla uzaklaşmadan Fransa'nın pamuk ithalatlarına dair bazı açıklamalar getirmek mümkündür.

Fransa'da o zamanlar "coton en laine" ismiyle tanınan pamuk, 1740 yılına doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen en önemli tekstil ürünü

[22] Fransız lirası la livre'in değeri için bk. not 10.

[23] Bir kantar İstanbul'da 44 okka (veya 55 kg) karşılığı olup, Fransız kantarından yani kental'den (quintal) 5/6 kg daha fazladır. (R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII e siècle,* Paris 1962, s. 316 not. 2).

[24] Rapora göre her bir balye veya denk (balle) 120 okka veya 3,5 Fransız kantarı ağırlığındadır. Fransız kantarı için bk: bir üstteki not.

[25] Selanik'ten pamuk ithalatını karşılaştırmak için Bk. N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIII e siècle,* Paris 1956, s. 243; 1750 yılında İzmir, Fransa'nın (Marsilya Limanı'nın) en önemli ham pamuk ithalat merkeziydi. Aynı yıl İzmir'den 4,5 milyon guruşluk ham pamuk ithal edilmiştir. Bu Fransa'nın İmparatorluk'tan yapmış olduğu toplam ithalatın % 43'ü idi (G. Rambert, *a.g.e.,* (V). s. 515.

idi. Bu ithal pamuklar hem işlenmemiş ham pamuğu (coton brut) hem de yarı işlenmiş ürünü, pamuk ipliği (coton filé) içermekteydi. Yüzyılın ortalarında, pamuk tek başına, İmparatorluktan yapılan ithalatın % 20'sini oluşturmaktadır. Ayrıca sömürge Antil Adaları'ndan da ham pamuk alınmaktaydı. Fakat Levant pamukları boyayı daha iyi tuttuğundan ve boyanmış pamuklar rengini kaybetmediğinden tercih ediliyordu. Örneğin rengi, Fransa'da üretilen benzerlerinden daha canlı olan Levant'ın kırmızı boyalı pamuk ipliği çok rağbet görüyordu. Ancak, ham pamuğun 12 Kasım 1749 yönetmeliği (arrêt) ile ithalat vergilerinden muaf tutulmasının, Levant'tan ithalat yapan Marsilyalılar aleyhine olarak, Amerika'dan (Antil Adaları ve Brezilya'dan) pamuk ithal eden tüccarları cesaretlendirmiş olduğu unutulmamalıdır.

Raporun yazıldığı tarihlerde ham pamuk ithalatları nerede ise iki kat artmıştı. Yüzyılın sonlarına doğru aynı pamuk ithalatları yine iki kata yakın artarken (1736-1740 dönemi yıllık ortalaması 30.789 Fransız kantarı, 1750-1754 yılları arası 52.550; 1786-1789 arası 95.979 kantara çıkmıştır), pamuk ipliği ithalatları yüzyıl ortalarından sonlarına doğru tam tersine, aynı ölçüde olmasa bile, azalmıştır: 1736-1740 arası yıllık ortalama 14.889 kantar, 1786-1789 arası 10.805 kantara düşer.

Fransa'da pamuklu dokuma endüstrisinin özellikle yüzyılın sonlarına doğru önemli bir gelişme kaydettiği kesindir. 1789 İhtilalinden önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndan 34 cins ham pamuk ithal etmekteydi. Bunun 11 cinsi Sayda, 9'u İzmir, 5'i Halep, 4'ü İskenderiye, 2'si Kıbrıs ve 3 cinsi de Antalya'dan, Marsilya'ya gönderilmiştir[26].

2) Fransa ve yabancı kumaşlar (Hint ve Osmanlı):

Fransa Hükümeti XVIII. yüzyıl ortalarına, 1754'lere kadar, Osmanlı (Levant) ve Hint kumaşlarının ülkeye girişini yasaklayarak yerli sanayii korumayı denemiş ise de, yasaklama aksine talebi arttırmıştır. Bu kumaşların ülkeye girişleri çok miktarda olduğundan, bu kez yerli sanayiiden onları taklit etme-

[26] G. Rambert, *a.g.e.* (V) s. 512-551; S. Yılmaz, *La soie dans les relations commerciales entre la France et l'Empire Ottoman au XVIII e siècle* (1700 à 1789), Paris, Sorbonne Üniversitesi (Paris IV) basılmamış doktora tezi (1985), s. 202-206; Mayıs 1754 tarihli incelemekte olduğumuz raporda Antil Adaları'ndan ithal edilen pamuklara (cotton en laine) değinilmekte ve bunların Osmanlı üretimi pamuklardan daha iyi kalitede olduğuna dikkat çekilmektedir (Ek., f. 129 v). Ancak burada ham pamuk söz konusu olmalıdır. Yüzyılın sonlarına doğru, Fransa'da, pamuk ipliği günden güne incelik kazanmaktadır 1789 yılında 80 ve 100 numara ile gösterilen inceliğe kadar ulaşır (*Histoire Economique et Sociale de la France,* 2 (1660-1789), Paris 1970, s. 248.

si istenmiş; pamuk, ipek ve yün gibi yerli tekstil hammaddeleri kullanılarak Hint kumaşlarının yerini tutacak yazlık kumaşlarla, güveye dayanıklı döşemelik kumaşlar yapılması önerilmiştir. Daha sonra, uygulamalar hakkında yeterli bilgi yoktur diyerek, Doğu tekstil endüstrisi hakkında bilgi vermeğe başlayan raporun yazarı[27] Doğuluların (Asiatique) türlü cinste değişik zevklere hitâb eden kumaşlar üretmekte olduklarından söz eder: Üstelik her bir cins kumaşın da farklı görünümlerde pek çok çeşiti vardır. Özellikle bu farklı görünümleri nedeniyle-Avrupa'da dokunanlara hiç benzememektedir-alıcının ilgisini çekmekte ve çok tüketilmektedir.

Fransa'da bilinmeyen, böylesine farklı görünümlerde kumaş üretimi yapan Doğuluların dokuma sanatının üç sırrı vardır:

1) Hammaddeyi işlemede: Pamuk hammaddesinin izin verdiği ölçüde koparılmadan ince ve muntazam iplik üretebilmektedirler. Beceri açma *(ouvrir)* ve eğirme *(filature)* aşamalarındadır.

2) Dokumada: Pamuğu ipek ile birlikte aynı kumaşta kullanma yöntemini bilmektedirler.

3) Boyamada: Pamuk ipliğini her renkte ve kalıcı olarak boyamaktadırlar.

Rapora göre Hint kumaşları Osmanlı İmparatorluğu'nda taklid edilebilmektedir. O halde Fransa'da da taklid edilebilir. İşte bu nedenle olsa gerek Fransız dokumacılara örnek olması, sökerek çözgü ve atkı ipliklerini tetkik etmeleri amacıyla rapora Osmanlı kumaşlarından örnekler de ilave edilmiştir.

Çalışmamızın en önemli kısmına, Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk-ipek karışımı kumaşlarına geçmeden, Raporun yazıldığı tarihden önce ve sonra, imparatorluğun Doğu'dan ithal ettiği kumaşlar ile yerli kumaşlar hakkında bazı açıklamalar yapmamız gerekiyor.

1640'da İstanbul'da satılan ve İran ile Hindistan'dan ithal edilmiş olan tekstil ürünleri şunlardır: *Alaca, bürüncük, boğası, çit, dülbend, mendil, şal, dârâyî, hatayî, makrama* ve *kuşak.* Bu ürünlerin menşeleri İran'da; Tebriz, Kâşân, Yezd; Hindistan'da Keşmir, Firuzpur, Samana, Buruc (Broach), Sironj, Benares, Bihâr, Burhangur, Haydarabad ve Masulipatam'dır. Tekstil ürünlerine göre menşeler: *Alaca,* Kâşân; bürüncük, Yezd; *boğası,* Firuzbur, Samana, Buruc, Haydarabad; *çit,* Buruc; *dülbend,* Yezd, Bîhar, Burhangur, Masulipa-

[27] Mayıs 1754 tarihli rapor söz konusudur (Bk. Ek).

tam; *mendil,* Tebriz; *şal,* Kâşân, Yezd, Keşmir; *kutni,* Yezd, Masulipatam; dârâyî, Yezd, Bihâr, Burhangur, Masulipatam; *hatayî,* Yezd; *makrama,* Kâşân, Samana, Siranj; *kuşak,* Benares[28].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hint kökenli aşağıda ismi verilen kumaşların İmparatorluğa girdiğini görmekteyiz:

— 1749 (girmiş olabilir): *kutna, alaca, kermesut* (Surat'dan); *Şâkire Sârık*(?) ve türlü kumaşlar (Ahmedâbâd'dan)[29]

— 1754: pamuklu bez *(toiles de coton)* (Bengal'den); ipekli kumaşlar (Surat'dan); *kalenkiars, toileries peintes* veya *indienes* (Madras'dan); şal ve ince yünlü kumaşlar (kaşmir olmalı) (Keşmir'den)[30]

— 1768: beyaz bez *(toileries blanches)* (Bengal'den); ipekli kumaşlar[31]

— 1778: *beldar, kutni, desdar, bruc* gibi Ahmedabâd ürünleri (Surat'tan); bez, dülbend türündeki şeyler; *Evrenkşâhi* ve buna benzer ürünler (Bengal'den)[32]

— 1789-1804 arası: dülbend, ipekli kumaşlar *(sevâi)* ve şal[33]

XVIII. yüzyılda İran'dan yapılan kumaş ithalatlarında, Erzurum Gümrük kayıtlarına göre, kutnu *(Kutni)* ilk sırada gelmektedir:

1722: 490 adet (ve bunun dışında diğer kumaşlar: alaca, alaca kutnu, bez)

1729: 2406 adet

1744: 5056 adetten fazla

1761: 2230 adet

[28] M. Kütükoğlu (Haz.) *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İstanbul 1983, Bk. harita: 1640'da İstanbul'da satılan İran ve Hindistan mallarının menşelere göre dağılımı.

[29] İ. Miroğlu, "Hindistan hakkında küçük bir eser", *Tarih Dergisi,* 34 (1983-1984), s. 547.

[30] Archives des Bouches-du-Rhône, Intendant de Provece, Série C. I, no. 345: "Questions sur le commerce des Indes par la Turquie", Bk. Dördüncü soru (quatrième question).

[31] P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII e siècle,* New-York 1967, s. 543-544.

[32] İ.H. Uzunçarşılı, (yay.) "Elfevaid'ül-muadde li nizâm-ı hükümeti Bender-i Cidde", *Belleten,* 101 (Ocak 1962), s. 154.

[33] P.G. İnciciyan, *18. asırda İstanbul,* (çev. H. Andreasyan) İstanbul 1976, s. 37, not 79.

1763: 865 adet

1764: 2927 adet

1765: 2299 adet

1769: 765 adet

1770: 2051 adetten fazla

1790: 731 top

Görüldüğü gibi XVIII. yüzyılın ilk yarısında 1722'den 1744'e doğru kutnu ithalatları yükselmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında 1763, 1769 ve 1790 yıllarında ithalatlarda önemli düşmeler olmuş ise de bu kumaş İran'dan ithal edilen mallar arasında akışı devamlılık gösteren bir maldır. İran ithalatları kutnu kadar düzenli olmayarak, *kuşak, harir çorap, harir eldiven, everenşahi, şahbenek, şal, benekli hatai, keşani, kemerbend, taklid kemerbend, beldar, telli beldar* gibi diğer tekstil ürünlerini de içermektedir[33 bis].

Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunmakta olan yerli kumaşlara gelince, daha önceki bir çalışmamızda, XVIII. yüzyılda İmparatorlukta dokunan ipekli kumaşları ele alırken bunları gruplandırmanın güçlüğünü belirtmiş, sonra kabaca yaptığımız ayırımda *kutnu, sandal, geremsud, çitari* gibi kumaşları ipek-pamuk karışımı, kullanımı daha yaygın olanlar diye göstermiştik. XVIII. yüzyılda Osmanlı ipekli dokumacılığının kendini yenileyerek "lüks" olmaktan çıktığını, pamuğu ipek tezgahlarına soktuğunu düşünüyorduk. 1825 senesinde yalnız Halep ve Şam'da pamuk-ipek karışımı kumaş dokuyan 25.000 tezgahın varlığı bu gelişimi gösteriyor olmalıydı. Nihayet 1747'lerde *dibâ, etme, çalma, kutnu, peşmiş (pişmir) suzenî, telli, geremsud* ve *şerit*, Bursa ve civarında dokunmakta olan ve miri mengeneden geçirilerek perdahlanması zorunluluğu getirilen ipek ve ipek-pamuk karışımı kumaşlar olarak dikkatimizi çekmişti. Bahsedilen çalışmamızı sürdürürken kumaşların hangisinde ipek hangilerinde pamuğun hakim olduğunu çözümleyememiş, ancak "ipek-pamuk karışımı" terimini kullanabilmiştik[34]. İncelenmekte olan Mayıs 1754 tarihli rapor bu sorunu tamamen olmasa da ortadan kaldırmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunan kumaşların nasıl böylesine zengin türlerinin olabileceği açıklamaktadır.

[33 bis] N. Erim, *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, Yayınlanmamış dok. tezi (İst. Üniv. İktisat Fak. İstanbul 1984, s. 126. ayrıca bk. s. 186-200.

[34] S. Yılmaz,... İpekli Dokuma Endüstrisine... s. 12-13.

3) Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk-ipek karışımı kumaşları (Les étoffes du Levant)

Rapora göre, Osmanlı pamuk-ipek karışımı kumaşlar aslında üç sınıfta toplanmaktadır: 1) Kutnu veya Bursa seteni (*les coutounis*-coutonnis- ou *les satins de Brousse*) 2) Kermesud, Germesud *(les guermessout)* 3) bur *(les bourg)*[35].

Bunları tek tek incelemeden önce, genel özellikleriyle kalite ve fiyatlarını görelim:

Genel özellikler:

- Hepsi pamuk-ipek karışımı olarak dokunmuştur.
- Kiminde pamuk kiminde ipek hakimdir (kumaşta aranan zevke göre)
- Kumaş boyunca devam eden çözgü ipliği (la chaine) her zaman saf ipek; kumaşın eninde tekrarlanan atkı ipliği (la trame) pamuktur.
- Çözgü ipliği olarak kullanılan saf ipekler kumaşın desenine göre tek veya pek çok renkli olabilmektedir.
- Atkı ipliği olarak kullanılan pamuk beyaz veya boyalı olarak kumaşa girebilir.
- İpeğin (çözgü) ve pamuğun (atkı) renk durumu birbirine bağımlıdır: Atkı olarak boyalı pamuk kullanılıyorsa çözgü ipliği ipek her zaman tek renktir. Ancak atkı ipliği olarak genellikle beyaz pamuk kullanılır. Bu son kural özellikle ipeğin pamuğa hakim olduğu kumaşlarda daha da geçerlidir.
- Bu üç sınıf altında toplanan kumaşlar arasında, dokuma esnasında iğne veya fırça yardımıyla değişik işlerle süslenmiş olan diğer türler de vardır.

Kalite :

- Pamuk-ipek karışımı, hafif, ince ve güveye karşı dayanıklı
- Kumaşı veya kumaştaki zevki belirleyen genel olarak kumaşa giren pamuk (atkı) ve ipeğin (çözgü) miktarıdır. Bazen de kullanılan pamuk ipliğinin inceliği belirler: Kumaşa giren pamuğun kalitesine göre kumaş kalın veya ince olabilir.

[35] Raporda adı geçen pamuk-ipek karışımı kumaşları karşılaştırmak için Bk. H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 30, 35-37.

- Pamuk-ipek karışımı bu kumaşlar genellikle yıkamaya (sabunla) çok dayanıklıdır. Sık sık yıkanabilen türden kumaşlar. Ancak pek çok yıkandığında renklerde solma görülür.

Fiyatlar :

- Pamuk-ipek karışımı, değişik türlerdeki kumaşların, fiyatları da bir o kadar farklıdır: Yaklaşık yedi metre boy ve kırk santimetre endeki bir top (pièce) kumaşın[36] fiyatı 5.5 guruş ile 60 guruş arasında değişmektedir.

1) KUTNU (veya Bursa seteni): *Les coutonnis ou les satins de Brousse*

- Kutnular Fransız setenlerinin pek başarılı olmayan taklidleridir. Fransız setenlerine çok benzedikleri ve daha çok Bursa'da dokundukları için kutnu grubuna, Bursa setenleri grubu diye de bakmak mümkündür. Bursa setenleri, bazen atkı ipliği (trame) olarak, pamuk yerine keten kullanılarak da dokunmaktadır. Bu cinsler yazlık kumaş olup Fransa'ya gönderilen eşantiyonlar arasında yer almaktadır.
- Düz, çizgili veya desenlidirler
- Bu kumaşlarda ipek pamuğa hakimdir. Ancak dokunması diğer iki grub veya sınıftaki kumaşlardan farklıdır: Bunlarda, kumaşın yalnız yüzünde pamuğu örtmesi istendiğinden, ipeğin çoğu kumaşın yüzünde kullanılır. Pamuk ise-bazen bir kaç tel ipek ipliğiyle karışık olabilir-tamamen kumaşın tersinde kalır.
- Son olarak değinilen özellik nedeni ile bu kumaşlar biri ipek diğeri pamuktan iki ayrı kumaşın bileşimi gibidir.
- Kadifeler de kutnu sınıfına girer. Çünkü Bursa'da dokunan çözgüsü ipek, atkısı pamuktan kadifeler, setenlere çok benzer. Düz veya fitilli kadife tekniğine benzeyen bir teknikle (cizelé) dokunmaktadır. Genellikle tek renktir. Avrupalıların (Frenk) ve Türklerin döşemelik olarak kullandıkları bu kadifelerin maliyeti çok düşüktür.

[36] Belgede (Bk. Ek) bir top kumaşın boyu 11 *pic* (veya 6 *aune*), eni bir *aune*'un üçte biri olarak verilmiştir. Metre olarak karşılığı için bir Fransız *aune*'nunu 1.188 m olarak aldık (C. Carrière, "La draperie Languedocienne d'exportation", *Négoce et Industrie en France et en Irlande au XVIII e siècle* (Colloque Bordeaux 1978), 1980, s. 92); Pic'i esas alsa idik metre olarak karşılığı hemen hemen aynı olacaktı. Çünkü pic, aune veya zira karşılığı bir uzunluk ölçüsü birimi olup, ipekli kumaşlarda 65 cm, yünlü kumaşlarda 68 cm olarak kabul edilmektedir (R. Mantran, *a.g.e.*, s. 461 not 3).

2) KERMESUD-GERMESUD: *les guermessout*[37]

- Çok çeşitli dokunabiliyor: Düz *(unis)*, çizgili *(rayé)*, çiçekli veya ipek, altın ve gümüş işlemeli *(brochés)*.
- Osmanlı İmparatorluğu'na Hindistan'dan ithal ediliyor ve yerli olarak en önemli dokuma merkezi Suriye. İstanbul'da da oldukça iyi taklidleri yapılıyor.
- Bu kumaşlar Fransa'da *"herbages"* ismiyle tanınıyor.
- Kalite: Germesudlarda çok ince çekilmiş Hint pamuğu kullanılmaktadır. Hint pamuk ipliğinin okkası 30-50 guruş (piastre) arasında değişmektedir[38]. Bu kumaşların güzelliği kullanılan pamuktan kaynaklanmakta. Osmanlı halkı altın ve gümüş sırmalı ipekli kumaştan çok bunları tercih etmektedir[39].
- Germesudların güzelliği pamuğun bol kullanılmasına bağlıdır (Raporun yazıldığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğunda germesudlarda pamuğun kumaşa hakim olarak ve kumaşın iki yüzünü de örtecek şekilde kullanılmasına başlandığı anlaşılmaktadır).

3) BUR: *Les Bourg*[40]

- İpek pamuğa hakimdir. Bu nedenle çözgülerinde germesudlardan daha fazla ipek kullanılmaktadır.
- İpek kumaşın yüzünde ve tersinde eşit miktarda kullanılıyor ve kumaşın her iki yüzünü de kaplıyor.
- Bu nedenle kumaşın iki yüzü tamamen aynı.

[37] *Kermesud, Geremsud* şeklinde de yazıldığı, daha doğrusu okunduğuna rastlanan bu kumaşlar, R.N. Koçu'da (*Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967) *Germsûd* şeklinde geçmekte, şaşırtıcı olarak da "kışlık eski bir kumaş" olarak tanımlanmaktadır (M.E. Özen, *a.g.e.*, s. 315).

[38] 1640 tarihli narh defterine göre ince kalitesi olması gereken ithal Hidî ipliğin okkası 100 akçedir. Yerli iplikler ise: Akhisar (ince) 40 akçe, Menteşe (gayet ince 70 akçe, kalını ise 60; Geyve ipliği (mavi) 110; Diyarbakır (kırmızı) 220 akçedir. (H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 34).

[39] Narh defterleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Hint İpliği ithalatlarını ve bundan bu ipliklerden geremsud dokunduğunu doğrulamaktadır. Kumaşlar Hint ipliğinden, Ağır Hint ipliğinden şeklinde özellikleriyle belirtilmektedir Bk. daha sonraki sayfalarda fiyat listesi ve not. 45.

[40] Bir Fransız belgesinde [Archives Nationales de Paris, AE B I 235 -26 Kasım 1696-] bu kumaş yani "bourg" Hint seteni (Petit satin des Indes) diye tanımlanmaktadır.

- Çok çeşitleri var. İmparatorlukta en çok Şam ve Halep başta olmak üzere Suriye'de dokunmaktadır.

Mayıs 1754 tarihli raporun değerlendirilmesini tamamladıktan sonra XVIII. yüzyıl ve hatta XIX. yüzyıl başına ait narh defterlerine göz atmakta yarar vardır.

1779 narh defterine göre XVIII. yüzyıl sonlarında kumaş piyasasının zenginliği dikkati çeken İstanbul'da, XVII. yüzyıl narh defterinde (1640) yer almayan *çitari, gezi, keremsut, muhabbethâne, mehterhâne, şirbab* ve *beldari* gibi kumaşlara rastlanmaktadır[41].

Mayıs 1754 tarihli raporun ışığı altında bu adı geçen kumaşların *keremsut* gibi pamuk-ipek karışımı kumaş oldukları düşünülebilir. Kanımızca *çitari* bir keremsut çeşitidir[42]. Yukarıda adı geçmeyen ancak XVIII. yüzyıl sonlarının ünlü kumaşlarından *Selimiye*'de böyle olabilir[43]. Bourg grubunun, alaca ismiyle tanınan kumaş grubunu ifade ettiğini sanıyoruz[44].

1776-1795 (H. 1190-1210) ve 1796-1809 (H.1211-1224) tarihli narh defterleri[45] pamuk-ipek karışımı kumaşların kalitelerinin ve fiyatlarının (raporu

[41] M. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* (29 Mayıs-1 Haziran 1988), *Bildiri*ler, İstanbul 1989, s. 231-232.

[42] Çıtarı, "Bir teli ipek, iki pamuk olan nakış dokumalı bir çeşit ipekli kumaş, Osmanlıcası dîbâ" şeklinde tanımlanmaktadır (M.E.Özen, *a.g.e.*, s. 308).

[43] S. Yılmaz,... *İpekli Dokuma Endüstrisine*... s. 13.

[44] Alaca isimli kumaşın pamuklusu ve ipeklisi olmak üzere iki çeşiti olabileceği not edilmekte ancak pamuk-ipek karışımı olabileceği belirtilmektir (M.E. Özen, *a.g.e.*, s. 300). Oysaki 1689-1690 tarihli Basra Limanı gümrük kanunnamesine göre İmparatorluğa Hindistan'dan ithal edilen pamuklu ve diğer kumaşların gösterildiği listede *Alaca-i Buruc* pamuk-ipek karışımı olarak tanımlanmaktadır İnalcık tarafından (*a.g.e.*, s. 30). Buruc Hindistan'daki bir şehir *Broach* olduğuna göre, Broach şehrinde dokunan alaca söz konusudur. Avrupalılar bu alaca kumaşını dokunduğu yerden dolayı ve yanlış olarak Broug şeklinde tanımlamış olabilirler.

[45] Ö. Kurmuş, *İstanbul'daki fiyatları gösteren narh defteri (H. 1190-1210/1776-1795 yıllarına ait)*, basılmamış lisans tezi (İstanbul Edebiyat Fakültesi), 1977; A. Nothgi, *İstanbul'da Fiyatlar (1211-1224/1796-1809 tarihli Narh Defterine göre, İstanbul Müftülüğü Şer-i Siciller Arşivi, nr 201, VI. 64 b-120 a)*, Yayınlanmamış lisans tezi (İstanbul Edebiyat Fakültesi), 1980.; Osmanlı Hükümeti'nin özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerli kumaşların kullanılması hakkında halkı zaman zaman uyarak endüstrisini koruma yolları aradığı ve beğenilen kumaşların ülkede imâl edilmesine gayret gösterdiği bilinmektedir. 1185 (M. 1777) yılında İstanbul'da bir çuha ve kumaş fabrikası kurulması için faaliyete geçildiği ve bunun için bir talimatname hazırlandığını görüyoruz. Kullanılması önerilen başlıca yerli kumaşlar arasında İstanbul ve Ankara şalı, Bursa ipeklisi, Şam alacası, Hama kuşağı, basma ve Galata işi ismiyle de anılan sırma kılaptan suzenî isimli ince ve nakışlı kumaşlar da bulunmaktadır. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, XVIII. yüzyıl, IV/2, Ankara 1983, s. 571).

doğrulayarak) ne kadar farklı olabildiğini sergilemektedir. Bazılarında Hint ipliği kullanılmış olsa da, yerli ürün olup ve pamuk-ipek karışımı dokunduklarından emin olduğumuz kumaşların fiyatları şöyle belirlenmiştir:

Aşağıda listenin, adı geçen narh defterlerinden seçilen sadece üç cins kumaşı içerdiği, defterlerdeki kumaşların bunlarla sınırlı olmadığı unutulmamalıdır. Son olarak, germesud kumaşın XIX. yüzyıl başına ait defterin incelendiği çalışmada, keremsûd olarak okunduğu, ancak burada germesud olarak değerlendirileceğini hatırlatalım.

Kumaş adı		Sene	Miktar	Fiyat
GERMESUD	(âlâ)	1779	adeti	10 guruş
	(")	"	"	6 "
	(alaca boyası)	"	"	26 para
	(bayağı elvan-ı)	"	"	23 "
	(ağır Hint ipliği)	"	"	55 "
	(Hint ipliği alaca boyası, vasat)	"	"	40 "
	(İki katlı)	1801	endazesi	75 "
	"	1803	"	80 "
	"	1804	"	80 "
	(İki katlı, destgâh hassı güvez)	1801	"	90 "
	"	1803	"	97 "
	"	1804	"	97 "
	(Menteşe ipliği, kaba, alçı boya)	1801	endazesi	41 para
	"	1803	"	44 "
	"	1804	"	53 "
	(Menteşe ipliği, kaba, Fazlı Paşa boya)	1801	"	37 "
	"	1803	"	48 "
	"	1804	"	51 "
	"	1805	"	55 "
	(Destgâh boyasıyle, Sakız alı, iki katlı)	1808	"	131 "
	(Sakız boyasıyla, ham)	1808	"	133 "
ÇİTARİ	(Halep)	1776	adeti	8 guruş
	(Şam)	"	topu	12,5 "
	(âlâ, pembe)	"	"	10 "
	(âlâ)	"	adet	9 "

	(Mehmed Şah)	1779	"	25	"
	(-i suret-i elvan)	"	"	15	"
	(-i vasat)	"	"	6	"
	(bayağı)	"	"	10.5	"
	(Halep)	"	"	7.5	"
	(-ı Hamidî)	"	"	11,5	"
	(Taraklı ve kemerli, alçı renkleri olarak)	1801	topu	30	"
	"	1804	"	32	"
	"	1808	"	33	"
	(Fazlı Paşa boyalı, taraklı ve kemerli)	1801	"	24	"
	"	1804	"	26	"
	"	1805	"	28	"
ALACA	(âlâ, tarak)	1779	adeti	11	"
"		"	"	4.5	"
	(âlâ)	"	"	7	"
	(bayağı)	"	"	8.5	"
	(Hint ipliği)	1779	adeti	10	guruş
	(Kesâvi)	"	"	9.5	"
	(âlâ Şam)	"	topu	11	"
	(evsat Şam)	"	"	9	"
	(edna Şam)	"	"	6.5	"

*

* *

İpekten Pamuğa Geçiş

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde tekstil endüstrisinin ipekli dalında hammadde krizi yaşandığı, özellikle İran ipekleri ile beslenen atölyelerde çalışmaların önemli ölçüde yavaşladığı bazılarında tamamen durduğu bilinmektedir. Krizin coğrafi alanı oldukça geniştir: İran, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa belki Hindistan.

Bu alan içindeki ipekli endüstrisi, hangi ülkede olursa olsun, az veya çok, erken veya biraz daha geç, artık şurada değil ama bu merkeze taşınmış olarak, her ne şekilde ise, yerli hammadde üretiminin yardımıyla kendini toparlama fırsatı bulmuştur.

Kriz aşılmasına aşılmıştır ama ipekli endüstrisini artık tanımak zordur: Geçen yaklaşık çeyrek yüzyıl süresinde, Doğu'da, el altında ve bol miktarda

bulunan pamuğun ipekli atölyelerine, ilk defa değil ama, günden güne daha fazla girmesiyle pamuk-ipek karışımı kumaşlar dokunarak, bu endüstri bir yerde yapısal olarak değişirken; aynı dönemde Batı'da, atölyelerin İtalya'nın ürünü ince ve bükülmüş organzin ipeklerine bağımlı, onun yönlendirmesiyle günden güne daha ince ve hafif ve sade türler dokumasıyla, ipekli endüstrisi, bir dalından öteki dalına geçmiştir. Bu arada, daha önceki asırlarda dokunan kumaşların özelliğinde, tamamen lüks nitelikli üretimin, sınırlı bir şekilde sürdürülmüş olabileceği unutulmamalıdır.

Doğu'da pamuk-ipek karışımı kumaşların; Batı'da sade, ince ve daha hafif ipekli kumaşların dokunmasına ağırlık verilmesiyle sonuçlanan gelişimin nedenlerinin, yalnız İran olaylarına ve 1720'lerden itibaren yavaş yavaş dünya pazarlarından kaybolan ipeklerine bağlanamayacağı açıktır. Tabii ki sözü edilen alandaki ülkelerde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal olayların da etkisi vardır[46].

Önemli olan bir nokta da Doğunun ve Batının yeni ürünlerinin eski ipekli kumaşlara göre ucuz olması, üstelik tüketiciler tarafından beğenilmesidir. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren genel olarak ipekli endüstrisinin lüks türlerinde değil de, yeni dokuma çeşitlerinde, üretim hacminin belirgin derecede artmış olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, kabaca 1720-1750 arası Osmanlı ipekli sektöründe geçirilen bu evrim bilinmiyorsa, doğal olarak XVIII. yüzyılda savaş, veba türlü ekonomik ve sosyal problemlerle karşılaşılan bu ülkede ipekli kumaş tüketiminin arttığını ve ipekli endüstrisinin yeniden canlandığını anlamak kolay olmayacaktır[47].

İlginç olan diğer bir nokta da Doğunun yeni ürünlerini Batının, Batınınkileri Doğunun sevip, tüketip, bizzat imâl etmeğe çalışmasıdır[48].

Diğer taraftan tekstil terminolojisi ele alınırsa, XVIII. yüzyılda kumaş adlarının sayısal çokluğunun yanı sıra, bir o kadar da tanımlamalardaki be-

[46] S. Yılmaz, *La soie...*, s. 130-154; 235-260.

[47] M.Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, 49 (Nisan-Mayıs 1984) s. 53.

[48] Çalışmanın kendisi Batı'nın Osmanlı ve Hint kumaşlarını taklid etmek istemlerinin belirgin bir örneğini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince bir örnek vermek gerekirse, 1172 (M 1759) yılında, ilk bakışta parlak rengi ile alıcıyı kendisine çeken ancak bir müddet kullanıldıktan sonra çabuk bozulan Avrupa ipeklisi yerine ülkede benzeri üretilmeğe başlatılmış, dokunan bu yeni kumaş, *dibây-ı rumî*'den Padişah'a sunulan örnek parçanın istenilen kumaşa uygun olduğunun anlaşılması üzerine halka, bu yerli kumaştan gereksinimlerinin karşılanması tavsiye edilmiştir (I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*,... s. 570).

lirsizlik dikkati çekmektedir. İsimlerin yazılış/okunuş farklarına hiç girmeyelim. Kanımızca bunun bir sebebi de Doğu'da dokunan pamuk-ipek karışımı kumaşların yeterince tanınmaması ve iki farklı hammadde karışımı ile dokumacılığın çok farklı görünümlerde ve türlerde kumaş üretimine olanak vermiş olmasıdır. Bu nedenle çalışmamız konuya sınırlı ölçüde de olsa açıklık getirebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pamuk ipek karışımı kumaşların, perdahlanan yani mengeneden geçirilen türlerden olması ve Mengene Mukataasının da Osmanlı Devleti'nde hatırı sayılır bir gelir kaynağı olduğu hatırlandığında, ele alınan konunun önemi daha da anlaşılacaktır.

Pamuk-ipek karışımı kumaşların tekstil literatüründe karmaşaya neden olduğu, aynı kumaşın bazen ipekli bazen pamuklu olarak değerlendirildiği görülmemiş değildir. Aynı kumaşa farklı ülkelerde veya yörelerde değişik isimler verilmiş olması durumu iyice karıştırmaktadır. 1750-1850 döneminde Osmanlı tekstil endüstrisine ışık tutabilecek kaynakların, özellikle kumaş adlarının bu açıdan yeniden gözden geçirilmesinde yarar vardır.

1750-1850 döneminde Batı tekstilinin, Doğuyu taklidde, (pamuk-ipek karışımı kumaşlar ve pamuklu kumaşlarda) belli bir yol aldığı; Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerine bu kumaşlardan sürmede başarılı olduğu; hatta tanınmış Osmanlı dokuma merkezlerinde tezgahların sayılarının önemli miktarda azaldığı yadsınamaz. Ancak eski dokuma merkezlerinin yerini alan merkezlerin üretimi bilinmeden, daha önemlisi İmparatorluğun tüketim hacmi ile yerli el dokumacılığının üretimi, yaklaşık olarak da olsa, saptanmadan -örneğin bez üretiminde- bu bir asır gibi uzun zaman sürecinde Batının bu tip kumaş ihracatlarındaki başarısının ne olduğu kesin olarak söylemek biraz zordur[49].

[49] 1650-1750 tarihleri arasında özellikle pamuklu kumaş üretimi ve bu kumaşların ihracatında Hindistan en önemli ülke olup ilk sırayı tutmaktadır. Hint pamuklu kumaşlarının ilk müşterisi Osmanlı İmparatorluğu'dur. XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa diğer ithalatçı olarak önem kazanır. Hint kumaşlarının Hollanda, İngiltere ve Fransa'da yerli endüstride bunalım yaratacak denli rağbet gördüğü bilinmektedir. Fransa örneğinde görüldüğü gibi Batı Avrupa ülkeleri çareyi pamuklu üretimlerini güçlendirmek ve desteklemekte görürler. Ancak geniş pazarlara cevap verebilmek için seri üretime geçen sistemin ilk örneği fabrikayı, dünyada ilk kez, İngiltere'de pamuklu dalında görmek için yarım asır daha beklemek lazımdır (H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 12-14). Kanımızca Avrupa'nın fabrika çıkışlı tekstil ürünlerinin, Osmanlı pazarlarından, yerli ürünleri, Hint ürünlerini ve belki hacim olarak çok olmasa da İran ürünlerini, bir çırpıda kaldırıp atması mümkün değildir. Bir yarım asır da, bu gelişim için zaman tanınabilir. Bu durumda 1750-1850 arası gibi bir asırlık zaman dilimine Doğu tekstil sanayilerinin savunma yüzyılı olarak bakmak doğru olacaktır.

EK

Archives du Ministre des Affaires Etrangères, t. 9, fol.126-132 (mai 1754):

"MEMOIRE SUR LA FABRICATION DES ETOFFES EN TURQUIE ET LES MOYENS DE LES IMITER"

[f. 126 r] Les Asiatiques possedent depuis longtems la Methode de marier le cotton avéc la soye leurs Etoffes

Celles de Teindrc le premiés solidement en toute sorte de Couleurs.

Enfin, celle de L'ouvrir sans le rompre, ce qui le dispose au mieux a, estre filé uniment, et aussi fin que sa qualite peut le permettre.

Avec ces secréts, Ignorés en france, ces peuples fabriquent pluzieures Especes d'Etoffes d'un gout si varié et si diferent de celles que lon fait en Europe, que ces qualités les y font recherches avec empressement; ce qui nuit beaucoup a la consommation de celles cy.pour obvier a vu inconvenient si prejudiciable a nos Manufactures, le Gouvernement a prohibé de tous les tems, l'introductiondans le Royaume de celles du Levant et des Indes; malgré ces Sages mazures Il en entre quantité; la difficulté d'en avoir, ne fait qu'irriter le gout qu'an apris pour elles, et tous les Jours on trouve de nouveaux moyens pour le Satisfaire. si a cette defence, on pouvait Joindre une methode sure, pour faire imiter ces Etoffes Etrangeres dans nos Manufactures, il parait que ce double moyen arreteroit plus efficacement cette contrebande, qu'il remedieroit au prejudice qu'elle leur porte, et les enrichiroit encore. d'une nouvelle branche de commerce qui serouit tres avantageuze a l'Etat.

On est persuadé que l'idée que lon propoze ici n'est pas nouvelle; on ignore cependant si en france on a essayé de la mettre en pratique, si cella est, puisqu'on n'a pû l'executer encore, on prezume que c'est faute d'avoir conû les moyens que les Orientaux mettent en oevre pour les produire; avec ce Secours on pourroit esperer que nos Ouvriers parviendroint a les imiter en peu de tems.

Un habile homme(i)qui a conû l'importance de ce Projét, la propozé dans un de ses ouvrages; Il fonde son utilité sur le double Effet qu'il produiroit, de fermer l'entree du Royaume [f. 126v] a ces Etoffes Etrengéres et de rendre nos Manufactures plus florissantes.

"dans cette vûe, il voudroit qu'on parvint a faire en france divernes "Etoffes en Etat de remplacer celles des Indes,soit avec nos Cotton nos "laines et nos soyes; qu'elles fussent legeres, propres a nous donner habit "d'été et un Meuble de gout, non sujétes aux Papillons ou Teignes, et decorées "soit au Pinceau, soit au Metiér, ou de telle autre maniere que ce puisse etre "d'ornemens gracieux, et des couleurs qui se maintienent au savonage.

Il assure avec raizon, que la chose est possible, par ceque des hommes qui ne Sont pas Philazophes l'executent aux Indes; on oze ajouter aprés cet autheur, qu'on l'execute de meme en Levant; que lon y fabrique pluzieurs Etoffes semblables a tout egards, a celles qu'il decrit, et qu'on imite meme passablement celles des Indes.

Le dezir de se rendre util a sa Patrie, excité par l'occazion que lon a icy de voir a tout mement les Etoffes qui lon y fait; on gout assés decidé pour cet objet, et soutenû de quelques conoissances acquizes sur la Mechanique des Manufactures, ont engagé dans de momens de loisir, d'etudier les Principes genereaux de leur fabrication, ou va donç comuniques les observations qu'on a pû sur cette matiére, laquelle meriteroit d'etre suivie un certain tems Sans interruption pour etre mieux connûe.

Avant d'entrer dans le detail de ces observations, et afin de les rendre plus intelligibles, on donnera une legere description des Etoffes du Levant, en se bornant aux Principales; on les divize en trois classes. Pre classe.

La premiére comprend les Coutonnis unis, rayés et a dessien; Ils imitent assés mal nos Satins; on les apelle Satins de Brousses a cauze de cette ressemblance, et par ceque c'est dans cette ville Eloignée d'environ dix lieues de constantinople qu'il sen fabrique le plus. on fait aussi dans la meme Ville, des [f. 127r] Velours unis et cizelés que lon mét dans la meme classe.

2° classe

Les Guermessout forment la Seconde; Ils en a de toute qualité; d'unis, de rayés et de fleuris ou Brochés, en soye, en or, et en argent; on les Porte ici des Indes et de la Syrie, et on les imite assez bien a constantinople. Ils sont conûs en france sous le nom d'herbages.on a crû jadis qu'ils etoint fabriqués avéc l'Ecorce d'une Espece d'arbre que lon filoit come la laine; on ignore si cette Erreur subsiste encore; mais on verra bientot que la plus legere conoissance de cette Etoffe sufit pour la detruire.

3 me classe

Les bourgs de toute Espece font la troizieme classe; on les fabrique a Damas, Alép et autres lieux de la Sirie.

Parmi ces diverses Etoffes Il y en a de tout prix; depuis cinq Piastres et demie la Piece Jusqu'a soixante Piastres. Elles ont environ onze Pic de longueur, qui font autour de six aunes de france, sur un tiérs d'aune de large.

Toutes celles qu'on a vûes, sont fabriquées partie en soye et partie en cotton, et selon leur qualité ce dernier est plus ou moins fin.

Aux unes le cotton domine sur la soye, aux autres c'est le contraire; le gout de chacune, regle la quantité de ces deux matiéres qui entrent dans leur compozition; ou bien c'est le degré de finesse du Cotton qui en decide.

La chaine de ces Etoffes est toujours de soye Pure, et la treme de cotton Blanc ou teint; cette soye est d'une ou de pluzieurs couleurs suivant le dessein de l'Etoffe. Des qu'on employe le cotton teint il est toujours d'une seule couleur; mais on s'en sert en planc plus comunement.

On a observé que la Riche matiére d'une partie de ces Etoffes estoit la Soye, et le cotton celle des autres; celui cy faizant la beauté du Guermessout, on a attention de le faire paraitre a plein sur les deux sur faces, de cette maniere Il couvre la Soye, et elle n'entre ces Etoffes que pour en former le Tissû.on fabrique les Guermessout superieurs avec du cotton filé des Indes dune grande finesse; il coute depuis trente jusqu'a cinquante Piastres l'oque.c'est aussi la [f. 127 v] beauté de ce Cotton, qui au gout des Gens du Pays decide de celle de cette Etoffe; Ils en font plus de cas que de la soye de l'or ou de l'argent qu'on y ajoute.

Les Bourgs de toute qualité, ont parû constructi dans un gout opozé; la soye faizantleur Matiére principale, on la place avec Egalité sur leur Endroit et leur Envérs; Elle domine le cotton et le couvre entierement des deux cotés de l'Etoffe ou ce qui est le meme, la chaine toute en soye, qui est separée sur le Mettier en deux portions egales, le cache tout dans son sein; par cette raizon, il entre plus de Soye cette chaine que dans celle des Guermessout; Il en faut davantage, sur les deux surfaces de ces Etofes, ce qui rend leur Endroit et leur Envers parfaitement semblables.

Quiique la Soye la riche matiére des Coutounis ou Satins de Brousses, la construction des Etoffes de cette classe difére neanmoins de celle des deux autre, en ce qu'on Place la plus forte partie de la Soye sur leur Endroit, ce qui fait qu'elle couvre le cotton de ce coté seulement, et que ce derniér parait aplein sur l'Envérs, melé de quelques filéts de soye, detachés de la chaine, servent a liéu ces deux matiéres; dela ces Satins paraissent un compozé de deux Etoffes de cotton et de Soye Jointes ensemble.

On fait aussi a Brousses des Velours la chaine en Soye et la treme en Cotton fabriqués dans le meme gout de ces satins; come ils sont ordinairement d'une seule couleur, on teint le cotton de la meme nuance de la Soye, pour rendre ce velours bien uni. Les francs et les Turcs en font des meubles qui revienent a bon marché.

Parmy les Etoffes de ces trois classes, il y en a de decorées au Mettier a l'Eguille et au Pinceau, d'ornemens gracieux et variés, et leurs couleurs en general se maintienent assez longtems au savonage; on les lave souvant, et ce n'est qu'aprés l'avoir esté pluzieurs fois que les couleurs s'afoiblissent sensiblement.

Ces Etoffes sont legeres et non sujetes aux Teignes; ainsi par ces divers endroits, Elles repondent assez bien a l'idée que l'autheur du Sectacle de la nature sen est formé.

Dans chaque classe il y en a de fabriquées en cotton Blanc, [f. 128r] d'autres en cotton teint, en plus ou moindre quantité, suivant que le gout ou le dessein l'exigent; neanmoins dans celles ou la Soye domine le cotton, et dans les quelles on n'employe celui cy que pour faire corps, et eparguer l'autre le cotton est plus comunement blanc que teint, come on peut le voir dans les Bourgs et les Coutonnis Brochés ou rayés de diversses couleurs; on le teint neamoins pour celles de ces deux sortes d'Etoffes que lon fait en vui et d'une seule couleur.

On Passe pluzieurs de ces Etoffes sous la Calandre pour y faire paraitre des ondes, surtout les Bourgs et les Guermessout de toute Espece; que lon Joint a ce Memoire, si elles sont peu Justes, ces Echantillons serviront a les redresser, et a doner des unes et des autres une idée plus exacte.

On observera que quelques vus de ces Echantillons ont eté pris du chéf de la piéce; on la fait a dessein, pour demontrer que Etoffes sont tramées en Cotton, et qu'elles ont la chaine toute en soye; on s'en convaincra egalement enfaizant defiler une partie de chaque echantillon.

On va deduire maintenant les observations que lon a faites savoir, sur la Methode d'ouvrir le Cotton uzitée en Levant sur celle de le teindre avec solidité et sur celle Enfin de l'associer a la Soye pour n'en faire qu'une meme Etoffe.

Methode du Levant pour demeler le cotton. On Sait que le Cotton est compozé de parties fort courtes, [f. 128 v] dou il suit que pour le filer aussi fin qu'il est possible, il faut le demeler a fonds, et eviter avec soin de le recourcir davantage; quand cette operation est bien executée, des Parties s'arrangent avéc aizance sous les doits de la fileuze, se pretent a l'Extention qu'elle leur dane en forment le fil, et aydent cette ouvrière a le faire aussi fin que sa qualite peut le permetre.

ce Principe Pozé, on Jugera sur le parallele que lon va faire de la methode des Asiatiques avec celle des français, laquelle des deux produit cet Effét avec de perfection.

Les Derniérs se servent de la carde pour ouvrir le cotton; ils le passent sur cet outil peu a peu deux ou trois reprizes, les quelles ne suffizent pas pour le demeler comme il faut; mais on ne peut le carder plus souvant, parceque les pointes de fer de la carde rongeoint et racourciroint ses parties; ainsi aprés ces trois façons, on est obligé de l'en sortir et de le filer dans l'Etat ou Il se trouve; Il en rezulte que les Ploque[1]: de Cotton sont si mal demelées, qu'on y aperçoit nombre de petits grimeaux arondis de la meme matiére, que les pointes de la carde n'ont pû saizir pour les ouvrir, ce qui rend le fil qui en provien gros et mal uni dans sa longueur.

Les Orienteaux se servent pour cette operation d'un outil qui ressemble a un archét de Basse de Viole; Il est compozé de deux Pieces de Bois creuzées, colées l'une a l'autre et renforcée de distance en distance d'une ligature de Corde de Boyeau a plusieurs tours; Elles forment dans cet Etat une barre de trois piéds et demi de long, courbée pas un bout, arondie dans son etendûe, et d'une grosseur a remplir la main; cet outil est monté d'une carde de Boyeau de moyene grosseur, tendûe avec force, pour lui donerl'Elasticité necessaire a produire l'Effet que l'on va expliquer.

Quand l'ouvrier veut s'en servir, Il s'assoit a terre sur ses jambes croizées, al la Portée du cotton qu'il va travailler; Il empoigne cet Outil d'une main, le tient couché a un pouce de hauteur du Cotton, et avec une mas-

[1] N ta. Ploques, terme de fabrique qui exprime la quantité de cotton ou autre matiére que chaque carde reçoit, et qu'on enleve a mezure qu'il est cardé.

se de Bois qu'il tient de l'autre, il frape par intervales sur cette corde, et assés fort pour la faire apuyer dun bout a lautre sur le Cotton; comme [f. 129 r] Elle est fort tendûe, l'action de la Masse lui communique un mouvement qui la fait fremir sans cesse; a chaque coup de cette Masse, elle saisit autant de cotton qu'elle en peut prendre dans sa longueur, et les vibrations non interrompûes de son mouvement l'ouvrent et le demelent peu a peu sans le rompre de la ses Parties conservent leur longueur naturele, sont tres bien separées l'une de l'autre, et dispozées au mieux a former un fil aussi fin qu'il est possible de le faire. Le mouvement de cette corde opere un autre Effet qui contribue a la perfection de ce fil; Il secoue la poussiere et chasse les Pailles et autres saletés du Cotton; sans cette proprieté ce qu'il en resteroit l'incorporeroi dans le fil a mezure qu'on le feroit, et rendroit les Etoffes Pailleuzes; de faut considerable qu'on evite parl'uzage de cet outil, aulieu qu'avec la carde on ne peutl'empecher ny le prevenir. il parait donc qu'on peut le regarder come le vrai Principe de la beauté et de la finesse des cottons filés du Levant, et meme de ceux des Indes, avec lesquels on fait ces Belles Mousselines que la Compagnie recoit tous les ans de ces Region Eloignés.

la maniére de s'en servir trés facile a aprendre, et a peu des fraix on feroit passer d'ici en france un Ouvriér en ce Genrre, pour l'enseigner aux notres.

Il seroit egalement facile d'envoyer la quantité ces Outils dont ou auroit bezoin, en attendant qu'on fut parvenû a les Imiter.

Il faut batre pluzieurs fois le cotton de la maniére qu'on vient de l'expliquer, pour reussir a le demeler, et a le netoyer a fonds de toutes ses saletés; le nombre n'en est pas determiné; on le regle sur la finesse du ctton, et sur celle du filque lon veut faire faire.

Enfin par son moyen on ouvrira plus de çotton dans un jour que dans deux avec la carde.

Si en france on rendoit l'uzage de cet outil general pour le cotton seulement, et qu'on prohibat celui de la carde, on y feroit en peu de tems de Cottons filés aussi parfaits que ceux qu'on y aporte du Levant, et en asses grande quantité pour pouvoir sepasser des derniérs; l'Etat en retireroit des [f. 129 v] grands avantages; on feroit gagner a nos ouvriérs le travail de ce filage, que nous Payons bien cher a ceux du Levant ces cottons filés couteroint moins au fabricant, et largent considerable qui sont tous

les ans du Royaume pour cet objét y resteroit, par ce qu'alors nos Manufactures ne tireroint du Levant que des Cotton en laine. Il seroit plus naturel qu'elles fussent dans cette situation que dans celle ou Elles se trouvent actuellement; en Effét on diroit qu'il manque d'ouvriérs en france, pour filer les matieres premieres; on trouveroit sans doute ridicule, que les fabricands du Languedoc fissent achetér en Espagne les laines toutes filées, au lieu faire filer dans leurs fabriques; c'est neamoins le cas de ceux qui dans les leur employent les Cottons filés du Levant, cét objét est aujourdhui dautant plus Intaressant, que la consommation de cette matiére a considerablement augmanté en france, par cette raizon ou devroit s'y atacher plus que Jamais, a perfectioner cette Partie, avec le Secours de l'outil dont on vient de parler.

On aprete tous les ans dans le Royaume du Cotton en laine de la Guadeloupe, la Martinique, Cayene et saint dominique, superrieur en qualité a celui du Levant.si a prés qu'on auroit apris en france a se servir de l'outil en question, on pouvoit sans inconvenient en introduire luzage dans ces Colonies, faire aprendre aux Negres a ouvrir le Cotton a la maniere du Levant, et aux Negresses a le filer; cette idée mize en pratique fourniroit a nos Manufactures une ressource en cotton filés qui les mettroit en Etat de se passer plustot de ceux de Turquie, et les habitans de ces de ces Colonies Jouiroint des memes avantages que nous procurons a ceux du Levant en leur achetant leurs cottons filés ces avantages seroint pour les Premiérs d'un objet plus Interessant si En egard a la grande consommation que nos fabriques et celles de l'Europe entiere, font aujourdhuy de cette Marchandize, ou les encourafeoit a augmanter la culture du Cotton dans ces Isles, afin de leur en faire produire le double et plus de celui qu'on y receuille prezentement.on est persuade [f. 130 r] quon le debiteroit aizement dans le Royaume; on le Juge ainsi par la quantité de cleui du Levant qu'il en passera cette année a Marseille; celle qu on y a expedié de Salonique seulement, va aux environs de cinq mille six cens Bales de cent vint aques lune(İ)ou de trois quintaux et demie de france, ce qui fait un objét de dix neuf mille six cens quintaux, lesquels evalués a soixante livres l'un seulement, mont ent un million cent Soixant et seize mille livres.si on ajoute a cette quantité celle qu'on y enverra encore des Echelles d'Smyrne, Acre Seyde et Chipres, le Tout ensemble fera prés de deux millions en Cotton du Levant, qui auront passé cette année le Royaume.

On a expliqué la façon douvrir le Cotton usitée en Levant, on n'a rien a dire touchant celle de le filer, par ce qu'elle n'a rien de diferent de la notre; ainsi on va passer de suite a celles de le decruzer et de le teindre avec Solidité.

On Pense dabord que le Cotton est une matiére aussi susseptible de teinture que toute autre, mais qu'il n'en est aucune de si dificile a colorer, a cauze d'une espece de glû ou crasse naturelle dont il est imbû qui l'empeche de saizir la couleur; d'ou il suit qu'il faut necessairement enlever cette glû; mais on est d'opinion qu'on ne peut y reussir sans la bien conoitre; come on a suivi cette route, on va comuniquer l'idée qu'on s'est formé de Sa nature et de ses proprietés.

On prezume que cette glu, est precizement laseve de la Plante qui produit le Cotton; qu'aprés l'avoir formé et nourri jusqu'a parfaite maturité, laquelle arrive a la fin de l'automne, Elle Sert alors a le prezerver du domage, que les Pluyes abondantes de cette raizon lui cauzeroint, si la nature toujour Sage n'avoit pourvû a Sa conservation, en donant a cette seve une qualité oleagineuze et gluante qui chasse l'Eau, et l'empeche de penetrer le Cotton.sans cette proprieté conûe de tout le monde, on le trouveroit pourri tous les ans dans sa cogue en tout oun en Partie.

Si cette glu est reelement la Seve du Cotton, tant qu'elle sert a le nourrir et que sa cogue demure fermée, elle doit etre fluide pour pouvoir cerculer dans toutes ses parties, et y porter la vie, [f. 130 v] et l'acroissement; mais desque le Cotton est formé et qu'il n'a plus bezoin de nourriture, sa coque s'ouvre, l'air y entre, il desseche a l'instant cette seve, et en la durcissant il l'unit plus etroitement a chaque Brin de Cotton; si cette hipotheze n'est pas fausse, on infere de la, que la dificulté de le decruzer par consequent celle de le teindre, procedent uniquement de la qualité oleagineuze de cette seve et de son union intime avec le Cotton quand il est parvenu a sa maturité.

Si Ceux qui ont cherché ce Secrét s'etoint dabord apliquér abien conoitre cette glû ils auroint pû voir la raizon qui rendoit cette matiére plus dificile a teindre que toute autre, et trouver plus aizement le moyen d'y parvenir; mais aulieu de prendre cette route ils y ont travaillé a l'aventure, et esperé reussir en apliquant au Cotton les memes preparations en uzage pour decruzer la laine ou la Soye; le peu de Succés de ces Epreuve leur a fait Juger qu'on seul degrain ne devoit pas suffire, ils les ont multipliés, et en ont meme choizi au Bazar des plus actifir pour vaincre la di-

ficulté; aprés bien de recherches leur Progrés s'est borné, a detacher cette glû de la superficie du cotton seulement, et a le teindre exterieurement, sans pouvoir faire penetrer la couleur Jusqu'au Centre, de la vu que celles qu'on a donné Jusquici a cette matiere ont esté peu solide la premiere lessive les Efface, ou l'air les dissipe en peu de tems divers ouvrages en cotton teint que lon fabrique en france prouvent ce fait.

On ne pretend pas lamer ceux, qui faute d'avoir etudié cette glû, n'ont peu reussir ateindre le Cotton; au contraire on doit convenir a leur decharge, qu'il ne leur estoit pas facile de la conoitre, par ce qu'elle n'a ny couleur, ny odeur, ny autre qualité sensible qui la fasse remarquer, et qu'on ne peut juger qu'elle existe que par l'obstacle a saizir les couleurs, qu'elle prete au Cotton.

On ne pretend pas blamer ceux, qui faute d'avoir etudié cette glû, n'ont peu reussir ateindre le Cotton; au contraire

Si pour teindre ce derniér solidement, il est d'une necessité absolue d'enlever toute sa glû, il n'est pas moins essentiel en l'executant, d'avoir attention de ne pas en degrader la qualité les Orienteaux qui en connoissent le danger, l'evitent avec soin, et prenent a cet Effet les precautions que lon va voir.

Methode du Levand pour Decruzer le cotton [f. 131 r]

Ils font une lessive a froid, compozée de trois cenquiemes de cendres du Bois, et deux cinquiémes de chaux vive; aprés l'avoir filtrée, Ils en gardent environ la Sixiéme partie pour l'uzage dont il sera parlé; Ils vernent un peu d'huille sur le reste de cette Lessive et remuent la tout pour le bien meler.

Desqu'elle est preparêe de la sorte, Ils y mettent le cotton, le petrissent avec les piéds l'espace de demie heure, et le tournent en tout sens pour qu'il eu dit egallement penetré.cella fait, Ils placent au fonds dune grande chaudiere de cuivre, une grille faite de deux rangs de litteaux de Bois, pozér en croix lun sur l'autre, qu'ils arrettent aux deux tiérs de la profondeur de la Chaudiére.on verne dans cette derniere la portion de Lessive qu'on a rezervée, on la remplit d'Echevaux de Cotton encore mouilles du premiers Lessivage, et on les arrange sur la grillé sans les pressier.on place la chaudiére sur le feu, on la couvre des planches, et pardessus, de pluzieurs feutres, pour empecher la Vapeur de la Lessive de sexhaler, et faire qu'elle penetre mieux les Echevaux de Cotton; on les la-

isse environ deux heures dans cette Etuve, aprés quoy on les sort de la Chaudiere on les fait refroidis, et on les lave au courant dune riviére, en les frapant avec un batoir pour les degorger, ou les etend Enfin sur des Perches expozées au Soleil pour les faire secher.

Quoiquon fasse bouillir continuellement la lessive durant cette operation, Elle ne touche jamais les Echevaux, a cauze de la grille qui les separe et qui les tient a une distance que la premiere ne peut franchir; par ce moyen son a creté que laction du feu rend extreme, n'altere point la qualité du Cotton.

On passe trois fois ces memes Echevaux dans une autre Lessive faite avec une Saude apellée Caliatach(İ) on y méts d'huille en plus grande quantité qu'a la precedente; on les mele, ensemble peu a peu en les vernant d'un peu haut dun vaze dans un autre a pluzieurs reprizes, a mezure que l'huille se divize, et qu'il s'incorpore avec la Lessive, celle cy se change en blanc de lait et en acquiért la concistence; on y ajoute une doze reglée de fiente de Brebis, liquide, et on ramue le tout pour bien meler ce dernier Ingredient; on mét ensuite les Echeveaux dans cette compozition on les foule avec les maines en tout sens environ demie heure, et on les y laisse tremper six heures; [f, 131 v] Ce tems ecoulé, on les sort de la Lessive, on les tords legerement et on les mét a Secher sans les laver.on repete trois fois le meme operation avec toutes des circonstances, et ces Lessives sont toujours a froid.

L'huile sert encore a ramolir la Glû, il la dispoze a ceder a l'activité des Sels des Lessives, qui a la faveur de ce vehicul la divizent et la detachent plus facilement; ainsi son Effét sur cette glû est une preuve de leur simpathie, et que cette dernier est oleagineuze ainsi qu'on la avancé.

On decruze de la meme maniére les toiles de cotton de quelle qualité quelles puissent etre, et on les teint ensuite en toute sorte de couleur.

Quand le Cotton est bien decruzé, la dificulté de le teindre estant sur montêe, on le prepare a recevoir les Couleurs comme on le pratique pour la laine et la soye; a quelques petites diference prês, dont les unes ont raport a son peu de (?)a saizir la teinture, et les autres a celle qu'il a de perdre facilement sa douceur naturelle.

Engalage

L'Engalage est toujours la premiére preparation qu'on lui done; lon mét dans un bain proportioné a la quantité du cotton, le huitiéme de son

poids degales bien pilées et sans choix, les noires et les Blanches estant egalement bones; on les fait bouillir quelques Instans, et on retire le bain de feu pour le laisser refroidir; quand sa chaleur est suportable a la main, on y plonge le cotton, on le foule enciron demie heure aprés quoy on le charge d'une grosse piérre pour le tenir en fonce dans ce bain, et on l'y laisse maceres vint quatre heures; on le Sort du bain, on le tords legerement et on le fait secher sans le Lave [f. 132 r]

Alunage

On le passe ensuite dans on bain d'alun, dont la doze est la meme que celle des gales, et lon suit a tous egards ce que lon apratiqué cy dessus.des que le cotton est bien séc, on le lave alors seulement pour le netoyer des saletés de ces deux preparation et on le fait encore secher.

Teinture

On le teint enfin en la couleur que lon souhaite, pourvû qu'elle soit du nombre de celles qui simpathizent avec les preparations qu'on vient de decrire; on observe les precautions d'uzage pour unir les couleurs et leur donner le fonds couvenable; pour cet Effét on passe les Echevaux sur des baguetes que lon tourne sans cesse dans la chaudiere, on les laisse bouillir le tems necessaire ou Jusqu'a ce que le bain tiré, alors on les sort, on les Evente, on les lave et on les fait secher.

On observera que depuis la premiere lessive on n'a fait bouillir le cotton que cette seule fois; la raison de ce procedé, est une suite des precautions que lon prend des le Principe pour eviter de le racornir, et d'en degrader la qualité.

Une autre remarque a faire est qu'aprés l'avoir engalé et aluné, on le fait secher sans le laver; le but de cette pratique est de le mieux dispozer a retenir les couleurs et de doner le tems aux drogues qu'on y employe de lui çomunique la vertu qu'elles ont de les fixer.

On aura pû remarquer enfin que la teinture du cotton est tres difficile; mais qu'elle est possible; les solides avantages qu'elle procureroit, paraissent donc meriter qu'on se donne des soins et que lon fasse quelque depense pour en aprofondir me Secrét, et le transmetre esuite a nos Manufactures.

Il reste encore a expliquer la methode de fabriquer les Etoffes du Levant avec le cotton et la Soye; mais on a peu de chose a dire sur cet ob-

jét, par ce qu'on la deja fait dans les observations generales concernant leur diferente compotizion, ainsi on sy raporte; on pense dailleurs que [f. 132 v] Ceux qui dirigent les Manufactures en ce genrre, n'ont pas bezoin de plus grandes lumiéres pour concevoir les divers façons d'aliés ces deux matieres, celles de les monter et de les titre sur le Mettier, relativement au dessein des Etoffes qu'ils voudront inventer au faire imiter; s'ils trouvoint quelque difficulté a l'Egard des dernieres, Il y un moyen bien simple pour L'aplanir. ils n'auroint qu'a prendre des coupons de chacune, dans toute leur largeur, les defiler et examiner avec attention les circonstances de leur melange pour s'instruire de celles qu'ils ne connoitroint pas, et si aprés cet examen, il leur faloit dautres eclaircissemens de ce Pays on feroit son possible pour les leur procurer.

Puisque le melange de ces deux matiéres reussit si bien en Levant et aux Indes pourquoy ne pourroit il pas avoir le meme Succes en france ? que des ressour es n offr et il pas a L'industrie? qu'elle quantité de nouvelles Etoffes ne peut on par imiter et meme Inventer par son moyen ? surtout avec le Secret de teintre le cotton ?. Les années que la soye manque, que les fabriques sont forcées de sarreter faute de matiere, ce malheur se feroit moins sentir, parceque le cotton y supleeroit dans pluzieurs Etoffes, les fabriques auroint le moyen de continuer leur travail, d'entretenir leurs ouvriérs, et de les empecher de porter leur Industrie ches l'Etranges pour se procurer a vivre.

On ne poussera pas plus loin les reflections que lon pourroit faire sur son utilité persuade quon nen aura pas bezoin pour la connoitre dans toute son Etendue.

N.ta(İ) l'Autheur du Spectacle de la Nature tome 6.me Entrent. s. 11 me Page 395 et.

N ta. on fait tramer partie de ces satins en fil de lin en place du cotton. Ils servent pour l'Eté on en envoye puelques Echantillons.

(İ) N ta. par les Etats du commerce d'Entrée et de Sortie que la nation de Salonique enverra cette année au Ministre on verra que la quantité de Balles de Cotton qu'on a expedié cette année pour Marseille de la dite Echelle est reelement de 5600 Balles de 120 oques lune ou environ.

(İ) N ta. Le caliatach des forces n'est autre chose que la Bourde de Barille, dont le dictionnaire du commerce donne une idée trés exacte. et la lessive du caliatach une dissolutionde cette soude a l'eau froide.

Sur la fabrication des étoffes de Turquie et les moyens de les imiter. — mai 1754.

Memoire

AFFAIRES ÉTRANGÈRES R.F. ARCHIVES

Les Asiatiques possedent depuis longtems la Methode de marier le cotton avec la soye dans leurs Etoffes

Celle de Teindre le premier solidement en toute sorte de couleurs.

Enfin, celle de L'ouvrir sans le rompre, ce qui le dispose au mieux, a estre filé vniment, et aussi fin que sa qualité peut le permettre.

Avec ces secrets, Ignorés en france, ces Peuples fabriquent plusieurs Especes d'Etoffes d'un gout si varié et si diferent de celles que lon fait en Europe, que ces qualités les y font rechercher avec empressement; ce qui nuit beaucoup a la consommation de celles cy. pour obvier a vn inconvenient si prejudiciable a nos Manufactures, le Gouvernement a prohibé de tous les tems, l'introduction dans le Royaume de celles du Levant et des Indes; malgré ces sages mesures, Il en entre quantité; la difficulté d'en avoir, ne fait qu'irriter le gout qu'on a pris pour Elles, et tous les Jours on trouve de nouveaux moyens pour le satisfaire. si a cette defence, on pouvoit Joindre vne methode sure, pour faire imiter ces Etoffes Etrangeres dans nos Manufactures, il paraît que ce double moyen arreteroit plus efficacement cette contrebande, qu'il remedieroit au prejudice qu'elle leur porte, et les enrichiroit encore, d'une nouvelle branche de Commerce qui seroit tres avantageuse a l'Etat.

On est persuadé que l'idée que lon propose ici n'est pas nouvelle; on ignore cependant si en france on a essayé de la mettre en pratique; si cella est, puisqu'on n'a pû l'executer encore, on presume que c'est faute d'avoir conû les moyens que les Orientaux mettent en oeuvre pour les produire; avec ce secours on pourroit esperer que nos Ouvriers parviendroint a les imiter en peu de tems.

Vn habile homme (1) qui a conû l'importance de ce Projet, la proposé dans vn de ses ouvrages; Il fonde son vtilité sur le double Effet qu'il produiroit, de fermer l'entree du Royaume

Apta:
(1) l'Autheur du Spectacle de la Nature tome 1me Entret. 11me Page 393 &c —

Belge — Archives du Ministre des Affaires Etrangères, t. 9, fol. 126-132 (mai 1754): "Memoire sur la fabrication des etoffes en Turquie et les Moyens de les imiter" (Ek'te sunulan raporun orijinalinin ilk sayfasıdır).

ANADOLUDAKİ BÜYÜK HANEDANLIKLAR

Prof. Dr. YÜCEL ÖZKAYA

XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılda Anadoludaki önemli bir fonksiyona sahip olan büyük hanedanlıkların âyânlar ile çok sıkı ilişkileri mevcuttur. İncelediğimiz dönemde tedibine karar verilen âyânların afv edilmeleri, hatta tayinleri konuları zaman zaman bu hanedanların istek ve arzularına göre olmaktaydı. Bazı büyük hanedanlıklara mensup aile fertleri bölgelerinde âyânlık görevlerini de üstlenmişlerdi. Bunun en açık örneklerini Karaosman oğullarında görmekteyiz.

Büyük hanedanlara devlet tarafından da büyük önem verildiği göze çarpmaktadır. Bunların mütesellimlik, voyvodalık, muhassıllık gibi görevleri de üstlendiklerini bilmekteyiz. Küçük hanedanların da zaman zaman mütesellimlik, zaman zaman da âyânlık görevlerini ifa ettiklerini görmekteyiz.

Büyük hanedanların âyânlık görevini yapan aileler ile sıkı ilişkileri olduğu gibi büyüklüklerine göre devlet nezdinde itibarları da mevcuttu. Sened-i İttifaka âyânların yanında Çapan oğulları, Karaosman oğulları gibi hanedanlar da çağrılmışlar ve âyânlarla birlikte devlet mekanizmasının yürütülmesinde görev almışlardır.

Anadoludaki bütün hanedanları burada anlatmak olanaksız olduğu için, biz burada bu hanedanların hepsini değil, her bölgeden bir ya da ikisini kısaca tanıtmayı yerinde gördük. Bunlar orta Anadolu'da Çapar-zadeler Karadenizde canikli-zadeler, batı Anadolu'da Karaosmanoğulları, Akdeniz bölgesinde Yılanlıoğulları, Güney Anadolu'da Küçük Ali oğulları ve Kozan oğullarıdır. Bunlardan ilk olarak Çapar oğullarını kısaca işlemekte yarar görmekteyiz.

A — Çapar-zadeler :

Osmanlı İmparatorluğundaki büyük hanedanlar devlete askerî, idarî, sosyal alanlarda hizmetler verirlerken, çeşitli konularda kendi bölgelerinde kuvvetli olan âyânlardan yararlanmakta ve onlara görevler vermekteydiler. Kuvetli hanedanların birisi de Çapar oğullarıdır.

Çapar oğulları da diğer hanedanlar gibi kuvvetlenip, güç sahibi olunca devlet kademelerinde görev almış, önce voyvodalık görevini, daha sonra Anadolu'nun çeşitli sancaklarında mütesellimlik görevlerini de vekil olarak ifa etmişlerdir.

Belgelerde bu ailenin lakâbı Cabbar-zadeler, Çapan oğulları, Capparzadeler, Caparzadeler, seyahat-namelerde ise Çapan oğulları, "Çoban oğulları", "Çapar oğlu" diye geçmektedir.

Çapar oğulları orta Anadolu'nun en eski ve köklü ailelerinden olup içlerinden tarih sahnesine ilk çıkanı Ahmed Beydir.

Çapar-zade Ahmed Bey'in babası Capar Koca Ömer'in 1704 senesindeki mezar kitabesinde Capar tabiri açıkca görüldüğüne göre, ailenin asıl adı Çapar'dır. Capar-zade Ahmed Bozok ve Yeniil Voyvodası olarak ün kazanmıştır. 1726 Ekiminde Capar-zade Ahmedin başına topladığı eşkiya ile halka zarar verdiği için tenkili görevi Sivas Mütesellimine verilmiş ise de[1], daha sonra afv edilmiştir. 1728 yılında Ahmed Ağa Yeniil Voyvodalığı görevini ifa ederken bölgedeki konar-göçerlerin düzenini sağlamak ve vergilerini toplamak gibi görevleri de iyi bir şekilde yerine getirdiğinden kendisine 1732'de Memalu Türkmeni Voyvodalığı ile 1741'de Bozok Sancağı Voyvodalığı görevleri verilmişti[2]. Gene, Ahmet Bey'e bu tarihte Çankırı ve Keskin kazalarında ortaya çıkan kapısız levend eşkiyasını ortadan kaldırma görevi verilmişti. Çünkü, kapısız levendlerinin belli başlı bölükbaşıları başıboş levendleri toplayıp büyük gruplar halinde etrafa yayılmışlardı. Bunların Yeniil Hassının eklerinden Pehlivanlı Cemaatine ve bu yörelerdeki aşiret halkına ve diğer kişilere zulumler yaptıkları, adam öldürme, yağma yapma gibi olaylara neden oldukları ve "Bakire kızlarından nicelerinin bikrlerini izâle ve bi-nihaye hasarete cesaret" eyledikleri, fermanlara itaat etmedikleri bilinmekte idi[3].

Bozok'ta malikanesi de olan Ahmed Bey 1742/1746 yıllarında kısa sürelerle savaşlara asker temin eden iktidar sahibi bir voyvoda olarak görülmektedir. 1734-1746 arasında da Ahmet Bey'in devletin birçok isteğini yerine getirdiğini görmekteyiz. 1734'de Yeniil Hassının eklerinden olan

[1] İstanbul Başbakanlık Arşivi, Cevdet Dahiliye, 15981.

[2] Özkaya, Yücel; XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu, Ankara, 1978, Belleten. 168, sh. 701-702. Mert, Özcan; XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara, 1980, sh. 26.

[3] Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri. 152, sh. 52, No. 1.

Kangal Menzilinin düzeni, 1741'de levend eşkiyasının tedibi, 1741-1742'de Recepli Afşarı Aşiretinin eşkiyalıklarının önlenmesi, 1744'de civardaki aşiretlere mensup eşkiyaların yakalanması görevleri Ahmed Bey'e havale olunmuş olup, o bu görevleri civardaki görevliler ile yerine getirmiştir.

Capar-zade Ahmed'e 1744'ten itibaren Bozok Voyvodası olarak değil, Bozok Mütesellimi olarak hitap edildiğini görmekteyiz. Bu arada 1745 Ekiminde seferden kaçan levendlerin yakalanması, 1746'da yerlerini terk eden aşiretleri iskân görevi de Ahmed Bey'e verilmişti.

Gösterdiği yararlılıklar ve devlete hizmetlerinden dolayı 1745 Eylülünde Ahmed Bey'e "Dergâh-ı mu'alla kapıcıbaşılığı" payesi verildi[4]. Bu arada kendisine verilen görevlerin de arttığını görmekteyiz. 1745'de savaştan kaçan Uzun Ömer'in yakalanması[5], Çankırı'daki levend eşkiyasının tedibi[6], 1746 Aralıkından çeşitli eşkiyaların ele geçirilmesi[7] görevleri Ahmed Bey'e havale olunmuştu.

Ancak, daha sonra Bozok'ta bağımsız olarak hareket ederek, mütegallibelik hareketlerine girişen, servet yığmaya başlayan Ahmet Bey'e adalet yoluna dönmesi yolunda yapılan ikazlar bir işe yaramadı. Bunun üzerine devlet görev vererek kendisinden yararlanma yoluna gitti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Sivas Valiliği, arpalık olarak da Ankara Sancağı kendisine verildi[8].

Çapar oğlu Ahmed kazandığı kuvvet ve servetini iyice artırarak ailesinin Anadolunun ortasında en büyük hanedan olmasını sağladı. 1749'da Yozgat'ta yakın mesafede Saray Köyünde bir cami, 1753 sonlarında ise gene Yozgat'ta bir medrese ile çeşitli vakıflar yaptırdı. Devlete yardımlarını, özellikle 1755'te İstanbul'daki et sıkıntısını önlemek amacıyla İstanbul'a istenilen koyunları gönderdiğini de bilmekteyiz. Daha sonra Bozok Sancağı Voyvodalığı kendisine malikane olarak verildi. Ancak, bu tarihten sonra Ahmed Bey hakkındaki yakınmalar bir hayli arttı. Ahmet Bey'e 1757'de zulumlerine son vermesi, aksi taktirde malikanesinin kaldırılacağı duyuruldu. Ama, bunun bir yararı olmadı. Bu arada Ahmed Aga Rişvan Aşiretinin mal ve paralarını da zapt etti.

[4] Mühimme Defteri, 152,sh. 32.
[5] Mühimme Defteri, 152, sh. 85.
[6] Özkaya, Yücel; aynı makele, sh. 704.
[7] Mühimme. 152, sh. 52.
[8] Ankra Etnoğrafya Müzesi, Ankara Şr.Sc. 124, Vs.153.

Halkın yakınmalarına, zaman zaman da devletin uyarılarına karşın devlet Ahmet Aga'dan vazgeçememiş, O'nun da devlete yardımları sürmüştür. O, 1758'de malikane olarak Yeniil Voyvodalığını, 1761'de Sivas Valiliğini elde etmiştir. Ancak, bir sene sonra Sivas Valiliği Silahdar Mehmed Paşaya verilmiştir. Silahdar Mehmet Paşanın yazısından sonra, devlet eski Sivas Beylerbeyisi Capar-zade Ahmed Paşa hakkında ortaya atılan suçlamaların iftira olduğunun anlaşıldığını 1762 Temmuzunda kabul etmişti[9].

1763'te Bozok Sancağını elinde tutan Ahmed Ağaya Çorum arpalık olarak verilmiştir. Ancak devlete karşı kafa tutar bir hale girince idamına karar verilmiş ve 1765'te idam edilmiştir.

Bâb-ı ali Çapar oğullarının idarî nüfûzuna son verdiği halde onların malî ve iktisadî güçlerine dokunmadı. Yalnızca Bozok Sancağı ve Memalu Türkmen Malikanelerini geri aldı. Zile hasları ve ona bağlı yerlerle Tokatdaki arsa ve dükkanlar Çapar oğulları ailesinde kaldı.

Mustafa Bey:

Ahmed Bey'den sonra Ahmet Bey'in oğlu Mustafa Bey aileyi yeniden yükseltme başarısını elde etmiştir. Ahmed Bey'in idamından sonra Diyarbakır'a kaçan ve oradan İstanbul'a gelen Mustafa Bey, 1765 Haziran Ayında Ahmet Ağa'nın metrukatını çıkarmakla görevli Abaza Mehmed Ağa'nın isteği üzerine Bozok'a gönderildi ve hapsedildi. Hapisten kaçan ve civardaki eşkiyaları yok etmede başarı kazanan Mustafa'ya Memalu Malikanesi geri verildi ve O, 1768 başında Bozok Sancağı Mütesellimliğini elde etti[10].

Mustafa Bey bölgedeki eşkiyalıkların önünü almada önemli başarılar sağladı. Bundan dolayı da 11 Mayıs 1768'de kendisine kapıcıbaşılık görevi verildi[11]. 1769 Ekiminde Mustafa Bey, kardeşi Selim Bey'i Sivas'a mütesellim tayin ettirmiş ama, 1770'de Sivas'a mütesellim olarak Zareli-zade Mehmed Paşa'nın oğlu Ali Bey atanmıştı. Ancak, Sivas Mütesselliminin gevşekliğinden dolayı eşkiya ortalığı kasıp kavurmaktaydı. Bu eşkiyaların ortadan kaldırılması için 1771 Mayısında Capar-zade Mustafa'ya bir

[9] Cevdet Dahiliye. 16592.

[10] Mert, Özcan; aynı kitap, sh. 27-35. Ahmed Bey'in idamı için bak; Vasıf.I, sh. 268.

[11] Mert, Özcan; aynı kitap, sh. 36-37 Ayrıca bk. Cevdet Dahiliye. 14122.

hüküm yazılmış, kendisine Bozok Sancağına bir vekil bırakması ve Sivas Mütesellimliğini üstlenmesi görevi verilmişti [12].

Silahdar Mehmed Paşa'nın yerine 1771'de ikinci kez Muhsin-zade Mehmed Paşa'nın saddazam olmasıyla ve Mustafa'nın 1770-1774 savaşı sırasında orduya yapmış olduğu yardımlar sonucunda ailenin şansı açılmış ve Capar-zadelerin nüfûz ve kuvveti bütün orta Anadolu'ya yayılmaya başlamıştır.

Bu arada 1776-1781 arasında Capar-zadeler ile Canikli Ali Paşa arasında olan mücadeleyi Capar-zadeler kazanmıştır [13].

Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa'ya devlete yarar sağlaması umuduyla vezirlik rütbesi verilmiş ve çeşit çeşit ikramda bulunulmuştu. Onkesiz yaşındaki oğlu Mikdad'a vezirlik ve diğer oğlu Battal Hüseyin Bey'e Amasya Mütesellimliği görevi verilmişti. Canikli Ali Paşa'nın ayrıca Kırım Ser-askerliği görevi de vardı. Oysa, o bu görevi sırasında askerlerinin bahşiş ve ulufelerini ve zahirelerinin ücretini peşin almakta, çeşitli bahanelerle de zulum yoluna başvurmaktaydı. Kırım yöresine asker yollamadığı gibi pekçok akçenin boşu boşuna harcanmasına ve ülkenin harabiyetine sebep olmaktaydı. O, kaptan paşa için tayin kılınan donanmayı da Samsun İskelesinde bekletmiş ve mevsim geçtikten sonra ve hatta otuz gün daha sebebsiz durdurduktan sonra, kendisine yapılan tehdid ve uyarı üzerine hareketa geçmişti. Ali Paşa, Kefe'de "Koca Tatar ile muharebe etmeksizin dost ve düşmana karşı geriye avdet ve ricat" ile Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürmüştü. Ayrıca "fukara ve zuafaya zulüm ve te'adî ve katl-i nüfûs ve gasb-ı emvâle cüret eylediğinden" başka, Capar-zade Mustafa ile çatışmaktan da kaçınmamıştı. Bunun üzerine 1779 Martı ortalarında Bozok Mutasarrıfı ve Yeniil Voyvodası Capar-zade Mustafa'ya yazılan hükümde bütün bu hususlar açıklanmış ve O'nun "Ya Cabbar oğlunu idâm idesiz veyahut ben üzerine varub izâle ederim kelâm-ı bâgiyânesini kağıdında tasrîh ve bu makûle evza'ın neticesi muceb-i vehamet olduğuna ve etvâr-ı asîyâneden fârig olması kenduye telkîn olundukda kemâl-i isyân ve tuğyânından" caymayacağı anlaşıldığı ifade edilmişti. Hatta, aynı hükümde O'nun "Buralarda devlet ile işim yokdur, istediğim işlerim ve nice memleket harab ederim diyerek isyânını i'lân ve iş'ar ve evvel ve ahir hubs-ı tiynet ve fesâd

[12] Ankara Şr.Sc. 157, Vs. 207.

[13] Geniş bilgi için bak: Özkaya, Yücel; Canikli Ali Paşa, Ankara, 1972, Belleten. 144, sh. 499-513.

tabiatı der-kâr" olduğu belirtilmiş ve başının kesilerek İstanbul'a yollanması görevi Capar-zade'ye havale olduğu da dile getirilmişti. Bu arada Ali Paşa'nın rütbeleri üzerinden alınmış ve üzerinde malikâne olarak bulunan Amasya Sancağı mirmirandan Amasyalı Hüseyin Paşa'ya, Trabzon Eyaleti Vezir Çerkez Hasan Paşa'ya, Trabzon Mütesellimliği Gümüşhane Emini Hafız'a, Kastamonu Mütesellimliği Ünye sakinlerinden Altıkulaç-zade Hüseyin'e verilmişti. Sivas Valisi İzzet Mehmet Paşa, Çapar-zade Mustafa Bey ile Ali Paşa'nın tedibi konusunda birlikte hareket edeceklerdi. Aynı hususlar Sivas Valisi Vezir İzzet Mehmet Paşa'ya da duyuruldu [14].

Capar-zadeler ile Canikli-zadeler arasındaki mücadele daha sonraki tarihlerde de sürmüştür. Bu mücadelenin Capar-zade Süleyman Bey zamanında da sürdüğünü görüyoruz. Örneğin 13 Ağustos 1794'de Süleyman Bey Kayseriye'ye yolladığı buyurulduda Canikli Ali Paşa'nın o tarafa uğraması halinde ele geçirilmesini emretmişti [15]. Daha sonra Trabzon Valisi olan Canikli-zade Tayyar Paşa zamanında da bu mücadele sürmüştür [16]. Sonunda Canikli-zadeler bertaraf edilmiştir.

1772'den itibaren Bozok Muzasarrıflığı ve Yeniil Hassı Voyvodalığı görevlerini ifa eden Mustafa Bey, 1773'de Kayseriye'ye Zennecioğlu Mustafa'nın yerine mütesellim olarak tayin olmuştu. O, 1773 Haziran tarihli Kayseriye'ye yolladığı buyurulduda, Kayseri'de işlerin düzenli olmasını istediğini, buradaki zalimlerin zulumlerinin önlenmesinin gerektiğini yeni atadığı mütesellim vekiline güvenilmesi ve itaat edilmesi gerektiğini duyurmuştu [17].

Mustafa Bey 1773'de Sivas Mütesellimliği görevini de üstlenmiştir. Abdi Paşa 29 Nisan 1773'de Sivas Valisidir, ancak, Vidin Muhafızlığı nedeni ile Vidin'de bulunmaktadır. Eski mütesellim Sadık Ağa'nın üzerinde ise mütesellimlik ve şubaşı şehriyeleri ile ilgili paralar bulunmaktadır. 1774 Nisanı başlarında Capar-zade Mustafaya bunların Sadık Bey'den alınması görevi verilmiştir [18].

Capar-zade Mustafa Bey bölgede kendisine yardımcı olan hanedanları da tutmaktadır. O, 1174'de mütegallibeden Kör İsmail'in öldürülmesinde

[14] Mühimme, 178, sh. 37.
[15] Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Şr. Sc. 171, sh. 259, No. 2.
[16] Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümâyûn. 4072.
[17] Kayseri Şr.Sc. 155, sh. 41, No. 1.
[18] Mühimme, 172, sh. 438, No. 1.

kendisine yardımcı olan Medazlıoğlu Ahmedi, 5 Eylül 1774'de Niğde Müteselliminliğine getirdi[19].

Orta Anadoluda konar-göçer tarzında yaşayan aşiretlerin sayısı bir haylı fazlaydı. Bunları yola getirmek görevi de Mustafa'nın görevleri arasında idi. Bu tarihlerde Kozköce Aşireti Başkanı seyyid Battal Bey zengin ve kuvvet sahibi bir kişiydi. Bu yüzden de kendisinden beşyüz silahlı süvari istenmişti. Ancak, O bunu bir türlü yerine getirmek istemiyordu. Mustafa Bey'in Battal Bey ile yakınlığı bilinmekteydi. Bu yüzden 1773 Ağustos'unda Mustafa Beye bu askeri yollaması halinde Battal Bey'in afv edileceği hususları duyurulmuştu[20].

1772-1774 tarihleri arasında devlet Mustafa Bey'den ordu için süvari, piyade askeri, hayvan (özellikle deve), güherçile temini gibi isteklerde bulunmuş ve Mustafa Bey bunları yerine getirmişti[21]. Bu hizmetlerinden dolayı Mustafa Bey taktir edilmekteydi. 30 Mart 1774'de sekiz yaşındaki oğlu Ali Rıza Beye ve 10 Temmuz 1774'de kardeşi Süleyman Beye kapıcıbaşılık rütbeleri verilmiş, kendisi 1775 başında surre emini olmuş, 12 Ocak 1775'de yeniden Kayseri Müteselliml, 1777 Ekiminde de Kırşehir Müteselliml olmuştu[22]. Mustafa Paşaya 1776'da Bağdad yöresine bin süvari göndermesi görevi verilmişti. O'da kendisinin buradan ayrılması ile Yeniil ve Kayseri'de karışıklıkların çıkacağını beyan ile kardeşi kapucubaşı Süleymanın başbuğ tayinini rica etmiş, 1778'de de Kırım savaşlarında faal rol oynamış, Sivas yöresinden istenilen istekleri yerine getirmişti[23]. O'na 1779 Martında Reyhanlu aşiretini iskan görevi de verilmişti[24].

Orta Anadolu'da büyük bir kuvvet ve nüfûza sahip olan Mustafa Bey'e civardaki eski ve yeni mütesellimlerin yolsuzluk hareketlerini ortaya çıkarmak ve onları cezalandırmak görevi de verilmişti. Nitekim, 11 Mayıs 1799'da ölmüş olan eski Niğde Müteselliminin eşya, para, altın ve mallarının hazine için zaptı görevi de O'na havale edildi[25]. O, 1780'de Çankırı'ya mutasarrıf olmuş, herkesin arzu ettiği Hasan Efendiyi buraya müte-

[19] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Dahiliye. 15537.

[20] Mühimme, 171, sh. 485, No. 2.

[21] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Askeriye. 524 34, Mühimme. 169, sh. 99.

[22] Mert, Özcan; XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapan oğulları, Ankara, 1980, sh. 38-40. Kırşehir Mütesellim olması hakkında bak: Cevdet Dahiliye. 7622.

[23] Cevdet Askeriye. 18980, Sivas Arkeoloji Müzesi, Sivas Şr.Sc.1, sh. 74, No. 2 v.b.

[24] Cevdet Dahiliye. 7622.

[25] Kayseri Şr.Sc. 160, sh. 3, No. 3.

sellim atamıştı. Ancak, Hasan Efendi hakkında Çankırı'daki bazı kişiler tarafından iftiralarda bulunulunca durum iyice incelenmiş ve sonuçta bunların doğru olmadığı ve Hasan Efendinin haklı olduğu anlaşılmış ve durum 1780 Nisanında Mustafa Beye iletilmişti[26].

Mustafa Bey'in bazı hareketleri ise devlet tarafından hoş karşılanmıyordu. Tokmak Hasan Paşa-zade Çerkez Mehmed Beyin o bölgeden bin asker yazmasına muhalefet ettiği iddiası buna bir örnektir. 22 Temmuz 1778'de bunun doğru olmadığı devlet tarafından belirtilmektedir[27]. Ancak, devlet bunu Capar-zadeyi darıltmamak için yaptığı gibi, kendisine yanlış bilgi verildiği için böyle bir sonuca varmış olabilir.

Bazı tarih kitapları O'nun zalim olduğunu ve bu yüzden idamına karar verildiğine öne sürer. Rivayetlere göre, Capar-zade Mustafa zulmünü iyice artırmış, herkesi kendisine bağladığı gibi, kendi isteği dışında hareket edenleri "Hanedanına esir" eylemiş, hatta Bozok'ta daha önceleri "Muhalif hatır-hâhı amel edenleri yıkmak "için akıl almaz çeşitli yollara başvurmuştur. O, 1782 Nisanında köleleri tarafından öldürüldü. Mustafa Bey kölelerine de çok kötü muamele yapmaktaydı. O'nun bir hırsızlık olayındaki suçlamasından dolayı köleler korku içindeydi. Bu yüzden onlar Mustafa Bey'i öldürme çaresini aramaya başladılar. Bu sıralarda tüfenk talimi için şehir dışına çıkılmıştı. Şehirden bir saat uzaklıklaki bir yerde metrisler kazmak adet olduğundan metrisler kazılmış, kırk elli kişi birden tüfenklerini ateşlemişler, bu arada Mustafa Bey vurulmuştu. Daha sonra da kölelerinden herbiri bir tarafa kaçmıştı[27].

Capar-zade Mustafa Yozgat'ta epey önemli hayır işleri yaptırmıştı. Örneğin Yozgat'ta 1772-1779 yıllarında Cami'-i Kebîr ya da Çapan oğlu Camii denilen kubbeli camiyi O inşa ettirmişti. 1780'de bu esere bir çeşme ile türbe eklenmiş ve bir de vakfiye düzenlenmiş idi. Yozgat'taki seksen dükkan, bir han, bir hamam, Sungurlu'da iki ve Salmanlı ile Yenice'de birer tane toplam dört değirmen ile civar köylerin tarla gelirleri ile caminin giderleri karşılanacaktı[28]. Görüldüğü üzere, o tarihlere kadar ismi bile pek duyulmayan Yozgat, Capar oğlu Mustafa Bey zamanında gelişmeye ve büyümeye başlamıştır. Yeni ve modern Yozgat'ın ilk temelleri Mustafa Bey zamanında ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu zamana kadar Yozgat bilinmeyen çok ufak bir yer olarak tanınmaktadır.

[26] Ankara Şr.Sc. 169, Vs. 241.

[27] Cevdet Askeriye. 15783.

[28] Tarih-i Enveri, Yazma. 1829, Atıf Ef.Ktb.Vr. 208.

Süleyman Bey:

Süleyman Bey Mustafa Bey'in ölümünden bir süre önce İstanbul'a gitmişti. Mustafa Bey ölünce, Sadrazam İzzet Paşa'nın da isteği ile I. Abdülhamit mühürdar ve hazinedar İsmail Efendinin Bozoka mütesellim olmasını istemiş, ancak, Süleyman Bey bir milyon dokuzyüzbin kuruş ödemeye söz verip, kendisini bu göreve atatmıştı[29].

Capar-zade Mustafa ölünce devlet O'nun mal varlığının zaptı cihetine gitmiştir. Bu amaçla O'nun yerine dergah-ı mualle kapıcıbaşısı unvanıyla buraya atanmış olan Süleyman Bey'e 1782 Ekimi sonlarında yazılan hükümde, Mustafa Beyin durumu hakkında sual ve cevap verilmesi amacı ile İstanbul'dan mübaşir gönderildiğini ve Süleyman Bey'e hitaben de bir emirin çıkarıldığını, ancak Süleyman'ın gönderdiği yazıdan Mustafa Bey'in oğlu Ali ile babasının hazinedarı ve mühürdarı Hacı İsmail ve Binbaşı Mustafa'nın suçsuz olduklarının anlaşıldığı ve bunların duruşmalarına gerek kalmadığı açıklanmıştı[30]. 1782 Kasım'ında da Yeniil Voyvodası ve Bozok Mutasarrıfı Süleyman'a kardeşinin mallarının hazine adına zaptı hususları yinelenmişti. Süleyman Bey, İstanbul'a gönderdiği cevapta, bu işlerle uğraşacağını açıklamıştı[31]. Aynı hususlar 1786 Şubatı başlarında da Süleyman Bey'e yazılmıştı[32]. Aslında Süleyman Bey, Mustafa Beyin mallarının değerinin hepsini değilse de önemli bir miktarını hazineye yollamıştı. Süleyman Bey 1786'ya kadar devlete 1.474.456 kuruş ödemiştir[33].

Süleyman Bey, 1786'ya kadar olan bu süre içerisinde kardeşinin borçlarını ödemesinin yanında devletin verdiği pekçok görevi de yerine getirmiştir. 1783 Kasımı ve Aralığında Kuruçay'daki eşkiyaların ortadan kaldırılması[34]. 1785 Ocağında Develi tarafındaki eşkiyaların[35], gene 1785'te Köprüköy adlı köydeki eşkiyaların, Karakeçilü Köyü'ndeki mütegallibelerin ortadan kaldırılması[36] görevleri Süleyman Bey'e verilmişti. Ayrıca, Süleyman Bey eşkiyalık hareketlerine kalkan aşiretleri tedip görevini de

[29] Mert, Özcan; XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapan oğulları, Ankara, 1980, sh. 45-48.

[30] Mühimme. 181, sh. 96, No. 1.

[31] Mühimme. 181, sh. 96, No. 2, sh. 101, No.2.

[32] Mühimme. 183, sh. 221, Hüküm. 661.

[33] Mert, Özcan; aynı kitap, sh. 49-50.

[34] Mühimme. 182, sh.7, sh. 23.

[35] Mühimme. 182, sh. 33, No. 2.

[36] Karakecili Köyü sakinlerinden zalim ve derebeylik iddiasındaki Köprülü oğlu Hacı Ali ve yardımcılarının cezalandırılması Süleyman Bey'e emredilmişti: Ankara, Şr.Sc. 175 Vs. 136.

yükümlenmiştir. Rişvan Aşireti eşkiyası İzmir Kervanı'nı yağmalamakta, kervandan pekçok malları ellerine geçirmekteydiler. 1785'te Capar-zade Süleyman'a yollanan hükümde, bu aşiretin devlet hazinesine 1500 kese akçe vermeleri ve 1198 (1783-1784) senesi "mal-ı miri"sini malikane mutasarrıfına ödemeleri halinde afv edilecekleri açıklanmıştı[37]. Süleyman diğer taraftan Pehlivanlı Aşiretinin devlete olan borçları ile de ilgilenmekte idi[38]. Çankırı'daki aşiretlerin özellikle Kürt zümresinden olanlarının zulümleri bu sıralarda epey artmıştı. Bunların Rakkaya gönderilmeleri ve orada iskanları görevi de Capar-zade Süleyman'a verilmişti. Pehlivanlı Aşiretinin yanı sıra Süleyman Bey bunlarla da meşgul olacaktı[39]. 1785 Mayıs'ında Capar-zade Süleyman'a yazılan hükümde, Çankırı'daki mütesellim ve eşrafla birlikte Çankırı'daki eşkiyaların baskın yolu ile ele geçirilmesi önerilmişti. Bu konuda Süleyman Bey ile İstanbul arasında yazışmalar da olmuş. Süleyman Bey'e Çankırı Sancağı'nın kendisi tarafından yönetildiği, bu yüzden buradaki halkın tarafından korunması gerektiği hatırlatılmıştı[40].

İmparatorluktaki posta işleri XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da tatarlar vasıtasıyla yürütülüyordu. Ancak, bu tarihlerde ulakların doğrudan doğruya görev yerlerine gitmedikleri ve çevrelerine çeşitli zararlar verdiklerini de bilmekteyiz. Örneğin bu tarihlerde Erzurum, Diyarbakır-Sivas-Kayseri taraflarına memur olan ulaklar yol güzergahından çıkmakta ve çevrelerine zulümler yapmaktaydılar. Bu tarihlerde Bozok'ta menzilhane ve menzil atı yoktur. Ancak, gene de tatarlar yol dışına çıkarak Bozok'a uğramaktaydılar. Bu tip hareketlerin önlenmesi de 8 Ağustos 1787'de Süleyman Bey'e havale olunmuştur[41]. Daha sonraki tarihlerde de bu tip olaylar oldukça Süleyman Bey görevlendirilecektir[42].

Capar-zade Süleyman 1785 Kırım gailesinde önemli rol oynadığı gibi, 1787'de başlayan ve 1792'de biten Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya sa-

[37] Mühimme. 183, sh. 86, Hüküm. 266.

[38] Mühimme. 183, sh. 110, Hüküm. 349. Bu hükmün suretleri Erzurum Valisi Vezir Hacı Ali Paşa'ya, Maden Emini Aşiretine, Maraş Beylerbeyisine ve diğer aşiret görevlilerine yollanmıştı.

[39] Mühimme. 183, sh. 103, Hüküm. 328, sh. 133, Hüküm. 413.

[40] Mühimme. 183, sh. 39, Hüküm. 133.

[41] Kayseri. 165, sh. 30, No. 2

[42] İznikmid-Ankara-Bozok-Kayseri-Elbistan-Maraş-Ayıntap-Haleb güzergahı üzerindeki görevlilere ve Süleyman Bey'e tatarların ve menzillerin düzeni konusunda 1797'de görevler verildiği gibi 1799'da ordudan İstanbul'a ve İstanbul'dan orduya gidecek tatarların Tarsus Limanı'ndan yola çıkmamaları, bu tür bir hareketin onbeş-yirmi günlük bir geçikmeye sebeb olduğu hatırlatılmıştı: Kayseri. 176, sh. 165, Kayseri. 178, sh. 46.

vaşlarında da devlete büyük yardımlar sağlamıştır. 1789'da Capar-zadeye yollanan fermanlardan askerin bahardan önce orduya gönderilemediği ve bu yüzden savaş zamanında başarı sağlanamadığı açıklanmaktaydı. Savaşın 1787'den 1790'a kadar uzamasının nedeni devlete göre budur. 1787 Ekim'inin sonlarında Süleyman Bey'e ve Ankara'daki görevlilere yollanan fermanda bu hususlar açıklanmakta, bazı askerlerin önce, bazılarının sonra gelmesinin iyi olmadığı, bunun sonucunda orduda yeteri kadar asker bulunamadığı, bu yüzden 1790 Haziran'ından önce askerlerin orduda bulunmasının gerektiği açıklanmaktaydı. Bu konuda Capar-zade Süleyman Bey'e yazılan hatt-ı hümâyûnda Capar-zade uzun uzadıya övülmüştür[43].

Capar-zade Sivas, Viranşehir, Kırşehir, Amasya, Aksaray, Niğde, Bozok, Ankara, Çankırı, Çorum, Kayseri sancaklarının kaza ve nahiyelerinin ve köylerinin savaşan ve eli silah tutanlarının orduya gelmeleri için gayret sarf edecekti. Bu hususlar Capar-zade Süleyman'a ve Ankara Sancağındaki Murtazabad, Ayaş, Yabanabad, Çubukabad, Haymanateyn kazalarının görevlilerine de yazılmıştı[44]. Süleyman Bey bu askerleri sürmekle yükümlü idi ve 1790'da bizzat Balkan Yarımadası'nda savaşa katılmıştı. 2 Aralık 1790'da savaştan geri dönerden İstanbul'da kendisine büyük mirahorluk rütbesi verildi ve kürk giydirildi. Süleyman Bey cephede ve İstanbul'da iken büyük oğlu Abdülfettah Bey Bozok'ta O'nun görevlerini yerine getirmişti[45]. Süleyman Bey yok iken, o, 1789 Aralık'ında Aci Aşiretinin vergilerini toplamış[46], yirmi deveyi Haymanateyn'den Süleyman Bey adına temin ettiği gibi[47], Şorba'dan da yirmiüç deveyi temin ile uğraşmıştı[48].

[43] "Göreyim seni emr-i şerîfim mucebince amel ve hareket ve bu hidmet-i dîn-i mübînde gayret ve sadakat eyleyesin ve zikr olunan mahallerin mecmu'-u asâkiri ihrâcına sa'y ve muhalefet edenleri siyâset ve te'dîb eyleyerek sen dahi sene-i sabıkadan ziyâde asker ile gelmeye ve vakt-i mezbûrda ordu-yu hümâyûnumda bulunmağa gayret eyleyesin. Kusur etmeyesin". Ankara, 181, Vs. 162, Ankara bak. Ankara, 181, Vs. 179 "İsticâl mübârek hatt-ı hümâyûn şevket-makrûnun suretidir: İşbu emr-i şerîfimin muktezası üzere amel ve hareket olunup zin-hâr hilâfına cesaretden mücânebet olunsun. Kusur eyleyenleri tashîh idüb haklarından geleceğim mukarrer bilinsün." Ankara, 181, Vs. 179.

[44] Ankara Şr.Sc. 181, Vs. 166.

[45] Mert, Özcan; XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, sh. 52.

[46] Ankara Şr.Sc. 181, Vs. 80.

[47] Ankara, 181, Vs. 93. Abdülfettah Kayseri'de de aynı işlemleri yapmıştır: Kayseri Şr.Sc. 167, sh. 104.

[48] Ankara Şr.Sc. 181, Vs. 95.

1791 Haziran'ın başlarında da kuvvet ve zenginliği nedeniyle Süleyman Bey "Sefer-i Hümâyûna" asker sürücüsü olmuş ve Ankara'ya mütesellim olarak Tiryaki Mustafa'yı atamıştı[49]. 1791'de Süleyman Bey'in gene Balkanlara Anadolu'dan asker sürdüğünü ve cephede savaştığını bilmekteyiz. Bu tarihlerde de Bozokta işleri gene büyük oğlu Abdülfettah yürütmüştür. 1791'de 1790'da yapılan hataların tekrarlanmaması yoluna gidilmiştir. 1790'da orduya zahire taşımak için gerekli araba, deve, katır, at bulunamamaktaydı. Gelenler ise hiç işe yaramayan cinstendi. Ayrıca, istenilen asker ve malzemeler bu yerlerin "Belli başlı sahib-i nüfûzundan matlûb olunmayub heman mutad üzere zabıtân ve vücûh-u ahali"den istendiğinden yeteri kadar ve sağlam olarak sağlanamıyordu. Oysa istenilen malzemeler için halk yerine kaza âyânlarına başvurulmuş olsa idi bu güçlüklerle karşılaşılmaz idi. Bu hususlar 1790 Aralık'ında Capar-zade Süleyman'a duyurulmuş ve 1791'in tedbiri bu tarihlerde alınmıştı[50].

1791 için asker istekleri, 1790'nın sonunda başlamıştır. 1790 Kasımı sonlarında Capar-zade Süleyman'a ferman ve hatt-ı hümâyûn gönderilerek asker istenmiş ve kendisi gösterdiği başarılardan dolayı tebrik edilmiştir[51]. 23 Şubat 1791'de Çapar-zade Süleyman Sivas, Ankara, Amasya, Çorum, Bozok, Çankırı, Kırşehir, Niğde, Kayseri, Aksaray, Bolu sancaklarından asker sürmekle görevlendirilmişti[52]. 29 Ocak 1791'de de Kayseriden istenen beş devenin henüz gönderilmediği, bunların ya ücretlerinin ya da kendilerinin gönderilmesi işi de Süleyman Bey'e havale edilmişti[53]. Askerlerin giderleri için kaynak bulmak gerekiyordu. Askeri giderlerin bir kısmı Yeniil Hassı gelirlerinden sağlanıyordu. Örneğin Süleyman Bey yazacağı ikibin süvarinin ulufe ve tayinatları için gerekli olan 116.843 kuruşun 65.225 kuruşunu Yeniil Hassı Mukataasının 1203 (1788-1789), geri kalan 51.226 kuruşunu da 1204 (1789-1790) malından sağlayacaktı[54].

[49] Ankara Şr.Sc. 178, Vs. 92.

[50] "Husûs-u mezbûru nâ-ma'lûm müflis ve müzevir deruhdecilere ihâle ve re'aya ve ahaliden aldığı akçeyi ekl ü bel' ve rehis baha ile bir mikdar işe yarar deve tedarik ve bu vecihle ordu-yu hümâyûma gelmek lazam olur ise livâ-i mezbûr dahilinde vâki' kazaların âyânlarına selamet ve necât muhal olduğu ifade ve tefhîm ederek ona göre amel ve hareket" edilmesi ve istenilen devenin bunlar vasıtasıyla tedariki ahaliden çıkan akçenin hiçbirinin harcanmaması, âyân, kadı ve zabit üçlüsü ile "vücuh-u ahali ve iş erleri"nin birlikte çalışmasının iyi olacağı üzerinde durulmaktaydı: Kayseri Şr.Sc. 167, sh. 118, No. 3.

[51] Kayseri. 167, sh. 122, No. 2.

[52] Kayseri. 167, sh. 124, No. 1.

[53] Kayseri. 167, sh. 141, No. 2.

[54] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Askeriye. 5761.

1790 yılında Anadolu'da bulunduğu sıralarda Süleyman Bey Orta Anadolu'da düzeni sağlama konusunda çalışmalar da yapmıştır. Karaviran Köyü halkından Hacı Ali oğlu Mehmed'in yirmibeş kişilik grubu ile Şabanözünde âyânlık iddiasında bulunması üzerine bunların mahkemeye çıkarılması görevi[55], Kayseri'de zulumlerde bulunan eski mütesellimin tedibi de[56] Süleyman Bey'e verilmiştir.

1790-1792 yılları arasında Süleyman Bey'e Anadolu'dan dörtbin asker, hayvan, araba, zahire temini görevleri verilmiş ve Süleyman Bey bunları büyük oğlu Abdülfettahın da yardımı ile yerine getirmişti[57]. Süleyman Bey bunları Sivas, Ankara, Çorum, Bozok, Çankırı, Kırşehir, Nigde, Kayseri, Aksaray, Bolu sancaklarından sağlamıştır. III. Selim Süleyman Bey'e bu çalışmalarından dolayı teşekkür etmiş ve O'nu çalışmalarından dolayı övmüştür.

Avusturya ile 1791'de barış yapılmıştı. Ancak, henüz Rusya ile barış yapılmamıştı. Bu yüzden bir an önce sonuca gitmek amacı ile 1792 baharında da Süleyman Bey'e başvurulmuştur. 6 Şubat 1792'de orduya gelinmesi için o da Ankara'ya bir buyruldu yollamıştı[58]. 1792 baharında da Süleyman Bey Rumeli'ye gitmiştir. Artık, orta Anadolu'daki işleri O'nun yerine büyük oğlu Abdülfettah yapmayı ikinci kez yeniden yükümlenmiştir. 1792 Haziranında Abdülfettah Bey'e Ankara kazalarından Çukurcak, Yörükan-ı Ankara, Ayaş, Yabanabad, Haymanateyn kazalarında geriye kalan askerlerin gönderilmesi, firarilerin bir an önce ele geçirilmesi ve ordudan izinli gelenlerin orduya iadesi görevi verilmişti[59]. 1792 Temmuzunda Abdülfettah Bey bu isteklerin yerine getirilmesi için buyuruldular yolladı[60].

[55] Çankırı Şr. 20, sh. 11, No. 3, sh.13, No. 1, sh. 12, No. 1.

[56] Kayseri'deki eski mütesellim, Tutrakan Muhafızı ve Kayseri Mutasarrıfı Hacı Osman paşa'ya Kayseriyeye ile ilgili gelirleri yollamakta ve Kayseri'de karışıklıklar çıkarmaktaydı. 1790'da Kayseriyeye Abbas Aga-zade seyyid Mehmed mütesellim olmuştu. 1790 sonlarında Süleyman eski mütesellimin tedibi ile uğraşmak görevini yükümlenmişti: Kayseri Şr.Sc. 167, Sh. 137.

[57] Sivas Şr.Sc. 5, sh. 17, 21, Sivas Şr.Sc. 3, sh. 240, 244, 245, 246, Ankara. 182, Vs. 200, 201, 211, 238, Ankara Şr.Sc. 181, Vs. 167, 168, 180, 184, 171, 176, 185, 190, 205, 206, 219, 220, 221, Ekin Şr.Sc. 1, Vs. 174, Kayseri Şr.Sc. 167, sh. 104, 118, 122, 124, 141, 135, 136, 137, Cevdet Dahiliye. 18496, 5598, Hatt-ı Hümâyûn. 55971, 55963.

[58] Ankara. 181, Vs. 171.

[59] Ankara. 178, Vs. 83.

[60] Ankara. 178, Vs. 82.

1792 baharında Capar-zade orduya katılmak için Anadolu'dan askerleri ile hareket etmişti. Capar-zade Süleyman'a geçtiği kazalardan askeri için tayinat verilmekteydi. Ancak, bazı sergerdeler bunu suistimal etmekte ve halkı soymaktaydılar. Bunlar aldıkları yiyeceklerin parasını vermedikleri gibi "Bilâ-emr-i ali Cabar-zade askeriyüz deyu" zorla tayinat almakta, üçer, beşer gruplar halinde kasaba ve köylere yerleşmekte ve halkın bakkal ve diğer dükkanlarından eşyalarını zorla almakta, halkın perişan olmasına neden olmaktaydılar. Bu yüzden 15 Mayıs 1792'de Capar-zâde Süleyman'a sergerdelerin bu tip hareketlerinin önlenmesi, bunların vardıkları yerlerde "emr-i şerîf" gereğince biçilen rayiç gereği herşeyi ücret karşılığında almalarının ve halka zulümlerinin önlenmesi hususları duyurulmuştu[61].

Capar-zadeler Orta Anadolu'da çok büyük bir güç haline gelmişlerdi. Mütesellimlerin atanması hususlarında bile artık bu aileye danışılıyordu. 1793'de Ankara Sancağı arpalık olarak Anapa Muhafızı Vezir Mustafa Paşa'nın üzerinde bulunmaktaydı. Daha önce Ankara'da mütesellim olan Gökmen İsmail çeşitli zulumlerde bulunduğundan bu görevden alınmıştı. 1793 Ekimi başlarında Süleyman Bey'e yazılan bir fermanda 1793 Kasımı esas olmak üzere Ankara'ya Hacı Mehmet Ağa'nın atandığı duyurulmaktaydı[62]. O da bunu Ankara'daki görevlilere buyrultu ile duyurdu[63]. Aynı tarihte Süleyman Bey'e Şorbadaki zalimlerin ele geçirilmesi görevi de verilmişti[64].

Capar-zade Süleyman'ın Diğer Çalışmaları İle XIX. Yüzyıldaki Savaşlardaki Yardımları :

Süleyman Bey bölgede yalnızca posta teşkilatı, asker sağlanması, eşkiya tedibi gibi işlerle değil, çok çeşitli işlerde uğraşıyordu.

1791-1793 yılları arasında Ankara'daki zeamet ve timar sahiplerinden çocuksuz ölenler ya da yerinde bulunmayanların yani sahipsiz timarların 1791-1793 senelerine ait gelirleri İrad-ı Cedîd Hazinesi için toplanacaktı. 14 Ağustos 1793, Süleyman Bey'e de bu konuda bir emir yollanmış[65] ve 1 Eylülde Süleyman Bey Ankara'ya yolladığı buyurultuda bu tip timarların gizlenmemesi, gelirleri kimlerin üzerinde ise İrad-ı Cedîd Hazinesi adı-

[61] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Askeriye. 8054.

[62] Ankara, 185, Vs. 328.

[63] Ankara. 185, Vs. 330.

[64] Ankara. 185, Vs. 371.

[65] Ankara, 185, Vs. 261.

na zapt edilmesini istemişti[66]. 1793 Ekiminde de Süleyman Bey'e Ankara, Saruhan sancakları, Yabanabad ve diğer yerlerdeki timarlara müdahelelerin önlenmesi emredilmişti[67]. Süleyman Bey'e, 25 Mart 1794'de te Kayseri için aynı hususlar duyurulmuş, O da bir buyruldu ile buna riayet edilmesi gerektiğini Kayseri'ye iletmişti[68]. Süleyman Bey'in aynı tarihlerde Kayseri'deki timar anlaşmazlıklarını, timarlara karşı olan tecavüzleri önlemek için çalışmalar yaptığını bilmekteyiz[69]. Süleyman Bey'in sonraki tarihlerde de Kayseri'deki timarların bu şekildeki gelirlerini İrad-ı Cedîd için kaydettiğini bilmekteyiz[70].

Süleyman Bey'in ölen âyân ve mütesellimlerin zimmetlerindeki mal ve paraları devlet hazinesi için zaptettiği de bilinmektedir. Kayseri Âyânı Zenneci-zâde Mustafa öldüğünde üzerinde Karaman Eyaleti cizyesi malından olmak üzere üzerinde 8.500 kuruş bulunuyor idi. Bunun hepsinin hazine için zaptı görevi 25 Ağustos ve 26 Kasım 1794 tarihlerinde Süleyman Bey'e havale olunmuştu[71]. Bu vergi borcu 1786'tan itibaren beşyüz kuruşluk taksitlere bağlanmış, bunun Zenneci-zadenin (Mustafa Bey) çocuklarından alınması için çalışmalar yapılmıştı. Bu borcun bir kısmı da ödenmişti. Geri kalanının tahsili için 1794 Aralıkında Süleyman Bey'e bir ferman gönderildi[72]. 1795 Mayısında da Süleyman Bey'e Zenneci-zade Mustafa'nın oğulları Ali ve Mehmed'den geri kalan 3500 kuruşun alınması istenmiştir. Aslında bu borç 8.500 kuruş olup, 5.350 kuruşu daha önce ödenmişti[73]. 1800'de de aynı hususlar yinelendiğine göre[74] bu borç henüz ödenmemiştir.

Süleyman Bey'in adaletin sağlanması konusunda da önemli çalışmalar yaptığını biliyoruz. O yalnızca Müslümanlar arasında değil, Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu konuda sayılamayacak kadar çok örnek vardır. Örneğin Ankara'daki Bedros adlı zimminin Bezir-hane diye adlandırılan Yağhanesinde kiracı olan Karabet'in 1793'ten beri kira vermemesi ve burayı zapt etmesi yolun-

[66] Ankara 185, Vs. 262, 274.
[67] Başbakanlık Arşivi Ahkam Defteri. 106, sh. 38, No. 1.
[68] Kayseri, 171, sh. 171, No. 1.
[69] Kayseri. 171, sh. 232.
[70] Ankara. 185, Vs. 289, No. 3, Kayseri, 177, sh. 12.
[71] Kayseri, 171, sh. 210, 257.
[72] Kayseri, 171, sh. 263.
[73] Kayseri, 171, sh. 312.
[74] Kayseri, 173 sh. 11.

daki şikayet üzerine, konunun "Meclis-i Şer'e" getirilmesi ve kiracının borcunun ödenmesinin sağlanması görevi Süleyman Bey'e bırakılmıştı[75]. Süleyman Bey'de konunun çözümlenmesi için Ankara'ya buyrultu yollamıştır[76]. Gene Ankara'dan Bedros adlı bir zimminin Ankara'daki Kirvork ve Mehmed'ten şikayeti üzerine konunun çözümü Süleyman Bey'e verilmişti. Bedros borç karşılığı rehin olarak verdiği beşyüz kuruşluk yüzük ve eşyaları bu şahıslardan bir türlü alamamaktaydı. 1794 Hazirınında durum Süleyman Bey'e havale olunmuş[77], O da bir buyrultu yazarak rehin malların sahiplerine verilmesini emretmiştir[78]. Daha sonraki tarihlerde zimmiler arasındaki miras anlaşmazlıklarını[79], ölen kişilerin alacaklıların mirascılar arasında-Müslümanlar-paylaşılması olayları ile de Süleyman Bey ilgilenmişti[80].

Süleyman Bey zimmilerin dışındaki Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların halli ile de uğraşmaktadır. Örneğin Kayseri'deki Mükrimin Mahallesi'nden Şerife Zarife adlı kadının altınlarının geri alınıp, kendine iadesi olayı 1794 Nisanının sonlarında Süleyman Bey'e havale olunmuştu[81]. O 1793'de Ankara'da eşkiyalık olaylarını bertaraf ederken[82] Şabanözünde de aynı tip olayları önlemekle görevlendirilmişti.

Süleyman Bey âyânların ve âyânlık iddiasında bulunanların cezalandırılması ile de yükümlü tutulmuştur. Örneğin Ayaş Kazasında Müftü Abdülhalim Oğlu'nun âyânlık iddiası nedeni ile yaptığı zulumlerin önlenmesi için 1795 ve 1796'da Süleyman Bey'e fermanlar yollanmıştı[83]. Ayaş'ta birkaç senedenberi âyânlık iddiasında bulunan kişilerin cezalandırılması 1797 Nisanı ortalarında Süleyman Bey'e bırakılmıştı[84]. 1 Mart 1798'de Ankara'daki Yörükan-ı Ankara Voyvodasının zulümlerinin önlenmesi de Süleyman Bey'in görevleri arasında görülmektedir[85]. Çankırı'da,

[75] Ankara, 187, Vs. 271.
[76] Ankara, 187, Vs. 275.
[77] Ankara, 187, Vs. 272.
[78] Ankara, 187, Vs. 273.
[79] Ankara, 190, Vs. 280.
[80] Ankara, 190, Vs. 281.
[81] Kayseri, 171, sh. 264, No. 1.
[82] Ahkam D. 166, sh. 27, 50.
[83] Ankara. 173, sh. 119, 166.
[84] Ankara, 189, Vs. 214.
[85] Ankara, 207, Vs. 219.

Çankırı Âyânı Hacı Mehmed'in cezalandırılması işi de 1800 Martında Süleyman Bey'e verilmiş[86], sonraki tarihlerde de 1805'de Çankırı Müftüsünün sürülmesi emri de Süleyman Bey'e yazılmıştı[87].

Süleyman Bey, koyun sevki, İrad-ı Cedîd ile ilgili vergilerin toplanması konularında da devlete yardımcı olmuştur. 1797 Eylülünde Erzurum'dan Haymana'ya gelmiş olan yirmiikibin koyunun İstanbul'a getirilmesi için gerekli ihtimamı göstermesi Süleyman Bey'e havale olunmuştu[88]. Gene 16 Aralık 1799'da Kayseri'den ikibin koyun ile[89] ordu için 37.094 mıh ve 14.670 nalın sağlanmasında Süleyman Bey yardımcı olacaktı.[90].

1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgâli nedeniyle Fransa'ya karşı yapılacak savaşta, devlet bütün Anadolu hanedan ve âyânlarına başvurmuştu. Bu savaş nedeniyle Capar-zâdenin devlete büyük yardımlarda bulunduğu görülmektedir. 1798 sonu ile 1802 yılları arasında Capar-zâde Süleyman'ın orta Anadolu kazalarından Ankara, Çankırı, Bozok'tan, Pehlivanlı, Boynu İncelu, Su Şereflu aşiretlerinden ikibin süvari ve ikibin piyade göndermesi istenmişti. Bu konuda kendisine bölgenin güçlü âyânları ve hanedanları yardımcı olacaklardı[91]. Özellikle, 1800'de Capar-zâde Süleyman'dan orduya zahire ve hayvan sevki konusunda çok yararlanıldığı göze çarpaktadır[92]. Ancak, bu arada asker toplanması, mühimmat tedariki gibi konularda pekçok yolsuzluk hareketleri de ortaya çıkmıştır. Bunların önlenmesi için de Süleyman Bey'den yararlanılmıştır. Ankara Sancağı kazalarından emr-i alî ile istenilen askerler ve savaşla ilgili mühimmat ve zahirenin Yörükan-ı Ankara, Şorba, Çubukadad, Murtazabad kazalarına isabet edenden çok fazlasının buradaki âyân ve derebeylerince kendi çıkarları için toplandığı anlaşılmış idi. Âyân ve derebeyleri bu fazla zahire ve mühimmatı kendi çıkarları için harcamaktaydılar. Bunların ya da karşılığı olan paranın bun-

[86] Çankırı. 20, sh. 11, No. 4.

[87] Çankırı. 22, sh. 35.

[88] Ankara. 190, Vs. 232.

[89] Kayseri. 176, sh. 189.

[90] Kayseri. 177, sh. 108.

[91] Ankara. 191, Vs. 209, 210, 211, 237, 252, 257, Kayseri. 167, sh. 140, Kayseri. 176, sh. 45, 203, Çankırı. 20, sh. 94, Kayseri. 177, sh. 24, Cevdet Askeriye. 34975.

[92] Ankara. 189, Vs. 94, 96, 127, 128, 248, 249, 251, 256, 260, Ankara. 190, Vs. 110, Ankara. 191, Vs. 265. Ankara. 192, Vs. 227, Ankara. 183, Vs. 23, 26, 73, 82, Ankara. 194, Vs. 129, 142, 148, 143, 166, Ankara. 195, Vs. 200, Kayseri. 176, sh. 60, 136.

lardan geri alınması görevi 1799 Aralıkında Capar-zâde Süleyman'a verildi[93].

Capar-zâde Kayseri'de bulunamadığından ve eski mütesellim Salih Bey yeterli olmamasından dolayı-Süleyman Bey bunun yerine 1799 Ocakında Ömer Bey'i buraya mütesellim atamıştı[94]. 1800'de Kayseri Sancağı Anapa ve Sogucak Muhafızı Vezir Osman Paşa'nın mutasarrıflığında idi. Capar-zâde Süleyman Mütesellim olarak Kayseri'de bulunamadığından 1800 Haziranında buraya mütesellim atamış[95], ancak esas yönetim kendisinde bulunduğundan 1800 Kasımında Kayseri Hassının 1214 (1799-1800)'e ait beşyüz kuruşluk iltizam bedelini toplaması kendisine hatırlatılmıştı[96]. Süleyman Bey yalnızca Ankara ve Kayseri'de değil, Çankırı'da da yönetici olarak önemli bir role sahipti. 1803'te Anapa Muhafızı ve Çankırı Mutasarrıfı olan Ali Paşa, Capar-zâde Süleyman'ı Kayseri'yeye mütesellim olarak bırakmış[97], O da yerine yine Salih Bey'i mütesellim olarak atamıştı[98]. Aynı tarihte Kayseri'de daha önce mütesellimlik yapan ve halktan zorla salyane toplayan Emir oğullarının cezalandırılması işi de Süleyman Bey'e bırakılmıştı[99]. O, 1800 Ağustosunun ilk günlerinde Çankırı'ya Mehmet Sadık Beyi[100], 1801 Aralıkında ise Ali Bey'i mütesellim olarak atamıştı[101]. Bu tarihten sonra Çankırı'da pekçok işin yapılmasında Süleyman Bey'in görevlendirildiğini bilmekteyiz.

Süleyman Beyin kethudası Abdullah Aga, 10 Ocak 1800'de emrindeki askerin yönetimi ve karakol hizmetlerindeki başarısından dolayı kapıcıbaşılık rütbesi ile taltif edilmişti[102].

Bu tarihlerde Capar-zâde Süleyman Bey'den yakınmalar da olmuyor değildi. Örneğin Sivas Sancağına bağlı Erba Kazası halkından yüz kişi İstanbul'a gelmiş ve Süleyman Bey'den şikayetlerini dile getirmişti. Devlet 29 Ocak 1800'de durumun incelenmesi için girişimlerde bulunmuştur[103].

[93] Ankara, 192, Vs. 217.
[94] Kayseri, 176, sh. No. 2, sh. 25, 29, 75, 84.
[95] Kayseri, 177, sh. 64.
[96] Kayseri, 177, sh. 131.
[97] Kayseri, 179, sh. 50.
[98] Kayseri, 179, sh. 63.
[99] Kayseri, 179, sh. 67.
[100] Çankırı, 20 sh. 75.
[101] Çankırı, 20, sh. 76.
[102] Cevdet Dahiliye. 16265.
[103] Cevdet Dahiliye. 7817.

Capar-zâde Süleyman'ın dağlı eşkiyasının ortadan kaldırılması sırasında 1796-1797, 1801-1803 yıllarında asker göndererek devlete önemli ölçüde yarar sağladığını bilmekteyiz[104]. Bu arada Süleyman Bey'in Anadolu'da büyük bir nüfuza sahip olmasından yararlanarak kendisine başvuran pekçok önemli aileyi afv ettirdiğini de görmekteyiz[105].

O, 5 Nisan 1800'de mütesellim olan Hacı Kasım oğlu ve arkadaşlarını cezalandırma görevini üstlenmişti[106]. Süleyman Bey, İstanbul'a gönderdiği bir yazıda Kırşehir Müteselimi Kabasakal Mustafa Ağa'yı öldürerek, eşyalarını yağmalayanların haps edildiğini, kaçanların ise ele geçirildiğini açıklamış ve devlet 11 Nisan 1801'de bundan dolayı duyduğu memnuniyeti O'na ifade etmiştir[107].

Capar-zâdelerin nüfûz ve etkisi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde sürekli artmaktadır. 1805 Nisanında Sivas Eyaleti ve asker başbuğluğu görevi Süleyman Bey'in oğlu Celâl Bey'e vezirlik rütbesi ile birlikte verilmiştir[108].

Orta Anadolu'da her türlü anlaşmazlığı çözmek görevi XIX. yüzyılın başlarında Süleyman Bey'e bırakılmaktadır. Çankırı'da Murat Efendi tarafından yapılan kütüphane ve vakfa ait olan bölgedeki çam ağaçlarının binden fazlasını Şabanözü'nde oturan Çankırı sakinlerinden bazıları kesmişti. Bu usulsüz durumun tedkiki de 1803 Ocağında Süleyman Bey'e bırakılmıştı[109]. Çankırı köylerindeki anlaşmazlıklara da Süleyman Bey bakmaktaydı[110]. Ayrıca, O'na Çankırı'daki çeşitli davaları çözümletme görevi de verilmişti[111].

İstanbul'un güherçile gereksinimini de Süleyman Bey sağlamaktaydı. Nitekim, O'nun 1795, 1800 ve 1807'de İstanbul'a güherçile gönderttiğini bilmekteyiz[112].

[104] Cevdet Dahiliye. 5253 Özkaya, Yücel: Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları Ankara, 1983.

[105] Cevdet Dahiliye., 5571 Develi halkından Develi Ömer hakkında idam kararı çıkmış, bu şahıs Süleyman Bey'e sığınmış ve onun araya girmesi ile afv olunmuştu. Cevdet Dahiliye. 9182: 1797 Ağustosunda Hamit Mütesellimi Yılanlı oğlu Şeyh Ali'nin afvı olayı, Cedet Dahiliye. 10853.: 1802'de Rişvan Aşiretinin afvı olayı. v.b.

[106] Cevdet Dahiliye. 11771.

[107] Cevdet Dahiliye. 16713.

[108] Cevdet Dahiliye. 11831.

[109] Çankırı Şr.Sc.20, sh. 113, No.1.

[110] Çankırı Şr.Sc.20, sh. 69, No. 2.

[111] Çankırı Şr.Sc. 20, sh. 12, No. 3, Kayseri. 173, sh. 48.

[112] Kayseri. 176, sh. 65, Kayseri. 182, sh. 34, No. 1-2.

Çapar-zâde Süleyman Bey'in özellikle 1806'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı boyunca gerek asker, gerekse güherçile tamini konusunda önemli rol oynadığını görmekteyiz. Süleyman Bey savaş için gerekli güherçileyi Kayseri, Aksaray, Eskiil, Karapeykar, Ilgın, Kilisehisar, Akşehir, Ankara, Çenigir sancaklarından sağlamakta ve bu yol güzergahı ile İstanbul'a göndermekteydi. O'nun 7 Ağustos 1808'de İstanbul'a göndereceği güherçile adi ve gayr-i adi olmak üzere 180.000 vakiyye idi[113]. Bu tarihten bir sene önce de, 13 Haziren 1807'de kendisine asker sürücülüğü görevi verilmişti. O'da Konya, Beyşehir, Ankara ve mütesellimlerine asker temini konusunda gerekli buyrultuları yollamıştı[114]. Süleyman Beye 1808 Eylül'ünün ortalarında Karaman Eyaletindeki Konya, Aksaray, Kayseriye, Akşehir, Kırşehir, Nigde sancaklarından tüfenkçi askeri yazması görevi de verilmiş idi[115]. Süleyman Bey gene asker temini dışında orduya zahire, hayvan temini gibi görevleri de yerine getirmekteydi[116]. Onun savaş boyunca bu görevleri yerine getirdiğini bilmekteyiz. Süleyman Bey'in bu görevi nedeni sırasında yapmış olduğu masraflar deftere işlenmekte ve istekleri geçtiği yörenin halkı tarafından sağlanmakta idi. Buna göre, Süleyman Bey'in 15 Kasım 1808'de dört günlük masrafı arpa, saman kahve, at, pide, kömür, odun, çıra ve diğerleri 41.555.5 olarak hesaplanmıştı[117].

1807 yılında Anadolu ve Rumelinin önemli derebeyleri ve âyânları sened-i ittifakı imzalamak için İstanbul'a çağrılmışlardı. Ancak, pekçok hanedan korkularından dolayı İstanbul'a gitmemişti. Çünkü, devlet bunların bir kısmından memnun değildi, bir kısmı da isyan halinde idiler. Sened-i İttifaka 1807'de katılmak için gelen Capar-zade Süleyman ve oğlu Abbas İstanbul'da çok iyi ağırlanmışlar idi[118]. Esasen, 1800'ün başlarından beri III. Selim ile arası çok iyi olan Süleyman Bey devlet tarafından sürekli görevler almakta ve taltif edilmekteydi. 27 Ocak 1801'de Nigde Mütesellimi olan Süleyman Bey'in mütesellimliği[119], vali değişimi nedeniyle 13 Şu-

[113] Kayseri. 182, sh. 86.

[114] Konya Mevlana Müzesi, Konya. 69, sh. 187, No. 1-2.

[115] Kayseri. 182, sh. 112-113. Hatta Süleyman Bey'in yazacağı askerlere o yerlerde harp sanatını öğretmek icin 1 Kasım 1808'de bir marangoz ve demirci gönderilmesi karan alınmıştı: Cevdet Askeriye. 52436.

[116] Çankırı. 22, sh. 109, No. 3, Kayseri. 182, sh. 19, 20.

[117] Ankara. 188, Vs. 168.

[118] Cevdet Dahiliye. 8417.

[119] Cevdet Dahiliye. 6639.

bat 1802'de yeniden onanmıştı[120]. 1802 Nisan'ında ise kendisine samur kürk verilmişti[121]. Bu arada O'nun çeşitli görevleri yerine getirdiğini, bu görevlerin daha çok da asayiş ile ilgili olduğunu görmekteyiz. O, 1803 Nisan'ında Konya Ereglisine voyvodayı sokmak istemeyen Sarı Vaiz ve taraftarlarını tedip ile de görevlendirilmişti[122]. Süleyman Bey 19 Mayıs 1803'de de gene Kayseri Müteselliğini elde etmişti[123]. O, Karapınara bağlı Ödemişli Aşiretine kethüda da tayin etmişti. Oysa bu iş vakıf kaymakamı tarafından yapılmaktaydı. Bu yüzden 19 Eylül 1803'de bu tayinin geçerli olmadığı duyurulmuştu[124]. Kayseri'den sonra 1808 Haziran'ında Ankara Müteselliğinin de Süleyman Beye verildiğini görüyoruz. Bu tarihte Ankara Sancağı eski Çorum Mutasarrıfı mirmiran Rıza Paşa'nın üzerinde bulunuyordu. Süleyman Bey Ankara'da bulunamadığı için buraya Hüseyin Ağayı mütesellim olarak atımıştı[125].

Süleyman Bey İstanbul'un orta Anadolu'dan gereksinim duyduğu her türlü malı temin etmekteydi. Bu konuda eger yolsuzluklar olursa, bunları önlemek de Süleyman Bey'in görevleri arasındaydı. Örneğin Kayseri'deki sahtiyanı debbağlar aç gözlülüklerinden dolayı saklamakta, fahiş fiyatla satmakta ve İstanbul'a göndermemekteydiler. Bunun saklanmaması, İstanbul'a gönderilmesi görevi 1808'de Süleyman Bey'e verilmişti[126]. Esnaflar arasındaki anlaşmazlıkları da zaman zaman müdahale ederek Süleyman Bey çözümlemekteydi. Özellikle, İskilip'teki mest esnafları arasında anlaşmazlık ortaya çıkınca, bunu çözümleme işi Süleyman Bey'e verilmişti[127].

Görülüyor ki, Çapar-zade Süleyman Bey, Bozok, Çankırı, Çorum, Amasya, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Konya, Akşehir, Karaman, Karapeykar, Ankara, Egin gibi geniş bir bölgede hüküm sürmektedir. Zaman zaman mütesellimlikler üzerinden alınmakta bir başkasına verilmektedir. Ancak, bu çok kısa sürmektedir. Bir ara Kayseri Müteselliğini üzerinden alınmış, ama 11 Haziran 1810'da Kadı Abdurrahman Paşa'nın mutasarrıflığındaki Kayseri Sancağı'na gene mütesellim olarak Süleyman

[120] Cevdet Dahiliye. 4501.
[121] Cevdet Dahiliye. 12368.
[122] Cevdet Dahiliye. 10115.
[123] Cevdet Dahiliye. 13064.
[124] Cevdet Dahiliye. 785.
[125] Ankara, 208, Vs. 248, 249.
[126] Kayseri, 182, sh. 93, No. 2.
[127] Kayseri. 173, sh. 200 (sene 1200 hicri).

Bey atanmıştır[128]. 1810 Aralık'ında ise O bu göreve Kayserili Kadir Ağayı kendisi Kayseri'de bulunamadığı için vekil olarak atamıştır[129]. O, Konya Ereğli Âyânı Hasan Ağanın cezalandırılması için Eregli'ye yürümüş ve Ereğli'de altmış kişi ölmüştür. Süleyman Bey 6 Şubat 1812'de meseleyi halledeceğini açıklamıştır[130]. 1813'teki bir fermanda Sivas'taki Çepni, Congar, İnallı, Ballı. Hüseyin İnabat, Kunit kazalarının Bozok Sancağına ait olduğunu ve buralara müdahale olunamayacağı açıklandığına göre[131], Süleyman Beyin nüfûz sahasının nekadar geniş olduğu ortaya çıkar. Çapar-zade Süleyman'ın Amasya Sancağı'nda da pekçok malikanesi mevcuttu[132]. 1813 Mart'ında Boynu İncelu aşiretine olan müdahalelerin önlenmesi[133], aynı sene Bozokun eklerinden olan Gedikabad Nahiyesine göç edenlerin eski yerlerine gönderilmeleride kendisinden istenmekteydi[134].

Süleyman Bey zamanında küçük bir nahiye görünümündeki Yozgat çok gelişmiştir. O, 1786'da Yozgata otuz kilometre uzaklıktaki Türkmensarılar Köyüne bir cami yaptırmış, kurulan kurumların hizmetlerinin yürütülmesi için vakıflar kurmuş ve Yozgat'ta bir saray inşa ettirmişti. 1813'te öldüğü zaman abisi Mustafa Bey'in yaptırdığı caminin yanına gömüldü. Süleyman Bey ölünce devlet, Onun servetine dokunmadı. Muhallefatının altı ay içinde ödemeleri şartıyla dört bin kese bedel ile oğullarına bıraktı[135].

Devlet Çapar oğullarının bölgedeki nüfûzunu yok etmek istiyordu. II. Mahmut Bozok'u Darphane-i Amireye bağladı, Bozok ve Kayseriyeye Ali Paşa'yı mutasarrıf olarak atadı. 1814 Haziran'ında Ali Paşa'ya buraları verdikten başka, müderrislerden yani ilmiye sınıfından olan Süleyman Bey'in oğlu Abdülfettahın Şeyhülislam Dürri-zade Abdullah tarafından İstanbul'a gelmesinin istendiğini ileri sürerek, acele İstanbul'a gönderilmesi-

[128] Cevdet Dahiliye. 3625.

[129] Cevdet Dahiliye. 8892.

[130] Cevdet Dahiliye. 282.

[131] Cevdet Dahiliye. 4052.

[132] 5 Ağustos 1812'de Çorum Sancağı Abidin Paşa'ya verilmiş, ancak, Amasya'da pekçok yer Süleyman Bey'in malikhanesi olduğundan, Abidin Paşa'ya Amasya yerine başka bir sancak verilmişti; Cevdet Dahiliye. 363.

[133] Cevdet Dahiliye. 2291.

[134] Cevdet Dahiliye. 13223.

[135] Mert, Özcan; aynı kitap, sh. 65-66.

ni emretti[136]. Süleyman Bey'in diger oğlu Celaleddin Paşa'nın oğulları İbrahim ve Hasan'ın Tekirdağ'da oturması uygun görüldü ve kendilerine verilen mukataa geliri ile geçinmeleri sağlandı[137]. II. Mahmud Celaleddin Paşa'yı da Bozoktan uzak tuttu. Süleyman Bey'in oğlu Celaleddin Paşa 1805 yılında vezir, 1808'de Sivas Valisi olmuştu[138]. Celaleddin Paşa 1813'te Halep Valisi oldu[139]. II. Mahmut, Celaleddin Paşa'yı Erzurum ve Adana valiliklerinden görevlendirdiği gibi, Rumelide ve Suriyede de görevler verdi. Celaleddin Paşa 1845'de öldü[140].

Böylece, II. Mahmut Orta Anadolu'da Capar-zadelerin nüfûzunu silerek, merkezî otoriteyi kuvvetlendirmek yoluna gitti. Bunda da kısmen başarı sağlayabildi.

B — Karaosmanoğulları:

Çapar oğulları orta Anadolu'da büyük nüfûz ve kudrete sahip bir hanedan iken aynı tarihlerde batı Anadolu'da da Karaosmanoğulları en az onlar kadar etkinliğe sahip bir hanedan olarak görülmekteydiler.

Karaosmanoğullarının ilk yaratıcısı ve aileye bu ismi veren kişisi 1706 yılında Yaya Köyünde ölen sipahi emeklisi Osman Ağa'dır. Osman Ağa bu bölgede vergi işlerini üzerine almış ve böylece zengin olmuştu. Ailenin kuvvetlenmesini sağlayan kişi ise Osman Ağanın oğlu Mustafa Ağadır. O, 1724'de iran savaşlarına asker götürerek katılmış, 1743'de Saruhan'ı (Aydın'ı) malikâne olarak iltizamına almış, buraya mütesellim olmuş, aynı sene eskiden olduğu gibi İran savaşlarına iştirak etmişti. O, 1742-1746 arasında konar-göçer aşiretlerin aşkiyalıklarını önlemiş, 1746'da Balıkesir, Bursa taraflarına kaçan haram-zade diye adlandırılan eşkiyaları tedip etmişti. Reyhanlu, Kara Tekelu, Şenden, Harzum, Şeyhlu, Karaoğlu Mehmet, Kara Çelebi Osman ve diger aşiretler Aydın ve Saruhan sancaklarında kendilerine ayrılan yerlerde oturmuyorlardı. Oysa, 1742'de buralarda oturacaklarına dair bunların söz verdiklerini bilmekteyiz. Ayrıca, bunlar bir iki senedir gittikleri yerlerde zulümlerini artırmışlar "katl-i nüfûz ve hetk-i araz ve gasb-ı emval" gibi uygunsuz hareketlere başlamışlardı. Bu

[136] Cevdet Dahiliye. 13654.

[137] Cevdet Dahiliye. 8027.

[138] Görüşler (Adana), 1943 "Halkevi Neşriyatı", sayı. 63, sh. 3.

[139] Cevdet Dahiliye. 303.

[140] Görüşler, aynı makale, sayı 63, sh. 3.

yüzden 1746'da Saruhan Mütesellimi Mustafa'dan bunların tedibi istenmişti[141].

Mustafa Aga 1747, 1751 ve 1752 de üç vakfiye yapmıştır. Yaya köyünde yaptırdığı cami, medrese, Manisadaki sıbyan mektebi, Turgutludaki Yenihan ve Gördeste çifte Hamamın giderlerini onun İzmir ve Nifdeki ticarethaneleri sağlar.

Mustafa Bey, 1743-1754 arasında Saruhanda mütesellimlik yaparken bazı mukataaları üzerine aldı. Ancak zorbalıkları nedeniyle oğlu ile birlikte öldürüldü[142]. Gene de bölgede ailenin etkisi sürmekteydi. 1757'de Manisa Mütesellimi olan Ataullah Efendi babasını öldüren mütegallibeler ile çarpıştığından 1761'de azledilmiş, ancak, özellikle vergi konusunda yolsuzluklara başvurduğundan idamına karar verilmiş ve firarda iken 1766'da ölmüştü. Daha sonra özellikle 1768-1774 Rus Savaşı'nda bu ailenin önemli bir kişisi olan Hacı Ahmed Ağa'nın bölgede önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Hacı Ahmed Ağa 1770'de İzmir Voyvodası ve Sancak Burnu Muhafızı olmuştur. 1773'de de Manisa Mütesellimliğine atanmış ve bölgedeki mukataaları iltizamına almıştır.

Karaosmanzade Hacı Ahmed Ağa, 1768-1774 Rus, 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında boş kalan Anadolu'da kuvvetini artırmıştı. 1793'te ölmüş ve O'nun oğlu Hüseyin Efendiye Ataullah'ın muhallefatını zapt görevi ile kapıcıbaşılık unvanı verilmişti[143]. Bu tarihte Uşaklı Acem Oğulları devleti ugraştıran önemli bir mesele olarak görülmektedir.

Ortadan kaldırılması için Uşaklı Acemoğulları hakkında ferman çıkarılmıştı. Acemoğullarından başka, bu eşkiyanın bölükbaşısı olan Kızıl Abdi de devleti ugraştırmakta idi. Kızıl Abdi Egridir Voyvodası ile yaptığı mücadele sırasında öldürülmüştü. Karaosman-zade Hacı Mehmed Aga ve Ömer Ağa 1794 Mayıs'ında III. Selim'e Kızıl Abdi'nin kesik başının yollandığını haber vermekteydiler[144]. Aynı tarihlerde Kara Osman-zadelerin timarların düzeni konusunda çalışmalar yaptığını bilmekteyiz. Eyaletlu as-

[141] mühimme. 153, sh. 129, No. 2.

[142] Özkaya, Yücel; XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu, Ankara, 1978, Belleten. 168, sh. 705-708. Aktepe, Münir; Manisa Âyânlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1971. Vakıflar Dergisi, sayı. 9, sh. 372-382.

[143] Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümâyûn. 56743.

[144] Hatt-ı Hümâyûn. 56671.

keri için çıkarılmış olan kanuna göre zeamet ve timar mutasarrıfları her zaman sancaklarında alaybeyi bayrağı altında bulunacaklardı. 1794 Ekimi sonlarında Ankara'ya da yollanan fermanda timar ve zeametlerin zorbalar tarafından zapt edilmemesi açıklanmakta idi. Buna karşın zeamet ve timarlar bazı mütegallibeler ve mültezimlerin eline geçmişti. Pekçok timar ve zeamet sahibi de görev yerine ugramamakta ve bu durum birçok karışıklıklara neden olmaktaydı. Dolaylı olarak da timarlardan süvari askeri sağlanamıyordu. Çoğu kez piyade yollanmamakta, yoklamalarda eksiklikler açıkca göze çarpmaktaydı. Tımar ve zeametlere sürekli müdahaleler olmaktaydı. Bunların önlenmesi için 1794 Ekiminde Karaosman-zadelere, Nasuh-zadelere, Aydın Muhassılına, Teke, Menteşe sancakları mütesellimlerine de fermanlar yollanmıştı[145].

Manisa Mütesellimi ve Aydın Muhassılı görevlerini deruhde eden Karaosman-zade Hacı Mehmed Aga 1796'da ölünce, onun görevini Hacı Hüseyin Ağa yükümlenmiş ve Aydın Muhassılı olmuştur[146].

Bütün büyük hanedanlar gibi Karaosmanoğullarının devlete askeri yönden yarar sağladığını bilmekteyiz. 1798'de Fransızlar Mısır'a işgal edince Hacı Hüseyin Ağa'dan da yardım istendi. Bu savaş sırasında Hacı Hüseyin Ağa'nın Mısır'a ikiyüzelli kişilik bir kuvvet yolladığını tesbit etmekteyiz[147].

Dağlı isyanları sırasında da, Capar-zadeler gibi Karaosmanoğullarına da Rumeli'deki vezir Hakkı Paşa'nın emrine asker göndermeleri için başvurulmuştu[148]. Hacı Hüseyin Ağa kendisinden istenilen askerleri 1797'de çeşitli tekit yazılarına karşın[149] yerine getirmemiş ve bu görevden kendisinin afvını istemiş, devlet bu isteği hazineyi amireye 50.000 kuruş ödemeleri şartı ile kabul etmişti[150].

1803 yılında Saruhan Mütesellimliğine getirilen Karaosman-zade Hacı Hüseyin Ağa'da 1806-1812 savaşları sırasında da devlete yardım etmişti[151]. Rus Savaşı için bin asker gönderen Hüseyin Ağa'dan daha sonra binbeşyüz asker daha istenince, O bu isteği yerine getirmemiştir. Oysa, Rus

[145] Ankara Şr.Sc. 189, Vs. 141.

[146] Uluçay, Çağatay aynı makale, sh. 248.

[147] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Askeriye. 30952.

[148] Özkaya, Yücel; Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları, Ankara. 1983, sh. 46.

[149] Cevdet Askeriye. 7904, Mühimme. 205, sh. 103, Mühimme. 206, sh. 27, 48, 64.

[150] Mühimme, 214, sh. 131.

[151] Mühimme, 224, sh. 106, 115, Hatt-ı Hümâyûn. 41757, Cevdet Askeriye 26137/I.

Savaşı için çok fazla askere gereksinim duyulmaktaydı. Devletin çeşitli istek ve uyarıları sonucunda 18 Ekim 1810'da Hüseyin Ağa ve Hacı Ömer Aga askerleri ile Sofya Ser-askeri Hürşit Paşa'nın emrinde savaşa gittiler[152].

II. Mahmut Hüseyin Ağayı bu hareketinden dolayı taltif etmiş ve 14 Ekim 1811'de O'nun memleketine dönmesine izin vermiştir[153].

Hüseyin Ağa'nın bölgesindeki vergileri toplayıp, gönderemediğini ve bu yüzden gene aynı aileden Hacı Ömer Ağa'nın damadı Mehmet Agaya 1812 başlarında mütesellimlik görevinin verildiğini[154], ancak, Hüseyin Ağa'nın 1812 Agustos'unda yeniden Saruhan Mütesellimi olduğunu bilmekteyiz[155].

1812 Aralığının ortalarında Karaosman oğlu Ömer Ağa'nın öldüğünü bilmekteyiz. Adet olduğu üzere Ömer Ağa'nın muhallefatı zapt olunacaktır. Bu iş için de hacegandan Nazif Efendi Saruhana yollanmıştır. Bu yol ile Ömer Ağa'nın 3.000 keseden fazla muhallefatı hazine adına zapt olunmuştur[156].

Hüseyin Ağa görev yaptığı süre içersinde bölgedeki eşkiyaların ve mütegallibelerin isyanlarını bastırmakla da uğraşmıştır. O 1816 Martında ölmüştür. Hüseyin Ağa Saruhan Sancağının mukataalarını ve pekçok timar ve zeametini kendinde toplamıştı. Terekesinin zaptı ve kardeşlerinin başka yerlere iskanı için devlet ileri gelenlerinden Abdi Efendi bu bölgeye gönderilmiştir[157]. 28 Temmuz 1816'da Sadrazam Padişah II. Mahmuta, Hüseyin Bey'in muhallefatının zaptı ve kardeşlerinin iskanı hakkında bir yazıyı bizzat sunmuştu[158]. Açıkca görülüyor ki bölgede merkezî idare kuvvetlendirilmek isteniyor.

Karaosmanoğulları mütegallibeden ve batı Anadolu'da söz sahibi olan önemli ailelerden idiler. Bu bölgeyi mütegallibeden kurtarmak ve doğrudan doğruya merkezden yönetmek üzere devlet ileri gelenlerinden bir kişi-

[152] Hatt-ı Hümâyûn. 44966.

[153] Hatt-ı Hümâyûn. 41779.

[154] Mühimme. 233, sh. 185-186.

[155] Hatt-ı Hümâyûn. 13714.

[156] Tarih-i Şani-zade, c. II, sh. 315, Tarih-i Cevdet, İst. 1309, c. 10, sh. 201-202, Cevdet Dahiliye. 7813.

[157] Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul, 1309, c. 10, sh.89.

[158] Cevdet Dahiliye. 7813.

nin tayini uygun görülmüş ve İzmitte kereste Gümrük Nazırı olan eski kethüda-yı sadr-ı ali Moralı Osman Efendi Saruhan Nazırı tayin edilmişti[159].

Daha sonraki tarihlerde Karaosman oğullarının gene bu bölgede bulunduklarını, ancak eski önem ve itibarlarının bulunmadığını görmekteyiz.

C— Yılanlı Oğulları :

Yılanlı oğulları XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında Hamit (Isparta) Sancağında hüküm süren önemli hanedanlardan birisidir. Aile adını Eğridir Kasabası'na bağlı Yılanlı adlı köyden almıştır[160].

Yılanlı oğullarından ilk isim olarak Şeyh Hasan Ağa'yı görmekteyiz. Ancak, ailede önemli ve aktif rol oynayan kişi olarak Hasan Ağa'nın oğlu Musa Ağa göze çarpmaktadır. 7 Şubat 1752'de Eğridir Mütesellimi olan Hacı Musa Ağa 1765'e kadar mütesellimlik yapmıştır. 1765'te ise Antalya'dan Aydın'a geçerken yağmalarda bulunan Serik Aşiretinin bu hareketlerini önlemek için bazı hareketlere giriştiğini[161], ama bu hareketinin devlet tarafından bir isyan gibi kabul edildiğini ve Yılanlı oğullarının ortadan kaldırılması için Aydın Muhassılı Hacı Abdurrahman Paşa'nın ve Teke Sancağı Mutasarrıfı Çelik Paşa-zade Ahmet Paşa'nın görevlendirildiklerini bilmekteyiz[162]. Yılanlı oğlu Musa kuşatılmış ve sığındığı kalede bir süre kaldıktan sonra, buradan kaçmayı başarmıştır. Bir ara Hadim Müftüsünün yanına gelen Musa Ağa, müftünün oğullarının şefeati nedeniyle Abdurrahman Paşa tarafından bağışlanmış ve Eğridir'e uğramadan Hadimde oturması şartıyla afv edilmiştir[163]. Ayrıca, Yılanlı Musa'nın mutasarrıf olduğu malikâne hisseleri ve çiftlikleri başka bir kişiye verilmiştir[164]. Ancak, Yılanlı oğlu Musa yeniden Eğridire yönelmiş idi. Bunun üzerine 1767 Martında buraya girmemesi, girerse idam edileceği hakkında ferman çıkarılmıştı[165].

[159] Tarih-i Cevdet, c. 10, sh. 202.

[160] Suldur, Enver : Isparta Tarihi, sh. 66.

[161] Köseoğlu, Neşet: Yılanlıoğullarına Dair Vesikalar, Isparta, 1936. Ün dergisi (halkevi Neşriyatı), sayı. 32-33, sh. 453-454 "İlkadım Basımevi".

[162] Çeşmi-zade Mustafa Reşid: Cemi-zade Tarihi, Yanına Haziran: Bekir Kütükoğlu, İst. 1959. Çeşmi-zade Tarihi, sh. 16, Mühimme. 165 sh. 189-190.

[163] Çeşmi-zade Mustafa Reşid: Çeşmi-zade Tarihi (Yayına Hazırlayan) Bekir Kütükoğlu), sh. 16-17.

[164] Mühimme. 165, sh. 191.

[165] Köseoğlu, Neşet; Yılanlıoğullarına Dair Vesikalar, Ün Dergisi, sayı 32-33.

Devlet, Hamit Sancağı'ndaki kaza halkından bazı mütegallibelerin Yılanlı oğlu Musa Ağa'nın yanına gelmelerini de hoş karşılamıyordu. 4 Temmuz 1769'da Hamit Mütesellimine yazılan hükümde Hamit kazalarının halkından kimsenin Musa Ağa'nın yanına gidip, Onu karışıklık çıkartmaya kışkırtmaması istenmişti [166].

6 Eylül 1769'da Yılanlı Musa'nın afv edildiğini ve bu arada Konya Mütesellimi olduğunu görmekteyiz. Musa Ağa'nın kesin olarak Konya'ya mütesellim olma tarihini bilmiyoruz. Ancak, Konya'da zulümler yaptığının, eşkiya ile birlikte hareket ettiğinin söylendiği, bunların doğru olup olmadığının bilinmediğini, eğer gerçekten bu tip hareketleri ortaya çıkarsa, onun cezalandırılacağının açıklandığını bilmekteyiz [167].

1768'de başlayan ve 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten Rus savaşlarında kapıcıbaşı Yılanlı Musa'nın önemli hizmetleri olmuştur. 8 Şubat 1770'de Yılanlı Musa'dan kendi çoluk, çocuğunu Eğridir'e yerleştirdikten sonra Teke ve Hamit'ten ikibin süvari yazarak, orduya katılması istenmiştir [168]. Bu askerleri Teke ve Hamit'ten toplayan Musa Ağa, askerleriyle Tolçi'ye gelmiştir [169].

Yılanlı Musa Ağa 1189 (1775)'de İstanbul'da vefat etmiştir. Adet olduğu üzere Musa'nın da muhallefatının zaptı yoluna başvurulmuştur [170]. Musa Ağa öldüğünde devlet hazinesine ellibin kuruş borçlu olduğundan, para, mal ve eşyasının yazılı olduğu defter İstanbul'a yollanmıştır [171].

Yılanlı Musa Ağa'dan sonra O'nun oğlu Mustafa Bey Hamid (Isparta)'de önemli rol oynamaya başlamıştır. O da diğer hanedanlar gibi bölgedeki eşkiyaları tedip işi ile uğraşmıştır [172]. 1775'de ise Mustafa Bey'i Teke Mütesellimi olarak görmekteyiz [173]. Bu tarihte kendisine Bereket-zade Hacı Mehmed Ağa'nın tedibi daha doğrusu kalebendliği görevi verilmiştir. Ancak, on senedenberi Isparta'da âyânlık peşinde koşan Hacı Mehmedin ka-

[166] Aksu, Fehmi; Yılanlı Oğullarına Dair Vesikalar, Isparta. 1938, Ün Dergisi, sayı. 48, sh. 687.

[167] Aksu, Fehmi; aynı yazı, sayı. 48, sh. 687-688.

[168] Aksu, Fehmi; aynı yazı, sh. 688-689.

[169] Mühimme. 168, sh. 208.

[170] Cevdet Dahiliye. 5458.

[171] Aksu, Fehmi aynı yazı, Ün Dergisi, sayı. 49, sh. 669.

[172] Aksu, Fehmi; aynı yazı, Ün Dergisi, sayı. 49, sh. 701-709.

[173] Mühimme. 175, sh. 137.

lebendliği görevini Mustafa Ağa yerine getirememiştir. Bunda Yılanlı-zadelerin bu aile ile iyi geçinme istekleri önemli yer tutmaktadır.

1192-1193 (1778-1779)'da Hamit Mukataası Mustafa'nın kardeşi olan Yılanlı oğlu Mehmed'e verilmiştir. 2 Ocak 1779'da seyyid Mehmed Hamit Mütesellimi tayin olunmuş, kardeşi Mustafa ise kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa tarafından önemli işler için görevlendirilmiştir[174]. Ancak, bu arada Kütahya'da oturan Hamit Mütesellimi Mehmet Ağa üzerinde bulunan mübayaa tutarını bazı özür ve bahanelerle devlete ödememişti. Bunun üzerine 22 Şubat 1780'de Isparta'ya gönderilen hükümde özür ve bahanelere iltifat edilmemesi, bu paranın Mehmed Ağa'dan geri alınması eğer Yılanlı oğulları bu konuda muhalefet ederler ise haklarından gelinmesi emredilmişti. Gerek Yılanlı oğlu seyyid Mustafa, gerekse seyyid Mehmed'in alacaklarını kazadan alarak, devlete iade etmeleri hususu 1780'de Isparta Mutasarrıfı Ahmed Paşa ile Isparta Kadısına sürekli olarak duyurulmuştu. Seyyid Mehmed'in bazı mallarının bir türlü geriye alınamadığını, O'nun da kardeşleri Mustafa, Hasan gibi firarda olduğunu bilmekteyiz. Hamit Sancağı Mutasarrıfı Çelik-zade Ahmed Paşa'ya 1780 Eylülü başlarında yazılan fermanda Yılanlı Musa oğlu Mustafa, Mehmed ve Hasan'ın zulümlerinin sonu olmadığı, bütün uyarmalara karşın bunların fesatlarını daha da artırdıkları, bu yüzden ortadan kaldırılmaları gerektiği anlatılmaktaydı[175].

Gerçekten de Yılanlı oğulları Teke ve Hamit sancaklarından bol miktarda defter harici para toplamışlar ve kendi zimmetlerine geçirmişlerdi. Bunun üzerine bunların idamları ve zimmetlerindeki malların devlet hazinesine geri verilmesi için 1780 Eylülü başları ve Kasımında, 2 Ocak 1781'de Hamit Mutasarrıfına, 9 Mart 1781'de Isparta Kadısına hükümler ve fermanlar yazılmıştı[176].

Yılanlı oğlu Mehmed 12 Temmuz 1780'de idam edilmiş[177], ancak, Mustafa, Hasan ve diğer kardeşleri kaçmaya devam etmişlerdir. Bu arada bunların muhallefatlarının zaptına da devam olunmuştur[178]. Daha sonra Yılanlı oğullarının tedibinden vazgeçilmiş, Yılanlı oğlu Deli Ahmed

[174] Aksu, Fehmi aynı yazı, Ün Dergisi. 54-55, sh. 758-759.
[175] Aksu, Fehmi; Ün Dergisi. sayı. 54-55, sh. 758-762.
[176] Aksu, Fehmi; Ün dergisi, sayı. 54-55, sh. 762-766.
[177] Aksu, Fehmi, Ün. 58, sh. 814.
[178] Ün Dergisi, sayı. 58-55, sh. 814, 815, 816.

1781'de Karaman Âyânlığına tayin olunmuştur[179]. Ancak, Yılanlıoğullarının gene de bölgede zulümden vazgeçmiş olmamaları üzerine tedipleri cihetine gidilmiştir. Aynı zamanda Yılanlı oğlu Deli Ahmed, Kör Hasan ve Deli İsmail'in mallarının zaptı konusunda da ferman çıkarılmıştı. 1784'de Deli Ahmed idam edildiği gibi, aynı sene içersinde diğer kardeşlerinden Kör Hasan bertaraf, Deli İsmail de idam edildi[180]. Ancak, 1790'da bu aileden Yılanlı Musa'nın oğlu Şeyh Ali Ağa'nın önemli rol oynamaya başladığını görmekteyiz.

Şeyh Ali Ağa 1790'da Hamit Mütesellimi olmuştur. Aynı sene altmış kadar adamı ile ordu-yu hümâyûna katılmıştır[181]. Diğer taraftan eski Hamit Sancağı Mütesellimi Deli Bekir ile eskidenberi olan anlaşmazlığı ve çatışması sürüp gitmektedir. Bunun sonucunda Şeyh Ali Ağa'nın cezalandırılması ve üzerindeki mütesellimlik görevinin alınması yoluna gidilmiştir. Ancak, bir süre sonra, 1795'te kapıcıbaşı Şeyh Ali'nin Karaman Eyaletinde önemli rol oynadığını tesbit etmekteyiz[182]. O, 30 Ocak 1796'da Isparta Hamit halkının da isteği ile Isparta'ya mütesellim olarak atanmıştır[183]. Sekiz ay sonra mütesellimlikten alınmıştır. Bundan sonra zulüm ve eziyetlerinin arttığını ve Hamit Mütesellimi İbrahim Reşid'e ise cezasının verilmesinin emredildiğini görmekteyiz[184]. Şeyh Ali bu tehlikeden Bozok Mutasarrıfı Capar-zade Süleyman'ın şefeati ile kurtulabilmiştir[185]. Ancak, Yılanlı Musa'nın torunları Ahmed ve Mehmedin devlete karşı hareketlerde bulunduklarından idamları emrolunmuştu[186].

Şeyh Ali Ağa bir ara 1808 Temmuzunda İstanbul'a çağrılmıştır. Uzun seneler Hamitte mütesellimlik yapan Şeyh Ali'den devlet özellikle askeri alanda isteklerde bulunmuş ve O da bu emirleri yerine getirmiştir. Şeyh Ali Ağa Hamit'te pekçok hayır eseri meydana getirmiştir. Çok sayıda kitabı olup, bunlar 1928'de Isparta'da Halil Hamit Paşa Kütüphanesi'ne taşınmıştır. Çok sayıdada vakfiyesi vardır[187].

[179] Cevdet Dahiliye. 16075.
[180] Tarih-i Cevdet, İstanbul. 1309, c. 3, sh. 116.
[181] Cevdet askeriye. 54532.
[182] Ün. sayı. 32-33, sh. 451.
[183] Ün. sayı. 19, sh. 266-267.
[184] Ün. sayı. 19, sh. 266-267.
[185] Ün. sayı. 109-110-111, sayfa. 1507.
[186] Ün. sayı. 28, sh. 394.
[187] Ün. sayı. 123-124.

D — Küçük Ali Oğulları :

Küçük Ali oğulları Payas ve çevresinde uzun yıllar devleti uğraştıran önemli hanedanlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Ailenin kurucusu Ali Bey'dir. Küçük Ali oğlu diye tanınır. Ailenin en önemli üyesi Halil Bey'in babası Küçük Ali'nin ismine pek az belgede rastlayabildik[188].

Payas sakinlerinden Küçük Ali oğlu Halil'in ve avenesinin tedibi ile haklarından gelinmesi konusunda Payas, Belan, Üzeyir ve diğer yerlerde idareye muktedir mütesellim ve görevlilerin tayini için 1779 Şubatında Adana Valisi Hazinedar Paşa yetkili kılınmış ve bu konuda kendisine bir hüküm yazılmıştı[189]. Ancak, Halil Bey ele geçirilememiş, 1790 Ocakında Adana Âyânı Hacı Ali Bey Payas, Kurt Kulağı, Belen menzillerini düzenlemek ile görevlendirilmişti[190]. Çünkü, devlet buraların düzeni ile Halil Bey'in korumasız kalacağına inanmakta ve bu konuda tedbirler alınmasını istemekteydi. Bir ara boşluktan sonra 1785 yılında gene Halil Bey'in idamı hakkında ferman çıkarıldığını görmekteyiz.

Halil Bey'in idamına karar verilmesini şu nedenlere bağlamak mümkündür. Halil Bey eskidenberi "bâği ve tuğyan"ı ile meşhurdur. Bir yandan da yeni vergileri kendi üzerine geçirmektedir. Bunları devlete ödememektedir. Gelip, geçen yolcuların yolunu kesmektedir. Bulunduğu yer hacıların geçiş yolu üzerindedir. Bu yüzden Halil Bey hacıların yolunu kesmekte ve onlardan haraç almaktadır. Hacıların mallarını yağmalayan ve çeşitli zulümler yapan Halil Beyin cezalandırılması işi "Her mevsimde" tehir olunmuştu[191]. Halil Bey'den önce Küçük Ali oğlu Mehmed'de hacıların yolunu Payas'ta kesmekte, geçiş izni karşılığında onlardan eşya ve para almaktaydı. Bu bölgeyi kendisine bağlayan Küçük Ali oğlu Mehmed, babası zamanındaki tayinat ve imtiyazların kendisine verilmesini istemiş ve bunlar verilirse devlete itaat edeceğini dile getirmişti. Ama, Küçük Ali oğlu Mehmet'in bunlar verilsin, verilmesin bu yolsuz hareketlerine devam edeceği açıktı. O sürekli olarak hacılara zulüm ve eziyete devam etmiştir[192].

[188] Şakiroğlu, Mahmut; Ahmet Cevdet Paşa ve Kozan Islahatı Hakkında Düşünceler, Ankara. 974, Türk Kültürü. sayı. 142-144, sh. 414.

[189] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Zaptiye. 4226.

[190] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Nagıa. 2393.

[191] Ahmet Vasıf, Vasıf Tarihi: Yazma. 2189. Süleymaniye (Esat Ef. Kt.) Vr. 162.

[192] Asım Tarihi. Yazma. 6014, Üniversite Ktb. Vr. 77-B, 78

Ne Küçük Ali oğlu Mehmed, ne de Halil Bey devletin çeşitli tarihlerdeki uyarılarına kulak asmamışlardır. Devletin bu olayı zora başvurmadan çözümleme hareketleri hiçbir işe yaramamıştır. Oysa, devlet Halil Bey'in nasihatlara uyacağı, devlete itaat edeceğini ummuştu. Umulan olmadığından ve Halil Bey'in "Habâset ve melâneti" artık iyice artmış bulunduğundan, O'nun ortadan kaldırılması şart olmuştu.

I. Abdülhamit Küçük Ali oğlu Halil sorununun bir an önce çözümlenmesini istemekteydi. Çünkü, gene hac mevsimi gelmişti. Yazmış olduğu hatt-ı hümâyûnunda O hacıların rahat seyahat etmelerinin şart olduğunu açıklamaktaydı[193].

I. Abdülhamit 1785'te birkaç senedenberi Payas'ta Küçük Ali oğlunun "Haccacın ve sair karban ve yolcuların" yolunu kapattığını, halkın o yörede sıkıntılar çektiğini, Küçük Ali oğlu Halil'in hakkından gelinmesi için Abdi Paşa'nın görevlendirildiğini, ancak, O'nun Halep Valiliğinden azil olunduğunu şimdi kimin görevlendirilmesi gerekli ise acele onun görevlendirilmesini emretmekteydi[194]. I. Abdülhamit hacılar meselesi üzerinde titizlikle durmaktaydı. O, hacıların yolunun Antakya'da kapatıldığını öğrenince son derece kızmış ve Kaymakamına, Halep Valisi ve o taraftaki görevlilere bu konuda daha önce fermanlar yazıldığını açıkladıktan sonra "Küçük Ali oğlu dedikleri şakinin ol-tarafdan vücudu def' ve ebnâ-yı sebîlin refâh-ı hallerine ikdâm-ı tam ve sa'yu ihtimâmen iktizâ eden emirleri ısdâr oluna" emrini vermiştir[195].

Küçük Ali oğlu Halil üzerine Halep Valisi Mustafa Paşa'nın ve umeradan Daltaban-zadenin gitmeleri ve saklandığı kalesinin yerle bir edilmesi konusunda ferman çıkarılmıştı. Ancak, daha önce de Küçük Ali oğlu Halil'in tedibi için birkaç defa emir çıkarılmış, son kez Adanalı Hacı Bey "Nefir-i amm ile üzerine" yollanmış ama başarılı olunamamıştı[196]. Şimdi ise Halil Bey'in saklandığı kale çok iyi korunmaktaydı. Ayrıca, civardaki memurlar arasında da karışıklıklar olup, bunlar birbirlerini itham ile vakit geçirmekteydiler. Bu da Halil Bey'in işine yaramaktaydı. Bu arada donanmadan iki gemi ile Maraş Beylerbeyisi de bu görev için gönderilmişlerdi.

[193] Ali Emiri. 356. Abdülhamid-i Evvel "benim vezirim Küçük Ali Oğluna kalyon tayin olunacak idi. Nasıl Oldu? Nevruza yirmi gün kaldı. ol - güne dek ala eyyi hal asker-i güzide kalyon ve çamlıca ta'yîn ve şaki-i asinin cezasını kapudan paşadan isterim..."

[194] Abdülhamid-i Evvel, Defter. 34, no. 379.

[195] Ali Emiri, Abdülhamid-i evvel, Defter. 34, No. 379.

[196] Tarih-i Lebiba. Yazma. 2158, Süleymaniye (Esat Ef. Ktb), Vr. 30-B.

Daltaban-zade dağ yolundan kuşatmaya katılacaktı. Bu şıkışık durumda Halil Bey kurtuluşu kaçmakta bulmuş, Halep Valisi geçicilik kaydı ile Payasta yerleşmişti. O Halil Beyi takip edecek ve nerede bulursa cezasını tertip edecekti. Bu yüzden Halep Valisi'ne bir samur kürk götürülmesi ve Halil Bey'in gailesinin bitmesi süresince de Payas'ta oturmasına izin verildi. Uzun İbrahim Paşa da, Payas, Kurt Kulağı ve diğer sakıncalı yerleri korumakla görevlendirilmiş ve "şeceat ve cesaretina" binaen mirmiranlık rütbesine yükseltilmiş, vakıf ve çeşitli gelirleri zamanında ödemek şartıyla bu bölgeye muhafız olmuştur[197]. Bu tarihlerde ayrıca Mısır'da Kölemenler meselesi ile de uğraşılıyordu.

Halep Valisi Mustafa Paşa Daltaban oğlu, Bilanlı Abdurrahman Paşa, Azaz Beyi, Adana Mütesellimi Abdullah Ağa, Halil Efendi gailesini ortadan kaldıramadılar. Çünkü, Halil Bey'in gizlendiği yerler çok sarptı ve her yönden sıkıştırılmak gerekmekteydi. Bu yüzden başarılı olunamamaktaydı. Şam Valisi Cezar Ahmed Paşa tarafından sulh olur olmaz İstanbul'a gönderilen çukadar Payasdaki askerin perişan olduğunu ve Küçük Ali oğlu Halil'in gene Payasa gelip, oturduğunu, gemilerin buraya geri gönderilmesinin gerektiğini açıklamış ve isteği kabul edilmiştir. Daha sonra Timur Paşa (Karaman Valisi) bu iş ile görevlendirilmiş ve sadrazamlıktan kendisine dörtbin fındık altını yollanmıştır. Ancak, bazı rivayetlere göre Daltaban oğlu Küçük Ali oğluna yardım etmektedir. Özellikle zahire yollamaktadır.

Bu sırada 1786 sonunda Rusya Savaşı ortaya çıkmıştır. Buradaki askerler Rumeliye gönderildiğinden Küçük Ali oğlu Halil hacıların sağ salim yerlerine gidip, gelmelerine engel olmamak şartiyle afv edilmiş ve kendisine önce mirlivalık, sonra da mirmiranlık rütbeleri verilerek, kendisinden istifade yoluna başvurulmuştur[198]. Ancak, Küçük Ali oğlu Halil zulmünden vazgeçmemiştir. Bunun üzerine donanma-yı hümâyûn çıkarılmış, Karaman Valisi Timur Paşa, Adana Valisi Yusuf Paşa, Maraş Beylerbeyisi, Adana ve Tarsus mütesellimleri ve diğer görevliler birlikte Halil Bey'i ele geçirmek için hareket etmişlerdir. 1786 Nisanında Karaman Valisi'ne seçkin ve güzide askerlerle Küçük Ali oğlu Halilin üzerine gitme emri verilmiştir[199]. Nihayet Halil Bey ele geçirilmiş ve idam edilmiştir.

[197] Vasıf T. Yazma. 2189, Vr. 163, Tarih-i Cevdet, İstanbul. 1309, c. 10 sh. 323.

[198] Tarih-i Cevdet, c. 3, sh. 326-327.

[199] Kayseri Şr. Sc. 164, sh. 87.

1788'den itibaren 1817 senesine kadar Küçük Ali oğlu Dede Bey bu bölgede hakimiyetini sürdürdü. Aynı şekilde zulümlerini sürdüren Dede Bey'in idamı için ferman çıkarıldı ve 1816'da Adana Valisi Mustafa Paşa'ya bu konu ile ilgili emr-i alî yollandı. Bulanık Kazası Âyânı Ağçe Bey, Dede Bey'i himaye ediyordu. Esasen bu bölgedeki mütegallibeler birbirlerini kollamaktaydılar[200]. Ancak, 1817 Ağustosunda Adana Valisi Payaslı Küçük Ali oğlu Dede Bey'i ele geçirip, idam etmiş, 1877 Ağustosunda da kesik başını İstanbul'a yollamıştı[201].

Dede Bey'den sonra O'nun kardeşi Mustafa Bey ve diğerleri ailenin ismini sürdürmüşlerdir[202]. Ancak, ailenin XIX. yüzyılın ortalarına doğru eski önem ve kudreti kalmamıştır.

E — Kozanoğulları :

XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kozan ve çevresinde Kozan oğullarının nüfûz ve kudretlerinin arttığı görülmektedir. Bu aileden Kozan oğlu Yusuf 1708'de yakalanmış ve haps edilmiş, böylece ailenin nüfûzu bir süre için sarsılmış ise de, aile XVIII. yüzyılın ortalarına doğru gene ismini duyurmaya başlamıştır. Bu ailenin etkinliği aşiretler üzerindeki baskısından ileri gelmektedir. Göçebe aşiretler Çukurova'da kışlayıp, yazın da Anadolu'nun içlerine yaylamaya giderlerken Kozan oğullarından geçiş izni almak zorunda idiler[203].

Devletin XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Kozan oğullarına görevler vermeye başladığını görmekteyiz. Özellikle zulümlerini artıran Receplu Afşarı Aşireti'nin cezalandırılması görevi Kozan oğullarına verilmişti. Ailenin nüfûz ve kudreti XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Çapar oğulları ile yaptıkları mücadeleler sonucunda daha da artmıştır[204].

Kozan civarındaki nahiyeler yarı isyan halinde olup Kozan oğullarının da isteği ile eşkiyalık konusunda zaman zaman onlardan destek alarak serbestce hareket ederlerdi.

[200] Tarih-i Cevdet, İstanbul. 1309, c. 10, sh. 209-210.

[201] Tarih-i Cevde t, c. 10, sh. 217.

[202] Şakiroğlu, Mahmut; aynı makale. sh. 14.

[203] Özkaya, Yücel; XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hanedanlıkların Kurulması, Anhkara, 1978, Belleten. 168, sh. 711-712.

[204] Ahmet Cevdet Paşa; Maruzat (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, 1980, sh. 119.

Kozan oğlu Yusuf Ağa Capar-zâde Mustafa'nın askerini yenince daha da çok şan kazandı.Yusuf Ağa sağlığında Kozan'ın doğusunun bir kısmını ikinci oğlu Samur Ağa'ya vermiş, büyük oğlu Ali Bey de o ölünce Kozan'da idareyi ele almış ise de Samur Ağa kazanın kuzeyinde görev yapmaktaydı. Yusuf Ağa Kozanın batısında oturup Çukurova aşiretlerini kontrol etmekteydi. Doğu Kozan'da Sis ve Haçin kasabaları mevcuttu. Ali Ağa Beylanköyde kışlayıp Sis'e gelirdi[205].

Kozan oğullarının XVIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle bazı vergilere ve madenlere müdahale ederek, servetlerini artırdıklarını tesbit edebilmekteyiz. Örneğin Adana Sancağı'ndaki Sarıçam Nahiyesinde Şükrü Mustafa ve Mahmud beylerin malikanesi olan madene ve avarızlara Kozanoğullarının müdahalelerde bulundukları bilinmektedir. Bu mukataanın daha önce emr-i şerîf ile Adana valileri tarafından zapt olunageldiği bilinmekteydi. 1781'de bu konuda emr-i şerîf yayınlandığı gibi, adet olan vergilerin ve madenlerin eminler yerine Kozanoğulları tarafından toplandığını bilmekteyiz. Malikane mutasarrıflarının şikayetleri üzerine 15 Ocak 1784'de Adana Sancağı Mutasarrıfı, Kayseri Mütesellimi, Adana, Maraş, Niğde, Kayseri kadılarına yazılan fermanda Kozan oğullarının bu tip hareketlerinin önlenmesi istenmişti[206]. Kozan oğlu Yusuf'un oğlundan sonra ailede ahenk azalmıştır. Ali Bey'in oğlu Çadırcı Mehmed babasını öldürmüş ve Kozan'a yerleşmiştir. Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa II. Mahmut'a karşı 1832'de isyanı sırasında, bu bölgede Çadırcı Mehmed ile karşılaşmış ve O İbrahim Paşa'ya karşı koyarak, devletin sempatisini kazanmıştır. Çadırcı'nın ölümünden sonra Ömer Bey, daha sonra da Ahmed Bey Kozan'da hüküm sürmüştür. Doğu Kozan'da Samur Ağa'nın yerine Mehmet Bey, daha sonra Yusuf Ağa hüküm sürmüştür. Kozan oğullarını ve bu civardaki aşiretleri tedip ve iskân için Fırka-i İslahiye buraya yollandığında Kozan oğullarının zaten eski kuvveti yoktu. Fırka-i İslahiye Kozan oğullarının buradaki arta kalan az miktardaki egemenliğini de tümüyle ortadan kaldırmıştır[207].

F — Canikli-zadeler :

Bu aile Karadeniz ve Doğu Anadolu'da hüküm süren önemli ailelerden birisi olarak bilinir. Hüküm sürdüğü yerler Amasya, Sivas, Canik

[205] Kayseri Şr. Sc. 151, sh. 89, No. 2.

[206] Ahmet Cevdet Paşa: Maruzat (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), sh. 120-121.

[207] Maruzat. sh. 122şl77.

(Samsun), Trabzon, Kars, Erzurum, Kayseri, Karahisar-ı Şarki ve bunlara bağlı yerlerdi.

Canikli-zadeler zenginlikleri, kudretleri, maiyyetlerindeki sekbanları ile bu bahsettiğimiz bölgede sivrilen ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir yere sahip olan ailelerden birisidir. Çapan oğlu Mustafa ile çatışmaları nedeniyle bu aileden bahsetmiştik. Şimdi detaylara girmeden ailenin bölgedeki durumu hakkında kısa bilgi vermekle yetineceğiz.

1720'de İstanbul'da doğan, daha sonra kardeşi Süleyman Bey ile Canik (Samsun)'e gelen Ali Bey Fatsalı Ahmet Ağa'nın oğlu olup, 1768'de başlayan Rus savaşları boyunca ve levend eşkiyalarının yokedilmesi sıralarında devlete önemli hizmetlerde bulunmuş ve itibar kazanmıştı. Bu yüzden Canik Muhassılı ve Amasya Mutasarrıfı Ali Paşa'ya 24 Mart 1774'de Erzurum ve Trabzon eyaletleri ile Kars ser askerliği ve vezirlik rütbeleri, oğlu Battal Hüseyine de Karahisar-ı Şarki Voyvodalığı ve kapıcıbaşılık rütbeleri verilmişti. Ali Paşa daha sonraki tarihlerde de devlete önemli hizmetlerde bulunmuştur. 1777'de Ali Paşa'ya Sivas ve Kars'da verilmiş, 1778'de de kardeşi Süleyman Paşa zade Mehmed'e Çorum Sancağı ve mirmiranlık rütbesi verilmişti[208].

Böylece bu tarihlerde Ali Paşa'nın hüküm sürdüğü yerler Samsundan Trabzon'a, oradan Erzurum, Sivas, Karsa kadar uzanıyordu. O, Bolu, Kastamonu, Afyon, Kayseriyyeden, Çorum'dan da asker topluyordu.

Çok fazla büyüyen ve kuvvetlenen Canikli-zadeler zamanla şımarmışlardır. 1779 yılında Canikli Ali Paşa ile Capar-zade Mustafa arasında mücadele başlamıştır. 1779'da görevleri üzerinden alınan, mallarının zaptı ile tedibi cihetine gidilen Canikli Ali Paşa sonunda kaçmak ve Kırıma sığınmak zorunda kalmıştır. Capar-zade Mustafa hem Ali Paşa'yı yakalamak görevini üstlenmiş, hem de Onun oğullarını ve taraftarlarını yoketmekle görevlendirilmişti. Ali Paşa kaçmış, ama, daha sonra Kırım Hanı Şahin Giray'ın iltimasları ile 1781'de afv olunmuş, yeniden Trabzon Valiliğine atanmış, vezirlik rütbesi alınmış olan oğlu Mikdad Paşa'ya vezirlik rütbesi ve Amasya mutasarrıflığı iade edilmiştir. Canikli Ali Paşa'nın bundan sonra Trabzon ve Erzurum Valisi olarak devletin verdiği pekçok görevi yerine getirdiğini görmekteyiz[209].

[208] Özkaya, Yücel: canikli Ali Paşa, Ankara. 1972, Belleten. 144, sh. 483-525.

[209] Özkaya, Yücel; aynı makale. sh. 501-516, Cevdet Dahiliye. 7161.

Ancak, Canikli Ali Paşa'nın torunu Battal Bey'in oğlu Tayyar Paşa zamanında iki aile arasında mücadelenin yani Canikli-zadeler ile Çaparzadeler çatışmasının yeniden ortaya çıktığını görmekteyiz. Çatışmanın nedeni Amasya Sancağı'nın Tayyar Paşa'dan alınarak Süleyman Paşa'ya verilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden 1805'de Çapar-zade Süleyman ve devlet görevlileri Tayyar Paşa'nın üzerine yürümüşlerdir. 28 Haziran 1805'de Anadolu Valisi Yusuf Paşa, emrindeki yerlere Tayyar Paşa'nın hiçbir nasihata kulak asmadığını, bu yüzden Onu katletmek ile görevlendirildiğini, kendisine yardım etmelerini duyuruyordu[210]. Aynı sene Tayyar Paşa gailesi ortadan kaldırılmış, Tayyar Paşa kaçmış, bu meselenin çözümlenmesinde büyük yararları görülen eski Trabzon ve Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya, Sivas Valisine, Çapar-zade Süleyman'a kürkler verilmişti[211].

Daha sonra Tayyar Paşa tekrar afv olunmuş ve Capar-zade Süleyman ile birlikte 1807'de Sened-i İttifaka katılmış, iki aile İstanbul'da verilen bir ziyafet sırasında bir araya gelmişler ve barışmışlardır[212]. Canikli-zadeler hakkında bundan böyle önemli bir şikayet olmamıştır.

[210] Cevdet Dahiliye. 14686.

[211] Cevdet Askeriye. 11196.

[212] Özkaya, Yücel; Canikli Ali Paşa, Ankara. 1972. Belleten. 144, sh. 517.

ANZAVUR'UN İLK AYAKLANMASINA AİT BELGELER*

Bana elifi öğreten saygıdeğer hocam
Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e...

ÖZCAN MERT

Anzavur'un Kimliği

Ahmet Anzavur, 1864 yılındaki büyük Çerkes sürgününde Kafkasya'dan Marmara bölgesine gelen Ançok isimli bir Adige ailesine mensup olup Bigalıdır[1]. Okuma yazma bilmediği halde[2], kızkardeşinin II. Abdülhamit'in sarayında cariye olmasından dolayı jandarma zabitliğine tayin edilerek Makriköy (Bakırköy/İstanbul) Jandarma Karakolu Kumandanlığı'na getirildi. Vazife-

* Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar aşağıda gösterildiği gibidir:
a.b.: Aynı belge
a.e.: Aynı eser
a.ya.: Aynı yazar
a.yer.: Aynı yer
BOA.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.: Bâbıâlî Evrak Odası
bk.: Bakınız
c.: Cilt
D.: Dosya
F.: Fihrist
G.G.D.: Gelen-Giden Defteri
GKA.: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı Arşivi
K.: Klasör
nu.: Numara
s.: Sayfa
vd.: Ve devamı
yay.: Yayınlayan

[1] Sefer E. Berzeg, *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri*, c. II, İstanbul 1990, s. 15.

[2] *Vakit*, 2 Kânûn-ı evvel 1335/1919, s. 3.

sinde birtakım suistimallere karışınca Konya'ya sürüldü. Bir ara da Kütahya'da tabur kumandanlığında bulundu[3].

Anzavur, 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet döneminde, geçmiş devrin mazlumları arasında görünerek çevresinde hürriyet kahramanı olarak tanındı. İki sene sonra binbaşı rütbesi ile *"Aydın Kuvve-i Ta'kîbiye ve Çakırcalı Tenkîline Kumandan"* olarak İzmir dolaylarındaki Çakırcalı Mehmet Efe'nin takibinde ve ortadan kaldırılmasında görev aldı[4]. Bu vazifesindeki başarısından ötürü V. Mehmet Reşat tarafından bir kılıç ile taltif edildi[5].

İstanbul'daki Çerkes Kulübü'nün tanınmış isimlerinden Yusuf İzzet Paşa ve Muallim Üzeyir Bey'in yardımlarıyla, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya girdiği öne sürülen Anzavur[6], mektepli değil de alaylı bir subay olarak yükseldiği jandarma binbaşılığı rütbesindeyken emekli oldu. Birinci Dünya Harbi yıllarında (1914-1918) Biga'da oturdu. Meşhur olmamakla birlikte itibarlı bir kimse olarak tanındı[7]. Koşu atı yetiştirerek ve at koşularına katılarak geçimini sağladı[8].

Büyük harp bitince Anzavur, 1918 yılının sonlarına doğru Hudâvendigar (Bursa), Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) ve Karesi (Balıkesir) Bölge Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilmiş olan Miralay ve Müfettiş Hilmi Bey'in yardımcılığına, binbaşı rütbesiyle getirilerek bölgede asayişin sağlanması çalışmalarına katıldı[9]. Daha sonra 23 Nisan 1919 tarihinde üçüncü sınıf maaşla İzmit Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi[10].

17 Haziran 1919 günü İzmit Sancağı Mustasarrıfı Anzavur Ahmet Bey'in ikinci dereceden maaşla ve Karesi Sancağı Mutasarrıfı Hilmi Bey'in

[3] Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı, İstiklâl Harbi Hatıralarından Acı Bir Safha,* Ankara 1965, s. 41-42; Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar),* Ankara 1973, s. 91.

[4] BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı, D.86-41, nu. 4.105. Bu vesikanın fotokopisi ve sureti için makalenin sonundaki *BELGELER* bölümü sıra nu. 1,2 ve 2-A'ya bk.

[5] İğdemir, a. yer.

[6] Kemal Özer, *Kurtuluş Savaşında Gönen,* Balıkesir 1964, s. 139.

[7] Güven, *a.e.,* s. 18.

[8] İğdemir, *a.e.,* s. 91. Anzavur'un Birinci Dünya Harbi içinde gönderildiği doğu cephesinde görev yaptığına dair bk. Özer, *a.e.,* s. 139.

[9] *Ses,* 7 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 2; 14 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 1.

[10] BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 728; Belgeler, sıra nu. 3; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1983, s. 385.*

de kendi maaşı ile becayiş ve nakilleri kararlaştırıldı[11]. Lâkin 7 Temmuzda bundan vazgeçilip adları geçen kimselerin yerlerinde kalmaları uygun bulundu[12]. Anzavur'un İzmit Mutasarrıflığı 1919 yılının Ağustos ayında bu göreve Ali Suat Bey'in getirilmesine kadar devam etti[13].

Anzavur, 1919 yılının Ekim ayından itibaren 1920 yılı ortalarına kadar geçen sürede Balıkesir ve çevresi ile Adapazarı dolaylarında millî harekete karşı çeşitli isyan hareketleri ve tertiplerin içine girdi ise de Kuvây-ı Milliye tarafından yenilgiye uğratıldı. Son olarak Anzavur, daha önceki mutasarrıflık tayininde olduğu gibi yine Damat Ferit Paşa'nın sadâretinde mutasarrıflığa getirildi. 8 Nisan 1920 tarihinde mirmiranlık rütbesiyle Karesi Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi[14].

Anzavur 15 Nisan 1921 tarihinde, Karabiga yakınlarındaki Adliye köyü civarında, Çiftlikköylü Mehmet Efe tarafından öldürüldü ve başı kesildi. Başsız vücudu Biga'nın Buzağılık (diğer adı Cihadiye) köyü mezarlığına gömüldü[15].

Anzavur'un mezarına bir mezartaşı konmuştu. Mezar kitâbesi şöyleydi:

"Din, millet ve memleket uğrunda cansiperane çalışırken, Kuvayi Milliye tarafından, bir sureti gaddaranede, şehit edilerek milletin kalbinde unutulmaz bir yara bırakan Kuvayı Muhammediye kumandanı İzzetlû Anzavur paşa ruhuna elfatiha..."

1922 yılında mahallî yönetim, çevredeki Çerkes köylerinin Anzavur'un mezarını bir tekke haline getirmeye kalkışmaları üzerine, mezartaşı kitâbesini kazıtarak bunu engelleme yoluna gitmiştir[16].

Ayaklanma Bölgesinin Durumu

Anzavur ayaklanmasına sahne olan ve bu isyandan en çok etkilenen yerler Karesi ve Kal'a-i Sultaniye bağımsız livaları ile Hudâvendigâr vilâyetidir.

[11] BOA., BEO., nu. 343.378; Belgeler, sıra nu. 5; BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1.044; Belgeler, sıra nu. 4.

[12] BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1.181; Belgeler, sıra nu. 6.

"Balıkesir mutasarrıflığına nakledilen İzmit mutasarrıfı Ahmet Anzavur Bey'in, güya eşkiya tenkilinde gösterdiği faaliyetten dolayı ve mahallinden gelen bir heyetin ricası üzerine vazifesinde ibka edildiği görüldü." Bk. M.Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, c.II, Ankara 1965, s. 142-43.

[13] BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1.317.

[14] BOA., BEO., nu. 346.879; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984, s. 263.

[15] Güven, *a.e.*, s. 97-98, 112.

[16] *a.e.*, s. 112.

Ayaklanmanın merkezi durumundaki Karesi livasına Bandırma, Erdek, Gönen, Balya, Edremit, Burhaniye, Sındırgı ve Ayvalık kazaları bağlı bulunmaktaydı. Kal'a-i Sultâniye ise Biga, Ayvacık, Ezine ve Bayramiç kazalarından ibaretti[17]. Buralar ile çevre vilâyetlerde isyan öncesindeki ve sırasındaki durumu değerlendirmek ayaklanmanın mahiyetinin daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Osmanlı Devleti, 1910'lu yıllarda art arda girdiği savaşları yenilgilerle kapatmıştı. Bundan dolayı, savaşların yükünü omuzlamış olan Türk halkı yorgun, yoksul ve karamsar bir durumdaydı. Savaştan dönenlerin bir kısmı sakattı. Ayrıca bölgede salgın hastalık, kıtlık, yokluk, açlık ve bunun tabiî bir sonucu olarak da eşkıyalık çok yaygındı[18].

Tam bir asayişin sağlanmadığı güney Marmara bölgesinde, herşeyden önce etnik yapı son derece ilgi çekicidir. Yörede Türk, Çerkes, Arnavut, Pomak, Boşnak, Çeçen ve Kumuk gibi müslümanlar ile az sayıda da olsa Rum ve Ermeni gibi gayr-ı müslim unsurlar mevcuttu[19].

Yukarıda adları yazılı unsurlar arasında özellikle Çerkeslerin öteki unsurlardan hemen hemen hepsiyle anlaşmazlıkları ve çatışmaları mevcuttu. Meselâ 1919 Haziranında Gönen'de Türklerle[20], aynı yılın Eylül ve Ekiminde Karacabey ve Kirmasti'de (Mustafakemalpaşa/Bursa) Arnavutlarla[21] ve yine Eylül ayında Burhaniye'de Boşnaklarla[22] anlaşmazlığa düştükleri ya da çarpıştıkları görüldü.

Daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ezine, Biga, Lâpseki, Bayramiç, Gönen, Manyas ve civarında tam bir asayişsizlik mevcuttu. Buralarda bazıları da etnik unsurlara dayalı olarak kurulmuş çok sayıda çete bulunmaktaydı. Bu çeteler, zenginleri haraca bağlamak, insan ve hayvan kaçırmak, yol kes-

[17] *Sâlnâme-i Devlet-i ʿAliyye-i Osmâniyye*, sene: 68; Dersaʿâdet 1334, s. 780-88.

[18] *İzmir'e Doğru*, 27 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul 1987, s. VIII.

[19] Güven, *a.e.*, s. 16. Karesi sancağının 1917 yılı nüfusu 368.404'ü Türk ve müslüman 85.547'si gayr-ı müslim olmak üzere toplam 453.951 idi. Bk. Salâhi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c.I, Ankara 1973, s. 37. Sancağın birkaç yıl sonraki nüfusunun 374.518'i müslüman ve 88.493'ü hıristiyan olmak üzere toplam 463.011'e ulaştığına dair bk. *Ses*, 13 Mart 1335/1919, s. 2.

[20] Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)*, yay.Şerafettin Turan, Ankara 1967, s. 18.

[21] *a.e.*, s. 60. Ayrıca bk.not 41,43.

[22] Çarıklı, *a.e.* s. 77.

mek, çeşitli soygun, gasp, darp ve katl olaylarına sebebiyet vermek suretiyle asayişi bozmaktaydılar. Halk bazan bir eşkiya çetesine karşı diğer bir eşkıya grubundan yardım görmekteydi[23]. Çoğu Çerkes ve Arnavut olan bu eşkıyayı, Babıâli, 1918 yılının sonları ile 1919 senesinin başlarında affetti. Aralarında gayr-ı müslimlerin de bulunduğu birçok eşkıya, bundan yararlanarak *"dehâlet ve istîmân"* ettiler. Bunlardan biri olan Kara Hasan çetesi, mahallî otoritenin zayıflamasından istifade ederek, Biga ve köylerinde vergi, zabıta ve adalet işlerini ele aldı[24].

Bölgede silâh[25] ve tütün kaçakçılığı gibi zabıta olaylarına da rastlanıyordu[26]. Bütün bunların yanında asker kaçakları, bölgenin huzurunu bozan bir başka unsuru teşkil etmekteydiler[27]. Kazdağı eşkıyanın yanısıra asker kaçaklarının da saklandığı bir yer olmuştu[28]. Hükûmet, asker kaçaklarını 1918 yılının Kasım ayında affetti[29].

Bâbıâlî, Mondoros Mütarekesi'nin imzalandığı (30 Ekim 1918) sıralarda, Karesi Livası'ndaki asayiş işini ciddiyetle ele alır gibi oldu. Önce Umum Jandarma Kumandanı Refet Bey, Balıkesir'e gelerek bölgede eşkıya takibine girişti[30]. Ardından da Miralay ve Müfettiş Hilmi Bey; Hudâvendigâr, Kal'a-i Sultaniye ve Karesi'ye Umum Jandarma Mıntıka Kumandanı olarak tayin edilirken yardımcılığına Binbaşı Anzavur Ahmet Bey getirildi[31]. Bunu Karesi Mutasarrıflığı'na Hâcim Muhittin (Çarıklı) Bey'in tayini takip etti. Mutasarrıf, yeni jandarma kumandanları ile işe ciddî bir biçimde başladı. Öncelikle eşkıyanın istimanını sağlamaya çalıştı. Nitekim onun 24 Şubat 1919 tarihine kadar devam eden hizmet döneminde aralarında Rumların da bulunduğu 1.000-1.500 eşkıya aman diledi[32].

[23] Güven, *a.e.*, s. 21-22.

[24] BOA., BEO., nu. 342.811, 343.871, 345.428, 345.561; GKA., K.44, D.110-173, F. 6; Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, İstanbul 1942, s. 95; Güven, *a.e.*, s. 24-25.

[25] *Ses*, 31 Teşrîn-i evvel 1334/1918, s. 1.

[26] Güven, *a.e.*, s. 5-6,7.

[27] *a.e.*, s. 5, 7, 16; Özer, *a.e.*, s. 42.

[28] Güven, *a.e.*, s. 4.

[29] *Ses*, 7 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 1; Güven, *a.e.*, s. 23.

[30] *Ses*, 31 Teşrîn-i evvel 1334/1918, s. 1.

[31] Bk. not 9.

[32] *Ses*, 14 Teşrîn-i evvel 1334/1918, s. 1; 28 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 1; 12 Kânûn-ı evvel 1334/1918, s. 2; 20 Şubat 1335/1919, s. 2; 27 Şubat 1335/1919, s. 1,2.

Alınan bütün tedbirlere rağmen, ülkenin pek çok yöresinde olduğu gibi Marmara bölgesinde de asayişsizlik devam etti. Bu arada affedildikleri halde yeniden soygunculuğa başlayan eşkıyaya rastlanıyordu[33]. Hattâ gayr-ı müslim çete ve işbirlikçilerin de katılmasıyla asayişsizlik daha da arttı[34]. Karesi livası *"Anadolu'nun Makedonya'sı"* haline geldi[35]. 17 Ekim 1918-13 Mart 1919 tarihlerinde iki sayfa halinde Balıkesir'de yayınlanan bir mahallî gazete olan *Ses*'in hemen her nüshasında eşkıyalık ve asayişsizlikle ilgili haberlere rastlanmaktaydı. Gazetenin altıncı sayısındaki *"Aldığımız şakâvet ve şenâ'at haberleri o kadar çok ve o kadar fazla, ki bunları yazmaya -kâbil değil- gazetemiz yetişemiyor. Hattâ her gün bu hacımda bir gazete çıkarsak ve başka hiçbir haber ve makâle yazmasak yine yapılan fecâyi'i tasvîr edebilmemize imkân yoktur."* ifadesi[36] durumu bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir. Köylüler, eşkıya baskınları yanısıra gayr-ı müslimler ve işbirlikçilerden korkmakta ve çekinmekte idiler[37]. Çünkü bu tür olaylarda, en fazla zararı köylüler görmekteydiler[38]. Bu işbirlikçiler arasında bazan Türk ve müslüman eşkıyaya da rastlanmaktaydı[39].

Anzavur isyanının patlak verdiği 1919 yılında ayaklanma bölgesi ve çevresinde tam bir kargaşa hüküm sürmekteydi. Meselâ Nisan ayında Karacabey'de asayiş bir türlü sağlanamıyordu. Yöneticilerin acz içinde bulunmaları ve nüfuzlarını kötüye kullanmaları karşısında halk adeta kaderine razı olmuş bir biçimde eşkıyaya müsamaha ile davranmaktaydı[40]. Eylül ayında Karacabey'de Çerkes ve Arnavutlar arasında günlerce süren çarpışmalar oldu. Çerkesler, Arnavut çiftlik ve köylerini yağmaladılar[41]. Ekim ayına gelindiğinde düşmanla işbirliği yapan kimselerin de kışkırtmaları[42] ile asayişsizlik olayları yaygınlaştı ve şiddetlendi. Karacabey'in Samandıra Çiftliği'nde kötü idare sonucu çıkan olaylar komşu çiftlik ve köyler yanında kasabaya da yansıdı. Olaylarda ikişer Çerkes ve Arnavut öldü. Her iki unsura mensup eşkıya çeteleri can ve mal güvenliğini ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine çiftlik ve köylerden kaçan halk kaza merkezine gelerek can güvenliklerini sağlamaya

[33] *Ses*, 9 Kânûn-ı sânî 1335/1919, s. 2.
[34] Özel, *a.e.*, s. 10-15.
[35] *Ses*, 24 Teşrîn-i evvel 1334/1918, s. 1.
[36] *Ses*, 21 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 2.
[37] Yunus Nadi, *Ankaranın İlk Günleri*, İstanbul 1955, s. 50.
[38] *Ses*, 17 Teşrîn-i evvel 1334/1918, s. 1.
[39] İbrahim Ethem Akıncı, *Demirci Akıncıları*, Ankara 1978, s. 185.
[40] BOA., BEO., nu. 342.786.
[41] GKA., K.185, D.20-90, F. 140; Çarıklı, *a.e.*, s. 60.
[42] Bk. not 94.

çalıştılar. Kaymakamlık ise izdihamı ve karışıklığı önleyebilmek için kasabaya sığınmış olanların köy ve çiftliklerine dönmelerini istedi. Diğer yandan bu Arnavut-Çerkes çatışması Kirmasti'ye de sıçramıştı. Bir Çerkesi kurtarmak için Çerkes reisleri kasabayı bastılar. Maaşları zamanında ödenmeyen ve bir işe yaramaz hale gelmiş veya getirilmiş olan jandarma kuvvetleri olayları bastıramadı. Hattâ olayları soruşturmakla vazifelendirilmiş olan mülkiye müfettişi, Bâbıâlî'ye, kendini emniyette görmediğini bildirdi. Bir yandan da kasaba dışına çıkmış olan Arnavutların saldırısından korkulmaktaydı[43].

Yine 1919 Ekim ayı civarında, Lâz kıyafetindeki bazı kişilerin takalarla gelip Üsküdar ve Çatalca kazaları ile Edirne vilâyetinin Karadeniz kıyılarına ve hattâ Boğaziçi'ne saldırdıkları görüldü. Bu kimseler, *"Mustafa Kemâl Paşa'nın bolşevik çetesinden olduklarını"* söyleyerek kendilerine Kuvâ-yı Milliye süsü vermekteydiler[44]. Kuvâ-yı Milliye taklitçisi eşkıyaya Bursa ve çevresinde de rastlanmaktaydı[45]. Bunlardan başka çevrelerinde terör havası estiren, Bandırma dolayında 30 kadar Rum'un oluşturduğu Kırman çetesi ile Gemlik civarında Lâz, Gürcü ve Ermenilerin meydana getirdiği 96 kişilik bir eşkıya çetesi mevcuttu[46].

Asayişsizliğin bir sebebi de halkı sefalete düşüren göç hareketleriydi. Bölgede görülen muhaceret olayları başlıca üç sebepten kaynaklanmaktaydı. Birincisi Yunan işgaline uğrayan yerlerden halkın gelmesiyle olmaktaydı[47]. İkincisi eşkıyanın can, namus ve mal güvenliğini ortadan kaldırdığı kır kesiminden kasabalara kaçan halkın sığınmasıyla meydana gelmekteydi[48]. Üçüncüsü ise bir kısım Kuvâ-yı Milliyecilerin ağır vergilerinden bazı kimselerin komşu kasabalara ve İstanbul'a kaçmasıyla ortaya çıkmaktaydı[49]. Bu sonuncuları genellikle çok zengin olup da millî harekete fazla katkıda bulunmak istemeyen eşrâftan kimseler teşkil etmekteydi[50]. Balıkesir ve çevresinde

[43] BOA., BEO., nu. 344.480.

[44] BOA., BEO., nu. 345.088.

[45] *Vakit*, 31 Teşrîn-i evvel 1335/1919, s. 3; 30 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 3.

[46] *Vakit*, 1 Kânûn-ı evvel 1335/1919, s. 3; 16 Kânûn-ı evvel 1335/1919, s. 2.

[47] BOA., BEO., nu. 343.348; 343.431, 343.922; *Ses*, 6 Mart 1335, s. 2; Çarıklı, *a.e.*, s. 21; Hamdi Baytulluoğlu, "Millî Mücadele Başlıyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. III, nu.15 (1968), s. 15.

[48] *Ses*, 21 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 2.

[49] BOA., BEO., nu. 345.791; Güven, *a.e.*, s. 41, 45.

[50] Eşrâf, çoğunlukla millî mukavemete katkıda bulunmuştur. Az sayıda da olsa Kuvâ-yı Milliyeciler tarafından baskıya uğrayıp yerlerini terkeden eşrâf vardır. Bir misâl olmak üzere Ankara, Bolu, Beypazarı ve Safranbolu eşrâfından olup da İstanbul'a kaçanlar için bk. BOA., BEO., nu 349.710. Beni bu belgeden haberdar eden Zekeriya Türkmen'e teşekkür ederim. Ö.M.

sayıları on bini aşan diğer göçmenlerin durumları hiç iyi değildi[51]. Bütün bu nüfus hareketlerine Midilli gibi adalardan Karesi Livası'na gelen Rumlar ile tehcirden dönen Ermenileri de dahil etmek yerinde olur[52].

Asayişsizliğin bir başka sebebini, maliyenin memur ve jandarma maaşlarını vaktinde ödeyememesi teşkil etmekteydi. Çünkü aylıkları geciken bu kimseler, vazifelerini yavaşlatarak yerine getirmekte veya hiç yapmamaktaydılar[53].

Netice itibariyle Bursa'daki bir yetkilinin de belirttiği üzere asayişsizliğin sebepleri şöyle özetlenebilir[54]:

"1. Jandarma kuvveti şâyân-ı i'timâd değildir. ...

2. Memleket sekenesinin her cins insândan mürekkeb bir Bâbil Kulesi'ni andırır şekilde bulunması.

3. El-yevm devâm edegelen seyl-i muhâceretle birçok insânların yersiz yurtsuz aç yaşamak mecbûriyetinde bulunmaları.

4. En fenâ olarak da birtakım bedmâyelerin paralı iğvââtına kapılarak müdâhale-i hâriciyeyi te'mîn kasdlarına ma'tûf eşkıyâlıkları.

5. Şimdiye kadar irâde-i seniyesi istihsâl edildiği Dîvân-ı Harb-i 'Örfî a'zâlarının gelmemesinden ve 'ibret-i mü'essire olacak icrââtte bulunulmaması.

6. Fırkanın ikmâli sefâlet-i mutlaka içinde olan zâbitâna ta'kîb husûsunda daha mükemmel bir sûrette cereyânını te'mîn edecektir".

Yönetim, Millî Teşkilâtlanma ve Kongreler

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Harbi'nden mağlûp olarak ayrılmıştı. Harbin galipleri olan İtilâf Devletleri, mütarekenin

[51] *Vakit,* 9 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 3; *İzmir'e Doğru,* 11 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 27 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2.

[52] *Ses,* 21 Teşrîn-i sânî 1334/1918, s. 2; 13 Mart 1335/1919, s. 4.

[53] BOA., BEO., nu. 344.480. Karesi livasında 1918 yılı sonunda dört beş aydır maaş alamayan öğretmen, memur ve işçilerin bu durumlarının hemen hemen hiç değişmeden bir müddet devam ettiğine ve bu arada bazı memur ile işçilerin işlerini bıraktıklarına dair bk. *Ses,* 5 Kânûn-ı evvel 1334/1918, s. 1; *İzmir'e Doğru,* 28 Teşrîn-i sânî 1335, s. 2; 4 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 11 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2. Ayrıca 1919 yılının Ekim ayında, üç aydan beri maaş alamamış olan Kırkkilise (Kırklareli) telgraf memurlarının görevlerini terk ettiklerine dair bk. BOA., BEO., nu. 345.088.

[54] BOA., BEO., nu. 344.480.

yedinci maddesine dayanarak işgal hareketlerine giriştiler. Bu durum memlekette çeşitli tepkilere yolaçtı. Bu tepkiler, zararlı ve yararlı olarak nitelenen derneklerin kurulmasına sebebiyet verdi.

Mütarekeden sonra bir kıta Fransız askeri, Balya maden bölgesi ve Balıkesir istasyonu kontrol altına aldı[55]. Zararlı derneklerden biri olan Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti (The Association of the Friends of England in Turkey), Balıkesir'de bir şube açtı[56]. Aynı dernek, bir başka şubesini de Bandırma'da faaliyete sokmak isteyince bu girişim 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım (Özalp) tarafından engellendi[57].

Millî mücadeledeki yararlı derneklerden biri olarak İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti dikkati çeker. Wilson Prensipleri'ni esas alarak Türklerin haklarını savunan bu derneğin 17-19 Mart 1919 tarihlerinde İzmir'de düzenlediği kongreye Aydın ve Menteşe yanısıra Karesi vilâyetinden gelmiş olan delegeler katıldı[58]. Daha sonra Balıkesir ve çevresinde millî direniş ve teşkilâtlanmanın hızla gelişip yaygınlaşmasında, yurdun pek çok yöresinde görüldüğü gibi, 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin rolü büyük oldu.

Bölgedeki Yunan işgalinin yayılmasını durdurmak üzere 29 Mayıs günü Kaymakam (Yarbay) Ali (Çetinkaya) Ayvalık'ta ve 9 Haziran tarihinde Yüzbaşı Kemal (Balıkesirli) Soma'da birer cephe kurdular. Bu cephelerdeki kuvvetler daha sonra 23 Haziran günü teşkil edilen Akhisar cephesiyle Şimal Cephesi adı altında birleştiler[59].

Askerî tedbirler yanında, İzmir'in işgalinin hemen ertesi günü, millî duyguları kabarmış olan, aralarında Maarif Müdürü Sabri Bey ve Vehbi (Bolak) Bey gibi vatanperverlerin bulunduğu Balıkesir'in önde gelen kimseleri saat kulesi bitişiğindeki Okuma Yurdu'nda yaptıkları bir toplantı sonunda İzmir'in işgalini tanımamak ve işgali protesto etmek üzere yedi kişilik bir komi-

[55] Aydın Ayhan, "İzmir'in İşgâli Sırasında Balıkesir", *Millî Mücâdele'de Balıkesir*, İstanbul 1986, s. 31.

[56] Özer, *a.e.*, s. 24. Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti hakkında fazla bilgi için bk. Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücâdele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s. 51-143.

[57] Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, Ankara 1985-1989, c. I, s. 50; Tevetoğlu, *a.e.*, s. 71-72.

[58] Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara 1975, s. 150.

[59] Mustafa Salman, *Balıkesir Tarihi, Coğrafyası*, Balıkesir 1957, s. 48.

te seçtiler[60]. 18 Mayıs günü de Alaca Mescit'te okunan mevlit sonunda bir önceki gün alınan kararlar doğrultusunda kırkbir kişilik yeni bir heyet seçilmesi yoluna gidildi[61].

Balıkesir'deki millî duygu ve tepkiler artarak alınan askerî tedbirler yaygınlaştığı gibi halkı düşmana karşı mukavemete hazırlamak ve yönlendirmek için akılcı bir biçimde mahallî teşkilâtlanmaya da geçildi. Bu işte Balıkesir'deki memur, subay ve eşraf yanısıra komşu vilâyetlerden, meselâ İzmir'den gelen Vâsıf, Esat ve Mustafa Necati Beyler gibi vatanseverler de görev aldılar[62]. Balıkesir'de Redd-i İlhak adıyla bir cemiyet kurıldu. Bu derneğin ismi daha sonra 26-31 Temmuz 1919 tarihli toplantılarda Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti olarak değiştirildi[63].

Balıkesir'deki millî cemiyet, sadece bölge halkı üzerinde değil, buralardan çok uzaklarda bulunan millî hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa üzerinde de olumlu etki yaratarak bağımsızlık yolunda büyük ümitler verdi[64]. Nitekim onun bu tarihlerde gönderdiği bir şifre telgrafındaki ifadesi dikkat çekicidir. Paşa, ülkenin bu sıralardaki kötü durumunu anlattıktan sonra şöyle demekteydi:

"Bununla beraber bütün umudlar kaybolmuş değildir. Bu durumda memleketi ancak Türk milletinin bağımsız yaşamak şuuru ve mukavemet azmi kurtarabilecektir. Bu şuur ve azim de birçok yerlerde kurulmuş olan müdafaa-i hukuklarda kendini göstermektedir. Ben durumu buradan izlemekte ve bu kuruluşların iki ilimizde kuvvetli olduğunu görmekteyim. Bunlardan biri Balıkesir'deki Redd-i İlhak Cemiyeti öteki de Erzurum Müdafaa-i Hukuk'tur".

Balıkesir'deki cemiyet giderek gelişti. Bu gelişme sonucu bir ara adı, Karesi ve Saruhan ve Civârı Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi oldu[65]. Sözkonusu derneğin çabalarıyla ve çevre vilâyetlerin kazalarından ge-

[60] Salman, *a.e.*, s. 48; Ayhan, *a.e.*, s. 34-39.

[61] Özer, *a.e.*, s. 23-24; Salman, *a.e.*, s. 47; Ayhan, *a.e.*, s. 41-42; M.Vehbi Bolak, "Millî Mücadelede Balıkesir. Kuvâ-yi Millîye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuvâ-yi Millîyyeciler Nasıl Çalıştı?", *Millî Mücâdele'de Balıkesir*, s. 160-67.

[62] Akıncı, *a.e.*, s. 3.

[63] Mücteba İlgürel, "Balıkesir Kongrelerinin Millî Mücadele'deki Hizmetleri", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, s. 180, 181-82; Turgut Çarıklı, "Balıkesir Harekât-ı Millîye Redd-i İlhak Hey'etince Tertip Edilen Kongrelerde Alınan Kararların Yeni Türk Devletinin Kuruluşundaki Etkileri", *Millî Mücâdele'de Balıkesir*, s. 188-89.

[64] Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", *Belleten*, c. XXVII, nu. 108 (1963), s. 634-35.

[65] Hacim Çarıklı, *a.e.*, s. 33.

len murahhasların da katılımıyla sırasıyla 26-31 Temmuz 1919'da Birinci Balıkesir, 18-30 Ağustos 1919'da Alaşehir, 16-22 Eylül 1919'da İkinci Balıkesir, 19-21 Kasım 1919'da Üçüncü Balıkesir ve 10-23 Mart 1920'de Dördüncü Balıkesir Kongreleri toplandı[66].

10 Eylül 1919 günü Gönen ve Biga'da ardından da Gönen'e bağlı olan Sarıköy'de üç ayrı Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu[67]. Bu cemiyetler ile Karesi Livası'ndaki diğer millî dernekler, Balıkesir'deki Müdâfa'a-i Hukuk Hey'et-i Merkeziyesi ile temas halindeydiler[68]. Balıkesir'deki merkez de millî mücadelenin önderi Mustafa Kemal Paşa ile muhabere halinde bulunuyordu.

Bu arada Ağustos ayında, daha önce Karesi Mutasarrıflığı'na getirilmesi kararlaştırıldığı halde bundan vazgeçilen Anzavur, aynı vazifeye tayin edilmesi halinde Balıkesir ve çevresindeki millî hareketi bastıracağına dair konuşmalar yapmaktaydı[69]. Fakat Bâbıâlî, 20 Eylül 1919'da Karesi Mutasarrıflığı'na Anzavur'u değil de Ali Rıza Bey'i getirdi[70]. Yeni mutasarrıf, Kuvây-ı Milliye'nin daha düzenli olması bahanesiyle onu jandarma kuvveti haline dönüştürmek istedi[71]. Ancak Kuvây-ı Milliye erkânı buna müsaade etmedi.

Bölge eşrafından çoğu millî hareketi desteklerken pek azı buna karşıydı[72]. Diğer yandan yörede Amerikan ve Fransız yanlıları ile işgalci Yunanlılarla işbirliği yapanlara da tesadüf edilmekteydi[73].

[66] Balıkesir Kongreleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hacim Çarıklı, *a.e.;* Turan, *a.e.;* Mücteba İlgürel, "Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti ve Kongreleri", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan,* İstanbul 1973, s. 35-56; *Millî Mücâdele'de Balıkesir;* Fuat Özer, Hareket-i Millîye Redd-i İlhâk Hey'eti ve Balıkesir Kongreleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1988, VII+153 s. Mücteba İlgürel, Balıkesir Kongrelerinin Türk İstiklâl Harbinde yeri ve önemi konusunda geniş ve kapsamlı bir proje üzerinde çalışmalarını devam ettirmektedir. Birinci Balıkesir Kongresi'nin tarihinin tartışılması için bk. Turan, *a.e.*, s. 151.

[67] Özer, *a.e.*, s. 41-42, 47; Güven, *a.e.*, s. 29; Yücel Özkaya, *Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi,* Ankara 1981, s. 25.

[68] Özer, *a.e.*, s. 43.

[69] Çarıklı, *a.e.*, s. 37.

[70] BOA., BEO., nu. 344.337; Çarıklı, *a.e.*, s. 32,68.

[71] Çarıklı, *a.e.*, s. 75,76. Aynı konuda ayrıca bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım,* İstanbul 1969-1972, c. VIII, s. 2.515.

[72] Çarıklı, *a.e.*, s. 35-38, 40.

[73] *a.e.*, s. 31,37,40,58.

Bu arada Kuvây-ı Milliye erkânı arasında zaman zaman anlaşmazlık ve hattâ dargınlıklar oldu[74] ise de millî hareket giderek kuvvetlendi ve yaygınlaştı. Bunda bölgedeki vatanseverler ve milliyetçilerin cami, kahvehane ve çarşılarda yaptıkları konuşmalarla halkı aydınlatma ve bilinçlendirmelerinin[75] rolü büyüktür.

Gittikçe güçlenen Kuvây-ı Milliye'yi İngiliz ve Fransız casus ve subayları yakından tanımak istiyorlardı[76]. Nitekim Eylül ayında bu amaçla Balıkesir'e gelen bir Fransız istihbarat elemanı, eşrâf ve Kuvây-ı Milliye reisleri ile yaptığı görüşmeler esnasında millî mücadelenin Avrupa'da iyi etkiler yaptığını söyledi[77].

Ayaklanmanın Sebepleri

Birinci Anzavur ayaklanmasının belli başlı sebeplerini dört madde halinde göstermek mümkündür. İlk üçü birbiriyle iç içe ve yakından ilgili olan bu maddeler şunlardır:

1. Boğazlar'daki üstünlüğünü korumak isteyen ve Anadolu ile Trakya'daki Kuvây-ı Milliyecilerin birleşmesine karşı olan İngiltere'nin kışkırtmaları,

2. İngiltere'nin güdümündeki Damat Ferit Paşa'nın yeniden sadrazam olmak ve Kuvây-ı Milliyecilerden intikam almak istemesi,

3. İngiltere'nin ayaklanmanın işgalci Yunanlılara karşı direnen millî kuvvetleri zayıf düşüreceğini ümit etmesi,

4. Bazı Kuvây-ı Milliyecilerin yaptığı bir kısım hatalar.

Birinci Anzavur isyanının başlıca sebepleri arasında İngiltere'nin gayret ve tahriklerinin rolü önde gelir. Çünkü bu devlet, Mondros Mütarekesi'nden sonra hakim vaziyete geldiği Boğazlar ve Marmara Denizi'ndeki mevcut durumunu korumak ve devam ettirmek arzusundaydı. Bunun için önce, adı geçen suyollarından savaş ve ticaret gemilerini serbestçe ve güvenlikte geçirebilmesi ve kıyılarındaki depo ve cephanelik gibi yerlerin emniyetini sağlayabilmesi gerekmekteydi. Sözkonusu güvenlik ortamını temin edebilmesi de Kuvây-ı Milliye'yi buralardan uzak tutmakla mümkündü.

[74] *a.e.*, s. 29-31,35.

[75] Özer, *a.e.*, s. 43-44.

[76] Çarıklı, *a.e.*, s. 58-59.

[77] BOA., BEO., GGD., nu. 242, 27 Z 1337/23 Eylül 1335 tarihli kayıt.

İngiltere, Boğazlar ile Marmara Denizi'nde istediği güvenlik ortamını kurabilmek ve Kuvây-ı Milliye'yi buralara yaklaştırmamak amacıyla tampon bölgeler oluşturmaya çalıştı. İstanbul Boğazı için Düzce ve Hendek havalisini ve Çanakkale Boğazı için de Biga ve Gönen dolaylarını birer tampon bölge olarak düşündü[78].

İngiltere, tampon bölgeler için bir tehlike olarak gördüğü Kuvây-ı Milliye ile onu yönlendiren Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ve Heyet-i Temsiliye'nin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, aynı zamanda İstanbul hükûmetinin de muhalifleri olduğunu bilmekteydi. Nitekim bununla ilgili olarak Kuvây-ı Milliyecileri İttihatçı olmakla suçladı[79]. Ardından da tampon bölgeler oluşturabilmek üzere işbirlikçisi olan bazı hükûmet üyeleri yanısıra bir kısım parti, dernek ve kişilerden yararlanma yoluna gitti.

İngiltere'nin yararlandığı ve işbirliği yaptığı siyasî kişilerden biri sadrazam Damat Ferit Paşa'dır. O, İngilizlerle iyi geçinmekten yana olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ilk başkanı ve Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin de bir sempatizanı olarak hükûmet politikasını çoğu kere İngiltere'nin istekleri doğrultusunda belirlemekteydi. Bu bakımdan millî harekete karşı İngiliz Hükûmeti ile sadrazamın politika ve yaklaşımları benzerlik göstermekteydi.

Damat Ferit Paşa, üçüncü sadâret döneminde (21 Temmuz - 1 Ekim 1919), iç politikada birtakım başarısızlıklarla karşılaşmıştı. Bunlardan ikisi konuyla yakından ilgilidir. Birincisi, Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin 26-31 Temmuz 1919 tarihinde düzenlediği kongrenin toplanmasına engel olamamasıydı[80]. Kontrolü dışındaki bu derneğin asker ile vergi toplaması ve benzeri faaliyetleri, Bâbıâlî'nin taşradaki otoritesini zaafa uğratırken Kuvây-ı Milliye'nin prestijini arttırdı. İkincisi ise, karşı koymasına rağmen Sivas Kongresi'nin toplanması ve Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasıydı. Özellikle bu son başarısızlık yüzünden sadrazam istifa etmek zorunda kaldı. Paşa, bu gelişmelere sebebiyet veren adları geçen cemiyetler ile Kuvây-ı Milliyecilerden intikam almak ve kaybettiği iktidarı yeniden elegeçirmek istiyordu. Bunun için de, mebus seçimlerinin yapılmasını, meclisin toplanmasını ve millî hakimiyetin kurulmasını engellemek üzere harekete geçti[81]. Amacına ulaşmak için de Kuvây-ı Milliye'ye düşman kişi ve kurum-

[78] Rahmi Apak, *Türk İstiklâl Harbi*, c. VI, Ankara 1964, s. IV,18.

[79] Özalp, *a.e.*, c. I, s. 69.

[80] GKA., K. 28, D. 20A-113, F. 48, 48-1, 48-3; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 38 (1962), Vesika nu. 919.

[81] *İzmir'e Doğru*, 16 Teşrîn-i sânî 1335, s. 2.

larla işbirliğine girişti[82]. Anzavur isyanı gibi hareketleri destekleyerek, Kuvây-ı Milliye'yi zaafa uğratmak istedi[83]. Bu davranışıyla Balıkesir'deki derneğin Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ile birleşmesini önlemeye çalıştı.

Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki Bâbıâlî de, İngiltere gibi, uyguladığı politikaya karşı duran ve direnen millî hareketin gelişmesini ve genişlemesini önleyip onu başarısızlığa uğratmak istiyordu. İsteğine ulaşmak için yurt çapında yayınladığı beyannamelerle İngilizleri şeriatın koruyucusu olarak gösterdi[84]. Buna karşılık Kuvây-ı Milliyecileri önce soygunculuk ve İttihatçılıkla ihtam eden Damat Ferit Paşa ve yandaşları[85], daha sonraki tarihlerde ise onları âsilik ve hattâ dinsizlikle suçladılar[86]. Suçlamanın yetmediğini görünce de işi iç savaşa kadar götürdüler.

İngiltere'nin etkisi altında bulunan Bâbıâlî, güney Marmara bölgesinde millî harekete karşı propaganda yaparken yörede önemli bir unsur olan Çerkeslerden ve başta Anzavur olmak üzere onların bazı liderlerinden yararlanmayı da ihmal etmedi[87]. Çerkesler, Osmanlı Sarayı ile kurdukları yakınlık se-

[82] *"Efendiler, Amasya'da müzâkereye başladığımız 20 Teşrîn-i evvel gününde, vürûd eden ma'lûmât hulâsası şu idi: İstanbul'da Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası, 'Askerî Nigehbân Cem'iyeti ve Muhibler Cem'iyeti bir blok teşkîl ettiler. Bu blok ve 'Ali Kemâl ve Sa'îd Molla gibi eşhâs, 'anâsır-ı gayr-ı müslimeyi, mütemâdiyen Kuvây-i Milliye 'aleyhine tahrîke başladılar."* Bk. Mustafa Kemâl, *Nutuk,* Ankara 1927, s. 190.

[83] *İzmir'e Doğru,* 20 Teşrîn-i sânî 1335, s. 1.

[84] Tevfik Bıyıkoğlu, *1919-1921 Atatürk Anadolu'da,* Kent Basımevi 1981, s. 47.

[85] Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi,* İstanbul 1963, s. 169-70.

[86] Mehmed 'Ârif, *Anadolu İnkılâbı -Mücâhedât-ı Milliye Hâtırâtı (1335-1339),* [İstanbul] 1340, s. 41. Bu eserin sadeleştirilmiş biçimi için bk. *Anadolu İnkılâbı. Millî Mücadele Anıları* (1919-1923), yay. Bülent Demirbaş, İstanbul 1987, s. 38. Bazı yabancı diplomatların Kuvây-ı Milliye'yi terörist çete, millî çete, İttihatçı ve eşkıya olarak niteledikleri bilinmektedir. Meselâ bk. Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Millî Mücadele,* İstanbul 1982, s. 11 vd.

[87] Birinci ayaklanması esnasında Anzavur'un bazı yakın adamlarına *"Ben İngilizlerden birçok mu'âvenetler görerek bu işe giriştim. Daha birkaç müsâdeme yapacağım. Ondan sonra memleketi ecnebîlere işgâl ettireceğim. Bunun için de bana verilen paranın kuvvetiyle mikdâr-ı kâfî kuvvet elde edeceğim."* biçimindeki sözleri için bk. *İzmir'e Doğru,* 13 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2.

Diğer yandan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, Recep (Peker) Bey, Deli Halit Paşa, Yusuf İzzet Paşa, Albay Bekir Sami Bey, İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey ve Çerkes Ethem Bey gibi dönemin önde gelen Çerkes liderlerinin çoğunun Kuvây-ı Milliye'yi desteklediğini belirtmek gerekir. Bunlar arasında isyan bölgesinde Anzavur'a karşı mücadele etmiş olanlar da vardır. İstiklâl Harbi'nde Kuvây-ı Milliye'nin yanında ve karşısında bulunan Çerkesler hakkında toplu bilgi için bk. Berzeg, *a.e.*

bebiyle çeşitli menfaat ve mevkileri kolaylıkla elde etmişlerdi[88]. Bu durum, onların geleneksel otorite olan Osmanlı saltanat ve hilâfeti ile hükûmetine olan bağlılıklarını arttırmıştır. Bunun tabiî bir sonucu olarak da bir kısım Çerkeslerin, Osmanlı yönetimine ters düşen Kuvây-ı Milliye'ye cephe almalarından etkili olmuştur[89]. Bu Çerkeslerin millî kuvvetlere karşı kışkırtılmasında Bâbıâlî kadar İngilizlerin de rolü olmuştur[90]. Bu bir yerde emperyalizmin böl ve yönet uygulamasının canlı bir misalidir.

İngiltere, Boğazlar'ın güvenliğini sağlamak ve plânlamış olduğu tampon bölgeleri oluşturabilmek üzere hemen hemen aynı sıralarda harekete geçti. Bu amaca ulaşmak için Sait Molla gibi işbirlikçi ve İngiliz Rahibi Dr. Robert Frew gibi de casusları vardı[91]. Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehbân ve Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyetleri ile sıkı ilişki içinde olan Sait Molla, 1919 yılının Ekim ayında Kuvây-ı Milliye aleyhinde kargaşa çıkarması için Adapazarı'ndaki adamına para gönderdi[92]. Molla, Bozkır'daki iki isyanla (27 Eylül-4 Ekim ve 20 Ekim-4 Kasım 1919) ve elebaşlarından Zeynelabidin Efendi ile ilişki içinde bulunuyordu[93]. Bu kimsenin aynı günlerde Karacabey'de de karışıklık çıkarmak ve seçimleri engellemek gayesiyle faaliyet göstermesi tesadüf değildir[94].

Karacabey ve çevresinde Sait Molla'nın amaçlarını paylaşan Anzavur'un çalışmaları da ilgi çekicidir. Anzavur'un daha 1910 yılında Çakırcalı Mehmet Efe'nin takibi sırasında, İngiliz elçisine fotoğraf verme girişiminde bulunacak kadar yakınlık kurmuş ve İngilizlerin güvenini kazanmış olduğu malûm-

[88] Meselâ Anzavur'un jandarma subaylığına tayin edilmesi için bk. not 2-3.

[89] Doğu Ergil, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara 1981, s. 256-58; Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul 1986, s. 21-22.

[90] Ahmet Özgiray, "İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold'a Göre 1918-1920 Yıllarında Türkiye", *Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, nu. 2 (İzmir 1981), s. 127; Enver Konukçu, "Mustafa Kemalci Mücadeleye Karşı Yunan Güdümündeki Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (24 Ekim 1921)", *Türk-Yunan İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 21-22 Mayıs 1986*, Erzurum 1988, s. 82-83.

[91] Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978, s. 54-57; Berthe Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, çev.Cenap Yazansoy, İstanbul 1981, s. 47-48.

[92] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 214; Selâhaddin Güngör, *Atatürk'e Kafa Tutanlar*, c. I, İstanbul 1955, s. 99; Özel, *a.e.*, s. 38,39; Konukçu, *a.e.*, s. 82.

[93] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 215, 218-19, Apak, *a.e.*, s. 9-17.

[94] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 214-15; Özalp, *a.e.*, c. I, s. 69.

dur[95]. Onun İngiliz siyaseti doğrultusunda hareket eden Damat Ferit Paşa hükûmetleri zamanında, 1919 yılının Nisan ayında binbaşılıktan İzmit Mutasarrıflığı'na tam bir sene sonra da Karesi Mutasarrıflığı'na getirildiği bilinmektedir. Bütün bunlar, Anzavur'un İngilizler ile Damat Ferit Paşa'nın en güvenilir adamlarından biri olduğunu göstermektedir.

İsyanın önemli sebeplerinden biri de bazı Kuvây-ı Milliyecilerin hatalı tutumlarıdır. Bununla alâkalı olarak bölgenin önde gelen vatanperverlerinden biri olan Köprülülü Hamdi Bey'in Kuvây-ı Milliye için halka ödeyemeyeceği kadar vergi salmasının isyan hareketindeki tesiri unutulmamalıdır[96]. Ayrıca nizamiye çavuşlarının, sahiplerine birer kâğıt vermek suretiyle hoşlarına giden atları kendilerine almalarının ve Çerkes Ethem Bey'in adamlarının da tahsilât bahanesiyle köyleri dolaşmalarının köylüye büyük zararlar verdiklerini hatırlamak gerekir[97]. Bütün bunlara adi eşkıyalardan soygun hareketlerine Kuvây-ı Milliye süsü verenlerin çıktığı da eklenmelidir[98]. Neticede bütün bu hareketleri, İstanbul hükûmeti, Kuvây-ı Milliye aleyhinde birer propaganda vasıtası olarak kullanmış ve bunu bir çete hareketi gibi görmüş ve göstermiştir. Millî mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşa ise, yayınladığı bir genelge ile bu gibi durumların önlenmesini ilgililerden istemiştir[99].

[95] BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı, D. 86-41, nu. 4.105; Belgeler, sıra nu. 1, 2, 2-A.

[96] Güven, *a.e.*, s. 45.

[97] Çarıklı, *a.e.*, s. 34.

[98] Bk. not 44, 45.

[99] "*Vesika, 175.*

TAMİM

Tel *Sıvas, 31/10/1919*

İzmit, Adapazarı, Bursa, Konya, Balıkesir Heyet-i Merkeziyelerine

Kuva-yi Milliye'ye mensubiyetlerini iddia eden bazı eşhasın menafi-i zatiyelerini temin maksadiyle hareket ve tahakküm etmek teşebbüsatında bulundukları işitildi. Gayr-i meşru ve gayr-i kanunî harekâtın teşkilât-ı milliyede yeri yoktur. Bu gibiler hakkında hükûmetin kanunu tatbik eyleyeceği muhakkaktır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti Heyet-i Temsiliye namına
Mustafa Kemal"

Bk. Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, yay. İsmail Arar-Uluğ İğdemir-Sami N. Özerdim, c. III, Ankara 1989, s. 1.624.

Anzavur'un Çevresi

İsyan hareketinde Anzavur'u istekleriyle veya zoraki bir biçimde destekleyen köyler olmuştur. Bunlar; Bandırma, Biga, Gönen, Karacabey, Kirmasti, Manyas ve Susığırlık (Susurluk/Balıkesir) kazalarının çoğu Çerkes olan köyleriydi. Meselâ Gönen'in köylerinden Muratlar, Keçeler, Bayramiç, Üçpınar, Karalar Çiftliği, Çerkes Keçidere, Karaağaçalanı, Ayvalıdere, Hacı Menteş, Sızı Hasanbey (kısa adıyla Sızı), Çalıoba ve Asmalıdere sayılabilir[100].

Anzavur'un çevresine topladığı kimseler genellikle kendisi gibi Çerkes asıllı olanlardı. Bunların önemli bir bölümünü ise bir zamanlar bölgede soygun ve cinayet olaylarına karışmış ve sonradan hükûmet tarafından affedilmiş kişiler teşkil etmekteydi.

Anzavur'a katılan belli başla eşkıya arasında akrabası Haydar köyünden Kâzım[101], Çerkes Şah İsmail, Elkesenin (الكسه نك) Nuri[102], Cambazlı Hakkı, Sülüklülü Davut[103], Çolak Ahmet ve dört adamı[104], Sagir çetesi[105], Darıca köylü Hasan, Kürt Tahir, Anzavur'un oğlu Kadir[106], Hacıyakup köylü Kadir[107] ve Kirmastili Zafer ile adamları bulunmaktaydı[108]. Bunlardan Hacıyakup köylü Kadir[109] ile Çerkes Şah İsmail'in[110] aftan yararlanmış oldukları bilinmektetir.

[100] Özer, *a.e.*, s. 50, 72.

[101] GKA., K. 186, D. 26-94, F. 88.

[102] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1; Belgeler sıra nu. 35. Bu kimsenin lâkabı Özalp'in eserinde (c. I, s. 65) Aleksili ve *Vakit* gazetesinde (24 Teşrîn-i sanî 1335, s. 2) ise Aksekili (اقسكيلي) olarak geçmektedir.

[103] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1; Belgeler, sıra nu. 35; Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. II, Ankara 1973, s. 157; Özalp, *a.e.*, c. I, s. 65.

[104] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 7/1; Belgeler, sıra. nu. 21.

[105] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 19/1; Belgeler, sıra nu. 48.

[106] Özer, *a.e.*, s. 53; Kemal Özer, Balıkesir *Susurluk İlçesi*, Balıkesir 1963, s. 26.

[107] Özer, *Gönen*, s. 74. Hacıyakup köylü Kadir, bazı eserlerde hatalı bir biçimde *"eşkıya Kadir diye anılan Hacı Yakup"* olarak gösterilmiştir. Meselâ bk. Apak, *a.e.*, s. 18.

[108] Apak, *a.e.*, s. 20.

[109] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 9 (1954), Vesika nu. 219.

[110] Apak, *Garp Cephesi Nasıl...*, s. 95.

Anzavur'un Ayaklanması [111]

Birinci Anzavur isyanının başlangıç tarihi, bazı hatıra ve tarih kitaplarında 21 Eylül 1919 olarak gösterilmektedir[112]. Mevcut basılmış ve basılmamış belgelerde ise bu tarih, Ekim ayı şeklinde geçmektedir.

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın, Anadolu'da her geçen gün güçlenen Kuvây-ı Milliye'ye karşı Eylül ayı ortalarında kuvvet kullanmak istediği bilinmektedir[113]. Bu yolla Balıkesir ve çevresindeki millî direniş ve teşkilâtlanmayı dağıtmak üzere Anzavur'u Manyas ve Gönen tarafına göndermeyi kararlaştırmış olmalıdır[114]. Bu durum esas alınırsa, isyanın başlangıç tarihi 21 Eylül kabul edilmelidir.

2 Ekim tarihinde Damat Ferit Paşa'nın yerine geçen Ali Rıza Paşa'nın sadâretinin ilk günlerinden itibaren, Nisan ayında başlayıp aralıklarla devam eden Karacabey ve Kirmasti havalisindeki Arnavut-Çerkes çatışmasında, önceki sadrazamın yakın adamı olan Sait Molla'nın ilgisinin bulunduğu görülmektedir. İşbirliği yaptığı İngiliz Rahibi Dr. Robert Frew'ya yazdığı mektuplarda Sait Molla, 11 Ekim günü Karacabey'den haber beklediğini belirtmektedir. Para mukabilinde Molla'nın, genelde seçimleri geciktirmek istediği bilinmektedir[115]. Onun bu isteklerini yazdığı Ekim ayında, Anzavur da benzeri amaçlarla faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Anzavur, Ekim ayının ikinci yarısında, İstanbul'dan Gönen'e gitti. Burada iki üç gün kaldıktan sonra seçimleri engellemek ve Kuvây-ı Milliye'ye karşı bir kuvvet düzenlemek için 25 Ekimde Manyas'a hareket etti[116]. Anzavur bu gezisinin sebebini, at yarışlarına[117] ve Manyas halkının davetine bağlıyor-

[111] Birinci Anzavur ayaklanması ile ilgili ilk önemli çalışmalardan birini, Emekli Kurmay Albay Rahmi Apak'ın *Türk İstiklâl Harbi* (c. VI, Ankara 1964, s. 17-22) adlı eserindeki bölüm teşkil eder. Bu bölüm, bazı kitaplara yazar ve eser adı verilmeden hemen hemen aynen alınmış olduğu için (Kenan Esengin, *Millî Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, Ankara 1969, s. 64-69; Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi*,c. VI, Ankara 1974, s. 66-71) çalışmamızda sadece Apak'ın eserinin zikredilmesiyle yetinilecektir.

[112] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 330; İsmet İnönü, *Hatıralar*, yay. Sabahattin Selek, c. I, Ankara 1985, s. 201; Mazhar Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c. II, Ankara 1988, s. 575;* İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972, s. 461.

[113] Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1982, s. 198.

[114] Çarıklı, *a.e.*, s. 98.

[115] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 178,182; Güngör, *a.e.*, c. I, s. 100, 104-105.

[116] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 2/1-2; Belgeler, sıra nu. 9.

[117] a.b.

du[118]. Aslında onun bu hareketi Manyas'ta çok sayıda Çerkes ve at bulunmasıyla izah edilebilir. Çünkü buradan ihtiyacı olan adam ve atları sağlaması daha kolay olacaktı. Nitekim Anzavur, Manyas'ta millî harekete karşı koymak için affa uğramış eşkıyadan olan Hacıyakup köylü Kadir ile görüşerek yüz kişilik bir çete kurdu. Bu sırada kendisine Manyas'ın Kabaklı köyünde katılmak üzere, millî harekete karşı bir kuruluş olan Askerî Nigehbân Cemiyeti tarafından gönderildiği anlaşılan 5. Kolordu Kumandanı Kiraz Hamdi Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Kemal Efendi ile arkadaşı Süleyman Sırrı Efendi Gönen'e geldiler[119]. Bunun üzerine millî mücadelenin önderi Mustafa Kemal Paşa tarafından, Miralay Kâzım Bey ile diğer ilgililere, Anzavur'un izalesi ve Bandırma'ya çıkan Nigehbâncı subaylar hakkında gerekli malûmat verildi[120].

Bu hareketleri ile Anzavur'un ilk hedefi, bölgedeki Kuvây-ı Milliye'nin güçlü liderlerinden olan Hâcim Bey'i etkisiz duruma getirmekti. Nitekim 27 Ekim pazartesi günü Gönen Hareket-i Milliye Reisi Şevket, Anzavur'un Balıkesir'i basacağını ve Hâcim Bey'e suikast düzenleyeceğini Karesi Hareket-i Milliye Riyâseti'ne telgrafla bildirdi[121]. Bu durum karşısında 61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım Bey, 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya çektiği bir şifre telgrafla, Bandırma'da oturan Çerkes reislerinden Manyaslı Tahir, Tevfik Paşa yeğeni Nuh ve Kızılkiliseli İbrahim Beylerin Anzavur'a tesir edebileceklerini hatırlatarak kendilerine nasihatlerde bulunulması üzerinde durdu[122].

Anzavur, Gönen çevresindeki köyleri gezip dolaşarak konuşmalar yaptı ve eşkıya takımını başına topladı[123]. Ayaklanma süresince, *"Göğsümde iman, dilimde Kur'an, elimde ferman"* gibi söz ve sloganlar ile din unsurunu kullanıp Halife ve Padişah adına hareket ettiğini duyurmaya çalıştı[124]. Onun millî harekete karşı olduğunu açıklaması ve adam toplaması mahallî yöneticilerde

[118] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 4/1; Belgeler, sıra nu. 16.

[119] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 9, Vesika nu. 219; Özal, *a.e.*, c. I, s. 70; c. II, s. 160.

[120] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 168.

[121] Çarıklı, *a.e.*, s. 96.

[122] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 9, Vesika nu. 219.

[123] Özer, *Gönen*, s. 47-48,50.

[124] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 23/1; 345.286, lef: [2], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne gönderilen 17 Teşrın-i sânî [1] 335 tarihli telgrafnâmenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 57, 65; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11 (1955), Vesika nu. 272; Özalp, *a.e.*, c. I, s. 65.

endişe, halkta ise heyecan ve korku yarattı. Gönen Kaymakamı, yaptırdığı takip ve araştırmalar sonunda Anzavur'un bölgenin emniyet ve asayişini tehdit edebilecek bir idare kurma hazırlığında bulunduğunu öğrendi. Halk arasındaki söylentiler de bunu doğrular biçimdeydi [125].

Kazasında yeterli kuvvet bulunmadığından dolayı Gönen Kaymakamı, Anzavur'un bir hareket başlatabileceğini tahmin ediyordu. Mebus seçimlerinin sonuçlanacağı 5 Kasım tarihine kadar bomba ve mitralyözlerle donatılmış bir müfrezenin Gönen'e gönderilmesini Bandırma'daki fırkadan istedi. Bir yandan da bu gelişmeleri 27 Ekimde Karesi Mutasarrıflığı'na bir şifreli telgrafla bildirdi [126].

28 Ekim günü Anzavur, kendisine daha Damat Ferit Paşa sadrazam iken verildiği anlaşılan bir telgrafı *"Karesi livasına merbut Manyas ve Aşklar nahiyeleri merbutanı namına İzmit Mutasarrıf-ı sabıkı Ahmed Anzavur"* imzasıyla ama kendisi dışındaki kimselerin muvafakat ve imzalarını alamadan Padişah'a çekti. Bu telgrafta Aydın'ı Yunan işgalinden kurtaracağını, Ermenistan kurulmasını engelleyeceğini ve Karesi'deki halkı aldatan Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'nin Mustafa Kemal Paşa ile haberleştiğini, bu kimselerin devleti ve milleti parçalayacağını, hilâfet ve saltanatın bekası için halkın ve kendisinin kanını dökmeye hazır olduğunu bildirdi [127].

Karesi Mutasarrıflığı, Bandırma ve Gönen Kaymakamlıklarına Anzavur'un millî hareket aleyhindeki teşebbüslerinin haber alındığını, memleketin ve milletin geleceğinin barışa bağlı olduğunu ve şu nazik zamanda halk içinde nifak çıkarmanın büyük zararlara yolaçacağını, alınacak önlemlerle müslüman kanı dökülmesine meydan verilmemesini bildirdi [128]. Mutasarrıflık ayrıca, Gönen Kaymakamlığı'nın telgrafını 14. Kolordu ile Liva Jandarma Alay Kumandanlıklarına tebliğ ve Dahiliye Nezâreti'ne arz etti. Mutasarrıflık bir yandan da nezâretten takip edilecek hareket tarzını öğrenmek istedi [129]. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, bölgede sükûn ve huzurun bozulmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını Karesi Mutasarrıflığı'na bildirdikten başka, durumu Harbiye Nezâreti'ne haber etti ve gelişmeleri de Sadâret'e sundu [130].

[125] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 2,2/1-2; Belgeler, sıra nu. 8,9.
[126] a.b.
[127] Çarıklı, *a.e.*, s. 97-98.
[128] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3/2; Belgeler, sıra nu. 12.
[129] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 2/1; Belgeler, sıra nu. 9.
[130] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 2; Belgeler, sıra nu. 8.

Diğer taraftan Manyas'ta bulunan Anzavur, 29 Ekim günü Karesi Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafta; İzmir'in işgalinden sonra halkın silâha sarıldığını, fırsattan yararlanan İttihat ve Terakkicilerin Kuvây-ı Milliye kurucusu ve müdürü sıfatıyla halkın kanını boş yere akıtıp servet sahibi olduklarını ve milletin bunlara tahammülü kalmadığını duyurdu. O ayrıca, milletin Padişah'ın çevresinde toplanıp yurdu kurtarmaya azmettiğini, halkın daveti üzerine bölgeye geldiğini, millî teşkilâtın hesabını göreceğini, maksadının memleketin geleceğiyle oynanmaması ve masum ahalinin hergün soyulmaması ile İttihat ve Terakki ileri gelenlerini ıslah etmek olduğunu ve bu durumun halka duyurulmasını bildirdi[131].

Mutasarrıflık, Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'ni Anzavur'un telgrafından haberdar etti. Heyet bunun üzerine, Mutasarrıflığa verdiği cevapta millî bağımsızlık için uğraştıklarını, çalışma ve hesaplarının resmî bir makam tarafından tetkik edilmesine karşı olmadıklarını, düşman karşısında halkı birbiri aleyhine düşüren Anzavur'a karşı olduklarını, Anzavur'un hükûmet kuvvetleri tarafından tedip edileceğini umduklarını ve gerekirse askeriyeye millî kuvvetlerin de yardım verebileceğini bildirdi. Heyet ile kolordu ve fırka arasında yapılan görüşmeler sonunda, Anzavur'un askerî kuvvetler tarafından tedip edilmesi kararlaştırıldı[132].

Karesi Mutasarrıflığı, Anzavur'un telgrafının bir suretini gönderdiği Dahiliye Nezâreti'ne kan dökülmemesi için gerekli tedbirlerin alındığını bildirdi. Konu hakkında 14. Kolordu Kumandanlığı'na da bilgi verildi[133]. Mutasarrıflık, 30 Ekim günü de Gönen ve Bandırma Kaymakamlıklarına çektiği telgrafla Anzavur'u kimin davet ettiğini ve kimlerle temas halinde bulunduğunu öğrenmek istiyordu[134].

Anzavur'un ilk hedefi olan Hâcim Bey, onun bu hareketlerinin, inat ve cahilliğinden kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Bu mücadelenin müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep olmasından da çekinmekteydi. Çünkü ona göre böyle bir durumun meydana gelmesi, Çerkeslik-Türklük meselesinin çıkmasına ve vilâyete İngilizlerin gelmesine yolaçabilirdi[135]. Bu bakımdan Hâcim Bey, Anzavur'un girişimlerini Heyet-i Temsiliye'ye bildirdi. He-

[131] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3/4; Belgeler, sıra nu. 14; Çarıklı, *a.e.*, s. 98-99.

[132] Çarıklı, *a.e.*, s. 99-100; Tansel, *a.e.*, c. II, s. 159-60.

[133] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3/3; Belgeler, sıra nu. 13.

[134] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 4/1; Belgeler, sıra nu. 16.

[135] Çarıklı, *a.e.*, s. 100. Anzavur'un İngiliz işgali için çalıştığına dair bir ifadesi için bk. not 87.

yet-i Temsiliye, Ekim ayı sonunda 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey ile Akhisar Cephesi Kumandanı Çerkes Ethem Bey'e daha fazla kan dökülmemesi için gerekli tedbirleri almalarına dair emirler gönderdi[136].

30 Ekim günü 14. Kolordu Kumandanlığı, Anzavur hareketini bastırmak üzere kuvvetli bir müfrezeyi Balıkesir'den Gönen istikametine doğru sevketti[137]. Kumandanlık, bu sırada Anzavur ile işbirliği yapan 5. Kolordu eski yaveri Yüzbaşı Kemal Efendi'yi saklandığı Bandırma yakınlarındaki Eminbey Çiftliği'nde yakalayarak Balıkesir'e gönderdi[138].

Anzavur'a gelince, Biga'dan Manyas'a geldikten sonra topladığı 500-1.000 kişiyle Susığırlık'ın Balıklıdere köyünde geçici bir karargâh kurdu. Balıklıdere'den Susığırlık'taki birliklerin kumandanları olan Yüzbaşı Süreyya ve Mülâzım Hilmi'ye birer mektup yazdı. Onlardan kendisine karşı koymamalarını istedi. Kendilerine Susığırlık'tan Balıkesir'e geçeceğini bildirdi. Kumandanların tarafsız kalacaklarını açıklamaları üzerine derhal Susığırlık'a geldi[139].

Bu durum, bölgenin en önemli askerî birliğinin başında bulunan 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa üzerinde önemli bir etki yaratmadı. O, Anzavur'un Manyas yönünde sevkedilen müfrezeden korktuğu için ve bunu örtmek veya Yüzbaşı Kemal Efendi'yi kurtarmak üzere Susığırlık'a geldiğini tahmin ederken âsinin bölge halkı üzerinde etkili olmadığı kanaatinde idi[140].

Anzavur, 2 Kasım günü adamları ile birlikte, birer Topçu ve Ulaştırma Taburu'nun bulunduğu Susığırlık'a girdi. Buradaki birliklerin karşı koymaması üzerine kısa sürede kasabaya hakim olan Anzavur, münadiler vasıtasıyla halkı toplayıp bir konuşma yaptı. Konuşmasında askerliğin kalktığını, askerlerin aileleri yanına dönmesini, isteyen erlerin ve kimselerin kendisine katılabileceğini, hilâfeti ve asayişi koruyacağını, millî teşkilât için toplanan paraların hesabını soracağını, topların kamalarını alacağını, subayların kasabayı terketmelerini ve kendisinin de buradan Balıkesir'e gideceğini bildirdi. Bunun üzerine kasabadaki askerlerin bir kısmı dağıldı. Dağılmayan 40-50 kada-

[136] Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara 1974, s. 38.

[137] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 5; Belgeler, sıra nu. 17.

[138] a.b.; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 10(1954), Vesika nu. 230.

[139] Özer, *a.e.*, s. 53-54; a.ya., *Susurluk*, s. 26-27.

[140] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11, Vesika nu. 269; nu. 38, Vesika nu. 923.

rı ise askeriyeye ait bir mikdar silâh ve 40-50 civarındaki hayvanla beraber kendisine katıldı. Bundan sonra Anzavur, Susığırlık'tan ayrıldı[141].

Bu gelişmeler karşısında Bursa ve Balıkesir'de bulunan askerî birlikler hem Anzavur'a ve hem de çevredeki Şah İsmail ve Davut çeteleri gibi diğer Kuvây-ı Milliye düşmanlarına karşı harekete geçtiler

Balıkesir Kuvvetlerinin Harekâtı

3 Kasımı 4 Kasıma bağlayan gece, Balıkesir'den Susığırlık'ta bulunan Anzavur üzerine bir müfreze gönderildi. Fakat onun buradan firarı karşısında, müfreze geri döndü. Anzavur ise bu sırada Balıkesir'den Bandırma'ya yol almakta olan 7 askerî arabayı Göbel köyü yakınlarında elegeçirdi. Kendisi Göbel'den ayrılmadan önce oğlu Kadri'yi 20 adamıyla birlikte köyde bıraktı[142].

Diğer yandan, Anzavur üzerine gönderilen Balıkesir Kuvây-ı Milliyesi'ne mensup bir müfreze, onu takip etmeyip Susığırlık merkezinde kaldı. Bununla beraber *"Karesi Hareket-i Milliye Hey'et-i Merkeziyesi a'zâsından"* olan Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi Bey, 5 Kasım günü, anlaşmak ve kendisini millî mücadeleye ikna etmek üzere Anzavur ile Manyas'ta buluştu. Hamdi Bey, Anzavur'un kendisine *"beyân-ı emniyet ve i'timâd etmesinden dolayı"* Balıkesir'e döndü[143]. Bu arada 6 Kasım gecesi bu defa Balıkesir Ku-

[141] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi,* nu. 11, Vesika nu. 269; nu. 38, Vesika nu. 923; Gökbilgin, *a.e.,* c. II, s. 225-26; Apak, *a.e.,* s. 18-19; Özer, *Gönen* s. 54. Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'nın Anzavur'a karşı silâh ve hayvanlarını koruyamayan kumandanların divân-ı harbe verilmelerini istemesi hakkında bk. GKA., K. 186, D. 25-93, F. 24.

[142] Apak, *a.e.,* s. 19.

[143] BOA, BEO, nu. 345.166, lef: 5; Belgeler, sıra nu. 17.

Anzavur'un bir ara sözde millî hareket yanlısı imiş gibi görünmesine dâir bk. BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [2], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 17 Teşrîn-i sânî sene [1] 335 tarihli telgrafnâmenin sûreti;Belgeler, sıra nu. 65; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi,* nu. 11, Vesika nu. 272. Ayrıca aşağıdaki alıntılara bk.

"Hamdî Bey kendisiyle temâs etti. Düşman ile uğraşıldığı bir zamânda böyle hareketlerin memleket için ne muzır te'sîrler ikâ[c] edeceğini anlatarak teşebbüsâtından vazgeçmesini taleb etti. Anzavur birçok yemînler ederek zâten fenâ bir maksadla hareket etmediğini ve bir kuvvet toplayarak cebheye gitmek istediğini ve gösterilen bu hüsn-i niyet karşısında taleblerinden vazgeçeceğini beyân etti." Bk. *İzmir'e Doğru,* 20 Teşrîn-i sânî 1335, s. 1-2.

"5 Kasım 1919'da Balıkesir'den Edremit Kaymakamı vatansever Köprülü Hamdi Bey Manyas'a giderek Ahmet Anzavur'u iknaa çalıştı. Ahmet Anzavur, geri kafalı olmasına rağmen ön sezisi kuvvetliydi. Görünüşte ona boyun eğerek: **"Beni aldatmışlar, İslâmlar arasına ikilik sokan gizli eller var, eğer isterseniz bana da cephede bir görev veriniz"** *şeklinde konuştu. Bu konuş-*

vây-ı Milliye Reisi Hâcim Bey ile Anzavur Bandırma civarındaki Kepekler köyünde görüşme yapmak hususunda anlaşmışlardı. Balıkesir Kuvây-ı Milliye Reisi adıgeçen köye gitti[144]. Hâcim Bey, Anzavur'un görüşme yerine gelmemesi karşısında liva merkezine dönmek zorunda kaldı[145].

Hamdi Bey, kendisi ile anlaşma yapılmaması üzerine Anzavur'a karşı kuvvet sevketti. Mağlûp olan Anzavur kaçtı ve adamları da dağıldı[146]. Buna rağmen Anzavur, yine de çevrede huzur ve sükûnu bozan hareketlerine devam etti. Kestel köyünün[147] aşar anbarlarındaki zahirenin Bandırma'ya nakledilmesini geciktirdi ve hıristiyan ahaliyi korkuttu. Dolaştığı yerlerdeki müslüman halka *"Bugün 'asker ve hükûmet yoktur. Köylerinizden ne kadar süvârî çıkarabilirsiniz?"* diyerek onları millî harekete karşı organize etmek istemesi üzerine takibine müfrezeler gönderildi. Ancak 10 Kasıma kadar bir netice alınamadı[148].

Anzavur'un maiyetinde bulunan Çerkes Şah İsmail Çetesi, 10 Kasım civarında Karacabey'de asker ve ahaliden birer kişiyi öldürüp iki askeri de yaralıyarak kaçtı. Daha sonra Manyas'ta 50 kadar süvarisiyle buluşan Şah İsmail, burada karakol basıp jandarmaların silâhlarını ve köy halkının at ve sairesini gaspedip yağmacılıklarını arttırdı. Diğer taraftan da 9 Kasım günü, Keleş[149] köyünden Çolak Ahmet adlı biri, silâhlı dört adamıyla birlikte Bandırma'nın Aksakal köyüne giderek Anzavur'a katıldı. Anzavur ve Şah İsmail, beraberlerindeki silâhlı 400 adamla bir süre Kızılkilise'de bulundular; ardından da uğraşdıkları Aksakal ve Doğa köylerinden eğer takımlarıyla beraber üç beygiri zor kullanarak aldılar. Ayrıca Aksakal köyü karakolunda bulunan jandarmalara yakında 250 kişiyle Kara-

---

mayı Hamdi Bey, Balıkesir'e dönüşünde 61 nci Tümen Komutanı Albay Kâzım (Özalp)'a bildirdi. Albay Kâzım da 6/7 Kasım 1919'da bu söze inanarak Kolorduya gönderdiği bir telgrafta **"bu mesele çözülmüştür. Anzavur'un kovalanmasına lüzum yoktur"** *yolunda teklifte bulundu."* Bk. Apak, *a.e.*, s. 19-20.

[144] Köyün adı belgede (كيكلر) şeklindedir. Bk. BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 5; Belgeler, sıra nu. 17. Köyün isminin Kepekler (كيكلر = Kepeklèrc) biçiminde olduğuna dair bk. *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, İstanbul 1928, s. 389. Sözkonusu köyün günümüzdeki adının da Kepekler olduğuna dair bk. *Köylerimiz 1981*, Ankara 1982, s. 352.

[145] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 6/1; Belgeler, sıra nu. 19.

[146] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 5; Belgeler, sıra nu. 17.

[147] Burası, Bandırma'ya bağlı bir köydür. Bk. *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, s. 380.

[148] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 6,6/1; Belgeler, sıra nu. 18,19.

[149] Bursa ilinin Orhaneli ilçesine bağlı Keleş bucağı ve muhtarlığı için bk. *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, c. II, Ankara 1946, s. 668.

cabey'i basacaklarını söylediler. Buna paralel olarak Anzavur, Uluabat köyündeki askerleri kuşattıktan sonra onlardan ikisini yanına aldı, diğerlerini ise silâhlarına elkoyup *"terhîs"* etti. Bu arada Anzavur'un eline geçmiş olan Mülâzım (Teğmen) Mehmet Efendi Manyas'a gönderildi. Bütün bu gelişmeler, Karesi Livası Merkez Jandarma ve 61. Fırka Kumandanlıklarına bildirildi. Karesi Mutasarrıfı, önü alınmazsa hareketin giderek büyüyeceğini belirterek, 14. Kolordu'ya gerekli tebligatın yapılmasını Harbiye Nezâreti'ne arzetti. 12 Kasımda da şifreli telgrafla olayları Dahiliye Nezâreti'ne duyurdu[150]. 13 Kasım günü Dahiliye Nâzırı, meselenin halledilmesi için ordu ve jandarma birliklerinin gerekli önlemleri almalarını isteyerek konuyu Sadâret'e aksettirdi[151].

Anzavur, 1.000 kişilik kuvveti ile 12 Kasım günü alaturka saatle 12'de Susığırlık'a yeniden geldi. Hükûmet binasına girip adamlarının hanlara yerleştirdi[152]. Ardından İstanbul'a çektiği bir telgrafta, 1.000 kadar *"mücâhid"* toplandığını ve Kuvây-ı Milliye'yi dağıtacağını bildirdi[153]. Diğer yandan çevresindekilere ise tam aksine açıklamalar yaptı. Hareketinin Yunanlılara yönelik bulunduğunu, hükûmete karşı kötü niyeti beslemediğini, buradan Balıkesir'e gideceğini[154], Kuvay-ı Milliye'nin bir İttihatçı propagandası olduğunu ve onlara karşı harekete geçeceğini açıkladı. Durumu Padişah'a bildirmesi için de Dahiliye Nâzırı Mehmet Şerif Paşa'ya bir telgraf çekti[155].

Karesi Mutasarrıflığı ise, Anzavur'un bu davranışına inanmak istemekle birlikte ihtiyatlı davranarak her ihtimale karşı gerekli tedbirlerin alınmasından yanaydı. Bunun için bölgenin durumunu, askeriyenin Anzavur'a güvenmediğini, olay çıkarsa ecnebi işgaline yol açabileceğini Dahiliye Nezâreti'ne yazdı[156].

[150] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 7/1; Belgeler, sıra nu. 21.

[151] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 7; Belgeler sıra nu. 20.

[152] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8/1; Belgeler, sıra nu. 23. Anzavur'un Susığırlık'ı 300 kişiyle elegeçirdiğine dair bk. Apak, *a.e.*, s. 20. Aynı yeri 200 kişiyle zaptettiği hakkında ise bk. *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, nu. 72(1975), Belge nu. 1.554.

[153] *İzmir'e Doğru*, 23 Teşrîn-i sânî 1335, s. 2.

[154] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8/1; Belgeler, sıra nu. 23; Apak, *a.e.*, s. 20.

[155] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [2], 14.Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 17 Teşrîn-i sânî sene [1] 335 tarihli telgrafnâmenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 65; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11, Vesika nu. 272.

[156] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8/1; Belgeler, sıra nu. 23.

13 Kasım gecesini Susığırlık hükûmet binasında geçiren Anzavur, 14 Kasım günü öğleden sonra toplanan binlerce kişiye vatan ve milletin kurtuluşu için dua ettirdi. Ayrıca saltanata olan bağlılıklarını kuvvetlendirmesi için de halka üç defa *"Pâdişâhım çok yaşa!"* dedirtti. Kurbanların kesilmesini takiben toplantı sona erdi. Ardından da Anzavur, adamlarıyla birlikte Balıkesir'e doğru yola çıktı[157]. Anzavur, ilk karargâhını bir Çerkes köyü olan Simav Çayı kenarındaki Aziziye'de kurdu. Oğlu Kadri'yi Demirkapı ilerisindeki şose yola hakim yere gönderdi[158].

Susığırlık'ta kaldıkları sürece Anzavur ve adamları; kasabayı ve kışlayı yağmalamış, askeriyenin silâh, eşya ve hayvanlarını gasp ve askerleri terhis etmiş idiler. Ayrıca iki obüs topu ile Redd-i İlhak Heyeti'nin parasını da zor kullanarak elegeçirmişler ve askerî nakliyatı engellemişlerdi[159]. Bütün bunlara rağmen, ya Anzavur'a yakın bir kimse olmasından dolayı ya da ondan çekinip korktuğu için Susığırlık Nahiyesi Müdürü, Fırka Kumandanlığı'nın Anzavur'un adamlarının nahiyede hırsızlık ve yağmacılık yaptığı yolundaki telgrafını adeta tekzip etti. Müdür, Anzavur'un kaldığı sürede ve sonrasında hırsızlık ihbarı olmadığını ve sadece askeriyeye ait hayvanlar ile hafif silâhların sonradan iade edilmek üzere alındığını 15 Kasımda Mutasarrıflığa bildirdi. Müdür ayrıca, Anzavur'un halka, Türklere saldırmadığını, sadece millî teşkilâta karşı olduğunu ve buna taraftarlık gösteren askeriyeye saldırdığını, Balıkesir'e üç saat mesafede iki taraf arasında çatışma çıkarsa Türklük-Çerkeslik meselesinin bundan sonra başlayıp vahim bir hal alacağını da nakletti[160].

14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa ise, Anzavur'un faaliyetlerini önemsemediği için Bandırma'dan ayrılıp Salihli cephesine gitmekte bir sakınca görmedi. İşte onun görev merkezinden uzakta bulunmasını fırsat bilen Anzavur, harekete geçti[161]. Bu arada 14 Kasım günü Bandırma'dan Karesi'ye gitmekte olan 7 araba top mermisi ve bomba Anzavur tarafından elegeçirilip Demirkapı köyüne götürüldü[162].

[157] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8/2; Belgeler, sıra nu. 24.

[158] Özer, *a.e.*, s. 54.

[159] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1; Belgeler, sıra nu. 35; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 72, Vesika nu. 1.554.

[160] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/1; Belgeler, sıra nu. 26.

[161] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11, Vesika nu. 271; Tansel, *a.e.*, c. II, s. 162-63.

[162] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/3; Belgeler, sıra nu. 28.

Yine 14 Kasım günü Anzavur, Çerkes Sait Bey vasıtası ile Miralay Kâzım Bey'e bir mektup gönderdi. Mektubunda, İttihatçılar ve Yunanlılar ile savaşacağını bildirerek miralaya tarafsız kalmasını ve davranmasını hatırlatmaktaydı[163].

Dahiliye Nâzırı, 15 Kasım günü Sadâret'e gönderdiği bir tezkirede, bir çatışmanın önlenebilmesi için mevki kumandanıyla görüşülmesini ve Karesi Mutasarrıfı'ndan Anzavur'a süratle özel haberciler gönderilmesini istedi[164].

Bursa Kuvvetlerinin Harekâtı

Anzavur'a karşı düzenlenen bir harekât da Bursa yönünden başlatılmıştı. 3 Kasım günü 174. Alay Kumandanı Kaymakam Rahmi Bey, Anzavur'u takip etmek ve faaliyetlerine mani olmak üzere, müfrezesiyle beraber Bursa'dan Karacabey'e doğru yola çıktı. Bir doktor, 6 subay ve 169 askerden ibaret olan müfreze, 4 Kasım sabahı kasabaya girdi. Bu sırada Anzavur'un sebep olduğu kargaşa ortamından yararlanan Kirmastili Zafer, Çerkes Şah İsmail, Ferhat ve Davut çeteleri Karacabey'i ele geçirmişlerdi. Müfreze ve çete mensupları arasındaki ilk çatışma aynı gün bu kasabada vukubuldu. Bir kısım silâh ve atlarını bırakmak zorunda kalan eşkıya, Karacabey'den kaçarak kendilerini kurtardılar. Müfrezenin takip ettiği çeteciler, önce Uluabat ve Cambaz'a sonra da Deliormanlar'a doğru firar ettiler[165]. Ardından da Şah İsmail ve Kirmastili Zafer, 70 kadar adamlarıyla beraber, Karacabey'de ellerinden alınan hayvanlarını bahane ederek Anzavur'a katıldılar[166]. Bunun üzerine 5 Kasım günü, İngiltere ile işbirliği halinde bulunan Sait Molla, Balıkesir havalisindeki kuvvetlerin yenilip kaçtığını ve yeni kuvvetler tertip edebilmekiçin para gerektiğini rapor etti[167].

5 Kasım günü Kaymakam Rahmi Bey'in Karacabey'deki müfrezesinden bir subay ve 15 er Issızhanı ile Uluhan arasındaki telgraf hatlarını tamir etmek maksadıyla gittiler. Bu birlik, işini bitirdikten sonra karargâhlarına dönerken Şah İsmail ve adamlarının saldırısına uğradı. Subay ile bazı

[163] Özalp, *a.e.*, c. I, s. 166; c. II, s. 152.

[164] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8; Belgeler, sıra nu. 22.

[165] BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu: 1.728; *'Alemdâr*, 10 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 4; Apak, *a.e.*, s. 19; Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, İstanbul 1981, s. 27-29, 34.

[166] Apak, *a.e.*, s. 20.

[167] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 184; Güngör, *a.e.*, c. I, s. 106.

erler esir düştüler. Şah İsmail, Karacabey Kaymakamı'na yazdığı bir mektupta, bir gün önce kaybettikleri silâh ve atlarının iade edilmesi karşılığında askerleri serbest bırakacağını bildirdi. Bunun üzerine eşkıyaya karşı kuvvet gönderildi[168].

14 Kasım günü Karacabey'deki Kaymakam Rahmi Bey, 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey'den aldığı emir üzerine Susığırlık'a hareket etti. 125 piyade ve 35 süvariden ibaret bu müfrezeye, Bandırma'ya gönderilecek olan bir diğer müfrezenin de katılması bildirildi[169].

Kaymakam Rahmi Bey, birliğine iltihak eden süvarilerle Susığırlık'a giderken, Dereköy civarında Susığırlık'a 3 km. mesafedeki Agop Çeşmesi yakınında, yüzü aşkın Çerkese rastladı. 15 Kasım günü aralarında meydana gelen çatışmayı kaybeden taraf Çerkesler oldu. Askerî kuvvetler, Çerkeslerden üç esir ve beş hayvan elegeçirdikten sonra Kirmasti'ye döndüler[170].

Demirkapı ve Sultançayırı Muharebeleri

Cephede Yunan kuvvetlerinin saldırıya geçtiği bir sırada, millî kuvvetlere karşı silâhlı bir hareket başlatan âsi Anzavur kuvvetlerini[171] karşılamak üzere, Balıkesir'deki askerî kuvvetler Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey ve Kuvây-ı Milliye birlikleri de Köprülülü Hamdi Bey kumandasında şehir dışına çıktılar[172]. Birliklere kumanda eden Miralay Kâzım Bey, Demirkapı'ya yarım saat uzaklıktaki Kısıkkaya'da karargâh kurdu[173]. Miralay, 15 Kasım günü saat 15.30'da Demirkapı sırtlarına geldi. Anzavur ise, kuvvetinin büyük bir kısmı ile Demirkapı'nın güney sırtlarını tuttu. Diğer bir bölüm kuvvetini de Kaymakam Rahmi Bey'e karşı Sısığırlık yönüne gönderdi. 15 Kasım günü ikindi vakti başlayan savaş 16 Kasım günü öğleye kadar devam etti. Savaş sonunda mağlup olan Anzavur, Susı-

[168] *'Alemdâr,* 10 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 4. Esir düşen subay ve askerler, Kasım ayı ortalarında serbest bırakıldılar. Bk. BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1.792.

[169] Apak, *a.e.,* s. 20.

[170] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10/1-2; Belgeler, sıra nu. 30,31.

[171] Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922,* Ankara 1975, s. 111-12.

[172] *İzmir'e Doğru,* 20 Teşrîn-i sânî 1335, s. 2.

[173] Özer, *a.e.,* s. 55.

ğırlık'tan getirdiği top ve cephaneler ile birlikte 10 ölü ve 40 yaralı bırakıp kaçtı. Millî müfreze ise, 8 şehit ve 18 kadar da yaralı verdi[174].

Öte yandan Kaymakam Rahmi Bey'in kumandası altında Kirmasti'ye gitmiş bulunan askerî birlik ise, aldığı emir üzerine buradan Susığırlık yoluyla Anzavur üzerine hareket etti. Bu birlik Susığırlık'ı geçtikten sonra, 16 Kasım günü Demirkapı'da çatışma olduğu sırada, Sultançayırı'nda âsilerin ateşine maruz kaldı. Çıkan çatışmada yenilen âsiler, 10'dan fazla ölü bırakıp kaçtılar[175].

Demirkapı ve Sultançayırı'nda elde edilen başarılar; cephelerde, çevrede ve İstanbul'da etkili oldu. Kuvay-ı Milliyeye katılmalar hızlanarak arttı. İstanbul'da millî kuvvetlere yardım fikri gelişti ve kuvvetlendi[176].

Anzavur'un Takip Edilmesi

Balıkesir Mutasarrıfı, 16 Kasım günü Balıklıdere'ye doğru kaçan Anzavur'a *"hey'et-i mahsûsa"* gönderdiğini Dahiliye Nezâreti'ne bildirdi[177]. Bu heyet, yerli ulema ve eşraftan oluşacak ve âsiye gerekli talimat ve öğütlerde bulunacaktı[178]. Nezâret de Anzavur'a nasihat heyeti yollanmakla durumun düzeleceğini savunmaktaydı[179]. 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey ise, hırsız ve katil sürüsünün başı olarak gördüğü Anzavur'a karşı kuvvet kullanılmasından yanaydı[180]. Ona göre, Anzavur kuvvetleri eşkıyalık yapmak ve asayişi bozmak gibi sebeplerden ötürü imha edilmeliydi[181].

16 Kasımı 17 Kasıma bağlayan gece, Anzavur ve çetesi Susığırlık-Kirmasti istikametinde kaçmaya başladılar. Dere-i kebir köyü yakınlarında karşılarına çıkan bir müfreze ile müsademeye giriştiler. Bölgeyi çok iyi tanıyan Anzavur, atının vurulduğu bu çatışmayı da kaybetmesine rağmen kurtulmayı başardı[182].

[174] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10, 10/1; Belgeler, sıra nu. 29,30; *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, nu. 72, Belge nu. 1.554; Apak, *a.e.*, s. 20-21; Özalp, *a.e.*, c. I, s. 67.

[175] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1; Belgeler, sıra nu. 35.

[176] Özalp, *a.e.*, c. I, s. 68.

[177] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10/1; Belgeler, sıra nu. 30.

[178] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/2; Belgeler, sıra nu. 27.

[179] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9; Belgeler, sıra nu. 25.

[180] *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, nu. 72, Belge nu. 1.554. Ayrıca bk. not 243.

[181] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1; Belgeler, sıra nu. 35.

[182] Apak, *a.e.*, s. 21.

Demirkapı'dan sonra Anzavur'u takip eden kuvvetleri takviye için Biga'dan Kara Hasan ile Bandırma'dan Yüzbaşı Rıza Bey hazırlandılar. Bu kimseler birlikleriyle beraber; Kaymakam Rahmi, Yüzbaşı Selim ve Dramalı Rıza Beylerin kuvvetleri ile birleşmeye memur edildiler[183].

Anzavur'un sebebiyet verdiği olaylar çevredeki yerleşim merkezlerinde de etkili oldu. Meselâ Biga'da Çerkeslik-Türklük çatışmasının çıkmasına ramak kalmıştı. Bunun önünü alabilmesi için gelişmelerden Biga Kuvây-ı Milliye Reisi'nin haberdar edilmesi istendi[184].

Çetesinin çoğunlukla Çerkeslerden meydana gelmesi sebebiyle Anzavur, Biga'nın Çerkes köylerinde saklanıyordu. Fırsat çıktığında Biga'ya saldırabileceği ihtimaline karşı, Biga Kuvây-ı Milliye Reisi, Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı'ndan 1.000 kadar kimsenin silâhlandırılması için silâh ve cephane isteğinde bulundu[185]. Kendisi de köyleri dolaşarak 200 kişilik bir kuvvet topladı[186].

Bu arada Anzavur'un çevresinde bulunup da aldatılmış olduklarını farkeden bazı Çerkes reislerinin onun maiyetinden ayrıldıkları görüldü[187]. Ancak Anzavur'un yanında kalanlar da mevcuttu. Bunlardan biri olan Çerkes Canbulad, Balya köylerinde Anzavur lehinde propaganda yaptı ve daha sonra da yakalandı[188]. Yine Anzavur'un arkadaşlarından Kadir ve Nuri köyleri dolaşarak *"tervîc-i emelleri içün kuvvet toplamağa"* giriştiler. Bu durum karşısında Bandırma Kaymakamlığı, çete mensuplarının yağmacılık edecekleri, asayişi bozacakları ve itaatkâr halka rahatsızlık vereceklerini anlayınca, üzerlerine askerî kuvvet gönderilmesini Karesi Mutasarraflığı ile Fırka Kumandanlığı'ndan istedi[189]. Uğradığı yenilgilerden ders almamış olduğu anlaşılan Anzavur, 20 Kasım civarında bu defa Bandırma çevresinde asayişi bozmaya yönelik hareketlere girişti. Bunun üzerine Sadâret, 61. Fırka Kumandanlığı ile Karesi Mutasarrıflığı'nın işbirliği yaparak buna meydan vermemelerini emretti[190].

[183] Özalp, *a.e.*, c. I, s. 70.
[184] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 13/1; Belgeler, sıra nu. 39.
[185] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 13, 13/1; Belgeler, sıra nu. 38,39.
[186] *İzmir'e Doğru*, 2 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2.
[187] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 11; Belgeler, sıra nu. 32.
[188] *İzmir'e Doğru*, 28 Teşrîn-i sânî 1335, s. 2.
[189] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/3; Belgeler, sıra nu. 37.
[190] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/2, Belgeler, sıra nu. 36.

Harbiye Nezâreti de Anzavur'un faaliyetinde ısrar etmesinin hükûmetin zayıflığını ortaya koyacağını ve bunun Yunanlılara yarayıp Balıkesir ile çevresine saldırmalarına yolaçacağını Dahiliye Nezâreti'ne bildirdi[191].

Çerkes Ethem Bey'in Anzavur'un Takibine Katılması

Anzavur'u takip ve tenkil etmekle Takip Kuvvetleri Kumandanı olarak 174. Alay Kumandanı Kaymakam Rahmi Bey görevlendirilmişti. Onun yardımcılığına Hüseyin Rauf Bey'in ikna etmesi sonunda Çerkes Ethem Bey getirildi[192]. Ethem Bey, 150 kadar atlı ile 19/20 Kasımda Balıkesir'e ve 21 Kasım günü de Susığırlık'a geldi. Bunun üzerine âsi Anzavur Gönen'e yöneldi. Buradaki Kuvây-ı Milliyecilerin âsilere karşı aldıkları önlemler sonuçsuz kaldı. Bazı efrat Anzavur'a iltihak etti. Gücünü arttıran Anzavur, 22 Kasım günü 200-300 kadar süvari ile Gönen'i elegeçirdi[193].

Anzavur ve adamlar Gönen'de tam bir terör havası estirdiler. Gönen'deki hükûmet konağı, telgrafhane, askerî depo ve belediye dairesi gibi resmî binalar, âsiler tarafından işgal edildi. Mahkeme binasının kapıları kırılmak suretiyle adliye emanet odası, şer'iye dairesi ve mahkeme kalemine girildi. Buradaki belgeler perişan ve mîrî eşyalar yağma ve savcı da azil edilince mahkeme kapandı[194]. Eytam sandığından 3.000 lira gaspedildi. Daireleri işgal edilen bütün memurlar dağıldı. Gönen Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Esat Bey hapsedildi[195]. Kaymakam, Jandarma Kumandanı Mülâzım-ı evvel Ziya (Şahan) Efendi ve hükûmete bağlı olan bazı memurlar tutuklandı[196]. Diğer bir kısmı ise işkenceye maruz kaldı. İş-

[191] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 14; Belgeler, sıra nu. 40.

[192] Güven, *a.e.*, s. 39. *"Bu hilâfet ordularının önde gelen başlarından biri de, İzmir'in kuzeyindeki bölgede faaliyet gösteren Çerkes asıllı, okuması yazması olmayan Anzavur adında bir haydut-tu. Koyu bir müslüman olan Anzavur, Peygamber'in bayrağı altında, koynunda Kur'an'ı eksik etmeden savaşır ve kendisi gibi müslüman olan düşmanlarını diri diri incir ağaçlarına asmaktan çekinmezdi. İstanbul Hükümetinden bol bol yardım görüyordu. Mustafa Kemal, Anzavur'a karşı, kendisiyle aynı ırktan, ama daha genç, daha kafalı olan ve biraz da okuması yazması bulunan Çerkes Ethem'i ileri sürdü. Ethem Anzavur'a baskın çıktı."* Bk. Lord Kinross, *Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Ayhan Tezel, İstanbul 1978, s. 349.

[193] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 24; Belgeler, sıra nu. 58; Apak, *a.e.*, s. 21; Özer, *a.e.*, s. 62.

[194] Mahkeme 2 Aralık 1919 günü yeniden açıldı. Bk. BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 24; Belgeler, sıra nu. 58.

[195] Özer, *a.e.*, s. 101.

[196] Anzavur'un Jandarma Kumandanı Mülâzım-ı evvel Ziya Efendi'yi tutuklatırken *"Sen benim Kuvayı Muhammediye fırkası evlâtlarıma silâh atarsın, sen padişahımızın fermanı olmadan asker toplarsın. Sen Con Türksün, sen hâinsin..."* diyerek suçladığına dair bk. Özel, *a.e.*, s. 63.

kence ve darba maruz kalanlar arasında itaatkâr halk da vardı. Gönenli Ali Hoca işkenceden dolayı öldü. Belediye Reisi Tevfik Efendi, saldırıya uğrayacağını anlayınca kaçarak kendini kurtardı. Taraftarlarını çoğaltmak istedikleri anlaşılan âsiler, hapishanedeki mahkûmları salıverince Gönen'deki kargaşa daha da arttı. Çetesinin mevcudunu arttıran Anzavur, bir kısım manifatura mağazaları ile dükkânları yağmalattı ve belediyenin 3.000 lirasına elkoydu. Çete mensupları, geceleri ev ev dolaşarak halktan para, mücevherat ve kıymetli eşya topladılar. Kasabadaki teşkilâtlarını güçlendirmek ve yaymak için Gönen'e giriş ve çıkışı yasakladılar. Halkı Padişah'a bağlılık telgrafı çektirmeye zorladılar ve sonra da telgrafla haberleşmeyi engellediler[197].

Hareketine son vermesi için Anzavur'a telgraf ile yapılan öğütler yarar sağlamadı. Tam tersine Gönen'den çektiği telgraflarla Yusuf İzzet Paşa ile Çerkes Ethem'e tehditler yağdırdı[198]. Birliklerine *"Kuvve-i Muhammedî"* adını vermekle dini istismara yöneldi. Nitekim Bandırma Kaymakamı'na çektiği bir telgrafta *"Yakında bir Kuvve-i Muhammedî ile Bandırma'ya gireceğini"* haber verdi[199]. Bunun üzerine Balıkesir'deki 61. Fırka ile Bandırma'daki 14. Kolordu Kumandanlıklarına gerekli tedbirleri almaları bildirildi[200].

Âsi kuvvetler üzerine Bandırma'dan bir piyade müfrezesi gönderildi. Çevredeki Kavak, Paşa Çiftliği, Köteyli ve Alâettin köylerinden de gençler toplandı[201]. Bu kuvvetler, Anzavur'un terkettiği Gönen'e hakim oldular.

Çerkes Ethem Bey, Kuvây-ı Seyyâre diye bilinen kuvvetleri ile 24 Kasım günü Susığırlık'tan ayrılıp Anzavur'un bulunduğu Gönen istikametinde yola çıktı. 25 Kasım sabahı Gönen'e geldiğinde onun burayı terketmiş olduğunu gördü. Çatışmaya girmekten çekinen Anzavur, önce Bayramiç köyüne ardından da Saraçlar köyüne çekildi. Çerkes Ethem Bey'in ısrarlı takibi sonunda 26 Kasım günü Saraçlar'da muharebeye girmek zorunda kaldı. Çatışmayı kaybettikten ve 10 kadar ölü verdikten sonra kaçtı[202].

[197] BOA., BEO., nu. 345.166 ve lef: 15, 16, 16/2, 24; Belgeler, sıra nu. 7, 41, 42, 44, 58; *İzmir'e Doğru*, 2 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 18 Kânûn-ı evvel 1335, s. 1; Özer, *a.e.*, s. 63, 64, 72-73, 101.

[198] Apak, *a.e.*, s. 21.

[199] GKA., K. 186, D. 26-94, F. 90.

[200] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 15; Belgeler, sıra nu. 41.

[201] Özer, *a.e.*, s. 67-68.

[202] Apak, *a.e.*, s. 21.

Takip Kuvvetleri Komutanı Kaymakam Rahmi Bey ile yardımcısı Çerkes Ethem Bey arasında, Anzavur'un takibi konusunda, plânlı bir işbirliği kurulamadı. Bu, âsilerin lehine bir durumdu. Nitekim 27 Kasım günü, Yarbay Rahmi Bey, maiyetindeki 24 subay ve 390 er ile Gönen'e gitmek için Aksakal'dan Sığırcı'ya geldiğinde, karşılarına çıkan 50 kadar atlıyı önce Kuvây-ı Seyyâre mensubu zannetti. Kaçmaları üzerine atlıların âsi kuvvetleri olduğu anlaşıldı. Ancak Kaymakam Rahmi Bey, buradan Karacabey'e kaçan âsileri her nedense takip etmedi. Diğer yandan Çerkes Ethem Bey, takip hareketini tek başına sürdürdü. Bunun üzerine Anzavur, Karacabey'den Kirmasti'ye doğru yola çıktı. Kirmasti'deki askerî birlik ile halkın kendisine karşı savunma tertibatı almalarından ötürü buranın 12 km. doğusunda bulunan Söğütalanı köyüne gitti[203].

Anzavur takip edilirken, isyanla ilgili gelişmeler bölgede, İstanbul'da ve yakın livalarda merakla izleniyordu. Nitekim 27 Kasım günü, Uşak'taki Hey'et-i Merkeziye'den Balıkesir'e çekilen bir telgrafta, bu âsinin takbih edilmesi istenmekteydi[204]. Ardından da 29 Kasım günü Balıkesir'de büyük bir miting düzenlendi[205].

Anzavur'a gelince o, Gönen ve Manyas taraflarından topladığı kuvvetler ile Biga kazasındaki Çerkesleri de yanına alarak, Biga'ya saldırıp Kara Hasan çetesini vurmayı plânlıyordu[206]. Ancak harekete geçmeden önce, bir mektup yazarak onu kendi tarafına çekmeyi denedi. Kara Hasan'a gönderdiği 30 Kasım tarihli mektubunda, millî kuvvetleri eşkıya olarak tanımlarken *"bu mel'unların cebren topladıkları masum askercikleri"*'n köylerine gönderilmesini, jandarma subaylarının öldürülmesini ve hükûmetin Kuvây-ı Milliye'ye bırakılmamasını istemekteydi[207]. Ancak mektubuna olumlu bir cevap alamadı.

Öte yandan Kaymakam Rahmi Bey ve Çerkes Ethem Bey kuvvetleri, Anzavur'a karşı bu defa plânlı bir hareketin hazırlıklarını yapmaktaydılar. 30 Kasım günü bu kuvvetler, Kirmasti'nin doğusundaki Söğütalanı köyünü kuşatıp Anzavur'un işini bitirmek istediler. Bütün hayvanlarını

[203] *a.e.*, s. 21-22.

[204] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara 1989, s. 410.

[205] Mücteba İlgürel, "Akbaş Cephâneliği Baskını", *Tarih Dergisi*, nu. 33(1982) s. 273.

[206] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 18; Belgeler, sıra nu. 46.

[207] (Atatürk), *a.e.*, c. III, s. 1.648-1.653; Güngör, *a.e.*, c. I, s. 92-94. Anzavur bu mektubunda, 30 Kasım tarihine kadar bölgede 700 askeri terhis ettiğini belirtmiştir.

köyde bırakan Anzavur, kuşatmayı yararak kaçmasını bildi. Ama sürdürülen sıkı takipler sonunda, çetesinden birkaç kişi yaralı olarak yakalandı. Kendisi ise, 2/3 Aralıkta, yanında 6-7 kişi olduğu halde Sultançayırı'na geldi[208].

İsyancılar, Anzavur yanısıra oğlu Kadri'nin etrafında değişik yerlerde faaliyet gösteriyorlardı. Bu arada kendilerine eşkıyalık maksadıyla katılanlar da oldu. Diğer taraftan 14. Kolordu Kumandanı, yeniden Anzavur yanlısı kuvvetlerin eline geçen Gönen'in kurtarılması için, Biga Kuvây-ı Milliyesi'nden birkaç yüz silâhlı efradın kaza sınırına gönderilmesini istedi. Biga Kuvây-ı Milliyesi de derhal asker toplamaya girişti. 2 Aralık civarında Bayramiç köyü tarafında âsileri yenilgiye uğratan birliklere katılmak için Biga kuvvetleri kaza hududunda toplandı. Gönen ve çevresi âsilerden kurtarıldı. Bu tarihe kadar yapılan bütün çarpışmalarda 120 ölü ve çok sayıda yaralı veren Anzavur çetesi de dağıldı. Âsi liderinin kaçmaması için sahillerin gözetim altına alınması kararlaştırıldı[209].

6 Aralık günü Anzavur'un bu defa 60 kadar adamıyla Gönen'in Sızı köyü civarında bulunduğu haber alındı. Müftü Ahmet Hamdi (Erdem) Efendi, Miralay Kâzım Bey'in teklifi üzerine Gönen'deki nizamiye ve Kuvây-ı Milliye kuvvetlerini derhal âsiler üzerine gönderdi[210]. Suphi ve Kara Hasan adındaki eski eşkıyanın kumandasındaki 80 kişilik millî kuvvet, Anzavur aleyhinde hareket edeceği yerde geçmişteki bazı olayların intikamını almak için Çerkes çiftlik ve köylerini yağmaladı. Yağmacılar, Bezirci köyü yakınında Darıcalı Çerkes Hasan'dan ve şakî Şah İsmail'in hanımının çiftliğinden at gaspettiler. Araya giren askerî ve mülkî âmirlerle rağmen çaldıklarını sahiplerine geri vermediler. Bunun üzerine Çerkesler galeyana gelerek Suphi ve Kara Hasan kuvvetleriyle musademeye girişti. Gönen'den Anzavur'a karşı gönderilmiş olan kuvvet de, Kara Hasan çetesiyle birleşip çatışmaya katıldı. Gönen hükûmeti, kolordu ve Çerkes reisle-

[208] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 19/1, 21, 22/1; Belgeler, sıra nu. 48, 50, 55; Apak, *a.e.*, s. 22.

[209] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 17,20; Belgeler, sıra nu. 45, 49; *İzmir'e Doğru*, 7 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2. Aralık ayı başlarında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti murahhasları Biga'da Hey'et-i Temsiliye kurarak Anzavur'a karşı tertibat alınmasını kolaylaştırdıklarına ve ilk tedbir olarak da 1310-1313 doğumluların Kuvây-ı Milliye namına asker olmalarına karar verdiklerine dair bk. BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 2.025.

[210] Güven, *a.e.*, s. 28.

ri arasında yapılan çeşitli görüşmelere rağmen çatışmalar önlenemedi. Böylece mesele, Türklük-Çerkeslik problemi haline dönüştü[211].

7 Aralık günü Gönen'de Yortan civarında, millî kuvvetlerle Anzavur'un yandaşları arasında meydana gelen çatışma, altı yedi saat kadar devam etti. Âsilerin mağlûp olduğu ve 40 kadar ölü ile çok sayıda yaralı bıraktıkları çarpışmada[212], Gönen nizamiye müfrezesinden yalnız bir asker yaralandı. Galip kuvvetler, Yortan ve Ayvalıdere köylerine girdiler. Çerkes Ethem Bey'in hatalı bir kararı, Anzavur'un takip edilmekten ve yakalanmaktan kurtardı. Çünkü Balya-Bayramiç-Saraçlar üzerinden Gönen'e gelmiş olan Çerkes Ethem Bey, verdiği bir emirle Gönen nizamiye müfrezesinin geri çekilmesini istemişti[213].

Aynı günlerde Türklük-Çerkeslik meselesinin önünü almak ve Manyas'taki Çerkeslere nasihat etmek için Bâbıâlî tarafından görevlendirilmiş olan Çerkes asıllı Ahmet Fevzi Paşa Balıkesir'e geldi. 8 Aralık günü Türklük-Çerkeslik meselesine son vermek için bir mikdar nizamiye kuvveti ve cephanenin Gönen'e gönderilmesi kararlaştırıldı[214].

Diğer yandan 14 Aralık günü, Dahiliye Nâzırı Damat Mehmet Şerif Paşa ise, Gönen ve çevresindeki Türklük-Çerkeslik meselesinin pek ileri dereceye varmasında mahallî kumandanın suçu bulunduğunu öne sürmekteydi. Nâzır ayrıca, kumandanın değiştirilmesini ve Suphi ile Kara Hasan çetelerinin dağıtılmasını istemekteydi. Karesi Mutasarrıf Vekili'ne de nasihat yazılmasını öne sürmekteydi[215].

[211] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [2,3,5], 14. Kolordu Kumandanlığı'dan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 7/8 Kânûn-ı evvel sene [13] 35 tarihli telgrafnâmenin sûreti, 14. Kolordu Kumandanlığı'dan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 17 Teşrîn-i sânî sene [1] 335 tarihli telgrafnâme'nin sûreti, Dahiliye Nezâreti'nden Sadâret'e sunulan 5 Kânûn-ı evvel sene [1] 335 tarihli tezkire; Belgeler, sıra nu. 65, 66, 68; Özer, *a.e.*, s. 68.

[212] *İzmir'e Doğru*, 11 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 20 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; Özer, *a.e.*, s. 69.

[213] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [6], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 8 Kânûn-ı evvel sene [13] 35 tarihli telgrafın sureti; Belgeler, sıra nu. 69; Özer, *a.e.*, s. 69, 70.

[214] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [6], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâret'ne çekilen 8 Kânûn-ı evvel sene [13]35 tarihli şifre telgrafnâmenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 69.

[215] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [4], Dahiliye Nezâreti'nden Sadâret'e sunulan 14 Kânûn-ı evvel sene [1] 335 tarihli tezkire; Belgeler, sıra nu. 67.

Bu arada Harbiye Nezâreti, verilen emirlere uymayan Suphi ve Kara Hasan çeteleri gibi kuvvetlerin dağıtılmasını ve hükûmetin kudreti ile tarafsızlığının halka gösterilmesini 14. Kolordu'dan istedi[216]. Buna uygun olarak, 17 Aralık günü Biga Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, Kara Hasan'dan vazifesi olmayan işlere karışmamasını bildirdi[217].

24 Aralık günü Karesi Mutasarrıflığı'nın Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıya göre, Gönen taraflarında toplanmış olan silâhlı kişiler, Mirliva Ahmet Fevzi Paşa tarafından kendilerine nasihat edilerek dağıtılmışlardır. Anzavur'un yanında yedi sekiz kişi kalmıştır. Bunlardan yakalanan üçünün ifadesine göre Anzavur beş kişiyle Yunanlılara katılmak üzere Balıkesir tarafına kaçmıştır. Bunun önlenmesi için İvrindi, Soma ve Akhisar mıntıkaları kumandanlıklarına 61. Fırka Kumandanlığı tarafından emirler verilmiş ve livada gerekli tedbirler alınmıştır[218].

Bu arada Anzavur dört kişiyle Susığırlık'ta görüldü ve ardından 25 Aralık günü beraberindeki 25 kişiyle Manyas'tan geçtiği öğrenildi. Tenkili hususunda fırka ve kolordu gerekli önlemleri aldı. Anzavur'un avenesinden Davut çetesinin ise Kepsut nahiyesinin Bektaşlar köyünden geçerek Kirmasti'nin Soğucak köyüne doğru gittiği haber alındı. Firarînin takibi için Hudavendigâr Vilâyeti'ne gerekli emirler gönderildi[219].

1 Ocak 1920 civarında Kaymakam Rahmi Bey'e mağlûp olan Anzavur'un oğlu Kadri ve Şah İsmail Kazaklar istikametinde kaçtılar[220]. Anzavur ise bu sıralarda 6 adamıyla Kapıdağ'a yerleşti ve buradaki Rumlarla kuvvetlerinin mevcudu 50 kişiyi geçti[221]. Ocak ayının ilk haftasında kendisine talimat vermek isteyen Damat Ferit Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gitti[222]. Ancak millî kuvvetler tarafından Ocak ayı sonlarına kadar sürdürülen sıkı takipler ile, etrafa dağılan adamlarının ölü veya diri olarak

[216] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [7], Harbiye Nezâreti'nden 14. Kolordu Kumandanlığı'na yazılan şifrenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 70.

[217] GKA., K. 2.482, D. 87-8, F. 15.

[218] BOA., BEO., nu. 345.166; lef: 25, 25/1; Belgeler, sıra nu. 59, 60.

[219] BOA., BEO., nu. 345.166; lef: 26; Belgeler, sıra nu. 61.

[220] GKA., K. 2.482, D. 88-6, F. 5.

[221] GKA., K. 2.482, D. 88-6, F. 6. Bu Rum çetesi, isyan süresince millî kuvvetler Anzavur ile uğraşırken, Bandırma-Erdek arasında siyasî amaca yönelik hareketlerini arttırıyordu. Bk. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 38, Vesika nu. 924.

[222] *İzmir'e Doğru*, 10 Kânûn-ı sânî 1336, s. 2.

elegeçirilmesine[223] ve bunların gaspettiği silâh, hayvan ve eşyaların geri alınmasına[224] çalışıldı.

Son önemli çatışmanın 1 Ocak 1920'de vukubulduğu gözönünde tutulursa, Anzavur'un ilk ayaklanması bu tarihte sonbulmuştur denebilir. İsyanda takip kuvvetleri görevlerini başarıyla tamamlayınca, sıra adlî mercilerin vazifelerini yapmalarına geldi. Nitekim 26 Ocak günü, Anzavur'un sebebiyet verdiği olayları ele almak üzere, Bandırma'da bir örfî idare mahkemesi kurulması konusu gündemde idi[225].

Bâbıâlî ile Askerî ve Mülkî Erkânın Tavırları

Birinci Anzavur Ayaklanması sırasında Sadrazam Ali Rıza Paşa hükûmeti işbaşında bulunuyordu (2 Ekim 1919-3 Mart 1920). Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerine uygun bir biçimde sadrazamın, Kuvây-ı Milliyeyi tanıması ve Amasya mülâkatını gerçekleştirmesi (20-22 Ekim 1919) millî mücadelenin en önemli gelişmeleri arasında yeralır. Sadrazamın Anzavur'u destekler bir uygulaması görülmedi. Tam aksine, âsi lidere karşı askerî ve mülkî erkânın işbirliğinin sağlanmasına önem verdi[226]. Anzavur'un ayaklanmasına rağmen, Balıkesir ve çevresindeki mebus seçimlerini yaptırdı[227]. Bunu müteakip 12 Ocak 1920 günü Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağladı.

Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın selefi ve aynı zamanda Padişah'ın da eniştesi olan Damat Ferit Paşa; hükümeti düşürmek, sadâreti yeniden ele geçirmek ve meclisin toplanmasını engellemek için, İstanbul'da Askerî Nigehbân ve Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyetleri ile işbirliğine girdi ve kabinesinde vazife görmüş eski nâzırlarla toplantılar yaptı. Taşrada ise, Bozkır isyanının elebaşısı Zeynelabidin Efendi ve Anzavur ile benzerlerini Kuvây-ı Milliye aleyhine kışkırttı ve destekledi. Bu kimselerle başkentte görüşmeler yapmayı da ihmal etmedi[228]. Bir kısım belgelerde ve basında Anzavur'un İstanbul'daki bazı mahfillerden yardım ve talimat aldığına işa-

[223] GKA., K. 188, D. 29-98, F. 19; K. 2.482, D. 88-6, F. 13; K. 2.482, D. 88-6, F. 17.

[224] GKA., K. 2.482, D. 88-6, F. 30; K. 2.482; D. 88-6, F. 48.

[225] GKA., K. 189. D. 30-101, F. 111.

[226] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/2; Belgeler, sıra nu. 36.

[227] Karesi'de yapılan bu seçimler sonunda Orhan Şemsettin, Fuat, Erdekli Rasim ve Hâcim Beyler ile Abdülâziz Mecdî Efendi mebus seçilmiştir. Bk. *Vakit*, 9 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 1.

[228] *İzmir'e Doğru*, 3 Kânûn-ı sânî 1336, s. 2.

ret edilmektedir[229]. Şüphesiz bu mehafil, Damat Ferit Paşa ve yakın çevresidir. Paşanın âsi ile görüşmesi ve onu desteklemesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu ilişki ve destek, daha sonraki ayaklanma döneminde de görülecektir[230].

Padişah VI. Mehmet Vahdettin tarafından kabineye sokulan Dahiliye Nâzırı Damat Mehmet Şerif Paşa'nın[231] ayaklanmaya ve elebaşısına yaklaşımı Sadrazam Ali Rıza Paşa'dan farklı oldu. Kuvây-ı Millîye'ye karşı olumsuz davranışlarından dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın da şikâyetçi olduğu Dahiliye Nâzırı[232], Anzavur üzerine kuvvet gönderilmesine muhalifti. Nâzır, âsinin nasihat yoluyla yatıştırılmasına taraftardı ve ona karşı askerî kuvvet kullanarak isyanın bastırılmasında ehemmiyetli bir rol oynamış olan Miralay Kâzım Bey'in de değiştirilmesinden yanaydı[233].

Görüldüğü üzere biri VI. Mehmet Vahdettin'in enîştesi olan Osmanlı sarayının iki damadının da Kuvây-ı Milliye'ye karşı ve âsi Anzavur'a yakın birer politika izlemeleri, Padişah'ın tutumunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Âsinin bölgedeki faaliyetlerini Dahiliye Nâzırı Mehmet Şerif Paşa vasıtasıyla saraya duyurması bazı ipuçları vermektedir. Ayrıca Anzavur'un Padişah adına hareket ettiğini ileri sürmesine rağmen, VI. Mehmet Vahdettin'in bunu tekzip etmemesi âsiye ve elebaşısına karşı olmadığını göstermektedir. Bu durum, sarayın ayaklanma karşısındaki tutumunu daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Nitekim sultanın ikinci Anzavur isyanında âsiye paşalık vermesi[234] ile, onun bu konudaki tutumu daha da berraklık ve kesinlik kazanacaktır.

Bâbıâlî'de Kuvây-ı Milliye'ye en sıcak bakan ve yardım eden makam, Harbiye Nezâreti idi. Burası aynı tarihlerde, Kuvây-ı Milliye'ye elbise, techizat, ilâç vs. yardımı yapılmasından yanaydı[235]. Harbiye Nâzırı olan ve

[229] BOA., BEO., nu. 345-286, lef: [2], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 17 Teşrîn-i sânî [1]335 tarihli telgrafnâmenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 65; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11, Vesika nu. 272; *İzmir'e Doğru*, 4 Kânûn-ı Evvel 1335, s. 2.

[230] Arnold J.Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922, s. 183-84.

[231] Çarıklı, *a.e.*, s. 80.

[232] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 212.

[233] BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [4], Dahiliye Nezâreti'nin Sadâret'e sunduğu 14 Kânûn-ı evvel sene [1]335 tarihli tezkiresi; Belgeler, sıra nu. 67.

[234] Bk. not 14.

[235] GKA., K. 2481, D. 85-6, F. 9; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 38, Vesika nu. 921, 922.

aynı zamanda *"Hey'et-i Temsiliye'nin bir murahhası"* olduğunu savunan Mersinli Cemal Paşa[236], Dahiliye Nâzırı'nın aksine, âsiye daha kararlı bir biçimde karşı konulmasını istemiştir. Kuvây-ı Milliye'ye yardımdan yana olan ve âsiye karşı direnmeyen ordu mensupları hakkında soruşturma açtıran Cemal Paşa, nezâretten ayrılacağı günlerde dahi, Balıkesir bölgesinde Anzavur'a karşı gerekli tedbirler almaya devam etmiştir[237].

Hükûmetin isyan bölgesine gönderdiği iki askerî müfettişten biri, Çerkes asıllı olan eski İstanbul Muhafızı Ahmet Fevzi Paşa'dır. 4 Aralık günü Heyet-i Nasiha Reisi olarak Balıkesir'e gelen paşa, Manyas ve Gönen taraflarına gitti. Halkı yatıştırıcı konuşmalar yaptı. Askerî ve millî kuvvetler tarafından tutuklanmış olan âsileri serbest bıraktırdı. Bu son durumu, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Kuvây-ı Milliye'nin önde gelenleri ve onu destekleyen halk ile basın hoş karşılamadı[238].

Bölgeye giden bir diğer Çerkes asıllı müfettiş ise, Heyet-i Teftişiye Reisi Birinci Ferik Hurşit Paşa'dır. Paşa, Bandırma ve Balıkesir'de araştırma ve soruşturma yaptıktan sonra 17 Aralık 1919 günü liva merkezinde toplanan halka bir konuşma yaptı. Konuşmasında *"Hükûmete karşı silâh istimâline cür'et edilmiştir. Ve İstanbul'da ba'zı zevâta istinâd ederek ahâlînin ba'zı kısımları iğfâl edilmiş ve harekât-ı 'isyâniyeye ibtidâr edilmiştir."* diyerek Anzavur'un hareketini ayaklanma olarak nitelendirmiştir[239]. Bâbıâlî'ye bildirdiği görüşleri de Anzavur'un suçlu olduğu ve mutasarrıfın değiştirilmesi gerektiği biçimindedir[240].

Anzavur ve ayaklanmasına karşı mahallî yöneticilerin yaklaşımı Bâbıâlî'den farksız gibidir. Karesi livasındaki askeri erkân ile İstanbul'daki Har-

[236] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 169.

[237] *a.e.*, s. 226-27.

[238] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 25/1; nu. 345.286, lef: [6], 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 8 Kânûn-ı evvel sene [13]35 tarihli telgrafnâmenin sûreti; nu. 345.500, lef: [1,2], Dahiliye Nezâreti'nin Sadâret'e sunduğu 22 Kânûn-ı evvel sene [1]335 tarihli tezkire ve Mülkiye Müfettişi Yusuf Ziya Bey'in Dahiliye Nezâreti'ne çektiği 17 Kânûn-ı evvel sene [1]335 tarihli telgrafnâmenin sûreti; Belgeler, sıra nu. 60, 69, 72, 73; Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 260; *İzmir'e Doğru*, 7 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 18 Kânûn-ı evvel 1335, s. 1; 20 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 27 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; 27 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; Bayar, *a.e.*, c. VII, s. 2.291; Özalp, *a.e.*, c. I, s. 70-71.

[239] BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 2.054, 2.066, 2.097; *İzmir'e Doğru*, 18 Kânûn-ı evvel 1335, s. 1,2; 20 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2.

[240] BOA., BEO., nu. 345.500, lef: [1], Dahiliye Nezâreti'nin Sadâret'e sunduğu 22 Kânûn-ı evvel [1]335 tarihli tezkire; Belgeler, sıra nu. 72.

biye Nâzırı Cemal Paşa'nın olaya bakış biçimleri hemen hemen aynıdır. Livadaki mülkî yöneticiler ile de Dahiliye Nâzırı'nın yaklaşımları birbirine benzemektedir.

Karesi Livası Mutasarrıfı Ali Rıza Bey, Dahiliye Nâzırı gibi düşünüyordu. Anzavur olayını kuvvet kullanarak değil de nasihat yoluyla çözümlemek istiyordu. Buna paralel olarak âsi ile görüşmesi ve yazışmalarında ona saygılı ifadeler kullanması askerî erkânın ve yerli basının tepkisini çekmiştir.

Ayaklanma ile ilgili olarak bir mülkî amir olarak Susığırlık Nahiyesi Müdürü Hüseyin Efendi'yi ihmal etmemek gerekir. Bu zât, işlediği suçlara rağmen Anzavur lehine yazdığı raporlarla etkili olmaya çalıştı[241]. Hüseyin Efendi'nin Anzavur olayına karıştığı hükûmetçe belli olmasa da, Balıkesir Kuvây-ı Milliye Hey'et-i Merkeziyesi, onu değiştirip yerine kendi adamı olan Tahsin Efendi'yi getirmek için uğraştı[242].

Damat Ferit Paşa kabinesinin toplanmasını men' ettiği Temmuz ayı sonundaki toplantıyı engellememiş olan askerî idarecilerden 61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey, mülkî yöneticilerin aksine Anzavur'un ortadan kaldırılmasını savundu[243]. Miralay ve 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, Kuvây-ı Milliye'nin yanında yeraldılar. Kuvây-ı Milliye'yi desteklemeyen mülkî amirlerin değiştirilmesi hususunda etkili olmaya çalıştılar.

61. Fırka Kumandanı Miralay Kâzım Bey, 28 Kasım günü Bandırma'daki 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, Anzavur'un bu tarihe kadar gezdiği yerlerde Padişah adına *"icrâât me'mûr olduğu"*nu ve elinde ferman bulunduğunu duyurduğunu, hükûmetin haklarına saldırdığını ve mahpusları tahliye ve masum halkın malını yağma ettiğini bildirdi. Bütün olanlara rağmen *"mülkî hükûmetin"*, Padişah adına hareket ettiğini öne süren Anzavur'u yalanlamaktan kaçınmasını ve

[241] Bk. not 160.

[242] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/2; Belgeler, sıra nu. 36.

[243] *"4 Aralıkta Çerkezlere nasihat için İstanbul Muhafızı Ahmet Fevzi Paşa, Balıkesir'e gelmiş ve buradan Gönen'e gitmiştir. Kendi Manyaslılara sakinleştirici öğütlerde bulundu. Ancak onlar niyet ve fikirlerini değiştirmediler. Yalnız zaman kazanmak ve fırsat beklemek için Fevzi Paşa'ya yumuşak davrandılar. Ahmet Fevzi Paşa geçmişi unutmayı tavsiye ediyor ve bu suretle nasihatin tesirli olabileceğini Yusuf İzzet Paşa'ya bildiriyordu. Biz ise hiç bir nasihatın kılıçtan daha tesirli olamayacağına iyice inanmıştık. Bu sebepten eşkıyaları takibe devam ettik. Fakat Anzavur Ahmed'i kaçırdık"*. Bk. Özalp, *a.e.*, c. I, s. 70-71.

Susığırlık hadisesinden sonra nasihatla yola getirmeye çalışmasını ve Gönen'e girdikten sonra dahi Balıkesir Mutasarrıfı Ali Rıza Bey'in âsiyle *"bendeniz, zât-ı 'âlîniz"* tabirleri ile haberleşmesini doğru bulmadığını açıkladı[244].

Yusuf İzzet Paşa, Miralay Kâzım Bey'den gelen şifreyi aynen Harbiye Nezâreti'ne gönderdi. Paşa, Fırka Kumandanı'nın görüşlerine katıldığını, Mutasarrıf Ali Rıza Bey'in hareketlerini benimsemediğini, onun kolordu mıntıkasında çalışmasının millî harekete zarar vereceğini ve yerine *"müdâfa'a-i vatan husûsunda ilk 'azm-i millîyi uyandırmış bulunan"* eski mutasarrıf Hilmi Bey'in getirilmesini istediğini belirtti. Ayrıca Anzavur'un beyanları için Dahiliye Nezâreti ve Balıkesir Mutasarrıflığı tarafından resmî bir tekzip neşredilmesinin önemini vurguladı[245].

7 Aralık günü Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, 14. Kolordu Kumandanlığı'ndan gelen raporu Sadâret'e sundu. Cemal Paşa, Padişah adına hareket ettiğini öne süren Anzavur'un ihanet içinde bulunduğunu ve onun faaliyetini destekleyici yönde İstanbul'da neşrolunan bir kısım gazetelerin yayın yapmasının halk arasında kötü etkiler yapacağını belirttikten başka mülkî hükûmetçe bu tür haber yaymanın tekzibini de istemiştir[246].

Anzavur'un hedefi olan Kuvây-ı Milliyecilerin çoğu, Padişah ve Bâbıâlî'yi karşılarına almamaya özen gösterdiler[247]. Bölgelerindeki askerî erkân ile uyum içinde çalışmalarına karşılık zaman zaman sivil yöneticilerle anlaşmazlığa düştüler. Hattâ bazan kendi aralarında dahi aynı durum görüldü.

Kuvây-ı Milliye'ye katılmış olan ve bölgede asayişsizliğe sebebiyet veren Kara Hasan çetesinin dağıtılması konusunda Dahiliye ve Harbiye Nezâretleri ile Karesi'deki Kuvây-ı Milliyeciler hemfikir idiler.

Millî mücadelenin önderi Mustafa Kemal Paşa ise, Anzavur hadisesini *"ef'âl-i cürmiye"*den addetmemesinden dolayı Bâbıâlî'den şikâyetçi idi[248].

[244] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 21/1, 23/1; Belgeler, sıra nu. 51,57.
[245] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 23/1; Belgeler, sıra nu. 57.
[246] BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 23; Belgeler, sıra nu. 56.
[247] *İzmir'e Doğru*, 18 Kânûn-ı evvel 1335, s. 2; Çarıklı, *a.e.*, s. 99-100.
[248] Mustafa Kemâl, *a.e.*, s. 175; Kansu, *a.e.*, c. II, s. 451-52.

Sonuç

Damat Ferit Paşa'nın sadâreti döneminde plânlanmış olduğu anlaşılan Birinci Anzavur isyanı, Ekim ayında bir hazırlık devresi geçirdikten sonra Kasım ayında bütün şiddetiyle patlak verdi. Millî kuvvetlerin başarılı müdahaleleri ile ayaklanma bastırıldı. Âsilerin direnci Aralık ayında iyice kırıldı. Etrafa dağılan ve saklanan çete mensuplarının takibi Ocak ayının sonuna kadar devam etti.

İngiltere ile Damat Ferit Paşa ve Sait Molla gibi kimselerin tahrik ve desteği ile ayaklanan Anzavur'un amacı mebus seçimlerini yaptırmamak ve Kuvây-ı Milliye'yi ortadan kaldırmaktı. Gayesine varmak için etnik unsur ile islâm dinini kullandı. Birliklerine *"Kuvve-i Muhammedî"* adını vermek suretiyle Kuvây-ı Milliyecileri islâma karşı imiş gibi gösterdi. Onun bütün hainane faaliyetleri; din, vatan, millet ve bayrak için fedakârca çalışan ve çarpışan Kuvây-ı Milliyeciler ve askerî erkânın dayanışma ve çabaları karşısında yenilmeye mahkûmdu. Nitekim öyle de oldu.

Çıkış sebeplerini de gözönünde bulundurarak, ayaklanmanın sonuçlarını maddeler halinde belirtmek mümkündür.

1. Askerî birlikler ile Kuvây-ı Milliye'nin Anzavur isyanını bastırması, bölgede ve çevresinde büyük bir sevinç yarattı. Bu başarı; cephede, çevrede ve İstanbul'da Kuvây-ı Milliyeye yardım fikrini benimseyenlerin ve buna katılanların sayısının giderek artmasında etkili oldu[249].

2. Sabık sadrazam Damat Ferit Paşa, milletvekili seçimlerinin yapılmasını ve meclisin açılmasını engelleyemediği gibi iktidarı da elegeçiremedi. Meclis-i Mebusan'ın açılması ile millî mücadeleye yön verecek bir belge olan Misak-ı Millî hazırlandı.

3. İngilizler, Biga ve çevresinde Kuvây-ı Milliye'ye karşı bir tampon bölge oluşturmayı başaramadılar.

4. İsyan, Yunanlılara karşı millî direnişi bir ölçüde zayıflattığı gibi Batı Anadolu Cephesi'nin geç kurulmasına ve Yunan ilerlemesinin de gecikmeli olarak durdurulmasına yolaçtı.

5. Çerkes Ethem Bey ile birliklerini teşkil eden Kuvây-ı Seyyâre'nin Kuvây-ı Milliye'ye karşı çıkan ayaklanmaları bastırmak hususundaki rolü ve önemi anlaşılmaya başlandı.

[249] Özalp, *a.e.*, c. I, s. 68.

6. Birinci Anzavur isyanının bir özelliği, hem Kuvây-ı Milliye'nin ve hem de Bâbıâlî'nin isteği hilâfına patlak vermesidir.

7. Sözkonusu ayaklanmanın bir başka özelliği, Çerkes asıllı âsiye karşı, hem Bâbıâlî'nin ve hem de Kuvây-ı Milliyetcilerin Çerkes kökenli kimseleri devreye sokmalarıdır. İstanbul hükümeti Hurşit ve Ahmet Fevzi Paşaları, diğerleri ise Yusuf İzzet Paşa ve Çerkes Edhem Bey gibi kimseleri bölgede görevlendirdiler.

8. İstiklâl Harbi sonunda, âsilerin bazıları Yüzellilikler'e dahil edildi[250].

9. Anzavur isyanı ile dilimize "Anzavurluk" deyimi girmiştir. Şöyle ki, Ege'deki zeybekler, *"Anzavur'un mahiyetini yakînen öğrendikleri için Kuvâ-yı Milliye'ye muhâlif işlere Anzavurluk"* demeye başlamışlardı[251].

[250] Yüzellilikler listesinde Birinci Anzavur İsyanı'nı destekleyen Sait Molla, Kiraz Hamdi Paşa, Refi Cevat (Ulunay) ve âsi Şah İsmail'in kaynı Hademe-i Hassa Kumandanı Miralay Zeki gibi kimseler vardı. Aynı listenin sonunda yeralan Susurluk, Manyas ve Gönen yöresinden yirmidokuz kişiden bir kısmının 1919 yılındaki Anzavur ayaklanması ile ilgili olmalıdır. Bk.İlhami Soysal. *150'likler Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, İstanbul 1988, s. 25, 29, 30-32.

[251] Bayar, *a.e.*, c. VIII, s. 2.445. Bu zeybekler sonradan Anzavur'un ikinci isyanının bastırılmasına katılmışlardır. Bk. Bayar, *a.e.*, c. VIII, s. 2.460.

BELGELER

Birinci Anzavur ayaklanması ile ilgili belgelerin çoğu, Ankara'daki Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı Arşivi'nde bulunmakta olup pek azı yayınlanmıştır[252]. Konuyla ilgili az sayıdaki evrak İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. Burada ikinci arşivde bulunan vesikaların yayınlanması esas alınmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bâbıâlî Evrak Odası tasnifindeki 345.166 numaralı belge gömleğinde 27 lef halinde 65 adet vesika yer almaktadır. Bu evrakın 55'i Anzavur'un ilk isyanına aittir. Geri kalan 10 belgenin 5'i Anzavur'la ilgili olmakla beraber, onun birinci ayaklanmasından sonraki döneme ve diğer 5'i de 1919 yılındaki Adapazarı olaylarına aittir. Yayındaki bütünlüğün bozulmaması için, sözkonusu 10 belgenin *EKLER* bölümünde fotokopi halinde verilmesi uygun görüldü. Bunun yanında aynı tasnifte bulunan konuyla alâkalı diğer belge ve kayıtlar da yayına dahil edildi.

Burada yayınlanan belgelerin baş kısmına, ayaklanma öncesi döneme ait Anzavur'la ilgili fotoğraf, kayıt ve evrak eklendi. Böylelikle adıgeçen kimsenin geçmişi belgelerle aydınlatılmaya çalışıldı.

Şimdilik Anzavur ile ilgili bulunabilen en eski kayıt, 26 Şaban 1328/2 Eylül 1910 tarihli olup, zamanın İngiltere büyükelçisine vermek istediği fotoğrafının arkasında mevcuttur. Büyükelçinin eline geçmediği anlaşılan bu fotoğrafa, Sadrazam Kâmil Paşa'ya ait özel evrak arasında tesadüf edilmiştir[253]. Bu resim, büyük bir ihtimalle, İngiliz büyükelçisine ulaştırabilmesi için Kâmil Paşa'ya ya da bir yakınına verilmiş olmalıdır.

Bu belge yayını ile, Türk İstiklâl Harbi'nin en önemli ayaklanmalarından biri olan birinci Anzavur isyanı karşısında, merkezî ve mahallî yönetimler ile mülkî ve askerî idarecilerin mesele karşısındaki tutum ve politikalarının anlaşılması kolaylaşacaktır.

[252] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 9, Vesika nu. 219; nu. 10, Vesika nu. 230; nu. 11, Vesika nu. 269,271,272; nu. 38, Vesika nu. 923,924; *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, nu. 72, Belge nu. 1.554.

[253] BOA., Yıldız Esas Evrakı, M. Kâmil Paşa Evrakı, D.86/41, nu. 4.105.

Belgeler yeni harflere çevrilirken sesli durumdaki elif, vav ve ye harfleri sırasıyla â, û ve î biçiminde gösterilmiştir. Belirtilen harfler, gayın ve kaf harflerinden önce veya sonra ise ā, ū ve ī şeklinde yazılmıştır.

Neşir esnasında kullanılan **"Sıra nu."** ile, belgelerin yayın içindeki sıralanma numaraları gösterilmiştir ki toplam 75 vesika yayınlanmaktadır. Sıra numarasının altında belgenin kayıtlı bulunduğu tasnifin adı ile yer ve lef yani ek numaraları verilmiştir. Bir kısım evrak üzerinde lef numaraları yazılı değildir. Bu durum karşısında, asıl vesika ile eklerini birbirinden ayırmak için, bu belge yayını içinde, lef numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

Sıra nu. 1

BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı, D. 86-41, nu. 4.105.

[Anzavur'un İngiliz Büyükelçisi için imzaladığı 1910 yılında çekilmiş bir fotoğrafı]

Sıra nu. 2

BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı, D. 86-41, nu. 4.105.

[Anzavur'un fotoğrafının arka yüzü]

Sıra nu. 2-A

BOA., Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı, D. 86-41, nu. 4.105.

[Anzavur'un fotoğrafının arka yüzündeki kayıt]

İngiltere Devlet-i[254] fahîmesi sefîri[255] asâletlü berây-ı hâtır[256] 'arz ve takdîm eylerim.

Fî 26 Şa'bân sene [1]328

Aydın Kuvve-i Ta'kîbiye ve Çakırcalı'nın[257] Tenkîline Kumandan Binbaşı Ahmed Anzavur

Sıra nu. 3

BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 728

23 Nisân sene [13]35

Gelibolu Mutasarrıfı Necîb Bey'in 'azliyle yerine almakta olduğu ma'âşla İzmit Mutasarrıfı Mahmûd Mâhir ve İzmit Mutasarrıflığı'na üçüncü sınıf ma'âşla jandarma binbaşılarından Ahmed Anzavur Beylerin ta'yînleri hakkında.

Melfûfât: İrâde-i seniye lâyihası 1.

Mu'âmelât: 'Arz fî 23 minhü. 640 irâde-i seniyesi şeref sâdır olup 596 cevâb yazıldı.

Fî 27 minhü.

Sıra nu. 4

BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1044

12 Ramazân sene [1]337
11 Hazîrân sene [1]335

[254] Bu kelime, metinde دولتي biçimindedir.

[255] Bu tarihte İngiltere'nin Osmanlı Devletin'deki büyükelçisi Sir Gerald Lowther idi. Bk. *Sâlnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye,* sene: 65, [İstanbul] 1326, s. 172; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* c. II/2, Ankara 1943, s. 499.

[256] Bu kelime, metinde خطر şeklindedir.

[257] 1890-1911 yılları civarında İzmir ve çevresindeki eşkıyalık faaliyetleri ile şöhret kazanmış olan Çakırcalı Mehmet Efe.

Karesi Mutasarrıfı Hilmî Bey ma'âşıyla İzmit Mutasarrıflığı'na ve İzmit Mutasarrıfı Ahmed Anzavur Bey ikinci sınıf ma'âşla Karesi Mutasarrıflığı'na nakl ü becâyişleri hakkında.

Melfûfât: İrâde-i seniye lâyihası 1.

Mu'âmelât: 'Arz fî 11 Hazîrân sene [1]335

916 irâde-i seniyesi şeref sâdır olup 839 cevâb yazıldı. Fî 17 Hazîrân sene [13]35

Sıra nu. 5

BOA., BEO., nu. 343.378

Sadâret-i 'Uzmâ Mektûbî Kalemi

18 Ramazân sene [1]337
17 Hazîrân sene [1]335

Dâhiliye Nezâret-i celîlesine,

11 Hazîrân [1]335 târîhli ve 1044 numaralı tezkire-i 'aliyelerine cevâbdır.

Karesi Mutasarrıfı Hilmî Bey'le İzmit Mutasarrıfı Ahmed Anzavur Bey'in icrây-ı becâyiş-i me'mûriyetleri hakkında bi'l-istizân şeref sâdır olan irâde-i seniye-i hazret-i Hilâfet-penâhî sûret-i musaddakası leffen savb-ı âlîlerine tesyâr kılınmış olmağla icrây-ı îcâbına himmet.

15 Hazîrân sene [1]335 târîhli ve 916 numaralı irâde-i seniye üzerine.

Sıra nu. 6

BOA., BEO., GGD., nu. 86, sıra nu. 1.181

7 Temmûz sene [13]35

İzmit ve Karesi Mutasarrıfları Ahmed Anzavur ve Hilmî Beylerin me'mûriyetlerinde ibkâları hakkında.

Melfûfât: İrâde-i seniye lâyihası 1.

Mu'âmelât: M fî 7 minhü. 'Arz fî 8 minhü. 1007 irâde-i seniyesi sâdır olup 948 cevâb yazıldı. Fî 12 Temmûz sene [13]35

Sıra nu. 7

BOA., BEO., nu. 345.166

Sadâret-i 'Uzmâ Mektûbî Kalemi

8 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
1 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Harbiye Nezâret-i celîlesine,

Ahmed Anzavur tarafından Gönen Kā'immakāmı'nın tevkîf ve Müdde'î-i 'Umûmî ile Jandarma Kumandanı'nın 'azl edildiği ve hükûmet konağı ve dâ'ire-i 'askeriye ile kasabanın yağma ve habshânenin tahliye olunduğu ve mahall-i mezkûrdan gelen yolcuların ifâdesine 'atfen Karesi Mutasarrıflığı'ndan iş'â[r][258] kılındığından haysiyet-i hükûmetin muhâfazasıyla âsâyişin te'mîni ve ahvâl-i mümâselenin men'-i tekerrürü içün cihet-i 'askeriyece tedâbîr-i lâzime ve mü'essire îfâsı Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden izbâr olunmağla iktizâsının sür'at-i icrâ ve netîcesinin inbâsına himmet.

İşâret-i 'aliye mûcibince.

Sıra nu. 8

BOA., BEO., nu. 345.166, lef:2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8214
115

Huzûr-ı 'âlî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye[259]

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı Ahmed Anzavur Bey'in Manyas'ta bir haylî eşhâsı başına toplayarak emniyet-i memleketi muhil bir hareket vukū'una çalışmakta olduğu mervî ve me'mûrîn-i zâbıtanın tahkīkāt ve istıtlâ'âtı da

[258] Bu kelime, metinde اشعا biçimindedir.

[259] Sadaret'te 2 Ekim 1919-3 Mart 1920 tarihleri arasında Ali Rıza Paşa (1859-1933) görev yapmıştır. Paşa, ayrıca çeşitli nâzırlıklarda da bulunmuştur. Fazla bilgi için bk. Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. VI, İstanbul 1953, s. 2.105-2.117.

bu rivâyeti mü'eyyid bulunduğundan ve Gönen ve havâlîsinin kuvve-i inzibâtiyesi ise böyle bir harekete mümâna'at edebilecek mâhiyet ve kemiyette olmadığından bahsle bomba ve mitralyözlerle mücehhez kuvvetli bir müfrezenin sür'at-i sevkı lüzûmu Gönen Kā'immakāmlığı'ndan bildirildiğine dâ'ir ba'zı ifâdeyi hâvî Karesi Mutasarrıflığı'ndan[260] bugün alınan 28 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târihli telgrafnâmenin sûreti leffen takdîm kılınmış ve takayyüdât ve tedâbîr-i lâzime ittihâziyle oralarda muhill-i sükûn ve huzûr bir hâl ve hareket vukū'una meydân verilmemesi zımnında mutasarrıflığa cevâben vesâyây-ı lâzime îfâ kılındığı gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine[261] de iş'âr-ı keyfiyet olunmuştur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 4 Safer sene [1]338 Dâhiliye Nâzırı

ve Bende

fî 29 Teşrîn-i evvel sene [1]335 Mehmed Şerîf[262]

Sıra nu. 9

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 2/1-2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs **(Şifre)**

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 28 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli şifreli telgrafnâmenin sûretidir.

Gönen Kā'immakāmlığı'ndan alınan 27 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli müsta'cel işâretli şifre telgrafnâmenin sûret-i halli ehemmiyet-i mündericâtına mebnî 'arz olunur ve 'aynı zamânda Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'na[263], Livâ Jandarma Alay Kumandanlığı'na da kemâl-i ehemmiyetle teblîğ kılınmış ise de mes'elenin hadd-i zâtındaki ehemmiyet

[260] Merkezi Balıkesir olan bağımsız sancak.

[261] Harbiye Nâzırı Mersinli Cemâl Paşa'dır (1873-1941). Paşa, Osmanlı Mebuslar Meclisi ile T.B.M.M. üyeliklerinde bulunmuştur.

[262] Damat Mehmet Şerif [Çavdaroğlu] Paşa (1874-1958), yazarlık da yapmıştır.

[263] Ondördüncü Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'dır (1876-1922). Paşa, daha sonra T.B.M.M.'ne Bolu mebusu olarak girmiştir. Fazla bilgi için bk. Necati Ökte-Nusret Baycan-Salih Sataryalı, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989, s. 80-81.

ve nezâketi müstagnî-i 'arz ve îzâh bulunduğundan bu bâbda livâca ta'yîn ve ta'kîb olunacak hatt-ı hareketin emr ü irâdesini bi'l-hâssa ricâ ve istirhâm eylerim.

Sûret

İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı Çerkes Ahmed Anzavur Bey geçenlerde buraya gelerek iki üç gün sonra Manyas havâlîsine gittiği ve istihlâs-ı vatan gâyesine ma'tûf olduğu hakkındaki kanâ'ate rağmen harekât-ı milliyeye muhâsım bir kuvvet-i hareket vücûda getirerek bu havâlîde intihâbâta muhâlefet ve mümâna'at ve bu bâbda îcâb ederse silâh isti'mâl etmek ve bu maksadın husûlüne mâni' olan kimseleri kat'iyen ve def' ve îcâb ederse ifnâ eylemek fikr ü maksadıyla el-yevm Manyas'ta hayvân koşusu bahânesi tahtında bir haylî eşhâs toplamakta olduğu ve emniyet ve müsâlemet-i memleketi tehdîde vaz' eyliyebilecek bir hükûmet hâzırlamakta bulunduğu kuvvetli sûrette elsine-i 'âmmede tevâtüren deverân etmekte ve zâbıtanın tedkîkât ve şifâhî ifâdâtı dahi bunu te'yid eylemekte ve memlekette bundan büyük havf ve heyecânlar tevellüd ve cereyân etmektedir. Gerçi böyle bir harekâtın ne derece[ye] kadar mü'essir olduğu kestirilemez ise de emniyet ve âsâyiş-i memleketi hükûmetçe te'mîn edecek vaz'iyetin ahz edilmesi vâcibâttandır. Bandırma'da fırkanın ve Balıkesir'de kuvvetli jandarma bölüğünün bulunması hasebiyle bir şey îkâ' edemiyecekleri ve fikr ü maksadlarına en müsâ'id zemîn olarak Gönen ve havâlîsini intihâb ile bu sırada îkâ'-ı vakâyi' ile istihsâl-i maksada çalışmak isteyecekleri şübhesizdir. Kuvve-i inzibâtiye ise böyle bir harekete mümâna'at eyliyebilecek mâhiyet ve kemiyette değildir. Binâberîn on güne kadar arkası alınacak olan intihâbâtın intâcına değin bomba ve mitralyözlerle mücehhez kuvvetli müfrezenin burada bulundurulması lüzûmu kat'iyen derece-i vücûbdadır. Fırkadan böyle kuvvetli bir müfrezenin de sür'at-i i'zâmı ehemmiyetle ma'rûzdur.

Sıra nu. 10

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3
Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8254
123

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

İzmit Mutasarrıflığı'nda bulunmuş olan Ahmed Anzavur Bey'in Karesi Livâsı havâlîsine gelerek ba'zı teşebbüsâtta bulunduğu haber alınması üzerine bu bâbda ittihâz edilen tedâbîre dâ'ir tafsîlâtı hâvî Karesi Mutasarrıflığı'ndan evvel ve âhir alınan 29 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli ve 12286/897 ve 12286/899 numaralı iki kıt'a tahrîrât ile melfûflarının sûretleri leffen takdîm kılınmış ve livâca mülhakāta icrâ kılınan teblīgât musîb olduğundan yine o dâ'irede te'kîd-i vesâyâ olunması ve her hâlde merkez ve mülhakāt-ı livâda bu yüzden bir uygunsuzluk vukū'a getirilmemesi cevâben izbâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 7 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 2 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 11

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 29 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli ve 12286/897 numaralı tahrîrâtın sûretidir.

İzmit Mutasarrıf-ı Esbakı Çerkes Ahmed Anzavur Bey'in teşebbüsât-ı ahîresi hakkında Gönen Kā'immakāmlığı'nın iş'ârına 'atfen sebk eden 28 Teşrîn-i evvel sene [1]335 târîhli şifre telgrafnâme-i çâkerâneme lâhikadır.

Mes'elenin hadd-i zâtındaki ehemmiyet derhâl derpîş edilerek Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'yla Livâ Jandarma Alay Kumandanlığı'na teblīgât-ı mukteziyede bulunmağla berâber başkaca hemân Bandırma ve Gönen Kā'immakāmlıklarına da şifre telgrafla vesâyây-ı mü'essire icrâ edilmiş ve mezkûr şifrenin bir sûreti berây-ı ma'lûmât leffen nazargâh-ı sâmîlerine 'arz kılınmış olmağla ol bâbda.

Sıra nu. 12

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 3/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Bandırma ve Gönen Kā'immakāmlıklarına teblīğ edilen şifre telgrafnâmenin sûretidir.

İzmit Mutasarrıf-ı Esbakı Ahmed Anzavur Bey'in hareket-i milliye 'aleyhinde teşebbüsâtta bulunduğu haber alınmıştır. Millet ve memleket mukadderâtının sulh mü'temer-i kebîrinde mevzû'-i bahs olacağı şu pek mühim ve nâzik ânlarda efrâd-ı millet arasında tevlîd-i nifāk ve 'adem-i ittifākı bâ'is olacak ednâ bir hareketin vatan-ı 'azîzimiz içün ne derecelerde mazarrat-ı 'azîmeyi istilzâm ve intâc edeceği ve müsebbiblerinin dahi nefrîn ile ile'l-ebed yâd olunacağı vâreste-i beyândır. Artık inkâr kabûl etmez bir hakīkattir ki milletimiz kitle-i vâhide hâlinde hareket etmez ve bu sûretle hukūkunu müdâfa'a eylemez ise felâket muhakkaktır. Binâ'en'aleyh bu bâbda 'ale'd-devâm takayyüdâtta bulunularak ve tedâbîr-i ciddiye-i hakîmâne ittihâz olunarak beyne'l-islâm sefk-i dimâya zinhâr meydân ve imkân verilmemesi ve vatan hakkında mahsûs[264] bulunan her hareket-i gayr-ı lâyıkanın men'i vesâ'ilinin istikmâline son derece ihtimâm kılınması kemâl-i ehemmiyetle tavsiye ve ihtâr ve zuhûr-ı âsâr-ı fi'iliyeye şiddetle intizâr olunur.

Sıra nu. 13

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 3/3

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 29 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli ve 12286/899 numaralı tahrîrâtın sûretidir.

İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı Ahmed Anzavur Bey tarafından ve Manyas merkezinden makām-ı livâya çekilen 29 Teşrîn-i evvel sene [13]35 târîhli bir kıt'a telgrafnâme sûreti dahi mündericâtının ehemmiyetine mebnî be-

[264] محسوس

rây-ı ma'lûmât matviyen pîşgâh-ı sâmî-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerine takdîm kılınmış ve bu husûsta sefk-i dimâ vukū'una imkân bırakılmamak içün müteyakkızâne hareketle tedâbîr-i mü'essire ittihâz ve icrâsına sarf-ı mâhasal gayret olunmakta ise de münâfî-i marzî-i 'âlî hareket hudûsunun tamâmen men'i vesâ'ilinin istikmâl ve te'mîni içün her hâlde hükûmet-i mahalliyenin kuvve-i te'yîdiyesi bulunan Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'na dahi merci'-i 'âlîsinden 'âcilen emr verdirilmesi menût-ı ârây-ı müşkil-güşây-ı nezâret-penâhîleri bulunmuş olmağla ol bâbda.

Sıra nu. 14

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 3/4[265]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Sûret

Karesi Mutasarrıflığı'na,

Üç dört günden beri bu havâlîde bulunuyorum. Yunanîler[in] İzmir'i işgâli[ni] müte'ākıb memleketin âtîsinden bi-hakkın endîşe ile galeyân eden millet kendi kuvvetine ve Cenâb-ı Hakk'a istinâden silâha sarılmış ve kanını bu husûsda îsâra şitâb etmiş iken kemîn-i fırsatta bulunan menfa'at-perestân bu hareket-i milliyeden derhâl istifâde ârzûsuna kapılarak altı yedi aydan beri Kuvây-ı Milliye Mü'essisi ve Müdîrânı sıfatıyla ma'sûm milletin kanını heder ve hânmânını tahrîbe kıyâm ve bu sûretle her birerleri sanâdid-i İttihâdiye'nin birkaç senelerde cem' ve iddihârına muvaffak olamadığı serveti istihsâl etmişlerdir. İhtirâsât-ı ecânible zâten parçalanmakta olan memleketimizin dâhilinde de hiss-i vatan ve haysiyet-i milliyeden mahrûm bu gibi menfa'at-perestânın ellerinde bâzîce olmasına artık milletin tahammülü kalmamıştır. Millet bugün pâdişâhının etrâfında toplanarak memleketi bu hâlden kurtarmağa 'azm etmiştir. Karesi havâlîsinde birçok seneler def'aâtle îfây-ı vazîfe ile hukūk-ı ahâlînin hayâtı emrinde gösterdiğim hüsn-i niyetime i'timâden bu havâlî halkının gösterdiği ârzûy-ı 'umûmîye ve vukū' bulan da'vetlerine mebnî Teşkilât-ı Milliye nâmı altında toplanan bu idârenin hesâbını rü'yete mecbûriyet hâsıl oldu. Bu hesâbın hulûlünü idrâk eden Balıkesir Müdâfa'a-i Hukūk nâmını taşıyan hey'et

[265] Bu belgenin çok az da olsa farklı bir yayını için bk. Çarıklı, *a.e.*, s. 98-99.

erkânının bu hareketlerle mütehâşî olduklarını işitiyorum. Vatan ve millet içün nâmûskâr olanlar ve Cem'iyet-i İslâm nâmıyla çalışanlar hesâblarının rü'yetinden bu derece tehâşî göstermemeleri lâzım gelir. Binâ'en'aleyh vatanî bir hisle çalışmakta olduğunu anladığımız gün ücret talebinde bulunmayarak bütün bu havâlî sekenesi yek vücûd olarak düşman karşısına çıktıklarını beşeriyet görecektir. Netîce-i maksadım! Ve bütün milletin ârzûsu artık memleketimizin mukadderâtıyla bu derece oynanılmamasından ve ma'sûm ahâlînin her gün parası soyulmamasından ve gerek Balıkesir'deki erkân-ı hey'etin ve gerek Memâlik-i 'Osmâniye'nin her tarafına müstevlî bir hâlde yayılan sanâdîd-i İttihâd'ın ıslâhından 'ibâret olduğunun bir vak'a hudûsuna mahal kalmamak üzere 'umûma i'lânını 'arz ve ricâ ederim.

Fî 29 Teşrîn-i evvel sene [1]335

İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı
Ahmed Anzavur

Sıra nu. 15

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 4

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8292
136

Mahremdir.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

2 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli ve 8254 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

İzmit Mutasarrıf-ı Esbakı Ahmed Anzavur Bey hakkında Bandırma ve Gönen Kā'immakāmlıklarına vesâyây-ı mü'essireyi hâvî olarak çekilip Karesi Mutasarrıflığı'ndan bu kerre bâ-tahrîrât gönderilen telgrafnâmenin sûreti manzûr-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Safer sene [1]338

Dâhiliye Nâzırı

ve

Bende

fî 4 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Mehmed Şerîf

Sıra nu. 16

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 4/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Sûret-i tel

Bandırma ve Gönen Kā'immakāmlıklarına 30 Teşrîn-i evvel sene [1]335 425 172

Manyas merkezinden İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı Ahmed Anzavur Bey imzâsıyla alınan telgrafnâmede hareket-i milliye 'aleyhinde ba'zı tenkīdât ve mütâla'ât dermiyân edildikten sonra milletin şevketli pâdişâhımızın etrâfında toplandığı ve bu hâlin ıslâhına 'azm eylediği dahi 'ilâve-i makāl kılınmıştır.

Ma'lûm olduğu üzere 'asker ve millet yek dil ve yek cihet olarak pâdişâhımızın zâten etrâfında toplanmış ve vatan-ı mukaddesimizin istihlâsına hüsn-i niyetle çalışmakta bulunmuş olduğundan mûmâileyhin bu bâbdaki beyânât ve müdde'iyâtı efkâr-ı 'umûmiyeyi taglîtten başka bir şey değildir. Dünkü şifreli telgrafnâme ile de bildirildiği vechle zamânımız târîhte misli görülmemiş bir sûrette nâziktir. Şu sırada her sahib-i iz'ân ve vicdân vatanperver mûcib-i nifāk ahvâl īkā'ından hazer eylemelidir.

Bu cihetin mûmâileyhe tefhîm ve teblīği ve Manyas havâlîsi halkının gösterdiği ârzûy-ı 'umûmîye ve da'vete icâbetle geldiğini Ahmed Bey'in iddi'â etmekte olmasına nazaran kimler tarafından ne sebeble mûmâileyhin da'vet kılınmış bulunduğunun ve hâlen kimlerle temâs ettiğinin bi't-tahkīk serî'ân inbâsı ehemmiyetledir.

Aslına mutâbıktır. Bende

Fî 4 Teşrîn-i sânî sene [1]335 Mehmed Şerîf

Sıra nu. 17

BOA., BEO., nu. 345.166, lef:5

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8323
149

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

4 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 8292/136 numaralı tezkire-i çâkeriye zeyldir.

Karesi Hareket-i Milliye Hey'et-i Merkeziyesi a'zâsından Hamdî Bey'in[266] bir kuvve-i kâfiye ile Ahmed Anzavur Bey'e karşı hareket ederek ma'iyetinin dağıtıldığı ve kendisinin mecbûr-ı firâr olarak derdesti içün ta'kîbât-ı şedîdede bulunulduğu ve Çine rü'esâsından onaltısının tevkîf edildiği ve Anzavur Bey'in şerîk-i cürmü olan Hamdî Paşa Yâveri Yüzbaşı Kemâl Bey'in de Bandırma'da bir çiftlikte yakalanarak mevkûf bulunduğu Balıkesir Hareket-i Milliye Redd-i İlhâk Hey'eti'nin İzmir Müdâfa'a-i Hukûk-ı 'Osmâniye Cem'iyeti'nden gönderilen raporu sûretinden anlaşılması üzerine livâca olan ma'lûmât ve istıtlâ'âtın iş'ârı Karesi Mutasarrıflığı'na yazılmış idi. Bu sırada Harbiye Nezâreti'nden alınan bir tezkirede mûmâileyh Ahmed Anzavur Bey'in vukū'a getirmek istediği yolsuzlukları bastırmak üzere kuvvetli bir müfrezenin 30 Teşrîn-i evvel sene [1]335 târîhinde Balıkesir'den Gönen istikāmetine sevk edildiği Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'nın iş'ârına 'atfen beyân edilmiş olduğu hâlde Karesi Mutasarrıflığı'ndan şimdi cevâben alınan 7 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli telgrafnâmede Ahmed Anzavur Bey'in ta'kîbine Balıkesir Kuvây-ı Milliyesi'nden bir müfreze çıkarılmış ise de mezkûr müfrezenin Ahmed Bey'i ta'kîb etmeyip hâlâ Susığırlık nâhiyesi merkezinde bulunduğu ve Kuvây-ı Milliye

[266] Köprülülü Hamdi Bey [1886-1920], Edremit'te kaymakamlık yaptı. Karesi'deki Kuvây-ı Milliye hareketinin kurulup gelişmesinde hizmetler verdi. 1920 yılı başında Akbaş cephaneliği baskınını gerçekleştirdikten sonra Anzavur kuvvetlerinin takibi sonunda şehit düştü, Fazla bilgi için bk. Kâmil Su, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara 1984; Hasan Kalmaz, *Millî Şehidimiz Hamdi Bey*, Edremit 1982.

a'zâsından Hamdî Bey ile Ahmed Anzavur Bey anlaşmak üzere iki gün evvel birleşmişler ise de Ahmed Bey'in Hamdî Bey'e beyân-ı emniyet ve i'timâd etmesinden[266a] dolayı mûmâileyhin Balıkesir'e 'avdet eylediği ve dün gece Kuvây-ı Milliye Re'îsi Hâcim Bey[267] bi'z-zât Ahmed Bey'le görüşmek ve anlaşmak üzere Ahmed Anzavur Bey'in el-yevm bulunduğu Kepekler[268] karyesine gittiği ve Ahmed Bey'in ma'iyetindeki kuvvetin altmış ile yetmiş arasında olup henüz dağılmadığı ve Hamdî Paşa'nın[269] Yâveri Yüzbaşı Kemâl Efendi'nin Bandırma'da derdest olunarak habs edildiği ve tevkîf olunduğu Kuvây-ı Milliye'den bildirilen onaltı kişinin "Çetmi" ya'ni "'Alevî" denilen 'aşîrete mensûb olup Ahmed Bey'in kuvvetiyle irtibâtları bulunmadığı ve Hâcim ve Ahmed Anzavur Beylerin mülâkât ve mükâlemâtına dâ'ir alınacak ma'lûmâtın dahi başkaca bildirileceği dermiyân kılınmış ve ta'kîbât işine Kuvây-ı Milliye'nin teşrîki mahzûrdan sâlim görülememekte bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 14 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 8 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 18

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 6

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8359
162

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

[266a] Bu kelime metinde etmemesinden biçimindedir.

[267] Hâcım Muhittin Çarıklı (1881-1965), Osmanlı Mebuslar Meclisi ile T.B.M.M. üyeliklerinde bulundu. Fazla bilgi için bk. Çarıklı, *a.e.*

[268] Bu isim, metinde كيكلر biçimindedir.

[269] Kiraz Ahmet Hamdi Paşa (1862-1935), Askerî Nigehbân ve Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyetleri üyesi olup İstiklâl Harbi sonunda Yüzellilikler'e dahil edilmiş ve Köstence'de ölmüştür. Bk. Soysal, *a.e.*, s. 279-80.

8 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 8323/149 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Kuvây-ı Milliye Re'îsi Hâcim Bey'in Ahmed Anzavur Bey'le berây-ı mülâkât merkez-i livâdan hareket etmiş ise de mûmâileyhle görüşemiyerek 'avdet ettiği anlaşıldığına ve mûmâileyh Ahmed Bey'in harekât-ı âsâyiş-şikenânesi gittikçe tezâyüd ederek ta'kîbine müfrezeler çıkarılmış ise de henüz müsmir bir netîce elde edilemediğine dâ'ir tafsîlâtı hâvî Karesi Mutasarrıflığı'ndan bugün alınan 9 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli telgrafnâmenin sûreti dahi leffen takdîm kılınmış ve keyfiyet Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr edilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 16 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
10 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 19

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 6/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 9 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli şifre telgrafnâmenin sûretidir:

Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli şifreye zeyldir ve 6 Teşrîn-i sânî sene [13]35 şifre telgrafnâme-i Nezâret-penâhîlerine de cevâbdır:

Kuvây-ı Milliye Re'îsi Hâcim Bey'in Kepekler[270] karyesinde Ahmed Anzavur Bey'le mülâkât etmek üzere hareket ettiği ve aralarında cereyân edecek mükâleme ile netîcenin temhîd kılınacağı 'arz edilmiş idi. Hâcim Bey fi'l-hakîka Ahmed Bey'le berây-ı mülâkât merkez-i livâdan hareket etmiş ise de mûmâileyhin Ahmed Bey'le mülâkât edemiyerek 'avdet ettiği Susığırlık Nâhiyesi Müdîri tarafından telefonla bildirilmiş ve bugün Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan alınan 8 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli telgrafnâmede Ahmed Bey'in harekât-ı âsâyiş-şikenânesini gittikçe tezyîd ede-

[270] Bu isim, metinde كيكلر şeklindedir.

rek hattâ Kestel karyesi[271] a'şâr anbarlarındaki zahîrenin Bandırma'ya naklinin te'ehhürüne bâ'is olduğu ahâlî-i hıristiyâniyeyi tehdîd eylediği ve cevelengâh ittihâz ettiği mahaller ahâlî-i islâmiyesine de bugün 'asker ve hükûmet yoktur köylerinizden ne kadar süvârî çıkarabilirsiniz yolunda beyânâtta bulunduğu, ta'kîbine gerçi müfrezeler çıkarılmış ise de henüz müsmir netîce elde edilemediği dermiyân kılınmış idüği ve livâca mütemâdiyen takayyüdâtta bulunmağla berâber Fırka Kumandanlığı'na[272] bu bâbda îfây-ı teblîgât edildiği.

Sıra nu. 20

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 7

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8381
171

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

10 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli ve 162/8359 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Ahmed Anzavur Bey'le tarafgîrânının şu son günlerdeki harekât-ı âsâyiş-şikenâneleri hakkında Bandırma Kā'immakāmlığı'yla Manyas Müdîrliği'nden alınan ma'lûmâtı ve teşebbüsâtında musır olduğu anlaşılan mûmâileyh cihet-i 'askeriyece ta'kîbât-ı ciddiye icrâsı sûretiyle serî'ân tenkîl edilmeyecek olur ise kendisinin tezyîd-i kuvvet ederek âtiyen daha büyük mikyâsta vakāyi' ihdâs edebileceğini mutazammın Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafnâmenin sûreti leffen takdîm kılınmış ve cihet-i 'askeriye ve Livâ Jandarma Alay Kumandanlığı'yla bi'l-müzâkere müttehiden tedâbîr-i lâzime ve mü'essire ittihâz ve icrâ olunarak vakāyi'-i cedîde ihdâsına meydân ve imkân bırakılmaması esbâbının istikmâli mutasarrıflı-

[271] Burası, Bandırma kazasının bir köyüdür.

[272] 61. Fırka (Tümen) Kumandanı Miralay Kâzım (Özalp) Bey'dir (1882-1968). Kâzım Bey, orgeneralliğe kadar yükseldi ve Millî Müdafaa Vekilliği ile T.B.M.M. Başkanlığı yaptı. Fazla bilgi için bk. Özalp, *a.e.;* Ökse-Baycan-Sakaryalı, *a.e.*, s. 186-88.

ğa cevâben tavsiye olunduğu gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr-ı keyfiyet edilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyy'ül-emrindir.

Fî 19 Safer sene [1]338 Dâhiliye Nâzırı

ve Mehmed Şerif

fî 13 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Sıra nu. 21

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 7/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs **(Şifre)**

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 12 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifreli telgrafnâmenin sûretidir.

Ahmed Anzavur Bey'in ma'iyetindeki kuvvet eşkıyây-ı müste'meneden bulunan ve geçen gün Karacabey'de 'asker ve ahâlîden iki kimseyi katl ve iki 'askeri cerh ile firâr eden Çerkes Şâh İsmâ'îl[273] ve rüfekâsından elli kadar süvârî ile Manyas dâhilinde birleşerek karakolları bastıkları ve jandarmaların silâhlarını ve karye ahalîsinin dahi at ve sâ'iresini gasb ettikleri ve şakâvet ve yağmagerliklerini artırdıkları ve Keleş karyesinden Çolak Ahmed'in müsellah dört refîkıyla şehr-i hâlin dokuzuncu günü Bandırma mülhakâtından Aksakal karyesine giderek Anzavur Ahmed Bey'in ve refîkı Şâh İsmâ'îl'in ma'iyetlerindeki dört yüz müselleh eşhâs ile Kızılkilise'de bulunduğu ve Aksakal'a Ahmed Bey'in emriyle geldiğini söyledikten sonra Aksakal ve Doğa karyelerinden cebren eğer takımları ile berâber üç bârgîr aldığı ve Aksakal Karakolu'nda mevcûd bulunan jandarmalara dahi ikiyüz elli kişi ile bugünlerde Karacabey'i basacaklarını bi'l-beyân kendilerini de berâber alacaklarını ve şâyed gelmezler ise silâhlarını alıp götüreceklerini ihtâr ettiği Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan ve Uluâbâd karyesinde Anzavur Ahmed Bey'le tarafgîrânının efrâd-ı 'askeriyeyi muhâsara ederek efrâd-ı 'askeriyeden ikisinin bi'z-zarûre nezdlerinde kaldığı ve diğerlerinin si-

[273] VI. Mehmet Vahdettin'in saray muhafızı bulunan Çerkes Miralay Zeki Bey'in eniştesi olan ve Kuvây-ı Milliye'ye karşı düzenlenen hareketlere katılan Şah İsmail hakkında fazla bilgi için bk. Özer, *Gönen*, 1964, s. 140.

lâhları alındıktan sonra terhîs kılındığı ve ellerine geçen Mülâzım Mehmed Efendi isminde bir zâbitin dahi Ahmed Bey tarafından Manyas'a gönderildiği Manyas Müdîrliği'nden alınan telgrafnâmelerde bildirilmiş ve keyfiyetin Merkez-i Livâ Jandarma Alay Kumandanlığı ile Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı'na teblîğ edilmiş bulunduğu ve reviş-i hâle nazaran Ahmed Anzavur Bey teşebbüsâtında musır olup cihet-i 'askeriyece ta'kı bât-ı ciddiye bi'l-icrâ emr-i tenkîli tesrî' kılınmazsa tezyîd-i kuvvet ederek âtiyen daha vâsi' mikyâsta vakāyi' ihdâs edebileceği ve binâ'en'aleyh Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'na da teblīgāt-ı mü'essire îfâsı içün keyfiyetin Harbiye Nezâreti'ne iş'âr buyurulması 'arz olunur.

Sıra nu. 22

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 8

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8398
172

Pek müsta'cel ve mahremdir.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 13 ve 14 Teşrîn-i sânî [1]335 târîhli şifre telgrafnâmelerin sûretleri leffen takdîm kılındı. Bir sû-i tefhîm netîcesi olarak tafeyn kuvvetleri arasında bir müsâdeme vukū'u memleket içün 'avākıb-ı vahîmeyi dâ'î olacağından bahs ile mevki' kumandanıyla görüşülerek ve Ahmed Anzavur Bey'in bulunduğu mahalle serî'ân mahsûs adamlar gönderilerek tehlikenin kendisine anlatılması sûretiyle muhill-i sükûn ve âsâyiş bir hâdise vukū'unun kat'iyen men'i hakkında mutasarrıflığa cevâben teblīgāt icrâ kılındığı gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr-ı keyfiyet olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 21 Safer sene [1]338
ve
fî 15 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı
Bende
Mehmed Şerîf

Sıra nu. 23

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 8/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Balıkesir Mutasarrıflığı'ndan alınan 13 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Dakîka te'hîri mûcib-i mes'ûliyettir.

Dünkü gün çekilen 12 Teşrîn-i sânî sene [1]335 şifreye zeyldir.

Şimdi Susığırlık Müdîrliği'nden alınan açık telgrafnâme sûreti 'aynen ve zîre naklen 'arz olunur. Mezkûr telgrafnâme mü'eddâsından Ahmed Anzavur Bey'in Yunanîlere karşı müdâfa'ât ta bulunacağı ve sû-i fikr ü niyeti olmadığı anlaşılıyor ise de bu husûsta kendisine i'timâd-ı tâm edilmesi muvâfık-ı hazm ve ihtiyât olamayacağı içün cihet-i 'askeriyece ba'zı tedâbîr-i vâkıye ittihâz kılındığı fırka kumandanlığından bildirilmiştir. Fırka Ahmed Anzavur Bey'in kuvvetine karşı tehdîdkâr vaz'iyet aldığı takdîrde muhill-i sükûn vakāyi' hudûsu muhtemel ve bu da Hudâ-negerde ecnebî işgālini müstevceb olacağından hâl ve zamânın nezâketi ile mütenâsib tedâbîr ittihâz etmesinin fırka kumandanlığına derhâl teblîğ ettirilmesini kemâl-i ehemmiyetle 'arz ve makine başında cevâba intizâr eylerim.

Sûret

Ahmed Anzavur Bey bin kadar ma'iyetiyle berâber alaturka sâ'at onikide Susığırlığı'na dâhil olarak hükûmete geldi. Efrâdı da hanlara yerleşti. İttihâz edilen tedâbîr-i hakîmâne netîcesi olarak zerrece muhill-i âsâyiş hiç bir şey vukū' bulmayıp sükûn ber-kemâldir. Mûmâileyhin buradan geçip Balıkesir'e gitmesi sırf Yunanîlere karşı müdâfa'a içün olup yoksa hükûmete karşı sû-i fikr ü niyeti olmadığı ve yarın öğleden sonra Balıkesir'e müteveccihen buradan hareket edeceğini ve keyfiyetin bu yolda taraf-ı sâmîlerine 'arzını ifâde eylediği ma'rûzdur.

Fî 12/13 minhü.

Sıra nu. 24

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 8/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 14 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifre telgrafnâmenin sûretidir.

Zeyl 13 Teşrîn-i sânî sene [1]335 şifre.

Geç vakt Susığırlık Nâhiyesi Müdîrliği'nden alınan diğer telgrafnâmede Ahmed Bey'in şehr-i hâlin onüçüncü günü gecesi Susığırlık hükûmetinde kaldığı ve ferdâsı günü ba'de'z-zuhr binlerce ahâlî müctemi' bulunduğu hâlde vatan ve milletin sa'âdet ve selâmeti içün du'â ettirdiği ve üç def'a pâdişâhım çok yaşa du'âsının dahi 'umûm hâzırûn tarafından edâ kılındığı ve ictimâ'a kurbânlar zebhiyle nihâyet verilerek Ahmed Bey'in kuvvetiyle Balıkesir'e müteveccihen hareket eylediği bildirilmiş ve müdîrlikten bu tarzda ma'lûmât i'tâsı eser-i tazyîk olmak ihtimâli de vârid-i hâtır bulunmuş ise de mûmâileyh şu ânda henüz Balıkesir'e gelmemiştir. Dünkü çekilen 13 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifrede Ahmed Bey'in kuvvetine mukâbil fırka kumandanlığınca her ihtimâle karşı ba'zı tedâbîr-i vâfiyenin ittihâz kılındığı ve gerçi şeref-i 'askerîyi berây-ı muhâfaza tedâbîr-i vâfiyenin ittihâzı vücûbu derkâr ise de Ahmed Bey'in pek de şâyân-ı istisgâr olmayan kuvvetine karşı fırka kumandanlığınca tecâvüzî ve tehdîdkâr vaz'iyet alındığı takdîrde her iki taraf kuvvetin müsâdemesi muhakkak ve bundan muhill-i sükûna vakāyi' hudûsu muhtemel idüğünden mes'elenin alacağı şekl ve netîce nazar-ı dikkate alınarak fırka kumandanlığınca zamânın tahammül ve nezâketiyle mütenâsib tedâbîr ittihâz etmesi lüzûmunun derhâl tebliğ ettirilmesi 'arz kılınmış idi. Şimdi aldığım ma'lûmât-ı mevsûkaya nazaran cihet-i 'askeriyece top ve mitralyöz ve Kuvây-ı Milliye ve 'askeriye dahi ma'a-zâbitân mevcûd efrâdın Ahmed Bey'in Balıkesir'e gelmek üzere bulunan kuvvetini karşılamak içün kasaba hâricine sevk edildiği ve şu takdîre göre her iki taraf kuvvetinin çarpışmak ihtimâlinin agleb olduğunu ve kasaba dâhilinde idâme-i âsâyiş içün müteyakkızâne hareketle tedâbîr-i mukteziyenin ittihâz ve tatbîk kılındığını 'arz eylerim.

Sıra nu. 25

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8408
181

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

15 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli ve 172/8398 numaralı tezkire-i çâkerâneme zeyldir.

Karesi Mutasarrıflığı'ndan birbirini müte'âkıben şimdi alınan iki kıt'a telgrafnâmenin sûretleri dahi leffen takdîm kılındı. Mündericâtından rehîn-i 'ilm-i sâmî-i fahîmâneleri buyurulacağı üzere Kirmasti[274] mıntıkasından gelen müfreze-i 'askeriye ile Ahmed Anzavur Bey'in ma'iyeti arasında Sultânçayırı nâmındaki mahalde ma'a'l-esef müsâdemenin başladığı ve kendisinin eşrâf ve 'ulemây-ı mahalliyeden mürekkeb bir hey'etle birlikte berây-ı nasîhat ve Demirkapı'ya 'azîmet etmek üzere bulunduğu mutasarrıflıktan iş'âr olunmuş ve şu sırada bu yoldaki ihtilâfât ve harekâtın devlet ve memleket içün tevlîd edeceği netâyic-i vahîmenin ve bu yüzden beyne'l-müslimîn dökülecek kanların 'ind-i İlâhî'de ve nezd-i pâdişâhîde husûle getireceği vebâl ve mes'ûliyetin bir sûret-i münâsibe ve mü'essirede mûmâileyh Ahmed Bey'e tefhîmiyle ihtilâfâtın daha ziyâde tevessü'üne ve müsâdemâtın tekerrürüne meydân bırakılmaması esbâbının istihsâli zımnında mutasarrıflığa telgrafla cevâben vesâyâ îfâ edildiği gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr-ı keyfiyet kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 22 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 16 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

[274] Bursa ilinin bugünkü Mustafakemalpaşa ilçesi.

Sıra nu. 26

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 15 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Şimdi Susığırlık[275] Müdîriyeti'nden alınan iki kıt'a telgrafnâmenin sûreti zîrde tafsîlen 'arz olunur. Mütâla'asından müstefâd buyurulacağı üzere Ahmed Bey ve ma'iyeti de ahâlîye karşı bir gûnâ tecâvüzâtta ve yağmacılıkta bulunmamış ve binâ'en'aleyh maksadının mücerred Teşkilât-ı Milliye 'aleyhinde olduğu ve bu sebeble Teşkilât-ı Milliye'ye tarafdârlık gösteren cihet-i 'askeriyeye ta'arruzlara devâm eylemiştir. Bu yeni gün meşmûl-i nazar-ı 'âcizânem olan 10 Teşrîn-i sânî sene [13]35 tarihli *'Alemdâr*[276] gazetesinde Türklerle Çerkesler arasında bürûdet husûlüne sebebiyet verilmiş olmaktan nâşî idâresizlik isnâdıyla nezâret-i celîlelerince tebdîlime karar verildiği yazılmıştır[277]. Bu bâbdaki neşriyât tamâmen hilâf-ı hakîkattir. Zîrâ Türklerle Çerkesler arasında münâferet olmayıp bâlâda 'arz ettiğim mûmâileyh Çerkes Ahmed Bey'in ve tevâbi'nin ta'kîb ettikleri maksad Türklerin değil ancak Teşkîlât-ı Milliye zimem-dârânının 'aleyhindedir. Bu husûsta müte'addid şifreler takdîmiyle livânın vaz'iyetini 'arz ve teşrîh etmiş ve âtî-i karîb bütün hakâyıkı safahâtıyla meydân-ı bedâhete çıkaracağından emîn bulunmuş olduğumdan ve şimdi Balıkesir'e üç sâ'at mesâfede bulunan iki taraf kuvvetinin çarpışmak üzere bulunduğunu haber aldığımdan müsâdeme vukū'u halinde asıl Çerkeslik ve Türklük mes'elesinin bundan sonra germî-i tâm ile başlayacağını ve netîcenin daha vahîm bir şekle o vakt gireceğinin bedîhî idüği ma'rûzdur.

Sûret

Ahmed Bey'in Susığırlığa geldiğinde ma'iyetinde bulunan adamlarından ba'zıları tarafından hırsızlık ve yağmagerlik yapıldığı şimdi fırka kumandanlığından alınan mevcûd telgrafnâmede bildirilmekte ise de Ahmed

[275] Balıkesir ilinin bugünkü Susurluk ilçesi.

[276] *'Alemdâr*, İstanbul'da yayınlanan Kuvây-ı Milliye aleyhtarı bir gazete olup en önemli yazarı Yüzellilikler'e girmiş olan Refi Cevat (Ulunay) (1890-1968) idi.

[277] Bu yazı için bk. Ekler, sıra nu. 11.

Bey Susığırlık'ta bulunduğu yirmi dört sâ'at zarfında hiç bir kimseden yağma ve hırsızlık vukū'una dâ'ir ihbâr vāki' olmadığı gibi Ahmed Bey'in infikâkindan sonra da böyle bir vak'a işitilmemiştir. Yalnız jandarma takım kumandanlığının atı ile cihet-i 'askeriyeden ba'zı hayvânât ve esliha-i hafîfe-i nakliyenin bi'l-âhire i'âde edilmek üzere alındığı berây-ı ma'lûmât ma'rûzdur.

Sıra nu. 27

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 15 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Kirmasti mıntıkasından gelen bir müfreze-i 'askeriye ile Anzavur Ahmed Bey'in ma'iyeti arasında Sultânçayırı nâm mahalde müsâdemenin ma'a'l-esef başladığı jandarma alay kumandanlığından bildirilmiştir. Ahmed Bey[e] ta'lîmât ve nasâ'ih-i lâzimede bulunmak üzere yarın eşrâf ve 'ulemây-ı mahalliyeden mürekkeb bir hey'eti bi'l-istishâb bi'z-zât Demirkapı'ya 'azîmet edeceğimden keyfiyet fırka kumandanlığına yazılarak süvârî-i mahsûsla gönderilmiş muvâfık cevâb alındığı takdîrde[278] ve netîcenin 'arz edileceği.

Sıra nu. 28

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 9/3

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Diğer sûret

Dünkü gün Bandırma'dan Karesi'ye gitmekte olan yedi araba top mermîsiyle bombaların Ahmed Bey tarafından zabt edilerek me'mûru olan zâbıta ile berâberinde bulunan Demirkapı karyesine götürüldüğü ve buradaki topların da bugün karye-i mezkûreye nakl ettirildiği ma'rûzdur.

[278] Metinde kısa bir boşluk bırakılmıştır.

Sıra nu. 29

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8440
198

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye,

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

16 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîh ve 8408 numaralı tezkire-i çâkerâneme zeyldir.

Susığırlık taraflarında bulunan Ahmed Anzavur Bey'in ma'iyetiyle ta'kîbine me'mûr kuvvet arasında vukū' bulan müsâdeme netîcesinde topların istirdâd edilerek merkez-i livâya nakl olunduğuna ve kendilerinin Balıklıdere karyesine doğru dağıldıklarına dâ'ir tafsîlâtı hâvî Karesi Mutasarrıflığı'yla Hudâvendigâr Vâlî Vekâleti'nden[279] alınan telgrafnâmelerin sûretleri leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 25 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Mehmet Şerîf
fî 19 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Sıra nu. 30

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 16 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

[279] Merkezi Bursa olan idârî birim.

Numara dokuzyüz kırküç. Balıkesir'den hareket eden kuvvetin Demirkapı civârında ve Kirmasti cihetinden gelen müfreze ile Susığırlık Nâhiyesi'nin üç kilometre mesâfesinde vâki' Agob Çeşmesi ta'bîr olunan mahallin yakınında Ahmed Anzavur Bey'in ve ma'iyetinin ateşine ma'rûz kalmış ve dünkü gün ikindi zamanında başlayan müsâdemenin bugün takrîben öğleye kadar fâsılalı bir sûrette devam ettiği istihbâr kılınmıştır. Ahmed Bey Demirkapı'yı zabt ederek götürdüğü toplar istirdâd edilerek merkez-i livâya nakl edilmektedir. Müte'arrızların Balıklıdere karyesine doğru dağıldıkları ve fakat bu civârda yine ictimâ' etmelerinin muhtemel bulunduğu ve Demirkapı'da esnây-ı müsâdemede mecrûh düşen iki zâbit efendiden birisinin Balıkesir Hastahânesi'ne getirildiği ve Susığırlık'ta bir jandarma neferinin dahi hafîf sûrette mecrûh olduğu ve efrâd ve zâbitân ve sâ'ire hakkında henüz lâyıkıyla tafsîlât alınamadığı ve 16 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli ve 12485/94 numaralı 'arîza ile 'arz ettiğim vechle Ahmed Bey'e nasâyih ve tefhîmât-ı lâzime îfâsı kârgîr-i te'sîr olmayacağından ve şimdi mevki'inden çekilmiş idüğinden hey'et-i mahsûsâ ile nezdine gidildiği ve peyderpey alınacak ma'lûmâtın 'arz edileceği ma'rûzdur.

Sıra nu. 31

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 10/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Hudâvendigâr Vâlî Vekâleti'nden alınan telgrafnâmenin sûretidir:

Susığırlık taraflarına gelen Ahmed Anzavur'u ta'kîbe orduca me'mûr edilmiş olan Kā'immakām Rahmî Bey[280] kuvvetine iltihāk etmek üzere dünkü gün onbeş piyâde ve üç süvârî ile Kirmasti'ye gelip Susığırlığa gitmek üzere terfîk edilen süvârîler ile hareket eden Mülâzım-ı sânî Hakkı ve Zekâ'î Efendiler esnây-ı râhta Dereköy civârında yüzü mütecâviz Çerkese tesâdüf ederek beynlerinde vukū' bulan ve yarım sâ'at devâm eden müsâdeme netîcesinde Çerkeslerin münhezim olduğu ve 'askerlerin üç Çerkesi hayyen derdest ve ikisi yaralı olmak üzere beş hayvân ahziyle bugün sekizde merkez-i kazâya 'avdet eyledikleri Kirmasti Kā'immakāmlığı'ndan bildirildiği.

[280] Yarbay Rahmi Bey, 1920 yılındaki ikinci Anzavur ayaklanması sırasında şehit düşmüştür.

Sıra nu. 32

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 11

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezareti
Kalem-i Mahsûs
8454
202

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye,

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

19 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 8445 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Ahmed Anzavur Bey'in refâkatindeki Çerkes rü'esâsı kendilerini hilâf-ı hakîkat ifâdât ile iğfâl ettiğinden dolayı mûmâileyhi tel'în ederek ma'iyetleriyle birlikte nezdinden dağıldıkları ve kendisi de bir semt-i mechûle savuştuğu gibi ondan sonra hiç bir yerde müsâdeme vukū' bulmadığı ve fırka kumandanının da Susığırlık Nâhiyesi'ne geleceği nâhiye-i mezkûrede bulunan Nizâmiye Kā'immakāmı Rahmî Bey'in ifâdesine 'atfen Livâ Jandarma Alayı Kumandanlığı'ndan bildirildiği ve Karesi Mutasarrıflığı'ndan iş'âr ve keyfiyet Harbiye Nezâret-i celîlesine izbâr kılınmış ve ta'kībât-ı vākı'a netîcesi de mutasarrıflıktan telgrafla cevâben istifsâr olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî [28] Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 22 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 33

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 11/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 19 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli telgrafnâme sûretidir.

Numara/12517. Numara dokuzyüz ellibir. Ahmed Anzavur ile müfreze-i 'askeriye arasında vukū' bulan müsâdemede müte'arrızlardan yirmi kadar kişinin maktûl düştüğü ve maktûllerin miyânında eşirrâdan Kâzım Bey ile Boğazköylü Kemâle'd-dîn ve Susığırlıklı Tâhir'in bulunduğu ve Ahmed Anzavur Bey'in esnây-ı firârında yirmi kişilik bir müfreze-i 'askeriyenin Göbel karyesi civârında pususuna uğrayarak orada dahi bir maktûl ve iki mecrûh verdiği ve işbu müfreze tarafından ayrıca üç kişinin dahi hayyen derdest kılındığı ve cihet-i 'askeriyeden hafîf sûrette iki zâbit ile bir jandarmanın mecrûh ve bir neferin de şehîd edildiği ve müte'arrızların öteye beriye dağılarak el-yevm hiç bir vukū'ât olmadığı jandarma alay kumandanlığının ifâdesine 'atfen ma'rûzdur.

Sıra nu. 34

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8466
207

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye,

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Bugünkü târîhli diğer tezkireye zeyldir.

Ahmed Anzavur Bey ile ta'kîbine me'mûr müfreze arasında vukū' bulan müsâdeme netîcesine dâ'ir tafsîlâtı hâvî Karesi Mutasarrıflığı'ndan çekilip bugün posta ile gelen 17 Teşrîn-i sânî [1]335 târîhli iki kıt'a telgrafnâmelerin sûretleri dahi manzur-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 28 Safer sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 22 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 35

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Sûret

Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı'nın Susığırlık merkezinden çekilen ve Ahmed Anzavur'un inhizâmını müş'ir olan telgrafnâmesi zîre nakl edildiği ve bu husûsta mülhakāta da teblīgāt-ı mukteziye îfâ kılındığı ma'rûzdur.

17 Teşrîn-i sânî sene [13]35 Karesi Mutasarrıfı
Ziyâ

Susığırlık'ta eşyâ ve hayvânât-ı 'askeriyeyi gasb ve yağma eden ve efrâdın silâhlarını ellerinden alıp terhîs eden ve iki obüs topunu cebren alarak o sûretle 'askerin şeref ve haysiyetine tecâvüz etmiş ve jandarmaların silâhlarını gasb ve nakliyât-ı 'askeriyeyi men' ederek hükûmete karşı 'alenen bir vaz'-ı isyân almış bulunan Ahmed Anzavur'un ma'iyetinde geçenlerde Karacabey'de bilâ-sebeb iki neferi şehîd eden Şâh İsmâ'îl ve Kadîr ve Dâvud ve Canbazlı Hakkı ve Elkesenin Nûrî[281]çeteleri mevcûd olduğu hâlde Demirkapı'da müctemi' bulunmaktalar iken eşkıyânın tenkîli içün Balıkesir ve Susığırlık'tan Demirkapı üzerine hareket eden Kuvve-i Te'dîbiyeler'in Demirkapı ve Sultânçayırı cihetlerinde eşkıyây-ı merkûmenin ateşine ma'rûz kalmaları üzerine ta'arruz edilmiş ve yirmiyi mütecâviz maktûl bıraktırılmıştır. Eşkıyây-ı merkûmenin mütebākīsı bîtâb bir halde Simav Çayı'nın şarkına ve demiryolunun garb cihetlerine münhezimen firâr etmişlerdir. Ahmed Anzavur ma'iyetini teşkîl eden eşkıyânın bir müddetten beri tevessül ettikleri muhill-i âsâyiş ahvâl ve yağmagerlik şu sûretle zâ'il olmuştur. Ahmed Anzavur ve ma'iyeti olan eşkıyânın her nerede görülürse hükûmet-i mahalliye ve kuvve-i 'askeriye tarafından müştereken derdest ve imhâ edilmeleri ta'mîmen mercûdur.

[281] Bu kişinin lâkabı, belgede الكسه تلى, *Vakit* gazetesinde (24 Teşrîn-i sânî 133/1919, s. 2) Aksekili آقسكيلي ve Özalp'in kitabında (*a.e.*, c. I, s. 65) da Aleksili biçimlerinde gösterilmiştir.

Sıra nu. 36

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 22 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli şifreli telgrafnâmenin sûretidir.

C[evâb]. 20 Teşrîn-i sânî sene [13]35 şifreye:

Susığırlık Nâhiyesi Müdîri Hüseyin Efendi eski Rumeli muhâcirlerinden olup Kirmasti'de mutavattın ve oranın esbak tahrîrât kâtibidir. 'Irken de Türk'tür. Ahmed Anzavur Bey'in teşebbüsât ve harekâtıyla da iştirâki mahsûs[282] değildir. Mukaddemâ Balıkesir'in Kuvây-ı Milliye Hey'et-i Merkeziyesi tarafından müdîr-i mûmâileyhin bilâ-mûcib diğer bir hidmete nakliyle yerine kendi adamlarından Tahsîn Efendi nâmında birinin ta'yîni teklîf olunmuş ise de bi'l-cümle me'mûrînin 'azl ve nasb ve tebdîlleri ahkâm-ı mevzû'a-i kānûniyeye tâbi' bulunduğu kendilerine bi'l-vâsıta anlatılarak teklîf-i vāki' tervîc olunmamıştır. Nasâyih ve vesâyây-ı hükûmeti 'adem-i ısgāda devâm eden Ahmed Anzavur Bey'e gelince mûmâileyhin bu kerre de Bandırma Kazâsı dâhilinde yeniden muhill-i âsâyiş ba'zı teşebbüsât ve harekâtta bulunduğu mezkûr kā'immakāmlıktan bildirildiğinden derhâl keyfiyetten diğer şifreli telgrafnâme ile 'arz edildiği üzere cihet-i 'askeriye ma'lûmâtdâr edilmiş ve emr-i sâmî vechle fırka kumandanlığıyla her vakt olduğu gibi bu kerre de tevhîd ve teşrîk-i mesâ'î olunarak tedâbîr-i mâni'a ittihâzıyla yeniden bir hâdise-i âsâyiş-şikenânenin vukū'una imkân bırakılmamasına sarf-ı mâ-hasal ve sa'y-ı makderet kılınacağı dahi bedîhî idüği ma'rûzdur.

Sıra nu. 37

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 12/3

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan 22 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifreli telgrafnâmenin sûretidir.

282 محسوس

Ahmed Anzavur ve rüfekāsından Kadîr ve Nûrî'nin yeniden köyleri dolaşarak tervîc-i emelleri içün kuvvet toplamağa teşebbüs ettikleri ve nezdinde kalan şakîlarla yağmagerliğe koyulacakları ve âsâyişi mümkün olduğu kadar ihlâl ve âhâlî-i mutî'ayı bîzâr edecekleri kuvây-ı 'askeriyenin bunların ta'kîbine şiddetle devâmı te'mîn buyurularak yeniden ihdâs-ı teşkîlât etmelerine meydân bırakılmaması ehemmiyetle 'arz olunur.

Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan Ahmed Anzavur Bey'in teşebbüsât-ı ahîresi hakkında alınan 20 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifreli telgrafnâme sûretinin berây-ı ma'lûmât bâlâya nakl edildiği ve bu bâbda Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı'na da teblîgât îfâ kılındığı ma'rûzdur.

Sıra nu. 38

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 13

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8467
208

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadaret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Dağılan Ahmed Anzavur Bey çetesi efrâdının aglebiyetle Çerkes olmasına binâ'en Biga'daki Çerkes köylerine tahassun ile fırsat zuhûrunda Biga'ya hücûm eylemeleri mahsûs[283] bulunduğundan bahsle her türlü ihtimâlâta karşı bin nefer kadar eşhâsın teslîhi içün livâdan silâh ve cebhâne celbi Biga Kuvây-ı Milliye Re'îsi tarafından taleb ve ricâ ve cevâba intizâr olunmakta bulunduğu mahallî kā'immakāmlığından iş'âr olunması üzerine cevâben yazılan telgrafnâme sûretinin nakliyle istifsârı hâvî Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı Vekâleti'nden alınan telgrafnâmenin sûreti leffen takdîm kılındı. Vekâlet-i mezkûre tarafından kā'immakāmlığa cevâben çekilen telgrafnâmede serd ve ityân olunan mülâhazât ve mütâla'ât musîb görülerek keyfiyet Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr edilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 29 Safer sene [1]338
ve
23 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı
Bende
Mehmed Şerîf

283 محسوس

Sıra nu. 39

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 13/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı'ndan alınan 21 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli şifre telgrafnâmenin sûretidir.

Hissiyâta binâ'en Manyas ve Susığırlık cihetlerindeki vukû'âttan hasbe'l-civâriye Biga'nın müte'essir olabilmesi ihtimâlini irâ'e ile 17 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhinde kā'immakāmlıktan ba'zı îzâhât taleb edilmekle berâber fevka'l-'âde müteyakkız ve müdebbir bulunulması lüzûmu izbâr olunmuş ve 'aynı târîhte gelen cevâbın hulâsasında her türlü ihtimâlâta karşı tedâbîr-i tahaffuziye ve takayyüdât-ı mü'essire ittihâz olunduğu bildirilmiş idi. Kā'immakāmlıktan bu gece alınan şifrede dağılan Anzavur Ahmed çetesi efrâdının aglebiyetle Çerkes olmasına binâ'en Biga'daki Çerkes köylerine tahassun ile fırsat zuhûrunda Biga'ya hücûm eylemeleri mahsûs[284] bulunduğundan bahsle her türlü ihtimâlâta karşı bin nefer kadar eşhâsın teslîhi livâdan silâh ve cebhâne celbi Biga Kuvây-ı Milliye Re'îsi tarafından taleb ve ricâ ve cevâba intizâr olunmakta olduğu iş'âr edilmekle cevâben yazılan şifre sûreti zîre derc olundu. İcâbının 'âcilen îfâ ve emr ü inbâsına müsâ'ade buyurulması ma'rûzdur.

Sûret

C[evâb]. 20 Teşrîn-i sânî sene [13]35 [ve] 17 Teşrîn-i sânî sene [13]35 şifreli telgrafnâme-i cevâbînîzde her türlü ihtimâlâta karşı tedâbîr-i mü'essire ittihâz olunduğu bildirildiği hâlde şimdi bin neferin teslîhi hakkındaki teklîf mûcib-i ta'accübdür. İngilizlerin merkez-i işgâli olan Kal'a'da[285] eşhâsı teslîhe 'â'id bir mütâla'anın şüyû'u bile hatırlı bir keyfiyettir. Ma'amâfih esliha ve cebhânenin kâffesine ma'lûm olduğu üzere İngilizler tarafından vaz'-ı yed edildiğinden burada öyle şeylerin nâm ve nişânı yoktur. Yalnız tahattur olunmak îcâb eder ki kazâya bidâyet-i muvâsalat-ı vâlâları sıralarında Çerkeslerle Türkler beyninde bir hâdise-i mü'ellime vukû'una ramak kalmıştı. Kazâ Çerkeslerinin eşkıyâya mu'âvenet ve yataklık edecek-

[284] محسوس

[285] Metindeki Kal'a, Kal'a-i Sultâniye'nin kısaltılmış biçimidir. Burası, günümüzdeki Çanakkale'dir.

lerine ihtimâl verilemediği gibi kendilerine karşı harekete hâzırlanmak da oldukça uyutulmuş bir fitneyi uyandırmak kabîlinden olur. Keyfiyet Bâb-ı 'alî'ye 'arz edilmiştir. Makâm-ı livânın 17 Teşrîn-i sânî sene [13]35 şifre telgrafındaki ahkâmına tevfîk-ı hareket olunması evvelâ Kuvây-ı Milliye Re'isi'nin hüviyeti hakkında 'âcilen ma'lûmât i'tâsı.

Sıra nu. 40

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 14

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8472
212

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

23 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 8467 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Susığırlık Nâhiyesi Müdîri'nin siyâk-ı iş'ârâtına nazaran kendisinin Ahmed Anzavur Bey'le fi'ilen müşterek olduğu anlaşıldığı gibi muslihâne teşebbüsâtla maksadından vâz geçmeyen ve bu husûsta ısrâr eyleyen Ahmed Anzavur'un harekât-ı vâkı'asında devâmı hükûmetin za'afını mûcib olacağı ve bu hâlden bi'l-hâssa Yunanlıların istifâde ederek Balıkesir ve havâlîsine tecâvüzâtta bulunmaları melhûz olduğu Harbiye Nezâret-i celîlesinden iş'âr olunması üzerine müdîr-i mûmâileyhin teşebbüsât ve harekât-ı mebhûs-ı 'anhâda dahl ve iştirâki olup olmadığı Karesi Mutasarrıflığı'ndan sorulmuş ve Ahmed Anzavur teşebbüsâtında yine ısrar ettiği takdîrde işin daha ziyâde peydây-ı vahâmet etmesine meydân bırakılmayarak âsâyiş-i livânın bir ân evvel takrîri içün cihet-i 'askeriye ile bi'l-ittihâd tedâbîr-i mâni'a ittihâzı 'ilâveten tavsiye olunmuş idi. Bu kerre cevâben gelip sûretleri leffen takdîm kılınan iki kıt'a telgrafnâmede Susığırlık Nâhiyesi Müdîri Hüseyin Efendi'nin teşebbüsât ve harekât-ı vâkı'a ile iştirâki mahsûs[286] olmadığı ve Ahmed Anzavur Bey'e gelince mûmâileyhin ve

[286] محسس

rüfekāsının Bandırma Kazâsı dâhilinde yeniden muhill-i âsâyiş ba'zı teşebbüsâtta bulundukları kā'immakāmlıktan bildirilmesi üzerine fırka kumandanlığı bi'l-müzâkere tedâbîr-i mâni'a ittihâzıyla yeniden bir hâdisenin vukū'una meydân verilmemesine çalışılacağı dermiyân kılınmış ve tebliğ-i sâbık vechle cihet-i 'askeriye ile bi'l-ittihâd ihlâl-i âsâyişe mütecâsir olacakları hakkında ta'kībât-ı şedîde icrâsiyle sükûn ve huzûru muhil ahvâle kat'en imkân bırakılmaması zımnında mutasarrıflığa cevâben vesâyâ îfâ olunduğu gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine iş'âr-ı keyfiyet kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 1 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı nâmına

ve — Münteşâr

fî 24 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Bende

Keşfî[287]

Sıra nu. 41

BOA., BEO., nu. 345.166, lef:15

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8476
216

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Bugünkü târîhli diğer tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Ahmed Anzavur'un ma'iyetindeki kuvvetle Gönen merkez kazâsı dâ'ire-i hükûmetini ve telgrafhânesini işgāl ettiği ve me'mûrîn-i mahalliyenin el-yevm nerede olduklarının bilinemediği Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan iş'âr olunduğundan ve makine başına celb edilen mûmâileyhe

[287] Devlet Şûrâsı Kâtipliği, Bursa Valiliği ve Dahiliye Nezâreti Müsteşarlığı'nda bulunmuş olan Ahmet Keşfî için bk. Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 344-48.

vesâyâ ve nasâ'ih-i lâzime icrâ edilmiş ise de teşebbüsâtında musır olduğu anlaşıldığından bahs ile bu bâbda tedâbîr-i lâzime ittihâz ve icrâsı içün Bandırma'da bulunan Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'yla Balıkesir'deki Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı'na iş'âratta bulunulduğu Karesi Mutasarrıflığı'ndan telgrafla bildirilmiş ve Harbiye Nezâret-i celîlesine izbâr-ı keyfiyet olunduğu gibi cihet-i 'askeriye ile müttehiden tedâbîr-i lâzime ittihâz ve ta'kîbât-ı şedîde icrâ olunarak bu misillü vakāyi'in 'adem-i tekerrürü esbâbının istihsâli mutasarrıflığa cevâben tavsiye kılınmış olmağla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 1 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 24 Teşrîn-i sânî [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 42

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 16

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8502
219

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

24 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târihli ve 8476 numaralı tezkire-i çâkerâneme zeyldir.

Ahmed Anzavur tarafından Gönen Kā'immakāmı'nın tevkîf ve Müdde'î-i 'Umûmî ile Jandarma Kumandanı'nın 'azl edildiği ve hükûmet konağı ve dâ'ire-i 'askeriye ile kasabanın yağma ve habshânenin tahliye olunduğu ve âhâlîden maktûl dahi mevcûd olup ahâlî galeyânda ve hükûmetten mu'âvenet talebinde bulunduğu mahall-i mezkûrdan gelen yolcuların ifâdesine 'atfen Karesi Mutasarrıflığı'ndan şimdi alınan telgrafnâmede bildirilmiş ve şeref ve haysiyet-i hükûmetin muhâfazası ve sükûn ve âsâyi-

şin te'mîni ile berâber ahvâl-i mümâselenin men'-i tekerrürü içün cihet-i 'askeriyece tedâbîr-i lâzime ve mü'essire ittihâzı Harbiye Nezâret-i celîlesine kemâl-i ehemmiyetle yazılmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 3 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 26 Teşrîn-i sânî sene [1]335 — Mehmet Şerîf

Sıra nu. 43

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 16/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kâlem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 23 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 12286/962 numaralı tahrîrâtın sûretidir.

Mütekaddim 23 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifre telgrafnâme-i çâkerâneme lâhikadır.

Gönen merkez kazâsı hükûmetini ve telgrafhânesini ahîren işgâl eden Ahmed Anzavur Bey'le bu mes'ele hakkında başkaca Bandırma Kā'immakāmlığı'yla makine başında cereyân eden muhâbereyi ihtivâ eden telgrafnâmelerin sûretleri meşmûl-i nazar-ı sâmîleri buyurulmak üzere leffen takdîm kılınmağla ol bâbda.

Sıra nu. 44

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 16/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'nın 26 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîh ve 12286/979 numaralı tahrîrâtı sûretidir.

Ahmed Anzavur Bey'in hakkında bu kerre de Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan alınan 25 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifre telgrafnâme-

nin mahlûl sûreti leffen takdîm ve cihet-i 'askeriyenin dahi Ahmed Bey'in bu bâbdaki harekâtından ma'lûmâtdâr edildiği 'arz olunur. Ol bâbda.

Bandırma Kā'immakāmlığı'nın 25 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli şifresi sûretidir.

Ahmed Anzavur elli altmış süvârî ile cum'a ertesi günü Gönen Kazâsı'na dâhil olarak evvelâ hükûmet ve telgrafhâneyi, 'askerî debboyu, dâ'ire-i belediyeyi işgâl ederek bir takım ahâlî-i mutî'ayı darb ve işkence edip bu işkenceden müte'essiren Gönenli 'Alî Hoca vefât ettiği ve Belediye Re'îsi Tevfîk Efendi de kendisine ta'arruz edileceğini anlayarak firâr ettiği ve Gönen Jandarma Kumandanı Mülâzım-ı evvel Ziyâ Efendi[288] ve me'mûrîn-i sâ'ire de taht-ı tevkîfe alındıklarını ve merkûm 'avenesini tezyîd ederek Gönenli Berzekoğlu[?] Hacı Tahsîn ve Lâz Mustafa Efendilerin manifatura mağazalarıyla sâ'ir mağazaları yağma ettikleri ve geceleri hâne be-hâne dolaşan 'avenesi para ve mücevherât ve zî-kıymet eşyâ cem' ve iddihâr etmekte oldukları ve el-yevm eşkıyânın kuvveti yüzelli veyâ ikiyüz râddesinde bulunduğu teşkîlâtını tezyîd ve tevsî' etmek içün ne içeriden dışarıya ne de taşradan kasaba dâhiline hiç bir ferdin duhûl ve hurûcuna mâni' oldukları ve kasaba-i mezkûrenin el-yevm taht-ı tehlikede bulunduğu cihetle eşkıyâdan tahlîsi ve tathîri elzem bulunduğundan tedâbîr-i serî'a ittihâzı jandarma kumandanlığından verilen müzekkire üzerine 'arz olunur.

Sıra nu. 45

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 17

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8513
227

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

26 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîh ve 219/8502 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

[288] Mülâzım-ı evvel Ziya (Şahan) Efendi, jandarma albaylığından emekli oldu. Fazla bilgi için bk. Özer,*a.e.*, s. 57 vd.

Gönen'in Ahmed Anzavur tarafından işgâl olunduğu ve orduya mu'âvenet olmak üzere Kuvây-ı Milliye'den birkaç yüz efrâdın bi't-teslîh hudûd-ı kazâya gönderilmesi Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan Biga Kuvây-ı Milliyesi'ne bildirilmesiyle kuvây-ı mezkûre tarafından istihzârâtta bulunulmakta olduğu iş'âr-ı mahallîye 'atfen Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı'ndan bâ-telgrafnâme iş'âr edilmiş ve Harbiye Nezâret-i celîlesine de ma'lûmât verilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî [5] Rebî'ü'l-evvel sene [1]338

ve

fî 28 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı nâmına

Müsteşâr

Bende

Keşfî

Sıra nu. 46

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 18

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8536
238

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

27 Teşrîn-i sânî [13]35 târîhli ve 8513/227 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Anzavur'un Gönen ve Manyas cihetlerinden topladığı kuvvetlerle Biga Kazâsı'ndaki Çerkesleri müstashiben Biga'ya hücûm ederek Kara Hasan[289] çetesini urmak emelinde olduğunun Altmışbirinci Kolordu Kuman-

[289] Kara Hasan, eşkıyalık yaparken affedildi. Biga'daki Kuvây-ı Milliye hareketini destekledi. Ancak zaman zaman kanundışı işlere yeltenince Köprülülü Hamdi Bey tarafından öldürtüldü. Fazla bilgi için bk. Güven, *a.e.*, s. 16 vd.; Özer, *a.e.*, s. 68 vd.; İğdemir, *a.e.*, s. 72-73, 82-85.

danlığı'nın orduya vâki' olan iş'ârıyla te'eyyüd eylediği ve mezkûr ordu kumandanlığının talebi üzerine mahallî ahz-ı 'asker şu'besi vâsıtasıyla Kuvây-ı Milliye'den ikiyüz neferin bi't-teslîh kazâ hudûduna gönderildiği ve Anzavur'un ilkâ'âtiyle Çerkeslerle Türkler beyninde beliren husûmet izâle edildikten başka Çerkeslerle kazâyı muhâfaza ve lede'l-hâce mukâvemet husûsunda ittihâd husûle geldiği ve Biga'da ayrıca kuvvet bulundurulmakta olduğu sebk eden istîzâha cevâben Biga Kā'immakāmlığı'ndan iş'âr ve mahallî jandarmasının livâdan takviyesi lüzumu 'ilâveten izbâr olunduğu Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı'ndan bu kerre bildirilmiş ve ahz-ı 'asker şu'besi vesâtetiyle Kuvây-ı Milliye'den ikiyüz neferin teslîh ve sevkı hakkındaki ordu kumandanlığının talebi câlib-i dikkat görülerek Harbiye Nezâret-i celîlesine iş'âr-ı keyfiyet edilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 7 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
ve
fî 30 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı
Bende
Mehmed Şerîf

Sıra nu. 47

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 19

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8555
249

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

30 Teşrîn-i sânî sene [1]335 târîhli ve 8536 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Gönen merkez kazâsı dâ'ire-i hükûmetini ve telgrafhânesini işgâl eden Ahmed Anzavur Bey'le ve bu mes'ele hakkında Bandırma Kā'immakāmlığı'yla makine başında cereyân eden muhâberâtı hâvî Karesi Mutasarrıflı-

ğı'ndan alınan tahrîrât ile melfûflarının sûretleri Gönen Kazâsı'nın sûret-i işgâlini mutazammın olarak mezkûr kā'immakāmlıktan çekilip mutasarrıflıktan ahîren ba-tahrîrât gönderilen telgrafnâme sûretiyle berâber leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 7 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
ve
fî 1 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı nâmına
Müsteşâr
Bende
Keşfî

Sıra nu. 48

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 19/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Bandırma'da bulunan Mülkiye Müfettişliği'nden alınan fî 1 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Dün Kirmasti civarında Anzavur ile Kuvây-ı Ta'kîbiye arasında vāki' müsâdemede mûmâileyh ile rüfekāsından ve eşkıyâ ve eşirrây-ı meşhûreden Şâh İsmâ'îl'in maktûl olduğu bugün kolordu kumandanlığından bildirildiği ve netîce hakkında henüz haber verilmediği.

Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan fî 1 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli telgrafnâme sûretidir.

Kirmasti Kazâsı'nda Balıkesir Ta'kīb Müfrezesi ile Ahmed Anzavur arasında vukū' bulan müsâdemede Ahmed Bey'in mühim hempâlarından Şâh İsmâ'îl'in meyyiten istîsâl ve diğer rüfekāsından Sagīr ile birkaç kişinin de mecrûhen ve hayyen derdest edildikleri Livâ Jandarma Alay Kumandanlığı'nın ifâdesine 'atfen ma'rûzdur.

Sıra nu. 49

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 20

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8556
248

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

30 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîh ve 8536 numaralı tezkire-i çâkerâneme zeyldir.

Hatların kırıklığından dolayı Bandırma ile muhâbereyi te'mînen ordu kumandanlığının talebi vechle Biga ile Gönen arasında jandarmadan muhâbere postası te'sîs ve Bayramiç cihetlerinde münhezim olan Ahmed Anzavur'u ta'kîb eden kuvvete iltihāk içün kazâ hudûdunda müctemi' Biga kuvvetlerinin hareketleri iş'âr edildiği gibi 'avenesinin dağıldığından merkūmun firârına meydân verilmemesi zımnında sevâhilin taht-ı tarassudda bulundurulması da Biga Kā'immakāmlığı'nın mürâca'atı üzerine îcâb edenlere teblîğ kılındığı Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı'ndan bu kerre bildirilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 9 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 2 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 50

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 21

Bâb-ı 'âlî

Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8571
1858

Huzûr-ı 'âlî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Evvelki gün Kirmasti civârında Anzavur ile Kuvây-ı Ta'kîbiye arasında vâki' olan müsâdemede mûmâileyh rüfekâsından ve eşkıyây-ı meşhûreden Şâh İsmâ'îl'in maktûl olduğu kolordu kumandanlığından bildirildiğine dâ'ir Bandırma'da bulunan Mülkiye Müfettişliği'nden ve 'aynı ma'lûmâtı hâvî Karesi Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafnâmelerin sûretleri manzûr-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılındı. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 9 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 2 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 51

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 21/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan alınan telgrafnâme sûretidir.

Ahmed Anzavur Gönen'e girmiş, hükûmeti ve telgrafı işgāl etmiş ve hattâ hükûmeti yağma etmiştir. Şimdi makine başında bulunuyor, buraya bir telgraf yazıyor. 'Aynen 'arz etmek üzere makine başına teşrîf buyurulması ma'rûzdur.

Bandırma Kā'immakāmı
Şevkī

Bandırma Kā'immakāmlığı'na verilen cevâb

C[evâb]. Anzavur Ahmed Bey'in telgrafını kolordu kumandanına irâ'e ediniz. Cihet-i 'askeriyece tedâbîr-i tenkîliye ittihâz olunacağı tabî'idir. Zât-ı vâlânızda muhâfaza-i emn ü âsâyişe sarf-ı mâ-hasal gayret etmekle berâber bu bâbda peyderpey ma'lûmât i'tâ ve Gönen Kā'immakāmı'nın da el-yevm nerede bulunduğunu tahkīk ve iş'âr ediniz.

Mutasarrıf
Rızâ

Ahmed Anzavur Bey tarafından çekilip makine başında alınan telgraf sûretidir[289a].

Bir aya karîb Karesi havâlîsinde ne fikre ve ne maksada mebnî dolaştığımı ve Karesi'ye gelmek ârzûsunda bulunduğumu mufassal raporla Da'vâ Vekîli Sa'îd Bey vâsıtasıyla ve telgrafla 'arz etmiştim. Bunların vusûl bulup bulmadığını lütfen anlatınız.

Ahmed Anzavur

Ahmed Anzavur Bey'e verilen cevâb

Sa'îd Bey raporunuzu 'aynen getiremediğinden me'âlen bildirdi. Dâhiliye Nezâret-i celîlesine keyfiyetin tekmîl safahâtını 'arz ediyorum. Alınan cevâblarda islâm ve dîn kardeşlerimiz arasında beyhûde sefk-i dimâya mahal bırakılmayarak hod-be-hod teşebbüs ettiğiniz şu hareketten ferâgat olunmasının ve bu hâlin devâmı ma'âz-Allah âsâyişsizlik bahânesiyle buraların da ecnebî işgâli altına alınmasına sebeb olabileceğinin taraf-ı behiyelerine teblîğini emr buyuruyorlar. Ana tevfîk-ı hareketle muhill-i sükûn ve âsâyiş-i ahvâle meydân verilmemesini bendeniz de bi'l-hâssa ricâ ederim efendim.

Mutasarrıf
Rızâ

Sıra nu. 52

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 21/2

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

— Ahmed Anzavur Bey'den alınan telgrafnâme —

İslâm ve dîn kardeşlerimiz arasında onbir seneden beri kan döküp Sultân Hamîd gibi bir pâdişâhı kemâl-i hakâretle tahttan indirip[290] Bulgar

[289a] Anzavurun bu telgrafının bir sureti için bk. GKA., K. 2.482, D. 87-8, F. 12/16.

[290] 1909 yılında, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi kastedilmektedir.

eşkıyâlarını o pâdişâha mahsûs olan saraylarda yatırıp bunca senelik hânedânın ziynet-i nisvâniyelerini gasb eden islâmiyetin en 'adüvvü olan Bulgar Hükûmeti'nin yapmayacağı fecâyi'i ve muhârebeyi yapan İttihâdcıların selefinizin fermânını yırtıp kemâl-i hakâretle i'âde ettiklerini pek â'lâ bildiğiniz hâlde el-ân onların esîri olarak orada bulunduğunuz 'umûm sancak ahâlîsince ma'lûmdur. Binâ'en'aleyh Sa'îd Bey'le gönderdiğim raporda 'arz ettiğim vechle Hâlid Bey'in köşkünde toplanan hâ'inleri çıkarıp anların yerine raporumda isimleri beyân olunan eşrâfın orada ikâme edilmesini bütün ahâlî-i mazlûme ifâdesiyle 'arz eder olmadığı takdîrde Cenâb-ı Hakk'ın lütf ü keremiyle o 'adâleti Kuvve-i Muhammedi[291] îfa edecektir. Cevâbına intizâr olunur.

İzmit Mutasarrıf-ı Sâbıkı
Ahmed Anzavur

Ahmed Anzavur Bey'e verilen cevâb sûretidir.

Bugün cevâben keşîde eylediğim telgrafnâme-i ahîre lâhikadır.

Beyândan müstağnî olduğu üzere bendeniz burada halîfe-i zî-şânımızın vekîli ve hükûmet-i seniyenin mümessiliyim. Başka hiç bir kuvvetin esîri olmadığım gibi hiç bir tarafa ser-fürû' edecek fitratta değilim. Binâ'en'aleyh bu bâbdaki kanâ'atinizin tashîhini ricâ ederim.

Mutasarrıf

Rızâ

Sıra nu. 53

BOA., BEO., 345.166, lef: 21/3[291a]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Ahmed Anzavur Bey tarafından Bandırma Kā'immakāmlığı'na çekilip mezkûr kā'immakāmlıktan bir sûreti telgrafla verilen telgrafnâmenin sûretidir.

[291] Bu ibare, metinde Kuvvet-i Muhammedî biçimindedir.

[291a] Bu belgenin bir başka sureti için bk. GKA., K. 2.482, D. 87-8, F. 12/14-15.

Birkaç haftadan beri bu havâlîde dolaşıyorum. Maksad Yunan işgâli nâmı vesîlesiyle Balıkesir'de toplanan bir takım İttihâdcıların başlarına toplamış oldukları eşkıyâları kasaba ve nâhiyelere göndererek cebren para almak vermeyenleri habs ve işkence ve hattâ katl ve kurşuna dizmek gibi ve sevgili pâdişâhımızın fermânıyla gönderilen mutasarrıfları kemâl-i hakâretle i'âde etmek, Yunanîler geliyor diyerek İzmir havâlîndeki ahâlî-i ma'sûmeyi birçok silâh endahtı ile firâr ettirdikten sonra mâllarını gasb etmek hicret ve yola çıktıkları vakt üzerlerindeki eşyâ ve nükûdları almak gibi hilkat-ı Âdem'den bu âna kadar vukū' bulmayan cinâyetlerin bu gürûh-ı esâfilden artık tahammül edilemeyecek bir hâle gelen halkın rü'esâları tarafından da'vet edilerek Karesi Livâsı'na geldim. Ve bütün memleket peygamber vekîlinin etrâfında toplanarak şu mülk ve milleti ve islâmiyeti onbir seneden beri zîr ü zeber eden bu İttihâd cem'iyeti ellerinden halâs edilmek üzere Cenâb-ı Hakk'a [ve] rûhâniyet-i peygamberîye sığınaraktan hareket eden bu mü'minlere karşı toplar, mitralyözler kolordu kumandanı tarafından isti'mâl edilerek ve ba'zı köylere mermî düşürerek mitralyöz kurşunlarıyla köy halkının sabî ve sıbyânlarını nereye kaçıracağını bilemeyerek dağlarda feryâd ü figân ederek bırakan kolordu kumandanı yirmidört sâ'at zarfında o mevki'i terk etmedikten sonra Cenâb-ı Hakk'a sığınan Kuvve-i Muhammed[292] ile geleceğimi ve şimdiye kadar Enver'in[293] parasıyla o hâ'inin şu millet-i islâmiyeye yapmak istediği fenâlık cümlemizce ma'lûmdur. Şimdiye kadar Bandırma'daki İttihâdcıların oradaki harekâtına karşı bizi men' eden Hânedân-ı Saltanat-ı 'Osmâniye'den efendi hazretlerinin orada bulunmasıdır. Bu ifâdelerimi müşârünileyh hazretlerine 'arz ediniz ve bu hâllerin sevgili pâdişâhımıza 'arz etmesini bütün etrâf-ı şehriyâriyelerinde toplanan ahâlî-i mazlûme tarafından istirhâm ediyorlar. Zât-ı 'âlîleri de bu hâle mâni' olmak içün büyük bir fa'aliyette bulunduğunuzu işitiyorum. Bu niyet-i ma'sûmeye ve dîndârâneye karşı hiç bir kuvvetin te'sîr etmeyeceğini kat'iyen anlayarak vâz geçilmesini ve yâhûd iltihâk etmekliğinizi da'vet eder ve Kara Reşîdler, Uzun Çakırlar'ın oradaki kâşâneleri yakın bir zamânda bomba ile yıkılacağını o millet-i ma'sûme Allah'ın lütf ü keremiyle yakın vaktte görecektir.

[292] Bu ibare, metinde Kuvvet-i Muhammed olarak yazılıdır.

[293] Enver Paşa (1881-1922), İttihat ve Terakki'nin önde gelen simalarındandır. Harbiye Nâzırlığı ve Başkumandan Vekilliği görevlerinde bulundu.

Sıra nu. 54

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 22

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8575
254

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

2 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli ve 8556 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Kuvây-ı Milliye ve 'asker müfrezeleri tarafından ihâta edilmiş olan Ahmed Anzavur ile rüfekâsından Çerkes Şâh İsmâ'îl'in vukū' bulan müsâdeme netîcesinde maktûl oldukları rivâyet edilmiş ise de sıhhatı tahakkuk etmediğine ve merkūmun rüfekâsıyla berâber perîşân bir sûrette firâr ederek ta'kīb olunmakta bulunduğuna dâ'ir Hudâvendigâr Vilâyeti'nden bugün alınan 2 Kânûn-ı evvel [1]335 târîhli telgrafnâmenin sûreti manzûr-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılınmış ve vilâyetin şu iş'ârı Harbiye Nâzırı paşa hazretleri tarafından da şifâhen te'yîd edilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 3 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 55

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 22/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Hudâvendigâr Vilâyeti'nden alınan 2 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli telgrafnâme sûretidir.

Bir müddettir maksad-ı ma'lûm üzerine başlarına bir takım efrâd-ı cedîde toplayarak Balıkesir Sancağı dâhilinde dolaşmakta olan ma'hûd Çerkes Ahmed Anzavur'un ahîren Kirmasti Kazâsı'na girmesi üzerine o taraftan gelen Kuvây-ı Milliye müfrezesiyle Kirmasti'deki 'asker müfrezesi evvelki gün merkūmu ihāta ederek vāki' olan müsâdemede Anzavur ile rüfekāsından Çerkes Şâh İsmâ'îl'in maktûl oldukları hikâye olunmuş ise de sıhhatı tahakkuk etmediği ve fakat merkūmun rüfekāsıyla berâber perîşân bir sûrette firâr ederek ta'kīb olunmakta bulunduğu ma'rûzdur.

Sıra nu. 56

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 23

Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dâ'iresi
Şu'be
1
Numara

Harbiye Nâzırı Cemâl Paşa tarafından

Huzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Ondördüncü Kolordu'dan mevrûd rapor sûreti huzûr-ı fahîmânelerine 'arz olunur. Ahmed Anzavur'un nâm-ı nâmî-i hazret-i pâdişâhî ile icrââtine me'mûr olduğunu işâ'a ederek icrây-ı hıyânet etmesi ve İstanbul'da münteşir ba'zı gazetelerin bu husûsta yazdığı makālâtın bu işâ'ati takviye etmesi halk nazarında sû'-i te'sîri mûcib olacağı bî-iştibâh görülmekle hükûmet-i mülkiyece işbu işâ'âtin resmen tekzîb ve i'lânını ricâ ederim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 13 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Harbiye Nâzırı

ve — Cemâl

fî 7 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Sıra nu. 57

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 23/1

Mahrem ve zâta mahsûs. Bandırma

593 30/11/[13]35

"Sûret"

Harbiye Nezâret-i celîlesine

Balıkesir Mutasarrıfı Rızâ Beyefendi hakkında 61[.] Fırka Kumandanlığı'ndan mevrûd şifre 'aynen zîrde 'arz edilmiştir. Fırka kumandanlığının mütâla'âtına 'âcizleri de tamâmen iştirâk eder ve mutasarrıflığın bir tekzîb-i resmîde olsun bulunmamasını pek ziyâde şâyân-ı dikkat ve hayret ve te'essüf bulurum. Mutasarrıf Rızâ Beyefendi'nin hakkında Anzavur hâdisesi vesîlesiyle 18/11/[13]35 târîh ve 957 numaralı şifre telgrafnâme-i 'âcizîde de ba'zı ma'rûzâtta bulunmuş idim. Bu şerâ'it dâhilinde mezkûr mutasarrıfın kolordum mıntıkasında devâm-ı istihdâmını fâ'ideden ziyâde muzır 'addeder ve evvelce bu mıntıkada pek nâmûskârâne ve mukdimâne îfây-ı vazîfe ederek 'umûmun teveccüh ve muhabbetini celb ve hükûmetin şeref ve haysiyetini muhâfaza etmiş ve müdâfa'a-i vatan husûsunda ilk 'azm-i millîyi uyandırmış bulunan Mutasarrıf-ı Sâbık Hilmî Bey'in tekrâr ta'yînine ve her hâlde gerek Dâhiliye Nezâreti gerekse Balıkesir Mutasarrıflığı'nca Anzavur'un beyânâtı hakkında resmî bir tekzîbnâme neşrine delâlet-i celîlelerini ehemmiyetle 'arz ve istirhâm eylerim.

14 [.] K[olordu] Kumandanı
Yûsuf 'İzzet

"Sûret" 25578

28/11/[13]35

Anzavur Ahmed şimdiye kadar gezdiği yerlerde zât-ı şâhâne nâmına icrââte me'mûr olduğunu ve bunun içün yedinde fermân mevcûd bulunduğunu i'lân ve işâ'a ile Susığırlık'ta topçu ve nakliye efrâdını terhîs cür'etinde bulunmuş idi. Merkûmun yaptıklarının cezâsı kısmen verilmektedir. Ancak hükûmete tecâvüz, mahbûsları tahliye, ma'sûm ahâlînin mâlını yağma eden bu adamın zât-ı şâhâne nâmına hareket ettiğini i'lân eylediği hâlde hükûmet-i mülkiyenin bunu fi'ilen tekzîb etmek üzere el-ân kat'î bir icrââtte bulunmayarak Susığırlık hâdisesinden sonra nasîhatle yo-

la getirilmesi ve Gönen'e girdikten sonra bile Balıkesir Mutasarrıfı Rızâ Bey'in makine başında kendisiyle bendeniz, zât-ı 'âlîniz ta'bîrleri ile muhâbereye tenezzül etmesi vekîli olduğu zât-ı akdes-i hazret-i pâdişâhîye bir bühtân ve mümessili bulunduğu hükûmetin şerefine girândır. Îfây-ı muktezâsı menût-ı re'y-i sâmîleridir.

61[.] Fırka Kumandanı
Mîralay
Kâzım

Sıra nu. 58

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 24

'Adliye ve Mezâhib Nezâreti

'Umûr-ı Cezâ'iye Müdîriyeti

'Aded

2673

327

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Anzavur Ahmed'in ma'iyetinde üçyüz kadar Çerkes olduğu hâlde Gönen'e ta'arruz edip hükûmet konağını basarak mahkeme kapılarını şikest ve mahbûsları tahliye ve evrâk-ı mahkemeyi perîşân ve emânet dâ'iresindeki eşyây-ı emîriyeyi kâmilen yağma eylediği ve bu sebebden dolayı Teşrîn-i sânînin yirmiikisinden beri mesdûd olan mahkemenin Kânûn-ı evvelin ikisinde küşâd edildiği Karesi Livâsı Müdde'î-i 'Umûmîliği'nin iş'ârına 'atfen Dersa'âdet İstînâf Müdde'î-i 'Umûmîliği'nden izbâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 17 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 'Adliye Nâzırı
ve Mustafa Nûrî
fî 9 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Sıra nu. 59

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 25

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8772
300

Mahrem.

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

24 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli ve 299/8766 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Gönen cihetinde ictimâ' etmiş olan eşhâs-ı müselleha Ahmed Paşa[294] tarafından icrâ edilen nasâyihin te'sîriyle hânelerine 'avdet ettiklerine ve Anzavur'un 'avenesinden derdest olunan üç şakînın ifâdesine göre Anzavur'un beş kadar 'avenesiyle Yunanlılara iltihâk etmek üzere Balıkesir tarafına firâr eylediği anlaşılıp kendisinin derdesti içün lâzım gelenlere ta'lîmât-ı mukteziye i'tâ kılınmış olduğuna dâ'ir Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti'nden bu kerre alınan telgrafnâmenin sûreti manzûr-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılınmış merkûmun Yunanlılara iltihâk edememesi zımnında ittihâz olunan tedâbîr netîcesinden ma'lûmât verilmesi vekâlet-i mezkûreye cevâben teblîğ olunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 2 Rebî'ü'l-âhır sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 25 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

[294] Ahmet Fevzi Paşa (1871-1947), İstanbul Muhafızlığı ve Harbiye Nezâreti Müsteşarlığı vazifelerinde bulundu. Fazla bilgi için Berzeg, *a.e.*, c. II, s. 58-60.

Sıra nu. 60

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 25/1

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'nın 24 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli şifresi sûretidir.

C[evâb] Kânûn-ı evvel sene [1]335 şifreye.

Gönen cihetinde ictimâ' etmiş olan eşhâs-ı müsellehanın Mîrlivâ Ahmed Paşa tarafından edilen nasâyihin te'sîriyle 'avdetlerini müte'âkıb ma'iyetinde ancak yedi sekiz kişi kalan sakī Anzavur'un efrâd-ı ma'iyetinden derdest olunan üç şakînın ifâdesine nazaran Anzavur'un beş kadar 'avenesiyle Yunanlılara iltihâk etmek üzere Balıkesir tarafına firâr ettiği anlaşılması üzerine derdesti içün îcâb eden mahallerde tertîbât-ı lâzime alınmış ise de henüz izi bulunamamış ve merkūmun Yunanlılara ilticâsına meydân verilmemesi içün İvrindi ve Soma ve Akhisar mıntıkaları kumandanlıklarına ta'lîmât verilmiş olduğu Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı'ndan ifâde kılınmış ve livâca da tedâbîr-i lâzime ittihâz edilmiş bulunduğu ma'rûzdur.

Sıra nu. 61

BOA., BEO., nu. 345.166, lef: 26

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8797
308

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

25 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli ve 8772/300 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Ahmed Anzavur'un Yunanîlere ilticâsına meydân verilmemek üzere kolorduca tedâbîr-i lâzime ittihâz olunduğu ve merkūmun dört refîkı ile

Susığırlık dâhilinde görülüp ta'kîbâta devâm edilmekte bulunduğu Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti'nden cevâben bildirilmiş olduğu gibi ahîren alınan telgrafnâmede de Ahmed Anzavur'un onaltı nefer hempâsıyla şehr-i hâlin yirmibeşinci günü sabahleyin Manyas dâhilinden geçtiği haber alınması üzerine kendisiyle rüfekâsının tenkîlleri içün tedâbîr-i lâzime ittihâz olunmakla berâber fırka ve kolordu kumandanlıklarına da ma'lûmât i'tâ kılındığı ve mîr-i merkûmun 'avenesinden ve Kirmasti hâdisesinin fâ'illerinden bulunan Dâvud çetesinin Kebsud Nâhiyesi'nin Bektaşlar Karyesi Geçidi'nden bi'l-mürûr Kirmasti'nin Soğucak karyesi istikâmetine doğru sarktığı ta'kîb müfrezesinin iş'ârıyla te'eyyüd etmesine binâ'en mütekâbil ta'kîbât icrâ olunmak üzere keyfiyetin Hudâvendigâr Vilâyeti'ne tebliği lüzûmu ityân kılınmış ve mûcebince vilâyet-i mezkûreye vesâyâ îfâ edildiği gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine de ma'lûmât verilmiş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 6 Rebî'ü'l-âhır sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 29 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 62

BOA., BEO., nu.345.166, lef: 27

Hulâsa

Dâhiliye Tezkiresi

Ahmed Anzavur Bey'in ma'iyetinde Şâh İsmâ'îl ve Kadîr ve Dâvud ve Canbazlı Hakkı ve Elkesenin Nûrî çeteleri de olduğu hâlde bunlar ile müfreze-i 'askeriye arasında vukū' bulan müsâdemede çete efrâdından yirmi kişi maktûl düşerek diğerlerinin münhezimen firâr eyledikleri ve maktûlîn miyânında eşirrâdan Kâzım Bey ile Boğazköylü Kemâle'd-dîn'in ve Susığırlıklı Tâhir'in bulunduğu ve esnây-ı firârda Göbel civârında yirmi kişilik bir müfreze-i 'askeriyenin pususuna uğrayarak orada da bir maktûl ve iki mecrûh verdiği ve ayrıca üç kişi de hayyen elde edildiği ve müte'arrızların öteye beriye dağılarak el-yevm hiç bir vukū'ât olmadığı Karesi Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâret-i celîlesine vârid olup sûretleri bâ-tezkire tevdî' buyurulan telgrafnâmelerde izbâr kılınmaktadır.

Sıra nu. 63

BOA., BEO., nu. 345.286

Sadâret-i 'Uzmâ Mektûbî Kalemi

16 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
10 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Harbiye Nezâret-i celîlesine,

Gönen harekâtı içün Bandırma'ya gelen Biga Kuvây-ı Milliye efrâdının yolda Şâh İsmâ'îl'in zevcesine 'â'id çiftlikten ve Çerkes Hasan'dan gasb ettikleri bârgîrleri i'âdeden imtinâ' etmekte olmaları Çerkesler arasında tecemmü'ât ve galeyânı intâc eylediği ve hükûmetçe bu işin halline muvaffak olunamaz ise bir mes'ele daha zuhûrundan endîşe edilmekte olduğu gibi Gönen'e müteveccihen hareketleri haber verilen bu kuvvetin yolda Çerkesler ile müsâdemesi ihtimâli bulunduğu ve Gönen hükûmetinin Bandırma'dan tahrîk edilen kuvvet tarafından bi'l-istirdâd me'mûrîn-i hükûmetin vazîfelerine başladıkları Bandırma'da bulunan mülkiye müfettişinin iş'ârına 'atfen Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden bâ-tezkire izbâr olunmuş ve sûret-i iş'âr câlib-i nazar-ı dikkat bulunmuş olmağla nezâret-i celîlelerince de îcâb-ı hâlin 'âcilen îfâsına himmet.

Bâ-işâret-i 'aliye.

Sıra nu. 64

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [1]

Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dâ'iresi

Şu'be

1

Numara

6660

Gâyet mahrem.

Harbiye Nâzırı Cemâl Paşa tarafından.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Beyne'l-müslimîn kan dökülmesine ve memleket âsâyişinin büsbütün fenâ bir hâl kesb etmesine meydân verilmemek içün Ahmed Anzavur'un

ma'iyetiyle Susığırlık'tan Demirkapı'ya hareketinden sonra mes'elenin muslihâne bir sûrette hal edilmesi husûsunda Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin mütâla'ası muvâfık görülerek ol sûretle teblîgât îfâ edilmişti. Buna cevâben Ondördüncü Kolordu'dan mevrûd şifre sûreti pek ziyâde câlib-i nazar-ı dikkat görülmekle huzûr-ı fahîmânelerine takdîm kılınmıştır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 26 Safer sene [1]338 Harbiye Nâzırı

ve Cemâl

fî 20 Teşrîn-i sânî sene [1]335

Sıra nu. 65

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [2][295]

Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dâ'iresi

Şu'be

1

Numara

6641

Sûret

Soma'dan:

Harbiye Nezâreti'ne

C[evâb] Erkân-ı Harbiye Birinci Şu'be 15 numara fî 15 Teşrîn-i sânî sene [13]35 târîhli emr-i telgrafı:

1 — Ahmed Anzavur nâm şakînın mutlakā Dersa'âdet'te pek yüksek mehâfilin birisi tarafından müretteb mukābil bir hareket-i ihtilâliye ve siyâsiyenin fedâkâr âleti olduğu tahakkuk etmiştir. Son def'a fî 12 Teşrîn-i sânî sene [1]335 günü Susığırlığı'na geldiği vakt buradaki topları kendilerine aldıktan sonra 'askerin kendisine iltihāk ettiğinden ve İttihâdcı manevrası olan Kuvây-ı Milliye 'aleyhine yürümeğe başladığından ve buna da muvaffak olacağından bahsle keyfiyetin ol sûretle zât-ı akdes-i hazret-i pâ-

[295] Bu belgenin bir başka yayını için bk. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nu. 11, Vesika nu. 272.

dişâhîye 'arzını yazdığı bir telgrafla Dâhiliye Nâzırı Şerîf Paşa hazretlerinden ricâ etmiştir ve bu mel'ûn adam ahâlîye karşı beyânâtta zât-ı hazret-i pâdişâhî cânibinden me'mûren gönderildiğini söylemek sûretiyle ahâlîyi iğfâle çalışmaktadır.

2 — Ahmed Anzavur'u tarîk-ı insâfa da'vet etmek ve beyne'l-islâm sefk-i dimâya meydân vermemek içün göstermiş olduğum i'tidâli [Balı]kesir[296] Redd-i İlhâk Hey'et-i Merkeziyesi tarafından yapılan teşebbüsât-ı samîmiye bi'l-'akis kendisine bu ikinci def'aki hareketi icrâ içün vakt kazandırmıştır. Fi'l-hakîka Teşrîn-i sânî mebâdisindeki birinci Susığırlık hâdisesinden sonra beyne'l-islâm mukāteleyi intâc etmemek ve bu hareketlerden düşmanlarımızın istifâdesine mâni' olmak için sûret-i mahsûsada Ahmed Anzavur'a bir zât gönderilmiş ve bu bâbda birçok vesâ'ık ve delâ'il de irâ'e edilerek bu hareketlerin vatana ihânetten başka bir şey' olmadığı îzâh edilmiş ve buna mukābil iğfâl olunmuş olduğu ve bu hareketlerden artık kat'iyen ferāgat ettiğini ve cebhede bir kumanda der'uhde edeceğini ifâde etmesi üzerine bu husûsâtı lâyıkıyla tesbît ve karârlaştırmak üzere ta'kîbattan sarf-ı nazar olunmuş idiyse de gönderilen ikinci hey'ete mülâkî olmayarak bu def'aki teşebbüsât-ı hâ'inânede bulunmağa ictisar etmiştir. Artık fikr ü maksadını hükûmet-i hâzıranın siyâset-i dâhiliye ve hâriciyesine karşı tamâmen hilâfgîr olduğunda zerre kadar şübhe bırakmamış[297] ve orduyu infisâha uğratmak meb'ûsân intihâbına mâni' olmak ve vatan müdâfa'asından başka bir endîşesi olmayan Kuvây-ı Milliye'yi dağıtmak üzere bi'l-fi'il kıyâm ve ihtilâlde bulunmuş ve bu def'a kendi 'aleyhine sevk edilen 'askerî müfrezelerimize de müsellehan mukābele ve mukāvemet eylemiştir.

3 — Binâ'en'aleyh, Ahmed Anzavur'un gerek şahsî gerekse efkâr-ı le'îmânesi ancak şiddetle tedmîr ve te'dîbe lâyıktır ve etrâfa tevessü'e pek ziyâde müsta'id olan bu nev' hareketler de bidâyetlerinde şiddetle bertaraf edilmediği takdîrde ma'âz-Allah-ı te'alâ tasavvur edilemeyecek derecede vahîm netâyic zuhûra geleceğini kemâl-i ehemmiyetle 'arz eylerim.

Fî 17 Teşrîn-i sânî sene [1]335 Ondördüncü Kolordu Kumandanı

Vürûdu fî 18 minhü. Mîrlivâ

Yûsuf 'İzzet

[296] Bu kelime, metinde كسر biçiminde geçmektedir.

[297] Bu kelime, metinde bırakmış biçimindedir.

Sıra nu. 66

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [3]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8592
259

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Gönen harekâtı içün Bandırma'ya gelen Biga Kuvây-ı Milliye efrâdının yolda Şâh İsmâ'îl'in zevcesine 'â'id çiftlikten ve Çerkes Hasan'dan gasb ettikleri bârgîrleri Bandırma Kā'immakāmlığı'nın teşebbüsâtına rağmen i'âdeden imtinâ' etmekte olmaları Çerkesler arasında tecemmü'âtı ve galeyânı intâc eylediği Erdek Kā'immakāmlığı'nın iş'ârından ve Manyas'ta bulunup Anzavur'un harekâtına iştirâkten bugüne kadar ictinâb etmiş bulunan eşkıyây-ı meşhûre-i müste'meneden Şevket Bey tarafından Bandırma Kā'immakāmlığı'na çekilen telgrafnâme ve mündericâtından anlaşılmakta ve hükûmetçe bu işin halline muvaffak olunamadığı takdîrde ikinci bir mes'elenin zuhûrundan endîşe edilmekte olduğu ve Gönen'e mütevecciheh hareket ettikleri haber verilen bu kuvvetin yolda Çerkeslerle müsâdemeleri ihtimâli dermiyân kılınmakta bulunduğu ve Anzavur tarafından işgâl edilmiş olan Gönen hükûmetinin Bandırma'dan tahrîk edilen kuvvet tarafından istirdâd edilerek me'mûrîn-i hükûmetin vazîfelerine başladıkları Bandırma'da bulunan Mülkiye Müfettişliği'nden bildirilmiş ve Harbiye Nezâret-i celîlesine de iş'âr-ı keyfiyet olunmuştur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî [11] Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
ve
fî 5 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı
Bende
Mehmed Şerîf

Sıra nu. 67

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [4]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8682
282

Mahremdir.

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Ahmed Anzavur'un altmış kadar 'avenesiyle Gönen'in Sızı karyesi civârında olduğu istihbâr edilmesi üzerine mûmâileyhe karşı Gönen'deki nizâmiye kuvvetiyle Kuvây-ı Milliye sevk edilmiş ise de Biga'dan gelen ve yegâne müstesnâ bir hâl ve vaz'iyet olmak üzere hükûmetin ve kolordunun hattâ Müdâfa'a-i Milliye Karesi Hey'et-i Merkeziyesi'nin hükm ü nüfûzu hâricinde 'addedilen Subhî ve Kara Hasan nâmlarındaki eşkıyây-ı kadîme kumandasında bulunan seksen kişilik Kuvve-i Milliye mûmâileyh Anzavur'un 'aleyhine hareket edeceği yerde ba'zı hâdisât-ı sâbıkanın intikāmını almak fikr ü maksadıyla Çerkes köylerine giderek yağmagerliğe başladıkları ve Çerkeslerle bu çete arasında ve bu çeteyi tazyîk eden diğer bir Arnavud milis kuvveti beyninde müsâdeme vukū' bularak netîcesi henüz mechûl bulunduğu ve Gönen'den Anzavur 'aleyhine hareket ettirilmiş olan kuvvetin de Kara Hasan çetesi ile birleşerek müsâdemeye tutuştuğu ve bu sûretle Gönen havâlisinde Türklük ve Çerkeslik mes'elesinin pek hâd bir şekl aldığı anlaşıldığına dâ'ir Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan alınıp Harbiye Nezâret-i celîlesinden bâ-tezkire gönderilen telgrafnâmelerin sûretleriyle nezâret-i müşârünileyhâdan cevâben yazılan emrnâmenin sûreti manzûr-ı sâmî-i fahîmâneleri olmak üzere leffen takdîm kılınmıştır. Anzavur mes'elenin bidâyet-i tahaddüsünden beri sebk eden iş'ârât-ı mütevâliye-i çâkerânemle de sâbit olduğu üzere makām-ı nezâret-i 'âcizîye bu vak'anın tevsî'-i dâ'ire-i sirâyet edememesi içün bir taraftan her türlü tedâbîr-i leyyine ve muslihâneye teşebbüs edilmesi tarîkı tercîh ve ihtiyâr olunmağla berâber diğer taraftan da her türlü ihtimâle binâ'en kuvây-ı 'askeriyenin mu'âvenetine de mürâca'at edilmiş olduğu hâlde mahallî kumandanı sefk-i dimâya mahal kalmayarak vak'anın

önüne geçilmesi ve tevessü' etmemesi hakkındaki makām-ı nezâretin hâl ve zamâna muvâfık olan şu tedbîrini nokta-i nazarına mutâbık görmeyip işi şekl-i aslîsinden çıkarmış ve Türklük ve Çerkeslik mes'elesi hâline inkılâbına sebeb[iyet] vermiştir ve Harbiye Nâzırı paşa hazretlerinin emrnâmesi sûretinde de muharrer olduğu üzere gayr-ı mes'ûl olan ve intikām hırsıyla hareket eden kuvvetlerin de bu işe teşrîki hâdisenin bu şekle girmesine bâ'is, müstakil olmak i'tibâriyle pek ziyâde şâyân-ı te'essüf olduğu misillü hiç bir hükm ü nüfûz altında bulunmayan Subhî ve Kara Hasan çetesi gibi kuvvetlerin derhâl dağıtılması ve hükûmetin kudret ve bîtaraflığını bugün halka ihsâs edecek sûrette hareket olunması dahi münâsib görünmüştür. Mes'ele şu şekli aldıktan sonra nasâyih icrâsı sûretiyle işin men'-i tevessü'üne çalıştığını bildiren kumandanın orada hiç bir vechle muvaffak olamayacağı anlaşıldığından bir ân evvel tebdîliyle yerine muktedir bir zâtın ta'yîn ve i'zâmı nezâret-i müşârünileyhâya yazıldığı gibi Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti'ne de vesâyây-ı lâzime îfâ kılınmıştır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 21 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı

ve — Bende

fî 14 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 68

BOA., BEO., nu. 345.286, lef:[5]
Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

14 [.] K[olordu] Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâret-i celîlesine çekilen 7/8 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Ahmed Anzavur ma'iyetinde altmış kadar 'avenesiyle dünkü 6/12/[13]35 günü Gönen'in Sızı karyesi civârında olduğu istihbâr edilmiş ve 'aleyhine Gönen'deki nizâmiye kuvvetiyle Kuvây-ı Milliye hareket etmiş olmağla berâber Biga'dan gelen ve kendisini şimdiye kadar yegâne müstesnâ bir hâl ve vaz'iyet olmak üzere hükûmetin ve kolordunun ve hattâ Karesi Müdâfa'a-i Milliye Hey'et-i Merkeziyesi'nin hükm ü nüfûzu hâricinde 'addedilen Subhî ve Kara Hasan nâm eşkıyây-ı kadîme kumandasında bulunan seksen kişilik bir kuvve-i milliye Anzavur 'aleyhine hareket edece-

ğine sâbıkan cereyân etmiş olan ba'zı hâdisât-ı mü'essifenin intikāmını almak fikr ü maksadını ta'kîb ile Çerkes köyleri 'aleyhine hareket ve ba'zı yağmagerliğe mübâşeret etmesi ve gerek kolorduca ve Gönen hükûmetince gerekse ba'zı Çerkes rü'esâsınca te'lîf-i beyn içün edilen mesâ'î-i mükerrereye rağmen münferid harekât-ı temerrüdkâranesinde devâm etmesi üzerine bugün Çerkeslerle bu çete arasında ve bu çeteyi tazyîk eden diğer bir Arnavud milis kuvveti ile şâyân-ı te'essüf bir müsâdeme vukū'a gelmiş ve bu müsâdeme bugün akşama kadar devâm etmiş ve netîcesi henüz mechûl bulunmuştur. Gönen'den Anzavur 'aleyhine hareket ettirilen nizâmiye kuvveti de ma'a't-te'essüf sevk-ı vukū'âtla Kara Hasan çetesiyle birlikte Çerkeslerle müsâdemeye tutuşmuş olduğunu şimdi Gönen'den gelen kolordu emr zâbitleri vâsıtasıyla haberdâr oldum. Bu sûretle Gönen havâlîsinde Anzavur mes'elesinden daha ziyâde mühim olarak Türk ve Çerkeslik mes'elesi pek hâd bir şekl almıştır. Bu hâle serî'ân mâni' olmak üzere Kirmasti'de bulunan nizâmiye piyâde alayı yarın arabalarla Bandırma'ya hareketine emr verdim ve bu kuvvet muvâsalat edince buradan da kâbil-i tasarruf kuvvetlerle Gönen'e i'zâm ederek her iki tarafı tefrîka ve yerlerine i'âdeye çalışacağım ve şimdi de Gönen'le ayrıca nasâyih icrâsı sûretiyle bu işe mâni' olmak içün muhâbere etmekteyim. Vukū'âtı ve safahâtı ve icrââtimi muntazaman 'arz edeceğim ma'rûzdur.

7/8 Kânûn-ı evvel sene [13]35

14. K[olordu] Kumandanı
Yûsuf 'İzzet

Sıra nu. 69

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [6]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

14. K[olordu][298] Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne çekilen 8 Kânûn-ı evvel sene [13]35 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

1 — 7 Kânûn-ı evvel sene [13]35 sâ'at 11. Sonra da makine başında Gönen'den nizâmiye müfrezesinden aldığım bir raporda Yortan civârında-

[298] Bu ibare, metinde 12. Kolordu olarak geçmektedir ki bu askerî birlik Konya'da bulunmaktadır. Bk. [Atatürk], *a.e.*, c. III, s. 1.558, 1.559, 1.646, 1.647.

ki müsâdemenin altı sâ'at devâm ettiği ve nizâmiyeden yalnız bir neferin mecrûh olduğu Biga ve Balya müfreze-i milliyelerinin Biga istikâmetinde gittikleri bildirilmiş ve şimdilik mes'elenin had devresini geçirmiş olduğu anlaşılmıştır.

2 — Balıkesir'de Altmışbirinci Fırka Kumandanı ile makine başında icrâ edilen muhâbere netîcesinde Balıkesir'e gelmiş olan Ahmed Fevzî Paşa hazretlerinin Çerkeslere nasîhat etmek üzere Manyas havâlîsine gideceği bildirilmiştir.

3 — Yarın Bandırma'dan arabalarla Gönen'e bir mikdâr nizâmiye kuvveti ile cebhâne gönderileceği ve Çerkes-Türk hâdisesinin bastırılması hakkında ayrıca tedâbir ittihâz olunmakta olduğu ma'rûzdur.

Sıra nu. 70

BOA., BEO., nu. 345.286, lef: [7]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Harbiye Nezâret-i celîlesinden 14. K[olordu]. Kumandanlığı'na[299] yazılan şifrenin sûretidir.

C[evâb] 7/12/[13]35 târîhli şifreye.

Mes'elenin nihâyet Türklük, Çerkeslik mes'elesi hâline inkılâbı ve gayr-ı mes'ûl ve intikâm hissiyle hareket eden kuvvetlerin keyfe mâ yeşâ' hareketleri önüne geçilmemiş olmasından fevka'l-'âde müte'essir oldum. Hiç bir emri dinlemeyen Subhî ve Kara Hasan çetesi gibi gayr-ı mes'ûl kuvvetlerin derhâl dağıtılmasını ve hükûmetin kudret ve bîtaraflığını bütün halka ihsâs edecek sûrette hareket olunmasının te'mînini ricâ ederim.

Sıra nu. 71

BOA., BEO., nu. 345.500

Sadâret-i 'Uzmâ Mektûbî Kalemi

28 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
22 Kânûn-ı evvel sene [1]335

[299] Bu kelime, metinde Kumandanlığa biçiminde geçmektedir.

Şifre

Karesi'de Hûrşîd Paşa[300] hazretlerine,

C[evâb] 17 ve 18 Kânûn-ı evvel sene [13]35

Anzavur Ahmed'le mütâreke 'akdine dâ'ir Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden Karesi Mutasarrıflığı'na bir gûne iş'âr vâki' olmayıp nezâret-i müşârünileyhâdan mezkûr mutasarrıflığa yazılan telgrafnâme livâca her türlü tedâbîre tevessül olunarak ve îcâbı hâlinde berây-ı nasîhat zevât-ı münâsibe i'zâm edilerek maddenin iktisâb etmek isti'dâdında bulunduğu şekl-i mühimmin mülâyimâne ve muslihâne bir sûrette tesviyesi esbâbının te'mîni zemîninde olduğu anlaşılmıştır.

İrâde-i 'aliye-i Sadâret-penâhî mûcibince.

İmzâlı beyâzı Harbiye şifresiyle yazılmak üzere taraf-ı sâmî-i hazret-i müsteşârîden Harbiye Dâ'iresi'ne li-ecli'l-irsâl Evrâk Müdîriyet-i 'aliyesine tevdî' buyurulmuştur.

Fî 22/23 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Sıra nu. 72

BOA., BEO., nu. 345.500, lef: [1]
Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8751
297

— Mahremâne —

Huzûr-ı sâmî-i cenâb-ı Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Hey'et-i Teftîşiye Re'îsi Ferik Hûrşîd Paşa hazretleriyle rüfekâsı tarafından makâm-ı sâmî-i Sadâret-penâhîlerine keşîde edilip taraf-ı çâkerâneme havâle buyurulan 17 ve 18 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli iki telgrafnâmede Anzavur Ahmed'le mütâreke 'akdi ve nasîhat ile teskîn edilmesi

[300] Hurşit Paşa (1854-1934), Harbiye Nâzırlığı ve Bahriye Nâzırlığı Vekilliği'nde bulundu. Hatıralarını yayınladı. Fazla bilgi için bk. Berzeg, *a.e.*, c. II, s. 55-56.

makâm-ı 'âcizîden Balıkesir Mutasarrıflığı'na 14 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târihinde telgrafla iş'âr kılınmış olduğu ve hâlbuki taraf-ı 'âlî-i fahîmânelerinden şifâhen i'tâ buyurulan emre ve hey'etin Balıkesir ve Bandırma'da icrâ eylediği tahkîkâta göre Anzavur ve 'avenesinin müte'addid def'alar hükûmete ve 'askere müsellehan ta'arruz ederek tarafeynce telefâtı mû'cib olan ef'âl ve harekâtının vâzıhan 'isyân şeklinde görüldüğü ve ahâlîye selâm-ı şâhânenin hîn-i teblîğinde dahi o yolda idâre-i lisân olunduğu beyânıyla bu bâbda bir karâr-ı kat'î ittihaz ve teblîği ve Karesi Sancağı'na da evsâf-ı mukteziyeyi hâ'iz bir mutasarrıfın serî'an ta'yîn ve i'zâmı lüzûmu bildirilmektedir. 14 Kânun-ı evvel sene [1]335 târîhli ve 8682 numaralı tezkire-i çâkerânemle bertafsîl izbâr olunduğu vechle Anzavur mes'elesinin bidâyet-i tahaddüsünde gerçi makāmı 'âcizîce bu vak'anın tevsî'-i dâ'ire-i sirâyet edememesi içün her türlü tedâbîr-i leyyine ve muslihâneye teşebbüs edilmesi tarîkı tercîh ve ihtiyâr olunmuş ise de diğer taraftan da her türlü ihtimâle binâ'en kuvây-ı 'askeriyenin dahi mu'âvenetine mürâca'at edilmiş idi. Ancak hâdisenin henüz tevessü' etmeden bastırılması ve bu yüzden sefk-i dimâya mahal bırakılmaması gibi bir maksad-ı ihtiyâkârîden münba'is ve hâl ve zamâna muvâfık olan makām-ı nezâretin şu tedbîri mahallî cihet-i 'askeriyesince her nasılsa kendi nokta-i nazarlarına muvâfık görülmemiş ve sûreti evvelce mütekaddim Ondördüncü Kolordu Kumandanlığı'nın telgrafnâmeleriyle Harbiye Nazırı paşa hazretlerinin ol bâbdaki emrnâmesinde sarâhaten muharrer olduğu üzere gayr-ı mes'ûl olan ve intikām hissiyle hareket eden kuvvetlerin de ta'kîbâta iştirâkleri sûretiyle hâdisenin tevessü'üne ve işin şekl-i aslîsinden çıkarılarak Gönen havâlîsinde Türklük ve Çerkeslik mes'elesinin tahaddüsüne sebeb[iyet] verilmiştir. Makām-ı çâkerîden Karesi Mutasarrıflığı'na yazıldığı müşârüileyhümâ tarafından bildirilen telgrafnâmede Anzavur Ahmed'le mütâreke 'akdine dâ'ir bir gûnâ iş'âr vāki' olmadığı gibi mevzû'-i bahs olan şey Ahmed Anzavur işi değil yeni bir şekl iktisâb etmiş olan Türklük ve Çerkeslik mes'elesi olmasına ve kumandanlığın sâlifü'z-zikr telgrafnâmelerinin birinde nasâyih icrâsı tarîkıyla vak'anın daha ziyâde tevessü' edememesi içün Gönen ile muhâbere edilmekte bulunduğu ityân olunmasına nazaran livâca da her türlü tedâbîre tevessül olunarak ve îcâbı hâlinde berây-ı nasîhat zevât-ı münâsibe i'zâm edilerek işin ya'ni Türklük ve Çerkeslik mes'elesinin bir sûret-i mülâyimâne ve muslihânede tesviyesi esbâbının te'mini tavsiye olunmuştur. Hâl böyle iken siyāk-ı iş'âr ve mürâca'attan şu teblîgâtın sûret-i diğerle tefsîr edildiği anlaşıldığından Hûrşîd Paşa hazretleriyle Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti'ne telgrafla tavzîh-i keyfiyet edilmiştir.

Ma'a-hazâ Karesi'de bulunan Mülkiye Müfettişi Yûsuf Ziyâ Bey'den bu kerre alınıp sûreti leffen takdîm kılınan telgrafnâmede Anzavur'un mevkûf bulunan 'avenesinin serbest bırakılmaları hakkında kolordu kumandanlığından Gönen'deki müfreze kumandanına emr verildiği anlaşılması üzerine müşârünileyh ile hemân icrâ olunan mülâkâtta o havâlîye gitmiş olan Ahmed Fevzî Paşa'nın talebi üzerine mevcûd galeyânın teskîni içün ba'zı şürût tahtında bu yolda emr verilmeğe lüzûm görüldüğü ve ancak maznûnîn-i merkûmenin münferiden ta'kîb ve tenkîl edileceği cevâbı alınmağla berâber bir ân evvel harekât-ı 'isyâniyenin kal'i ve ahkâm-ı kânûniyenin hükûmetçe tatbîk ve kumandanlıkça da icrâ edileceği yolunda beyânâtta bulunan ve mutasarrıf vâsıtasıyla mezkûr emrden haberdâr edilen Hûrşîd Paşa dahi kumandanlığın mütâla'asını tasvîb etmiş ise de Ayvalıdere müsâdemesinin Çerkeslerin 'umûmuna sû'-i te'sîr ettiğinden bahs ile bu sıralarda bir fenâlık vukū'u muhakkak olduğu ve Ahmed Fevzî Paşa'nın Gönen'de icrâ ettiği nasâyihin hüsn-i te'sîr hasıl etmediği ve galeyân gittikçe tezâyüd etmekte olduğundan tedâbîr-i lâzime ittihâzı hakkında mezkûr müsâdemede 'usâtı idare edip Fevzî Paşa'nın nasîhatı üzerine karyesine 'avdet eden Şevket Bey tarafından kazâya bir telgraf çekilmesi emr-i mezkûrun 'adem-i isâbetini göstermekte ve şu icrâât ile Hûrşîd Paşa'nın beyânâtı arasında da tezâd ve mübâyenet görülmekte olduğu beyânıyla ahvâl ve vakāyi'in yalnız makām-ı livâca ta'kîb ve idâresi müstelzim-i muhassenât olacağı dermiyân kılınmış ve livây-ı mezkûr mutasarrıflığına intihâb olunan Kudüs Mutasarrıf-ı Sâbıkı 'İzzet Bey'in icrây-ı me'mûriyeti husûsuna irâde-i seniye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-müte'allık buyurulduğu bi't-tahkîk anlaşılıp kendisinin bir gün evvel 'azîmeti esbâbı ihzâr edilmekte bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 29 Rebî'ü'l-evvel sene [1]338
ve
fî 22 Kânûn-ı evvel sene [1]335

Dâhiliye Nâzırı
Bende
Mehmed Şerîf

Sıra nu. 73

BOA., BEO., nu. 345.500, lef: [2]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi'de bulunan Mülkiye Müfettişi Yûsuf Ziyâ Bey'den alınan 17 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli telgrafnâmenin sûretidir.

Ayvalıdere müsâdemesinden sonra bir âhşâm geç vakt Gönen'e giden bir İngiliz zâbitinin Anzavur'un İngiltere para ve teşvîkıyla hareket ettiğine dâ'ir Bandırma'da işittiği haberin oralarca ma'lûm olup olmadığını ve bu hareket hakkındaki kanâ'at-i mahalliyenin neden 'ibâret bulunduğunu istîzâh ederek harekât-ı mezkûrenin şakâvet-i 'âdiye olarak tanınmasından başka kanâ'at bulunmadığı ma'lûmâtını aldığı ve sabâh pek erkence infikâk ettiği kā'immakām bey tarafından beyân edilmiştir. El-yevm Anzavur'un izi mutasarrıf ve kolordu kumandanlığınca gā'ib olmuş 'addedilmekte ise de Kuvây-ı Milliye'ce bu zanna i'tibâr edilmeyip sûret-i husûsiyede ta'kīb olunmaktadır. Anzavur'un mevkûf bulunan 'avenesinin serbest bırakılmaları hakkında kolordu kumandanlığından Gönen'deki müfreze kumandanına emr verilmiş olduğu kā'immakām vekîlinin makām-ı livâdan vāki' olan istîzânından anlaşılması üzerine müşârünileyh ile hemân icrâ edilen mülâkātta o havâlîye gitmiş olan Ahmed Fevzî Paşa'nın talebi üzerine mevcûd galeyânın teskîni içün ba'zı şürût tahtında bu yolda emr vermeğe lüzûm görüldüğü ve ancak maznûnîn-i merkūmenin münferiden ta'kīb ve tenkîl ettirileceği cevâbı alınmakla berâber bir ân evvel harekât-ı 'isyâniyenin kal'i ve ahkâm-ı kānûniyenin hükûmetçe tatbīk ve kumandanlıkça da icrâ edileceği yolunda beyânatta bulunan mutasarrıf vâsıtasıyla mezkûr emrden haberdâr edilen Hûrşîd Paşa da kumandanlığın mütâla'asını tasvîb etmişlerse de Ayvalıdere müsâdemesinin Çerkeslerin 'umûmuna sû'-i te'sîr ettiğinden bu sıralarda bir fenâlık vukū'u muhakkak olduğu Ahmed Fevzî Paşa Gönen'de icrâ ettiği nasâyihin hüsn-i te'sîr hâsıl etmediği ve galeyân gittikçe tezâyüd etmekte olduğundan tedâbîr-i lâzime ittihâzı ve mezkûr müsâdemede 'usâtı idâre edip Fevzî Paşa'nın nasîhatı üzerine karyesine 'avdet eden Şevket Bey tarafından kazâya telgrafnâme ile iş'âr olunduğuna dâ'ir Bandırma Kā'immakāmlığı'ndan şimdi alınan telgrafnâme emr-i mezkûrun 'adem-i isâbetini göstermekte ve şu icrâât ile Hurşîd Paşa tarafından vukū' bulan beyânât arasındaki tezâddan beyânât-ı mezkûrenin ciddiyet ve kat'iyeti hakkında hâsıl olan ihtisâsâta sû'-i

te'sîr edeceğini nazar-ı dikkatten tutmamak muktezî bulunmaktadır. Sükûn-ı tâm hâsıl olmadığı hâlde Anzavur'un izinin gā'ib olması hasebiyle müsâdeme vukū'a gelmemesi harekâtın hitâma erişmesi demek olamayacağından ahvâl ve vakāyi'in müte'addid makāmât yerine ancak makām-ı livâca ta'kīb ve idâresinin (zıhrında) lüzûm ve ehemmiyeti ve bu husûsun makām-ı livâda evsâf-ı mukteziyeyi hâ'iz bir asîlin bulunmasıyla te'mîn edilebileceği müstagnî-i 'arz ve îzâh bulunmağla îfây-ı muktezâsı.

Sıra nu. 74

BOA., BEO., nu. 345.500, lef: [3]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs
8766
299

Huzûr-ı sâmî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

22 Kânûn-ı evvel [1]335 târîhli ve 8751 numaralı tezkire-i çâkerîye zeyldir.

Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti'nden bu kerre alınıp sûreti leffen takdîm kılınan telgrafnâmede Anzavur Ahmed'le mütâreke 'akdine dâ'ir makām-ı 'âcizîden bir iş'âr vuku' bulmadığı te'yîd edilmekle berâber mevzû'-i bahs olan 14 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târihli telgrafnâme-i 'âcizînin metnindeki mütâreke ta'bîrinin 'alâ-tarīkı'l-hikâye irâd edildiği bildirilmekte ise de evvelce de huzûr-ı sâmî-i fahîmânelerine iş'âr kılındığı üzere böyle bir ta'bîr ne metn-i telgrafnâmede muharrer ne de hikâye tarīkıyla olsun îrâd edilmiş olduğundan bu yolda iş'ârda bulunulması esbâbı anlaşılamamış ve ma'a-hazâ keyfiyet mutasarrıflık vekâletinden tekrâr istîzâh olunduğu gibi Harbiye Nezâret-i celîlesine de ma'lûmât verilmiştir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 1 Rebî'u'l-âhır sene [1]338 — Dâhiliye Nâzırı
ve — Bende
fî 24 Kânûn-ı evvel sene [1]335 — Mehmed Şerîf

Sıra nu. 75

BOA., BEO., nu. 345.500, lef: [4]

Bâb-ı 'âlî
Dâhiliye Nezâreti
Kalem-i Mahsûs

Karesi Mutasarrıflığı'ndan vârid olan 22 Kânûn-ı evvel sene [1]335 târîhli şifre telgrafnâmenin sûretidir.

C[evâb] 21 Kânûn-ı evvel sene [13]35

Hûrşîd Paşa hazretlerinin livânın ba'zı mahallerinde mütehaddis harekât-ı mü'essife-i şakāvetkârâne hakkında hükûmet-i seniyenin nokta-i nazarını îzâhen evvelce hükûmet konağı önünde zât-ı hazret-i pâdişâhînin selâm-ı hümâyûnlarını bi't-tebşîr mahzar-ı 'âmmda îrâd buyurdukları ve hüsn-i te'sîr hâsıl eden beyânâtından sonra 17 Kânûn-ı evvel sene [1]335 alınan 14 minhü târîhli telgrafnâme-i nezâret-penâhîleri üzerine beyânât-ı mezkûreye bir şey 'ilâvesine lüzûm görüp görmeyeceklerini te'emmül husûsunda müstelzim-i fevâ'id olur mülâhazasıyla telgrafnâmeyi müşârünileyhe irâ'e etmiştim. Bunun metnindeki mütâreke ta'bîri Harbiye Nezâreti'nde kumandanlığa mütâreke verilmiştir 'ibâresiyle 'alâ-tarîkı'l-hikâye îrâd buyurulmuş olduğundan bunda makām-ı 'âlî-i âsafânelerinin Anzavur'la mütâreke 'akdi hakkında emr verdiği yolunda bendelerince karîne ve telakkī gayr-ı mevcûd bulunmuştur ve mes'elenin sûret-i muslihânede hal ve tesviyesi evvel ve âhır livâca da müstelzim olub îcâb edenlere dâ'imâ bu merkezde teblīgāt îfâ edilegeldiği gibi emr-i sâmîleri vechle kumandanlıkla müttehiden ittihâz-ı tedâbîre tevessül edilmekte bulunduğu ma'rûzdur.

DİZİN*

— A —

Abaza : II, III
'Abdü'l-hamîd (II., Sultân) : Bk. Sultân Hamîd
Ada (Adapazarı) : II, III
Adapazarı (Ayrıca bk. Ada) : I, V
Adapazarı Kā'immakāmlığı : II, IV
'Âdil Bey (Dâhiliye Nâzırı) : XI
'Adliye Nâzırı : 58
'Adliye ve Mezâhib Nezâreti Umûr-ı Cezâ'iye Müdîriyeti : 58
Agob Çeşmesi : 30
Agonya (nâhiye) : IX, X
Ahmed (Çolak, şakî) : 21
Ahmed Fevzî Paşa (Mîrlivâ) : 58, 60, 69, 72, 73
Akçay (karye) : 11
Akhisar : 60
Aksakal (karye) : 21
Akyazı (nâhiye) : I, II, V
'Alemdâr (gazete) : 26
'Alevî (aşiret) : 17
'Alî Fû'âd Paşa : III
'Alî Hoca (Gönenli) : 44
'Alî Rızâ Bey (Karesi Mutasarrıfı) : 51, 52, 57, XI
Allah : 51, 53, 65
Altmışbirinci Fırka Kumandanlığı (Balıkesir'de) : 21, 35, 37, 41, 46, 57, 60, 69, VIII
Ankara : XI
Arnavud milis kuvveti : 67, 68
Arslan Efendi (Geyve Altıncı Dâ'ire Tahsildârı) : II
Arslan (Sabancalı) : V
'Asım Bey (Fırka Kumandanı) : V
a'şâr anbarı : 19
Aydın : 2, 2-A
Ayvalıdere : 72, 73

— B —

Balıkesir (Ayrıca bk. Karesi) : 14, 17, 23, 24, 26, 30, 35, 40, 41, 53, 59, 60, 65, 66, 72, IX,X
Balıkesir Hareket-i Milliye Redd-i İlhāk Hey'eti : 17
Balıkesir Hastahânesi : 30
Balıkesir Jandarma Bölüğü : 9
Balıkesir Kuvây-ı Milliye Hey'et-i Merkeziyesi : 36
Balıkesir Kuvây-ı Milliyesi : 17
Balıkesir Mutasarrıflığı : 23, 57, 72
Balıkesir Müdâfa'a-i Hukûku : 14
Balıkesir Redd-i İlhāk Hey'et-i Merkeziyesi: 65
Balıkesir Sancağı : 55
Balıkesir Ta'kîb Müfrezesi : 48
Balıklıdere (karye) : 29, 30
Balya : 49, IX, X
Balya müfreze-i milliyesi : 69
Bandırma : 17, 19, 21, 28, 40, 41, 48-50, 53, 63, 66, 68, 69, 72, 73, VIII
Bandırma Fırkası : 9
Bandırma Kā'immakāmlığı : 11, 12, 15, 16, 19-21, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 47, 51, 53, 66, 73
Bandırma Kazâsı : 36, 40

* Bu dizinin kapsamına, **BELGELER** ve **EKLER** bölümleri dahil edilmiştir. Verilen rakamlar, anılan bölümlerdeki sıra numaralarını göstermektedir. Romen rakamları **EKLER** bölümündeki belgelerin ve diğer rakamlar ise **BELGELER** bölümündeki evrakın sıra numaralarıdır.

Hemen hemen her belgede bulunduğu için *"Bâb-ı 'âlî"*, *"Dâhiliye Nezâreti"* ve *"Kalem-i Mahsûs"* ile *"Ahmed Anzavur Bey"* dizine alınmamıştır.

Bayramiç (karye) : 49
Bekir : II-V
Bektaşlar Karyesi Geçidi : 61
Beyrut : XI
Biga : 38, 39, 46, 49, 66-69, VI-X
Biga ahz-ı 'asker şu'besi : 46
Biga hükûmet binâsı : VIII
Biga Kâ'immakâmlığı : 38, 39, 46, 49
Biga Kuvây-ı Milliye Re'îsi : 38, 39
Biga Kuvây-ı Milliyesi : 45, 63, 66
Biga müfreze-i milliyesi : 69
Biga telgrafhânesi : VIII
Boğazköy : 33, 62
bomba : 8, 9, 53
Bulgar eşkıyâları : 52
Bulgar Hükûmeti : 52
Bursa : VII, VIII

— C —

Canbazlı Hakkı : Bk. Hakkı (Canbazlı)
cebhâne : 38, 39, 66, IX, X
Cemâl Paşa (Harbiye Nâzırı) : 56, 64
Cenâb-ı Hak : 14, 52, 53
General Miln (General Milne) : VII
cihet-i 'askeriye : 20, 21, 26, 36, 40, 42, 51, 72

— Ç —

Çakırcalı : 2, 2-A
Çetmi (aşiret) : 17
Çerkes/Çerkesler : 9, 10, 21, 26, 31, 32, 38, 39, 46, 54, 55, 58, 63, 66-69, 72 73, II, III, VIII, XI
Çerkes Hasan : Bk. Hasan (Çerkes)
Çerkeslik-Türklük meselesi : Bk. Türklük-Çerkeslik meselesi
Çine : 17
Çolak Ahmed : Bk. Ahmed (Çolak)

— D —

Dâhiliye Nâzırı : 8, 10, 15, 17, 18, 20, 22, 26, 38, 40-42, 45-47, 49, 50, 54, 59, 61, 65-67, 72
Dâhiliye Nezâreti Müsteşârı : 40, 45, 47, I
Dâvud (şakî) : 35, 61, 62,
Demirkapı (karye) : 25, 27, 28, 30, 35, 64
Dereköy : 31
Dersa'âdet : 65
Dersa'âdet İstînâf Müddeî'-i 'Umûmîliği : 58
Doğa (karye) : 21
Düzce : II

— E —

Edremid : IX, X
Elkesenin Nûrî : Bk. Nûrî (Elkesenin)
Ellialtıncı Fırka (Bursa'da) : VII
Enver (Paşa) : 53
Erdek Kâ'immakâmlığı : 66
Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dâ'iresi : 56, 64, 65, VII, VIII
esliha : 26, 39
eşkıyâ : 21, 35, 37, 52, 53, 66
eşyây-ı emîriye : 58
Evrâk Müdîriyeti : 71

— F —

Fevzî Paşa (Harbiye Nâzırı) : VII
Fırka Kumandanlığı : 19, 23, 24, 26, 27, 32, 36, 40, 61

— G —

Gâvur İmâm : VIII
Gelibolu Mutasarrıfı : 3
General Milne : Bk. General Miln
Geyve : II
Geyve Altıncı Dâ'iresi : II
Göbel (karye) : 33, 62
Gönen : 8, 9, 17, 40, 42, 43, 45-47, 49, 51, 57-59, 63, 66-69, 72, 73, VIII—X
Gönen 'askerî deposu : 44
Gönen Belediye Re'îsi : 42
Gönen dâ'ire-i 'askeriyesi : 42
Gönen dâ'ire-i belediyesi : 44
Gönen dâ'ire-i hükûmeti : 7, 41, 43, 44, 47, 51, 58
Gönen emânet dâ'iresi : 58
Gönen habshânesi : 42
Gönen hükûmet konağı : 42, 59

Gönen Jandarma Kumandanı : 7, 42
Gönen Kā'immakāmı/Kā'immakāmlığı : 7-9, 11, 12, 15, 16, 42, 44, 51
Gönen Kā'immakām Vekîli : 73
Gönen mahkemesi : 58
Gönen Müdde'î-i 'Umûmîsi : 7, 42
Gönen telgrafhânesi : 41, 44, 47, 51
Gönenli 'Alî Hoca : Bk: 'Alî Hoca (Gönenli)

— H —

Hâcim Bey : 17-19
Hakkı (Canbazlı, şakî) : 35
Hakkı Efendi (Mülâzım-ı sânî) : 31
Hâlid Bey'in köşkü : 52
halîfe : III
halîfe vekîli : 52
Hamdî Bey (Köprülülü) : 17
Hamdî Paşa : 17
han : 23
Hânedân-ı Saltanat-ı 'Osmâniye : 53
Harbiye Dâ'iresi : 71
Harbiye Nâzırı : 54, 56, 64, 67, 72, VII
Harbiye Nezâreti : 7, 8, 17, 18, 20-22, 25, 32, 38, 40-42, 45, 46, 54, 55, 57, 61, 63, 65-70, 74, 75, VI, VIII, X
harbiye şifresi : 71
Hasan (Çerkes) : 63, 66
hastahâne : 30
harekât-ı milliye : 9, 12, 16
hayvan koşusu : 9
Hendek (nâhiye) : II, III, V
Hey'et-i Nâsıha : XI
Hey'et-i Tahkîkiye : X
Hey'et-i Teftîşiye : 72
hıristiyân : 19
hilâfet-penâhî : 5, 72
Hilmî (Karesi Mutasarrıfı) : 4-6, 57
Hudâvendigâr Vâlî Vekâleti : 29, 31
Hudâvendigâr Vilâyeti : 54, 61
Hûrşîd Paşa (Ferik, Hey'et-i Teftîşiye Re'îsi) : 71-73, 75
Hüseyin Çavuş : V
Hüseyin Efendi (Susığırlık Nâhiyesi Müdîri): 36, 40

— İ —

İbrâhîm Bey : II
İngiliz/İngilizler : 39, 73, III, VIII
İngiliz İrtibât Zâbitliği : VII
İngiltere : 73
İngiltere Sefîri : 2, 2-A
intihâb-ı meb'ûsân müfettişi : XI
intihâbât : 9, 65
islâm : 12, 14, 19, 53, 65
islâmiyet : 52
İsmâ'îl (Çerkes Şâh, şakî) : 21, 35, 48, 50, 54, 55, 62, 63
İsmâ'îl (Çerkes Şâh, şakî)'in zevcesi : 63, 66
İstanbul : 56, II
İstînâf Müddeî'-i 'Umûmîliği : 58
İttihâd/İttihâdcılar : 52, 53, 65
İvrindi : 60
İzmir : 14, 53
İzmir Müdâfa'a-i Hukûk-ı 'Osmâniye Cem'iyeti : 17
İzmit : II, V
İzmit Mutasarrıfı/Mutasarrıflığı : 3-6, 8-16, 52, I, II, IV, V
'İzzet Bey (Karesi Mutasarrıfı, Kudüs Mutasarrıf-ı Sâbıkı) : 72, IX, X

— J —

jandarma : 21, 30, 33, 35, 49
Jandarma Alay Kumandanlığı : 27, 32, 33
Jandarma Kumandanı : 7
Jandarma Takım Kumandanı : 26

— K —

Kadîr (şakî) : 35, 37, 62
Kal'a (Kal'a-i Sultâniye) : 39
Kal'a-i Sultâniye Mutasarrıflığı : 39, 45, 46, 49
Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı Vekâleti : 38
Kâmil Paşa kabinesi : XI
Kandıra : II
Kara Hasan : 67, 68, VIII
Kara Hasan çetesi : 46, 67, 70
Kara Reşîdlerin kâşânesi : 53
Karacabey : 20, 21, 35
karakol : 21
Karesi (Ayrıca bk. Balıkesir) : 14, 27, 51, 71-73, VII, X, XI
Karesi Hareket-i Milliye Hey'et-i Merkeziyesi : 17

Karesi Jandarma Alay Kumandanlığı: 9, 11, 20, 21, 48
Karesi Livâsı : 10, 53, 59
Karesi Livâsı Müddeî-i 'Umûmîliliği : 58
Karesi Mutasarrıfı/Mutasarrıflığı : 4-11, 13-15, 17-22, 24-27, 29, 30, 32-37, 40-44, 47, 48, 50, 51, 60, 62, 71-73, 75, VI, XI
Karesi Mutasarrıflığı Vekâleti : 59, 61, 67, 72, 75
Karesi Müdâfa'a-i Milliye Hey'et-i Merkeziyesi : 67, 68
Karesi Sancağı : 72
Kastamonu : XI
Kâzım Bey (eşirrâdan7 : 33, 62
Kebsud (Kepsut, nâhiye) : 61
Keleş (karye) : 21
Kemâl Bey (Yüzbaşı, Hamdî Paşa Yâveri) : 17
Kemâle'd-dîn (Boğazköylü, eşirrâdan) : 33, 62
Kepekler (karye) : 17, 19
Kepsut : Bk. Kebsud
Kestel (karye) : 19
Keşfî (Dâhiliye Nezâreti Müsteşârı) : 40, 45, 47, I
Kızılkilise (karye) : 21
Kırmasti : 25, 27, 30, 31, 36, 48, 50, 55, 61, 68
Kolordu Kumandanlığı : 48, 50, 51, 53, 61, 68, 73
Kudüs Mutasarrıf-ı Sâbıkı : 72
Kuvây-ı 'Askeriye : 24, 37, 54, 67, 72
Kuvây-ı Milliye : 17-19, 24, 45, 46, 54, 55, 63, 65-68, 73, VIII—X
Kuvây-ı Milliye Mü'essisi ve Müdîrânı : 14
Kuvve-i 'Askeriye : 35, VII
Kuvve-i İnzibâtiye : 8, 9
Kuvve-i Ta'kîbiye : 2, 2-A, 48, 50
Kuvve-i Te'dîbiye : 35
Kuvve-i Zâbıta : VII
Kuvvet-i Muhammed/Muhammedî : 52, 53

— M —

Mahmûd Mâhir (İzmit ve Gelibolu Mutasarrıfı) : 3
makineli tüfenk : VIII
Manyas : 8, 9, 13, 16, 20, 21, 39, 46, 61, 66, 69
Manyas karakolu : 21
Meclis-i Vükelâ : VI
Mehmed Efendi (Mülâzım) : 21
Mehmed Şerîf (Dâhiliye Nâzırı) : 8, 10, 15-18, 20, 22, 38, 41, 42, 46, 49, 50, 54, 59, 61, 65-67, 72, 74
Memâlik-i 'Osmâniye : 14
me'mûrîn-i zâbıta : 8
mevki' kumandanı : 22
mitralyöz : 8, 9, 24, 53
Mustafa Nûrî ('Adliye Nâzırı): 58
Mustafa Efendi (Lâz, Gönenli) : 44
Mustafa Kemâl Paşa : II
Mustafakemalpaşa : Bk. Kirmasti
Müdâfa'a-i Milliye Karesi Hey'et-i Milliyesi: 67
Müdde'î-i 'Umûmî/'Umûmîlik : 7, 58
Mülkiye Müfettişi/Müfettişliği : 48, 50, 63, 66, 72, 73
müslimîn : 64
mütâreke (Mondros) : VIII

— N —

Necîb Bey (Gelibolu Mutasarrıfı) : 3
Nûrî (Elkesenin, şakî) : 35, 37, 62

— O —

obüs topu : 35
Ondördüncü Kolordu Kumandanı/Kumandanlığı (Bandırma'da) : 9, 11, 13, 17, 21, 41, 45, 56, 57, 64, 65, 67-70, 72, VIII
Onikinci Kolordu Kumandanlığı : 298. dipnot
Ordu Kumandanlığı : 46, 49

— P —

pâdişâh/pâdişâhî : 14, 16, 24, 25, 52, 53, 56, 57, 65, 75, II, III
peygamber rûhâniyeti : 53
peygamber vekîli : 52
Pomak : VIII
Pomaklı Türk : VIII

— R —

Rahmî Bey (Nizâmiye Kā'immakāmı) : 31, 32
Rızâ Beyefendi (Karesi Mutasarrıfı) : Bk. 'Alî Rızâ Bey
Rumeli : 36

— S —

Sabanca : II
Sabancalı Arslan : Bk. Arslan, Sabancalı
Sadâret Müsteşârlığı : 71
Sadâret-i 'Uzmâ Mektûbî Kalemi : 5, 7, 63, 71, VI
Sadâret-penâhî : 10, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 29, 32, 34, 38, 40-42, 45-47, 49, 50, 54, 56, 58, 59, 61, 66, 67, 71, 72, 74, I, VII, X
Sa'îd Bey (Da'vâ Vekîli) : 51, 52
sanâdîd-i İttihâdiye : 14
Sapanca : Bk. Sabanca
Sızı (karye) : 67, 68
silâh : 38, 39, IX, X
Simav Çayı : 35
Soğucak (karye) : 61
Soma : 60, 65
Subhî (sakī) : 67, 68, 70
Sultân Hamîd (II. 'Abdü'l-hamîd) : 52
Sultânçayırı : 25, 35
Susığırlık (Susurluk) : 17, 19, 23, 26, 29-33, 35, 57, 61, 62, 64, 65
Susığırlık Nâhiyesi Müdîrliği : 23, 24, 26, 36, 39, 40
Susurluk : Bk. Susığırlık

— Ş —

Şâh İsmâ'îl (Çerkes) : Bk. İsmâ'îl (Çerkes Şâh)
Şerîf Paşa (Dahiliye Nâzırı) : Bk. Mehmed Şerîf Paşa
Şevket Bey (eşkıyây-ı müste'meneden) : 66, 72, 73
Şevkī (Bandırma Kā'immakāmı) : 51
Şifre kalemi : X

— T —

Tâhir (Susığırlıklı, eşirrâdan) : 33, 62
Tâhir Bey : V
Tahsîn Efendi : 36
Tahsîn Efendi (Berzekoğlu? Hacı, Gönenli). 44
Ta'kîb Müfrezesi : 48
Talustan Bey (Çerkes) : II, V
Teşkilât-ı Milliye : 14, 26
Tevfîk Efendi (Gönen Belediye Re'îsi) : 44
top : 4, 28-30, 35, 53, 65, VIII—X
top mermîsi : 28
Türk/Türkler : 26, 36, VIII, XI
Türklük-Çerkeslik meselesi : 26, 39, 46, 67-70, 72, XI

— U —

'ulemâ : 25, 27
Uluâbâd (karye) : 21
Uzun Çakırların kâşânesi : 53
Uzuntarla köyleri (İzmit) : II

— Y —

Yenice (karye) : IX, X
Yortan : 69, II
Yunan/Yunanîler/Yunanlılar : 14, 23, 40, 53, 59-61
Yûsuf 'İzzet (Mîrlivâ, 14. Kolordu Kumandanı) : 57, 65, 68, VIII
Yûsuf Ziyâ Bey (Mülkiye Müfettişi) : 72, 73

— Z —

Zekâ'î Efendi (Mülâzım-ı sânî) : 31
Ziyâ (Karesi Mutasarrıfı) : 35
Ziyâ Efendi (Mülâzım-ı evvel, Gönen Jandarma Kumandanı) : 44

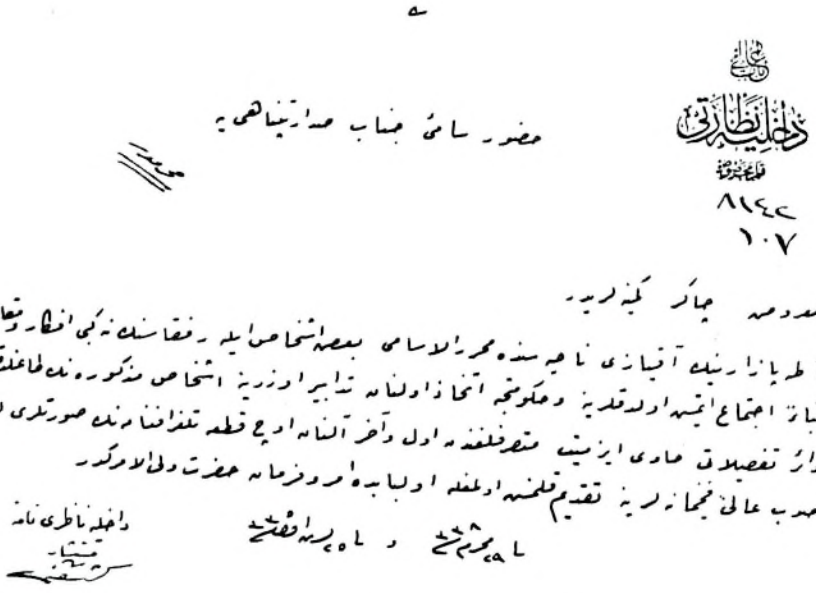

Ek I : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 1.

Ek II : BOA., BEO., nu. 345, 166, lef: 1/1.

Ek III : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 1/2.

Ek IV : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 1/3.

Ek V : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 1/4.

صدارت عظمی مکتوبی قلمی

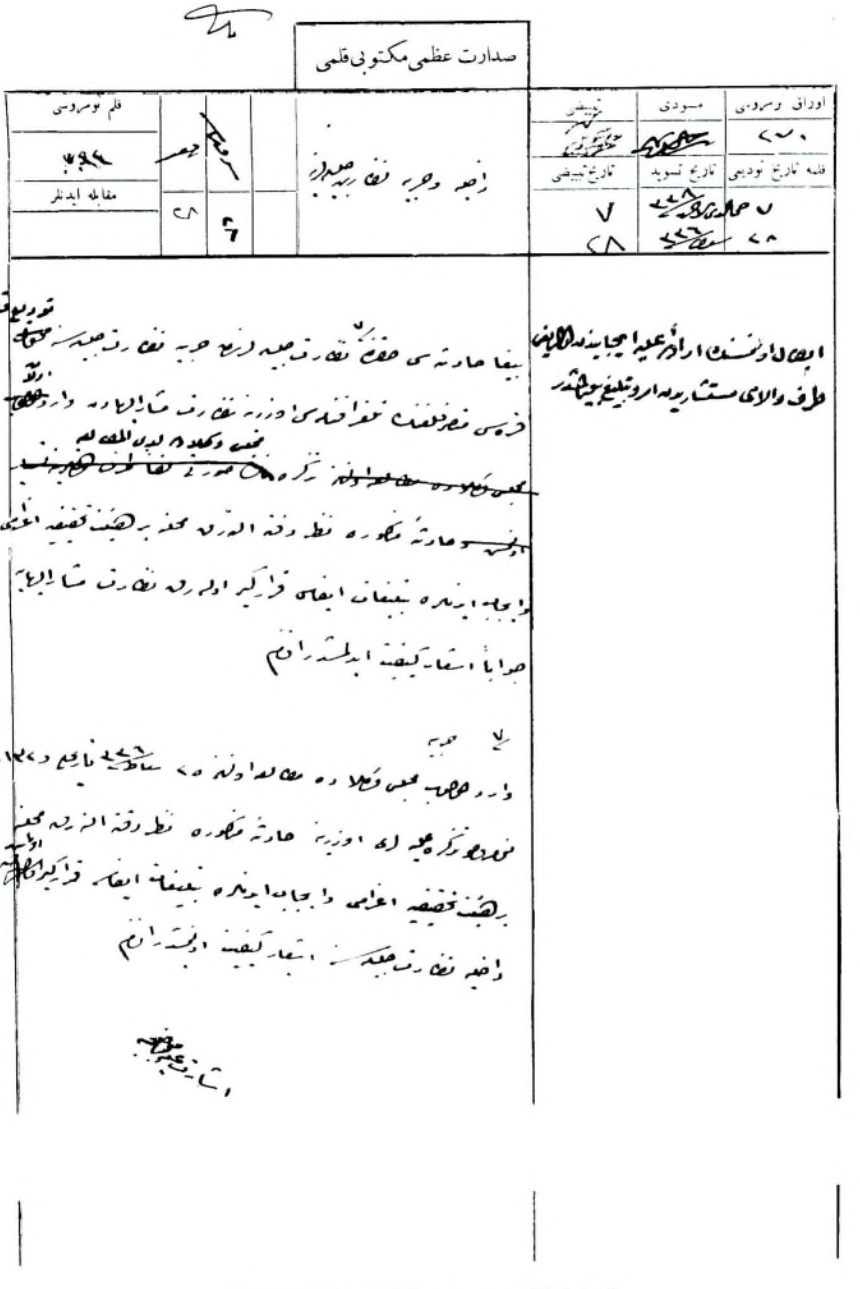

قلم نومروسی					اوراق نومروسی	مسودی	تبییضی
[illegible]	[illegible]				٢٧٠	[illegible]	[illegible]
مقابله ایدنلر	٢٨	٦			قلمه تاریخ تودیعی	تاریخ تسوید	تاریخ تبییضی
					٧ [illegible] ٢٨	٧ [illegible] ٢٨	

[illegible]

ایصال اولنمسنک ارادهٔ علیه ایجابندن [illegible] طرف والای مستشاریدن امر و تبلیغ بیورلمشدر

بیغا حادثه سی حقنده نظارت جلیله لرنجه جریه نظارت جلیله سنه [illegible] تودیع قلنان [illegible] قره سی قصر قلعه نک تلغرافنده سی اوزرینه نظارت مشار الیهادن وارد [illegible] ~~[illegible]~~ مجلس وکلاده لدی المطالعه [illegible] ~~[illegible]~~ حادثهٔ مذکوره نظر دقت الدرق محله بر هیئت تحقیقیه اعزامی و ایجاب ایدنلره تبلیغات ایفاسی قرار گیر اولنرق نظارت مشار الیهایه جواباً اشعار کیفیت ایدلمشدر انتهی

[illegible] جریه

وارد [illegible] مجلس وکلاده مطالعه اولنان ٢٥ [illegible] تاریخ و ١١٣٢ [illegible] نومروسی [illegible] اوزرینه حادثهٔ مذکوره نظر دقت الدرق محله بر هیئت تحقیقیه اعزامی و ایجاب ایدنلره تبلیغات ایفاسی قرار گیر اولنان [illegible] داخلیه نظارت جلیله سنه اشعار کیفیت اولنمشدر انتهی

[illegible]

Ek VI : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 28.

Ek VII : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 29.

حربیه نظارتی

دقیقه تأخیری موجب مسئولیتدر

نظارت شعبه سی

قلم مخصوص

بایندیرمه دن :

حربیه نظارت جلیله سنه

آلتنجی یعنی فرقه قوماندانلغندن بو کیجه بالیسی آلدیغم تلغرافده کاور امام اسمنده بریسنک احمد آغا زواله برلشه رک اوچ درت یوز قدر مسلح برقوتله بیغا قصبه سنه تقرب و اوراده کی اوتوز کشیلک نظامیه مفرزه سیله مصادمه ایده رک مفرزه نک دنده کی ایکی ماکنه لی تفنکله برطوپی ضبط و بیغا قصبه سنه داخل اولارق محبوسلری تخلیه و ژاندارمه قوماندانی شهید و حکومتله تلغرافخانه یی استیلا ایلدیکی و کونن قصبه سنه بایندیرمه دن بر مفرزه نک عاجلاً یتشدیرلمسی بیلدیریلمشدر. و حالا بیغا ایله تلغراف مخابره سی منقطعدر. مسئله نک بیغاده قره ح ته نامنده بر تورک شقیسنک توقیف و اتلافی ایدلسندن و بونک انتقامی آلمق آرزوسندن ایلری کلدیکی و کاور امامک بریوماقلی تورک دعوه سنک ده کاملاً تورک اولدیغی و آزاولرک معیتنده یکرمی اوتوز قدر چرکس بولندیغی آکلاشلمشدر. بایندیرمه ده کی نظامیه قوتنک آزلغنه مبنی بورادن برقوت کوندریله میه جکنده قوای ملیه ایله وقعه حادثه نک برطرف ایدیله جکنه امیدوار بولنیورم. بوندن باشقه هر درلو احوال فوق العاده یه قارشی برتدبیر احتیاطی اولمق اوزره بودرم که اللی آلتنجی فرقه قوماندانلغنده بر پیاده آلاینک برماکنه لی تفنک بلوکیله ایلک وریله جک امرده بایندیرمه یه تحریک ایدلمک اوزره احضارینی امر ایتدم. ولزوم قطعیسنی کوردیکم کبی درعقب مطلقا سوق و تحریک ایتدیره جکم. بکله ده بوسوقیاتک انکلیزلر مشارکتیله شرائط متارکه یه مخالف عد ایدیلر فقط آنلرک بو استناداتی قارشوسنده ترک وحدت حکومتک امنیت و آسایش مملکتک تأمینی برلازمهٔ حیاتیه و مخصوصاً حکومتمزه و مملکتمزه عائد مقدس بر وظیفه داخلنده تلقی ایتدیکمی عرض ایلرم.

۱۶. قوماندانی

میرلوا

یوسف عزت

۲۲۶۱

Ek VIII : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 29/1.

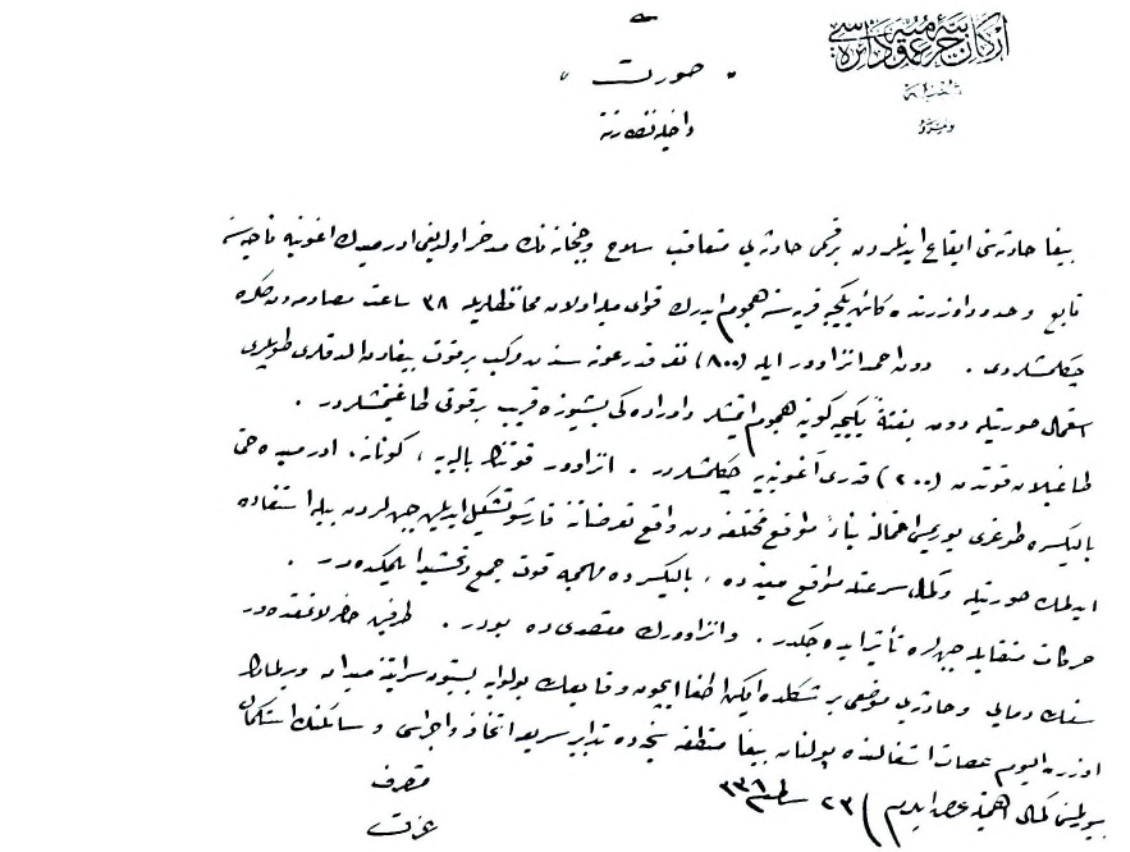

Ek IX : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 29/2.

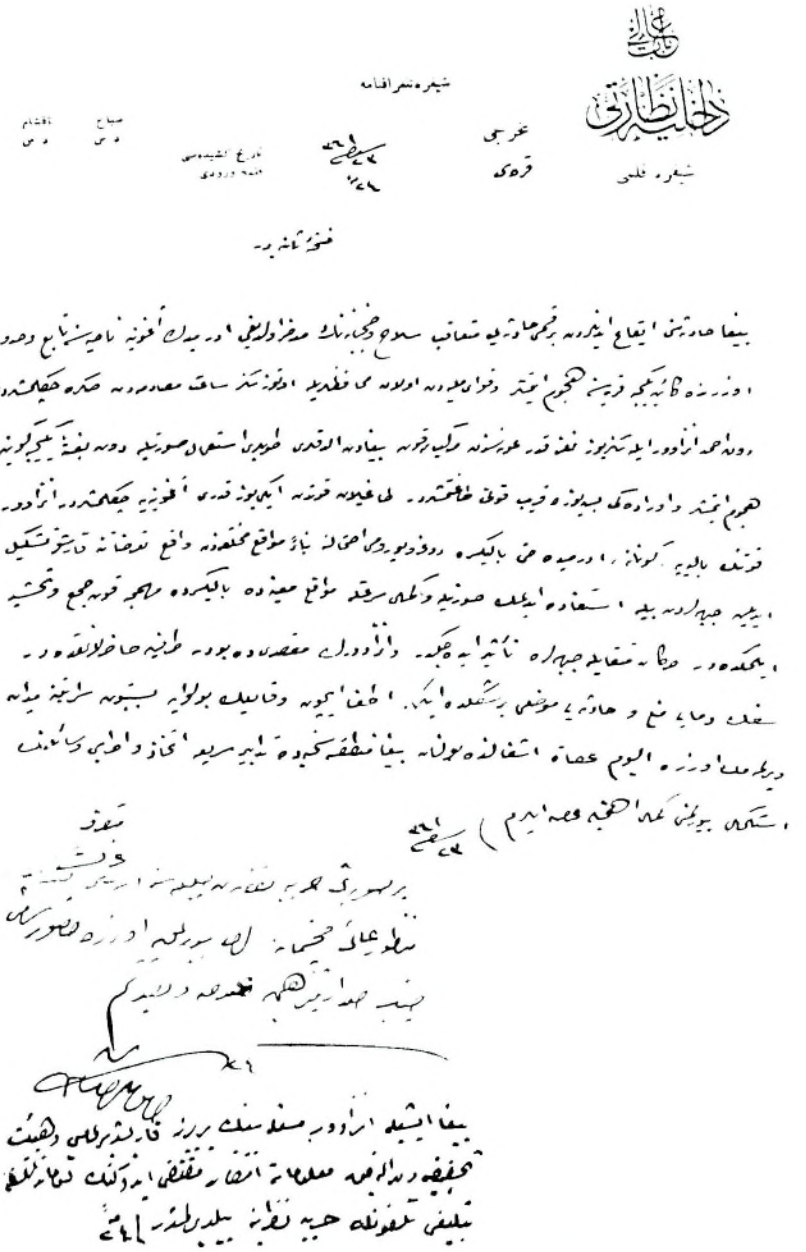

Ek X : BOA., BEO., nu. 345. 166, lef: 29/3.

موثوقاً خبر آلنمشدر .

قره‌سی احوالی

قره‌سی متصرفی علی‌رضا بکك داخلیه نظارتنجه تبدیلی تقرر ایتمشدر . علی‌رضا بك ملغا جمعیت رسومیه اعضاسندن اولوب اوچیوز یکرمی سکز تاریخنده کامل‌پاشا قابینه‌سی زماننده بیروته انتخاب مبعوثان مفتشی صفتیله کیتمش وبوکره عادل بکك زمان نظارتنده دخی آنقره وقسطمونی ولایتلرینه کوندریلن هیئت ناصحه‌میاننده کیتدکدن صوکره عادل‌بك طرفندن قره‌سی متصرفلغنه تعیین ایدلمش ایدی. علی‌رضا بکك قره‌سی‌ده وظیفه‌یه مباشرتندن بری شیمدی‌یه قدر هیچ بر موفقیت کوستره‌مدیکی کبی بعض مسائل مهمه‌نك ظهورینه دخی سببیت ویردیکی سویلنمکده‌در . آلمش اولدیغمز معلومات موثوقه‌یه نظراً بوکون قره‌سی‌ده چرکسلر ایله تورکلر آراسنده بعض آثار برودت مشهود اولمقده‌در. نظارت بونك ایچون علی رضا بکی اورادن قالدیرمغی تنسیب ایتمش ولوا داخلنده وجوده کلن قاریشقلقلرك اوکنی آلنمسی لزومی‌ده محل مذکور قوماندانلغنه امر ایدیلمشدر .

ازدواج متینه :

بولغار صلحی

Ek XI : *'Alemdâr,* 10 Teşrîn-i sânî 1335/1919, s. 1.

İNGİLİZ VE FRANSIZ RESMİ BELGELERİNDE İSTANBUL'UN İŞGALİNİ (16 MART 1920) HAZIRLAYAN GELİŞMELER

Doç. Dr. ÜNSAL YAVUZ

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Bırakışması ile İtilaf Devletleri'nin denetim ve kontroluna girmiş bulunan İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihinde resmen işgali Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın önemli bir dönemecini oluşturmaktadır.

Çünkü, işgalle birlikte üyeleri seçimle belirlenmiş Meclis-i Mebusan'ın dağıtılarak mebusların tutuklanması ülkede bir anda bir yönetim boşluğunun doğmasını beraberinde getirmiştir. Buda, Erzurum ve Sivas Kongre kararlarında yer alan "ulusun temsilcilerinden oluşan ulusal bir meclisin" kurulması yolunda Mustafa Kemal'e aradığı fırsatı vermiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açılışını hızlandırmıştır.

İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce resmen işgalini hazırlayan nedenler, zaman içinde yayınlanan tarihsel belgelere göre değişkenlik göstermiştir. Önceleri uzun bir aradan sonra tekrar açılan Meclis-i Mebusan'ın Ulusal Ant'ı (Misak-ı Milli) kabul ve ilan etmesi bir neden olarak görülürken sonradan 28 Kasım 1919-12 Şubat 1920 tarihleri arasında gelişip tamamlanan Maraş Olayları'nın işgali hazırlayan en geçerli neden olduğu tarih araştırmacıları tarafından desteklenmeye başlanmıştır.

Biz, bu tarihsel olgunun nedenlerine, araştırmacıya açılmış ve yayınlanmış olan İngiliz ve Fransız Arşiv belgeleri ile yaklaşmaya çalıştık. Bu konuda Londra'da Public Record Office (PRO)'te bulunan Foreign Office (FO) ve War Office (WO), Paris'te, Fransız Dışişleri Bakanlığı (Quai d'Orsay) ve Chateau de Vincennes'deki Fransız Harp Tarihi Arşivi'nde (Archives de Guerre) bulunan resmi belgelerin yanısıra Bilal Şimşir'in İngiliz Belgelerinde Atatürk. c. I. Ankara, TTK. 1973. ss. 393-461 sahifeleri arasında yer alan Londra görüşmeleri tutanaklarından faydalandık.

Böylece Mondros Bırakışması'nı takibeden, İstanbul'un işgali ile sonuçlanan bir seneyi biraz aşan zaman diliminde, işgalin hazırlayıcı nedenlerini resmi belge ve yayınların izin verdiği ölçüde takibederek irdelemeye

çalıştık. Bunu yöntem olarak kabul ederken, işgalin altında yatan tarihsel gerçeklerin ancak, İtilaf devletleri arşivlerinde bulunan ve araştırmacıya açılmış olan resmi belgelerin irdelenmesiyle ortaya konulabileceği düşüncesinden hareket ettik. Hiç kuşkusuz olanaksızlıklar nedeniyle başvuramadığımız İtalyan resmi belgelerinin eksikliğinden doğan boşluğu burada kabul etmek zorundayız.

Bu çalışmanın ortaya çıkardığı bir gerçekte araştırmacıya açılan yabancı arşiv belgeleri ışığında yakın tarihimizi yeniden gözden geçirmenin kaçınılmazlığı olmuştur.

Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 4-6 Eylül 1991 tarihinde düzenlediği 2. Uluslararası Atatürk Sempozyumu'na sunduğumuz bu bildiri ile İstanbul'un işgalini hazırlayan nedenlere yeni bir bakış açısı getirerek katkılarda bulunduğumuz inancındayız.

Anadolu ve boğazlar üç kıta ortasında jeopolitik ve stratejik konuma sahip önemli bir kavşağı oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz bu konumları nedeniyle tarih boyunca uluslararası ilişkilerden önemli bir yer işgal etmişlerdir.

Dünyaya egemen olabilmenin yolunun boğazları denetim ve kontrol altına almaktan geçtiğine olan inanç; eski çağların sınırlı "Eski Dünya"sının büyük imparatorluklarından yeni çağların büyük Osmanlı İmparatorluğu'na uzanan çizgisinde ne denli geçerli idi ise, Yeni Çağ'larda Sanayi Devrimi'ni tamamlayarak sömürgecilik aşamasına ulaşmış batılı gelişmiş ülkelerin dış politikalarında da o denli geçerli, temel hareket noktasını oluşturmuştur.

Hatta, günümüzde çevrede ve yerkürede değişeceğine bir türlü inanılamayan ancak değişime uğrayan değer ve kavramların yıkılması ile ortaya çıkan oluşumlar karşısında; devletlerin bölge ile ilgili politikalarında tekrar ön plana çıkarak, tarih boyunca hiç kaybetmediği güncelliğini koruduğunu söylemek, sanırım fazla iddialı bir yaklaşım olmayacaktır.

Nitekim, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşı'na giden yıllarda batılı devletlerin dış politikalarında Anadolu ve boğazların giderek artan öneme sahip ve uluslararası rekabete sahne olduğunu görüyoruz.

Yüzyıllardır biriken ve yanlış konulan tanılarla bir türlü çözüme ulaştırılmayan sorunların içinde kıvranan ve artık dağılma sürecine girmiş Os-

manlı İmparatorluğu'nun görünümü de bu politikaların uygulanmasında elverişli ortamı hazırlamıştır.

Gelişmiş toplumlar arasındaki böylesine hızlı bir yayılmacılığın ve rekabetin sonucu olan kamplaşma ve nihayet; Anadolu ve çevresinde yeni nüfuz bölgelerinin oluşumunu beraberinde getirecek olan I. Dünya Savaşı... Artık batılı devletler, yüzyıllardır geliştirdikleri "Doğu Sorunu" yani Osmanlı Devleti'nin yayılmacılığına son verip, onları Avrupa'dan kovarak, topraklarını paylaşmayı hedefleyen politikalarının da bu savaşla son aşamasına ulaştığına güçlü bir biçimde inanmaktadırlar.

Nitekim bu inanç doğrultusunda İtilaf Devletleri'nin 1915 yılından itibaren Birinci Dünya Savaşı'nın hemen hemen her yılında kendi aralarında ikili üçlü "Gizli Paylaşım Antlaşmaları" yaptıkları görülmektedir. 1915 Mart'ında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'nın aynı yıl içinde Nisan ayında İstanbul, 1916 yılı Nisan ve Mayıs aylarında yapılan bir dizi müzakereler sonucu ortaya çıkan Sykes-Picot ve 1917 Nisan'ında Fransa, İngiltere ve İtalya arasında yapılan St.Jean de Maurienne antlaşmaları batılıların, "Doğu Sorunu"nu kesin olarak çözümlediklerine olan inançlarının somut kanıtları olan belgelerdir.

1917 yılı savaş içinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü, Rusya'nın bu tarihte ülkesinde patlak veren ihtilalin beraberinde getirdiği karışıklıklar nedeniyle tüm dikkatini iç sorunlarına toplaması, İtilaf Devletleri kanadında dengenin İngiltere tarafına kaymasını beraberinde getirecektir.

Savaşın İttifak Devletleri'nin yenilgisiyle sonuçlanması ve 30 Ekim 1918 Mondros Bırakışması'nın ağır koşullarının Osmanlı Hükümeti'nce kabulünü takiben, resmen işgalinin kararlaştırılmış olmamasına karşın İtilaf Devletleri donanması İstanbul önünde boğazda demirlemiştir. Bu belki savaştan yengi ile çıkmış sömürgeci devletlerin tarihte son kez boğazlara işgalci sıfatı ile gelişleri olmaktadır.

Mondros Bırakışması sonrasında 22 Aralık 1918 tarihinde hazırlanmış olan ve "İngiliz İmparatorluğu için İstanbul'un Stratejik Önemi" başlığını taşıyan raporda şu tarihsel analizlere yer verilmektedir: [1]

[1] PRO-WO 106/64 No. 172331. General Staff'tan (İngiliz Genelkurmayı) War Office (Savaş Bakanlığı'na) 22 Aralık 1918 tarihli rapor.

— Boğazları da kapsayan niteliği İstanbul'a hem kara köprüsü hem de su geçitlerinden kaynaklanan ikili bir stratejik önem kazandırmaktadır. Bu yapı geçmişte Avrupa ile Asya arasındaki istila dalgalarının yolu olarak her zaman önemli idi ve bu gerçek sürekli olarak geçerli olmuştur. Sahip olduğu bu nitelik onları Rusya'nın ana kapısı olmasının yanısıra Hint yolları içinde bir geçit durumuna sokmuştur.

— Bu önem tarihsel gerçeklerle de değerlendirilebilir. Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü beraberinde getirecek Türk istila dalgaları İstanbul'dan geçerek Viyana kapılarına ve Güney Rusya'ya ulaşmıştır. Aynı şekilde Türk İmparatorluğu'nun Orta Doğu ve Balkanlarda çöküşü; Rusya ve Almanya gibi iki büyük gücün rekabetini bu bölgeye davet etmiştir.

— Bu rekabetin baskısı altında ülkelerin bloklaşması büyük savaşın hazırlayıcısı olmuştur.

— Bu tarihsel görünüm bile İstanbul'un Avrupa ile Asya arasında bir kara bağlantısı olarak önemini göstermeye yeterlidir. Türklerin boğazlara egemen olduktan sonra Karadeniz'i geçerek Güney Rusya'ya ulaşmaları ve Rusya'nın Çar Petro zamanında burada bir deniz gücü oluşturmaları, İstanbul'un önemini daha da artırmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Çanakkale seferi sırasında İtilaf Devletleri'nin bağlaşıkları Rusya ile bağlantı kuramamaları boğazların tartışmasız önemini ortaya koymuştur. Tüm bu tarihsel gerçeklerin değerlendirilmesi sonrasında eğer Türkiye parçalanırsa üç mirasçı adayın varlığı söz konusu olabilecekti. Yunanistan, Amerika ve İtilaf Devletleri ... Yunanistan'ın İstanbul'u işgali arzulanmaması ve Amerika'nın da yakın zamanda yayınladığı denizlerin özgürleştirilmesi ile ilgili dış politikaları nedeniyle Fransa ve İtalya'nın buralarda egemen olmasındansa zayıf deniz gücü olan bir ülkeye teslimi esas alınmalıdır. Sonuç: İstanbul sadece Küçük Asya'dan geçen Hint yolları değil aynı zamanda Kafkaslara giden yollarında geçiş yeri olması nedeniyle İngiltere'nin askeri ve ekonomik çıkarları için önemlidir.

Deniz ticareti ve askeri çıkarlar açısından, İstanbul ve boğazlar Türkiye'de kalırsa, bu bölge ulaslararası geçiş yolu olmalı, Yakın Doğu ve Avrupa arasındaki geçişi kontrol üstünlüğü, Türkiye'nin yapacağı çağrı üzerine İngiltere tarafından kullanılmalıdır."

Dolayısıyla rapor, İstanbul ve boğazların, Mondros Bırakışması'nın hemen sonrasında İngiltere'nin dış politikasının temel konusunu oluşturduğunu belgelemektedir.

Mondros Bırakışması'nın imzalanmasından yaklaşık bir sene sonrasına kadar geçen süre içinde resmi belgelerde yeralan ve İngiliz Hükümeti'ni meşgul eden Anadolu'daki bir takım gelişmelere göz atalım. Bu gelişmeleri yine İngiliz resmi belgeleri ışığında şöyle sıralamak olanaklıdır:

1 — Bölgede giderek artan Panislamist ve Panturanist eğilimler:

— Belgeler, Panislamist ve bunun yanısıra Panturanist eğilimlerin canlandığını ve eski İttihatçıların bu hareketler içinde aktif rol üstlendiklerini göstermektedir. Mısır, Trablus ve Hindistan'dan sonra Kafkaslar'da da başlatılan islamcı propagandalar içinde İttihat ve Terakki'nin önde gelen sorumlularından Ziya Gökalp'inde yer alarak İstanbul'daki Azerbaycan temsilcileri ile gizli temaslarda bulunması, Kafkasya'daki Kürt ve Çerkez müslümanlar ile buralarda yaşayan hristiyan elemanlara karşı hareketler başlattığı hatta İstanbul'daki rum ve ermenilere karşı Türkçü eğilimleri ateşlendirdiği yolundaki duyumların giderek artması İngilizler için rahatsız edici olmaya başlamıştır.

İngiliz yanlısı Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin yönetimde bulunduğu sırada savaş suçlusu olan İttihatçıların tekrar ortaya çıkmalarının[2] (İngilizler için) endişe verici bir gelişme olarak görülmesi doğal karşılanmalıdır.
Dini tansiyonu giderek artırıcı olan bu etkinliklerin bölgeyle sınırlı kalmayıp Arap vilayetlerine de yaygınlaşabileceğinin belirtileri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Aralık ayında Şeyh-ül İslamın, İtilaf Devletleri'ne buralarda bir islam birliği kurmak için 50-100.000 Türk Lirası önerdiği anımsatılmaktadır.

9 Aralık'ta Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan bilgilerde Hintli müslümanlarında bu islamcı etkinliklerde rol aldıkları belgelenmektedir. Aralarında sünni Hintlilerin şefi Nakip Efendi'nin, Seyyid Hassan ve Seyyid Mükerrem adlı oğullarının da bulunduğu bir heyetin Bağdat'a gelerek burada

[2] PRO-WO 158/933, No. 172748. İstanbul'daki General Staff Intelligence'in (İngiliz Genelkurmay İstihbarat Birimi) 30 Kasım 1918 tarihinde hazırladığı rapor.

Türkçe konuşan şehirliler arasında aynı propagandayı yaptıkları, ancak bu şehrin düşmesi üzerine Seyyid Hassan'ın İttihatçılar tarafından Musul'a gönderildiği ve komiteyi bilgilendirmek ve Bağdat'taki arkadaşları ile irtibat kurmak için 50.000 Türk Lirası harcadığı bildirilmektedir[3].

İngilizlerin asıl korkulu rüyasının ise, islam dünyasında giderek artan dini duyguları körükleyici çalışmaların olduğu ortaya çıkmaktadır ki bu da belgelerde oldukça büyük yer tutmaktadır.

Örneğin Amiral De Robeck'in 1920 Şubat ayı içinde gönderdiği iki rapor neredeyse bu konu üzerine kuruludur[4]. Bu raporlarda;

— Mouvahidin adlı panislamist eğilimli bir örgütün Sivas ve Suşehri'nde toplantı yaptıkları hatta Mısır, Suriye ve Hindistan'da dini duygulara hitap eden gösteriler düzenledikleri, İsviçre ve Berlin'deki İttihatçılarla ilişkide oldukları hatta Teshinkoff ve Kourbanski adlı iki bolşevik delegenin de bu gruplarla toplantı yapmak için Türkiye'ye gönderildiği,

— Hintli isyancılardan Abdurrab'ın oğlu teğmen Rashid'in Ankara'da bulunduğu, Sivas yoluyla Hindistan'a döndüğü,

— Mustafa Kemal'in yardım sağlamak amacı ile Hindistan ve Afganistan'a özel görevliler gönderdiği,

— İstanbul'da örgütlenen Young Persian Committe'nin oldukça aktif olduğu ve İsviçre ile ilişkide bulunduğu,

— Kızılay'ında panislamist kıpırdanmalara katkıda bulunduğu ve İtilaf Devletleri'nin işgalinde bulunan Karadeniz bölgelerine elemanlar gönderdiği haberleri yer almaktadır.

2 — Bolşeviklerin müslüman dünyasında artan prestijleri:

Raporlarda, giderek yoğunlaşan panislamist hareketlerin yanısıra bolşeviklerin islam dünyası ile olan ilişkileri ve bu ülkelerde sağladıkları prestij artışının da İngilizleri oldukça rahatsız eden diğer bir gelişme olduğu gözlenmektedir.

[3] *A.g.e.*, s. 2-3.

[4] PRO-FO 371/5165. No. 172743. Amiral Robeck'in 2 Şubat 1920 tarihli raporu; PRO-FO 371/5165. No. 172743 Amiral Robeck'in 24 Şubat 1920 tarihli raporu.

Bunun bir nedeni, bolşevik ordularının İngilizler tarafından desteklenen Denikin ordularına karşı elde ettikleri başarılar, bir diğer nedeni de, yakın zamanlara kadar müslüman dünyasının kendilerine koruyucu olarak gördükleri İngilizlerin, Yunanlıları İzmir'e çıkartarak Aydın'a kadar olan müslüman topraklarının işgaline göz yummalarının yanısıra Dağıstan ve Azerbaycan ile olan politikalarıdır. Bu hatalar, İngilizleri Yakın ve Uzak Doğu'daki müslüman dünyasında bir düşman görünümüne sokmuş ve onlara karşı savaş veren bolşeviklerin ise sempati kazanmalarına neden olmuştur. Bu avantaj ise giderek bolşeviklere, yoğunlaşmakta olan panislamist hareketi İngilizler aleyhine yönlendirebilme olanağını kazandırıyordu. Bunun yanısıra, İran, Hint ve Afganistan temsilcilerinin Sivas'ta toplanacak olan panislamist ağırlıklı konferansa, Anadolu'da ulusal hareketin lideri Mustafa Kemal'i davet etmeleri önemli bir gelişme olarak görülüyordu. Böyle bir konferansın gerçekleşmesi ve amacı hiç kuşkusuz, bölgede ve islam dünyasında İngiliz karşıtı propagandayı hızlandıracaktı[5].

Görüleceği gibi Asya, Anadolu ve Rusya'da ortak düşmana yani İngiliz yayılmacılığına karşı verilen ortak nitelikli savaş, islam dünyasının yanı sıra bolşevikler ve özellikle Rusya'da yaşayan müslümanlar arasında dayanışmayı sağlıyordu. Bunun beraberinde getireceği sonuç ise, hiç kuşkusuz Büyük Britanya ile İslam dünyası arasında giderek artan güvensizliğin oluşturacağı onarılması güç bir oluşumun yanısıra İngiltere'nin İslam dünyası gibi bir gücü karşısında bulması olacaktı.

3 — Anadolu'da kökleşen ulusçu hareket:

1919 Ocak ayında İtilaf Devletleri'nin Paris'te başlattıkları görüşmeler Osmanlı topraklarının yeniden paylaşımını gündeme getirmişti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yapılan Gizli Paylaşım Antlaşmaları'ndan St. Jean de Maurienne ile İtalya'ya bırakılmış olan İzmir ve çevresinin Yunanlılara verilmesi, İtalyanların görüşmeleri terketmelerini ve bir süre sonra da Yunanlıların, İngilizlerin desteğinde İzmir'e çıkmaları ile sonuçlanmıştı. Daha sonra İngiliz devlet adamlarının da kabul ettiği bu taktik hatanın Anadolu'da işgallere karşı oluşan yerel tepkilerin, Mustafa Kemal önderliğinde Erzurum ve Sivas Kongrelerini takiben ulusal boyuta dönüşmesinde önemli etken olduğu bilinmektedir.

[5] İstanbul'da Deniz Yarbayı Luke'ten Amiral Webb'e 25 Aralık 1919 tarihli yazı. Bkz. Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938). c. 1., Ankara, TTK. 1973. s. 312-313. Belge 109, Ek. 1.

Bu oluşumun, İstanbul ile Anadolu arasındaki güç dengesini birincisinin aleyhine değiştirdiği gözlenmektedir. Nitekim, Sivas Kongresi'nin hemen ertesinde Damat Ferit'in istifası istenmiş bu olmadığı zaman İstanbul ile tüm bağlantılar kesilmiştir. Yeniden diyalogun başlaması ancak onun istifası ve Ali Rıza Paşa'nın hükümeti kurması ile gerçekleşmiştir.

Yeni hükümet Anadolu ile diyaloga açık olduğunu 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Bahriye Nazırı Salih Paşa başkanlığında bir kurulu Amasya'ya göndererek göstermiştir ki bu aynı zamanda Anadolu'daki bu güç oluşumunun İstanbul için ne denli tedirgin edici bir boyuta ulaştığının da göstergesi olarak alınabilir.

Amasya Görüşmeleri'nde Anadolu'nun isteklerinden bazıları gerçekleşmemişse de, hem Erzurum hem de Sivas kongrelerinde üzerinde ısrarla durulan seçimlerin yapılarak meclisin açılması gibi koşul gerçekleşmiş ve 12 Ocak 1920'de bir seneyi aşan bir süre kapalı duran Meclis-i Mebusan, üyelerinin seçimle saptanmasını takiben açılmıştır.

Böylece bölgesel çıkar politikaları nedeniyle önemli gördükleri bir merkezde İngilizleri rahatsız edecek yeni bir oluşum ortaya çıkmaktaydı. Nitekim, General Staff Intelligence'ın 13.2.1920 tarihinde İstanbul'dan gönderdiği rapor özellikle ulusçuların İstanbul'da elde ettikleri güç ve etkinlikleri şöyle sıralamaktadır:

a) Meclis-i Mebusan'ın açılışı için yapılan çalışmalar ve seçimlerle Mustafa Kemal taraftarı mebuslar seçilerek İstanbul'a gönderilmişlerdir. Böylece Anadolu'daki ulusal hareket taraftarı veya sempatizanı olan çoğunluk burada oluşturulmuştur.

b) Eldeki bilgilere göre İstanbul'da gizli bir ulusçu örgüt ağı da gerçekleştirilmiştir. Bunların arasında eski İttihatçılar da bulunmaktadır.

c) Ayrıca gizli polis örgütü içinde de güçlü bir haber alma ağını da ulusçular gerçekleştirmişlerdir.

d) Diğer bir gelişme ise Üsküdar'da islami duyguları körükleyici gizli toplantıların düzenlenmesi ve buralarda *"gerektiği takdirde yeni bir devlet kurmaya"* kadar giden ileriye dönük düşüncelerin hem de İngilizlerin yanıbaşında tartışılabilmesi ise gelişmelerden duyulan tedirginlikteki haklılığın bir başka kanıtıdır.

Bütün bu gelişmelerle ulusçuların, İtilaf Devletleri'ni tehdit etmek yerine kamuoyunu bilinçlendirmeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır[6].

Aslında ulusçuların İstanbul'da elde ettikleri inisyatifle İngilizleri rahatsız eden tablo bununla kalmamaktadır. Aynı raporda; İstanbul'un tüm askeri kontrolunun ulusçulardan Kemalettin Bey kumandasındaki 10 tümenin elinde bulunduğu ve bu tümenin alaylarının Genelkurmay'dan atanan seçkin subayların yönetiminde bulunup modern silahlarla donatıldığı; Bostancı'da İngilizlere ait silah depolarını basarak silahlanan sivillerin Gebze ve Erenköy'de bir tehdit unsuru oluşturduğu; gizli ulusçu örgütün sahip olduğu istihbarat ve karşı istihbarat grupları ile kamuoyu duygularını coşturdukları, hatta, Nasihat, İzmir'e Doğru, İrade-i Milliye, Eskişehir, Babalık gibi gazeteleri el altından kente sokarak halkı bilinçlendirdikleri, gerek Akbaş Baskını gerekse Bandırma'nın İngilizler tarafından boşaltılmasının ise tamamen ulusçuların baskıları sonucu olduğu bilgileri yeralmaktadır[7].

Yukarıda detayları ile belgeleyerek açıklamaya çalıştığımız ve aralarında koordineli bilgi alışverişi çalışmaları olduğu belgelerden sezinlenen panislamist, bolşevik ve nihayet Anadolu'daki ulusçu gelişmelerin eksenini oluşturan ve İngilizlerin harekete geçmelerinde bardağı taşıran olayın saltanatın tek varisi ve Sultan Abdülaziz'in oğlu olan Abdülmecit ile ilgili bilgilerin varlığı olmalıdır.

Aslında elimizde bulunan ve İstanbul'un işgalinin oldukça sonrasının tarihini taşıyan gizli rapor bu konuda önemli bilgileri içermektedir. 25.9.1920 tarihini taşıyan bu gizli raporda Prens Abdülmecit ile Sadr-ı azam Damat Ferit Paşa arasında şiddetli bir rekabetin ve geçimsizliğin olduğu, bunun 1919 yılının erken aylarında başladığı anlatılmaktadır. Bu geçimsizliğe temel nedenin ise teamül gereği tören yapılmadan Prens Abdülmecit'in eşinin prenses ünvanını kullanması ve Damat Ferit'in eşinin buna itiraz etmesi gösterilmektedir. Ancak, ulusçuların, İstanbul'un işgalini takiben saltanat makamının geleceği ile ilgili tasarımları içinde Abdülmecit'e de bir rol biçildiği hatta onun kaçırılma olasılığına karşı Damat Ferit'in yerini koruyabilmek için İngilizlere ve Sultan'a yaklaşarak onları Abdülmecit'e karşı tavır almaya davet ettiği düşünülebilir. Nitekim,

[6] PRO-WO 158/933. No. 172748 s. 3. İstanbul'dan General Staff Intelligence'in 13 Şubat 1920 tarihli raporu.

[7] *A.g.e.*, s. 2-3.

Abdülmecit kısa bir süre sonra Dolmabahçe'de gözaltına alınırken şu gerekçeler öne sürülmekteydi:

— Abdülmecit ulusçularla ilişki içindedir ve onlara sempati göstermektedir.

— Ulusçu liderler, onu Anadolu'ya kaçırmak için büyük bir plan hazırlamışlar ve escort görevi üstlenmek üzere bir grup süvariyi Hekimbaşı çiftliğinde konuklandırmaktadırlar.

Bütün bu duyumlar Damat Ferit tarafından saltanat varisini bertaraf ederek hem sultanı hem de kendi pozisyonunu kurtarmak amacına dönük bir politik manevra olduğu düşünülebilir, ancak gerçekleşme olasılığı karşısında Anadolu ve islam dünyasındaki oluşumlar yeni bir lidere kavuşmuş olacaktı ki buda İngilizlerin, Hinde kadar uzanan islam dünyası ile ilgili politikalarının iflas etmesi demekti.

Çünkü, İngilizler islam dünyasında etkin olmanın yolunun Saltanat ve Halifelik makamlarını (herne kadar eski gücünü yitirmiş olsa da) denetim altında tutmaktan geçtiğine inanıyorlardı. Nitekim varlığı tartışılır olsa da 12 Eylül 1919 tarihinde Damat Ferit'le imzaladıkları sözleşmenin koşulları arasına "Suriye ve Mezopotamya'da ve müslümanların oturdukları yerlerde Halifenin moral desteğini kullanabilme" yetkisini sıkıştırmışlardı.

Mondros Bırakışması'nı takibeden bir yıllık sürede bölgede ortaya çıkan bu gelişmeler karşısında İngiliz karar alma mekanizmalarının, haber alma örgütlerince elde edilen bu bilgi akımı karşısında boş durmadığı, yeni analizlere yönelerek yeni projeksiyonlar oluşturduğu görülmektedir.

İngiltere'nin önce İstanbul ve boğazlarda, giderek bölgede (Anadolu-Yakın Doğu-Kafkaslar) ve Uzak Doğu'daki çıkarlarını olumsuz olarak etkilemesi olası bu gelişmeler karşısında daha 29 Aralık 1919'da Yüksek Komiser Başçevirmeni Mr. Ryan tarafından yayınlanan ve yukardaki satırlarda değindiğimiz İstanbul'da Deniz Yarbayı Luke tarafından hazırlanan 25.12.1919 tarihli rapordaki görüşleri destekleyerek hazırlanan memorandumu, İngiliz diplomasisinde yeni arayışlara yönelindiğinin göstergesi olarak kabul edebiliriz.

Bu raporda;

1 — Bolşevikler ve panislamistlerin aynı politik çizgide eylemlere geçtiği ve bunun temel amacının İslam dünyasında batılılara karşı bir tepki yaratmaya yönelik olduğu, İtilaf Devletleri ve özellikle Büyük Britanya'nın hedef alındığı,

2 — İslamcıların, bu eylem için en elverişli üs olarak İstanbul'u seçtikleri,

3 — Her iki tarafın izlediği politikanın İslam dünyasında İngiltere'nin egemenliğini zedeleyici nitelikte olduğu,

4 — Anadolu'da giderek güçlenen İtilaf ve İngiliz karşıtı ulusçu hareketin her iki akımla ilişkide olduğu, bu nedenle;

a) Güç kullanarak ulusçu hareketi bastırmak ve koşulları sert bir barışı kabul ettirmek,

b) Büyük Britanya'dan başka bir gücün kontrolu altına girecek Sultan-Halife makamının İslamın hangi şubelerince tanınacağını amaçlayan kışkırtıcı bir araştırmadan kaçınmak[8].

Bundan yaklaşık bir hafta sonra konunun, Earl Curzon'un 4 Ocak 1920'de hazırlayarak kabinede dağıttığı memorandum ile hükümete malolduğu ve ilk kez İstanbul'un geleceği ile ilgili düşüncelerin açık bir biçimde dile getirildiği gözlenmektedir. Earl Curzon bu memorandumunda; İstanbul'un gerek Türklerden gerekse kutsal makamlardan temizlenmesinin İslam dünyasında yaratması olası tepkileri üzerinde durmakta ve böyle bir gelişmenin panislamist ve panturanist duyguları kışkırtabileceğine dikkatleri çekerek "... Sultanın İstanbul'da bulunmasının örneğin Bursa'da bulunmasından daha kabul edilebilir olduğunu, çünkü bu taktirde eski başkentteki Sultanın bundan sonraki hareketlere (İtilaf Devletleri'nce yapılması düşünülen) potansiyel güç kazandırabileceği ..."[9] tezini ortaya atmaktadır.

Böylece İngiliz hükümetinin gündemine giren İstanbul ve boğazların durumu, Lloyd George tarafından da yavaş yavaş İtilaf Devletleri'nin gündemine sokulmak üzere barış konferansına sunulmuştur. Lloyd George açıkça;

1 — İstanbul ve boğazların İngiliz ve Fransız egemenliğinde uluslararası konuma getirilmesi,

2 — Hükümetin Anadolu'ya transferi,

3 — İstanbul'un sadece Halifelik makamı ve dini bir merkez olarak korunmasını önerebilmiştir.

[8] Mr. Ryan'ın 29 Aralık 1919 tarihli raporu, Bilal Şimşir, Y.a.g.e., s. 314, v.d. Belge 109. Ek. 2.

[9] İstanbul'un geleceği üzerine 4 Ocak 1920 tarihinde Earl Curzon'un hazırladığı memorandum. *A.g.e.*, s. 300 v.d. Belge. 107.

Bunun gazetelerden öğrenilmesi üzerine, Anadolu ve Rumeli Vilayetlerini Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatı ile Mustafa Kemal'in tepkisi oldukça sert olmuştur[10].

Bunun yanısıra, Lloyd George'un bu önerilerinin haber alınması üzerine Anadolu'da büyük bir tepki oluşmuş ve 116 yerleşim biriminden imzalı protesto mektupları toplanmıştır[11].

Bu olaylar İngilizleri rahatsız edici biçimde gelişirken Meclis-i Mebusan'ın açılması ile birlikte yeni oluşumlarda ortaya çıkmaktadır. Anadolu'dan seçilerek gelen güçlü ulusçu temsilcilerin, sadece meclis çatısı altında değil aynı zamanda İstanbul'da halk arasında coşku yaratmaya çalışmaları[12], meclis başkanlığına, ulusçulara sempati duyan ve onlara yardım ettiği söylenen Reşat Hikmet beyi seçmeleri[13] İstanbul'da dengeyi lehlerine çevirmeye başladıklarının işaretleri idi.

Hele İngiliz General Head Quarters'dan War Office'e gönderilen 18 Şubat 1920 tarihli ve "üst düzeyde çok güvenilir bir Türk ajanının" verdiği bilgilere dayanılarak hazırlanan gizli yazıda yeralan: "... ulusçuların barış koşullarının ağır olması karşısında Halifeyi değiştirerek yerine Sultan ailesinden bir başkasını getirmeyi düşündükleri ..." yolundaki istihbaratın yanısıra; Batum'un panislamist, panturanist ve bolşevik etkinliklerin merkezine dönüştüğü yolundaki ek bilgiler[14], Abdülmecit ile ilgili duyumlarda gerçek payı olduğu yolunda Ingilizleri, bağlaşıkları ile birlikte girişimde bulunmaya iten son gelişmeler olmalıdır.

Ancak, tüm bu gelişmelerden Fransız tarafının habersiz olduğunu kabul etmekde yanlış olacaktır. Anadolu ve Orta Doğu'da kurdukları güçlü haberalma ağı ile elde edilen ve Paris'te Dışişleri Bakanlığı'na ve Savaş Bakanlığı'na ulaştırılan bilgiler bize bunu doğrulamaktadır.

9 Ocak 1920 tarihli İstanbul'da Defrance tarafından hazırlanan raporlarda; Kafkasya, Türkistan, Afganistan, İran, Anadolu, Arabistan, Mısır ve Suriye'de etkili bir bolşevik propagandasının varolduğu ve bunun, İtilaf

[10] Mustafa Kemal'in 11 Ocak 1920 tarihli protestosu, *A.g.e.*, Bel. 118. Ek. 2.

[11] İstanbul'da Amiral Sir Robeck'in, Earl Curzon'a yazdığı 29 Ocak 1920 tarihli mektup. *A.g.e.*, Belge 118. Ek. 1.

[12] Amiral Sir Robeck'ten, Curzon'a 6 Şubat 1920 tarihli yazı. *A.g.e.*, Bel. 123.

[13] 12 Şubat 1920 tarihli MI. I. C. haftalık istihbarat raporu. *A.g.e.*, s. 379. Belge. 131.

[14] General Head Quarters'dan War Office'e gönderilen 18 Şubat 1920 tarihli rapor. *A.g.e.*, s. 377.

kanadından özellikle İngiltere ve Fransa'ya karşı düzenlendiği vurgulanmaktadır. 3 Şubat 1920'de La Haye'den Quai d'Orsay'e çekilen telgrafta ise bolşeviklerin Suriye ve Anadolu'daki etkinliklerine yer verilmektedir[15]. Bolşeviklerin dünya politikalarının en çarpıcı belgesi ise 24 Mart 1920 tarihinde Ankara'ya gelen Kazanlı bir tüccarın açıklamalarını içeren rapor olmalıdır ki bu belgenin fotokopisini bildirimize ekliyoruz[16].

Böylece İstanbul'un geleceği ile ilgili tartışmalar ilk kez Londra'da 28 Şubat 1920'de, İngiliz, Fransız ve Japon temsilcilerinin oluşturduğu uluslararası platforma taşınmaktadır.

LONDRA KONFERANSLARI

Tüm bu gelişmelerin Londra'da 28 Şubat 1920 tarihinde İtilaf Devletleri'nce değerlendirmeye alındığı ve sonuç aşamasına doğru bir satranç görünümündeki görüşmelere başlandığı gözlenmektedir. İngiltere'nin hiç zaman kaybetmek istemediği ve görüşmelerin daha başında inisyatifi ele alarak Maraş olaylarını gündemin esas maddesine dönüştürdüğü, bağlaşıklarının dikkatlerini hep bu konuda toplamak istediği anlaşılmaktadır. Japonya'nında katıldığı ilk görüşmelerde gündemdeki ana tema:

— Mustafa Kemal Maraş olaylarının baş sorumlusudur,

— O, İstanbul Hükümeti ile gizli ilişkiler içindedir,

— Bab-ı Ali aracılığı ile Mustafa Kemal baskı altına alınmalıdır.

Ancak görüşmelerin diğer üyeleri olan devlet temsilcileri Mustafa Kemal üzerinde kurulması düşünülen böyle bir baskının etkili olacağından emin olmadıklarını vurgulamaktadırlar[17].

İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinden oluşan bu kurulun aynı gün İngiltere Başbakanı Lloyd George'un başkanlığında Downing Street numara 10'daki başbakanlık konutunda yaptığı görüşmelerde, ise tartışma konularının billurlaştığı ve bir önceki toplantıda İngiltere'nin bağlaşıklarını konuya hazırlama safhasını oluşturduğu açıkça sezilmektedir.

[15] Dr. Bige Yavuz. İstiklal Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri açısından 1919-1922) Ankara, TİTE 1989 Basılmakta olan doktora tezi. s. 109.

[16] İstanbul'da Fransız Askeri Ataşesi'nin (SR Marine) 24 Mart 1920 tarihli raporu. Chateau de Vincennes Archive de Guerre Seri 7 N 3210 DOS. 6. s. 1-2; PRO-FO 371/5220 No. 173049. Aynı konuda Tahran'da Sir Cox tarafından 17 Nisan 1920 tarihinde yazılan rapor.

[17] İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda 28 Şubat 1920 tarihinde yabancı dışişleri bakanlığı sekreterlerinin katıldığı konferans zabıtları. Bilal Şimşir. *Y.a.g.e.*, s. 393. Bel. 135.

İtilaf Devletleri'nin en güçlü üyesi Fransa'yı yakından ilgilendiren Maraş olaylarının, İngiltere tarafınca alabildiğince sömürülüp etkili bir provokasyon aracı olarak kullanıldığı görüşmelerde, tartışma konuları şöyle ortaya çıkmaktadır;

— Maraş olayları ön planda Fransa ve ermenilere karşı olmakla birlikte tüm İtilaf devletlerine yöneliktir ve bağlaşıkları prestij kaybına uğratmıştır.

— Bu olayların direkt sorumlusu Mustafa Kemal'dir ve O, İstanbul ile son derece gizli ilişkiler içindedir,

— Bu nedenle O'nun yola getirilmesi gerekmektedir.

Bu durumun devamı halinde kendilerine ağır barış koşullarının dikte ettirileceği yolunda İstanbul Hükümetine baskı yapılmalıdır.

Ancak, İngiltere'nin bu tezine karşılık Fransa temsilcileri M. Cambon ve M. Berthelot, İtalyan temsilcisinin de katılımıyla;

— Mustafa Kemal'in hareketlerinin durdurulması yolunda İstanbul Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmanın hiçbir sonuç vermeyeceği,

— Çünkü O'nun İstanbul Hükümeti ile ilişkide olduğunun kuşkulu olduğu, kaldı ki O'nun ulusçu güçleri, İstanbul dışında oluşturduğu,

— Bu nedenle Kilikya ve İstanbul'a donanma göndermenin yararlı olmayacağını savunarak bir karşı tez geliştirmektedirler.

Londra Görüşmeleri'nin öğleden sonraki oturumunda İngilizlerin bağlaşıklarını ortak hareket etme yolunda ikna ederek, kendi amaçları yönünde önemli kazanç sağlamalarına karşın yine de onların, son girişimde bulunmadan önce İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin oluşturacağı Yüksek Konsey'e hükümet nezdinde sert baskıda bulunma yetkisinin verilmesi yolundaki önerilerini kabullenmek zorunda kaldıkları gözleniyor[18]. Nitekim, Yüksek Komiserlere Kilikya olaylarının önlenmediği takdirde sert önlemlerin alınacağını ve İstanbul'un işgalinin başlayacağını hükümete bildirme talimatı verilmiştir[19].

Bu talimat üzerine Yüksek Komiserlerin girişimlerini başlattığı anlaşılmaktadır. Nitekim, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck 29 Şubat

[18] *A.g.e.*, s. 393-411. Bel. 135-137.
[19] *A.g.e.*, s. 410. Bel. 137.

ve 2 Mart 1920 tarihinde Lord Curzon'a gönderdiği telgraflarında; Türklerin barış antlaşmasında direndiklerini, bu direnişi kırmanın tek yolunun, General Milne'inde desteklediği tek çözüm olan; İstanbul'da fiili durum yaratmak olduğunu hararetle savunmaktadır[20].

Yüksek Komiserlerin, İstanbul Hükümeti nezdinde ve kendilerine verilen talimat üzerine başlattıkları girişimlerin sonuçlarını görüşmek üzere bağlaşıkların temsilcileri 4 ve 10 Mart 1920 tarihlerinde biraraya gelerek İstanbul ve boğazlar ile ilgili politikalarını yeniden gözden geçirmişlerdir. Bu görüşmelerde Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Earl Curzon İstanbul'daki İngiliz Yüksek komiseri De Robeck'in yaptığı değerlendirmeler üzerinde durmuşlardır; Mustafa Kemal'in sıradan bir eşkiya olmadığı ve Erzurum yöneticisi olduğunu unutmamak gerektiği bu nedenle ilk olarak İstanbul Hükümeti'nden O'nun görevden alınmasını istemenin gerektiği, ancak bundan sonra İstanbul'un işgali sorununa sıra geleceği yolundaki İngiliz önerileri Fransız temsilci Cambon tarafından anlayışla karşılanmıştır. Lord Curzon bu gelişmenin, yani İstanbul'un işgali konusunun Fransızlar tarafından destek gördüğü izlenimini edinmesi üzerine ikinci etap önerilerini görüşme masasına getirmektedir. O da İstanbul Türklerde kalacak ancak Sultan bağlaşıkların koruması altında bulunacaktır[21].

Böylece İngilizler, İstanbul ve boğazlar ile ilgili politikalarında bağlaşıkları karşısında önemli bir aşama kazanarak onlarda kendi taraflarına çekmeyi başarmış görünmektedirler. Bu arada İtalyanların, Mustafa Kemal'e Erzurum yöneticiliğinden el çektirilmesinin pratik bir sonuç vermeyeceği ve O'nun ulusçu hareketin lideri, olmaya devam edeceği hatta dikte ettirilmek istenen barış antlaşması koşullarına şiddetle karşı koyacağı görüşünde ısrar ettikleri görülmektedir[22].

Görüşmelere bu aşamada katılan Venizelos'un ise Yunanlıların tarihsel kışkırtma politikalarına devam ettiği, Lloyd George'unkine koşut politika izleyerek dikkatleri Doğu Trakya üzerinde topladığı görülmektedir. Ancak, İngiltere'nin yaklaşımının İstanbul ve boğazların yanısıra Anadolu'ya yayılma eğilimi göstermesi üzerine Fransız temsilci Cambon'un duraksadığı anlaşılmaktadır. Zira, böyle bir eğilimin Türkiye'ye karşı büyük bir sa-

[20] Amiral Sir Robeck'ten Lord Curzon'a 29 Şubat 1920 ve 2 Mart 1920 tarihli telgraflar. *A.g.e.*, s. 410. v.d. Bel. 138-140.

[21] Bağlaşıkların 4 Mart 1920 tarihli Londra Konferansı zabıtları. *A.g.e.*, s. 429-431.

[22] *A.g.e.*, s. 434.

vaş verme gereğini beraberinde getirebileceği ve bununda parlamentonun onayını zorunlu kılacağını düşünmektedir.

Bundan sonra M. Cambon, Fransız politikasını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre:

— Kilikya olayları direkt olarak Fransa'yı ilgilendirmektedir,

— İstanbul'a karşı bir operasyon'a girişmeden önce, Bab-ı Âli'nin Mustafa Kemal nezdinde girişimleri istenmeli ve sonucu beklenmelidir.

İngilizlerin bir oldu-bitti çabukluğu ile sonuca ulaştırmak istedikleri politikalarının Fransa tarafından verilen bu öneri ile yavaşlatılmaya çalışılması karşısında, samimiyeti tartışılabilir olmasına karşın Lloyd George'u, Cambon'la aynı düşüncede olduğunu vurgulamak zorunda bırakmıştır[23].

Ancak, bu arada Venizelos'un kışkırtmalarına hız kazandırarak bağlaşık devletler temsilcilerini etkilemeye devam ettiği gözlenmektedir. Ona göre;

— İstanbul'da bir mebuslar meclisi vardır,

— Üyeleri demokratik seçimle işbaşına getirilmiştir,

— Bir çok mebus Mustafa Kemal tarafından gönderilmiştir,

— Alınan karar ve Kilikya olaylarından bu meclis sorumludur. Kapatılmalı veya lağvedilmelidir[24].

Ancak, İngiltere'nin birazda Yunan kışkırtmaları etkisinde İstanbul ve boğazların dışına yayılan, Anadolu'nun yeniden paylaşımını beraberinde getiren önerileri, bağlaşıkların duraksamasına ve kafalarında bir İngiliz oyununun piyonu oldukları düşüncesinin uyanmasına neden olduğu gözlenmektedir. Özellikle İngiltere'nin Trakya'da Çatalca hattının batısının ve İzmir'in Yunanlılara bırakılmasının, Erzurum'u içine alan bağımsız bir Ermenistan'ın yanısıra bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması yolundaki önerileri bağlaşıkların diğer kanadı ülkelerini duraklamaya itmiştir[25]. Ancak, bu duraklama Venizelos'a bir koz kazandırmış ve o, İngiliz politikası

[23] *A.g.e.*, s. 436.

[24] Bağlaşıkların Londra'da Downing Street 10 (Başbakanlık Konutu)'da 5 Mart 1920'de yaptıkları toplantı zabıtları. *A.g.e.*, s. 439.

[25] Lord Curzon'dan Amiral Sir Robeck'e 6 MArt 1920 tarihli yazı. *A.g.e.*

doğrultusunda kuvvet katılımında bulunmaya Yunanistan'ın hazır olduğunu alelacele bildirmiştir[26].

Bağlaşıkların 10 Mart 1920 tarihinde Downing Street 10.'da yaptıkları toplantının ise tam bir satranç görünümünde olduğu gözlenmektedir. Bu görüşmelerde Lloyd George'un İstanbul için düşünülen operasyonu sonuç safhasına ulaştırdığı ve detaylarını saptadığı görülüyor. Buna göre;

— İstanbul işgal edilecek,

— Sivil idare el değiştirecek,

— Ulusçu liderler tutuklanacak,

— Parlamento lağvedilecek.

Buna karşı Mr. Cambon, Fransız karşı önerilerini şöyle sıralamaktadır;

— İstanbul zaten işgal altındadır,

— Harbiye Nezareti tüm olaylardan sorumlu ise buraya el koymak yeterlidir,

— Seçilmiş bir parlamentoyu lağvetmek beklenmeyen sorunları beraberinde getirebilecektir.

Kaldı ki İtalyan delegesi Signor Scialoja'da benzer görüşler ifade etmektedir.

— Seçilmiş parlamentonun lağvedilmesi pratikte fayda sağlamaz,

— Özellikle İstanbul'dan sürülen bir parlamento Anadolu'da çok tehlikeli bir şekilde Mustafa Kemal tarafından kullanılır[27].

İşte bu nedenle konferans, İngiltere'nin amaçlarına araç olmayarak; hristiyanların karşı eylemlerini önlemek ve ileride saptanacak barış koşullarını Türklere kabul ettirmek üzere İstanbul'u işgal ve Harbiye Nezareti'ni kontrol altına almaya karar veriyor[28]. 10 Mart 1920'de yani işgalden tam 6 gün önce İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri De Robeck'in gönderdiği telgrafta İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerinin,

[26] Mr. Kerr'dan Mr. Cambelle'a 9 Mart 1920 tarihli yazı. *A.g.e.*

[27] 10 Mart 1920 tarihinde Londra'da Downing Street 10'da yapılan Bağlaşıklar Konferansı tutanakları. *A.g.e.*, s. 445-446.

[28] *A.g.e.*, s. 446.

Yüksek Konsey'in, İstanbul'un işgal edilmesi ve Anadolu ile ilgili kararları karşısında olması muhtemel gelişmeleri şöyle sıraladıkları görülüyor:

— Türkiye böyle ağır bir barış antlaşmasını reddedebilir,

— Sultanın istifası veya istifa ettirilmesi; yeni sultan atanması, Anadolu'da yeni hükümet kurulması, parlamentonun Anadolu'ya kaçması, Anadolu ve Trakya'da hristiyanlara karşı katliamları başlatabilir,

— Avrupa'da, Bulgar ve Türklerin Yunanlılara ortak hareketi, söz konusu olabilir,

— Yakın gelecekte, Asya'da Bolşevikler, Araplar ve Türklerin birlikte harekete geçmeleri olasıdır[29].

Bütün bu değerlendirmelere karşın, Yüksek Komiserler, Yüksek Konsey'in emirleri uyarınca: İstanbul'un işgal edileceğini, İtilaf Devletleri'nin, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerini işgal ve PTT'yi ve polisi kontrol altına alarak, asayişi sağlayacaklarını içeren 15 Mart 1920 tarihli ortak kararlarını açıklarlar[30].

16 Mart'ta ise yayınladıkları bildiride; İstanbul'un geçici olarak işgal edildiğini, saltanat otoritesinin yıkılmayacağını ancak karışıklıklar yaygınlaşırsa niyetin değişebileceğini vurgulayan ikinci bir bildiri yayınlarlar[31].

Buna karşı Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye adına 16-17/03/1920[32] ve 25 Mart'ta yayınladığı bildirilerde[33] olayın tam bir "modern haçlı seferi" niteliğinde, islamiyete ve Halifeye bir saldırı olduğunu vurgulayarak özellikle İslam ülkelerinin duygularına seslenir.

Sonuç :

İstanbul'un işgalini hazırlayan gelişmelerle ilgili olarak yabancı arşiv belgelerinin ışığında elde ettiğimiz sonuçları şöyle sıralamak olanaklıdır:

[29] Amiral Sir Robeck'ten 10 Mart 1920 tarihli yazı. *A.g.e.*, s. 453. Belge 150.

[30] Bağlaşık Yüksek Komiserlerince hazırlanan 15 Mart 1920 tarihli İstanbul'un işgali kararı. *A.g.e.*, s. 461. Ek No. 153.

[31] İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerinin 16 Mart 1920 tarihli bildirisi; *A.g.e.*, s. 463. No. 154.

[32] Nutuk c. 1. s. 559.

[33] İstanbul'da Fransız Yüksek Komiseri'nin 25 Mart 1920 tarihli telgrafının kopyası. Bilal Şimşir. *A.g.e.*, s. 466, No. 158.

1 — XIX. yüzyıl boyunca İngiltere'nin dış politikasında önemli yer işgal eden boğazlar ve dolayısıyla İstanbul'un, Mondros Bırakışması'nın sonrasında da bu önemini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. İngiliz makamlarınca hazırlanan raporlar İngiltere'nin Orta Doğu ve Kafkaslardaki çıkarlarının korunmasında İstanbul ve boğazlara ne denli önem verdiklerini ve bu konuda orta ve uzun vadeli politikalar geliştirmeye başladıklarını belgelemektedir.

2 — Bölgede giderek gelişen panislamist eğilimlerin, güçlenen bolşeviklerle ortak noktalarda biraraya gelerek bir birleşik güç odağı oluşturmaları, İngilizleri, bölgedeki çıkarlarının korunmasında ivedi olarak girişimlerle bulunmaya itmektedir.

3 — Bunların yanısıra, Anadolu'daki ulusçu hareketin İstanbul'u etki alanına alması ise en yakın ve en büyük tehlike olarak değerlendirilmektedir.

4 — Bir yandan panislamist, diğer yandan bolşeviklerle temasta bulunan ulusçuların "gerektiği takdirde yeni bir devlet kurmayı düşünebilecekleri ve böyle bir oluşumda saltanat varisi Abdülmecit'e görev biçebilecekleri" yolunda duyumların alınması, İngilizlerin bölgede uygulamayı düşündükleri politikalarını başarısız kılabilecekti. Çünkü böyle bir oluşum islam dünyasında etkili olduğu kabul edilen makamların İstanbul'dan Anadolu'ya geçmesi demekti. Bu ise, İngilizlerin 12 Eylül 1919 tarihinde Damat Ferit'le yaptıkları gizli antlaşma taslağı maddeleri arasına koyarak elde ettikleri "müslümanların oturdukları yerlerde Halifenin moral desteğini kullanabilme" yetkisinin sıfırlanması anlamına gelecekti.

5 — Deniz Yarbayı Luke'un 25.12.1919 tarihli raporunu destekleyen İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Başçevirmeni Mr. Ryan'ın 29.12.1919 tarihli raporu üzerine Earl Curzon, hazırladığı memorandum ile Sultan-Halife ve bu makamların bulunduğu İstanbul'un geleceği ile ilgili düşüncelerini 4 Ocak 1920'de ustalıkla ülkesinin gündemine sokmayı başarmıştır. Aynı günlerde Lloyd George'da İtilaf Devletleri'ni yavaş yavaş konuya ısındırmaya başlamıştır. Ancak, bu gelişmelerden bilgi sahibi olması üzerine Mustafa Kemal 11 Ocak 1920 tarihinde oldukça sert tepki göstermiştir.

6 — İngilizlerin İstanbul'un işgalini düşünmeye ve kamuoyu oluşturmaya başlamaları bu tarih öncelerine rastlamaktadır ki bu sırada ortada ne Meclis-i Mebusan vardır ve ne de Misak-ı Milli kabul ve ilan edilmiştir.

Sonuç olarak; İtilaf Devletleri'nin, Meclis-i Mebusan'da 28 Ocak'ta kabul edilen Ulusal Ant'ı (Misak-ı Milli) anında haber aldıklarını kabul etsek, bu takdirde işgalin gerçekleştiği 16 Mart'a kadar 2 aya yaklaşan bir süre beklemelerini nasıl açıklayabiliriz?

Eğer, İtilaf Devletleri'nin Ulusal Ant'tan, ilan tarihi olan 17 Şubat'ta haberdar olduklarını kabul ederek bunun işgalde aradıkları geçerli neden olduğunu düşünsek, bu tarihten 11 gün sonra başlayan ve işgal kararının alındığı Londra Görüşmelerinde Ulusal Ant'ın hiç söz konusu edilmemesi nasıl açıklanabilecektir?

Bu nedenlerle İstanbul'un işgali kararının alınmasında Ulusal Ant'ın (Misak-ı Milli) geçerli bir nedeni oluşturduğunu kabul etmek kanımızca oldukça güçtür.

7 — Acaba Maraş olayları işgalin tek ve geçerli nedeni olarak kabul edilebilir mi?

Bilindiği üzere, Sykes-Picot antlaşması koşullarına aykırı olarak Fransızlara bırakılan yerleri işgal eden İngilizler 15 Eylül 1919'da yaptıkları gizli sözleşmeyle, bu yerleri tekrar Fransızlara bırakmışlardır. Fransızların bölgeye gelişi hadiseli olmuş ve halk direnişe geçmekte gecikmemiştir. Özellikle konumuzu oluşturan Maraş'a gelen Fransız Gouverneur Andrea'nın kaledeki Türk bayrağını indirmesi tansiyonun biranda yükselmeseni ve olayların patlak vererek gelişmesini beraberinde getirmiştir. Yerli halkın kahramanca başkaldırısı ve ulusçuların desteği ile şiddetlenen çarpışmalar sonunda sorun, 12 Şubat 1920 tarihinde Fransızların bu kenti terketmeleri ile çözümlenmiştir.

Sorunun çözümlenmesinden altı gün sonrasının yani 18 Şubat 1920 tarihini taşıyan General Head Quarters'dan (Askeri Karargah) War Office'e (Savaş Bakanlığı) gönderilen raporda Maraş olaylarından yine hiç söz edilmezken, "ulusçuların ağır barış koşulları karşısında Halifeyi değiştererek Sultan ailesinden birini bu makama getirmeyi düşündükleri" haberinin yeralması, artık tüm dikkatlerin Abdülmecid üzerinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir.

8 — Bu raporun üzerinden on gün geçtikten sonra başlayan Londra Görüşmeleri tutanakları irdelendiğinde, İngilizlerin, bağlaşıklarını İstanbul'un işgaline razı edebilmek için tüm diplomatik oyunlara başvurdukları görülmektedir.

a) Ne Londra Görüşmeleri'ne en yakın tarihi taşıması nedeniyle hemen yukarıdaki satırlarda değindiğimiz, ne de daha önceki belgelerde yeralarak İngiliz Dışişlerini uğraştıran konulara Londra Görüşmeleri tutanaklarında rastlanmadığı gibi, tam tersine özenle dikkatlerden uzak tutulmaya çalışıldığı gözlenmektedir.

b) İngiltere saltanat ve hilafet makamlarının bulunduğu İstanbul'un işgalini bağlaşıklarına kabul ettirmeye çalışırken;

I. Denetim altına alcağı Halifenin manevi gücünü tüm islam dünyasında kullanmayı,

II. İstanbul, dolayısıyla boğazların konumunda faydalanarak Anadolu ve Orta Doğu'nun yanısıra zengin maden kaynaklarının bulunduğu Kafkasları da denetim altında tutmayı,

III. Bunun için, bölgedeki ekonomik ve politik çıkarlarının korunmasına bağlaşıklarını da ortak etmeyi planlamaktadır. Çünkü islam dünyasında kendisine karşı başlamış olan ve gelişen tepkileri yalnız başına karşılamanın güçlüğünün bilincindedir.

İngiltere'nin amacına ulaşmada bir araç olarak kullandığı Maraş olayları 15 gün önce bitmiş olmasına karşın Fransızları tahrik etmek için ilk oturumundan itibaren İngiltere tarafından ustaca Londra Görüşmeleri gündeminin baş maddesine dönüştürülmüştür. Hatta etkili olmaması olasılığına karşı Kilikya olaylarından da faydalanılmağa çalışıldığı gözden kaçmamaktadır.

c) Görüşmelerin 10 Mart 1920 tarihli oturumunda herne kadar Lloyd George'un felaketli sonuçları beraberinde getirmesi olası önerisi, Fransız ve İtalyan temsilcileri tarafından önlenmiş ve İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin 15-16 Mart 1920 tarihlerinde halkın tepkisini hesap edip yumuşatarak ilan ettikleri kararları doğrultusunda işgal gerçekleşmiş ise de, İngilizler 18 Mart'ta çalışmalarına ara veren Meclis-i Mebusan üyelerini tutuklatarak işgalin şeklini tamamen kendi planları doğrultusunda değiştirerek bağlaşıklarını oyuna getirmekten çekinmemişlerdir.

Bu gerçek, iki ay sonra 20 Mayıs 1920'de İstanbul'da Fransız Haberalma Örgütünün Savaş Bakanlığı'na yolladığı raporda şöyle değerlendirilmiştir: "İngiltere sömürgeciliğin tek suçlusu ve 16 Mart 1920 işgalinin tek sorumlusudur".[34]

[34] 20 Mayıs 1920 İstanbul'da C.A.A.'dan Paris'te Savaş Bakanlığına gizli yazı, Archives de Guerre 7 N 3210. Dos. 4.

Kanımızca konu ile ilgili şöyle bir genel değerlendirme yapmak olanaklıdır:

Panislamist eğilimlerin ve giderek güçlenen bolşevik yayılmacılığının bölgesel çıkarlarını tehdit edici boyuta ulaşması karşısında İngilizler İstanbul'un işgalini programlamaya başlamışlardır. Çünkü tüm bu olumsuz gelişmeleri İstanbul'dan kontrol ve denetim altına alabileceklerine inanmaktadırlar.

Böylece aynı tarihlerde İtilaf Devletleri'nce hazırlanan ve ileride ağır koşullu Sévrès'e dönüşecek olan Üçlü Uzlaşma (Accord Tripartit) metnini Türklere kabul ettirebilmek için etkili bir baskı aracı elde etmiş olacakları yolundaki savda geçerlilik kazanmaktadır. Ancak, İstanbul'un işgalinde Ulusal Ant geçerli etken olmadığı gibi, Maraş olaylarının ise, İngiliz diplomasisinin, işgal kararını bağlaşıkları ile birlikte alabilmek için görüşme masasına getirerek, işgalin hazırlayıcısı olan gerçek nedenleri gizlemekte ustaca kullandıkları bir politik araç olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

SECRET. 81

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF CONSTANTINOPLE TO THE BRITISH EMPIRE.

1. Constantinople, in which term is included the Straits of the Dardanelles and the Bosphorus, derives its strategic importance from its dual capacity of (*a*) a land bridge and, (*b*) a sea passage.

In its former capacity it will always provide, as it has in the past, a route for waves of invasion between Europe and Asia. In its latter capacity it gives access to the main door of Russia and to an important line of advance on India.

2. To realize the above it is merely necessary to make a cursory examination of history. On the collapse of the Byzantine Empire the resultant wave of invasion carried the Turks across the causeway of Constantinople to the gates of Vienna, as well as into Southern Russia as far as Poland and Tzaritsin. The subsequent decline of the Turkish Empire produced a gradually increasing vacuum in the Near East, dammed by the Balkan bridgehead. This may now be said to be complete, owing to the final collapse of Turkey in the present war as a Great Power.

There have been two notable attempts to fill this vacuum whilst in process of formation: (*a*) The Russian tide, the first appearance of which was the advance on the Black Sea inaugurated by Peter the Great. This was seriously penetrating the Turkish Empire until it was brought to a standstill by (*b*) The Germanic tide, the set of which is marked by the action of Bismarck and Lord Beaconsfield when they secured the amendment of the treaty of San Stefano by that of Berlin.

3. The ebb of Turkey and the combined pressure of these rival Germanic and Russian efforts forced into being the block of Balkan States which in 1914 represented the western bridgehead of Constantinople, and it was, at least partly, the Germanic assault on Serbia which caused the present war.

4. The above historical sketch shows sufficiently the importance of Constantinople as a land communication between Europe and Asia.

It has been mentioned that the original Turkish invasion, after reaching the Bosphorus, crossed the Black Sea into Southern Russia, and when the Russian tide first set towards the Black Sea the action of Peter the Great in the formation of the Russian Navy brings into historical prominence the importance of Constantinople as a sea passage. Of this the importance has also been accentuated in the present war by the Dardanelles campaign. The failure to open the Straits may be said to have been one of the main causes for the present state of Russia. Had the other Entente powers been able to maintain communication with Russia through the Black Sea it is probable that there would have been no collapse of Russia and that she would now be a great organized power in being.

5. Though the above two attempted invasions of Asia Minor by the land and sea passage through Constantinople have failed, the law of the vacuum is inexorable, and unless the autochthonous states of Arabia, Armenia and Trans-Caucasia can satisfy this vacuum, we must face an inevitable flow of invasion from Europe into Asia Minor.

What form this invasion will take it is early to prophesy, but the Germanic population of Europe still numbers 90,000,000, French ambitions have been re-awakened, and above all, a powerful and ambitious Slavic State in the name of Greater Serbia is being formed. Perhaps we have the most to fear from the last named for it does not seem that Bulgaria alone will be able to stand between this State and Constantinople, and the present policy of Italy tends to alienate Greater Serbia from the Entente. At the same time the inability of the Entente to give practical help to Russia during the war and since the revolution may well result in an anti-Entente orientation of Russian policy in the future..

Therefore, from the broadest point of view the importance of Constantinople to an Empire such as ourselves, with great interests in the East, is clear, and it is there that any future naval expansion based on a reconstructed Russia must be throttled.

(818/508) 180 12/18 H&S 6690wo

I a-b. The Strategic Importance of Coustantinople to the British Empire. General Staff War Office 22 Aralık 1918. PRO-WO 106/64-172331.

Ünsal Yavuz

6. Admitting this argument, it remains to be examined what method of holding the gate we can accept as providing sufficient security.

Should Turkey be dispossessed, candidates to be considered might be—

(*a.*) Greece,
(*b.*) The United States or
(*c.*) Ourselves.

(*a.*) It would not be desirable to allow Greece to occupy Constantinople even should it be diplomatically possible, for Greece would be liable and very vulnerable to attack and we should then be called upon to defend her without having had any voice in her preparations for defence.

(*b.*) As regards the United States, her recently declared naval ambitions and her policy of the freedom of the seas, make her an undesirable tenant, even in the doubtful contingency of her being willing to accept the responsibility.

(*c.*) A direct assumption by ourselves of the position of custodian of Constantinople would probably meet with too much opposition for it to be a practical proposition.

The candidature of France and Italy have not been considered since they are as undesirable as America from the naval point of view, from which it is essential that Constantinople and the Straits should be held by a weak naval power.

7. The Admiralty would prefer to see the Straits internationalized with free passage for ships of all descriptions, all forts and other defences completely destroyed and a commission similar to the Danube Commission to administer the waterways. Thus Turkey might be left in possession under international guarantees.

This solution would be acceptable to the General Staff provided the Straits remained untunnelled and unbridged, and that a Turkey friendly to ourselves was ensured. In this connection it has already been suggested that we should take over and administer the country. The invitation is under investigation, but should it be politically desirable, its acceptance would be militarily advantageous; for we should be the surest guardians of our own interests and a predominant position at Constantinople would place under our control a ready-made Turkish garrison to bar the road to the East. This would be an important consideration in relation to post-war garrisons overseas.

8. So far Constantinople only has been considered as a crossing into Asia Minor, but it must always be remembered that there is another route across the Caucasus. If we can ensure the security of Constantinople as well as that of the Caucasus against any prospect of invasion, we shall have only the Orenburg-Tashkent line to fear leading towards India, and we shall be strategically satisfied from the military point of view for such time as we can now see into the future.

9. The conclusion is that our naval and military interests will best be served if Turkey remains in possession of Constantinople and the Straits, but that the sea passage must be internationalized, and we must close with any offer made by the Turks for our tutelage over themselves, so as to obtain a benevolent buffer State controlled by us between Europe and our Eastern possessions.

GENERAL STAFF,
WAR OFFICE,
22*nd December*, 1918.

NOTE.

This paper has been submitted to the Admiralty, who concur.

E.M.A.C.

page I. Exemplaire n° 3

Le 24 Mars 1920.

COMPTE-RENDU de renseignements spéciaux n°530.

B O L C H E V I S M E

Organisation bolchevisate pour la propagande en Orient Asiatique ---------- D'un agent parfois tendancieux.

L'Informateur reçoit d'Angora (Asie Mineure) par lettre, l'exposé suivant:

Un Tatare russe, intellectuel, grand commerçant de Kazan, après avoir été à Moscou, puis près de l'armée de Koltchak, comme fournisseur, est arrivé à Angora et a fait les déclarations suivantes:

"Les musulmans en Russie jouissent de tout l'appui du Gouvernement. Ils se groupent en nombreuses Sociétés. Il suffit pour être membre de prouver qu'on est musulman et d'observer strictement les règlements de ces Sociétés.

Il y a 8 Sociétés principales:

I) Nationalistes Egyptiens
2) Société Turque
3) Union et Progrès
4) Nationalistes Hindous
5) Patriotes Afghans
6) Union des Musulmans du Caucase
7) Congrès des Musulmans Russes
8) Congrès des Nationalistes Persans

Toutes ces Sociétés se groupent sous une "Centrale Musulmane de Moscou" dont les dirigeants principaux sont:

I) Arajow (Araloff), 2) Aktchorajow (Aktchoroloff), 3) Radjajow, 4) Malhidjeroff.

Au dessus d'eux se trouve un Comité Supérieur de Direction composé de :

I) Deprawine, 2) Gara Khan (persan d'Azerbeïdjan, bolcheviste connu, qui travaille dernièrement en Géorgie), 3) Wezis, 4) Mechli (arménien ou azerbeïdjanien russe). Tous ces dirigeants sont intimement unis aux chefs bolchevistes qui leur ont ouvert des crédits de plus de 300.000.000 de roubles.

Les Bolchevistes sont les dirigeants définitifs de ces organisations. Ils concentrent cette action dans l'organisation suivante:

I) Comité de l'Asie Centrale comprenant : Perse, Caucase, Anatolie, Turkestan, Afghanistan, Hindoustan.

2) Comité des Musulmans qui comprend:

a).....

II a-b. Bolchevisme başlıklı Rapor 24 Mart 1920. Archives de Guerre-Chateau de Vincennes. 7 N 3210. Dos. 6.

REPRODUCTION

a) Section de l'Europe Centrale pour les Musulmans avec filiale importante à Berlin.

b) Europe en général comprenant : la Turquie d'Asie, l'Egypte et deux sections : Algérie - Tunisie - Tripolitaine et Maroc.

Le Comité Musulman publie une feuille en quatre langues : arabe, persan, turc, tatare.

Trotsky et Lénine ne s'arrêtent pas dans leur propagande aux pays musulmans de l'Asie.

Une nouvelle section s'occupe actuellement du Japon où de nombreuses organisations créées sur le modèle des sectes religieuses viennent d'être formées.

Il en est de même pour la Chine.

La Corée est l'objet d'une attention particulière : Une proclamation récente aux Coréens les adjure de secouer le joug japonais, de s'unir à la Russie qui assure aux Coréens toute liberté et affirme que l'heure de leur délivrance est proche.

L'informateur tatare a fait partie de la section des Musulmans de Russie et connaît à fond tous les rouages. Il prétend que la propagande réussit pleinement et que les visées pan-russes sont très larges. Le rattachement de la Corée et de l'Azerbeïdjan persan est sérieusement envisagé. Il assure que Lénine veut une immense Russie et vise également Constantinople et un port en Asie Mineure Alexandrette, comme terminus du chemin de fer futur transcaucasien (prévu jadis au temps de l'Empire)./.

PROPRIETE DU S.H.A.T.

SECRET 30 12 18 63349

G.H.Q.
General Staff
"Intelligence"
CONSTANTINOPLE
2352"I"

105

MEMORANDUM ON ENEMY PROPAGANDA AT PRESENT BEING CONDUCTED IN TURKEY.

(A), TURKISH.

Turkish propaganda at present falls into three main groups,

(1) that which is intended to influence the opinion of the Allies (particularly America) and of neutrals in favour of a lenient peace-settlement,

(2) Islamic propaganda of a secret kind, the object of which is to snatch from the fire as much of the Turkish Empire as possible and to sustain Turkish claims in Persia and the Caucasus,

(3) Nationalist propaganda, not necessarily Islamic.

The Committee of Union and Progress is believed to have originated and to be directing propaganda on all three lines.

(1) The first is carried out both openly in the press, and also by means of secret masonic influences. In either case the Jewish and Deûnme members of the C.U.P. are well represented and powerful. Among them the best known are EMANUEL CARASSO Effendi, who is said by well-informed non-Unionist Turks to be receiving secret orders from TALAAT; and AHMED EMIN Bey, now a conspicuous 'Wilsonian', formerly German-paid and intimate with HENTIG, one of Germany's propagandists during 1915 and 1916 in Turkey, Persia and Afghanistan. EMIN Bey is reported to be contemplating a visit to France and perhaps to England, in order to organise pro-Turkish propaganda, notably in Paris, before the Peace Conference. His paper, the 'VAKYT', unlike the majority, is not in the habit of offering up the prominent masons and financiers who form the inner ring of the C.U.P. as Scapegoats for the crime of Turkey as a whole. His appeal is based rather on an interpretation of the principles of President Wilson. It has the two-fold object of distracting attention from TALAAT,

III. a-b-c. İstanbul'da General Staff Intelligence'in 13 Şubat 1920 tarihli raporu. PRO-WO 158/933-172748.

Ünsal Yavuz

The arrival of the Bolshevists in Turkey during March is thought probable. If the Peace Conference gives a decision removing the independence and destroying the integrity of TURKEY, the Turks intend to declare for Bolshevism. The Nationalists count on the large proportion of the Turkish officers to follow them in this.

VAN [illegible]

The Nationalists, in the person of KEMALEDDIN Bey, commanding the 10th Division (HQ at BAYAZID, DIREKLER AGHASSI) have complete control of the military forces of CONSTANTINOPLE. The three regiments of this division are well armed with rifles and hand grenades, and a large proportion of the officers have been specially selected by the Personal Branch of the War Office as being absolutely faithful to the Nationalists.

KEMALEDDIN Bey, with his large stock of bombs and revolvers, will instruct his officers to make a sudden distribution of arms to the Moslem population. Led by the regular troops, the civilians will then fight against any opposition. Each of the regiments have apparently secret depots of hand grenades known only to the officers specially selected.

Although there is no armed civilian organisation in CONSTANTINOPLE, there are armed civilian bands at GEBZE and at BRENKEUI The latter band is said to be armed with British rifles stolen from the British depot at BOSTANDJIK.

The main reason that there is a very strong belief in the town that the Turks are arming to attack the Christians is that the Christians themselves, being in fear last they should be left to the mercy of the Turks, are exaggerating the rumours. At the same time the Turkish propaganda, being one of intimidation, largely consists in conveying the impression of being in a better state of preparedness than is actually the case, and of constituting a formidable force. The result is that those Turks, who are not in touch with the secret decisions of the Committee, believe that the Nationalists have an armed force separate from the military. This belief is apparently encouraged by the Committee, who published recently a pamphlet, which was secretly distributed in various parts of CONSTANTINOPLE, with a view apparently to sounding Turkish opinion towards such an organisation, and disturbing the Allies without giving proofs enabling them to take action. It does not seem likely that the document is a false one, emanating from a Christian source, fabricated in order to force the Allies into action.

The objects of the secret Nationalist organisation are propaganda, espionage and contra-espionage. Public feeling in CONSTANTINOPLE is very much excited, chiefly as a result of the very able propaganda carried on by three main centres of activity. The Press is most active, especially newspapers smuggled in from Anatolia, such as the "Nazihat", "Izmire", "Doghru", "Idare Millie", Hakimiet Millie", "Eski Shehir", "Babalik", "Azm-u-El", etc. These papers reach Constantinople in large numbers, chiefly on the persons of travellers from the Interior, and are read in the coffee houses, where they are either accepted as representing facts, or as showing the helplessness of the Allies in Anatolia. A large number of paid or unpaid propagandists are also active; these receive their orders daily from the local sub-centres. An example of the efficient manner in which these sub-centres work is shown by the fact that the propaganda agents were spreading the news of the evacuation of ODESSA, with embroideries, on the morning of the 10th of February. The incident at AKBASCH, exaggerated fifty fold and with British guards substituted for French, was being retailed on February 3. The evacuation by the British of PANDERMA,

"as a result of Nationalist pressure", was common property on the 14th of February, (Saturday). By far the most important development in the situation in CONSTANTINOPLE during the last month has been the perfection of the propaganda organisation. This, as previously stated, is the work of the secret Nationalist organisation in the town. This organisation is built up by many of the original organisers of the C.U.P., and has the same degree of secrecy. It is very improbable that the Cabinet, as such, has any knowledge of the details of this organisation, but it must be aware of its existence. The Turkish Police recognises many of the individuals engaged on the work, and the Director of Police makes a show of following them up. He is, however, completely helpless in the face of resistance on the part of his subordinates, and on the part of the Minister of the Interior, HAZIM Bey.

The third element, tending to inflame Moslem sentiment, is the large increase in the number of secret meetings held in CONSTANTINOPLE and SCUTARI. At these meetings extravagant projects are discussed which, even if not intended to be put into practice, create a state of mind most dangerous to public security.

There seems to be no doubt that the object of the Nationalists is to inflame public opinion, in order to create a menace to the Allies, but without giving the latter any excuse for adopting repressive measures.

Issued by General Staff Intelligence,
Army of the Black Sea,
Constantinople.

13.2.20.

Copies to :-

D. M. I.	2.
M.A. to H.C.	1.
A.C.H.Q.	1.
G.S. 'G'.	1.

1/

1920

EASTERN.

E- 262
1920

TURKEY.

Eastern: Turkey.

Registry Number } E262/262/44.

FROM
Admiral de Robeck
(Constantinople)

No. 80 (Secret)

Date Feb.2nd, 1920.

Received Feb.18th, 1920.

Intelligence Reports.

Transmits copy of report for week ended January 22nd.

62

Last Paper.

See file 521/1919

(Print.)

(How disposed of.)

12) I.O.
14) Sir B. Thomson
2 March 1920

(Minutes.)

§§ 2-5 Turkish plans for resisting the Allies.

§§ 9 & 10 Communications between Turkey & Azerbaijan & Daghestan.

§ 11. Various reports of pan-islamic agitation.

Maj Young § 8 & 11 (iii)
Maj McDonell §§ 9 & 10
Mr Sept § 11 (v)

Copy I. M. I.
I. O.
Sir B. Thomson

W. C. Edmonds
20/2/20.
Emmanuel Avery
21/2/20
Jacob
21.2

(Action completed.) 4/3.

(Index.) AW

Next Paper.

E. 300.

371127.—Wt.33,326/4—56M.—1/20.—W. & S. Ltd.—(90).

IV a-b-c-d-e-f-g-h. Amiral de Robeck'ten 2 Şubat 1920 tarihli gizli rapor. PRO-FO 371/5165-172243.

6.C

British High Commsion,
Constantinople.

2nd February 1920.

SECRET

No:180/M/2279.

E- 262
1920

63

1 Enclosure.

My Lord,

I have the honour to forward for Your Lordship's information, a copy of the Weekly Summary of Intelligence Reports, issued by M.I.1.c., Constantinople Branch, for week ended 22nd January 1920.

I have the honour to be,
My Lord,
Your Lordship's obedient Servant,

J. H. de Robeck

HIGH COMMISSIONER.

The Right Honourable,
The Earl Curzon of Kedleston K.G., P.C.
&c. &c. &c.

SECRET.

WEEKLY SUMMARY OF INTELLIGENCE REPORTS ISSUED BY M.I.1.c., CONSTANTINOPLE BRANCH, FOR WEEK ENDING 22nd JANUARY 1920.

64

1. THE CABINET.

There is reason to believe that the Nationalist Party are dissatisfied with the present Cabinet and contemplate bringing about a change of Government. Should their plans materialise it is understood that their choice would fall on IZZET Pasha as Grand Vizier, whose Ministry would include CHURUK SOULOU MAHMOUD Pasha, TAHSIN Bey, and NABI Bey.

FERID Pasha' party have decided to take action in the Senate against the internal policy of the Cabinet. The request of IZZET FUAD Pasha for a secret sitting is the commencement of this campaign.

Reports 431, 433.

2. NATIONALIST PREPARATIONS.

In view of the possible loss of CONSTANTINOPLE to TURKEY, Nationalist plans are said to include the formation of bands of Fedayis who would probably be employed on sabotage, together with the promotion of strikes and general disturbances, the machinery for which exists in the NATIONAL DEFENCE ASSOCIATION, the branches of which have been once more called into existence. The individuality of certain of these leaders is reported, whilst the whole movement is said to be under the direction of KARA VASSIF Bey, Nationalist representative in CONSTANTINOPLE and Captain JEVAD Bey, A.D.C. to MUSTAFA KEMAL Pasha. Funds for the movement are to be furnished by certain Unionist Societies in CONSTANTINOPLE.

JEVAD Pasha is reported to have given to a Conference at the Palace, details of the preparations which are being made by the O.C.XXV Army Corps for the contingency mentioned above. These are said to include the transfer of arms and ammunition to suitable points.

MUSTAFA KEMAL Pasha is stated to have requested the Government to remove JEMAL Pasha, head of the CONSTANTINOPLE Municipality,

and /

and KESHVI Bey, Under Secretary in the Ministry of the Interior, both of whom are known to be anti-Nationalist in their ideas.

Reports 418, 420, 427, 437.

3. PALACE CONFERENCE AND NATIONAL FORCES.

At a meeting held at the Palace on 14th January under the Presidency of Prince ABDUR RAHIM at which JEVAD Pasha amongst others was present, EHLIJ Bey, Adviser to the Recruiting Department, described the situation in the districts of the Anatolian Army Corps, stating that the total force now under arms was 41.000 and giving details of the numbers necessary for their completion. He also dealt with the total of men available for calling up. The holding of this Conference under the Presidency of ABDUR RAHIM Effendi is confirmed by a source independent of that on which the above information is based.

Report 427.

4. NATIONAL FORCES.

As previously reported the main strength of the National Forces appears to be concentrated in the SMYRNA district. The Turkish General Staff is stated to have issued instructions to the O.C.XIV Army Corps and commanders of National Forces regarding the areas and points of concentration of the Forces in question. Instructions indicate names of commanders of these areas and authorise them to call up men of the classes 1295 - 1316.

On the other hand the proposal of the O.C.XX Army Corps to enrol men of the classes 1309 - 1314 in the National Forces was not approved by the General Staff. The message conveying this decision stated that the greater part of the XIV Army Corps district being already in the war zone, classes in that district might join the National Forces.

Reports 419, 421.

5. TURKISH MILITARY PREPARATIONS.

The Minister of War is said to have instructed all commanders of Army Corps that retired officers must remain in the districts of their respective Army Corps. Instructions were repeated to

recruiting /

recruiting offices. Orders were telegraphed by the Minister of War to the O.C.XV Army Corps on 14th January that though events might necessitate changes in the dislocation of this Corps, these would be of a slight nature only, and that the headquarters of the III and XV Army Corps and their divisions were not to be moved.

Confidential orders are said to have been issued to the Military Printing Works for the preparation of a large number of copies of general mobilisation orders, such as were issued at the commencement of the war 1914.

Reports 417, 430, 434.

6.THE SULTAN.

The Sultan has not received the Grand Vizier since the opening of Parliament. Communications from ALI RIZA are received by His Majesty through YAVER Pasha.

Report 429.

7. MUSTAFA KEMAL.

The Cabinet has decided to restore to MUSTAFA KEMAL his military rank. An Imperial Iradeh has been prepared to that effect which has been awaiting the Sultan's signature for some days.

MUSTAFA KEMAL has demanded that no publication of any reform scheme shall take place, unless the scheme has been previously agreed to by the Chamber.

Report 432.

8. ARAB AFFAIRS.

At the Palace Conference referred to above, JEVAD Pasha read a telegram from the O.C.XV Army Corps announcing the arrival at SUEI-MANIEH of SELMAN-UL-HANEF and SLOUFI Pasha AZIMZADE, who would shortly proceed to DIARBEKIR. They were at present with HALIL Pasha and were the bearers of various papers from RIZA Pasha.

JEVAD Pasha stated that the O.C.XV Army Corps had several times requested that funds should be sent to AJEMI Pasha. He added that orders had been given for the despatch of such funds from CONSTANTINOPLE

JEVAD Pasha also stated that RIZA Pasha RIKABIZADE, at present

Administrator /

Administrator of the Sherifian Government, had requested the return (presumably to DAMASCUS) of all officers of Arab nationality above and including the rank of Lieut.Colonel. JEVAD Pasha stated that orders to this effect had been issued to Recruiting Offices, but that Arab Officers would not be released from the XIII Army Corps where it was considered their services were indispensable to maintain touch with the Arabs.

The Turkish General Staff has prepared a report dealing with the Arab tribes in MESOPOTAMIA, based on information which has been received through the O.Cs. XIII & XV Army Corps. Particulars are given of the tribes who are actively aiding the Turks and of the areas in which they are working. It is admitted, however, that certain tribes remain neutral.

Reports 427, 435, 436.

9. AZERBAIJAN.

The Minister of War telegraphed to the O.C.XIII Army Corps at DIARBEKIR on 11. 1. 20. that the XV Army Corps did not agree with his proposal that communications between SULEIMANIEH and AZERBAIJAN should be made through ERZEROUM, since in view of the prevailing situation suspicion would be aroused and important information might fall into the hands of non-Turkish elements.

From information given by JEVAD Pasha at the Palace Conference (see above) it would appear that deliberations between Turkish representatives and the AZERBAIJAN delegates were in progress at ERZERUM on or about 14th January. The arrival of NURI Pasha and of a second delegation from BAKU, to include officers, was awaited before any definite decisions could be arrived at.

Reports 422, 427.

10. HALIL PASHA.

It would appear from correspondence between the Minister of War and the O.C.XV Army Corps that HALIL Pasha contemplates a journey to DAGHESTAN.

Report 416.

11. PAN-ISLAMISM.

i.) MOUVAHIDIN SOCIETY.

In para: 14 (i) of the Summary of Intelligence for the fortnight ending the 2nd January 1920, a Pan-Islamic Society called the MOUVAHIDIN Society was mentioned and a circular describing the proceedings of its first general meeting, which took place in the vilayet of SIVAS, was discussed. A second circular purporting to comprise the proceedings of a second general meeting of this society, which took place on the 27th November in the mosque at SOU SHEHRI, has now been procured. The circular shows that the activities of this are rapidly becoming undistinguishable from those of the Nationalist movement in respect of preaching the Turkish cause throughout the Moslem world and preparing and launching missions to stir up trouble among the Musalmans of the Entente countries.

The Society also seems now to claim responsibility for the various demonstrations of Islamic feeling, which have occurred in EGYPT, SYRIA, and INDIA, and writes of the Turkish Unionist groups in SWITZERLAND and BERLIN, as though its leaders belonged knowingly to the ranks of the society.

One of the most interesting points in the report lies in the statement that two Bolshevik delegates, TESHINKOFF and KOURBANSKI, were imported especially into TURKEY as delegates from the Bolsheviks to the society and attended the meeting.

Another item of interest is to be found in the statement that the Nationalist leaders are in correspondence with the Bolsheviks and with the Turkish Unionists in SWITZERLAND through the Greek Consul at NEUCHATEL, who sends communications to TURKEY via ROME. The circular boasts of the receipt by the Society of reports from its "branches" in SYRIA and EGYPT which, however, turn out to be little more than records of recent disturbances such as might have been obtained from any newspaper.

A /

A circular issued to its "branches" by the Central office of the Society is repeated. In this, after the usual fervid appeal to Islamic sentiment, the society calls for volunteers (i) prepared to make material sacrifices for the cause (ii) prepared to support the society materially and financially.

ii) MISSIONS TO INDIA.

An agent, who has recently returned from meeting the Nationalist leaders at ANGORA, has been assured by RAOUF Bey, Ex-Minister of Marine and now MUSTAFA KEMAL's most prominent supporter, that the Nationalists have sent emissaries to INDIA and AFGHANISTAN on work for the Turks, but that no news has yet been received from them. This information corroborates up to a point what we have already heard from many other sources. While, however, our previous information shows that news had been received by the Turkish XV Army Corps and by the Ministry of War that certain emissaires sent from TURKEY had arrived at the Indian frontier, RAOUF Bey is either unaware of this news or was anxious to keep our agent in the dark.

From other enquiries made by the same agent from the Nationalist leaders or from other elements at ANGORA, it appears that Lt.RASHID of the Turkish Army (who is the son of ABDUR RAB, the Indian seditionist now with the Bolsheviks) recently passed through SIVAS on his way to INDIA. This information is confirmed from another source.

It would also seem that MAQBUL HUSSAIN, another disaffected Indian, who spent the period of the war in the Turkish ranks, has left Turkey travelling eastwards.

We are further informed that Lance Dafader MALIK GHULAM AHMED of the 9th Hodson's Horse, a deserter of some importance, who recently escaped from custody in CONSTANTINOPLE, has, within the last week or two, left SIVAS for INDIA and AFGHANISTAN after having been joined by five fellow deserters, who had previously evaded arrest.

It is possible that all the above are travelling together and may constitute or accompany the emissaries from the Turkish Nationalists of whom we have recently heard so frequently. Some few

Afghans, recently in contact with the Nationalists, are also reported to have left SIVAS for AFGHANISTAN or INDIA, and may be travelling with the above party or parties.

iii.) A MISSION TO SYRIA AND MESOPOTAMIA.

Information has been received that one MAHMUD HAMDI, a Lieutenant in the Ottoman Army, is about to carry important letters from the Nationalists to ALEPPO and MOSUL, where his father is resident.

The information has been wired to BAGHDAD.

In a conversation with an agent RAOUF Bey is reported to have said that a deputation from YASIN Pasha had requested the Nationalists to assist the Syrians in driving the French troops out of SYRIA. It is possible that MAHMUD HAMDI may be connected with that request.

iv.) OTHER INDIAN CONTACTS WITH THE NATIONALISTS.

ABDUR RAHMAN PESHAWARI, an Indian who first reached TURKEY during the Balkan wars as a member of Dr. ANSARI's Indian Medical Mission is still with the Nationalist leaders, acting as secretary to RAOUF Bey. In a recent conversation with an agent he urged the latter to learn the making of explosives in order to aid the Nationalist cause.

MAULVI BARKATULLAH, the notorious Indian revolutionary who has espoused the Bolshevik cause and is working on its behalf in MOSCOW or TASHKENT, has written to the Nationalist leaders placing himself at their disposal.

v.) PERSIAN AGITATION IN CONSTANTINOPLE.

We have heard little of the Persians in CONSTANTINOPLE during the last few weeks. The Young Persian Committee is, however, still reported to be active. It is said recently to have received the text of secret resolutions passed at a congress of Muhammadans held lately in SWITZERLAND. The resolutions were not seen by our agent and we do not know their nature. From a conversation between our agent and members of the Young Persian Committee it would seem that a fusion of the Young Persians in Europe and the extremer type of Socialists is to be expected.

SECRET.

General Staff "Intelligence"
No. 6484
Date 6/9/20
ARMY OF THE BLACK SEA

No.I.C.1978.

September 6th 1920.

The Crown Prince.

One of the weapons used by FERID Pasha in retaining hold over H.I.M. is the latter's fear of dethronement and replacement by the Crown Prince, ABDUL MEDJID Effendi. To this end, FERID'S satellites have always encouraged the rumour that MEDJID Effendi is in favour of the Nationalists and wished to join with them. The Sultan, two months ago, requested MEDJID Effendi to remain in his Palace at Dolma Bagtche and not to pass across the water to Tchamladja.

MEDJID Effendi has all his life been used to exercise and to game shooting and has been very much irritated by being restricted to Dolma Bagtche. According to the independent statements of his entourage he has been somewhat unwell during the last fortnight. In any event he gave this as his reason for wishing to make a short stay at Tchamladja and to pay weekly visits there. for some time he has attempted to have his steam-launch repaired and as FERID Pasha prevented this being done in the Turkish Naval workshops, he finally obtained the services of a British contractor.

In conversation the Crown Prince disclaimed any relations with the Nationalists and said that he was aware that FERID Pasha's satellites had concocted a series of letters purported to have passed between him and Nationalist leaders for the purpose of injuring his reputation with H.I.M. and with the British. He offered to make a complete statement regarding his activities during the past few years with a view to enabling the British Authorities to judge his point of view. He pointed out that as Heir Apparent to the Ottoman Throne, he might at any moment be called upon to assume the reins of Government and would therefore at all cāsts avoid placing himself in a position which would threaten his dignity and the interests of his country. He gave his word that he had no intention of leaving Constantinople and stated that he had recently told H.I.M. that at present he had no intention of adopting a hostile attitude to the latter but if circumstances should force him to do so, his change would be open and he would not disguise it. He expressed himself very strongly with regard to FERID Pasha and also spoke of his admiration for IZZET Pasha with whom, in August 1918, he had been in secret relations with a view to hastening a separate peace with the British and the French.

As far as personal conduct is concerned, opinions of reliable persons who know H.I.H. well would show the latter as rather of a frank and outspoken character than as a genuine intriguer. It is well known that on several occasions he has injured his position by unnecessary outspokeness. There would appear to be no doubt moreover that he is not of the stuff of a political adventurer and his views on the position of the Islamic religion tend to preclude the possibility of his indulging in any pan-Islamic escapade. There is no doubt that it would be possible to persuade him to abandon his project of going to Tchamladja and to remain at Dolma Bagtche. This would be particularly easy if he could be protected from the intervention of FERID Pasha.

Issued by G.S.I., G.HQ., Army of the Black Sea.

V a The Crown Prince başlıklı 8 Eylül 1920 tarihli gizli rapor. PRO-WO 158-767-172925.

SECRET

THE ACTIVITIES OF THE HEIR APPARENT.

In the course of a recent interview HAMDI Pasha, Chief of the Ottoman General Staff, stated to a British Military Representative at the War Office, that Mustapha Kemal had now no ambition to make himself Master of the Capital but intended to create the Crown Prince as the new Khalif: He also added that ABDUL MEDJID was now in communication with the Nationalists.

General Staff Intelligence
No. 6484
Date 14.9.20.
ARMY OF THE BLACK SEA

. . . . . .

Prince ABDUL MEDJID has, by various statements, and in two letters to H.I.M. the Sultan, criticised the policy of DAMAD FERID's Government and his fathers' notions with regard to the Khalifate. From the style of his letters he evidently wishes to bring out the fact that his conduct is actuated by motives of religious fervour, and not by ambition. He has, however, suggested more than once that an amicable settlement with the Nationalists is the only way of saving Turkey and has suggested that a delegation should be sent to Anatolia under one of the Imperial Princes, by whom it is presumed, he means himself. On the 25th July 1920, the Prince announced at a meeting that owing to the indignity offered to the Khalifate by the loss of Thrace and Smyrna, he could not bring himself to rule the country and therefore renounced the rights of succession. This action was an exceedingly curious one as it immediately threw the limelight on the Prince as a man with Nationalist sympathies, and although DAMAD FERID Pasha was of the opinion that the Crown Prince did not intend to abide by his resolution and was acting simply with the idea of impressing his Nationalist friends, he has made the execution of his intention to decamp from Constantinople, if a sufficiently large force of cavalry were sent to the Asiatic shore of the Bosphorus, extremely difficult. Whatever his actual intentions, it is established beyond doubt that the Crown Princes' politics are entirely Nationalist, and that he would do all in his power to baulk DAMAD FERID Pasha to whom he has always been opposed. It may be questioned, however, if, surrounded as he is at present by new and un-sympathetic aide-de-camps, he is in a position to co-operate with the Angora Government to any dangerous extent.

31/8/1920.

VI "The Activities of the heir Apparent" başlıklı General Staff Intelligence'in 14 Eylül 1920 tarihli raporu. PRO-WO 158/767-172925.

17/9

Copy No. 21

G. H. Q.
General Staff
"Intelligence"
Constantinople.
No. 3141. "I". 6434

SECRET.

NOTE ON PRINCE ABDUL MEDJID, HEIR APPARENT.

1. In an official conversation with the British Military Representative at the Ottoman War Office, HAMDI Pasha, then Chief of the Ottoman General Staff, stated that MUSTAPHA KEMAL had no longer any desire to make himself master of the Capital but that he intended to create a new KHALIF in the person of Prince ABDUL MEDJID, the Heir Apparent. He added that the Heir Apparent was in Communication with the Nationalists.

2. In view of this expression of opinion on the policy of the Nationalists, it is of interest to remark on the recent activities of the Heir Apparent, with a view to determining whether the opinion held by HAMDI Pasha is sound.

3. Prince ABDUL MEDJID has, by various statements and in two letters addressed to the Sultan, criticised the policy followed by the Government headed by DAMAD FERID Pasha and his father's opinions on the question of the KHALIFATE. From the style of these letters he evidently wished to emphasise the fact that his conduct was actuated by religious fervour and not by personal ambition. He has however, on more than one occasion, suggested that an amicable settlement with the Nationalists was the only practicable solution of the situation in Turkey, and has further suggested that a delegation should be despatched to ANATOLIA for that purpose, headed by one of the Imperial princes. He presumably implied that he would be willing to act as head of such a delegation.

4. A report that, on July 25th 1920, the Heir Apparent had stated at a meeting that he renounced his rights of succession, (because the indignity offered to the Khalifate by the loss of Thrace and Smyrna rendered it impossible for him to bring himself ever to take over the government of the country, created a great change in the situation. This action was curious, in that it created a strong impression that the Heir Apparent sympathised with the Nationalists.

5. DAMAD FERID Pasha gave it as his opinion that the Heir Apparent did not really mean to renounce his rights, but had made the announcement with the intention of impressing his Nationalist friends. At the same time, however, certain steps were taken to make the escape of the Heir Apparent to Anatolia, should he attempt such action, a matter of great difficulty.

6. It has since transpired that on all probability the reports of the Heir Apparent's renunciation of his rights of succession were invented and circulated by SAMI Bey, son of DAMAD FERID Pasha, who has established amazing influence in the palace, and who, realising the hostility of the Heir Apparent to DAMAD FERID Pasha, is exerting every effort to discredit the former.

ABDUL MEDJID

VII a-b "Note on Prince Abdul Medjid heir Apparent" başlıklı Istanbul'da General Staff Intelligence'in 11 Eylül 1920 tarihli gizli raporu. PRO-WO 158/767-172925.

7. There is no reason to doubt, however, that the sympathies of the Heir Apparent are entirely with the Nationalists. He has however been surrounded with Aides-de-camp whose sympathies are anti-Nationalist, and such thorough steps have been taken by DAMAD FERID Pasha to curtail his power, that it is unlikely that he could co-operate to any appreciable extent with the ANGORA Nationalists.

Issued by General Staff "Intelligence"
Army of the Black Sea,
Constantinople.

September 11th, 1920.

C O P I E S to/

	NUMBER.		
War Office	1	to	5
British Section, Supreme War Council, Versailles			6
Commander-in-Chief, Army of the Black Sea			7
H.E. the High Commissioner	8	and	9
Admiral Sir John de Robeck, Bt. G.C.M.G., K.C.B., Commander-in-Chief, British Mediterranean Fleet			10
Egyptian Expeditionary Force	11	and	12
Mesopotamian Expeditionary Force	13,	14,	15
Lieut-Gen. Sir H.F.Wilson, K.C.B., K.C.M.G. (for personal information)			16
Major-Gen. H.L.Croker, C.B., C.M.G. (for personal information)			17
British Military Mission, Smyrna			18
B.G. i/c Administration, Army of the Black Sea (for personal information)			19
G.S."O" (for information)			20
G.S."I" (for circulation)	21	and	22
Spare	23	to	31.

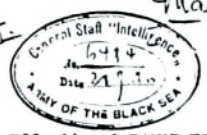

Major Hay
18000

SECRET.

Prince ABDUL MEDJID Effendi and DAMAD FERID Pasha.

1. ABDUL MEDJID is a younger son of the late Sultan ABDUL AZIZ. Residing in Constantinople during the earlier months of 1919, he came to take an ever-increasing part in politics, and, as the Nationalist movement, started at the time of the Occupation of SMYRNA, grew, ABDUL MEDJID appears to have become increasingly sympathetic to it. In the same proportion he gradually lost the affection which the Sultan MEHMED VAHIDEDDIN had entertained for him, and became by the Autumn of 1919 definitely opposed to DAMAD FERID Pasha in the latter's third Administration. In addition to their political differences, the personal enmity which has for some time existed between their wives has no doubt aggravated the personal enmity which has come to exist between the husbands. For instance, ABDUL MEDJID's wife has refrained from paying proper com-pliments in society to DAMAD FERID's wife, who, by reason of seniority as a Princess, is entitled to them. In the same way and particularly of late, DAMAD FERID has markedly refrained from calling upon the Heir-Apparent in accordance with the usual custom after he has been received by the Sultan.

2. After the Occupation of Constantinople on 16th March, the Nationalist leaders, though anxious to remain loyal to the present Sultan, not unnaturally contemplated the possibility of ABDUL MEDJID's mounting the throne, in the eventuality of MEHMED VAHIDED-DIN taking a definite line against them. When DAMAD FERID came for the 4th time to power he and his Government became greatly impressed with the possibility of ABDUL MEDJID's being kidnapped, willingly or unwillingly, by the Nationalists.

3. Matters were brought to a head on the 15th June, 1920, when the Heir-Apparent left DOLMA BAGTCHE and went to reside in his Palace at TCHAMLIDJA. A Council was immediately summoned by DAMAD FERID Pasha and attended by KURD HAMDI Pasha, ALI KEMAL Pasha, AMIN Bey and KALKANDELENLI TAHSIN Bey. HAMDI Pasha is said to have proposed that the Sultan should sign an Irade ordering ABDUL MEDJID to remain in his Palace at DOLMA BAGTCHE until the signatur of Peace. The Sultan, however, appears to have considered that what measures might be necessary in order to prevent the Heir-Apparent leaving for ANATOLIA were a matter for DAMAD FERID's Government and not for himself. HAMDI Pasha further considered the propriety of ordering two battalions to surround the Heir-Apparent's Palace at TCHAMLIDJA, but it was finally decided that on the following day a deputation consisting of HAMDI Pasha and KARA SAID Pasha should represent to the Heir-Apparent that any Nationalist attempt to carry him off would be resisted by force. This step had the desired result, bringing ABDUL MEDJID back to DOLMA BAGTCHE; it was further decided, in order to keep him there, that his A.D.Cs. should be changed, his personal servants relieved, his steam-launch removed from him, and that Turkish Patrol boats should from time to time patrol the front of DOLMA BAGTCHE Palace.

4. In August it became evident that the Nationalist authorities at ANGORA had decided to leave no stone unturned in order to per-suade the Heir-Apparent to join them. It is reliably reported that they were prepared to expend Ltq.50,000 for the purpose.

There seems also to be little doubt that attempts were made to induce ABDUL MEDJID to leave Constantinople, if French or Ital-ian assistance could be obtained, or even by aeroplane. The project of sending a large escort of horsemen to some such place as HERKI BASHI TCHIFTLIK or some suitable rendez-vous was considered.

VIII a-b-c Prime Abdul Medjid Effendi and Damad Ferid Pasha başlıklı General Staff Intelligence'in 25 Eylül 1920 tarihli gizli raporu. PRO-WO 158/767-172925.

5. ABDUL MEJID, however, had by this time come to the conclusion that, if he consented to go to ANATOLIA, such action would be taken as an act of provocation by the British and French, and that, owing to the increasing weakness of the Nationalists, he would be thrown back for help upon SOVIET RUSSIA, a prospect which he considered as baneful to Turkish independence as acceptance of help from IMPERIAL-ISTIC RUSSIA would have been. The fact that, during more than 30 years' preparation for succeeding to the throne, the deaths of 10 persons had providentially opened for him his way undoubtedly induced ABDUL MEJID to refrain from an act which might in one moment prejudice his position hopelessly.

6. Intending, as was his custom in the summer months, again to visit TCHAMLIDJA, ABDUL MEJID on the 6th September ordered his steam-launch, but found that the British Naval Authorities were unable to deliver it in working order. He contrived, however, after repeated requests addressed to the Ministry of Marine, to secure another launch from a British firm on the 7th. This launch too was rendered useless by the British Naval Authorities.

7. DAMAD FERID Pasha, when questioned at about 6 o'clock on the evening of the 7th, stated that he had reluctantly consented to the Heir-Apparent being placed in possession of a launch, but that, should the latter - who was at all times impulsive - be imprudent enough to leave for ANATOLIA, TURKEY would be plunged into even greater difficulties than at present. DAMAD FERID used every endeavour to obtain from the British on this day a pronouncement or even hint that any action taken by him against the Heir-Apparent would be viewed with favour. Although given no such indication, DAMAD FERID ordered on the same night a strong guard to be placed round DOLMA BAGTCHE Palace. The British Naval Authorities, observing unusual stir in the Palace, patrolled the front at intervals during the night in order to ascertain whether anything unusual was afoot.

8. On the following morning DAMAD FERID Pasha stated to a British Political Representative that he had been compelled to make the Heir-Apparent a prisoner by the deliberate warning proffered to him by the British on the previous day that "the Crown Prince is believed to wish to take his launch in order to proceed to an unknown destination." It is evident that at the same time DAMAD FERID had announced to the SHEIKH-ul-ISLAM and the Cabinet that he had reluctantly submitted to British pressure that the Prince should be made a prisoner. The similarity of this phrase with that used by him on the previous day to describe the reasons which had prompted him to allow a launch to the Heir-Apparent is striking. It is no less striking that the Grand Visier should have quoted the above words as a warning from the British, in view of the fact that the actual words used to him were:- "Le General Commandant-en-Chef l'Armée de la mer Noire vient d'être informé que le Prince Héritier a commandé sa vedette pour aller à une destination inconnue de nous."

9. At first the Sultan appears to have believed that the imprisonment of the Prince had been practically demanded by the British. When, however, it became apparent in Palace circles that the British had in reality taken no such lead, DAMAD FERID Pasha, in order to avoid losing the confidence of the Sultan, shifted his ground. When it was made apparent to him on the 13th Sept. that the British did not consider that the Heir-Apparent would be likely to try to escape to ANATOLIA, he endeavoured to make the British commit themselves to approval of the act he had taken by repeatedly asking whether the British would now approve the removal of ABDUL MEJID's guards. Although informed that it was improbable that the British would consider that he incurred responsibility by removing the guard, DAMAD FERID has since taken no steps to remove it. He appears to realise that, should he do so without being able to prove that he had received either instructions or a hint to imprison ABDUL MEJID or authority to set him free, he would be hard put to it to justify his action in the eyes of the Sultan.

10. ABDUL MEDJID remains in his Palace surrounded with guards and with barbed wire entanglements round his appartments. No one except one British officer has been allowed in to see him. Even is son, Prince OMER FAROUKH Effendi, has been refused admittance, as also the Doctor who is attending one of his sick children.

Great bitterness has been roused in Turkish circles by these happenings, and there is little doubt that, if DAMAD FERID cannot cause that bitterness to be directed against the British, it will all come back upon his own head.

Issued by G.S."I", G.H.Q.,
Army of the Black Sea,
25.9.20.

CEVAT AÇIKALIN'IN ANILARI:

2. DÜNYA SAVAŞININ İLK YILLARI (1939-1941)

Sunuş

Cevat Açıkalın Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ilişkilerinde önemli sorumluluklar almış seçkin bir diplomattır.

1901'de İstanbul'da doğan, Galatasaray Lisesi'nden sonra Cenevre'de yüksek öğretimini tamamlayan Açıkalın, 1920-1936 yıllarında Dışişleri Bakanlığı'nın dış ve iç servislerinde çeşitli görevler üstlenmiş; 1936'da Bakanlık'ta Elçi payesiyle I. Siyasal Daire Başkanlığı'na getirilmiş ve bu görevde iken Montrö Boğazlar Konferansı'na katılan Türk heyetinin Genel Sekreterliği'ni yapmış; 1938-1939 yıllarında, Hatay anavatana bağlanıncaya dek, Türkiye adına Antakya'da görüşmeleri yürütmüş ve Atatürk'ün emriyle orada Türkiye'yi Olağanüstü Delege sıfatiyle temsil etmiştir.

Hatay'dan dönüşünde Bakanlık Genel Sekreteri Menemencioğlu'nun yardımcılığına atanmış; bu arada 1939 sonbaharında Saraçoğlu'nun Moskova'da Molotof ile yaptığı görüşmelere katılmış; 1941 Türk-Alman Saldırmazlık Paktı onay belgelerinin verilişi görevi ile Berlin'e gönderilmiş; 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifâkı çerçevesinde Halep ve Hayfa'da Kurmay görüşmelerinde Dışişleri Bakanlığı'nın temsilcisi olarak bulunmuştur.

1942'de Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Açıkalın, ertesi yıl Menemencioğlu'nun Dışişleri Bakanı olması üzerine, Bakanlık Genel Sekreterliği'ne getirilmiş; bu görevi sırasında Eden-Menemencioğlu arasında I. Kahire görüşmelerine ve İnönü ile Roosvelt ve Churchill arasındaki ikinci Kahire görüşmelerine katılmış; 1944'te Londra'da İngiliz-Türk ticarî ve malî anlaşma görüşmelerini yapan heyete başkanlık etmiştir.

1945 yılında Londra Büyükelçiliği'ne atanmış; 1952 yılında ikinci kez Bakanlık Genel Sekreterliği'ne getirilmiş, bu görevi sırasında NATO Merkez Heyeti Başkanlığı'nı da üstlenmiştir.

1954 yılında Roma Büyükelçisi olan Açıkalın, Cumhurbaşkanı Gürsel tarafından 26 Ekim 1961'de kontenjan senatörü atanınca Dışişleri mesleğinden emekli olmuştur.

Sultan 2. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in oğlu olan Cevat Açıkalın İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Farsça ve Rumca dillerini bilirdi. Ben Açıkalın'ın 2. kez Genel Sekreterliği sırasında, bir süre onun Özel Kaleminde çalıştım. Açıkalın, iyi mizaçlı ve şakacı bir insandı. Hızlı çalışırdı.

Bu büyük Türk diplomatı son yıllarında anılarını hazırlamış, ancak tamamlayamadan 1970'de bir otomobil kazasında yaşamını yitirmiştir.

Ailesinin, yayımlamak üzere, Türk Tarih Kurumu'na bıraktığı anılar yalnızca 1939 ilkbaharıyla 1941 ilkbaharı arasındaki iki yıllık dönemi kapsamaktadır. Oysa daha sonraki dönemleri de not ettiği anlaşılmaktadır. Bunları kaleme almaya belki vakit bulamamıştır. O nedenle, biz sözkonusu iki yıllık dönemin anılarını düzenleyerek, bir ölçüde bugünkü Türkçeye çevirdik ve metne ara başlıklar ekleyerek bölümlere ayırdık, böylelikle konuları daha belirli duruma getirmeye çalıştık. Sonuna da, metinde özellikle 1936 Montrö Sözleşmesine ve 1939 Üçlü İttifaka yapılan yollamaların incelenebilmesi için, bir kaynakça koyduk.

Bu anıları, diplomasi tarihimizin aydınlatılmasına bir katkısı olacağına inançla sunuyoruz.

Emekli Büyükelçi
İSMAİL SOYSAL

I. *İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile Sonuç Vermeyecek İttifâk Müzâkereleri (Nisan-Ağustos 1939)*

Bilindiği gibi, Eylül 1938'de, Hitler Fransa ve İngiltere'ye Münich anlaşmasını kabul ettirmişti. Verdiği sözü hiçe sayan diktatör 15 Mart 1939'da, yani 6 ay sonra Çekoslovakya'yı işgal etti. Artık tehlike işareti verilmiş bulunuyordu.

Türkiye tehlikeyi bütün ciddiyetiyle gören memleketlerden biri idi. Türkiye bu tehlikeyi yanlız bu Balkan Devleti olarak değil, fakat coğrafi mevkiinin ehemmiyeti ile mütenasip, kendisine terettüp eden siyasî ve tarihî mukadderat zaviyesinden gözönünde tutuyordu. Esasen Türkiye'nin durumu, I. Dünya Harbi sonrası Rusya, Avusturya-Macaristan ve Alman İmparatorlukları'nın bünyelerinden koparılıp eklenmek suretiyle genişletilmiş, keyfi ve suni olarak kurulmuş Baltık, Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin hiçbiri ile kıyaslanamazdı.

Türkiye Cumhuriyeti, İstiklal Savaşı'ndan sonra, kendi sınırları içinde belki malî ve iktisadî bakımdan zayıf, fakat siyaseten metin ve sağlam idi. Halbuki, Litvanya, Letonya, Estonya, Finlandiya, Avusturya, Arnavutluk, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Macaristan, Yunanistan, Çekoslovakya, Bulgaristan'dan her birinin muhakkak birer "kompleks"i vardı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, birinin tam çöküşü, diğerinin de bozulması sonucu geçirdiği büyük değişiklikler dolayısıyla, dünya siyasî sahnesinde mevcudiyetleri hissedilmeyen Almanya ve Rusya'yı zayıf bulduğu müddetçe, yukarıda saydığım küçük memleketler kendilerini emniyette saymışlardır. Fakat bunlar tarihlerini unutmamış ve daima Almanya ve Rusya'dan korkmuşlardır. Bu korkunun ne kadar yerinde olduğunu tahlil edeceğimiz siyasî hadiseler göstereceği gibi, küçükler için "kompleks" doğuran sebebin Rusya için ne derece değişmez hedef, fikri sabit olduğu ve bu iki ruh haletinin dünya hadiseleri ve bilhassa o zamanki siyasî görüşmeler üzerinde ne kadar derin tesirler yaptığı görülüyor.

Münich anlaşmasının Hitler tarafından ihlâl edilerek, Çekoslovakya işgal edildikten sonra, İngiltere ve Fransa Almanya'nın kolay kolay durmayacağı kanaatine vararak, Avrupa'da sulh için teşkilâtlanmaya karar vermişlerdi. Almanya'nın Romanya üzerindeki tazyikleri ve Polonya'yı da meşhur Danzig koridoru meselesinden doğan ve süregelen ihtilâf

yüzünden tazyike başlaması, bu iki memleketten birinin Hitler'in ikinci kurbanı olacağını göstermekte idi.

Bu düşünce ile, bilhassa Danzig meselesi dolayısıyla Polonya-Alman krizinin alevlenmesi üzerinedir ki, İngiltere Başbakanı Avam Kamarası'nda 31 Mart 1939'da "Polonya istiklâlini tehlikeye koyan herhangi bir hareket olduğu ve Polonya da bu harekete millî kuvvetleriyle karşı koymayı hayati telakki ettiği takdirde, İngiltere'nin bütün imkânlarıyla derhal ona yardım etmeye kendini mecbur addedecektir" yolunda açıklamasını yapmıştır. Polonya'nın da bunun üzerine aynı biçimde yaptığı bir açıklama karşısında Hitler'in biraz aklı başına geleceği ve karşısında İngiltere'yi göreceği düşünülmüştü. Bundan başka Avrupa sulhünü korumak tasavvuruna bir şekil vermek üzere Sovyet Rusya'nın da buna iştirâkini temin etmek istenilmişti. İşte bu düşüncelerledir ki, Nisan 1939'da Sovyet Rusya ile İngiltere ve Fransa arasında ilk temaslar başlamıştır.

Üç büyük devlet arasında Nisan-Ağustos 1939'da girişilen Moskova müzâkerelerinin ayrıntılarına girmek benim için belki konu dışına çıkmak olur. Ancak, alâkalı devletlerin o zamanki ruh haletini, Sovyetler'in taleplerini ve o zaman ileri sürdükleri şartlar ışığında ortaya çıkan ve bilhassa bizimle olan görüşmelerde ve sonraki münasebetlerimizdeki durumları izah edeceği için, İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya müzâkeratının çeşitli yanlarını tahlilde fayda görüyorum.

Bilindiği gibi, İngiltere tarafından yapılan ilk teklif, "Herhangi bir Avrupa devletinin siyasî istiklâline karşı bir tehdit teşkil eden bir hareket halinde, buna karşı koymak için Sovyet Rusya, İngiltere, Fransa ve Polonya'nın derhal istişârelerde bulunacaklarına" dair müşterek bir beyanat yapılması olmuştur.

Herşeyden önce, müzâkereler başlamadan tarafların durumuna bir göz atmak lâzımdır:

a) Müzâkereleri teklif eden, yani ona talip durumunda bulunan İngiltere ve Fransa, Polonya için yapmış oldukları Deklerasyon dolayısıyla taahüt altına girmiş ve Almanya'ya karşı siyasî cephe almış memleketlerdi.

b) Sovyet Rusya'nın siyasî yardımını temin etmeyi istiyorlardı. Çünkü buna ihtiyaçları vardı.

c) Üstlendikleri bu taahüt, Sovyet Rusya'nın komşusu olan memleketleri bir tecâvüze karşı koymaya yardım amacını gütmek itibariyle, Sovyet Rusya'nın işine yarayan cinsten idi.

d) Sovyet Rusya'nın henüz hiç bir taahüdü yoktu.

e) Sovyetler Almanya'ya karşı cephe almış değildi.

f) Sovyet Rusya siyasî bağlantısı olmadığı için hareket serbestliğini muhafaza ediyor ve hadiselerin inkişâfına göre menfaatlerini en iyi şekilde temin kararları almakta muhtar kalmak istiyordu.

Sovyet Rusya'nın saldırıdan uzak durması ümit ediliyordu. İngiltere sözkonusu Deklerasyon'u yaptığı zaman icabını yerine getirecek askeri durumda mı idi? Fransızlar'ın durumu ne idi? İstişâreler ne merkezde idi? Bunların hepsi tarihe malolmuş ve uzun tahlillere konu teşkil etmiş hususlardır. Her halde İngiltere'nin Polonya hakkındaki Deklerasyon'unu bir siyasî nirengi taşı olarak görmek lâzımdır. Münich anlaşmasına varıldığı zaman İngiliz ve Fransızlar'ın Rusya ile istişâre ettiklerini hatırlamıyorum. Tersine, bu anlaşma yapılırken Rusya'nın kenarda kaldığı rivayet edilir. Fakat İngiltere Polonya ile böyle bir taahüde girdikten sonra, Rusya mutlak hesaba katılması lâzım gelen bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. Rusya'nın ehemmiyeti şöyle düşünülmektedir:

a) Polonya Almanya'nın taaruzuna uğradığı takdirde, onun yardımına gitmeyi taahüd edenler için Avrupa karayolu tamamen kapanmış olacaktır. Tek yardım yolu denizden ve Rusya'dan geçiyordu. Bunun için, mümkün olduğu takdirde, Rusya ile anlaşmak lâzımdı.

b) Almanya Polonya'ya taaruz ettiği takdirde, ne olur, ne olmaz Rusya'nın Almanya'ya karşı asgari bir kuvvet yığma suretiyle düşmanca bir durum takınmasını temin etmeliydi.

c) Almanya'nın Polonya'ya taaruzu üzerine, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi bir savaş ortaya çıkarınca, Rusya'yı müttefik edinmek gerekirdi.

Sovyet Rusya, Fransa ve Polonya'nın da bu Deklerasyon'a iştirâk etmeleri şartı ile, onu kabul etmiştir. Fakat Polonya böyle bir Dekrasyon'un ihtiva ettiği taahhüdün, Sovyet Rusya'ya kendi işlerine müdahale etmese bile, Sovyet Rusya'nın yardımını kabul etmek demek olacağını düşünüyor, ayrıca böyle açık bir taahhüdün Hitler'i tahrik edeceğinden çekiniyordu. O nedenlerle Deklerasyon'a katılmayı kabul etmemiş idi. Belki de kendine fazla güveniyordu. Hatta kendisini büyük devletlerden sayıyordu. Bu yanlış ve hatalı bir politika gibi görünebilirdi, ama Sovyetler'in emellerini ve ruh haletini iyi bilen Polonya'nın politikasının mantıksız olduğu söylene-

mezdi. Polonya'nın istediği, kendisinin, müstakil bir devlet olarak, talep ettiği zaman, münasip göreceği yardımın ona yapılması idi. Bu durum karşısında, İngiliz ve Fransızlar tarafından Nisan ortalarında Sovyet Rusya'ya "Sovyet Rusya'nın Avrupa komşularından herhangi biri bir tecâvüze maruz kaldığı ve bu tecâvüze karşı koyduğu takdirde, bu memleketin talebi üzerine, Sovyet Rusya'nın yardım edeceği" yolunda açık bir Deklerasyon yapması teklif edilmişti. Bu teklife Sovyetler'in Nisan ortalarına doğru yaptıkları mukabil teklifte:

a) İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya arasında, âkid taraflardan her birinin Avrupa'da vâki herhangi bir tecavüze karşı, askerî mahiyette yardım da dahil olmak üzere, derhal her türlü yardım yapmak taahüdünü ihtiva edecek 5 ilâ 10 senelik bir andlaşma âkdi;

b) İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Baltık denizi ile Karadeniz arasında Sovyet Rusya ile hududu bulunan Doğu Avrupa memleketlerinden birine tecâvüz halinde, bunlara askerî yardım da dahil olmak üzere, derhal her türlü yardım taahüd edilmesi;

c) İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya arasında yukarıdaki fıkralarda öngörülen durumlarda taahütlerimi yerine getirmek üzere, âkid memleketlerden her birinin yapacakları askerî yardımın şekil ve genişliğinin en kısa zamanda müzakere ve tesbit edilmesi.

Bu Sovyet teklifine verilen İngiliz-Fransız cevabı Sovyetler'i memnun etmekten hayli uzaktı. Çünkü onlar bir taraftan Sovyet yardımını elden kaçırmak istemezken, öte taraftan Polonya'nın hassasiyetini hesaba katmadan Sovyetler Birliği ile birleşmiş olmanın dahili siyasetleri bakımından mahzurlarını düşündükleri gibi, bunu Alman propagandasının istismar edeceğini biliyorlardı. Ayrıca Almanya'yı tahrik etmekten de kaçınıyorlardı. Birbirine ters düşen zaruretlerin yanı sıra, İngiltere ve Fransa, icabında yapabilecekleri yardımı sadece Polonya, Romanya ve Türkiye'ye inhisar ettirmek kararında idiler.

Bütün bu düşüncelerden çıkan bir yeni teklif Sovyetler'e 1939 mayısında sunulmuştu. Teklif "İngiltere ve Fransa bazı doğu Avrupa memleketleri için almış oldukları yeni taahütlerin yerine getirilmesi sonucunda savaş durumuna girmiş olurlar ve talep ederlerse, Sovyetler derhal yardım edecekti. Bu yardım kararlaştırılmış olacak şekil ve mahiyette yapılacaktır", şeklinde idi. (Fransızlar İngilizler'den çok daha ileri giderek hazırlanan bazı Sovyet tekliflerini kabule mütemayil idiler).

İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkereleri bu merkezde iken, Litvinof'un Hariciye Komiserliği'nden ayrılarak, yerine Molotov'un tayin edildiği öğrenildi. Litvinof, muhakkak ki, Batı zihniyetini kavramış Cemiyeti Akvam'da itibar ve şöhret kazanmış kuvvetli bir Dışişleri Komiseri idi. Zannederim herkes kendisini Avrupa sulh davasına inanmış bir devlet adamı olarak görüyordu. Avrupa emniyeti davasına katılmış Litvinof Almanya'da sevilmezdi. Hatta Hitler'in "Rusya ile aramızda bir Litvinof vardır" dediğini daha 1934 senelerinde Moskova'da iken duymuş idim. Litvinof'un Stalin tarafından değiştirilmesinin sebebi ne olursa olsun, bu haberi duyduğum gün Hitler'in bu sözlerini hatırlamıştım. Molotov'un ise, donuk, donuk, çelik gibi eğilmez halini ve yahudi olmadığını hatırladım ve kendi kendime "acaba bunun manası yok mu? Bu değişiklik Rusya-Almanya münasebetlerinde bir mânâ ifade etmez mi?" diye faraziyeler ve istifhamlar üzerinde düşünmeğe başladım. Zamanla ben ve benim gibi düşünmüş olanların yanılmadığı görülüyordu. Stalin'in meşkûk bir istikbâl peşinde, istediği hareket serbestliğine kavuşmak için Avrupalılar ile çok ülfet etmiş, Avrupa'yı tercih eden, Avrupalı zihniyetine sahip Litvinof'u bertaraf ederek, katı ve tam bir icra aleti olan Molotov'u tercih etmiştir. Muhakkak olan şey şudur ki, Molotov'un Hariciye Nezareti'ne tayininden sonra İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın sesi büsbütün başka bir perdeden çıkmaya başlamış ve yukarıda işaret ettiğim karşılıklı tekliflerde ifadesini bulan amaçlar daha cüretli ve çıplak biçimde şartlar olarak ileri sürülmeye başlanmıştır.

Sovyet Rusya için dört ihtimal mevzubahis idi:

1) Almanya'nın çıkaracağı bir Avrupa savaşında bitaraf kalmak,

2) Almanya ile beraber harp etmese dahi, onunla anlaşmak,

3) Almanya'nın tecâvüzüne maruz kalmak,

4) Almanya'ya karşı koymak için Avrupa sulhünü temin amacıyla bir anlaşma akdetmek (ki, bu aslında Almanya'ya karşı cephe almak ve icabında Almanya'ya karşı savaşa girmek demek idi).

Bütün bu ihtimallerin üzerinde teyakuz ve titizlikle durulması gereğini duyuyoruz. Bitaraflık ihtimali düşünüldüğünde, bu Sovyet Rusya'ya muazzam faydalar temin edecek bir vaziyetti, çünkü Almanya ile İngiltere-Fransa arasında çıkacak ve bütün Avrupa'yı viraneye çevirip kana bulayacak bir savaş sonrasında, bu badireye karışmamış, bütün kuvvet ve kaynaklarını muhafaza etmiş bir Sovyet Rusya'nın durumunun ne kadar im-

tiyazlı ve üstün olacağı aşikârdı. Sovyetler'in önünde hiçbir mania kalmamış olacaktı. İkinci ihtimal Almanya ile anlaşma olabilirdi. İster bitaraflık teklifi olsun, ister ittifâk teklifi olsun, Almanlar'ın Sovyetler'i çok memnun edecek tavizlerde bulunmaları ihtimali bir faraziyeden çok, makul bir ihtimal idi. Üçüncü faraziye olan, Almanlar'ın düpedüz bilvasıta veya doğrudan doğruya Sovyet Rusya'ya taaruz etmeleri şıkkının ise İngiltere ve Fransa'yı Sovyet Rusya'nın tabii müttefiki durumuna getirecekti. Dördüncü şık, yani o anda İngiltere-Fransa ile Rusya arasında cereyan eden müzâkerelerin yaratacağı durum büsbütün başka idi. Bu Sovyet Rusya'yı bazı kayıt ve şartlara tabi tutan, taahütlerle bağlayan bir vaziyet yaratacaktı. Sovyet Rusya Almanya kendisine dokunmasa bile, İngiliz ve Fransızlarla beraber, Avrupa sulhünü ve Avrupa memleketlerinin istiklâlini temine çalışacak, İngiliz ve Fransızlar'ın Almanya ile girişecekleri bir savaşta galip gelmeleri halinde, bu savaştan sonra, müdafaasına koştukları memleketlerin toprak bütünlüğüne istiklâline riayet edecek idi. Bu memleketler arasında Rusya İmparatorluğu bünyesinden ayrılmış Estonya, Litvanya, Letonya bulunduğu; ayrıca hududu üzerindeki Romanya ve Finlandiya gibi Sovyetler'in daima ihtirasını tahrik eden memleketler olduğu gözönüne getirilecek olursa, İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler'i sürüklemek istedikleri yolun Sovyet Rusya'yı sınırlarının ötesindeki emellerinden ve hadiselerin inkişâfına göre, fırsatlardan istifade imkânlarından ne kadar uzaklaştırdığını izaha lüzum yoktur. Bundan başka, bu bağlantı Sovyetler'i Almanya ile harbe götürebilecekti. Böyle olunca nasıl savaş edilecek idi? Yardımlaşma nasıl olacak idi? Kim kime ne kadar, nasıl, nerede yardım edecek idi? Ruslar için bütün bunlar hayati konulardı ve haklı olarak bunlara açık cevaplar bekliyorlardı. Bitaraflık Almanya ile uyuşmayı ve bundan doğan muhtemel menfaatları sağlayabilecek iken, İngiliz ve Fransızlar'la anlaşma bütün bunları bertaraf edip Almanya'ya karşı cephe almak durumunu doğurabilecekti. Öyle ise hesapları sarih, çıplak yapmak lâzımdı. Rus ittifâkına tâlip olanlar bunun fiyatını ödemeliydiler.

Mayıs ortalarına doğru Litvinof'un yerine Dışişleri komiserliğine gelen Molotov, Batılılar'ın teklifinin boş lâftan ibaret olduğunu, zira bu teklif Sovyet Rusya doğrudan doğruya taaruza maruz kaldığı takdirde, ona yardım taahüdü ihtiva etmediği gibi, Finlandiya, Estonya, Letonya ve Litvanya'yı da teminat altına almadığını, sadece Sovyet Rusya'ya karşı bir taaruzu kışkırtmaktan başka bir işe yaramayacağını ileri sürerek reddetmiş ve Sovyetler'in evvelce ileri sürmüş olduğu şu üç esas şartı tekrarlamıştır:

a) İngiltere ve Fransa ile Sovyet Rusya arasında mütekabil müzaheret (Asistance mutuelle),

b) Baltık denizi ile Karadeniz arasında Sovyet Rusya ile hududu bulunan memleketlerin her üç devlete müzahareti,

c) Bu üç devletin a, b fıkraları gereğince girişecekleri yardımlaşmaların şekil ve mahiyetinin derhal tesbiti.

Avrupa'da o devirlerde hâkim olan ruh haletinin açık ve salim olmaktan çok uzak bulunduğunu, o devirleri yaşayan meslek adamları pek iyi hatırlarlar. Yukarıda temas ettiğim gibi, Polonya ve Romanya'nın Sovyet Rusya'dan endişeleri, İngiliz ve Fransızlar'ın, hatta Fransızlar'dan çok İngilizler'in Almanya'yı tahrik etmekten kaçınma temayülleri, Sovyet Rusya'dan korkan Polonya ve Romanya'nın hassasiyetini koruma endişesi, Sovyet Rusya'nın kendi zaviyesinden bakılacak olursa, haklı olarak hesabı gayet sıkı tutması, İngiliz ve Fransızlar'ın askerî alanda hazırlıksız olmaları ve bütün bunlardan başka Baltık memleketlerinin de Sovyet yardımı istemediklerini siyasî yollardan beyan etmesi, Sovyetler'in de icabında istedikleri yerde, istedikleri vakit müdahale edebilme talepleri hep bir araya gelince, zamanın ruh haletini hatırâlarda canlandıran kaba taslak bir krokisi çizilmiş olur zannederim. Her halde İngiliz, Fransız, Polonya ve Romanya hükümetleri arasında bir hayli istişâreden sonra ve Fransa'nın tesiriyle İngiltere'nin tereddütleri bertaraf edilerek, Mayıs ortalarına doğru, İngiliz ve Fransızlar Sovyetler'e "Milletler Cemiyeti'nin bir kararı ile tasvip edilmek şartıyla, Sovyet Rusya doğrudan doğruya Almanya'nın saldırısına maruz kaldığı veya Almanya'nın saldırısına uğramış bir memlekete, onunla mevcut yardımlaşma muahedesi gereğince, veyahut o memleketlerden birinin bitaraflığını muhafaza etmek için kendisini müdafaa neticesi Almanya ile savaşa tutuştuğu takdirde" İngiliz ve Fransızlar'ın Sovyet Rusya'ya yardım taahüdünü gerektiren bir tasarı metni vermişlerdi. Fakat Molotov bu formülü reddetmiştir. Sovyet Rusya bu kadar hayati bir meselenin Milletler Cemiyeti'nde meselâ savaş ile hiç bir alâkası olmayan bir kıtadaki bir memleketin ileri sürebileceği düşüncelere bağlı kalmasını kabul edemeyeceğini, ayrıca bir çok noktaların açık kaldığını beyan ederek, bir mukabil teklif yapacaktı.

Sovyet Rusya, 2 Haziran'da şöyle bir formül üzerinde duruyordu: Bir Avrupa devleti tarafından Müttefikler birine vâki olacak saldırı neticesi veya bu Avrupa devleti tarafından İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya'nın herhangi bir saldırıya karşı müdafaa etmeyi kararlaştırdıkları Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya, Litvanya, Estonya ve Finlandiya'ya (Hollanda ve İsviçre yok) karşı girişilecek saldırı neticesi mahsaamata giriş-

tikleri takdirde derhal birbirine fiilen yardım etmeyi taahüd edeceklerdir. Ancak, bu formülde anlaşmazlık çıkaracak nokta üç âkidden birinin, müdafaası üstlenilen memleketlerden birine hangi durumlarda diğer ikisinin yardımına güvenerek müdahale edebileceği idi. Müzâkereler bu safhada iken Sovyetler bir de dolaylı (indirecte) saldırı mefhumunu ortaya çıkarmaya başlamıştı. Şöyle ki, Almanya Baltık memleketlerinin siyasî istikrarsızlığından istifâde ederek, onları kendi tarafına çekmeye muvaffak olur veya o memleketlerde Alman taraftarı hükümetler kurulursa, Sovyet Rusya da bu vaziyeti kendi emniyeti için tehlikeli görüp vaziyetin düzeltilmesi için müdahale eder de bu yüzden Almanya ile savaşa tutuşacak olursa, İngiltere'nin ve Fransa'nın tıpkı Almanlar tarafından kendilerine saldırı olmuş gibi yardım etmesini ve bu yardımın önceden tesbitini istemişlerdi. Burada açıkca Baltık memleketlerine müdahale manasını taşıyan bir durum ortaya çıkacağı düşüncesiyle, İngiliz ve Fransızlar, ancak "kuvvet kullanılması neticesi öyle bir vaziyet doğarsa" kaydının ilâvesi şartiyle bu Sovyet talebinin kabulüne kısmen razı olabileceklerini ifade etmişlerdi. Bu yüzden müzâkereler ciddi sarsıntıya uğramıştı.

Burada şunun da hatırlanması yararlıdır ki, gerek Polonya, gerek Romanya, yukarıda izah ettiğim veçhile, herhangi bir bahane ile, kendi karar ve talepleri olmaksızın Sovyetler'in müdahalesinden ısrarla çekinmişler, Baltık devletleri de aynı endişeyi daima açıklamış ve henüz Litvinof ayrılmadan herhangi bir Sovyet yardımını reddettiklerini bildirmişlerdi. Ayrıca, daha mart ayında Sovyet Rusya'nın Litvanya ve Estonya hükümetlerine, bu memleketlerin kendi rızaları ile dahi olsa, egemenliklerini kısıtlayacak herhangi bir durum karşısında Sovyet Rusya'nın alâkasız kalamayacağı yolunda bir ihtarda bulunduğu da bilinmekte idi.

I. Dünya Harbi'nin enkazı üzerine kurulmuş bir Avrupa haritası üzerindeki küçük memleketlerin korku ve komplekslerine yukarıda değinmiştim. Buna bir yandan, seneler boyunca bir nevi zafer havası içinde yaşayıp biraz uyuşmuş İngiliz-Fransız siyaseti, öte yandan kendi ihtilâl ve sonuçları ile uğraşan Rusya'yı siyasî kombinezonların kolayca dışında bırakmaya alışmış olan İngiliz ve Fransızlar'ın birdenbire Rus gerçeği ile böyle çıplak biçimde karşılaşması, bu arada Almanlar'ın meydan okuması karşısında zayıf ve hazırlıksız Avrupa'nın tahriklerden kaçınma temayülü ve nihayet Batılılar'ın başka memleketlerin istiklâline hürmet ve onların içişlerine müdahale etmekten kaçınmak kaygısı bir arada düşünülürse, Ruslar karşısındaki Avrupalı müzâkerecilerin ruh haleti hakkında bir fikir edinilmiş olur.

Hitler'in Münich'ten sonra saldırı hazırlıkları karşısında İngiltere ve Fransa'nın, Avrupa'da barışın korunması uğrunda giriştikleri faaliyette gizli bir emelin bulunmadığını söylemek bir hakikattir. Buna mukabil Sovyetlerin, bütün müzâkerelerde, bilhassa Molotov Dışişleri Bakanlığı'na geldikten sonra, zahiren objektif savunma icapları olarak ileri sürdükleri şartlar aslında gizli emellerinin tahakkukunu temin etmeye matuftur. Hülâsa Sovyetler'in istediği, kendilerince takdir edilecek durumlarda veya bahane ile Polonya ve Baltık memleketlerine müdahale hakkını sağlamak idi. Diyorlardı ki: "Polonya taarruza uğrayınca ve İngiltere ile Fransa onun yardımına koşunca, bizimle akdi istenilen muahede gereğince bizim de İngiliz ve Fransızlar ile beraber Almanya'ya karşı savaşmamız icap edeceğine göre, biz Polonya'dan geçmeden nasıl Almanya ile savaşabiliriz? Polonya önceden bizim ile bu meseleyi kararlaştırmalıdır. Askerî ayrıntılar tesbit edilip istediğimiz şekilde Polonya'da hareket edebilmeliyiz. Bunun gibi, Baltık memleketleri Almanya'ya karşı gevşek bir siyâset takip edecek olurlar ise, bunu nasıl kabul ederiz? İlgisiz kalamayız. Müdahale etmemiz lâzım gelir. Muahede "direct" ve "indirect" taaruzu öngörmeli ve bu takdirde yardımlaşmayı ve müdahaleyi gerektirmelidir. Bu istekler belki sırf Sovyet zaviyesinden haklı görülebilirdi. Ancak mevzubahs olan, başka memleketlerin egemenlik hakları ve istiklâlini önceden ve kendi rızaları olmaksızın tasarruf etmek demek idi ki, bunun bir zorlama, bir saldırı veya savaş hadisesi çıkıp uluslararası nizamı altüst etmeden böylece kabulü kolay değil idi. Bu itibarla İngiliz ve Fransızlar şöyle bir mukabil teklif ileri sürmüşlerdi:

a) İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya Devletleri'nden biri, kendilerinden rızalarıyla yardım taahhüdü almış olan bir Avrupa devletine başka bir Avrupalı devlet tarafından girişilen saldırı neticesi, saldırıcı devletle savaşa girişmesi halinde, İngiltere, Fransa ve Rusya birbirlerine yardım etmeyi taahhüt edeceklerdir. (Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya sözkonusu).

b) Üç âkid devletten biri herhangi bir Avrupa devletinin (Baltık devletleri, Finlandiya, Hollanda, İsviçre sözkonusu) bitaraflık veya istiklâline müteveccih bir tehditten dolayı kendi emniyetinin de tehlikeye maruz kaldığı kanaatında ise, üç âkid aralarında istişâre edecektir. Şayet öbür iki âkid devlet böyle bir tehdidin mevcudiyeti hususunda mutabık kalır da, bu arada kendi emniyetini tehdit altında gören âkid, vâki tehdit neticesi, savaşa tutuşursa öbür iki âkid onun yardımına gidecektir.

Bu teklifleri yaparken, İngiliz ve Fransızlar muahedenin böylece imza edilip, askerî mukaveleyi beklemeksizin, onun derhal tatbik mevkiine konulmasını istemişlerdi. Ancak, Molotov 17 Haziran'da bu teklifi toptan reddederek, Baltık memleketlerinin de isim tasrihi suretiyle, Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya için istenilen garanti şartlarına aynısıyla tâbi tutulmasını, bu olmadığı takdirde öngörülen muahedeyi üç âkid devletten birinin arazisine bir saldırıcı tarafından yapılacak direkt bir taaruza karşı yardımlaşma anlaşmasına inhisar ettirmeyi teklif etmiştir. Bu Sovyet teklifi Fransa ve İngiltere'nin elbette işine gelmiyordu. Çünkü bütün doğu Avrupa'yı garanti etme tasavvurları suya düşüyordu. Açıkcası Sovyetler Baltık devletlerinin Alman siyâsetine kaymaları endişesini ileri sürerek, kendi takdirlerine göre, bu memleketler istesinler istemesinler, onlara müdahale etmek hakkını mahfuz tutmak istiyorlardı. İngiliz ve Fransızlar ise böyle bir muahedenin âkdini mutlak arzu ettiklerinden, Sovyet talebine uzlaştırıcı karşı teklifler ileri sürmüşlerdi.

Sovyet Rusya Temmuz başında:

a) "Garanti edilecek devletlerin listesi muahede metninden çıkarılarak onların bir protokolde belirtilmesini,

b) Polonya ve Türkiye'nin Sovyet Rusya ile karşılıklı yardımlaşma paktı âkdini kabul etmesini; Hollanda ve İsviçre'nin bu protokoldeki listeye sokulmamasını,

c) Endirekt saldırının protokolde tasrîhini" istemişti.

Sovyet Rusya bundan başka, muahede ile birlikte akdedilecek askerî mukavelenin aynı zamanda yürürlüğe girmesini, o sebeple askerî görüşmelerin hemen başlamasını istiyordu.

Sovyetler'in bu talepleri kabul edildi ve 27 Temmuz'da İngiliz ve Fransızlar, hükümetlerinin askerî görüşmelerin hemen başlamasını kabul ettiklerini bildirdiler. Bir hafta sonra, yani ağustos başında Molotov bir görüşme esnasında Büyükelçiler'e, Avam Kamarası'nda İngiliz Dışişleri Müsteşarı'nın, Sovyetler'in Baltık memleketlerindeki niyetlerini yanlış aksettiren beyanatta bulunduğundan ve Sovyet Rusya'yı bu memleketlerin istiklâline müdahale eder mahiyette gösterdiğinden sert ve acı biçimde şikâyet etmişti. Böylece görüşmeler tatsız havaya bürünmüştü. Endirekt taaruz meselesi de halledilmemişti.

Askerî görüşmeler 12 Ağustos'ta başlamıştı. Fakat Polonyalılar Sovyet kuvvetlerinin toprakları üzerinden transit geçmelerini kabul etmeyecekleri-

ni, Alman saldırısı halinde, Polonya-Rusya işbirliğinin ne şekilde yapılması lâzım geleceği konusunda Polonya'daki İngiliz ve Fransız askerî heyetlerinin tavsiyelerini kabul edebileceklerini bildirmiştir.

Bu müzâkereler böylece sürüncemede kalmışken, 23 Ağustos'ta Ribbentrop Moskova'ya gelmiş, ve 24 Ağustos'ta Sovyet-Alman ademi tecavüz muahedesinin imzalandığı ilân edilmiştir. Bu suretle dünya tarihin en muhteşem madrabazlığını öğrenmiştir.

Sovyet-İngiliz-Fransız muahedesi imzalanıp Avrupa savunma sistemi kurulmuş olsa idi, acaba Alman saldırısı önlenmiş olur mu idi? Belki evet, belki hayır. Fakat savaş önlendiği takdirde mevcut devletlerin statükosu değişmeyecek -ki bu Sovyet emellerine aykırıdır- şayet savaş önlenemeyecek olursa, Sovyetler bu savaşa sürüklenmiş olacak ve İngiltere-Fransa ve müttefiklerinden görecekleri şüpheli yardım dolayısiyle, savaşın bütün ağırlığını taşıyacaktır. Halbuki, Almanya ile anlaştıkları takdirde, bu anlaşma karşılığında Almanlar'ın kabul edeceklerini ümit ettikleri veya peyledikleri tavizler ile, Almanya savaş başlatsa bile kendilerinin bitaraf kalabilmeği, Polonya ve Baltık Devletleri üzerindeki emellerini tahakkuk ettirebilmeği hesap ettiklerine muhakkak nazarı ile bakmak hatalı olmaz. Diğer taraftan, amansız bir savaşa tutuşmuş olacak Batı Devletleri ve Almanya'nın savaş sonunda zafer ne tarafta olursa olsun, düşecekleri perişan durum Sovyet emelleri için yeni imkânlar bahşedecek, nurlu ufuklar açacaktı.

Bu itibarlıdır ki, şahsî kanaatim, Sovyet Rusya'nın Batılılar'la müzâkereleri, Almanya ile gizlice yürüttükleri temaslarında bir nevi müşteri kızıştırma taktiği olarak kullandıkları merkezindedir. Nitekim oyunun birinci perdesinde Almanlar Sovyet isteklerini temin ettiler. Bu arada 1 Eylül'de Dünya Savaşı başlamıştı. Almanya delice atıldığı bu savaşı sürdürebilmek için Sovyet Rusya'ya muhtaçtı. Sovyetler, Almanya'yı tatmin edecek şekilde bitaraf idi. Böyle kalmaya azmetmişti. Türkiye ise savaşan bir tarafın müttefiki idi. Öyle kalmak istiyordu. Boğazlar Türkiye'nin elinde idi. Rusya bunu kabul etmiyordu. Boğazlar Sovyet kontrolü altında olmalı idi. Halbuki, yukarıdan beri anlattıklarımızdan anlaşıldığı gibi Sovyetlerin emelleri bu kadar kötü olmasa idi, daha doğrusu üstün politikacı geçinen devlet adamları, başta Stalin olarak, ihtirastan gözü dönmüş, burnu kafdağına değmiş, ince, kurnaz hesaplar içinde, mantık ve muvazeneyi kaybetmiş olmayıp da, şu komşu ve dost Türkiye'nin uzattığı temiz elin kuvvetini küçümsemeden, sunduğumuz yardımlaşma anlaşması imza edilerek

Türk-Sovyet ittifâkı kurulmuş olsa idi, acaba Almanya Sovyet Rusya'ya taaruz eder mi idi, edebilir mi idi? Basit mantığın bu suallere vereceği cevap herhalde o zamanki Sovyet devlet adamlarının lehine olmazdı.

* *
*

II. *Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifâkının Hazırlanması (Nisan-Ağustos 1939)*

Fevkalâde murahhas olarak 1938'de Hatay'da iken bir gün Başkan Refik Saydam'ın beni telgrafhanede makina başına çağırdığını haber verdiler. Antakya'dan, emniyet mülahazası ile konuşmak doğru olmadığı için, bütün telgraf muhaberatını Türkiye hududunda bulunan Payas'da yapardım. Otomobile bindim, hemen Payas'a gittim. Eski Payas kalesinin harap bir burcunun içine yerleşmiş telgrafhaneden makina başında olduğumu arzettim. Başvekil de karşıma çıktı. Bana telgrafhanede yanımda başka kimse olup, olmadığını sordu. Telgrafçıdan başka kimse olmadığını söyledim. "Gayet gizli bir şey soracağım Cevat Bey, yanında sakın kimse bulunmasın" diye kendisine has biçimde tekrar ısrar etti ve aynen şunları söyledi: "Fransızlar kendileriyle bir askerî ittifâk akdetmemiz şartı ile Hatay meselesini halle muvaffakat edeceklerini söyledi. Siz ne düşünürsünüz Cevat Bey? "Kendisine", Beyefendi Hatay meselesi fiilen hallolunmuştur. Bence Hatay için tarafımızdan ödenecek hiç bir karşılık mevzubahs olamaz. Yalnız Hatay için Fransızlar'la bir ittifâk çok pahalıdır" dedim, ve muhavere burada bitti.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra Ankara'ya gittim. Fransız Sefareti'nden, Büyükelçi M. Massigli bir resmi kabulüne (14 Temmuz 1938 Fransa'nın milli günü olabilir) beni de davet etti. Orada eski Fransız Büyükelçilerinden Bertrand de Jouvenel'in, yanılmıyor isem, yeğeni Matin gazetesinin muhabiri, Mr. de Jouvenel namında bir zat kendini bana tanıttı. Gayet parlak ve konuşkan olan bu zat teklifsizce, "O halde bizi kapı dışarı etmek istiyorsunuz" diye söze başladı. Ben de kendisine gayet yavaştan "Mais no" (Yok canım) diye mukabele ettim. Bana, "Alors, qu'est que vous voulez" (O halde ne istiyorsunuz) diye sordu. "Sadece sizin borcunuz olanı bize geri vermenizi" diye cevap verince, "Görüyorum ki nüktedansınız ve ağzınız kalabalık. Fakat şunu bilin ki Fransa'da İskenderun Sancağı'nı Türkiye'ye bırakmayı kabul edebilecek hiç bir hükümet, hiç bir Dışişleri Bakanı, isterse bu Dışişleri Bakanı M. Bonnet ya da baş-

kası olsun, bulunmamaktadır. Böyle bir şeyi Fransız kamuoyuna kabul ettirebilmek mümkün değildir. Muhatabımın bu yolda uzun uzun konuşmasına, Hatay için hiç bir şey ödenmesine taraftar olmadığım, çünkü Hatay meselesinin mahallinde hallolmuş bir mesele olduğu karşılığını verdim. Tekrar Hatay'ı karışıklığa garketmek pahasına yeniden kuvvet sevketmek suretiyle işgale kalkışmadan Fransızlar'ın Hatay'da kalmasına imkân olmadığını anlattım. Ve kendisine dedim ki: "Türkler bugün, yani Münich anlaşması sonrası, dünya tarihi için ortadaki tehlikeyi belki sizden daha iyi görüyorlar. Bundan her halde sizden daha fazla korkuyorlar. Bizim aradığımız dünyaya musallat olmak istidadını gösteren istilâ ve tecâvüz tehlikesine karşı koyacak bir teşkilâtın kurulmasıdır. Binnetice Türkler'in bu gayede birleşenlerle ittifâkı elbette icap edecektir. Fakat bu şey başka, sizin dediğiniz mahallî bir soruna karşılık olarak Türk-Fransız ittifâkı başka bir şey.

Aynı günün akşamı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün davetinde kendileriyle baş başa yemek yedikten sonra, Fransızlar'ın Hatay karşılığında bizden istedikleri askerî ittifâk mevzuu hakkında görüşümü sormaları üzerine, hem Başbakan ile makina başında Hatay'dan görüşmemi, hem de Fransız Sefareti'ndeki gazeteci ile konuşmamı anlattım ve Hatay anlaşmasına karşılık Fransızlar'la ittifâk akdetmeyi pahalı bulduğumu söyledim. Sayın Cumhurbaşkanı bir hayli düşündükten sonra, "Bak, Numan Menemencioğlu (Dışişleri Genel Sekreteri) da, sen de pahalı buluyorsun" diye karşılık verdi. (Sonradan işlere daha yakından vâkıf olmaya başladığım zaman öğrendim ki, bu konuşmamız sırasında, yani henüz Türkiye tutacağı yolu kesinlikle kestirmediği sırada "bir idare-i maslahat, bitaraflık ve kuvvetler dengesi siyaseti" takibinin geleneksel Türk siyaseti ve menfaatlerine en uygun olacağını müdafaa edenler varmış. Numan da bunlar meyanında imiş).

Bir müddet sustuk. Yüzüme istifhamkâr bir tarzda bakıp eli ile "Eh! ne yapacağız" manasına gelen bir el işareti yapması üzerine kendisine dedim ki: "Paşam, ben uzun zamandan beri memleket dışında ve muayyen bir iş ile meşgulüm. Merkezde hükümetin ve dışişlerinin faaliyetinin ayrıntılarına vâkıf değilim ve çalıştığım muhit de Avrupa değil. Ancak görebildiğim kadar bu Münich emr-i vakiinden sonra dünyaya saldırı zihniyeti meydan okuyacaktır. Tabirimi mazur görün, hamamda deli var. Hem de çok kuvvetli, azgın deli var. Görebildiğim kadar Avrupa, Balkanlar ve Rusya'nın durumu çok acaip. Korku da var. Şaşkınlık da var. Her halde tehlikeli bir kararsızlık var. Almanya başı boş meydan okuyor. Gerçi İngil-

tere ve Fransa'nın belki bir gün karşı koymak için tedbire başvuracaklarını tahmin etmek yerinde bir düşüncedir. Fakat Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin zaafları korkutucudur. Bunların ötesinde de Rusya'nın takınacağı durumu çok endişe ile mütalea ediyorum. Hatta başlangıçta Almanya ile işlerin paylaşmaya kadar gitmesini mümkün görürüm. Türkiyemiz öyle bir kavşakta veyahut öyle bir coğrafî mevkidedir ki, kopacak herhangi bir kasırganın sarsıntısında onun tek başına ve bilhassa kimsesiz olduğuna kanaat getirilecek olursa, yanlız başına dayanabileceğine inanmak güçtür. Bunu bilhassa tekrar ediyorum, Türkiyemiz için ittifâklar aramak, dostlar bulmak bir zarurettir. Çünkü halimiz de malûm. Ne paramız, ne de maddi takatimiz var. Ordumuzun atacak mermisi bile yok. Onun için zatı devletinizin elbette takdir buyuracağınız üzere, bitaraflık ne siyaseten, ne fiilen kabildir. Bize el uzatacak müstakbel müttefiklerimizin gerek malî, gerek askerî külfetlerimizi de tekeffül etmeleri bir zarurettir" dedim. Sayın Cumhurbaşkanı yani? diye sual buyurmaları üzerine, "Yani Paşam, müttefiklerimizle ittifâk muahedesini akdetmeden önce, hem para, hem silâh ve her konuda bize yardım edecekleri taahhüdünü kendilerinden almak lâzımdır" dedim. Cumhurbaşkanımız sözlerimi tasvip ettiklerini ifade eder şekilde iltifatta bulundular ve Hatay'a dönmeden önce Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile görüşmemi tavsiye ettiler.

Antakya'ya vazifem başına dönmeden evvel, veda için Mareşal Çakmak'a gittim. Bana, dünyanın siyasî manzarasından büyük endişe duyduğunu, saldırının pervasızca ve önünde hiç bir engel görmeden istediği gibi ve istediği yere saldırabilecek bir hava yarattığını, Almanya'nın ister siyasal kombinezon ve tedbirlerle, ister askerî tehdit ve saldırı ile Orta Avrupa ve Balkanlar'a hakim olacağını, ondan sonra bizim eşiğimize de gelince, onu hangi kuvvetin durdurabileceğini hayale kapılmadan düşünmek gerektiğini, Almanlar'ın kafasında "Drang nach Osten"ın geleneksel bir sabit fikir olduğunu bunun kendilerince gayet haklı nedenlere dayandığını, İngiltere'nin imparatorluk yollarını kesmek için Süveyş'e gitmek isteyeceklerini ve bu yolun Türkiye'den geçtiğini söyledi. Bu arada, İngiltere ve Fransa'nın hareketsiz durduğundan şikayet etti. Türkiye'nin muhakkak bir tehlike karşısında garanti ve ittifâklar araması zaruretinde ısrar etti. Mareşal'in görüşüne göre, Türkiye'nin bir baskına maruz kalması hemen hemen kaçınılmaz bir durum idi. Onun için mutlaka İngiliz ve Fransızlar'la bir araya gelip bu tehlikeye karşı koyacak tedbirler almak lâzım geliyordu.

Yukarıdanberi nakledegeldiğim konuşmaların Almanya'nın Münich anlaşmasını yok sayıp, Çekoslovakya'yı işgal etmesinden, Polonya, Balkan-

lar, Orta Avrupa ve Fransa'yı boyunduruk altına sokmasından bir hayli zaman önce cereyan ettiğini, sonradan ortaya çıkan olaylar gözönünde bulundurulacak olursa, Türkiye'nin endişe ve dikkatinin ne kadar isabetli olduğu görülür.

Çılgınca bir birini izleyen dünya olayları geleceğin işaretleri idi. Avusturya ile Anschlus'dan başlayarak Çekoslovakya'nın, Arnavutluk'un işgali, Polonya üzerinde gün geçtikçe ağırlaşan Alman tazyiki, Balkanlar'a musallat olan İtalyan ve Alman faaliyeti çok anlamlı ve tehlikeli durumlar meydana getiriyordu. Bu durum karşısında Türkiye, Fransa, İngiltere ve Sovyet Rusya ile istişârelere başlamış idi. İngiltere ve Fransa ile istişârelerimiz mütekabil bir anlayış, ve yavaş olmakla beraber, müsbet bir hedefe doğru gittiği halde, yakın dostumuz Sovyet Rusya'nın tutumundan, onun hakiki niyetleri hakkında hiç bir mana çıkarmak kabil olamıyordu.

Yine bazı işlerin takibi için 1939 Şubat başında Antakya'dan Ankara'ya gelmiş idim.

Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Cumhurbaşbakanı İnönü ve Başbakan Saydam ile görüşmelerimden, İngiliz ve Fransızlar'la istişârelerin, bu memleketlerin dünyadaki durum karşısında almaya hazırlandıkları kararlar ile muvazi bir şekilde, yavaş olmakla beraber, esaslı biçimde inkişaf ettiğini öğrendim.

Şubat ayında Balkan Paktı Dışişleri Bakanları yıllık toplantısının Bükreş'te yapılması kararlaştırılmıştı. O sırada İngilizler ile hazırlanmakta olan Ortak Deklerasyon, iki hedef güdüyordu:

a) Uzun süreli bir anlaşma akdi ve

b) Balkanlar'da emniyetin kurulması için çalışma.

Bu bakımdan Bükreş toplantısı hususi bir ehemmiyet arzediyordu.

Bakanlıktaki asli görevim I. Daire Başkanı olmakla birlikte, o sene Balkan Paktı Sekreterliği de üzerimde idi. Siyasî durumun yarattığı gerginlik karşısında tehlikeye maruz memleketlerin müttehit bir tutum içine girmeleri her zamankinden fazla lüzumluydu. Bükreş'teki bu Balkan toplantısı özel bir önem kazanmıştı. Sorumlu devlet adamlarının baş başa verip müşterek bir hareket ve karar tesbit etmeleri için toplantı pek müsait bir fırsat olacak idi. Türkiye Dışişleri Bakanı da meslekdaşlarına bu fırsattan bilistifade vaziyetin vahametini anlatmayı ümit ediyordu. Bakanımız Saraçoğlu bana, Yunan ve Yugoslav Büyükelçileri'nin, benim de kendisiy-

le beraber Bükreş'e gitmemin pek iyi olacağını söylediklerini nakletti ve öteden beri işe vâkıf olmaklığım nedeniyle, beraber gitmemde kendisinin de faydalar gördüğünü söyledi. Gerek o esnada Hatay'da fevkalâde Murahhas olarak görev yapmaklığımdan doğan sıfatımın, gerek Hatay'daki işlerim dolayısiyle bunun ne uygun ne de mümkün olamayacağını arzettim. Kendisi de bunu tasvip etti. Ben Antakya'ya döndüm.

Şubat 1939'da Saraçoğlu başkanlığındaki Türk heyeti Balkan Paktı'nın Bükreş toplantısına hareket etti. Bükreş'te Saraçoğlu muhataplarına vaziyeti bütün çıplaklığı ile anlatmış, ama hiç bir netice çıkmamıştı.

Nisan ayında yeniden Ankara'ya gelmiştim. İngilizler ve Fransızlar ile istişâreler bir hayli ilerlemişti. Bu arada, Balkan müttefiklerimizin durumu önem arzediyordu. Sovyet Rusya'nınki ise tamamen karışık ve belirsizdi.

28 Nisan'da Sovyet Dışişleri Komiser Muavini Potemkin, Ankara'ya dostça bir ziyaret yapmaya geldi. Mr. Potemkin Dışişleri Komiseri Litvinof'un çok itimat ettiği, iyi yetişmiş ve daha ziyade eski ekolden kıymetli bir adam idi. Eskiden İstanbul'da Sovyet Konsolosluğu yapmıştı, Atatürk'ün cenaze merasimine gelen heyete de dahil idi. Bizi oldukça iyi tanır sayılırdı. Moskova'da iken kendisiyle görüşmüşlüğüm de vardı. Potemkin Balkanlar'da bir inceleme gezisinden dönüşünde Türkiye'ye de uğramış idi.

Kendisine o zaman Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki siyasî münasebetler çerçevesi dahilinde ve bilhassa 1925 muahedesine bağlı protokolün koymuş olduğu usul dairesinde, Moskova'daki Büyükelçimiz ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi kanaliyle esasen verdiğimiz bilgilere muvazi olarak, İngiliz ve Fransızlar ile görüşmelerimiz hakkında Saraçoğlu ayrıntılı malûmat verdi. Ankara'da bulunduğu sürece Potemkin Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile geniş görüşmelerde bulunmuş, Türkiye-İngiltere-Fransa arasında hazırlanmakta olan üçlü ittifâka müşabih olarak Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında da bir muahede akdini pek tasvipkâr bir şekilde karşılamış idi. Potemkin Mayıs ayının ilk günlerinde, zannedersem 6'sında, Ankara'dan ayrılırken "Her iki tarafın görüş birliğinden ve iki memleketi birbirine bağlayan rabıtaların daha da sıkıştırılması niyetlerinden" bahseden bir resmi bildiri yayınlandı. Bu hava içinde o memnun, biz memnun, Potemkin Bükreş'e hareket etti. Ben de Antakya'ya döndüm. Potemkin'in hareketinin hemen akabinde Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinof'un görevinden ayrıldığını ve yerine Molotov'un tayin edildiğini dünya ajansları ilân etti.

Litvinof yukarıda değindiğim gibi, uluslararası şöhrete sahip, "sécurité colective" fikrine bağlı bir kişi idi. Ayrılması muhakkak ki bir mana ifade ediyor ve daha da ifade edecek idi. Nitekim tahminimde yanılmamışım.

12 Mayıs'ta Türk-İngiliz Deklerasyon'u ilân edildi. Fransızlarla yapılacak Deklerasyon ise aynı tarihte yapılmadı. Çünkü Fransa ile aramızda Hatay (Sancak) meselesinin halline ulaştıracak anlaşma yolu, Fransızlar'ın gösterdikleri gecikmeler ve hatta isteksizlik yüzünden bir türlü açılamıyordu. Bu şartlar altında, gayet tabii olarak, Türk Hükümeti, Türk-Fransız Deklerasyonu'nu Hatay işinin halline erteledi. Meclis'te İngiliz-Türk Deklerasyonu ilân edildiği gün Başvekil Refik Saydam Fransızlar'la da aynı samimiyet içinde müzakeratın devam ettiğini ve yakında neticeleneceği ümidini açıkladı.

31 Mayıs'ta Molotov yaptığı bir konuşmada, gayet manalı bir ifade ile, bu Türk-İngiliz anlaşmasının genel durumda bir değişiklik yaptığını açıkladı. Lehte mi, aleyhte mi idi?

Hatay'daki hakiki ve fiili durumun Fransızlar ile bir muahede ile tesbiti ve ihtilafın tasfiyesi gerekiyordu. Fransa Hükümeti ise fiili durumu bildiği halde ayak diriyordu. Bunun Hatay durumu üzerinde tesir edeceği yok idi. Bir Türk Hatay'ı kurmuş idik. Fakat onu bir ahite bağlamak şarttı. Meselenin ayrıntılarına burada girecek değilim. Sorumluluğu tam ve mutlak olarak taşıdığım bu eşsiz menkıbenin safhalarını, bana ömrümün en büyük ve şerefli görevi, Hatay Fevkalâde Murahhaslığını tevdi eyleyen "Atatürk'e Rapor" olarak tesbit edip yazdım. Zamanında neşredebilmeyi temenni ederim.

Gerek dünya olaylarının inkişâfına, gerek İngilizler ile Deklerasyon'un imzalanmasına rağmen, Hatay sorunu iyice halledilmedikçe bir Türk-Fransız Deklerasyonu imzalayıp ihtilâfa taraf bir devletle taahüde girmeyi kamuoyu kabul etmiyeceği için Türk Hükümeti'nce onun imzalanmayıp, sorunun hallinin ertelenmesi gerekmişti.

Fransız hükümeti işin ivediliğini anladığından, Ankara'da müzâkereler Saraçoğlu-Massigli arasında yeniden başladı. Aldığım talimat üzerine 1939 Haziran başında Ankara'ya hareket ettim. Hatay'daki Fransız temsilcisi Collet de Ankara'ya gelmiş bulunuyordu. 23 Haziran'da Hatay'ın anavatan sınırları içine girmesini temin eden "Arrengement portant réglement definitif des questions territoriales entre la Turquie et la Syrie" muahedesi imza edildi. Merasim öğleden sonra Dışişleri Bakanlığı'nda çok samimi

bir hava içinde cereyan etti. Aynı günün sabahı da, önceden kararlaşmış olduğu üzere, Paris'te Büyükelçi Suad Davaz ile Dışişleri Bakanı Mr. Georges Bonnet, 12 Mayıs Türk-İngiliz Deklerasyonu'nun aynını imza ettiler. Dr. Refik Saydam Büyük Millet Meclisi'nde Türk-Fransız Deklerasyonu'nun imza edildiğini açıklamıştı. Hatay meselesinin tasviyesine müteallik anlaşma Meclis'in tasdikine sunulacağı için ayrı bir merasim mevzuu olduğundan, Başbakan bundan o gün Meclis'te sözetmemişti.

Hatay Anlaşması'nın imzası üzerine, yerinde bununla ilgili uygulamaları yapmak üzere hemen Antakya'ya döndüm. Hatay hükümetini tasfiye ve idareyi, Hatay Valisi tayin edilen Şükrü Sökmensüer'e devreyledikten sonra, 22 Temmuz'da Ankara'ya geldim.

Ankara'da Dışişleri I. Siyasi Daire başında eski görevime başladığım zaman durum şöyle idi:

1. Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Garanti Deklerasyonlar'ı yürürlüğe girmiş idi.

2. Hatay işi halledilmiş idi.

3. Almanlar bütün güçleriyle Polonya-Romanya-Macaristan-Bulgaristan üzerinde tazyikte bulunuyorlardı.

4. İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmeleri hiç bir netice vermemişti ve ne yolda inkişâf edeceği de belli değildi.

5. Potemkin'in ümit verici ziyaretinden sonra Sovyetler'den ses seda çıkmamıştı.

6. Berlin ve Roma Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Garanti Deklerasyonlar'ı üzerine ateş püskürmeye başlamışlardı.

7. Almanya Ekim 1938'de imza edilip yürürlükte bulunan kredi anlaşması gereğince bize verdiği silâhların sevkini durdurmuş, vadesi gelen kredilerin erteleneceğini de tebliğ etmiş.

8. Üçlü İttifâkın akdi için Türk-İngiliz-Fransız görüşmeleri memnuniyet verici şekilde inkişâf ediyordu. Ancak iktisadî ve malî meseleler bir hayli sürüncemede kalmıştı.

Dünyada karışık ve endişe verici durumu hükümet dikkatle izlerken, 1939 yılı Ağustos başında Sovyet Büyükelçisi Terentief Dışişleri Bakanımız Saraçoğlu'ndan mülakat talep eyledi. Büyükelçi Moskova'da İngiliz ve

Fransızlar'la cereyan eden görüşmelerin yakında neticeleneceği konusunda iyimser yorumlarda bulunduktan sonra, Molotov'tan aldığı talimat uyarınca Türkiye'nin Sovyet Rusya ile akdini istediği anlaşma hakkında bazı sualler sordu ve Sovyet Rusya'nın Türkiye ile bir yardımlaşma paktı imzalamaya hazır olduğunu, geçen nisanda Ankara'da Potemkin ile başlamış olan görüşmelere Moskova'da devam etmek üzere Bakan Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet ettiklerini bildirdi. Ayrılırken de kendi el yazısiyle bir sual listesi bıraktı.

9 Ağustos'ta, Saraçoğlu Terentief'i davetle, Molotov'un suallerine cevap olarak, düşündüğümüz antlaşmanın saldırıya karşı geniş kapsamlı bir mana taşıyan, savunma niteliğinde bir akid olduğunu, böyle bir antlaşmanın Fransa-İngiltere-Rusya arasında akdi öngörülen anlaşmaya muvazi olabileceğini veya ondan ayrı bir nitelik taşıyabileceğini bildirmişti.

Türk-Sovyet temasları bu safhada iken Moskova'daki İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmeleri görünürde Sovyet kuvvetlerinin Polonya'dan geçmesine bu memleketin müsaade etmemesi yüzünden, aslında Sovyet-Almanya arasındaki gizli temasların Sovyetler'in istediği şekilde neticelenmesi üzerine, 23 Ağustos'da imzalanan Alman-Sovyet saldırmazlık paktının bomba gibi patlaması ile iflâs etmiş bulunduğu öğrenildi. 25 Ağustos'ta da İngiltere-Polonya yardımlaşma paktı imza ve ilân edildi. Artık, önümüzdeki Moskova-Ankara müzakerelerinin nirengi noktalarının allak bullak olduğu meydanda idi.

Nitekim Sovyetler bize Ankara'da Fransa-İngiltere-Türkiye arasında cereyan eden müzâkereleri, Moskova'da aynı memleketlerle cereyan eden müzâkerelerin ana hatları ile uyumlu olduğu inancı ile bunu iyi karşıladıklarını, ama Moskova müzâkerelerinin Batılı Devletler'in takındıkları durum dolayısiyle akamete uğradığını, şimdi ise Sovyetler ile Almanya arasında bir andlaşma imza edildiği için yeni durum ve şartlar karşısında Nisan ayında Ankara'da Potemkin ile öngörülen esasların meteber olamayacağı, bu nedenle Türk-Sovyet işbirliğine faydalı olabilecek yeni esaslar aramak gerektiğini beyan ile, Türk-Sovyet yardımlaşma antlaşmasının Balkanlara ve Karadeniz-Boğazlar'a yönelik bir saldırıya münhasır olmasını teklif etmişlerdir.

23 Ağustos'ta imzalanan Sovyet-Alman saldırmazlık Paktı dünya siyasî durumunu altüst eden, safdillerin hesaplarını şaşırtan, Almanlar'a, aldatıcı olsa bile, doğu hudutlarından emin olarak Batı Devletleri'ne rahatça saldırıya imkân veren ve çıkacak savaşın ilk şiddetli çarpışmaları ve hasımların

birbirlerini yıpratmaları esnasında Sovyet Rusya'nın bitaraf kalmasını temin eden ve durumun inkişafını kendi menfaatlerine göre rahatça düşünme ve herhalde Rusya'ya bugün ve gelecek için uçsuz bucaksız imkânlar bahşeden bir hadise idi. Sovyet Rusya peşin olarak Polonya ve Baltık memleketleri üzerindeki emellerini gerçekleştirmek olanağını elde etmişti. Almanya Batı Devletleri'yle çarpışmalardan zayıflamış çıkacağından, Rusya dünyada beğeneceği yolu seçme ve yüksek, çok yüksek sesle konuşma ve pervasız hareket etme imkânını sağlamıştı. Sonradan, Nurenberg belgelerinden öğreniyoruz ki, 23 Ağustos Andlaşması'yla Polonya'yı taksim hattı da tesbit edilmiş idi.

Bizim durumumuza gelince, Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifâkı'nın Sovyetler'in hoşuna gitmeyecek bir belge olacağı ayan beyan ortaya çıkıyordu. Bizde, Ankara'da, Sovyetler'in Almanya ile akdettiği Saldırmazlık Paktı'nın sırf kendini korumaya matuf bir tedbir olup Sovyetler'in Polonya'ya saldırmayacağına inananlar vardı. Ben şahsen, İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkerelerinin akamet sebebi Polonya olduğuna göre, Sovyetler'in Almanya'ya yalpa yaparken mutlaka Polonya hakkında birşeyler koparmış olacaklarına kesinlikle inanıyordum. En iyimser ihtimallerle, olsa olsa Almanya Polonya'ya saldırıp arazisine girmediği sürece belki harekete geçmeyeceklerine, ama Almanya, Romanya'ya girer girmez de Rusya'nın Polonya'ya dalacağına inanıyordum.

* *
*

III. *Moskova'da Türk-Sovyet Görüşmelerinin Sonuçsuz Kalması (26 Eylül-16 Ekim 1939)*

Nihayet 1 Eylül 1939 tarihinde Alman ordularının Polonya'ya taaruz edip arazisine girdikleri öğrenildi. Artık Cihan Savaşı'nın birinci perdesi açılmıştı. 3 Eylül 1939'da İngiltere, bir iki saat sonra da Fransa Almanya'ya savaş ilân ettiler. Böylece İngiltere-Fransa-Almanya savaşa girmiş oldular. Sovyet Rusya Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı ile bağlanmış olarak bitaraftı. Akdeniz'de İtalya kaypak, biçimde bitaraf bir tutum muhafaza ediyor, müttefikler de İtalya'nın bu tarafsızlığı temin ve idame ettireceklerini ümit ediyorlardı.

Türkiye'ye gelince, görüldüğü üzere, Moskova ile görüşme hazırlıkları içinde iken, müstakbel müttefikleri İngiltere ve Fransa ile âkdi öngörülen ve maddeleri hemen hemen hazırlanmış bulunan Üçlü İttifâk Andlaşması

ve ona ekli Askerî Anlaşma, Türkiye'nin şart koştuğu malî, iktisadî ve techizat anlaşmalarının Londra ve Paris hükümetlerince henüz kabul edilmemiş olması yüzünden, daha imza edilmemişti. Hükümetimiz kendi kararıyla seçtiği Üçlü İttifâk siyâset ve esaslarına sadıktı, ancak onu yapmak için iktisadî, malî ve techizat anlaşmalarının müttefiklerimiz tarafından kabulünde ısrarlı idi. Müttefiklerin Almanya'ya savaş ilânının ertesi günü, Saraçoğlu vaziyeti İngiliz ve Fransız sefirleriyle görüştü ve iktisadî malî ve techizat anlaşmalarının bir an evvel sonuçlandırılmasını istedi. Sovyetler ile yapılacak görüşmelere temas etti.

Gerçi Türkiye Üçlü Anlaşma esaslarına uygun biçimde Sovyetler ile bir antlaşma âkdine hazırdı. Ancak Sovyetler bize Balkanlar ve Karadeniz-Boğazlar bölgesinde vakî olacak bir saldırıya karşı yardımlaşmayı amaçlayan bir antlaşma teklif ediyorlardı. Bu bir zincir halkası teşkil edemez mi idi? Ortadaki olaylara rağmen, Türkiye istiklâl savaşından beri büyük komşusu ile sürdürdüğü münasebetlerin samimiyetine ve iki devletin uzlaşmaları lâzım geldiğine inanmak isityordu. Aramızda 1925 Andlaşması vardı ki, bu Türkiye-Sovyet münasebetlerine çok hususi ve samimi bir mahiyet vermişti.

Türk devlet adamlarının kanaati Sovyet Rusya ile müzâkereleri denemenin bir mantık icabı olduğu merkezinde idi. Bu itibarladır ki, Terentief'in son teklifi ile ilgili olarak, Hükümet, "kapsamı sınırlı olan" bir proje hazırlayarak, 8 veya 9 Temmuzda Moskova'ya bildirdi. Bu projeden İngiliz ve Fransız sefirlere de malûm verildi. Projenin esasları şunlardı:

a) Karadeniz ve Boğazlar bölgesinde savaşı doğuracak, karadan ve denizden bir saldırı: Bu bölgelere açıkça yönelmek istidadında bulunan bir savaş halinde Türkiye ve Sovyet Rusya fiilen işbirliği yapacaklar ve ellerinde bulunan bütün kuvvetlerle birbirlerine yardım edecekler ve destek sağlayacaklardır.

b) Yukarıda sözkonusu işbirliği, yardım ve desteğin biçimini tesbit edecek olan askerî sözleşmeyi hazırlamak üzere iki âkit taraf kurmayları birbiriyle temasa geçeceklerdir.

c) Türk-İngiliz-Fransız İttifakındaki Sovyet çekincesine muvazi bir İngiliz-Fransız çekincesi Türk-Sovyet Andlaşmasına konulacaktır.

Bizim projenin sunulmasından sonra Moskova'dan arka arkaya haberler gelmeye başladı: 10 Eylül'de ajanslar Rusya'da kısmî seferberlik ilân edildiğini bildirdiler. 15 Eylül'de Sovyet Büyükelçisi Terentief Sovyet

Hükümeti'nce Saraçoğlu'nun resmen Moskova'ya davet edildiğini tebliğ etti. Bu görüşme sırasında Saraçoğlu'nun kendisine Türk projesi hakkında Sovyet görüşünü sorması üzerine Büyükelçi bu hususta bir talimat almadığını, fakat seyahat sonunda herhalde Sovyet-Türk antlaşması imza edileceğini gayet tatlı ve iyimser bir ifadeyle söyledi. Daveti müzâkere eden Bakanlar Kurulu, bunun kabulüne karar verdi.

17 Eylül 1939'da Sovyet ordusunun Polonya arazisine girdiği öğrenildi. Ayrıca Sovyet Hükümeti, devletlere birer nota tevdi ederek, Sovyet ordusunun doğu Polonya'ya batı Ukranya ve Batı Beyaz Rusya halkının mallarını ve canlarını müdafaa için girdiğini, Polonya ve hükümetinin mevcudiyeti kalmadığını ve Sovyet Hükümeti'nin bitaraflık siyaseti güdeceğini bildirmiştir. Bu haber Avrupa Hükümetleri tarafından çeştili biçimde yorumlanırken, bizim hükümet Sovyet hareketinin Polonya arazisinde ilerleyen Alman kuvvetlerinin, Sovyet hudutlarına yaklaşması ihtimâline karşı bir tedbir olabileceği faraziyesini tercih ediyor ve Almanlar'ın daha sonra Romanya üzerinden Karadeniz'e sarkmadıkça Sovyet Rusya için tehlikeli bir durum olmayacağını düşünüyordu. Durum karışık, her türlü inkişâf mümkün idi. Sovyetler Almanlar'la saldırmazlık paktının gizli veya zımnî hükümlerinden istifade ederek Polonya'yı Almanlar'la taksim etmiş olsalar bile (Bu tarihte ne biz, ne de müttefikler 23 Ağustos'ta Polanya'nın taksimedi üzerine Almanya'nın Sovyet Rusya ile gizlice anlaştığını bilmiyorduk. Bu durum savaştan sonra Nürenberg mahkemesinde açıklığa kavuşacaktı.) düne kadar birbirile amansız düşman olan iki güçlü devletin orduları karşı karşıya mevzi almış bulunuyorlardı. Birbirlerini kollamamaları imkânsızdı. Sovyetler Alman işgali altında bulunan Polonya'ya girmekle fiili bir durum yaratılmış oluyordu. Başka bir deyişle, artık bir Alman-Sovyet cephesi kurulmuş sayılabilirdi. Sovyet Rusya'nın hesabı savaş sonrası çöküntüleri üzerinden menfaatler temin için, birinci safhada bitaraf kalmak idi. Yukarıda bunu açıklamıştım. Sovyetler'in Polonya'yı işgalden sonra da devletlere verdiği nota anlamlı idi: "Polonya Hükümeti ve Devleti kalmadığı için ..." diyordu. Yani Almanya Polonya'yı işgal ve yok etmiş, kendisi de, sahipsiz araziyi kendisine buyur etmiş... Eder ya... Üstelik bir de bitaraflık teyidi... Aslında, Almanya ile kararlaştırılmış olsun olmasın, isterse hodbehod hareket etmiş olsun, Polonya Sovyet saldırısına uğramış idi. Polonya'yı Alman saldırısına karşı garanti eden ve bu garanti gereği 1 Eylül'de Almanlar'ın saldırısı üzerine Almanya'ya savaş ilân eden Fransız ve İngilizler'in tıpkı Almanya gibi Polonya'ya saldıran Sovyetler'e savaş ilân etmeleri akla geliyordu. Ancak böyle bir şey büyük bir hata olurdu.

Çünkü, bu Sovyetler'i ister istemez Almanya'nın muharip müttefiki yapardı. Kaldı ki, garanti konusu Polonya Devleti iki tarafın işgali dolayısiyle ortadan, haritadan, hiç değilse müttefiklerin son zaferine kadar, kalkmış bulunuyordu.

Bu itibarla hükümetimiz müttefiklerine bu yoldaki görüşünü bildirerek, ihtiyatlı ve hesaplı hareket etmeleri gereğini bildirdi. Türkiye devlet adamları hiç bir hayal ve hülyaya kapılmıyordu. Alman-Sovyet anlaşması ne kadar câli, samimilikten uzak ve muvakkat olursa olsun, iki tarafın menfaatleri bunu devam ettirmek olduğu müddetçe, birbirlerine hoş görünmek, birbirlerine itimat telkin edip, birbirleri delaletiyle menfaatler temin etmek isteyeceklerdi. Hatta birbirlerini avutmak için, her türlü fenalığı yapmaktan çekinmeyeceklerine hiç şüphe yok idi.

O dönemde tayakkuzun gerekli olduğu yollar üzerinde atılacak her adım ihtiyatlı olmalıydı. Batılı müttefiklerimiz Sovyetler'in Moskova'da bizi Üçlü İttifâk'tan ayırmak için tazyik edebileceğini, bu şartlar içinde, Moskova'ya gitmenin hatta lüzumsuz olduğunu bildirmekten geri durmamıştı. Ama, Saraçoğlu, Üçlü İttifâk'tan vazgeçmenin hiç bir veçhile söz konusu olamayacağını gayet tabii olarak İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ne tekrar eyledi. Bu bir yılancık çıbanıydı ki, deşilmesi bizim için hayati idi. Bu da ancak mahallinde, Moskova'da olabilirdi.

Hükümet Saraçoğlu'nun Moskova davetini kabul ettiğini Sovyet Büyükelçisi'ne bildirdi. Saraçoğlu heyeti Dışişleri Genel Sekreter yardımcısı olarak ben, Birinci Daire Başkanı Feridun Cemal Erkin ve Özel Kalem Müdürü Zeki Polar'dan oluşuyordu. Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay orada heyete katılacaktı.

21 Eylül 1939'da Ankara'dan ayrılarak ertesi gün öğleden sonra saat 15'te Kadeş vapuru ile Odesa'ya hareket edildi. Saraçoğlu'na Sovyet Büyükelçisi refakat ediyordu. Odesa'ya kadar gezimiz tatlı hikâyeler anlatan Sovyet Büyükelçisi'nin eşliği ile gayet hoş ve neşeli geçi. Tek şikâyetimiz Terentief'in kendine has telaffuzu ile "ç"leri çatlatarak bizi arka arkaya bir düzine çay içmeye teşvik etmesiydi.

Bu seyahattan beklenen sonuçlara, yukarıda da temas eylediğim gibi, bir türlü aklım yatmıyor idi. Mutmain ve rahat değildim. Seyahatin verdiği ve eski İsviçre ahbaplığımızın havası içinde baş başa kalma ve sohbet etme imkânlarından yararlanarak, Saraçoğlu'na seyahatin neticesinden ümitvar olup olmadığını sordum. Bu suali sormadan gayet şen olan Saraç-

oğlu birdenbire ciddileşti ve kendisine has olan nüfuz edici, zeki ve şüpheci eda ile yüzüme baktı. Ben de kendisine dedim ki: "Başından beri aklımın erdiğince, sonuçsuz kalan İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkerelerini izlemiştim. Dün gece de Sovyetler'in Almanlar'la yaptığı Saldırmazlık Paktı'nı ve bizim İngiliz ve Fransızlar'la akdedeceğimiz antlaşma projesini bir daha okudum. Alman-Sovyet Antlaşması diyor ki: İki âkid taraftan hiç biri doğrudan doğruya veya bilvasıta öteki tarafa yöneltilen herhangi bir devletler grubuna iştirâk etmeyecektir. Halbuki, bizim projenin maddeleri ve bünyesi malûm. Sovyetler bir taraftan, Almanlar öte taraftan Polonya'yı işgal ediyor. Fiilen cürüme iştirak halindeler. Şimdi biz bu ortaklardan birine, diğerine karşı bizimle ittifak akdetmesini istiyoruz. Ne olacak?" Saraçoğlu'nun ciddi bakışı yüzümde toplandı. Başını salladı ve hiç cevap vermedi.

Odesa'ya vardık. Heyeti karşılamaya Hariciye Komiserliği Yakın Doğu Şubesi Müdürü Novinkof gelmişti. Hemen trene binip Moskova'ya hareket edildi. Odesa'da fevkalâde durum havasının hâkim olduğunu, karartma uygulandığını gördük. Moskova'ya kadar güzergâh üzerinde trenler dolusu asker sevkediliyordu. Bunların henüz elinde silâh yoktu. Arkalarında kalın lokmalı kısa hırkalar vardı. Ortada mühim bir tahşidat ve sevkiyat vardı. İstikamet Polonya ve Romanya hudutları gibi görünüyordu. Sevkiyat dolayısiyle yollardaki tıkanıklık yüzünden 25 Eylül akşamı Moskova'ya vardık. İstasyonda Dışişleri Komiser muavini Potemkin, diğer Muavin Dekanazof, Moskova Sovyeti Başkanı Korolof, Merkez Komutanı Albay Suvarof, Büyükelçimiz Haydar Aktay, İran Büyükelçisi Saad, Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han, Yunanistan Büyükelçisi Marketti, Bulgaristan elçisi Antonof, Romanya Elçisi Diano Türkiye Dışişleri Bakanını karşılamaya gelmişlerdi. İstasyon Türk-Sovyet bayraklarıyla donatılmıştı. Karşılamaya gelen Sovyet ileri gelenleri Molotov'un bizzat istasyonda bulunamamasını Kremlin'deki fazla meşguliyetinden ileri geldiğini samimiyetle anlatmağa çalışıyordu. Heyetimizi ecnebi misafirlere tahsisi mutad olan Spiridonova adlı çok güzel eski zamandan kalma bir binada misafir ettiler. Bu binayı iyi bilirdim. Eskiden (1931-1934 yıllarında) Moskova'da iken burada İsmet Paşa da oturmuştu. Karahan burada oturur ve sık sık kendisile bahçede tenis oynardık. Bir çok davet burada verildiği için, çok defa hoş vakit geçirmiş idim. Burada yıllar sonra kaldığım ilk gece bütün bu hatıralar zihnimde canlandı.

Ertesi gün, 26 Eylül sabahı Saraçoğlu Molotov'u ziyarete gitti. Önce Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Meclisi Divanı Başkanı Kalenin tarafından

kabul edildi. Öğle vakti Molotov, Saraçoğlu şerefine bir ziyafet verdi. Bu yemekte Mareşal Voroşilov, Mikoyan, Hariciye Komiser Muavini Potemkin, Dekanazof, Lozrovski gibi bilinen seçkin kişiler vardı. Molotov çekici ve dost görünmeye çalışıyordu. Herkesin şerefine ayrı ayrı nutuklar söyledi ve her nutkun sonunda elindeki kadehi usul üzere bir kerede içti. Saraçoğlu her kadeh kalkışında usul ve erkâni ile ağzına götürdü, bir yudum almakla yetindi. Tabii ben de öyle yaptım. Sofradaki Sovyet ileri gelenleri, eskiden tanışıklığım, hatta bazılariyle oldukça hususiyetim bulunması nedeniyle böyle ihtiyatlı içişimden dolayı bana şaka yollu tariz ettiler. Ben de şakalaşarak, idare ettim. Yemeğin sonunda Molotov bir nutuk daha verdi ve kadehini Türk-Sovyet dostluğunun şerefine kaldırdı. O zaman ben de kadehimi bir hamlede içtim. Molotov yanında oturduğum Voroşilov'a "Bak istediği zaman nasıl da içmesini biliyor" diye söz etmesi üzerine ben de "değerine olmak şartiyle" diye karşılık verdim.

Aynı gün öğleden sonra Molotov'la Saraçoğlu ilk görüşmelerini yaptılar. Molotov Türkler'in müttefikler ile akdetmeyi tasarladığı Üçlü İttifâk Andlaşması üzerinde inceden inceye sualler sorarak bunun niteliği ve kapsamını öğrenmek istedi. Zaten Potemkin ve Terentief vasıtasiyle Sovyet Hükümeti durumdan bilgi edinmişti. Saraçoğlu elindeki metinlerle tekrar Sovyet meslekdaşını enine boyuna aydınlattı. Molotov'un bizim Türk-Sovyet Andlaşması projesine teması beklenirken bundan sözetmedi. Görüşmeleri hükümetine intikal ettireceğini açıkladı ve Saraçoğlu'na bir kağıt uzattı. Saraçoğlu "Nedir?" diye sordu. Molotov, Montrö mukavelesinin bazı maddelerinde değişiklik yapılmasına ilişkin olduğunu söyledi. Saraçoğlu hemen, böyle bir işin görüşme mevzuu olamayacağını ileri sürerek, kağıdı almak bile istemedi. Fakat Molotov nasıl olsa görüşmeler ve konuyu kapsayacağı için bunu bilmemezlikten gelmenin pratik bir faydası olmayacağını belirtip ısrar etti. İlk günün intibaı herhalde acaipti. Gelecek hakkında bir hayli işaret belirmiş sayılabilirdi. Bazı başka meselelerin de olduğu ortaya çıkmıştı.

Ertesi gün, 27 Eylül, toplantı Stalin'in önünde yapıldı. Stalin babacan, cana yakın, tatlı edasıyla Saraçoğlu'nu Üçlü İttifâkımızın müzâkeresindeki çalışmaları ve başarısından ötürü övdü. Ve bu Üçlü Antlaşma'yı "Moskova'da âkdedilecek Türk-Sovyet Andlaşmasıy'la uyumlu kılmak için" Üçlü Andlaşma'ya iki değişiklik yapılmasını teklif etti. Bunlardan biri, İngiliz ve Fransızlar'ın Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantilerden herhangi biri dolayısiyle bu memleketler savaşa sürüklendikleri takdir-

de Türkiye'nin onlarla işbirliği yapacağı taahüdünü taşıyan 3 üncü maddenin değiştirilmesi, diğeri de Sovyet Rusya lehine rezervi içeren iki numaralı protokole bir fıkra eklenmesini öngörüyordu. Üçüncü maddedeki İngiliz ve Fransızlar ile Türkiye'nin işbirliği taahüdü yerine, Türkiye'nin bu iki devletle istişare (consultation) edeceğinin yazılması isteniyordu. 2 No.lu protokole yapılacak ilâveye gelince, mevcut Sovyet Rusya lehine rezerv hükmünden sonra "İngiltere ve Fransa Rusya ile savaşa girerse, bu taahhütler Türkiye'yi bu memleketlere yardıma mecbur edemez. Bu durumda savaşın bütün süresince İngiltere-Fransa-Türkiye Andlaşması tesirsiz (sans action) kalır" diye bir cümlenin eklenmesi teklif ediliyordu.

Bundan başka Stalin, Sovyetler ile Türkiye arasında âkdi tasarlanan andlaşmanın yeni Sovyet-Alman siyasetine uygun düşmesi için "Türkiye Almanya'nın saldırısına uğradığı takdirde, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin yanında Almanya'ya karşı her hangi bir harekâta geçmiyeceğine dair bir çekince konulması gerektiğini söyledi.

Müzâkereler esnasında Stalin yeniden Molotov'un geçen toplantıda Saraçoğlu'na söylediği Montrö Sözleşmesi hükümlerinde değişiklik yapılması meselesine temas etti. Molotov'un verdiği kağıtta yazılı olandan anlaşıldığına göre Sovyetler'in istediği:

a) Barış ve Savaşta Türkiye muharip olsun olmasın, Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi hakkında, her seferinde Sovyet Rusya ile Türkiye'nin müştereken karar verecekleridir.

b) Montrö sözleşmesinin 18 inci maddesinde belirtilen tonajın 1/5 birimden fazlasının geçmesine Türkiye müsaade etmeyeceğini taahüt edecektir.

c) Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin insancıl yardım için Karadeniz'e gönderecekleri Savaş gemilerinin geçmesine Türkiye müsaade etmeyecektir.

d) Akvam Cemiyeti Konseyi'nin bir kararı gereğince muharip devletler savaş gemilerinin geçmesine, bu karara Sovyet Rusya iştirak etti ise, müsaade edilecektir.

e) Sovyet Rusya ve Türkiye arasında önceden anlaşmadan, iki taraf Montrö sözleşmesinde değişiklik için her hangi bir müzâkereye katılmayacaklardır.

Stalin'in tatlı mı tatlı bu talepleri ileri sürmesi üzerine Saraçoğlu, Üçlü Antlaşma metninin üç devlet arasında karara bağlandığını, bu metnin Stalin'in istediği şekilde tadil edilmesine muvaffakat etmenin ne kendi, ne de yalnız Türkiye hükümeti elinde olmadığını, bilhassa müttefiklerimizin Romanya ve Yunanistan'a vermiş oldukları garantileri tesirsiz bırakmayı amaçlayan değişikliğe haklı olarak itiraz etmelerinin tabii olacağını izah etmiş ve meseleyi hükümetine bildireceğini söylemiştir. Yapılacak Sovyet-Türk ikili antlaşmasına Stalin'in konulmasını istediği Alman rezervine gelince, bunun antlaşmayı, istenilen şeyin tamamen tersine, manasız ve hedefsiz bırakacağını anlatarak red etmiştir.

Saraçoğlu'nun, Montrö sözleşmesi hükümlerinde değişiklik yapılmasına ilişkin teklifleri de, evvelki celsede Molotov'a söylediği üzere, kesin bir dille reddetmesi, Sovyet tarafının ise bunda ısrarı üzerine müzâkere, havası kızışmaya başlamıştı. Sovyetler, iki memleket arasında varılacak antlaşmada yer alması tabii olan bu talebi Saraçoğlu'nun görüşmeyi red etmesi nedenini anlamadıklarını belirterek ısrar etmeye devam etmişler, Saraçoğlu da uluslararası çok taraflı bir anlaşmayı Sovyet Rusya ile karşılıklı anlaşarak değiştirmeğe Türkiye Hükümeti'nin muvafakat etmesinin imkânsız olduğunu, değişikliklerin sözleşme metnindeki hükümler ve koşullar gereğince yapılması icab ettiğini ifade etmiştir. Sovyet tarafının ısrar ve sıkıştırması üzerine de Saraçoğlu kesin biçimde, "eğer Stalin yoldaş Montrö Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesi hususundaki talebinde ısrar etmek kararında ise benim derhal Türkiye'ye geri dönmem için gerekli kolaylıkların yapılmasını rica ederim" demiştir.

Durum bu merkezde iken Stalin Molotov'un değişiklik projesini alarak okumuş ve gayet yumuşak ve tatlı bir eda ile "Canım bu proje çok kaba yazılmış" diye kâğıdı bir kenara koymuştur. Böylece o günkü toplantı belirsiz bir yumuşama havası içinde sona ermiştir.

Büyükelçiliğe döndüğümüzde, Saraçoğlu'nun hükümete raporu hazırlanırken, durum tekrar gözden geçirildi. Kızgın, yorgun, hırçın olması lâzım gelen mücahidin "Benden söylemesi, Sizden yazması" diye bizlere ne kadar samimi iç döktüğünü, Kremlin'deki görüşmeler esnasında muhatapları tarafından sarfedilen kelimeleri hemen hemen teker teker hatırlayarak kıymetlendirdiğini, zamanın ağır koşullarına rağmen nasıl bir hoş meşreplik içinde bizimle çalıştığını hatırlarken bugün hala içim sızlar.

Sovyet dostlarımızın ileri sürdükleri tekliflerin Türkiye'yi düpedüz kısırlaştırmaktan ve onu siyasî hacir altına almaktan başka bir mânâsı olma-

dığı aşikâr idi. Bu teklifler gayet ustaca, birbiriyle irtibatlı düzenlenmiş ve Türkiye'yi Sovyetler'in izlemekte oldukları ve gelecekte izlemeği tercih edecekleri siyasete hiç değilse paralel, fakat aslında onu tabi duruma sokacak nitelikte idi. İngiliz ve Fransızlar Yunanistan'a ve Romanya'ya verdikleri garantiler dolayısiyle savaşa sürüklendikleri takdirde, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile işbirliği taahhüdü yerine konsültasyon, istişâre yer alacak. Tabii bu istişâre yapılırken Sovyet müttefikimizin kararı hâkim olacaktı. Böylece meselâ Romanya saldırıya uğradığı ve İngiltere ile Fransa saldırıcıya karşı savaşa sürüklendiği ve Romanya'ya yardım etmek istedikleri takdirde, önce bizimle istişâreye başlayacaklar. Bu istişâre devamede dursun, Türkiye İngiliz-Fransız-Romen yardımlaşmasında bir taahüdü bulunmadığı ve ona taraf olmadığı için Montrö Sözleşmesi'nin 19. uncu maddesinin öngördüğü durum ortaya çıkmış olacak ve İngiliz ve Fransızlar Boğazlar'dan Romanya'ya yardım gönderemiyeceklerdi. Beklenenin tersine, konsültasyon neticesinde Türkiye işbirliğine karar verecek olursa, bu sefer de Sovyetlerin Montrö hükümlerinin tadiline ilişkin projesi gereğince Türkiye, Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e geçmesine izin vermeyecek. Böylece perçinli olarak İngiliz ve Fransızlar Romanya'nın yardımına gidemeyecek.

Üçlü İttifâk tasarısına ekli iki numaralı protokole Sovyetler'in eklemek istedikleri cümle, görünürde normal gibi geliyor: Üçlü andlaşmanın iki numaralı protokolünde "Türkiye'nin bu anlaşma ile üstlendiği taahütlerin, bu memleketi Sovyet Rusya ile silâhlı bir ihtilâfa sürükleyecek her hangi bir harekete zorlayamayacağı yolundaki Sovyet rezervi açık ve esas olduğuna göre, Sovyetler'in, "bahusus ki, bu taahütler, İngiltere ve Fransa Sovyetler'le savaşa girdikleri takdirde Türkiye'ye bu memleketlere yardıma zorlayamaz. Böyle bir durumda savaş süresince Türk-İngiliz-Fransız anlaşması hareketsiz kalır, tatbik edilemez" hükümünün eklenmesini istemeleri Türkiye'nin bitaraflığını sağlamak ve andlaşmanın işlemez hale geldiğini kendilerine göre katmerli biçimde perçinlemek için eski edebiyatçıların "hüsnü tekrar" yani güzel faydalı tekrar anlamına gelen deyimiyle, Sovyet vesvesesinin siyasî bir mahsulü idi.

Biraz yukarıda belirttiğim Montrö Sözleşmesi'nin tadiline ilişkin tekliflerine gelince: Molotov'un projesinin yazılış şekli ne olursa olsun, amaç Montrö sözleşmesi hükümlerinin tadili konusundaki usul, merasim ve şartları koyan 29 uncu maddeyi, bir elin tersile, bir tarafa atarak, uluslararası çok taraflı bir andlaşmayı sabote etmek ve Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine geçişi yasaklayan, Sovyetler'in ağır basa-

cakları, Sovyet vesayeti altında ikili bir Türk-Sovyet Boğazlar rejimi kurmaktan başka bir şey değildi.

Saraçoğlu müzâkereler esnasında Boğazlar Sözleşmesi'nin tadili teklifini reddetmişti. Bundan başka andlaşmaya konulmasını istedikleri Alman rezervini de geri çevirmişti. 3 üncü maddeki işbirliği taahüdünün konsültasyona dönüştürülmesi talebini ve iki numaralı protokole Sovyetler'in eklenmesini istedikleri cümleyi ise, hükümetinin takdirine bırakacağını bildirmişti.

Türk Hükümet'i Sovyetler'in 3 üncü madde taahüdünün konsültasyona çevrilmesini ve 2 no.lu protokolde Sovyetler'in istediği fıkranın eklenmesi teklifi üzerinde durmuştur. Bir İngiliz-Fransız-Sovyet silâhlı ihtilâfında esasen mevcut rezerv gereğince Türkiye bitaraf kalacağına ve Üçlü İttifâk zaten işlemez olacağına göre Sovyetler'in konulmasını istedikleri cümlenin kabulü fazla bir değişiklik sayılmazdı. Parafe edilmiş Üçlü İttifâk Andlaşması'nın 3 üncü maddesindeki yardım taahüdünün konsültasyona çevrilmesi de incelenmeğe değer görülmüştü. Bir kere konsültasyona girişecek Türkiye, isterse yardım kararına varabilirdi. Bundan başka, Sovyet Rusya ile akdi beklenen yardımlaşma andlaşmasında, Balkan bölgesinde saldırı halinde iki tarafın istişare edecekleri hükmü yer alınca, Üçlü İttifâk'ın 3 üncü maddesinde ve Türk-Sovyet anlaşmasında yer alacak istişare dolayısiyle Balkanlar'da güvenliğin kurulmasını amaçlayan bir zincir halkası teessüs etmiş olabilirdi. Bu suretle Sovyet dostlarımıza iyi niyetimizin ve onlara güvenimizin bir delilini daha vermiş olurduk. O nedenle hükümet 28 Eylül'de Ankara'da parafe edilmiş olan Üçlü İttifâk'ın 3 üncü maddesinin ve iki numaralı protokolün Sovyet taleplerine uygun olarak değiştirilmesini İngiltere ve Fransa hükümetlerine teklif etti.

Bu konuda iki Batılı müttefikimizle Ankara'da cereyan eden müzakereler kolay olmamıştır. İngiliz Hükümeti nisbeten anlayış gösterdiği halde, başlangıçta Fransa Hükümeti tepki göstermiştir. Bu müzâkereler devam eder ve aşamaları bize bildirilirken Saraçoğlu'nu sık sık ziyarete gelen Fransız Maslahatgüzarı eski dostum Payar ve Boğaziçi'nden komşum, İstanbul efendisi Kont S. Ostrorog'un durumumuzu ve ümitlerimizi benimseyerek, gösterdikleri anlayışı, hele Ankara'da hükümetine Türk görüşünü benimsetmek için içtenlikle çalışan Büyükelçi Massigli'yi anımsamamak olanaksızdır.

Ankara-Paris-Londra arasında cereyan eden müzâkereler neticesinde, Üçlü İttifâk metninin Sovyetler'in istediği şekilde değiştirilmesini müttefik-

lerimizin kabul ettikleri Saraçoğlu'na bildirilmişti. Türk Hükümeti'nin bu kararı Sovyet dostluğuna ve onunla dürüst ve samimi bir poltika izlenmesine ne kadar kıymet atfettiğinin en güzel bir delilidir. Kuşkusuz bu değişiklik, yapılacak Türk-Sovyet İkili Andlaşması ile irtibatlı idi.

Ankara'dan bu yolda alınan talimat üzerine Saraçoğlu ile Molotov 14 Ekim'de buluştular. Saraçoğlu Molotov'a sözkonusu Sovyet değişiklik taleplerini hükümetinin kabul ettiğini bildirdi. Molotov hemen Alman rezervi konusunu ele aldı ve ısrar etti. İşin tuhafı, bu kaydı koydurmayı Almanlar'a vadetmiş olduklarını açıklamaktan geri durmadı. Saraçoğlu gene güzel bir dille reddetti. Olacak şey değildi. İş Alman rezerviyle de kalmıyordu. Çünkü Almanya'nın müttefiki olan İtalya, bize saldıracak olursa, Sovyet Rusya Alman rezervi dolayısiyle yine seyirci kalmak istiyordu. Bir saldırıya karşı öngörülmüş olan Türk-Sovyet yardımlaşmasının ne manası kalıyordu? Saraçoğlu'nun direnmesi üzerine Molotov, anlaşmaya Alman rezervi konulması Sovyet Hükümeti'nin bir kararı olduğuna göre, durumu hükümete arzetmek gerektiğini söyleyerek, bu meseleyi gelecek celseye bıraktı. Ve hemen yeniden Boğazlar meselesine geçti. Saraçoğlu'nun Mareşal Voroşilov'la konuşurken güya, Boğazlar rejiminin Sovyetler'in menfaatine uygun olarak Sovyetler'le birlikte değiştirilmesine taraftar olduğu yolunda sarfettiği bir ifadesine atıf yaptı. Saraçoğlu, böyle bir şey söylemediğini ve söyleyemeyeceğini, Voroşilov'a kısa bir nezâket ziyareti yaptığını odada hiç bir şekilde siyasî konulara temas etmemiş olduğunu kesinlikle ve hemen belirtti. Molotov gene israr edip Saraçoğlu'na, resmî bir antlaşma yerine, Türkiye'nin Montrö Sözleşmesi'nin kendisine verdiği yetkiler ve hakları Sovyet güvenlik menfaatlerine uygun olarak kullanış şeklini saptayacak bir beyannameye konulmasını istedi. Saraçoğlu yeniden, her ne şekilde olursa olsun, ikili olarak, gayri hukuki yoldan, Montrö sözleşmesinin değiştirilmesi ve zedelenmesini kabul edemeyeceğini söyledi. Bu celse de böylece sona erdi.

16 Ekim'de yeniden toplanıldı. Molotov'un yanında yalnız Potemkin var idi. Molotov, Saraçoğlu'na Stalin'in "çok kaba" diye kenara koyduğu proje yerine hazırlanmış bir başka proje sunarak, Hükümeti'nin gerek Boğazlar rejiminin tadili, gerek Alman rezervinin konması hususunda israr ettiğini açıkladı. Stalin'in "çok kaba" bulduğunu söylediği projesi yerine hazırlanan yeni "zarif" proje ağdalı bir Fransızca ile yazılı olup ortaya hiç bir yenilik getirmiyordu. Projeye göre:

"Türkiye Sovyet Rusya'nın Boğazlar bölgesi ve Karadeniz'de ortak menfaatlerinin en etkin şekilde korunması gereğine ilişkin olarak Montrö

Sözleşmesinin, özellikle onun 20 ve 21 inci maddelerinin, işbu maddelerde öngörülen şartlar altında, Karadeniz'e geçecek Karadeniz'de kıyıları olmayan devletlerin savaş ve yardımcı gemilerinin,ayrıca bu devletlerin askerî nakliyatının kabul edilmemesini sağlayacak biçimde uygulanması konusunda iki hükümet, danışıklı olarak, harekete karar vermişler ve bu çerçevede iki hükümet, Avrupa'daki savaş nedeniyle, işbu antlaşmanın Boğazlar'a hemen uygulanmasını uygun bulmuşlardır."

Daha önceki Sovyet taleplerinin şekil değiştirerek, tekrardan ibaret olan bu teklifi de Saraçoğlu aynı kesinlikle reddetmiştir. Ancak bu sefer Molotov "Voroşilov'a vadettiğiniz halde şimdi neden vazgeçiyorsunuz" yolunda bir tarizde bulunmuştur. Saraçoğlu yeniden bu işte Molotov'un bir yanlışı olduğunu, özel bir nezâket ziyareti esnasında, esasen Stalin'e bile red ettiği bir talebi, kabul ettiği yolunda bir söz söylemiş olmasının mantığa da uymadığını açıkça ve kesinlikle anlatmaya çalışmış ise de, Molotov daha da ileri giderek, "Voroşilov gibi büyük bir devlet adamına yapılan ziyaret her zaman resmîdir, orada söylenen sözler de resmîdir" diye karşılık vermiştir. Saraçoğlu'nun bize akşam anlattığına ve hükümete gönderdiğimiz raporda belirttiğimiz üzere müzakere, tartışma ve hatta bir nevi boğuşmayı andıran bir hava içinde cereyan ederek, akıl ve mantığa sığmayan ve Türk Devleti'nin haysiyetile bağdaşmayan taleplerin kabul edilmemesi yüzünden Türk-Sovyet müzâkereleri sona ermiş, sonuçsuz kalmıştır.

Şükrü Saraçoğlu, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında, Türkler'in samimiyetle mevcut olmasını istedikleri ve Sovyetler'in de mevcut olduğuna bizi inandırmak istedikleri dostluk esası üzerine karşılaşabilecekleri bir tehlikeye karşı bir savunma ve işbirliği binası kurmaya samimiyetle azmetmiş, memleketini seven, istiklâl ve egemenliğin ufak bir sınırlamaya ya da ayrıcalığa tahammülü olmayan mefhumlar olduğuna kesinlikle inanmış, muhakemesi matematiksel bir biçimde işleyen ve görevlendirildiği görüşmeleri iki memleket arasında eşit şartlarla sonuçlandırmayı içtenlikle isteyen bir adam idi. Saraçoğlu kuşkusuz Moskova görüşmelerinde Türk-Sovyet ilişkilerini perçinlemek için çok samimi uğraşmış, son denli sabırlı, temkinli, memleketinin prestiji ve bağımsızlığının gereklerini tamamen müdrik yüksek vasıflı bir devlet adamı ve Türk vatanseveri olarak hareket etmiştir. Memleketindeki siyasî mevkii ve kişiliğini korumak sevdasına kapılmamış, Dışişleri Bakanı sıfatıyla yürüttüğü görüşmeleri mutlaka başarılı sonuç vermiş olarak göstermek için herhangi bir formül oyununa yer vermemiştir.

Siyasî tarihimizin Saraçoğlu'nun bu tutumunu takdir ile kaydetmesi ve memleketin onu hürmet ile anması gerekir.

Bizim heyet Moskova'ya vardığı zaman manzara şöyle idi: Almanlar 1 Eylül'den itibaren Polonya'yı "Yıldırım Savaşı" ile işgale başlamışlardı. Sovyetler 10 Eylül'de kısmî seferberlik ilân etmiş, 17 Eylül gecesi Polonya Büyükelçisi'ne bir nota vererek, Rusya'nın menfaatlerini korumak ve doğu Polonya'da yaşayan Ukranyalı azınlıkları korumak için Kızıl Ordu'ya ertesi sabah Moskova saatiyle Polonya Sovyet sınırını geçmek emrini verdiklerini bildirmiş ve Polonya'ya fiilen saldırmıştı (Polonya Büyükelçisi Notayı almak istememişti). Sovyetler Polonya'nın leşine konmuşlar, daha doğrusu leşi Alman sırtlanının ağzından kapmışlardı.

Moskova'da yorumlar birbirini izliyordu. Ortalıkta tam bir esrar havası esiyordu. Temas ettiğimiz sefaretlerin hiç birinin hiç bir şeyden haberi yoktu. Her zamanki gibi Moskova'da hâkim olan gizlilik havası olağanüstü durum tedbirleri nedeniyle bir kat daha esrarengiz ve boğucu bir atmosfer yaratmıştı. Bunun içinde yaşayan yabancılar bu normal olmayan koşullar içinde ömür sürmek ve Sovyet Radyosu'nun ve TAS Ajansı'nın verdikleri haberlerle yetinmek zorunda idiler. Sovyet Radyosu denildiği zaman akla kuşkusuz telsiz alıcı cihazı gelir. Ancak, o zamanlar Moskova'da radyo, merkezden bazı imtiyazlı kişilerin evlerine ve sefaretlere çekilmiş hatlara bağlı "haut parleur" lerden ibaret idi. Neyse ki, yabancı sefaretlerin kendi küçüklü, büyüklü radyoları vardı.

Moskova'da kaldığımız 23 gün esnasında başta Ribbentrop ve sonra oraya çağrılan Baltık Devletleri Dışişleri Bakanları ile Sovyetler'in yaptığı görüşmeler yüzünden ve biraz da bizim asabımızı hırpalamak gayesiyle, günlerce müzâkerelerin askıda kaldığı olmuştur. Bu hoş günlerde "ya sabır" çekerken Sovyet konukseverliğinin gereği olarak, baleye, operaya, sirke, nehir üstünde vapurla gezinti davetlerine de katılırdık. Bundan başka Saraçoğlu'nun sefarette, tunç heykel gibi, mütevekkil güler yüzlü kaldığını arkadaşlar ile bitmez tükenmez satranç oyunu oynadığını da anımsarım. Büyükelçi Haydar Akday, Behçet Türkmen, Zeki Polar, Başkonsolos Cemal epeyce şah mat olmuşlardı.

Biz Moskova'da iken 27 Eylül'de gelen Ribbentrop'la 29 Eylül'de bir Dostluk ve Sınır Andlaşması imza edildi. Sovyetler Estonya, Letonya ve Litvanya Dışişleri Bakanlarını sırasiyle Moskova'ya çağırarak, Estonya ile 28 Eylülde, Letonya ile 5 Ekimde, Litvanya ile de 10 Ekim'de imzaladıkları Andlaşmalarla, bu memleketlerde askeri üsler elde etmişlerdi. Finlan-

diya'dan da benzeri taleplerde bulunmuşlar, ancak 12 Ekim'de başlayan görüşmeler sonuç vermemişti. 16 Ekim'de Polonya'nın Almanlar ve Sovyetler tarafından işgali tamamlanmıştı. Sovyetler 16 Eylül'de Japonya ile imzaladıkları sınır anlaşmasıyla, Japon-Mançu ve Sovyet-Moğol sınır işlerini istedikleri formüle bağlamışlardı.

Sovyetler ile Almanlar'ın vardıkları sonuç, o anın koşullarına göre, muhakkak ki, herbirinin ihtiraslarını tatmine imkân verecek ufuklar açan bir başarı olmuştu. Polonya, Almanya ile Rusya arasında taksim ve tasfiye edilmişti. Rusya'ya Baltık memleketleri üzerindeki bütün emellerinin gerçekleşmesi olanakları açılmıştı. Rusya, sınırları dışından itibaren bir nevi dış savunma sınırını sağlayacak şekilde toprak ilhak imkânlarını elde etmiş ve Almanya'nın savaş faaliyetini bu suretle kurulan sınırın dışında tutmuştu. Almanya ise böylece tatmin ettiğini sandığı veya umduğu Rusya'nın bitaraflığı, lehteki tutumu ve yardımı sayesinde Avrupa'yı kana bulayacak olan başarılı saldırılarını hazırlamak ve uygulamak olanaklarını bulmuş oluyordu.

Demek oluyor ki, Baltık'tan Karadeniz'e kadar Doğu'da Sovyetler savunma sistemlerini anavatan sınırları dışına yerleştirmeği, bir koruyucu ihtiyat çemberi kurmayı başarmışlardı. Ancak bir tek gedik kalmış idi. O da Akdeniz'e götüren Yakın Doğu ve Karadeniz'in kilidi olan Boğazlar ve Türkiye idi. O'nu da yola getirmek gerekiyordu. İşte Saraçoğlu'nun Moskova'da karşılaştığı Sovyet istekleri ve koşullarının anlamı ve amacı bu gerçekte yatmaktadır. Boğazlar Rusya'nın eski ve marazi bir sabit fikri idi. Cumhuriyetin onuncu yıldönümü şenlikleri vesilesiyle memleketimize gelen dost Sovyet Rusya heyetinin başındaki Mareşal Voroşilov'un gezisinin tertibi görevini Hükümet bana vermişti. O zaman ben Moskova büyükelçiliği müsteşarlığından yeni dönmüş idim. Programda Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri vardı. İzmir'den sonra Mareşal Gelibolu Savaş alanlarını da ziyaret etti. Yanındaki askerler ve bizim mihmandar Generallerden bilgi aldı. Onlara Çanakkale'deki çarpışmalar konusunda kendi görüşlerini açıklarken, şu cümlesini hep anımsarım: "Rusya'nın savunması buradan başlar". Rahmetli Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp (Baydur) ile bu sözün üzerinde uzun durmuştuk. Moskova'da Saracoğlu'nun Voroşilov'la konuşması ile ilgili olarak, Molotov'un ona atfettiği sözler vesilesiyle bu hatıra zihnimde canlanmıştı.

Moskova'dan ayrılmak üzere çantaları toplarken zihnimde şu kanaatlar belirdi: Ruslar kurnazca, Almanlar'ın hiç beklemedikleri bir anda Po-

lonya'nın üzerine atlamakla bir olupbitti yapmışlardı. Rusya bunu yaparken, en azından da olsa, bir rizikoyu göze almış, ancak Almanlar'ın reaksiyonunun o anda fiili olmayacağını iyi hesaplamışlardı. Almanya bu oldubittiyi, o zamanki koşullar içinde, kerhen de olsa, bile bile, sırf Avrupa'daki savaşı gereği gibi yapabilmek için kabul etme ve onu 29 Eylül sınır anlaşmasıyla bir formüle bağlamak zorunda kalmışdı. Almanya rahatça Avrupa'ya, Sovyetler de istedikleri küçük memleketlere çullanabileceklerdi. Artık, Dünya Savaşı başlamış idi. Rusya savaşın dışında idi. İstediği kadar kalabileceğini hesaplıyordu. Avrupa Savaşı ister Almanya'nın, ister İngiliz-Fransızlar'ın lehine neticelensin, galipler o kadar perişan olacaklar idi ki, savaş sonrası galip veya mağlup zümrenin, savaş dışı kalmış, kılıcını bilemiş Sovyet Rusya karşısında kıymet ve manası kalmamış olacak idi. Herhalde savaş sonrası devresine gelinceye kadar Rusya kendi aleminde, Almanya da kendi bölgesinde istediklerini yakıp, yıkıp at koşturabileceklerdi.

Demek oluyor ki, başlayan savaş ne kadar feci ise, bir gün savaş filan bittikten sonra ortaya çıkacak "Savaş sonrası" daha da tehlikeli olacak idi.

Saraçoğlu ve maiyetindeki heyet 17 Ekim akşamı saat 18.10'da Moskova'dan ayrıldı. İstasyonda son dakikada Molotov ve Voroşilof'un uğurlamaya geldiklerini gördük. Uğurlama esnasında gösterilmeye gayret edilen samimiyet, 23 günlük boğuşmanın doğurduğu menfi sonuç ile hiç de mütenasip değildi. Marşlar çalınırken trenimiz Sivastopol'a hareket etti. Saraçoğlu haklı olarak, kulakların çok alışmış olduğu ve zihinlerde yer etmiş olan Türk-Sovyet dostluğundan beklenen semerenin alınamamış olması gibi bir başarısızlığın kendisi üzerinde kalabileceği endişine düşmüş olabilirdi. Her halde, sonucun böyle bir siyaset adamının zihnini kurcalaması tabii idi. Bu ruh haletini açıklayan bir tek kelime söylememekle beraber, üzüntüsü bizim gibi yakınları için belli idi.

Sivastopol'a vardığımızda bizi bir otele götürdüler. Öğleye doğru kalkacak olan vapurun hareketine kadar istirahat için birer oda verdiler. Bu esnada Saraçoğlu'nun odasına gittim. Pencereden bakıyordu. Dalgın ve durgun idi. Kendisine dedim ki: "Ne kadar üzülseniz haklısınız. Ancak üzülmeyin, tersine memnun olun. Türk-Sovyet dostluğuna hizmet ettiniz. Türk-Sovyet dostluğunu çok civanmertçe savundunuz ve onlara Türk dostluğunu fiilen isbat ettiniz. Eğer bu dostluk bizim için olduğu gibi Sovyetler için de bir gerçek ise, bundan sonra semere vermelidir. Samimi söylüyorum, Sovyetler ilk defa bu açık lisanı duydular. Yok eğer onların

zihniyeti, maalesef Moskova'da belirdiği gibi, bizimkinden başka ise, o zaman bizi oyalayan zehabın artık bir seraptan ibaret olduğu meydana çıkacaktır. Bu da büyük bir hizmettir." Yüzüme baktı, kendisine has eda ile başını sallıyarak, gülümsemekle iktifa etti. Aynı gün Sovyetler'in tahsis ettikleri Moskova savaş gemisiyle İstanbul'a hareket edildi.

Moskova'da hareket günü 18 Ekim'de Sovyetler'in yayımladığı resmi bildiri şöyle idi:

"Mukâbil bir ziyaret için Sovyetler Birliği'ne gelmiş olan Türkiye Dışişleri Bakanı Bay Saraçoğlu'nun Moskova'da ikâmeti Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti münasebetleri üzerinde Türk Hükümeti ile Sovyetler Birliği Hükümeti temsilcileri arasında geniş görüş alışverişine vesile teşkil etmiştir. Samimi bir hava içinde geçen bu görüş alışverişi, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluk münasebetinin değişmez niteliği olan iki hükümetin barışı sürdürmekteki ortak arzularını bir kere daha teyid etmiştir. İki hükümet, Sovyetler Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti'ni ilgilendiren meseleleri birlikte incelemek için ileride temasların sürdürülmesinin arzuya şayan olduğunu da tesbit etmişlerdir".

Sovyet gazeteleri de bu resmî bildiriyi yorumlarken, müzâkereler iki hükümeti tatmin edici sonuçlar vermemiş olmakla beraber, Saraçoğlu'nun Moskova'dan hareketinin, müzâkerelerin kesilmesi ve Türk-Sovyet dostluğunun bozulması anlamına gelmeyeceğini özellikle belirten yazılar yazmışlardı. Türk-Sovyet dostluğunun payidâr olması, bizim her şeye rağmen içten özlemimiz olduğuna göre, böylece biten müzâkerelerden sonra, iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerinin bozulduğu şeklinde değerlendirilmemesi lâzım geldiği yolundaki Sovyet yorumlarına biz de cânı gönülden "âmin" dedik.

Moskova görüşmelerinin akamete uğraması üzerine Saraçoğlu'nun Moskova'dan hareket günü olan 17 Ekim günü Başvekil Refik Saydam'ın Halk Partisi Büyük Millet Meclisi Grubun'da yaptığı açıklama durumu kamuoyuna açıkça anlatmış olmakla burada aktarılmağa değer:

"Dışişleri Bakanımız Moskova'ya giderken, Sovyetler'le aramızda ne yolda bir Andlaşma yapılabileceği iki hükümet arasında görüşülmüştü. Moskova'da bu esaslar çerçevesinde cereyan eden müzâkerelerin bir anlaşmaya varması mümkün olmamıştır. Bunun sebebi Sovyet Hükümeti'nin Dışişleri Bakanımız'a büsbütün yeni teklifler yapılmış olmasıdır. Bu yeni tekliflerin, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında, Sovyetler'in bilgisi için-

de, kararlaştırılmış esaslarla bağdaştırılması mümkün olmadığı gibi, güvenliğimiz bakımından bize verilen garantilerin bizden istenen taahütleri de karşılamadığı, ayrıca Boğazlar üzerinde Türkiye'nin uluslararası genel taahütlerinden başka hükümlerden kaçınmayı temel sayan siyasetiyle, Sovyet taleplerinin bağdaşamadığından Türk-Sovyet müzâkerelerinin bu defa Moskova'da sonuçlandırılması mümkün olmamıştır. Bununla beraber Sovyetler'le olan münasebetimizin eskisi gibi dostluk esaslarına dayanması sürdürülecektir."

* *
*

IV. *Üçlü İttifâk'ın Ankara'da İmzalanması (19 Ekim 1939); Buna Sovyetler Birliğinin Tepkisi*

20 Ekim'de öğleye doğru İstanbul'a vardığımızda Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifâk Andlaşması'nın imzalanmış olduğunu öğrendik.

Aynı gün trenle Ankara'ya hareket edildi. Akşam vagon-restoranda Saraçoğlu'nun etrafında oldukça kalabalık vardı. Kimi mütecessis, kimi sohbet kabilinden ve hepsi merak içinde haber almak istiyordu. Saraçoğlu, arkadaşlarından Hamit Şevket İnce ve iki milletvekili ile bir masaya oturdu. Ben başka bir yan masada oturuyordum. Bir aralık ismimin geçtiğini duydum. Saraçoğlu'nun yüzüne baktım. Biraz kulaklarımın ağır duyması nedeniyle duyabilmem için sesini yükselten Saraçoğlu'nun, benim kendisine Sivastopol'da söylediklerimi naklettiğini ve kendi kanaatlerini de benim düşüncelerime dayandırdığını bildirmekle bana açıkça bir cemile ve iltifâtta bulunduğunu gördüm. Saraçoğlu gibi kendine güveni olan ve mesafeleri daima muhafaza etmeyi bilen bir kişinin iltifâtı beni gerçekten duygulandırmıştı.

21 Ekim sabahı Ankara'ya varan Saraçoğlu hükümete, Parti Grubu'na ve Cumhurbaşkanı'na geniş izâhat verdi. Aynı gün Anadolu Ajansı'nın Moskova'dan aktardığı İzvestiya gazetesinin bir makalesi, Saraçoğlu'nun Moskova'dan ayrılırken yayımlanan bildiri ve gazete haberlerinin ılımlı ve yatıştırıcı lisanının tersine, hırçın, hatta saldırgan bir ifade ile "Üçlü İttifâk Andlaşması'nın Türkiye'yi savaş yoluna sürüklediğini, İngiliz ve Fransızlar'ın Türk-Sovyet dostluğunu istismar ederek, Sovyetler'i Almanlar'la savaşa sürüklemeğe uğraştıklarını, Sovyet Rusya'nın bunu önlediğini, Türkiye'nin kendi üstüne büyük sorumluluklar aldığını, her halde yakında izlediği siyasete karşı tepkilerin ortaya çıkacağı" yolunda sanki ateş püskürüyordu.

25 Ekim günü Sovyet büyükelçisi Terentiyef Saraçoğlu ile görüşmek istedi ve geldi. Sovyet Hükümeti'nin öğrenmek istediği şunlardı:

a) Ne için kendisinin Moskova'dan dönüşü beklenmeden Türkiye, Üçlü İttifâk'ı imza etti?

b) Yeni bir durum mu ortaya çıktı?

c) İmzalanan metin Moskova'ya gösterilen metin midir? Değişiklik yapılmış mıdır?

d) Türk Hükümeti Sovyet Hükümeti ile müzâkereleri kesilmiş mi sayıyor? Sovyet Hükümeti'nin kararına göre, müzâkereler devam etmiş olsa idi bir sonuca bağlanır idi.

e) Bir Sovyet-Türk anlaşmasına varılacak olursa, Üçlü İttifâk bu Türk-Sovyet anlaşmasına uyacak şekilde değiştirilebilir mi?

f) Sovyet Rusya Romanya ile savaşa tutuşacak olursa, Türkiye Montrö sözleşmesini nasıl uygulayacaktır?

g) Moskova'da Molotov'un ileri sürdüğü, ancak kendisinin kabul etmediği teklifleri Türkiye Hükümeti müzâkere etti mi?

Büyükelçi mülâkat esnasında Sovyet Hükümeti'nin Üçlü İttifâk Andlaşması'nı tasvip etmediğini de belirtti.

Nakarat aynı idi. Saraçoğlu'nun verdiği cevapta, "Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın dostluğunu sürdürmek kararında olduğunu, Moskova görüşmelerini kesilmiş saymadığını, Moskova Hükümeti isterse hemen yeniden görüşmelere başlanabileceğini, Üçlü Andlaşma'da değişiklik yapılmasının sözkonusu olamayacağını ve Türkiye'nin Montrö mukavelesi hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu, Sovyet Rusya Romanya ile savaşa tutuşacak olursa Türkiye'nin Montrö mukavelesini nasıl uygulayacağı meselesine gelince, böyle farazi şeylerin müzâkeresine mahal olmadığını ve tartışmak istemediğini" ifade etti.

T.B.M. Meclisi'nin 1 Kasım günü açılışı münasebetiyle Cumhurbaşkanı İnönü'nün, o zamanki deyimiyle Millî Şef'in demeci hazırlanırken, 31 Ekim akşamı Moskova radyosu Molotov'un Sovyet Şurası önünde yaptığı bir açıklamayı verdi. Bunda bize ihtar ve tehdit bile var idi. Önemli parçalarını burada tekrarlamaya değer:

1. Türkiye ile yapılan müzâkerelerin mahiyeti hakkında yabancı memleketlerde uydurulan masallar arasında Sovyetler'in Kars ve Arda-

han'ın geri verilmesini istediklerine dair uydurma haberler varmış, bu yalan imiş.

2. Sözkonusu olan Karadeniz ve Boğazlar'a münhasır bir karşılıklı yardım paktının imzası imiş. Sovyetler Birliği bu yolda akdedilecek bir paktın kendisini hiç bir zaman Almanya ile silâhlı bir ihtilafa sevkedecek hareketlere yol açmamasını istiyormuş.

3. Savaş tehlikesi halinde Karadeniz Devletleri dışındaki devletlere ait savaş gemilerinin Boğaziçi yolu ile Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin müsaade etmiyeceği yolunda Sovyet Rusya'nın bir güvenceye sahip olması gerekirmiş.

4. Türkiye Sovyet Rusya'nın bu iki talebini reddetmiş ve bu nedenle paktın imzası mümkün olmamış.

5. Müzâkereler bir Pakt âkdi sonucunu vermemiş bulunmakla beraber, Sovyetler'i ilgilendiren bir çok siyasî meselelere temas etme imkânını vermiş.

6. Sovyetler Birliği için bugünkü uluslararası siyasî durumda Sovyetler'le münasebetleri ciddi önem taşıyan devletlerin gerçek çehresini ve siyasetini bilmek lüzumlu birşey imiş.

7. Gerek Moskova görüşmelerinden, gerek Türkiye Hükümeti'nin siyaset alanındaki son davranışlarından sonra Türkiye'nin siyaseti Sovyetler Birliği için daha çok açıklığa kavuşmuş.

8. Türkiye Hükümeti kendi mukadderatını savaşa katılan Batı Avrupa Devletleri grubuna bağlamayı tercih etmiş.

9. Türk hükümeti Almanya'ya karşı iki aydan beri savaş halinde bulunan İngiltere ve Fransa ile karşılıklı bir Yardımlaşma Paktı imzalamış.

10. Bunu yapmakla Türkiye tam ihtiyatlı tarafsızlık siyasetini reddederek, gelmekte olan Avrupa savaş mihrakına girmiştir.

11. Kendi savaş alanlarına mümkün olduğu kadar fazla tarafsız memleket çekmek arzusunda bulunan İngiltere ve Fransa bundan memnunmuş.

12. Türkiye acaba bu hareketine bir gün esef etmiyecek midir?

13. Sovyetler Birliği, komşusunun dış siyasetindeki yeni gelişmeleri gözönünde tutarak olayların gidişini dikkâtle izlemek görevindedir.

14. Eğer Türkiye Hükümeti şimdi ellerini böylesine bağlayarak, savaşan devletler zümrelerinden bir tarafın maruz bulunabileceği tehlikelerin ağırlığını kendi üzerine almaya razı olmuş ise, pek açıktır ki, üstlendiği sorumluluğa her halde müdriktir.

15. Ancak bu tutum Sovyetler Birliği tarafından izlenen dış siyaset yoluna uygun değildir; o yol ki Sovyetler Birliği dış siyasetinde pek çok menfaatler sağlamıştır.

16. Sovyetler, ellerini gelecekte de serbest bulundurmak ve tarafsızlık siyasetini sürdürmekle, savaşı körüklemekten uzak durduğundan başka, barışı sağlamak için mevcut temâyüle katkıda bulunmayı da tercih etmekte imiş.

17. Sovyetler Birliği bu siyaseti, Karadeniz havzasında da hem Sovyetler Birliği'nin hem de onunla dost olan memleketlerin menfaatlerinin gerektirdiği şekilde tamamen gerçekleştirmek yolunda azimle izleyecekmiş.

Molotov'un ateş püsküren bu demecine rağmen "Millî Şef" Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün T.B.M.Meclisi'nin açılışı vesilesiyle 1 Kasım günü yaptığı konuşma itidâl, soğuk kanlılık, basiret ve yanlış yola sapmış Sovyetler'e dostluk kapısını açık tutan inatçı denebilecek bir iyi niyetin parlak bir örneği olup o zamanki Türk siyasetinin esas çizgilerini ve amaçlarını ifade etmesi bakımından buna kısaca değinmekte yarar vardır:

"19 Ekim'de imza edilen andlaşma hiç bir devletin aleyhinde olmayarak, hiç olmazsa etkimizin ulaştığı alanda uluslararası barış ve güvenliğe hizmet etmek suretiyle, kendi güvenliğimizi masûn tutmak amacını gütmektedir. Barışı korumak ülküsü her memlekete kendi özel bünyesi, coğrafî konumu ve imkânlarına göre ayrı ayrı tedbirler ilhâm edebilir. Türkiye için hareket hattını önceden açıkça ve içtenlikle belli etmek barış yolundaki görev ve tedbirlerinin en etkin olanıdır, denebilir. Biz bu andlaşma ile, savaş fâciası içinde ızdırap çeken Avrupa'da bir güvenlik bölgesi kurmakla, bu fâcianın ileride yayılma ve gelişmesini önlemek amacını güdüyoruz. Andlaşmanın harekete geçmesi bu meşru amaçları çiğnemek isteyenlerin bulunmasına bağlıdır. Bu ihtimal dışında bizim Müttefikler ile olan bağlarımız ve hep beraber ilân etmiş olduğumuz yüksek ideal etrafındaki beraberliğimiz diğer devletlerle normal dostane münasebetlerimizi bozucu nitelikte değildir. Bu gün olduğu gibi yarın da memleketimizi savaş bölgesi dışında bırakmayı, güvenlik ve taahütlerimizi bozmamak şartiyle, milletimize karşı görev gereği olarak içtenlikle istiyoruz.

Belleten C.LVI, 65

Moskova müzâkerelerine ilişkin kısım da şöyle idi:

"... Bu müzâkerelerden eski dostumuz Sovyetler Birliği ile aramızda bugünkü mutlu münasebetlerde daha ileri bir durum ifade edecek bir anlaşma meydana geleceğini ümit etmiştik. Sonuca varmak için elimizden gelen bütün gayreti sarfetmiş ve bir ara eldeedildiği kanısına varmış idik. Buna rağmen bizim menfaatimize olduğu kadar karşı tarafın da menfaatine uygun olduğunu zannettiğimiz sonucun elde edilmesi bu defa mümkün olmamıştır. Bununla beraber, bilirsiniz ki, iki komşu memleket arasındaki dostluk kuvvetli temellere dayanır. Bu devrin geçici icaplarından doğan şartlar ve imkânsızlıklar bu dostluğu bozmamalıdır. Biz mazide olduğu gibi ileride de Türk-Sovyet münasebetlerinin dostça seyrini içtenlikle izleyeceğiz".

Ne olacağı meçhul bir geleceğe değin, böylece kapanan bu aşamanın nedenlerine ışık tutan geçmiş olayları şimdi şöyle bir gözden geçirip, tahlil, hatta teşrîhte fayda vardır, zannederim.

* *
*

V. *Türk-Sovyet İlişkileri Üzerinde Genel Bir Değerlendirme*

Moskova'daki müzâkereler ve sonucu ve şimdi de en yetkili ağızdan işitilen bu sözler Sovyet Rusya'nın fiilen takibine koyulduğu siyasî tutum ve oldubittiler karşısında Türkiye için büyük bir soru işareti belirmişti. Sovyetler ne yapacak? Sovyetler'e ne oldu? Türk-Sovyet dostluğu ne halde? Daha doğrusu dostluk bu mu? Nereye gidiyoruz? Ne olacak? Bütün bunlar şimşek gibi kafalarda çakarken, Türk-Sovyet münasebetleri ve dostluğu üzerinde şöyle bir değerlendirme yapıyoruz:

1914 Dünya Savaşı'ndan sonra, Rus Çarlık İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine Brest Litowsk Andlaşması yapılınca Lenin tarafından Rus emperyalizminin açıkça ve resmen reddedilmesi, özellikle Osmanlı imparatorluğu ve İstanbul'u Çarlık Rusyası'na peşkeş çeken tüm gizli antlaşmaların feshedilmiş sayılması, yeni Rusya liderinin açıkladığı anti emperyalist siyasetin samimi bir göstergesi olarak kabul edilmiş ve bu Türkiye tarafından da sevinçle karşılanmıştı.

Rusya İmparatorluğu, belki öbür büyük devletlerden daha çok emperyalizmden yararlanmış, bu imparatorluğu istilâ ve ilhâk ettiği memleketler ve ahalisi ile kurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise kesinlikle yıkıl-

mağa başladığı yüzyıllardan beri Avrupa emperyalizminin ancak kurbanı olmuştu ve 1. Dünya Savaşı'na kadar Rusya emperyalizminden çekmediği kalmamıştı. Bu itibarla, sırtında daimi bir tehdit olan bu heyûlânın yok olması ve yerine dostluk güvencesi veren bir devletin geçmesi, özellikle yeni Türkiye için, hiç olmazsa gelecek bakımından tehditsiz bir ufuk açıyordu. Brest Litowsk Anlaşması'ndan millî mücadeleye kadar geçen dönemin tarihçesi esasen yazılmış olup herkesçe malûmdur.

1. Dünya Savaşı sonrası siyasî manzarayı hatırlayanlar, Rusya'nın hemen hemen bir kenara itilmiş, ihmâl edilmiş ve kanlı devrimi ve rejimi dolayısiyle, Avrupa ve Amerika tarafından afaroz edilmiş durumda, inziva içinde kaldığını bilirler. Hatta Çarlık İmparatorluğu arazisinden koparılarak, kurulan Baltık memeleketleri ile Polonya ve Batı memleketlerinin küçük müttefikleri Romanya, Yugoslavya vs. gibi memleketler arasında kurulan siyasî kombinezonlarla Rusya'nın "Cordon sanitaire" (Sağlık kuşağı) içine alındığı, o zamanın siyasî edebiyatının ilginç bir deyimi idi. 1. Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın müttefiki olarak, yenik ve perişan çıkmış ve dünya haritası üzerinde bekâsını bağımsızlık savaşı mucizesine borçlu bulunan Türkiye ise, kendi haline bırakılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu dağılmış, kendisinden ayrılan arazi üzerinde bir çok küçük devlet kurulmuş ve bu memleketlerde İngiltere ve Fransa, sureti haktan olarak, "mandater" sıfatıyla sonu bilinmeyen bir dönüm için yerleşmişti. Lozan Andlaşması'ndan sonra bir çok yıllar Türkiye'nin Avrupa Devletleri ile siyasî teması özellikle ilk yıllarda en alt düzeyde bulunuyordu. Demek oluyor ki, tecrit edilmiş bir Sovyet Rusya ile kendi haline bırakılmış bir Türkiye'nin siyasî faaliyet alanları birbirleriyle münasebetlerinden ibaretti. Bu ifade belki bugün fazla abartılmış gibi görünebilir. Ancak bu satırları yazarken, o dönemleri düşündüğümde, bunun hiç de abartılmış olmadığına inanıyorum. Gerçekten 1920-1921 yılları başlangıç alınırsa, bir taraftan Sovyet Rusya bir çok zorluklar içinde yavaş yavaş münasebet kurmaya çalışırken, öte yandan Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı yıllarındaki gaileleri ve Lozan Andlaşması'ndan sonra dış münasebetlerini genişletmek için giriştiği teşebbüsler döneminde, o zamanki galip devletlerin pek de ne olduğu belli olmayan siyaset satrancı sonucu, uluslararası alanda sağlam yerleri olmadığı kuşkusuzdu. 1921'de yapılan Türk-Sovyet, Türk-Afgan ve Sovyet-Afgan Andlaşmaları'nın memleketimizin siyasî dostluk zincirini oluşturduğunu görürüz. Bugün garip görünmekle beraber gerçek şudur ki, uzun yıllar Sovyetler dostluk için Türkiye ile Afganistan'dan başka kimse bulamamıştı. Böylece bir "Statu quo" kurulmuştu. Sovyetler'in samimi olarak

memleketlerimizin iç rejimleri üzerinde herhangi bir biçimde etkili olmak ve karışmaktan kaçınmaları nedeniyle, bir nevi "coexistance" (birlikte yaşama) düzeni içinde uzun yıllar dostça münasebet yürütülmüş, özellikle Türkiye bu dostluğa inanç beslemeğe başlamıştı.

Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndan sonra giriştiği devrim atılımları Avrupa tarafından ve bağımsızlık özlemi içindeki bütün Doğu ve Uzak Doğu devletlerince takdir ve hayranlıkla ve dolayısiyle sempati ile karşılanmakta idi. Sovyet Rusya'nın Bolşevik devriminden sonra giriştiği atılımlar ise, devrimin temelindeki doktrin nedeniyle Avrupa uygarlığı ve Avrupa Devletler'i tarafından tehlikeli ve kötü bir rejim olarak sayılmaktaydı. O zamanlar Sovyet Rusya'nın çoğu Batı memleketleriyle siyasî ve ticarî münasebeti olmadığı halde, Türkiye hemen hemen bütün dünya ile münasebet kurmuştu ve o memleketlerin Türkiye rejimine güveni hergün artmakta idi.

Meselâ, Amerika'nın Sovyet Rusya ile siyasî münasebeti yoktu. Ticaret yapıyor idi, ancak Rusya'dan Amerika'ya ihraç edilen malların "forced labour" yani zorla yaptırılmış işlerin ürünü olmadığına dair bir belgenin Amerikan menfaatlarını koruyan Türkiye Konsoloslukları tarafından onaylanması gerekirdi. Herhalde Sovyet Rusya'nın, 1921'de Kâzım Karabekir'in zafer kazanıp Ermenistan'a giren kuvvetleriyle karşılaşması sonrası, Türk-Sovyet sınırını saptayan 1921 Moskova Dostluk Andlaşması'nı imza etmekle, o zaman için çok önemli sayılması gereken bir siyasî başarı sağlamış olduğu kesindir. Zira bu suretle sınırlarından birini güvenlik altına almış eldeki kuvvetlerini ve ülke içinde Devrime karşı olan kuvvetler ve yabancı Devletlerin Beyaz Ruslara yardım için gönderdikleri birliklerle mücadeleye hasretmek imkânını bulmuşlardır. İşte biz Moskova'da yeni görüşmeler için dönüş tasarısı ile zihin yorarken, bir süre sonra (1945'de) Sovyetler'in Kars'ı ve Ardahan'ı istemeleri ve 1925 Saldırmazlık Paktı'nı feshetmeleri suretiyle kafamızdaki sorulara bu kadar açık bir karşılık vereceğini tahmin etmediğimi itiraf etmek gerektir.

Afganistan ile de imzaladıkları 1921 Dostluk Andlaşması ile de, Hindistan doğrultusundaki sınırlarını güçlendirmişlerdi. Böylece Afganistan ve Türkiye Sovyet Rusya'nın iki ucunda dostluk bekçiliği yapmaya koyulmuşlardı. Sovyet Rusya'da devrimciler, karşıtları Beyaz kuvvetleri ezmiş ve ülkesi içindeki yabancı devletlerin birliklerini atmış, bağımsızlıklarını ilân eden küçük memleketleri yeniden ilhâk etmiş ve rejimini kurmuştur. Karınca kararınca Rusya'nın güney doğusunda kurduğumuz dostluk sınırla-

rının (ki buna dostluk kalkanları diyebiliriz) bu memlekete o zamandan itibaren yapmış olduğu yardımı görmezlikten gelmek tarihi bir hata olur. Bu suretle kurulan münasebetlerimizin geçen yıllar boyunca temaslarımız üzerinde, bizim gibi dostluğun içtenliğine ve gereğine inanların bir değerlendime yapması gerekir.

Görülen şu idi ki, büyük Rusya, büyük işlere girişmiştir. Daha da büyük işleri vardı. Bunlar var iken onun kimseye ayak uydurmaya ne niyeti ne de maddi imkânı yoktu. Yani Ruslar'la eşit şartlarla ortaklık yapılamaz. Rusya ancak kendisine ayak uydurulmasını ister. Rusya dış münasebetlerini ancak "fiziki coğrafya" bakımından düşünür. Yani onun için mana ve kıymeti olan şey ancak o memleketlerin toprağıdır. Başka bir memleketin izlediği siyaseti kendi siyaseti ile uygunluğu açısından değerlendirmez. Sonunda istediği o memleketi kendi hesaplarına göre kullanmaktır. Bu bir sabit fikirdir. Başka türlü kendisi için güvenlik düşünemez. 1939'da Moskova'da İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinde bu zihniyetin kuvvetden fiile geçtiğini gördük. Polonya, Finlandiya, Baltık memleketleri ve Romanya'ya gerektiğinde yardım konusunu bu memleketlerin talebi üzerine değil, sırf kendi takdirlerine göre tasavvur ettikleri ortaya çıktı.

Sovyet Rusya tekelcidir. Eşit şartlar içinde dostluk tasavvur edemez. Koruyucu olacaktır. Dostlar dediği onun koruyuculuğunda geçinecektir.

Türkiye'ye gelince: Türkiye dış dünya ile temasa renksiz ve alt düzeyde olduğu sürece Sovyetler dostluk siyasetinden dem vurmuşlardır. Ancak her ne zaman Türkiye dış dünya ile gerçek manasında siyasî temaslarda bulundu ise Sovyetler'in derhal ters tavrını görmüştür. Balkan Paktı'nı akdettiğimiz zaman usulen önceden Sovyet dostlarımıza haber verip müzâkerelere başlamıştık. Atina'da andlaşmayı imzalamaya giderken, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras Bakanlık'ta bizzat benim yanımda Sovyet Büyükelçisi Suriç'e metni göstermiş ve imza için muvafakatını istemişti. Biz Atina'ya varıp tam imza edeceğimiz sırada Suriç, Başbakan İsmet Paşa'ya kıyameti kopararak, muvafakat talep edilmemiş olmasını şiddetle protesto etmiştir. Meseleyi halledinceye kadar ak ile karayı seçen Tevfik Rüştü beyin Atina'da gece sefarette hiddetinden tir tir titrediğini, "Paktı imzalar ve sonra intihar ederim" dediğini hatırlarım. Herşeye rağmen, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti devlet adamları Sovyet dostluğuna özen gösterirlerdi ve gerçekten Türkiye'nin dış münasebetlerinin bu dostlukla uyumlu olmasına dikkat ederlerdi. Türkiye her zaman 1925 Saldırmazlık Paktı'nın 1929'da yapılan Uzatma Protokolü gereği belirli konularda te-

mas, müzâkere ve bir uzlaşıya varılması yükümlülüğüne uyduğu halde, Sovyet Rusya aynı şeyi ancak isteksizlikle yapardı. Hele son zamanlarda girişikleri müzâkerelerden büsbütün zoraki bilgi vermeye başladıklarını da görüyorduk. Meselâ, Bulgaristan ile konuşmaya başladıklarından bize bilgi vermediler. Hatta biz bunu protesto bile ettik. Bir takım tatlı lakırdılar ile işler tatlıya bağlanmıştı.

Türkiye Cumhuriyeti güçlendikçe ve dünyadaki konjonktür 1. Dünya Savaşından sonra değişmeye başlayınca, özellikle Türkiye, 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girdikten sonra Batı Devletleri'yle münasebetleri gelişme yolunu tutmuştu. Bilhassa 1935 İtalyan-Habeş Savaşı dolayısiyle Milletler Cemiyeti'nce kabul edilen yaptırımlar ve 1936 Akdeniz Anlaşması vesilesiyle İngilizler'le siyasi işbirliği bir hayli gelişmişti. Türkiye'nin tuttuğu bu yol, dost Sovyet Rusya'yı memnun edeceği yerde, sinsi sinsi tepkilerin en çirkin işaretlerine bile şahit olunmuştu. Bir dostluk ziyareti vesilesiyle Moskova'ya giden Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı ve o zaman Halk Partisi Genel Kâtibi Şükrü Kaya ve İktisat Başkanı Celal Bayar'dan oluşan heyet şerefine verilen bir resmi kabulde, yüksek mevkili bir Sovyet Generali'nin sanki sarhoş pozuna girerek, Tevfik Rüştü beye açıkça "İngiliz casusu, Avrupalı uşağı, sahtekâr, yalancı" gibi en ağır hareketleri uzun uzadıya döküp saçtığı ve bu konuşması üzerine General'in koluna girilerek, salondan çıkarıldığı bir vakıadır.

Montreux sözleşmesi akdedilirken, Tevfik Rüştü beyle Litvinof arasında cereyan eden olaya bizzat ben tanık olmuştum: Boğazlar'dan geçecek büyük Sovyet savaş gemilerine iki refakat gemisinin eşlik etmesini isteyen Litvinof, Tevfik Rüştü Beye ve Türkiye'ye ağır hücumlarda bulunmuş, Tevfik Rüştü Bey ise konferansta kabul edilen ilkeler uyarınca gemilerin yalnız geçmesinde ısrar etmişti. Litvinof ile aralarında münakaşanın aldığı seyir üzerine Tevfik Rüştü bey "Eğer Sovyet dostluğu böyle bir pahaya olacak ise ben onu istemiyorum" diyerek odayı, selâmlaşmadan terk edip gitmişti. Sovyet Hükümeti bu görüşünde ısrar ve Ankara'da yaptığı baskı sonucu Ankara'dan gelen talimat üzerinedir ki, Sovyet gemilerinin refakat gemileriyle birlikte geçmesi kabul edilmişti. Montreux sözleşmesinin akdinden 3-4 ay sonra Milletler Cemiyeti'ndeki bir toplantı vesilesiyle Cenevre'de bulundukları sırada Litvinof sanki hiç Montreux sözleşmesi yokmuş gibi, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü beyle Boğazlar'ın ortaklaşa savunulmasını ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir Andlaşma âkdini teklif ettiğini de biliyorduk. Dünya olayları karşısında Sovyet Rus-

ya'nın benimsediği ideoloji gereği tutum, davranış ve girişimlere Türkiye'nin katılması ve bunları onaylaması imkânsız idi. Böyle olmakla beraber, Türkiye Sovyet dostluğunu düşünerek her zaman ihtiyatlı hareket etmiş ve Sovyetler aleyhine bir davranıştan kaçınmıştı. Zamanla 2. Dünya Savaşı'nın habercisi kara bulutlarla yüklü günlerin gelip çatmasına kadar, gerek Sovyet Rusya, gerek Türkiye izledikleri yolların birbirlerinin siyaset ve menfeatlerine uymadığına dair bir ifade ve işarette bulunmamışlardı.

19 Ekim 1939 günü Ankara'da Üçlü İttifak Başbakan Dr. Refik Saydam ile Fransa Büyükelçisi Massigli ve İngiltere Büyükelçisi Knatchbull Huggessen tarafından imzalanmıştı. Askeri Sözleşme ise kısa süre sonra Ankara'ya gelen General Weygand, General Wavel ve Mareşal Fevzi Çakmak tarafından imza edilmişti. Böylece tüm imza işleri tamamlanınca, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 8 Kasım 1939'da Üçlü İttifâkı Meclis'in onayına sundu. Andlaşma oybirliği ve alkışlarla onaylandı. Onay işlemi İngiltere ve Fransa parlementolarınca da yapılınca, Andlaşma Kasım'da onay belgelerinin teâtî edilmesiyle yürürlüğe girdi.

Türkiye bu andlaşmayı imzaladığı zaman İngiltere ve Fransa bir buçuk aydır Almanya ile savaş halinde idiler. Sovyet Rusya teklif ettiğimiz ittifâkı reddetmişti. Demek oluyor ki, Türkiye fiilen savaş dışında da bulunsa, artık tarafsız olmaktan çok bir "taraf" idi. Seçtiği yol bu idi.

Türkiye'nin siyasî ve askerî mukadderatına yön verecek olan Üçlü İttifâk Andlaşması'nı kısaca anımsatmakta yarar vardır. İttifâk ile üstlenilen yükümlülükler şöyle idi:

a) Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğradığı takdirde İngiltere ve Fransa ona ellerinden gelen her yardım ve desteği gösterecektir.

b) Türkiye de, bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz bölgesinde bir savaşı doğuracak olan ve İngiltere ve Fransa'nın karışmış olacağı bir saldırı halinde, bu iki devlete elinden gelen bütün yardım ve desteği gösterecektir.

c) Romanya ve Yunanistan'a verdikleri garantiler dolayısıyla Fransa ve İngiltere savaşa girecek olurlarsa Türkiye onlarla işbirliği edecektir.

d) Andlaşmanın 2. ve 3. maddelerinde öngörülen haller dışında, İngiltere ve Fransa bir Avrupalı devletin girişeceği saldırı sonucu savaşa sürüklenmiş olursa âkid taraflar derhal birbirleriyle istişâre edecektir.

e) Taraflardan birinin tarafsızlık veya bağımsızlığını korumayı üstlendiği başka bir memlekete karşı bir Avrupa devleti saldırıya geçmesi veya âkid taraflardan birinin kendi güvenliğini tehdit eden bir başka devletle savaşa girmesi hallerinde, âkidler etkin tedbirleri almak için istişâre edecekler.

f) Andlaşma savunma amacı gütmekte olup kimseye karşı değildir.

g) Bu taahütler aynı zamanda iki taraflı sayılacaktır.

h) Âkidler başlamış olan bir muhasematta ayrı mütareke ve barış yapamaz.

ö) Andlaşmanın süresi 15 yıldır, bu sürenin sonunda andlaşma beşer yıllık süreler için kendiliğinden uzar.

Andlaşmanın eklerine gelince. Bunlar, ilk ikisi açık, üçüncüsü gizli üç protokol ile, biri Özel Andlaşma ve biri Askerî Sözleşmedir. Bunlar:

1. Andlaşmanın beklemeksizin meriyet mevkiîne gireceğine ilişkin I sayılı Protokol,

2. Andlaşma hükümlerinin Türkiye'yi Sovyet Rusya ile bir silâhlı bir anlaşmazlığa sürükleyecek bir harekete mecbur etmeyeceğine ilişkin II. sayılı protokol (Sovyet çekincesi).

3. Andlaşmanın 5. maddesiyle ilgili olarak, bir Avrupalı devlet tarafından girişilecek bir askerî hareket Bulgar veya Yunan sınırlarına ulaştığı anda, İngiltere ve Fransa'nın, Türkiye'nin talebi üzerine, ellerindeki bütün imkânlarla ona yardım ve destek göstereceğine ilişkin III. sayılı protokol (Gizli).

Özel Anlaşmaya göre:

1. İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye vereceği savaş malzemesinin bedelini ödemek için 20 yıl vadeli, şartları sonradan tesbit edilmek üzere, 25 milyon İngiliz liralık kredi açılacak,

2. İşbu krediler sipariş edilmiş bulunan techizâtın en kısa sürede teslim edileceği ve geri kalan malzemenin teslim programını ve özellikle Türkiye'nin Avrupa sınırlarına karşı bir saldırıya en etkin şekilde karşı koymak için en çok ihtiyacı olan malzemenin listesi Paris veya Londra'da toplanacak bir komisyon tarafından tesbit edilecek,

3. Üç hükûmet birlikte bir savaşa giriştikleri takdirde Türkiye'ye bunlardan başka malzeme ve techizât da verilecek,

4. İngiltere ve Fransa Türkiye'ye ekonomik durumunu düzeltmek için 15 milyon İngiliz lirası ödünç verecek ve bu para altın olarak Ankara'da teslim edilecek, verilen para Türk lirası olarak, tütün veya anlaşma yolu ile başka maddelerin alımına tahsis edilmek üzere 20 yılda ödenecek,

5. Kliring hesaplarının serbest bırakılmasına ilişkin krediler sağlanacak,

6. Türkiye, andlaşmadan doğan taahütlerini ancak 2. maddede (b) yazılı ivedi malzeme listesindeki techizâtın ve 15 milyonluk istikrazın altın olarak kendisine tesliminden sonra yerine getirmek zorunda kalacaktır.

Gene gizli nitelikteki Askerî Sözleşme ise savaşta öngörülen çeşitli harekât varsayımlarına göre işbirliğinin düzenlenmesidir.

Yukarıda da işaret ettiğim üzere Türkiye çarpışan iki zümreden birisinin tarafına arzusuyla ve millî bir kararla katılmıştı. Artık hayatımızı buna göre düzenlemek gerekiyor ve Anlaşmanın fiilen uygulanmasına geçiliyordu. Ve doğuracağı tüm sonuçları ile askerî, iktisadî, malî, ticarî, siyasî tüm meseleler, birbiriyle bağlı olarak hükümetin karşısında idi.

Daha 12 Mayıs 1939 İngiliz-Türk Deklerasyon'u ilân edilir edilmez Ribbentrop ısrarla 150 milyon altın marklık 1938 Funk kredisinin uygulanmasıyla ilgili Kliring Anlaşmasını uzatmamış ve Almanya'ya sipariş ettiğimiz silâhları da teslim etmeyeceğini bize bildirmişti. Alışveriş de durmuştu. Ekonomik durum kötüye gidiyordu. Savaş koşulları içinde Türk dış ticaretine yeni bir düzen verilmesi ve özellikle Almanlar'ın silâh teslimatını durdurmaları üzerine büsbütün önem kazanan Üçlü Andlaşma'nın öngördüğü ihtiyaç listesindeki silâhların gönderilmesinin çabuklaştırılması hayatî bir hale gelmişti. Silâh teslimatı listelerinin hemen düzenlenip gönderilmesi için esasen Orgeneral Kâzım Orbay 3 Ekim 1939'dan beri Londra'da idi. Orada bir ay kalmış ve 24 Kasım'da Paris'e geçmişti.

Andlaşmaya bağlı Özel Anlaşma'da öngörülen düzenlemelerin yapılması için Numan Menemencioğlu'nun Londra ve Paris'e gitmesi kararlaştırıldı. Menemencioğlu 20 Kasım'da Ankara'dan hareket etti. Müzâkerelerin müttefiklerimizin anlayışsız denecek tutumundan doğan zorluklar içinde cereyan ettiği Numan'dan gelen, hatta bir defasında ümitsizliğe kapılarak görevinden affedilip geri çağırılmasını rica eden telgraflarından anlaşılıyordu.

Başlıca zorluk İngilizler'in bizden ulusal ekonomimizin temel ürünleri olan tütün, incir ve üzümü yeter miktarda almak istemediklerinden ileri

geliyordu. Uzun çekişmelerden sonra Numan Paris'e geçerek 8 Ocak 1940'da İngiliz ve Fransızlar'la gereken anlaşmaları imza etti. Bu anlaşmaların, o zamanın koşulları içinde, çok önemli başarı saymak gerekir. Bu uygulama anlaşmalarının ilki Özel Anlaşma gereğince bize iki Hükümetin açtığı 25 milyon sterlinlik krediyle ilgili idi. Bu kredi bize verilecek silâhları ödemeye kullanılacak, karşılığı 20 yılda Türkiye'den Fransa ve İngiltere'nin her türlü ürünlerin satılmasında kullanılmak üzere Türk lirası olarak 20 yılda % 4 faizle geri ödenecekti. İkinci uygulama anlaşması bize verilen 15 milyon sterlinlik krediyle ilgili idi. Bu kredinin karşılığı altın olarak en geç altı hafta içinde Ankara'da teslim edilecek, kredinin karşılığı % 3 faizli olacak 20 yılda tütün veya ayrıca kararlaştırılcak başka malların alanında kullanılmak üzere Türk lirası olarak geri ödenecekti.

Biri İngiliz-Türk, öteki Türk-Fransız anlaşması olmak üzere başlıca iki anlaşmaya göre ertelenmiş ticaret borçlarının ödenmesi için İngiltere 3 milyon sterlin, Fransa da 1.5 milyon sterlin karşılığı Frank, Türkiye'ye kredi açtı. Bu kredilerden artacak para Türkiye'nin istediği malları tercihen Sterlin ve Frang bölgesinde satın alarak kullanacaktı.

Bir başka anlaşma krom ihracatı ile ilgili idi. Fransa ve İngiltere iki yıl süre ile her yıl ancak 250.000 ton olmak üzere, Türkiye'den krom (Fransa 4/15, İngiltere 11/15 oranında) satın alacaklardı. Müttefikler kendi paylarından feragât ettikleri takdirde başka memleketlerin almaları da mümkün idi.

Özel Anlaşmanın 2. Maddesinin öngördüğü techizat ve silâhlara gelince: Bunların istenilen miktarda temin ve yollanmasının çabuklaştırılması konusundaki uygulamanın tatminkâr olmaktan çok uzak kaldığı ve müttefiklerimizin bu işte üretim kapasitelerinin umulduğu kadar olmadığı, geri kaldıkları ve kalacakları görülüyordu.

Ticarî ve malî anlaşmanın bu şekilde gerçekleşmesine ne kadar memnuniyet verici ise, silâhların teslimi temposunun gecikmesi de o derece düşündürücü idi. Kaldı ki, durum her gün daha ağırlaşmakta ve bizim ihtiyacımız o nisbette acele hale gelmekte idi.

Altınlar 28 Ocak 1940'da Ankara'da Merkez Bankası'na teslim edilmişti. Bir iki gün sonra Özel Anlaşma'nın hükümlerinin yerine getirildiğini bildiren müttefiklerimizin gösterdikleri iyiniyete karşılık, ilgili maddedeki çekince kaldırdı ve durum Fransa ve İngiltere Büyükelçileri'ne birer mektupla bildirmiş olmakla, Üçlü İttifâk Andlaşması tüm hükümleriyle

yürürlüğe konulmuş oldu. Bundan sonra andlaşma ve yeni akdedilen anlaşmaların uygulanması için gereken örgütü kurup işletmek gerekiyordu. Yıllardır, ekonomi ve ticaretimiz Almanya ile gelişmekte idi. Birden bire dümenin başka yöne çevrilmesi gerekmişti. Eğer Müttefiklerle anlaşmalarımız iyi işlemezse kuşkusuz pek çok zorluklar çıkabilirdi.

* *
*

VI. *Sovyet Rusya'nın Finlandiya'ya Saldırısı (30 Kasım 1939); Balkanlarda Durum ve Menemencioğlu'nun Sofya Ziyareti (Ocak 1940); Balkan Paktı Konseyinin Belgrat Toplantısı (Şubat 1940).*

Biz bu işlerde yoğun biçimde çalışırken, Kuzeyde kaygı verici şimşekler çakmaya başladı. Ruslar Finlandiya'dan, deniz ve hava üssü olarak kullanmak için, Hango limanının geri verilmesini, ayrıca Ribani yarımadasını, Petsamo limanını istiyor, Finlandiya körfezindeki adalarda üs kuracaklarını bildiriyorlardı. Finlandiya'nın bunları reddettiği ve Fin Heyeti'nin Moskova'dan ayrıldığı sırada, Kareli bölgesindeki sınırın kapandığı, Sovyetler'in 25 Kasım 1939'da Finlandiya ile yaptığı Saldırmazlık Paktı'na son verdiği ve Finlandiya'nın düşmanca davranışları nedeniyle 28 Kasım'da onunla münasebetleri kesdiklerine dair bir nota verdikleri öğrenildi. Arkasından da Sovyet Rusya, küçücük Finlandiya'ya 30 Kasım 1939'da savaş ilân edip üstüne yürüdü. Zaten ızdırap içindeki dünya için bu çok feci durumda Finlandiya'nın 3 Aralık'ta Milletler Cemiyeti'ne başvurması üzerine konu 9 Aralıkta Konseyde görüşülmeye başlandı, ancak Sovyetler katılmak istemedi. Konsey savaşa son verilmesi kararı aldığı halde Sovyet Rusya aldırış etmeden saldırısını sürdürdü. Milletler Cemiyeti, üyelerine Finlandiya'ya yardım edilmesini tavsiye etmişti. Dünya kamuoyunda bu iyi karşılanmıştı. İngiltere ve Fransa yardıma hazır olduklarını açıkladılarsa da, Norveç ve İsveç askerî sevkiyatın kendi arazilerinden geçmesine izin vermediler. 13 Aralık'ta, Arjantin delegesinin Sovyet Rusya'nın Milletler Cemiyeti'nden çıkarılması teklifi üzerine Sovyetler Birliği Örgütten çıkarıldı. Bu kararda Türk delegesi Necmeddin Sadak çekimser kalmıştı. Amerika'nın aracılık teklifine, Milletler Cemiyeti'nin ateşkes ve hatta örgütten çıkarma kararına Sovyetler aldırış bile etmemişti. Biçare Finlandiya ise Sovyet devi ile umulmadık bir cesaret, kuvvet ve ateşle boğuşuyordu. Ordusu, hayranlık veren kahramanlıklar gösteriyordu. İlk zamanlar Sovyetler'i oldukça önemli hezimetlere uğrattı. Finliler arslanlar gibi üç ay döğüştü, ancak Sovyetler'in Mannerheim hattını yarması üzerine

dayanmayarak 8 Mart 1940'da Sovyet koşullarını kabule razı oldu. (Molotov kokteyli bu Savaşta Finlandiyalılar'ın Sovyet tanklarına attıkları patlayıcı maddeden kalma bir deyimdir).

İnsafsız kuvvetlerin saldırganlığı şaşırtıcı oluyordu. Bunlar coğrafi durumlarının yarattığı imtiyazlı koşullardan pervasızca yararlanıyorlardı. Dünya kamuoyu Sovyetler'in saldırısı karşısında heyecana gelmişti. Özellikle Fransa ve İngiltere'de halk hükümetler üzerinde baskı yaparak masum Finlandiya'ya yardım edilmesini istiyordu. İnsancıl ve medenî bir düşünce olmakla beraber, bu yardımın bu memleketlere fiilen nasıl yapılabileceği bir sorun idi. Bu, mümkün olsa bile, kuvvet israfından başka işe yaramayacaktı.

Türkiye olarak biz de müteyakkız kalıyor ve onlara itidal tavsiye ediyorduk. Bu arada, Milletler Cemiyeti kararı üzerine, Müttefikler Yüksek Savaş Kurulu kararıyle Fransa asker, İngiltere de uçak göndermek suretiyle Finlandiya'ya yardım etmeye karar vermişti. Bu sevkiyât ancak Narvik yoluyla İsveç'ten ve Norveç'ten geçerek mümkün olabilirdi. Anlaşılması kolay nedenlerle Norveç ve İsveç, geçit vermiyordu. Böylece girişim sonuç vermemiş oldu. Sovyet ejderi şimdilik bir lokma yutmuş idi.

Gerçi, İsveç ve Norveç'in tutumu dolayısiyle Finlandiya'ya gönderilecek yardım meselesi kapanmış idi. Ancak arada, özellikle Şubat ayı içinde doğrudan doğruya Türkiye'yi ilgilendiren durumlar ortaya çıktığını gördük: Finlandiya'ya yardımı İngiliz ve Fransızlar yaptığı takdirde Sovyet Rusya'nın bunu bir "casus belli" saymayacağı ne malûm idi? Fransa ve İngiltere bunu göze alabilirler miydi? Bu takdirde -sırf farazi dahi olsa- Türkiye Üçlü Andlaşma'ya koyduğu Sovyet rezervi dolayisiyle tarafsız kalacak idi. Ama gariptir ki; bu esnalarda kaynağı ne olduğu pek belli olmayan haberlere dayanarak, Londra basını ve onu izleyerek başka basınlarda Kafkasya'da bir Türk-Sovyet çarpışmasını doğuracak şekilde tahşidat yapıldığı söylentileri yayılmağa başladı. 23 Şubat'ta Sovyet "Kızıl Yıldız" gazetesi de Kafkas'ta 350 bin Türk askeri tahşid edildiğini yazıyordu. Biz yalanladık. Bu bulandırıcı haberlerin kaynağı tavuğun mu yumurtadan, yumurtanın mı tavuktan çıktığı konusu gibi çözümsüz kalkacaktı. Gerçekte böyle birşey olmadığı için hükümet yalanlamasına rağmen yabancı basın ısrar etti. Rahatsızlık veren bir hava oluştu. Bir sinir gerginliği (pyschose provocative) yaratılmaya çalışıldığı anlaşılıyordu. İşi kökünden kesmek için Başbakan Refik Saydam yaptığı bir radyo konuşmasında haberi kesinlikle yalanladı. Ancak gizli istihbaratımız havada birşeyler dolaş-

tığını bize gösteriyordu. Londra ve Paris hükümetlerinin gizlice Kafkasya'ya ve özellikle Bakü'ye hava akınları yapma kararı aldıkları takdirde, bunun uygulanması biçiminin ilgili servisler tarafından gizli olarak incelenmesi konusunda bazı emirlerin verildiği anlaşılıyordu. Bize bu yolda bir girişim yapılmış değildi. Fakat, müttefik askerî servisler arasında Finlandiya'ya yardım dolayısiyle Sovyet Rusya ile çatışmak gerekirse harekâtın yapılması lâzım geleceğine dair plânların hazırlanmakta olduğuna kesinlikle inanmıştık. Bunu teyiden şubat ayında, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinin Saraçoğlu'ndan "haber isteyici" nitelikte yaptıkları bir girişimi hatırlarım. Anlamak istedikleri "hangi durumlarda müttefik donanmasının Karadeniz'e girmesine izin verileceği" idi. Görülüyor ki, edindiğim bilgiler doğru idi.

Siyasî ve askerî düşüncelere gerek bile kalmaksızın, haritaya bakıldığı zaman Balkanlar'ın Türkiye için ehemmiyeti elle tutulur, fizik bir gerçek olarak meydana çıkar. Türkiye Cumhuriyeti Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkan Devletleri'yle iyi ilişkiler sürdürmeğe özen göstermiş ve Balkan bölgesinin huzur, barış ve sükûn içinde saldırıdan uzak kalmasını kendi güvenliğinin icaplarından saymıştır. Gayretleri de daima bu doğrultuda olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın şüphe götürmez işaretleri her gün biraz daha açıklıkla belirdikçe Balkan bölgesinin önemi bizim için bir kat daha artıyordu. Almanlar'ın, İtalyanlar'ın ve Sovyetler'in Balkan hükümetleri üzerinde baskılara varan faaliyetlerine bakılırsa, çeşitli faraziye, ihtimal ve konjonktürlere göre, ister tek başına hareket ederek Alman, İtalya veya Sovyet Rusya, ister herhangi bir siyasî kombinezonun gerçekleşmesi sonucunda (Polonya'da olduğu gibi) birlikte saldırıya girişilerek Balkan bölgesinin üç yönden saldırıya açık olabileceğini göz önünde tutmak gerekiyordu.

Sovyet Rusya'nın Romanya Besarabyası'na göz koymuş olması ve Slav Bulgaristan'a iştihâ ile bakması, İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan üzerindeki kötü düşünceleri faaliyetleri ve baskıları, yukarıda sözünü ettiğim karanlık faraziyelere kuvvetli ışık tutan gerçeklerdi. Bu istidâtlardan hangisi olursa olsun, ister tek başına, ister koordone bir halde, bu memleketlerden birinin akerî işgal yolu ile olsun, ya da ağır baskı altına sokmak biçiminde olsun, hareket saldırıcıyı Türkiye sınırlarına yaklaştırmak olurdu.

Baskıya dayanabilmek, bağımsızlıklarını korumak için en iyi vasıtanın Balkan Devletleri'nin hep beraber bir karar ve hareket birliğine varmaları, bizim düşündüğümüz ve Balkanlı komşularımızın da menfaatlerine en uygun düşeceğine kâni olduğumuz bir siyaset idi. Bu siyasetin gerçekleşmesine yardım ederek, onu mümkün kılacak şartlar da yok değildi. Balkan Devletleri'nin her biri bütünlüklerini ve bağımsızlıklarını korumak azminde idiler. Ortada bir Balkan Anlantı vardı. Ayrıca Yunanistan'a İngiliz-Fransız garantisi ve Romanya'ya İngiliz-Fransız garantisi vardı. Bu garantilere Üçlü İttifak dolayısiyle Türkiye de katılmıştı. O nedenle her şeyden önce bir moral cephe kurmak gerek idi. Bu cephe ise Türkiye dahil bütün Balkanlar'ı ihtiva etmeli idi. Bu bakımdan Bulgaristan'ın durumunun özelliği ve önemi bulunuyordu. Bulgaristan, komşularıyla ve özellikle Romanya ile Dobruca üzerindeki talepleri nedeniyle ihtilaflı durumda idi. Balkan Paktı aslında ona karşı idi. Bu zorlukların giderilmesi imkânsız değildi. Kaldı ki, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na katılması epeyce zamandan beri öngörülüyordu. Türkiye Balkan Paktı Konseyi içinde bu yolda müsbet faaliyet sarfediyordu. Mantık ölçülerine vurulunca Balkan Devletleri'ni birbiriyle yaklaştırıp bir bütün olarak manevi cephe kurulabilirdi. Böyle bir teşebbüsün başarılı olması ihtimali yok sayılamazdı. Fazla iyimserliğe kapılmaksızın Saraçoğlu ve hükümet bunun tecrübeye değer olduğu konusunda idi. Bu memleketlerin coğrafî ve siyasî durumu itibariyle herhangi bir kışkırtıcı sayılabilecek hareketten mutlak surette çekinmekte oldukları da biliniyordu.

Paris'te Üçlü İttifak çerçevesinde alınacak kredilerle ilgili olarak müzakerelerden dönerken trenin Sofya'dan geçmesinden yararlanan Numan Menemencioğlu, Sofya elçimiz Şevki Berker'in hazırladığı Bulgarlar'a bir nezaket ziyareti fırsatını bulmuştu. 12 Ocak 1940'da Kral Boris tarafından kabul edilmiş ve Bulgar Başbakan ile de görüşmeler yapmıştı. Başbakan Köseivanof 1939 Mart ayında Ankara'yı ziyaret etmiş, esaslı görüşmelerde bulunmuştu. Türk hükümetinin görüşlerini biliyordu. Menemencioğlu da Sofya görüşmelerinden Ankara'ya müsbet denebilecek intibalar ve sonuçları getirmişti. Bulgarlar ona:

a) Kesinlikle tarafsızlıklarını korumak istediklerini,

b) Her hangi bir yabancı devletin silâhlı kuvvetlerine geçit vermeyeceklerini,

c) Herhangi bir saldırı halinde, veya

d) Gerek Almanya, gerek İtalya veya Sovyet Rusya'dan biri Bulgaristan'a bir ittifak teklif ettiği taktirde derhal bizimle istişâre edeceklerini söylemişti.

Hazırlanan güzel bir ortak bildiri ile bu ziyaretin mahiyeti ve Sofya'nın tarafsızlığı ve Türkiye'nin bu bitaraflığa riayet kararında olduğu belirtildi.

İzlenmek istenilen yolda bu sonuç müsbet bir adım sayılabilirdi.

Şubat ayı başında Belgrad'da Balkan Antantı Konseyi'nin toplantısına giderken Saraçoğlu, yol üstünde Sofya'da Başvekil Köseivanof'la görüşmek fırsatını buldu. Bu görüşmelerde Saraçoğlu'na ümit verici önemli sözler söylenmişti. Bulgar Başvekili özellikle:

a) Dobruca meselesinin hallini genel barışın âkdine değin ertelelendiğini,

b) Romanya bir Sovyet saldırısına uğrarsa fırsattan istifade edip, Romanya'ya çullanmayacağını bildirmiş ve bunların Romenler'e aktarılmasına razı olmuştu.

Saraçoğlu 2 Şubat 1940 günü Belgrad'da Konsey toplantısında Sofya görüşmelerini ve Bulgar Başkanı'nın verdiği güvenceyi Yugoslav, Yunan, Romen Başbakanları'na anlattı. Romen Dışişleri Bakanı Gafenco kendisine Dobruca üzerindeki Bulgar taleplerini, Romanya'nın tayin edeceği zamanda tatmin etmeyi kabul ettiğini, zamanın Romanya tarafından tayininin, buna benzer Rus ve Macar taleplerine de yol açmamak bakımından önemli olduğunu anlattı ve Saraçoğlu'nun bu konuşmayı Koseivanof'a bildirmesini kabul etti. Belgrad'dan dönüş yolunda trenin Sofya'da durmasından yararlanan Saraçoğlu kendisini karşılamaya gelen Başvekil Köseivanof'a Gafenco'nun karşılıklarını bildirdi. Koseivanof da ona şayet:

a) Kuzeyden gelecek bir saldırı karşısında Yugoslav veya Romen ordusu çekilme halinde Bulgar sınırlarına iltica edecek olurlarsa, Bulgaristan'ın bunların çekilmesini kolaylaştıracağını ve

b) Bizzat Bulgaristan tehdit edilecek olursa, Bulgar Genel Kurmayı'nın derhal Türk Genel Kurmayı ile temasa geçeceğini bildirmişti.

Zamanın şartlarına göre, Saraçoğlu'nun bu görüşmelerinin önemli ve ümit verici sonuçlar getirdiği muhakkak idi.

Belgrad toplantısı kararları da çok memnuniyet verici idi: Konsey Romanyalı Gafenco'nun başkanlığında toplanmıştı. Yunanistan'ı Metaxas,

Yugoslavya'yı Markoviç temsil ediyordu. Konsey bildirisi, Balkan Paktı'nın 7 yıl uzatılması, toplantının 1941'de Atina'da yapılması, kendi bölgelerinde barış sükûnun korunması ve sağlanması için ortak menfaatlerini mevcut savaş karşısında herbirinin durumlarını koruyarak, bağımsızlık ve millî topraklarının savunulması ve barışsever bir siyaset izlenmesi konusunda dört üyenin kararlarını açıklıyordu. Demek ki, aranan karar ve hareket birliğine götürecek manevî ve siyasî cephenin kurulması tasavvuru kuvveden fiile geçmek durumuna yaklaşmıştı.

Belgrad toplantısından sonra, Konsey başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanı'na geçmiş. Yeni Başkan Saraçoğlu Belgrad Konseyi görüşmelerinin bir parçası sayılabilecek Bulgar-Romen yaklaşmasını gerçekleştirmek üzere, Gafenko ile vardığı sonucu Belgrad toplantısında açıklamaktan başka, üye devletlere bir yazı ile bildirmeyi ve metnin bir örneğini de bilgi için Sofya'ya vermeyi uygun görmüştü.

Arada Köseivanof istifa etmiş ve yerine geçen Filof eski Başbakan'ın Saraçoğlu'na ifadelerini aynen kabul ettiğini bildirmiş idi ki, bu da önemli bir nokta idi. Saraçoğlu usulen ve nezaketen yazıyı göndermeden önce, tasavvurunu Gafenco'ya bildirmişti. Beklenmedik bir karşılık geldi. Gafenco, Saraçoğlu ile konuşması sırasında öbür Balkanlı meslekdaşlarının da o zaman bilgi sahibi olduğu açık ifadesine rağmen, böyle bir yazıdan Bulgar Başbakanı'na bilgi verilmemesini istedi. Aradan bir kaç gün sonra da Ankara'daki Romanya Elçisi Saraçoğlu'ndan bu yazının Balkan ittifakı üyelerine bile gönderilmemesini istedi. Bu suretle güzel ve çok verimli gelişmelere müsait bir fırsat elden kaçırıldı. Bu kaypaklığın nedeni anlaşılamadı çünkü birkaç zaman sonra da Gafenco istifa etti. Hızla gelişen olaylar da yeniden bu yolda bir girişimi zaten olanaksız kılacaktı.

* *
*

VII. *İngiliz-Fransız Türk Kurmaylarının Halep Toplantısı (Mart 1940); Müttefiklerin Bakû Petrollerini Bombalayacağı Söylentileri*

1939 yılı Şubat-Mart ayının sonuna kadar Avrupa cephesinde çarpışma olmamıştı. Müttefiklerde yoğun bir hazırlık faaliyeti vardı. Günün en önemli konusu, her halde müttefiklerin İtalya'nın tarafsızlığını temin için sarfettikleri çok büyük gayret, gösterdikleri müsamaha ve iyiniyet idi. İtalya'ya Almanya'dan kömür götüren gemilerin İngilizler tarafından mart başında tutulmasına ve İtalyanlar'ın protestosu üzerine, mart ortalarına

doğru İngilizler'in İtalyanlar'la bir anlaşmaya vararak, Alman kömürünün İtalya'ya sevkine izin vermeleri, İtalya'yı tatmin etmeye ne kadar gayret edildiğini gösteriyordu.

Yukarıda işaret ettiğim üzere, Finlandiya'ya yardım yüzünden savaşın başka sahalara sıçraması ihtimali halinde ne gibi plânlar ve harekât uygulanabileceği konusunun İngiliz-Fransız yüksek askeri konseylerinde müzâkere edilmiş olduğunu anlıyorduk. Bize müttefiklerimizden bu yolda bir resmî girişim ve plân teklif edilmiş değildi. Böyle bir hayati konuda vuzuhsuzluk var idi. Diğer taraftan Balkanlar'da müttefik harekât planları ve hazırlıkları ne idi, ne olacak idi? Bu da günün sorunu idi.

Türkiye'ye gönderilmesi gereken silâhların teslim temposu ümit edilenden aşağı oluyordu. 1939 Martı'nın ikinci haftasında Müttefik Türk-İngiliz-Fransız Genelkurmayları'nın Halep'te toplanmasına karar verildi. Genel Kurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında bir heyetin gönderilmesi kararlaştırıldı. Heyetin trenle hareketinden bir kaç saat önce Saraçoğlu beni bularak, derhal heyetle Halep'e hareketimi bildirdi. Askerî bir heyete benim katılmamdaki neden ve lüzumun ne olduğunu kendisinden sordum. "Sen orada "hükümet" olarak bulunacaksın" dedi. Mesuliyetimin ağır olacağını söyledim ve talimatının ne olduğunu sordum. "İttifâkın ve siyasetimizin icaplarına göre karar verirsin. Her ikisini de en iyi bilen sensin" dedi. Bu suretle akşam trenle Halep'e hareket ettik. İstasyondan Fransız ve İngiliz Büyükelçileri heyeti uğurlamaya gelmişlerdi. Fransız Büyükelçisi benim de gittiğimi görünce, ismim kendisine heyet azası içinde bildirilmemiş olduğu için, şaşırdığını söyledi. Saraçoğlu "o orada hükümeti temsil edecek" dedi.

Halep'e varışımızda konferans bir okul binasında güzel sözlerle, samimi bir hava içinde çalışmalarına başladı. Başkanlık mevkiinde olan İngiliz temsilcisi gündemdeki müzâkere mevzuunun, "İtalya'nın tarafsızlığı kesinlikle temin edildiği takdirde Türkiye'ye yapılacak yardım" olduğunu açıkladı. Bir ruznamenin ikinci ve sonraki maddelerinin ne olacağını beklediğimiz halde görüşmelerin bu tek mevzua münhasır olacağı anlaşılınca, Asım Paşa'yı uyararak, itiraz ettik. Askerî ve siyasî durumun gösterdiği manzara karşısında, Halep'te toplanan Müttefik Kurmaylar'ın görevleri memleketlerinin bekasını tehdit eden, saldırgan, saldırganlar, saldırı ve saldırılara çeşitli tutumlarda ne şekilde karşı konulması lazım geldiğini çeşitli varsayımlara göre inceleyip ona göre plânlar yapmak olduğu için, ihtimallerden yalnız biri olan İtalya bitaraflığı üzerinde durulamayacağı, İtal-

ya'nın tarafsızlığı, Rusya'nın tek başına saldırısı veya Rusya ve Almanya'nın birlikte saldırısı veya İtalya-Rusya tarafsız kalıp Almanya'nın tek başına veya üçünün birlikte saldırısı haline ve Balkan Devletleri'nin, meselâ Bulgaristan'ın alacağı duruma göre bütün ihtimallerin incelenmesi lâzım geldiğini izah ettim.

Müttefiklerimizin gündeminde ancak birinci varsayım bulunduğundan yalnız onun müzâkere edilmesinde ısrar etmeleri üzerine, hükümetimizden talimat almadan bu gündemi kabul edemeyeceğimizi ileri sürünce toplantı ertesi güne ertelendi. Durumu Ankara'ya arzettik. Gelen uysallık gösterilmesi yolundaki cevap üzerine durumu idare edici biçimde ertesi gün görüşmelere devam edildi. Ancak gayet iyi temennilere rağmen "plânlama" ve karar bakımından memnunluk verici pratik sonuçlara varılamadı. Londra ve Paris'in de gelecekteki harekât hakkında, özellikle bizi ilgilendiren Yakın Doğu, Akdeniz ve Balkanlar'da Rusya şayet tarafsızlıktan ayrılır ve saldırıya geçecek olursa, onun için plân proje ve kararları bulunmadığı anlaşılıyordu. Halep konferansının dostane bir hava içinde bu şekilde sona ermesi üzerine, heyetimiz Orta Doğu Başkomutanı General Weygand'ın davetlisi olarak Beyrut'a gitti. Kendisini 1922 Lozan Konferansı'ndan beri tanıdığım bu entellektüel büyük Fransız askeri ile ciddi hasbıhalde bulunduk. Büyük adamlara has fikir cesareti ve açıklığı ile bana, o da kendi dertlerinden sözetti. İdarenin yavaşlığından, gecikmelerden, zaman kayıplarından, "Doğu ordusunun" kurulmasındaki ağırlıktan şikâyet etti. Bunların biran önce yola konulmasında kararlı olduğunu söyledi. "Bunlar çok geç olmadan yapılmalıdır, vakit kaybedilmemelidir" dedi. Ancak içindeki üzüntü ve kaygıyı hissetmemek kabil değildi. Halep konferansından yukarıda değindiğim suallere cevap almadan dönmüş oluyorduk.

Ankara'ya dönüşümde durumu hükümete ve beni kabul eden Cumhurbaşkanı İnönü'ye anlattım. Ne benim ne de Asım Gündüz'ün intibalarımız tatmin edici değildi. Daha cephelerde döğüşme başlamamış idi. Akdeniz açık idi, ancak bizim sipariş ettiğimiz malzeme istediğimiz tempoda ve miktarda gönderilemiyordu. Ortak hareket plânları yapılamamış idi. Önemle üzerinde durulacak meseleler bunlar idi. Bu savaş yılının ilk aylarında, hükümetlerde olağanüstü durumların doğurduğu şartların gereklerini yerine getirmek üzere, çabaları koordone edebilmek için, sarfedilen yoğun çalışmaların henüz tam semere vermediği izlenimi doğuyordu.

Fransız ve İngiliz Hükümetleri'nin açığa vurulmayan ve bize sözedilmeyen tasavvurları arasında Bakü petrollerinin bombardıman edilmesi ve

Karadeniz'den Ruslar'ın Almanlar'a yaptıkları yardımlara bir nevi abluka uygulama projeleri olduğunu anlıyorduk. Bunun tabii bizi birinci derecede ilgilendireceği kuşkusuzdu. Bakü'nün bombardımanını Irak'tan, Habbaniye üssünden İngilizler yaparsa, İran toprakları üzerinden geçecekleri için, bize bilgi vermeye bile ihtiyaç hissetmeyebilirlerdi. Halbuki, Fransız hava kuvvetleri de bu harekete katıldıkları takdirde, Suriye'den Cezire'den kalkacaklarına göre bizim topraklar üzerinden geçmeleri sözkonusu olacağından, ya usulen bizden izin almaları veya bizden protestoyu göze alarak haber vermeden kaçak uçmaları gerekecekti. Fakat bunun pek âlâ Sovyet Rusya tarafından bir "casus belli" sayılacağı açıktı. Sovyetler'in ilk tepkilerinin bizim üzerimizde olacağını tahmin için siyasî dehaya ihtiyaç yok idi.

Henüz esas cephe olan Avrupa'da düşmanla karşı karşıya duran ve gelecek muharebelerin doğrultu ve gelişmeleri belli olmadan müttefiklerin bu farazi Kafkas ve Karadeniz faaliyetlerinin, akla en uygun ihtimale göre, Almanya'ya bir müttefik kazandırmak ve savaş alanını genişletmek ve bize sirayet ettirmekten başka pratik bir yarar sağlayıp sağlamayacağı düşünülmeğe değerdi. Halbuki, biz ne siyasî ne askerî bakımından Sovyet Rusya'dan bize bir saldırı olmadıkça, onunla bir anlaşmazlığa sürüklenmeyi asla istemiyorduk. Esasen İttifâk Andlaşması bunu II. Protokol'de açıkça ortaya koymuştu. Bize bu yolda bir teklif yapılmış olsa idi, buna katılmayı reddedeceğimizi müttefiklerimiz de biliyorlardı. Onun içindir ki, bize açıkça bir girişim yapılamamıştı.

Acaba müttefiklerimiz, özellikle Fransa, Batı cephesinin aşılmaz ve Maginot hattının yıkılmaz bir kale olması itibariyle, Avrupa'nın kesinlikle güvenlik içinde olduğu düşüncesiyle başka cephelerde düşmanı vurmak hevesine mi kapılmışlardı? Bunu yaparken de bir düşman daha yani Sovyet Rusya'yı üstlerine çekmenin sonuçlarını hesaplamışlar mı idi? Hesapladılar idi ise, herhalde yanlış olduğuna hükmetmek gerekirdi.

Dediğim gibi bize bu tasavvurlar hakkında resmî bir başvuru olmadı. Ancak iki olaydan bir mana çıkarmak gerekiyordu: Mart ayı başında Moskova büyükelçimiz Haydar Aktay'dan bir telgraf gelmişti. Oradaki Amerikan Büyükelçisi Steinhart'ın kendisine söylediğine göre, Bakü petrol alanının vıcık vıcık petrol çamuru halinde denebilecek bir durumda olduğunu ve bir bombardıman halinde buranın söndürülmesi imkânsız şekilde tutuşmasından Sovyetler'in endişe ettiğini, fikirlerine başvurdukları Amerikalı uzmanların 1917 Devrimi'nden hemen sonra gerek Dnieperstroy barajının yapılmasında gerek ihmal edilmiş ve işlemez hale gelmiş bulunan

Bakü petrol alanını yeniden işler durumuna gelmesinde pek çok Amerikalı mühendisler çalışmıştı. Burada bir yangın çıkacak olursa, aylarca söndürülemeyeceği ve petrol üretiminin yıllarca geri kalacağı görüşünde bulunduklarını haber veriyordu. Saraçoğlu bir konuşma esnasında bilgi olarak bunu Massigli'ye anlatmış, Massigli de "Evet bombardıman uçaklarının hareket alanları çok geniştir. Kuzey Irak'tan ve Cezire'den kalkan uçaklar kolayca Bakü'ye varabilirler, ancak bunun için İran ve Türkiye toprakları üzerinden uçmak gerekir "diye cevap vermesi üzerine Saraçoğlu da "demek siz İran'ın protestosundan çekiniyorsunuz" demişti. Bu görüşmeyi bize naklederken Saraçoğlu "demek İran protestosundan çekiniyorsunuz" cümlesini bir nevi nükte olarak, yani yapabilmenize tek mani bu mu? kabilinden söylemiş olduğunu anlatmıştı.

Aradan on gün geçtikten sonra Fransız Büyükelçisi, Başbakan Deladier'nin yerine geçmiş olan Reynaud'dan "İki memleket arasındaki dayanışmanın teyidine yarayan bir Deklerasyon, bir güvence getirmişti. Bu naklettiğim vakayı ve anlamını yıllar sonra yayımlandığı güzel kitabında Massigli bütün ayrıntıları ve inceliği ile anlattığı için sözü O'na bırakıyorum. Bu mesele bir çok savaş sonrası yayınlarında anlatıldı. Almanlar ele geçirdikleri Fransız belgeleri arasında Massigli'nin bu konuşmayı nakleden telgrafını sanki Türkiye'nin izni kesinlikle elde edilmiş gibi göstermek istemişlerdi. Massigli bunu yalanlamıştı.

Massigli, kitabında şöyle yazmıştı: "13 Mart'ta aramızda yerleşmiş âdet üzere hemen her gün bilgi alışverişi için kendisini ziyarete gittiğim Saraçoğlu bana, Moskova Büyükelçileri'nden aldığı bir telgrafı okudu. Büyükelçi Sovyetler'in bir bombardıman halinde Bakü petrol alanının karşılaşacağı tehlikeden endişe ettiklerini, Amerikalı uzmanların görüşüne başvurulduğunu, bunların üretim yöntemlerinin geçmişte pek kötü olması nedeniyle, toprağın sünger gibi vıcık vıcık bulunduğunu, çıkacak bir yangının bütün bölgeye sirayet edeceğini, bunu söndürmek için aylarca uğraşmak gerekeceğini ve yeniden üretime ancak yıllar sonra başlanabileceğini söylediklerini naklediyordu. Saraçoğlu "Ne düşündüğümü" sordu. Ben de ertesi günü Quai d'Orsay'a (Fransa Dışişleri Bakanlığı) gönderdiğim telgrafta yazdığım üzere, kendisine, "şüphesiz modern bombardıman uçaklarının Cezire veya Kuzey Irak'tan kalkarak Bakü'ye varmak için yeter bir hareket sahasına sahip olduklarını, ancak bunun için Türk ve İran arazisi üzerinden uçmak lâzım gelir" diye cevap verdim. Bakan: "Demek İran'ın protestosundan endişe ediyorsunuz" diye karşılık verdi. Zorluğun Türkiye tarafından gelmeyeceğini, daha açık bir şekilde ihsas edemezdi.

Düşüncesini açıklığa kavuşturmak için zorlamak yersiz olurdu. Sözleri üzerinde ısrar etmedim. Ancak anlamlı olduğu için dikkatinize arz ediyorum. İngiliz meslekdaşıma da bilgi verdim".

"Bu görüşmelerin dört ay sonra Türk politikasında nasıl beklemedik bir önem kazanacağı görülecektir. Herhalde telgrafımın metni bu konuşmanın geçtiği gün Türk arazisi üzerinden uçuş sorununun söz konusu edilmediğini açıkça kanıtlar. Başbakan Paul Raynaud'ın 23 Mart 1940'da kişisel bilgim için gönderdiği bir telgrafta, Fransız Hükümeti'nin İngiltere ile incelenmesini sürdürmeyi düşündüğü işlerin başında, hava ve deniz harekâtının Karadeniz ve Kafkasya'ya teşmili ihtimalinin ortaya koyacağı sorunlar geldiği, gizlice bildiriliyordu. Amaç yanlız abluka alanının genişletilmesi ve deniz seyriseferinin kontrolünden ibaret olacağı için mutlaka Rusya'ya karşı bir savaş harekâtı sözkonusu olmayacaktı. Ancak bu girişim Türkiye'nin dostça tarafsızlık uygulamasına (neutralité bienveillante) ve sessizce kolaylıklar sağlamasına (facilités discrètes) bağlı idi. Saraçoğlu'nun bana 13 Mart'ta sarfettiği sözler bunların (kolaylıkların) red edilmeyeceğini ümit etmeme uygundu. Zamanı gelince bana gönderilecek talimatı beklemeksizin Başbakan P. Reynaud şimdiden bu projenin bana telkin ettiği düşünceleri öğrenmek istiyordu. Aynı zamanda, hemen uygulanacak bir de talimat veriyordu. Dışişleri Bakanı'na ve uygun düşerse bizzat Cumhurbaşkanı'na savaşı, güçlenmiş bir azimle, her alanda devam ettirme kararında olan yeni hükümetin Türkiye'nin talepleri ve menfaatleriyle kesinlikle beraberliğini açıklamaklığım isteniliyordu. Bu dayanışma Üçlü İttifâk'ın öngördüğü ihtimallerle sınırlı olmayacak, Balkanlarda ve Karadeniz'de manevi mevkiini ve haklı menfaatlerini güçlendirmeğe vesile verecek her türlü durumların doğurabileceği tüm ihtimalleri kapsamı içine alacaktır. Bu taahhüde bir de ek maddi yardım ve bu konunun gerektireceği tamamlayıcı gayretler vadi, aylarca umursamazlıktan sonra, Paris'te gemi azıya alıyordu. Yeni kabinenin Türk Hükümeti'ne mesajı ne olcaktı? Ancak ortaklarımızın endişe edecekleri veya belirli olmayan bir gelecekte bize hatırlatabilecekleri deyimler kullanmamak gerekirdi. Saraçoğlu'nun kendisine verilen mesajların birer örneğini almak için ısrar etme adetinde olduğunu da unutmuyordum. Bunların hepsi Bakan'ın telgrafın metnini biraz değiştirmek için sebepler idi. Türk talepleri ile-ki bunlar bize hiç bir zaman söylenmemişti-dayanışma açıklaması yerine "iki memleketin menfaatleri arasında tam bir "beraberlik" deyimini koydum. Bana tevdi için verilen mesajın açık seçik muhtevasını "Türkiye'nin Balkanlar'da ve Karadeniz bölgesinde mevkiini müdafaa etmesi durumlarıyla" sınırlandırmayı ihtiyatlı buldum. Ancak böylece hafifletilmiş mesaj yararlı olabilirdi".

Büyükelçi Massigli mesleğinde usta bir kişiydi. Türkiye'nin hayati menfaatleri tehdit edilmedikçe Rusya ile sergüzeşte girişmeyeceğini biliyordu. Tutumunu takdir ederim. Ancak benim bildiklerime göre Quai d'Orsay'a çektiği telgraftaki "zorlukların Türkiye tarafından gelmeyeceğini açık bir şekilde ihsas edemezdi" kanısını Saraçoğlu'nun sözlerinden edindiği yanlış bir izlenimden doğan bir yorum olduğu kanısındayım. Amansız bir düşmanla topyekûn savaş halinde bulunan bir memleketin o düşmana yardım edene karşı en şiddetli tedbirleri almak istemesi doğaldır. Ancak bunların doğuracağı tepkilere karşı koyabilmek imkân ve tedbirleri sağlamış bulunması da şarttır. O zaman bu imkânların pek mevcut olmadığına ilişkin işaretler yok değildi.

Müttefik Yüksek Askeri Konsey'in çalışmaları konusunda bize kuşkusuz bilgi verilmezdi, ancak temaslarımız ve edindiğimiz bilgilerin ışığında durumu tam değerlendirecek şekilde sanıldığından çok olanağımız vardı ve çalışmlarımız bunların ışığında yürütülürdü. Eskiden beri Dışişleri ile Genelkurmay gayet sıkı temas halinde çalışırdı. Gerek Numan Menemencioğlu'nun gerek benim Sayın Mareşal Fevzi Çakmak ve İkinci Başkan Asım Gündüz ile kişisel ilişkilerimiz bu temaslara bir samimiyet havası eklerdi. Asım Gündüz Genelkurmay'da etrafına topladığı kıymetli elemanlarla kuvvetli bir ekip kurmuştu. Kendisiyle günde bir kaç defa telefonlaştığımız olurdu. Hatta bazen bir belge arandığı zaman birbirimize "hangi dosyada olabileceğini hatırlatmak suretiyle" şakalaştığımız da olurdu. Bu sıkı temas sayesinde askerî meseleler siyasî icaplar ve siyasî işler de askerî icaplar açısından ele alınıp yürütülürdü.

Dışişleri Bakanlığı'nda benimsediğimiz usule göre, her sabah Saraçoğlu gelir gelmez, ilk iş olarak Genel Sekreter Numan Menemencioğlu ve Genel Sekreter yardımcı olarak benimle bir toplantı yapardı. Gece gelen telgraflar değerlendirilir, günün meseleleri gözden geçirilir, beklenen girişimler konuşulur, icaplara göre hareket hattı tesbit edilirdi. Bunun üzerine artık ağız birliği yapardık. Saraçoğlu tok sözlü, temkinli bir Dışişleri Bakanı idi. Alınmış bir devlet kararı gereğince kabul veya reddi gerektiren bir mesele olmadıkça, yabancı Büyükelçiler'in başvurularını dinler, işin müzâkeresi için Numan'a veya bana havale ederdi. Talimat üzerine yaptığımız müzâkereler kendisine arz edilir, isteklerin kabul veya reddine göre karar şeklini alırdı. Dışişlerinin bu sıkı "ağız birliği" kordiplomatik içinde de bilinirdi. Hatta bir gün Büyükelçiler'den biri bana "canım nasıl yapıyorsunuz? Ben size geliyorum, Fransız Büyükelçisi Numan'a gidiyor, İngiliz Büyükelçisi Bakan'a gidiyor. Noktalara ve virgüllere varıncaya kadar aynı

şeyi duyuyoruz. Sizden birşey sızdırmanın imkânı yok" diye takdir ve şaşkınlığını dile getirmişti.

Dünyanın bu buhranlı döneminde, savaşlar içinde müttefiklerimizin yanında ve memleketin ve müşterek menfaatlerin icap ettirdiği tutumu belirleme çabaları içinde, Türkiye'nin başında İsmet Paşa (İnönü) gibi savaş görmüş bir askerin, siyasî ve savaş alanında başarılı olmuş bir liderin, kılıcına ve kalemine güvenilir bir devlet adamının, bulunması muhakkak ki büyük bir şanstı. Cumhurbaşkanı İnönü geniş bilgisi ve tecrübesi, aralıksız çalışmasiyle en ufak ayrıntılara varıncaya kadar her meseleyi bilerek geceli gündüzlü işleri izler, hergün bazen birkaç defa Saraçoğlu'nu, Numan'ı, beni çağırır, bilgi alır, istişare eder, talimat verirdi. Yukarıda dediğim gibi müstesna bir asker olarak çeşitli stratejik durumları ve konjonktürleri kıymetlendirmede emsalsiz bir kabiliyeti olduğunu söylemeliyim.

1940 yılının ilk aylarında Batıda henüz muharebeler başlamamıştı. Biz Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar olmak üzere üç muhtemel cepheden gelebilecek tek başına veya ortak bir saldırıyla karşılaşbilirdik. Müttefiklerin çeşitli ihtimallere göre yardımı ne olacak idi? Ne kadar zamanda olabilecek idi? Herhalde yardım kesinlikle gelinceye değin tek başına dayanmak gerekiyordu. Bunun için mücehhez olmamız lâzımdı. Sipariş ettiğimiz ve teslimi vaadedilen silâhlar ve cephane zamanında ve istediğimiz miktarda gelmiyordu. İngiliz-Fransız Müttefik Yakın Doğu Ordusu henüz gereği gibi kurulamamıştı. Enfrastrüktür hazırlıkları da memnunluk verici değildi. Görevin sıklet merkezi Türk Ordusu'nun sırtına yüklenmiş bulunuyordu.

* *
*

VIII. *Batı Cephesinde Alman Saldırıları ve Zaferleri (1940 baharı); Beyrut ve Hafya'da Türk-İngiliz-Fransız Kurmay Toplantıları (Mayıs 1940); İtalya'nın Savaşa Katılması ve Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Kararı (Haziran 1940)*

Nisanın başında Alman ordularının Danimarka ve Norveç'e taaruzu ile başlayan harekât müttefiklerin aleyhine gelişerek sonunda Norveç ve Danimarka Alman işgali altına girmiş bulunuyordu. Mayıs başında Almanlar, Belçika ve Hollanda ve küçücük Lüksemburg'a saldırdılar. Denebilir ki, Avrupa kıtasının geçici mukadderatını tayin eden savaş, bu cephelerde başladı. Müttefikler yardıma koştukları bu cephelerde Almanya'ya

yenilmeye ve geri çekilmeğe başladılar. Almanlar hızla Manş kıyılarına doğru yürüyerek İngilizler'i Dunkerk'e sıkıştırdılar. Fransa doğrultusundaki harekâtın, özellikle kuzeyden gelişen saldırının sonucu müttefikler için ümitsiz gibi görünmeye başlamıştı.

Avrupa cephesinde Alman başarıları birbirini izlemeye dururken, özellikle önemi olan Akdeniz ve Balkan bölgesinde müttefiklerin durumunun ümit edildiği gibi iyi olmadığı, hatta aleyhte geliştiği görünüyordu. Ümitlerin tersine Balkan Paktı devletleri bir Balkan cephesi kurulmasına hiç bir bakımdan yanaşmamışt. Yakın Doğu'da İngiliz-Fransız Müttefik Doğu Ordusu kurulamamış idi. İtalya'nın tarafsızlıktan çıkarak savaşır duruma geçmesi şüphe götürmez bir seyir gösteriyordu. İngiliz ticaret gemilerine Akdeniz sularından uyanık olma ve olay çıkarmaktan kaçınma emri verilmişti. Yazık ki, bizimle üçlü olması lâzım gelen tedbirler fiili olarak gerçekleşmekten uzaktı.

Böyle bir hava içinde durumun müzâkeresi için İngiliz ve Fransızlar Mareşal Fevzi Çakmak'ın Wavel ve Weygand ile buluşmasını teklif ettiler. Görüşme 22 Mayıs'ta Beyrut'ta oldu. Ancak Mareşal Beyrut'ta Weygand ile buluşamadı. Çünkü Weygand Fransa'ya hareket etmiş, General Gamelin'un yerine Başkomutan atanmıştı. Görüşmeler, General Wavell, Amiral Cunningham ve Fransız General Carpentier ile Çakmak arasında cereyan etti. Nazari plân ve tasavvurların kuvveden fiile geçmesi için gereken imkân ve vasıtaların elde olmaması yüzünden, Üçlü Askeri Sözleşme gereğince öngörülen hedeflerin ele geçirilmesi için zorunlu ortak harekâtın, bilhassa hava ve deniz desteklerinin, durum nedeniyle, yapılamayacağı, meydana çıkmış ve Mareşal görüşmeden müsbet bir netice alamadan dönmüştü. Tüm ağırlığın Türkiye üzerine yükleneceği ve kalacağı ortada idi. Askerî Sözleşme hükümleri İtalya'nın savaşa karışması halinde Oniki Ada'nın müttefiklerin eline geçirilmesi, yani işgali derpiş edilmiş idi. Bunun için müşterek kara, hava, deniz harekâtı gerekliydi. Bunun tek başına Türkiye tarafından yapılması maddeten imkânsız olduktan başka, tek başına bir sembolik hareket, meselâ Rodos'a karşı bir hareket, doğrudan doğruya Türkiye üzerine şiddetli bir İtalyan taaruzunu davet edecek, böylece Almanya ve hatta Rusya'nın harekete geçmesini doğurabilecekti.

Yukarıda işaret edildiği üzere, İtalya'nın savaşan durumuna geçmesi gün meselesi idi. İtalya'nın savaşa girmesi ile Balkanlar-Karadeniz bölgesinin kritik ve hayati bir önem kazanacağı kuşkusuzdu. Atılacak her adımın hesaplı ve tedbirli olması lâzım geliyordu. Avrupa'da Alman başarılarının

etki ve tehdidi altında Balkan Devletleri kışkırtmalardan uzak durmak kaygısı ile gayet çekingen kavranıyorlardı. Balkanlılar arasında bir askerî konferans toplanmasını Belgrad iyi karşılamıştı. Bu durum karşısında Türkiye'nin de son denli dikkatli davranıp hesaplı hareket etmesi lâzım geliyordu.

Avrupa'da Fransa harekâtı tamamen ümitsiz bir şekilde gelişirken müttefiklerimizce Hayfa'da toplantıya davet edilmiştik. Hükümet bu yeni Genelkurmaylar toplantısında benim de bulunmamı kararlaştırdı. Hayfa'ya hareketimizden önce durumu görüşmek ve talimat almak üzere Saraçoğlu'nun makamında ben, Numan Menemencioğlu bir toplantı yaptık. Savaş durumunu inceden inceye ve ihtimallere göre ayrıntılariyle değerlendirdik. İtalya'nın savaşa katılması ihtimaline göre, bizden istenebilecek şeyleri inceledik. Bunun, sonuç olarak, Türkiye'nin savaşa girmesi demek olacağı ortaya çıktı. Her ne kadar tüm kararların hükümetin onayına bağlı olacağı muhakkak ise de, Genelkurmaylar toplantısının Askerî Sözleşme hükümlerinin tatbikiyle ilgili olması nedeniyle konferansta alınabilecek kararların hükümetleri bağlayıcı bir nitelik kazanabileceğini gözden uzak tutmamak gerektiğinden, durumun tamamen açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Ben, İtalya savaşan olduğu takdirde, müttefikler bizden Hayfa'da Askerî Sözleşme hükümlerini tatbik etmemizi isteyecek olurlarsa, içinde bulunduğumuz hazırlıksız koşullar ve üçlü plânların yapılmamış olması ve istediğimiz malzeme ve teçhizatın verilmemiş olması dolayısiyle, özellikle Dışişleri ve hükümetin de bildiği üzere, Alman-Sovyet tepkilerini göz önünde bulundurmamızı, elimizi kolumuzu sallayarak mezbahaya gidemeyeceğimizi, Türkiye'nin müttefiklerin durumu düzelinceye kadar kendisini israf etmemesi, bilâkis kuvvetlerini tasarruf etmesinin onlara en büyük hizmet olacağı yolundaki görüşümü anlattım. Saraçoğlu da "Sen bildiğin gibi, vaziyetin icaplarına göre idare edersin. Sıkışırsan bize sorarsın" diyerek bana yetki ve direktif verdi.

Hayfa Genelkurmaylar Konferansı 27 Mayıs'ta toplandı. Görüşmeler dostane bir hava içinde, Askerî Sözleşme'nin öngördüğü durumlar gözönünde tutularak, müttefiklerimizin, özellikle İngiliz General Smith heyetinin, soruşturma niteliğinde durumumuz ve yapacaklarımız konusunda çeşitli bilgi almak istemesiyle başladı. Asım Gündüz'ün yanında bulunan Harekât Dairesi Başkanı Fasıh Kayabalı, kendisine çevirmenlik yapan yarbay Emin Dirvana aracılığı ile, varsayımlara göre plânlar üzerinde bilgi vermişti. Birinci gün böyle geçti. Akşam otele döndük. Mütevazi, rahat bir oteldi. Üst katta restoranda yemek yerken yanımızdaki bir radyo alıcısın-

dan haberler verilmeye başlandı. Fransa'da Alman taaruzu ve ona karşı Müttefik harekâtının ayrıntıları veriliyordu. Asım Gündüz önce ezbere kritik yapmaya başladı. Sonra bir harita getirdik ve harita üzerinde konuştu. Bu esnada yanımızda bulunan mihmandar subayların da ilgilendiklerini görünce, oldukça çetrefil fransızcasıyla, eliyle ve kalemle, kuşatma ve karşı hareketleri tarif edip "yanlış" diyerek eleştirisini sürdürdü. Ertesi sabah gelen haberlerden Asım Gündüz'ün öngördüğü üzere, Alman taaruz harekâtının başarılı ve Fransız kuvvetlerinin gerilediği anlaşıldı. Radyo etrafında Asım Paşa'nın eleştirileri rağbet görmüş olacak ki, sonraki akşamlar dinleyici sayısı daha da çoğalmış idi. İkinci gün toplantıda yine görüşmeler dostça olmakla birlikte varsayımlarla araştırıcı nitelik ve belirsizlik içinde devam etti. Fransız temsilcisinin durumu zordu. Görüşmeleri bir sonuca bağlamak zorunluğu olduğundan, bu ön görüşmeler sonucunda gereken bilgilerin edinilmiş olması dolayısiyle, artık ortak hareket plânlarının, müttefiklerimizin tasavvur ve yardımları, geciken malzemenin verilmesi konularının ele alınmasını ve karara bağlanmasını istedim. Başkan durumunda bulunan General Smith kısa bir sessizlik üzerine, öğleden sonra gizli bir toplantı yapılacağını, bu toplantıda Asım Gündüz, ben ve uygun göreceğimiz çevirmenin, Fransız tarafından da Fransız temsilcinin şahsen bulunabileceğini isim belirterek söyledi ve oturuma son verdi.

Öğleden sonra buluştuk. General büyük bir sadelikle Avrupa'da gelişen harekâtın müttefikler için bir felâket halini aldığını, muharebenin bir hezimetle başladığını, ne olursa olsun İngiltere'nin savaşı mutlaka kazanacağını, ancak bunun zamana bağlı olduğunu, büyük bozgunun büyük zararlar doğuracağını, bunların kuşkusuz giderileceğini, ama bunlar giderilinceye kadar yazık ki her hangi bir yardım yapılamayacağını, bu itibarla Türkiye'nin başının çaresine bakması lâzım geldiğini söyledi. Bu sözleri söylerken muhatabımızın yüzünde gözlemlediğimiz elem, azim ve vakar bize dürüstçe ve civanmertçe hitab eden bu sayın askere karşı duyduğumuz takdir hissini bir kat daha arttırıyordu.

Bu konuşmanın geçtiği gün Fransa'da Calais Almanlar tarafından işgal edilmişti. Belçika ordusu teslim oluyor, Dunkerk düşmek üzere durmadan bombardıman altında bulunuyordu. Flandres ve Artois muharebeleri ümitsizlik içinde sona eriyordu. Tarihte bir kahramanlık destanı olarak kaydedilecek Dunkerk boşaltılması 26 akşamı başlamıştı. Hükümetin gönderdiği gemilerden başka yüzlerce kayık, sandal, motor, kotra, yelkenli, kürekli tekne sahibi İngiliz vatandaşları heyecanla ve kendiliklerinden kardeşlerini, evlatlarını, İngiliz askerlerini Dunkerk'ten anavatan kıyılarına

götürmeğe koşmuşlardı. Bu destan, İngiliz milletinin nasıl ters bir talihe karşı azimle dövüşeceğinin ve dostumuz İngiliz generalinin bize söylediği sözlerin bir kanıtı idi.

Hayfa Konferansı böylece sona erdikten sonra, Beyrut'tan yeni gelen Fransız Komutanı General Mittelhauser'i ziyarete gittik. Pek saygı değer bir kişiliği olan General ile görüşmeler ancak olayların yarattığı havanın etkisi altında, durum ve şartlarla orantılı olabildi. Üzgünlük vardı.

Ankara'ya dönüşümüzde ben Saraçoğlu'na durumu anlatırken, Cumhurbaşkanı İnönü beni çağırttı ve Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda'nın odasında kabul etti. Kendilerine bilgi verdim ve İngiliz Generalinin sözlerini, aktardım. Bu sözler gizli olarak söylendiği için zabıtlara geçmediğini, siyasî ve tarihî önemi büyük olan bunları yanlız benim kendilerine sözlü olarak arzetmekliğim benim için fazla bir sorumluluk olabileceğini, o nedenle Asım Paşa'ya da teyid ettirilmesini rica ettim. "Yazınız" diye emir verdi. İnönü ile bu görüşmem sırasında kişisel izlenim olarak Fransa harekâtının büyük olasılıkla kesin bir yenilgi ile sonuçlanabileceği, Fransa'nın işgal edilip saf dışı kalacağı, İngiliz kuvvetlerinin de, esasen başlamış olduğu üzere, Avrupa'dan çekileceği, ancak savaşın İngiltere için bundan sonra başlayacağı ve İngiltere'nin canla başla döğüşeceği, İtalya'nın tarafsızlıktan çıkıp, savaşa gireceği, Akdeniz'in kapanacağı, Balkanlar, Akdeniz ve Karadeniz ile çevrili olan Türkiye'nin bir kilit noktasında tek başına yaşamak sorunu ile karşı karşıya olduğu, o nedenle üç yandan düşmanla çevrili Türkiye'nin, asıl bundan sonra beklenmedik kombinezonlarla başlayacak ve uzun, çok uzun sürecek savaş içinde kendini israf ettirmeksizin, İttifâk Andlaşması'nı imza ettiğimiz günden beri kendimize hedef saydığımız amaca sadakatle ve en yararlı şekilde hizmet edebilecek bir tutum benimsemesi lâzım geleceği yolundaki kanımı bildirdim.

Cumhurbaşkanımız'ın yanından ayrıldıktan sonra hemen Bakanlığa gidip Asım Paşa'yı telefonla aradım. Kendisine İnönü ile görüşmemi ve emirlerini anlattım. Bu yiğit Türk askeri: "Sen ne söyledinse ben altına imzamı basarım. Yaz gönder imzalayayım" diye cevap verdi. Çevirmen Emin Dirvana görevini yapmış olduğundan ve onun kulağı benimkinden daha iyi işittiğinden, kendisini bana göndermesini rica ettim. Dirvana geldi. Hemen Hayfa'da söylenenlerin tutanağını yazdım ve imzaladım. Asım Paşa da imzaladı ve bu gizli belge Cumhurbaşkanı'na sunuldu.

1940 Haziran ayı Fransa'nın çökmesi ve İtalya'nın savaşa girmesiyle önem taşır. Hemen bütün cephelerde Fransız ve İngiliz kuvvetleri çekilme içinde iken İtalya 10 Haziran'da İngiltere ve Fransa'ya savaş ilân etti. Mussolini'nin İtalya'yı savaşa sürüklemesini tarih gereğince yorumlamıştır. Ancak benim aklıma onun aşamaları, günü gününe ve ayrıntılariyle yaşadığımız o dönem, Churchill ve Reynaud'un isteği üzerine Amerika Başkanı Rossevelt'in Mussolini'ye "İtalya'nın ileri süreceği talepleri savaş sonunda özenle yerine getireceklerine ve İtalya'nın barış konferansına savaşan devletlerle aynı statüye sahip olarak katılması için İngiliz ve Fransız garantilerine Amerikan garantisinin eklenmesiyle" ilgili 26 Mayıs mesajı, "savaşın İtalya'nın katılmasıyla genişlemesi halinde Amerika'nın müttefiklere istedikleri malzemeyi temin için silâh yapımı programını hızlandırması sonucunu vereceğini, Amerika'nın Akdeniz'e tarihi ilgisini" belirten 30 Mayıs ihtarı, Fransa'nın 3 Haziran'da yalnız başına "İtalya'nın arazi taleplerini tatmin için" yaptığı teklif geliyor ve o günleri düşünüyorum.

Bunca yalvarmalar, güvence ve vaatleri hesaplayıp İtalya kimsenin zorlamadığı bu savaşa girmese idi, Afrika'da müstemlekleri emin, Avrupa'da her memleket döğüşürken onun gelişecek iktisâdi ve ticari faaliyeti ile savaş sonrası barış konferansına, vaadedildiği gibi, katılacağı andaki "statü"sünü düşünüyorum da, 50 milyonluk uygar bir milleti, memleketi, çatlak dengesiz bir kişinin kibir ve büyüklük krizleri içinde, ateşe, ölüme ve yıkılmaya sürükleyebilmiş olması tarihte yazık ki tekrarlana gelen insan oğlunun anlaşılmaz kaderi gibi görünüyor.

İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân etmesi arifesinde Fransız cephesinin ve hükümetin durumu konusunda bizdeki bilgiler iyimser olmaktan çok uzaktı. Hükümet Paris'i terke hazırlanıyor, geniş bir cepheden Paris üzerine yürüyen düşman karşısında çekiliş hareketlerinde ordunun ümit edilen savaşma gücünden yoksun olduğu izlenimini veriyordu. Hatta hükümetin mütareke talebine meylettiği yolunda haberler vardı.

Mussolini'nin 10 Haziran'da İtalya'nın savaşa girdiğini bildiren tantanalı nutkunu Numan'ın evinde radyoda dinlemiş idik. Ertesi sabah Bakanlığa gittiğim zaman, sabah erkenden İngiliz Büyükelçisi K. Huggessen ve Fransız Büyükelçisi Massigli Menemencioğlu'nu ziyarete geldiler. Büyükelçiler gittikten sonra Numan odalarımızın arasındaki kapıyı açarak bana kısaca Büyükelçilerin İtalya'nın savaşa girmesiyle Türkiye'nin İttifak'ın hükümlerini uygulanmasını istemeğe geldiklerini haber verdi ve hemen Saraçoğlu'nu bulmaya gitti. İstenilen şey İtalya ile derhal münasebet-

lerinin kesilmesi, genel seferberlik ilânı ve ona savaş ilânı idi. Çöküntü halinde bir müttefik cephesi karşısında öteki müttefiği mahfuz ve sağlam tutacak yerde onu israf etmek anlamına gelen bu talepte mantığa aykırı bir taraf olduğu ilk bakışta göze çarpıyordu. Cumhurbaşkanı Ankara'da değildi, denetim gezisine çıkmış idi. Akşama bekleniyordu. Numan ile görüştükten sonra, Saraçoğlu İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ni çağırarak kendilerine Cumhurbaşkanı'nı akşam döneceğini ve cevabımızın ertesi gün toplanacak Bakanlar Kurulu'nun varacağı karardan sonra bildirileceğini söylemişti.

Öğleden sonra Bakan ve Genel Sekreter ile temasım olmadı. Akşam geç vakit yorgun, üzgün eve döndüm. Yemek yedikten sonra havanın ve mehtabın güzelliğinden yararlanmak üzere yürüyüşe çıktım. Saat 23.30'a doğru eve döndüğümde beni köşkten, Cumhurbaşkanlığı'ndan israrla aradıklarını söylediler. Hemen telefon ettim. Başyaver rahmetli Celâl, İsmet Paşa'nın benim gelmemi emrettiğini söyledi. Derhal köşke çıktım. Cumhurbaşkanı kapıdan girince sol taraftaki Yaverler odasında, Başyaver'in masasının karşısında bir koltukta oturuyordu. Gayet ciddi ve kaygılı bir hali vardı. Taşıdığı tarihi sorumluluğun ifadesi adeta yüzünden okunuyordu. Bana yanında yer gösterdi. Bir süre konuşmadı ve sonra bir görüşmenin aklında kalan bir devamı gibi "İngilizler verdi, şimdi bizden karşılığını istiyorlar" yolunda bir cümle ile beni konuşmaya itti. Benden önce Saraçoğlu ve Numan ile ne görüştüğünü bilmiyordum. Ben ses çıkarmadım. O devamla "Sonra bize ne derler" dedi. Bunun üzerine ben dedim ki: "Paşam, önce bize verdiler" deyimini açıklığa kavuşturalım. Verilenin ismini koyalım. Verdiler, denilen bizim para ile satın aldığımızdır. Vermek bu... İkincisi ve önemlisi bu satın aldıklarımızı tam olarak henüz teslim edemediler. Bizim sipariş için öncelik listemizdeki malzeme ve teçhizatın yarısı bile elimize gelemedi. Hava ve deniz destekleri ortaya çıkmadı. Bir türlü ortak plânlar hazırlanamadı. Ne yazık ki bu günlerde savaş, müttefiklerimiz aleyhine gelişti ve gelişiyor. Fransa cephesi yıkılmaktadır. Fransız Hükümeti'nin mütareke isteyeceği kesin gibi görünüyor. İtalya Fransa'ya karşı sembolik bir savaş yapacak. Bir iki gün sonra Fransa İtalya ile ateş keserek mütareke yapar. Döğüşemeyecekler. Öğrendiğimize göre, İngilizler'in Milano ve Torino'yu bombardıman için Marsilya'da bir hava alanına yığdıkları uçakların uçuşu bile, İtalya'nın karşılığından korkan halk, hava alanında uçakların önüne araba, kamyon traktör gibi bir sürü araç koyup bunu engellemişler. Demek ki, İtalyanlar'ın Fransa cephesinde döğüşmelerine neden kalmadı. İtalya elindeki taze kuvvetlerle ve herhalde

gayet kuvvetli bir donanma ile saldıracak yer arayacak. Onun doğal savaş ve hareket sahası Balkanlar, Akdeniz ve dolayısiyle Türkiye. Tahmin edilir ki, Almanlar İtalya'nın Balkanlar'da tek başına hareketine müsaade etmezler. Onlar da fırsattan yararlanıp bir bahane bularak ellerinde serbest kalacak kuvvetlerini istedikleri yere saldırabilirler. Bunun sonucu da, biz savaşan durumunda isek, bizim üstümüze gelirler. Bu hengâme başlarsa Ruslar'ın seyirci kalacaklarını sanmak saflıktır. Düşmanın şu anda müttefiklerden daha hazır ve kuvvetli olduğu kuşkusuz. Fransa saf dışı olacak, ama İngiltere için savaş yeni başlıyor. Amerika savaşa girer mi? girmez mi? bilinmez. Fakat İngiltere'ye her türlü yardımı yapacağı kesindir. Almanlar'ın İngiliz Adaları'na saldıracağı da kuşkusuz. Öğrendiğimize göre anavatanın savunulması için İngilizler yoğun faaliyet içindedir. İtalya'nın Afrika'da Mısır'a doğru Don Kişot'ça taaruza geçeceklerinden kuşkum yok. Böyle bir harekete Almanlar iştirak eder mi? etmez mi? bilmem. Mesele, ilk darbeyi üstümüze çekmemektedir. Kimseden yardım göremeyeceğimiz kesin ve fiziksel bir gerçek . Bize bunu, namuslu askerler olarak, İngilizler Hayfa'da anlattılar. Türkiye seçtiği ve tuttuğu yoldan ayrılmamalıdır. Türkiye üzerinde yaşadığı topraklar bir bütündür. Statik büyük bir kuvvettir. Bulunduğumuz kilit noktasında müttefikimize bugün savaş harici, sonra da tutacağımız muazzam cephe ve geçit kapısı ile pek büyük hizmetler görebiliriz. Mesele, şimdi düşmanı üstümüze sıçratmamaktır. Allah göstermesin bize taaruz olursa, o zaman mukadderatımız elbetteki döğüşmek olacak, ama mümkün mertebe bu anı geciktirmek gerek. Benim kanaatim bütün bunları müttefiklerimize anlatarak, savaşın bu safhasında tarafsız kalmaktır. Esasen Rusya'nın kuşkulu durumu dolayısiyle bizim iki numaralı Protokol'deki rezervi kullanarak tarafsızlığımızı korumak ve her an taaruza uğrayacak imişiz gibi hazırlıklara devam etmek lâzımdır. Benim vicdanî kanım budur".

Bu açıklamam sırasında, söylediklerimin Cumhurbaşkanı'nın kendi düşüncelerine de uyduğunu hissettim. Sonunda görüşlerimi tasvip ettiğini ifade eden iltifatlı sözler sarf etti ve bu koşullar altında savaşa girmenin mantıksızlık olacağını belirtti. Cumhurbaşkanı'nın yanından ayrıldığım zaman, saatin gece yarısını bir hayli geçmiş olduğunu hatırlıyorum. Ertesi sabah, 12 Haziran'da Bakanlığa gittiğimde henüz Saraçoğlu gelmemişti. Geldiği zaman adetimiz üzere beraberce yanına gitmek üzere Genel Sekreter Numan'ın odasına girdim. Yanında Genel Müdürlerden arkadaşımız Faik Hüseyin Hazar vardı. Geceki görüşmeyi ve arzettiğim düşünceleri anlattım. İtiyadının tersine Numan birden bire kızgınlığa kapılarak, "tama-

men benim görüşümün aksine konuşmuşsun, sen Alman tarafına kaydın" diye bir çıkış yaptı. Ben de aynı kızgınlıkla "Sen İngiliz tarafına kaydın ise benim kabahatim ne? Memleket yıkılmağa giderken insan körü körüne tarafgirlik edemez" dedim. Gayet mahçup mizaçta olan Faik Hüseyin, alışmamış olduğu bu tartışma tarzımızdan ürktü, odadan çıkmağa kalktı. Numan ile aramızdaki derin dostluğun arada bir böyle tezahürleri de olabileceğini kendisine anlattık, oturdu. Derken, Saraçoğlu'nun geldiğini haber verdiler. Hemen ikimiz yanına gittik. İçeri girince Numan, Saraçoğlu'na gülerek "biz Cevat ile kavga ettik" dedi. Saraçoğlu da hemen "Bu memlekette şu anda kavga etmeye hakkı olmayan üç kişi vardır. O da biz üçümüz" dedi. Tartışmanın nedenini anlattık. Ben tarafsız yani savaş dışı kalmaklığımız lüzumuna dair görünüşümü tekrar ettim. Numan Türkiye savaşa girdikten sonra "savaş ekonomisi" mekanizması hızla işleyerek, yardımın yoğun ve daha hızlı olacağını söyledi. Aramızda oldukça esaslı bir tartışma oldu. Ben bu koşullar altında savaşa sürüklenmenin cinnet olacağını, tarihin bir gün bizi lânetle yadedeceğini söyledim ve görüşümde ısrar ettim. Görüşlerimizi ve akademik tartışmamızı o zamana kadar dinlemekle yetinen Saraçoğlu: "Öyle değil Numan, asgari garantiler temin edilmeden bu iş olmaz. Cevat'ın hakkı var" dedi. Darısı gelecek nesiller meslekdaşlarımın başına, Numan ile aramızda öyle bir samimiyet var idi ki, sadece içimizdeki kurtları dökmüş olduk. Saraçoğlu kalktı, Bakanlar Kurulu'na gitti. Biz de işimize, gücümüze...

Öğleden sonra geç vakit hükümetçe, günün koşulları önünde, İttifâk Andlaşması'nın 2. maddesinin uygulanmasının Türkiye'yi Sovyet Rusya ile silâhlı bir anlaşmazlığa sürükleyebileceği kanaatine varıldığından, Andlaşmaya bağlı protokoldeki Sovyet rezervi hükümlerinin uygulanmasına karar verildiği, yolunda bir cevap hazırladık. Saraçoğlu bu cevabı 13 Haziran'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ni davet ederek, kendilerine bildirdi. İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'nin bu kararı tasviple karşılamaları beklenemezdi. Fakat Saraçoğlu ciddiyetle ve içtenlikle kendilerine, Türkiye'nin müttefikleri yanında savaş dışında kalarak ve hiç bir geri adım atmaksızın onlara daha yararlı olacağını anlattı. Büyükelçiler'in cephe durumundan bizim kadar bilgisi olmadığı, sonradan yayımladıkları hatıralarından da anlaşılıyor. Özellikle üzüntü içinde bulunan Fransız Büyükelçisi dostumuzun hiç olmazsa İtalya ile siyasî ilişkilerin kesilmesinde ısrar ettiği, buna İngiliz Büyükelçisi'nin katılmakla beraber, daha anlayış gösterdiği görüldü. Nitekim, Temmuz ayında Lord Halifax'ın Avam Kamarası'nda verdiği bir demeçte, İngiltere Hükümeti'yle her zaman sıkı temasta

bulunmuş olan Türkiye Hükümeti'ni bu karara götüren koşulları hükümetinin tamamen anladığını, iki milletin dostluğuna dayanan, geçmişte olduğu gibi gelecekte de, savaş devam ettikçe ve gelecek barış yıllarında da yapıcı işbirliği için yararlı bir temel olan andlaşmamızın yerinde durduğunu açıklamıştı. Böylece Türkiye savaş dışı bir taraf durumuna girmiştir.

* *
*

IX. *İtalya Yunanistan'a Karşı Saldırıya Geçerken Almanya ile Sovyet-Rusya Arasında Sıkıntılı Diplomatik Temaslar (Ekim-Kasım 1940)*

1940 Haziran ayının sonuna kadar geçen olayların kısa ve elim bilançosu şöyle oluyor: İtalyanlar ilk önce Malta'yı havadan bombardımana başladılar. Paris Almanlar tarafından işgal edildi. Hükümet önce Bordeaux'a, Oradan da Vichy'ye geçti. Fransızlar Almanlar'la 17 Haziran'da mütareke görüşmelerine başladılar ve mütareke 22 Haziran'da Compiègne'de yapıldı. Fransa-İtalya mütarekesi de 24 Haziran'da Roma'da imzalandı.

Avrupa'da bu çöküntü olurken 16 Haziran'da Sovyetler Letonya ve Estonya'yı, 28 Haziran'da Besarabya ve Bukovinya'yı işgal ve arkasında ilhak ettiler. İkinci Dünya Savaşı'nın bu baş döndürücü olaylarını bu yazı içinde anlatmak elbetteki imkânsızdır. Ancak özellikle Türkiye'nin durumunu ve onun siyasetini inceleyebilmek için bazı olaylar üzerinde durmak gerekir.

1940 yazının başında beliren işaretlerin önemlileri şunlardı:

a) Amerika'nın İngiltere'ye yardımının her gün artması ve savunma bütçesini zamanın icaplarına göre büyük ölçüde arttırması.

b) Mussolini kahramanlık bunalımları içinde müttefiki Hitler'e nazireler yaratmak, menkıbelerine zaferler katmak sevdasıyla Afrika ve Akdeniz'de taaruza başlamıştı. Balkanlar'a ve dolayısiyle Boğazlara sarkması ihtimali yok değildi. Böyle bir hareketin Almanya'yı Balkanlar'da harekete geçmeye zorlaması da doğaldı.

c) Dikkatle izlenilmeye değer, büsbütün başka bir konu daha vardı ki, o da Churchill'in girişimi ile İngilizler'in Moskova Hükümeti, özellikle Stalin nezdinde giriştikleri faaliyet ve bu yolda yeni İngiliz Büyükelçisi Stafford Chipps'ın Ruslar'a teklifleri idi. Haziran ayında bu mantıkî, an-

cak sonuç vermeyen ve Rusya'nın savaş sonrası tutumu bakımından belki de zararlı sayılabilecek böyle bir "hulûl" girişimi şöyle açıklanabilir: Daha ilk günlerden beri Sovyet-Alman işbirliğinin bir rüyadan ibaret olduğu kanısı siyasî gelişmeleri izleyen tecrübeli devlet adamlarında hakim idi. Bu yazının başında da belirtilmiş olduğu üzere, özellikle Türkiye devlet adamları ve başta İsmet İnönü bu "ezeli iki zıt" kuvvetin birbirine yaklaşmasını, herbirinin kendi yararına olduğu sürece devam edecek geçici bir olay, bir durum saymışlardır. Hitler Avrupa'da rahat savaşmak istiyordu. İhtiyacı olan maddeleri Rusya'dan temin edecek, Stalin ise hem Hitler'in savaşa dalmasiyle onu başından defetmiş olarak Rusya'ya bir nevi güvence sağlamış olacak, hem de başka türlü bir siyasetle elde edemeyeceği taleplerini temin ederek, uzun sürecek savaşta, ister yenen ister yenilen aynı şekilde perişan olurken kendisi dışardan seyirci kalacağı savaş sonrasında bir nevi hakem durumunda üstün kuvvet olacaktı. Sovyet Rusya rahatça Nazi Almanya ile cürüm ortaklığının parsalarını toplayacak, her fırsattan yararlanacaktı, yararlanıyordu. Kendisi harp dışında iken, ortağı savaş içinde yıpranacaktı.

Bu amaca yönelik durumu sürdürmek için Rusya Alman kozunu oynuyor ve oynayacak idi. Ne zamana kadar? Belli olmayan bu idi. Ancak yukarıda yapılan tahlil ve tahminlere dayanarak, "herkes takatsız" kalıncaya kadar, dolasıyla canı istediği kadar, diye cevap vermek kabildi.

Fakat anlaşılıyor ki, Churchill, siyasetini Hitler'i yıpratacak uzun bir savaşa göre plânlamış olan Stalin'in, Almanya'nın umulmadık kısa bir zamanda Fransa'yı savaş dışı ettikten sonra, Avrupa kıtasında serbest ve hakim duruma gelmesinden endişe ettiğine belki de haklı olarak hükmederek, Rusya'yı Almanya'dan ayırmak ve İngiltere tarafına çekmek imkânını aramayı tecrübeye değer görmüştü. Bu teşebbüsün gelişmesini o zamanlar bize gelen bilgiler ve edindiğimiz intibalara göre sırası geldikçe anlatacağım. Bu sorun savaş sonrasında çıkan yayınlarda ayrıntılariyle yorumlanacaktı.

Fransa'nın yıkılması ve İtalya'nın savaşa girmesinden sonra, Türkiye'nin ilân ettiği "savaşı dışı" tutumu, Alman ve İtalyan Hükümetleri tarafından bir nevi korku ve zaaf sayılmıştı. Bu iki hükümet, bu durumda Türkiye'yi İngilizler'den ayırmanın tam sırası geldiği kanaatine vararak, Türkiye'ye karşı bir siyasi yaylım ateş propagandası açmışlardı. Akılları sıra hedef Saraçoğlu idi. O değişirse her şey değişecek, yerine onun kadar İngiliz dostu olmayan biri gelecek, Türkiye yılacak, "Mihver" tarafına ka-

yacaktı. Tabii bunlar, o zamanki su geçmez millî şuur içinde tek vücut ve tek ruhlu Türkiye siyasetçileri için deli saçması idi. Ama sinek ne de olsa mide bulandırır kabilinden, en aşağıdan bize karşı niyetlerinin açık ifadesi idi.

Yukarıda Saraçoğlu-Massigli'nin Bakü petrollerine dair bir görüşmesi etrafındaki söylentilere değinmiştim. Almanlar Fransa'da zaferlerle ilerledikleri sırada, Fransız Genelkurmayı arşivlerini vagonlara yükleyip bir yere naklederken, Almanlar bu vagonu La Chanté'de ele geçirmişti. Bir de bakmışlar ki içinde Genelkurmay'ın gizli plânları ve bunlar arasında da Bakü petrollerinin bombardımanına ilişkin projeler var. Ribbentrop bunu ganimet bilerek, Saraçoğlu'yu idam sehpasına gönderme fırsatını buldum, kanısına kapılmıştı. Bir sabah Alman ve İtalyan haber ajansları Saraçoğlu'nun Massigli'ye Bakü ve Kafkasya'nın bombardıman edilmesine razı olduğuna dair belgeleri bulduklarını ilân etmeye başladılar. Kuşkusuz bu yalandı, ama mesele Ruslar'ı aleyhimize kışkırtmak ve bu vesile ile de Saraçoğlu'nun başını yemek için propagandaya yarıyordu. Bulunan ve yayımlanan belgeler gerçekten vardı. Ancak bunlar tahrif edilerek yayımlanmıştı. Çünkü Türkiye'den hiç bir zaman böyle bir şey istenilmemiş, Türkiye hiç bir zaman böyle bir şey kabul etmemiş ve etmezdi. Memleketinin sürüklendiği felâketten esasen çok muzdarip olan dostumuz Fransa'nın Ankara Büyükelçisi M. Massigli'nin bu olaydaki davranışı övülmeğe değerdi, Saraçoğlu'na böyle bir teklif yapılmadığını ve ondan asla bir muvafkat almadığını hemen yazdığı bir mektupla yalanlamış olmasını takdirle hatırlamak gerekir. Ribbentrop boş yere ısrar edip Massigli'nin yalanlamasının doğru olmadığını açıklamıştı. Türkiye Hükümeti de Alman yayınlarını ve yalanlamayı basına olduğu gibi vermişti. Başbakan Refik Saydam da B.M.Meclisi'nde bir açıklama yaparak, yalancıların Türkiye'de cirit oynatamayacaklarını veciz bir lisanla belirtti. Bu olayı Alman Büyükelçisi Von Papen'in düzenlediğini iddia edenler olmuştur. Ama doğru değildir. Tersine kendisinin bu saçmadan müşkül duruma düştüğünü, onu kınadığını, özellikle Massigli'nin yalanlamasından sonra yapılan Alman DNB Ajansı'nın yayını üzerine Ribbentrop ile bir hayli çekiştiğini ve Ribbentrop'un izniyle Saraçoğlu'ndan özür dilediğini bilirim. Bu, biraz da bükülmeyen el öpülür kabilinde idi.

Mussolini fetih sevdasına düşmüştü. O da bir yıldırım savaşı ile İskenderiye'yi fethedecek, Kahire'ye girecek, Süveyş'i zaptedecek idi. O nedenle kuzey Afrikada savaşa tutuşmuştu. İtalyanlar Sidi Barrani'ye kadar ilerlediler, fakat orada artık kurulmağa başlayan İngiliz kuvvetleriyle karşı-

lamalarda durakladılar ve kaldılar. Karşılaştıkları İngiliz kuvvetlerini yenemediler.

Ekimde Hitler ile Mussolini Brenner'de buluştu. Parlak haberler ve projelerin gerisinde, İtalyanlar'ın bu işi yalnız başına beceremeyecekleri kuşkusunun Alman Genelkurmayı'nı meşgul ettiği kanısı yerleşmeye başladı. Ne var ki, Afrika'da duraklayan Mussolini, mutlaka zaferler kazanmak istiyordu.

28 Ekim'de sabahın pek erken saatlerinde İtalyan Büyükelçisi, Yunan Başvekili Metaxas'ı yatağından kaldırarak kendisine bir ültimaton verdiği, Metaxas'ın ültimatonu reddetmesi üzerine de aynı sabah İtalyan ordusunun Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a yürümeye başladığı öğrenildi.

İtalya'nın er geç Akdeniz'de, Balkanlar'da saldırıya geçmesinin ve ilk hedeflerden birinin Yunanistan olacağının tahmin edileceğini yukarıda yazmıştım. Daha ağustos ayında Helli adlı Yunan harp gemisinin bilinmeyen, aslında İtalyan olduğu şüphe götürmez bir denizaltı tarafından batırılması, savaşın hemen o anda patlamak üzere bulunduğuna bir işaret idi. Fakat o zaman Almanlar'ın, savaşın Balkanlar'a sirayet etmesine taraftar olmadıklarını Mussolini'ye anlatmaları üzerine, Mussolini'nin istemeyerek frenlendiğine dair sağlıklı haberler ulaşmıştı. Ancak bu sefer olan olmuş, saldırı eşiğimize yaklaşmıştı. Savaş fiilen Balkanlar'a sirayet etmişti. Bu öyle bir savaştı ki, önceden kestirilmesi kabil olmayan çeşitli ihtimallere göre önemli, çok önemli gelişmelere yol açacaktı. Bu doğrudan doğruya Türkiye üzerine de gelebilirdi. En basit ihtimal İtalyan taaruzu ile Bulgaristan'ın da Yunanistan'a yürümesi ve beslediği emellerin gerçekleşmesi için Selanik'e inmeğe kalkabileceği idi. Bunun için İtalyanlar'ın Meriç'e varmasını beklerler mi idi? Beklemezler mi idi? Bu defa İtalyanlar Yunanistan'ı istilâ ederlerse ve Bulgarlar'la birleşirlerse dururlar mı idi? Kuşkusuz, hayır. Acaba İtalyan taaruzu Almanya ile ortak bir plân ürünü mü? idi ve Almanya da Bulgaristan üzerinden hareket edecek mi idi? Böyle olursa İtalyan-Bulgar-Alman kuvvetleri bizim sınırımıza varınca, bizi zorlamaları ve Boğazlar'a yürümeleri halinde Sovyet Rusya rahat durur mu idi? Kuşkusuz hayır. Gerçi bazı iyimser hayalperestler Almanya Balkanlar'a taaruz edecek olursa Rusya'nın İngilizler'le birleşip Yunanistan'ı ve Bulgaristan'ı da içine alacak bir blok kurulmasının mümkün olacağı kanısında idiler. İngiliz Büyükelçisi Stafford Cripps'in Moskova'da, yukarıda değindiğimiz Sovyetler'i Almanlar'dan ayırmayı amaçlayan girişimleri vardı. Bunun semere verebileceği konusuda Cripps zehaplara düşmüştü. Ger-

çekten o tarihlerde, daha doğrusu 22 Ekim'de Stafford Gripps, ayın başlarında Sovyetler'in İngiltere ile ticaret anlaşmasını yenilmeği kabul etmesini bir işaret sayarak, artık zamanın geldiğini ve Sovyetler'e açık ve çekici teklifler yapmanın uygun olacağını hükümetine telkin etmişti. İngiliz Hükümeti de Büyükelçi'nin görüşünü benimseyerek Moskova'ya şunları önermişti:

a) Sovyetler'le önceden istişare etmeden İngiltere barış yapmayacak,

b) Sovyet Rusya'ya karşı her hangi bir devletle anlaşma akdetmeyecek,

c) İngiltere Sovyetler'le âkdedeceği ticaret anlaşması çerçevesinde Sovyet Rusya'nın ihtiyacı olan maddeleri verecek,

d) Buna karşılık Sovyet Rusya savaşta dostça tarafsızlığını koruyacak ve Türkiye ile İran Mihver devletleri ile anlaşmazlığa sürüklendikleri takdirde onlara karşı da dostça tarafsızlık güdecek,

e) Sovyet Rusya İngiltere ile bir Saldırmazlık Paktı yapacak,

f) İngiltere Baltık Devletleri'nin Sovyetlerce ilhâkını tanıyacak ve bu memleketlerin İngiltere'de bulunan alacaklarını Sovyet Hükümeti emrine verecek.

İngilizler bu teşebbüslere Amerika'yı da katmak ve Amerika'nın Rusya'ya Japonya'nın bir tehlike teşkil etmemesi çarelerini temine çalışacağını ve Amerika'daki Baltık memleketlerinin paralarını Sovyet Rusya'ya vereceğini açıklamasını istemişlerdi.

Moskova'da cereyan eden bu garip faliyetin başlıca aktörleri duygusal bir solcu olan Stafford Cripps, Alman Büyükelçisi Kont Shulenburg, Dışişleri Komiser yardımcısı Vishinsky, Amerikan Büyükelçisi Steinhardt idi. Buraya bir de sessiz sedasız seyirci, fakat zekâsı, büyük bir hazırlama ve muhakeme kabiliyeti olan mütevazi Türkiye Büyükelçisi Haydar Atay'ı katmak gerektir.

Stafford Cripps pür telaş başarı hülyaları içinde faaliyet sarfediyordu. Molotov'tan mülâkat almadan Vishinsky ile görüşmekle yetinirken, Amerikan Büyükelçisi bu girişimi akâmete mahkûm bir hayal saymakta, Kont Shulenburg ise, Molotov'un kendisine Batılılar'ın bir zaaf işareti olarak nakleylediği bu teklifleri efendisi Hitler ve Ribbentrop'a bildirmekte ve Molotov'un Berlin ziyaretini hazırlamakta idi. Çünkü, hesapta ve siyasî

görüşte tam bir yanlışlık vardı. Gerçek görülememişti. Başka türlü hareke-te mecbur olmadıkça Sovyetler'in, savaşanların yıkılmasını, zayıflamasını bekleyerek savaş dışı kalmak ve bu an gelinceye kadar Almanlarla işbirli-ğini bozmamak kararında olduklarını anlamamışlardı. Bir Japon-Ameri-kan savaşını da nimet sayıyorlardı.

Ayrıntılarına giremeden bu konuyu kaparken, o zamanın tablosunu şöyle çizebiliriz: İtalya-Almanya-Japonya arasındaki Üçlü Pakt'a Sovyet Rusya'nın katılmağa davet edilmesi bir yandan, İngilizler'in yaptığı çekici teklifler öte yandan, Sovyet Rusya'ya, dünya birbirini kırıp geçiriken se-yirci kalıp, istediği şekil ve zamanda, istediğini yapmak imkânını veriyor-du. Böyle bir durumda Molotov Berlin'e geziye hazırlanıyordu. Stafford Cripps mutlu sonuçlar beklerken, bir sabah, 12 Kasım 1940'da Molo-tov'un Hitler ile Berlin'de buluşması haberiyle tatlı uykusundan uyandı.

Bu konuya burada, hem 28 Ekim İtalyan-Yunan savaşı başladığı sıra-daki havayı göstermek, hem de aşağıda geleceğim Molotov-Hitler-Ribbentrop görüşmelerine bir başlangıç olarak değindim. Şunu da belirte-yim ki, gelişmelere ilişkin haberler iyi kötü bize ulaştıkça Saraçoğlu İngiliz sefirine "Sizin tekliflerıniz ve görüşmeleriniz şu anda sonuç vermeyecek, ama Molotov bunları cebinde saklayacak. Beklemediğiniz zaman, bekle-mediğiniz anlamlarda size hatırlatacak" derdi.

Şimdi yeniden 28 Ekim tarihindeki duruma dönelim: Anlattığım üzere, mukadder ve daima gözönünde bulundurduğumuz musibet gelip çat-mıştı. Yunanistan İtalyan taaruzuna uğramış ve bu Balkanlar'ın başına çökecek felaketlerin başlangıcı idi. Biz bunu gördüğümüz için, Tükiye Hükümeti Balkanlılar'ın bir hareket ve karar birliği içinde birleşmesine çalışmıştı. Ancak, bu sonuç vermemişti.

Stafford Cripps'in Moskova'dan verdiği kendince iyimser haberlerin etkisi altındaki Londra Hükümeti Balkanlar'da Sovyet-Alman rekâbetini aklı sıra körüklemek ümidi içindeydi ve böyle bir tasavvura Amerika'nın katılması kabil olursa mutlaka başarılı olacağını düşünmekte idi.

Hükümetçe kasım başında Washington Büyükelçimiz'e bir talimat gönderilerek, Amerika'ya durumumuzun ve Balkan durumunun anlatıl-ması, Türkiye'nin kendini savunacağı, ancak Balkan Devletleri'nin tutu-munun karmakarışık olduğunun, felâketin gelip çatmadan önce Sovyet Rusya, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye'den oluşan ve Amerikan desteği-ne mazhar olacak bir blok kurulacak olursa, belki durumu kurtarmanın

mümkün olacağını izah etmesi istenildi. Büyükelçimiz Münir Ertegün'den bir kaç gün sonra gelen karşılıktan anlaşılıyordu ki, Amerika Hükümeti bütün endişelerimizi takdir etmekle beraber, bir davranışta bulunmayı mümkün görmemişti. Amerikan muhatapları Münir Ertegün'e, Sovyetler'in, bu aşamada mutlaka savaş dışı kalmakta menfaat gördükleri için Almanya'ya karşı cephe almak eğiliminde olmadıkları kanısını izhar ettikten sonra, Amerika'nın tarafsızlık durumuna da değinerek, asıl meselenin Sovyet Rusya, bugünkü tutumu içinde, zorbalıkla arazi işgali ve memleketleri yoketme siyasetine devam ettiği müddetçe, Amerika'nın onunla işbirliğinde bulunmasının mümkün olamayacağını da söylemişlerdi.

Türkiye'nin bu teşebbüsünün ana rahminde ölü bir çocuk sayılması zaten mukadder idi. Sovyetler'i Balkanlar'da egemen kılmak ise büsbütün acaip bir düşünce idi. Bu temasların bir yazarı oldu ise o da, Balkanlar'da başlayacak ateş karşısında Türkiye'nin evvelallah kendisinden başka hiç bir yardımcısı olmayacağı kanısının yerleşmesiydi. Artık ona göre tutumumuzu düzenleme yolunu tuttuk. O sırada Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Terentiye'in yerine Vinogradef'ın atanması olumlu biçimde yorumlanmıştı.

İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı üzerine Yunanlılar kahramanca silâha sarılırken, devlet adamları, İngilizler'den ve bizden yardım istediler. İngilizler İtalyanlar'ın Sidi Berrani'de hareketsiz durmalarından yararlanarak 1940 Kasım'ı başında Girit'e çıkartma yapmış ve Limnos adasını da işgal etmiş ve Mısır'dan Yunanistan'a uçak göndermişlerdi. Ancak yardım burada durmuştu. Mısır cephesinden başka kuvvet Yunanistan'a gönderilmemişti. Sonuçta, Yunanistan kendi başına savaşmıştır. Amerika'nın da ne para ne de vadettiği uçakları veremediği görülmüştü. Türkiye, Bulgaristan saldırıya geçecek olursa, ona karşı harekete geçmek zorunluğunda olduğunu Yunanlılar'a ve İngilizler'e bildirmiş, böylece Yunanlılar kuvvetlerini doğu Trakya'da Arnavutluk cephesine geçirmişler ve orada İtalyan'ları durdurduktan başka, bir de karşı taarruza geçerek onları hezimete uğratmışlardı.

Böylece ilk aşamada İtalya'nın Yunanistan'a taaruzu bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Ancak Mısır'dan Yunanistan'a yardımın devam etmemesi, edememesinin İngilizler'in Mısır'dan İtalyanlar'a karşı harekete geçmek üzere iken ellerindeki esasen sınırlı kuvveti başka cepheye gönderememelerinden ileri geldiği anlaşılıyordu. Bunun bir hata olduğu kesindi. Fakat o zaman orada İngiliz kuvvetlerinde bu ölçüde bölme yapmanın mümkün

olamayacağı da belli idi. Her ne olursa olsun, Girit ve Limnos'un İngilizler tarafından işgali, bizim Bulgaristan'a karşı Yunanistan ve İngilizler'e verdiğimiz güvence sayesinde Yunanlılar'ın kuvvetlerini Arnavutluk cephesine rahatça kaydırmış ve orada İtalyanlar'ı durdurmuştu. Bu bir gerçektir.

Almanya'yı endişeye düşüren şey, Türk-İngiliz-Yunan işbirliğinin belirgin bir hale gelmiş olması, İngilizler'in rahatça Romanya petrollerini bombardıman etme imkânlarını bulacakları ve İtalyanlar'ın Balkanlar'da işi yanlız başına beceremeyeceklerinin ortaya çıkmasıydı. Almanya'nın savaşı Balkanlar'a sirayet ettirmeksizin, orasını "ayrılmış bölge" olarak kendi ekonomi ve siyasî etki alanı gibi kullanmak istediği genel bir kanı idi. Zaten Mussolini'nin Yunanistan'a saldırısını Almanya'ya haber vermeden yaptığını daha o zaman öğrenmiştik. Ancak olaylar, bu noktaya gelince Hitler'i Balkan seferine ve müttefiki İtalya'yı desteklemeye mecbur edecekti. Daha kasım ayı başında Romanya'ya uçak takviyeleri gönderilmeye başlandığı ve Bulgaristan üzerinden Yunanistan ve Türkiye'ye karşı hareket hazırlıklarına dair haberler, sağlam haberalma kaynaklarına dayanıyordu. Anlaşılıyordu ki, Almanlar, Balkanlar ve Akdeniz'de geniş çapta bir hazırlığa başlamışlardı. Ellerinde serbest durumda yaklaşık 200 tümen vardı. Yunanistan'ın bütünüyle işgalinin İtalya'nın Libya harekâtının desteklenmesinin ve, Mısır üzerinden Süveyş'e İtalyanlar varamayacaklarına göre, Türkiye üzerinden Süveyş'e doğru bir taaruzun, bizzat Alman kuvvetleri tarafından yapılmasının kararlaştırıldığını gösteren işaretler bulunuyordu.

1940 senesi sona ererken, Fransa zaferinden sonra Hitler'in yerinde saydığı ve umduğu başarıları, özellikle İtalya'nın fiyaskoları yüzünden sağlayamadığı görülür. İngiltere'yi istila edip diz çöktüremedikten başka, her gün gelişen Amerika yardımı nedeniyle hırçınlaşıyordu. Öte yandan, Franco ile anlaşamamış, İspanya Almanlar'a Cebeli Tarık'a geçme iznini vermemiş idi. Mussolini ise Yunanistan'da ve Libya'da yenilgi derecesinde bocalamış durumda idi.

Sovyet-Alman münasebetleri, aralarındaki andlaşmaya dayalı dostluk çerçevesi içinde cereyan eder gibi görünüyor ise de, zorluklar da eksik değildi. Sovyetler'in Polonya'nın mirasına ve Baltık memleketlerine konmalarına ve Bessarabia ile Bukovinya'yı işgallerine karşılık, Hitler 5 Eylül 1940'da Transilvanya'yı Macarlar ve 21 Eylül'de de güney Dobruca'nın Bulgarlar tarafından işgalini sağlamış, Romanya da Kral Karol'un oğlu

Mişel lehine tahttan vazgeçmesinden ve General Antonescu'nun iktidara gelmesinden sonra, onunla anlaşarak bu ülkeye askeri uzmanlar göndermeye başlamış ve hatta İtalya ile birlikte Romanya'nın toprak bütünlüğünü garanti etmişti. Bundan başka, Sovyet taleplerine ve bunların gerçekleşmesine, vakit bırakmadan Finlandiya üzerinden Norveç'e kuvvet göndermek üzere Finliler'le anlaşma yaparak Alman kuvvetleri Fin limanlarına yerleşmeye başlamıştı. Bu yüzden Almanya ile Sovyet Rusya arasındaki tatsızlıklar basına bile yansımıştı. Gelecekte kopacak fırtınanın müjdecisi bu "dostça geçimsizlikler" çok anlamlı ve önemli olmakla beraber, gerek Sovyet Rusya, gerek Almanya kurdukları ortaklığın hala verimli bir yatırım olacağına inanmakta ve bundan azamî yararlanma azminde idiler. Her halde, savaş dışında kalan Sovyetler bakımından Almanya'nın her gün kuvvetlenen bir düşmanla döğüşüp yıpranması ve Almanya ile savaşan İngiltere'nin de savaş sonrası güçsüz kalması, başlı başına, her türlü Sovyet amaçlarının sağlanmasına ulaştıran bir durum, bir ümit idi. Almanya'ya gelince, zafer ancak İngiltere'nin yıkılması ile elde edilebileceğine göre, büyük darbeyi indirme zamanı gelmişti. Almanya İtalyan müttefikinin hiç bir işe yaramaz, beceriksiz, Almanya için bir külfet, bir ağırlık olduğunu anlamıştı. Son darbeyi kendisinin indirmesi gereğinin farkında idi. Bunun için de Hitler'in yeni bir garantiye ihtiyacı vardı. Bu garantiyi, Fransa ve İngiltere ile savaşa başlarken, nasıl Rusya ile anlaşmaya vardı ise, bundan sonra da iki taraf arasındaki "ufak tefek" meseleleri bir kenara bırakıp yine Rusya ile anlaşarak, onu memnun kılıp istediğini elde edeceğini hesaplamıştı. Bir Sovyet-Alman ittifakı, bir Sovyet-Alman işbirliği kurulacak olursa buna hiç bir kuvvet dayanamazdı.

Bu amaca götürecek araç Japonya, Almanya ve İtalya arasında yapılmış 27 Eylül 1940 tarihli Üçlü İttifâk olabilirdi. Asya'da kurulacak yeni nizamın liderliğini Japonya'ya, Avrupa'da kurulacak yeni nizam liderliğini de Almanya ve İtalya'ya mütekabilen tanıyan ve bu suretle dünyayı üç devlet arasında bölen bu Pakt'a Sovyet Rusya da katılınca, dünya bu sefer dört etki bölgesine ayrılacak, Pakt'ın 3. maddesi gereğince Sovyet Rusya da müttefik olacak, böylece hem Mihver, daha doğrusu Almanya muazzam bir blok haline gelecek, hem Rusya memnun edilecek, hem de Amerika bile "mat" edilecekti. Plân çok cazipti. Nasıl ki, Avrupa, İtalya ve Almanya'nın, Doğu Asyada Japonya'nın "Lebenstraum"ı (yaşam rüyası olarak ayrılmışsa, şimdi de Rusya'ya bir "Lebenstraum" ayrılması gerekecekti. Çünkü onu da memnun etmek gerekiyordu. Bu suretle Hitler, Rusya ile daha ileri bir işbirliği, hatta bir ittifâk sağlamış olacaktı. Ancak bunun bedelini ödemek gerekiyordu.

12 Kasım 1940'da Molotov'un Berlin ziyaretini ajanslardan öğrendik. İki gün sonra da Molotov'un Moskova'ya dönüşünde yayımlanan bildiri Sovyet ve Alman devlet adamları arasındaki görüş alışverişinin karşılıklı bir güven havası içinde cereyan ettiğini ve iki devleti ilgilendiren önemli tüm meseleler üzerinde mutabakata vardıklarını bildiriyordu. Bu pek mütevazi bir bildiri idi. Demek ki, iki devin buluşmasından beklenen büyük sonuçlar alınamamış veya henüz alınmamıştı. Belki asıl sonuç Ribbentrop'un Moskova'ya yapacağı karşı ziyaret münasebetiyle oradan alınacak diye düşünülebilirdi. Bildiriden başka görüşmelerin nitelik ve kapsamına ışık tutacak bir bilgi yoktu. Ancak bir iki gün sonra 15 Kasım'da Moskova'da Tas Ajansı Japonlar'la Sovyetler arasında Uzak Doğu'da etki bölgeleri ayrılmış olmadığını bildirmişti. Bu arada Almanya'nın Sovyetler'e Boğazlar'da imtiyazlar tanıdığı konusunda yazılar çıktığı ve haberler dolaştığı görüldü. Aynı zamanda, pek garip olarak, Londra basını Stafford Cripps'in ekim ayında Sovyetler'e yaptığı, yukarıda değindiğim, teklifi üzerinde yazılar çıktı ve bilgiler açıklandı. Böyle gizli konuşmaların, bu şekilde sızıntı vermesi pek ilginçti. Ne kadar safdil olursa olsun, biraz günün meseleleriyle yakından ilgilenen bir gözlemci için, bunun Sovyetler'in bir müşteri kızıştırma takdiği olduğunu anlamak güç değildi ve ne de olsa olaylara ışık tutacak nitelikte idi. Büyükelçimiz rahmetli Haydar Aktay aracılığı ile Sovyet Hükümeti'nden ilgi istedik. Dışişleri Komiser Yardımcısı beylik bir cevapla yetinerek sırf Alman-Sovyet münasebetini ilgilendiren işlerin görüşüldüğünü bildirdi.

Bu önemli Ribbentrop-Hitler-Molotov görüşmesi ve sonuçları üzerinde tam bilgi ve ayrıntılar savaştan sonra Amerikalılar'ın ele geçirdikleri Almanca tutanaklar sayesinde öğrenilmiştir. Görüşme sırasında ve hemen sonrasında kalın bir esrar perdesi olayları ve sahne gerisinde oynanan dramı gizliyordu. Ancak, beliren olaylar öncesinde eldeki verilere, bilgilere ve tecrübelerimize dayanarak muhakeme yürütünce oldukça sağlam bir fikir edinmek kâbil oluyordu. Mesela, 17 Kasım'da Bulgar Kralı Hitler ile görüştükten sonra, 25 Kasım'da Sovyet Hükümeti de Sobolov'u Sofya'ya göndermişti. Hitler'in istediği aşağı yukarı şuydu: Bulgaristan'ı Üçlü Pakt'a almak. Ama Ruslar ne istiyorlar dı? Türkiye'ye mevcut 1929 Protokol Andlaşması gereğince bilgi vermeleri gerektiği halde, hiç bir şey söylememişlerdi. Moskova Büyükelçimiz aracılığı ile sorduğumuz suale Molotov, Türkler'in sınırda yaptıkları yığınağın Bulgaristan'a karşı muhtemel bir taaruza delalet ettiğinden, böyle bir durum ortaya çıktığı takdirde M. Sobolev'in Kral Boris'e bir yardımlaşma paktı teklif ettiğini, ancak Kral'ın

durumunun düzelmiş olması nedeniyle, teklifi kabul etmediğini bildirmiştir. Türkiye Büyükelçisi'nin, böyle bir teşebbüsü 1929 Protokülü'nün açık hükümlerine rağmen nasıl Türkiye'ye haber vermeden yapabildiklerini, yoksa Andlaşma'yı Protokol'ü bilmezlikten mi geldiklerini sorması üzerine, Molotov bunun bir istifsardan ibaret olduğunu, yoksa Protokol'ün geçerli olduğunu söylemekle yetinmişti.

Anlaşılıyor ki, nasıl İtalya ve Almanya Romanya'yı garanti etmişler ise, Sovyetler de buna karşılık, Bulgaristan'ı garantileri altına almak istemişti. Bunu sezmek için siyasi bir dehaya ihtiyaç yok idi. Bulgaristan böyle bir yardımlaşma paktı ile Sovyet Rusya'ya bağlanacak olursa, Kremlin'in hesap ve tasavvurlarına göre, Almanya'nın Bulgaristan üzerinden yapmayı tasarlayacağı bir hareket kolaylıkla kontrol altına alınabileceği gibi, doğrudan doğruya Boğazlar da kontrol edebilecek duruma girecekti. Böyle bir kararın gerekleşmesi hem Almanlar'ın Balkanlar'daki hareketlerine müdahale, hem de her hangi bir ihtimalle Türk-İngiliz işbirliği sonucunda yapılabilecek bir harekete de müdahale imkânları sağlayabilirdi. Anlaşılıyor ki, Kral Boris, Almanya'da Berchtesgaden'de Führer'in baskısını, Sovyet tehdidini ileri sürerek, şimdilik önleyebilmiş, Sovyet teklifi ve baskısını da, Alman korkusunu bahane ederek, bir yana bırakmayı başarmıştı. Sovyetler'in Sofya Hükümeti nezdinde bu teşebbüsü Berlin'e son cevaplarını verdikleri gün yani 25 Kasım'da yapılmıştı. Sonradan yayımlanan belgeler sayesinde Berlin'e Sovyetler'in 25 Kasımda, Üçlü İttifâk'a girmelerinin bedeli olarak ileri sürdükleri şartları içeren cevabın metnine bir göz atılacak olursa, bunun bir paragrafında, "Sovyet Rusya'nın Boğazlar'daki güvenliğinin, coğrafî bakımından Sovyet Rusya'nın Karadeniz güvenlik sınırları içinde bulunan Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında bir yardımlaşma Paktı'nın imzası ve Boğaziçi ve Çanakkele bölgesinde Sovyetler Birliği'nin kara ve deniz kuvvetleri için bir üs tesisi suretiyle sağlanmış olmak şartiyle" diye yazılı olduğu görülür.

Moskova'dan döneli ancak bir yıl olan Saraçoğlu ve çalışma arkadaşları bu Sovyet faaliyetini tam bir açıklıkla değerlendirdiklerini, Türkiye Hükümeti'nin vaziyeti gayet sağlıklı biçimde izlediğini belirtmek isterim. Kısa bir süre karanlık kalan nokta ise şu idi: Amaç Rusya'yı Üçlü Pakt'a almak ve yeni bir işbirliği kurmak, Bulgaristan'ı da bu Pakt'a katmak olduğuna göre, gerek Berchtesgaden'de Almanlar'ın, gerek Sovyetler'in Sofya'da Bulgarlar'a teklifi acaba kararlaşmış bir Alman-Sovyet olan ürünü mü idi? Tahmin edilirdi ki, Molotov Berlin'den istediğinin reddedilemeyeceğinden bir ölçüde ümitli olarak ve bir nevi oldu-bitti yapmak için böyle bir teşebbüse girmişti.

Yukarıda değindiğim gibi, Molotov-Ribbentrop mülakatı ve tepkilerinin hikâyesi savaştan sonra ele geçirilen Alman belgelerinin yayımlanmasiyle açıklığa kavuşmuştu. Sovyet menbaından hiç bir vesika neşredilmemiştir. Sovyet-Alman savaşı patladıktan sonra da Almanlar tarafından yapılan propaganda yalnız Sovyetler'in Boğazlar üzerindeki iddialarına ilişkin teraneleri tekrar ederken, Sovyet ajansları da bu haberleri yalanlayıp durmuşlardı.

Molotov-Ribbentrop mülakatının Türkiye'ye ilişkin bölümü üzerine tam ve ayrıntılı bilgi sonradan yayımlanan belgelerle kanıtlanmıştır. Ben 8 ay sonra 1941 Temmuz ayında Türk-Alman Andlaşması'nın teatisine gittiğim zaman Alman Genel Karargâhı'nda görüştüğüm Von Ribbentrop bunları bizzat anlatmıştı. Sırası geldiğinde ayrıntılarını vereceğim bu görüşmede Ribentrop'tan, Sovyetler Birliği'nin Alman-İtalyan-Japon Üçlü İttifak'ına katılması karşılığında, 25 Kasım'da Molotov'un şu şartları ileri sürdüğünü öğrenmiştim.

a) Sovyetler'in, Karadeniz güvenlik bölgesi içinde saydıkları Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında bir yardımlaşma paktı imza edilmesi ve Boğaziçi ve Çanakkale Boğazlar'ı yakınlarında Sovyet kara ve deniz üslerinin kurulması,

b) Batum ve Bakü'den İran (Bederi Fars) körfezine doğru uzanan bölgenin Sovyet taleplerinin merkezi olarak tanınması,

c) Türkiye bundan sonra kendi rızasıyla sözkonusu Dörtlü Pakt'a girmeyi kabul ederse, Almanya-İtalya-Sovyet Rusya tarafından Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının garanti edilmesi, aksi takdirde bu üç devletçe ona karşı gerekli askerî ve siyasî tedbirlerin uygulanması.

* *
*

X. *Balkanlarda Alman-Sovyet Rekabeti; İngiltere'nin Başarısız Müdahale Girişimleri ve Almanya'nın Balkanları İstilâsı (Kasım 1940-Nisan 1941)*

Balkanlar'da Kasım 1940'dan Temmuz 1941'e kadar cereyan eden olayları, biri İngiliz-Yunan-Türk teşebbüsleri, öteki Alman-Mihver faaliyetleri olarak iki yönden izlemek gerekir. Şöyle ki:

Almanya'nın Fransa'yı işgalinden, İtalyanlar'ın Yunanistan'da Arnavutluk sınırında durdurulmasından ve gene İtalyanlar'ın Afrika'da bocalamasından sonra, İngiltere'nin, özellikle Churchill'in Almanya'ya taaruz

için Birinci Dünya Savaşı'ndan miras kalan bir stratejiden esinlenerek daha 1939'da yani Fransa yıkılmadan önce Müttefik Askerî Konseyi'nce tasarlanan plânlar gereğince, bir Selânik cephesi kurmak istediği, Almanya'ya darbeyi bu yoldan indirmeyi hesapladığı bilinmektedir. Böyle bir taaruzun gerçekleşebilmesi, İngilizler'in yapabilecekleri kuvvet yığınağından başka, Bulgaristan, Yugoslavya ve Türkiye'nin harekâta katılmasına bağlı idi. Bunlar olsa bile, başarı ihtimali askerî uzmanları çok düşündürüyordu. Özellikle Oniki Ada, Akdeniz yolları ve Mısır kaynakları kontrol altında bulunmadıkça böyle bir hareketin sonuçsuzluğa mahkûm bir serüven olması ihtimali ciddi olarak göz önünde bulunduruluyordu. Almanya'nın Balkanlar'da ilerlemesini önlemeyi amaçlayan siyasî teşebbüsler ne kadar yerinde ise, askerî harekat ve Bulgaristan ile Yugoslovya'yı bir askerî harekâta katılmaya zorlamak o derece sakıncalı ve iflasa mahkum görünüyordu. Almanlar'ın taze ve en modern şekilde teçhiz edilmiş 200 tümenle Balkanlar'da istediği harekâtı yapabilecek durumda olduğu göz önünde tutulacak olursa, Selânik üssünden hareket etmesi gereken müttefik kuvetlerinin ne çapta olması lâzım geleceği kendiliğinden meydana çıkar. Almanlar bu tasavvurdan kuşkulandıklarından, özellikle Yunanistan'a yardım vesilesi ile, az da olsa Girit'te Suda körfezinde üslenen İngiliz kuvvetlerinin, Türkiye'yi zorlayarak genişletecekleri üslerinden, Romanya petrollerini rahatça bombardıman edebileceklerini hesaplayarak, her ne pahasına olursa olsun, İngilizler'in Balkanlar'a ayak atmasını önlemek ve ilk hedef olarak Yunanistan'dan ayaklarını kesmek kararında oldukları anlaşılıyordu, daha doğrusu biliniyordu. Bu kararı ancak mecbur olurlarsa uygulayacakları kanısında olan Bulgarlar ve Yugoslavlar herhangi bir kışkırtmadan kaçınmaya çalışıyordu. Yunanlılar bile Ocak 1941'de Almanlar'ı boş yere kışkırtmamak için İngilizler'in göndermeği teklif ettikleri ufak bir kara kuvvetinin Yunanistan'da üslenmesini reddetmişlerdi. Yugoslavya Hükümeti de Yunanlılar'a, şayet İngilizler'e Selânik'de üslenme izni vermesi suretiyle Almanlar'ı kışkırtacak olurlarsa, Almanlar'a Yugoslavya'dan geçme hakkı vereceklerini bildirmişti.

O zamanki İngiliz yardım imkânlarının ne olabileceği hakkında bir fikir edinilmek üzere, bu gün bir çok yayında yer almış olmak itibariyle artık sır niteliği kalmayan, ancak o buhranlı günleri yaşayan ve karar verme sorumluluğunu taşıyan adamların gizli olarak bildiği bir noktayı belirtmek yerinde olur: 1941 Ocak ayı başında Yunan Devlet Bakanı Papagos ve Başbakan Metaxas, General Wavel ile bir görüşmede, bir Nazi saldırısına karşı koyabilmek için ilk olarak 9-10 İngiliz tümeni ile esaslı hava kuvveti-

nin, Alman Orduları'nın daha Bulgaristan'a girmesinden önce, gelmiş olmasını istemişti. Wavel derhal bir topçu alayına altı tank verilebileceğini, sonra da iki üç tümen gönderebileceklerini, ancak kuvvetlerin en az iki aydan önce yerlerine varamaycaklarını bildirmişti. İşte bunun üzerindir ki, Matexas Almanlar'ı kışkırtmamak için, Almanlar Tuna'yı aşıp Bulgaristan'a girdikten sonra İngiltere'den yardım talep edeceğini bildirip İngiliz kuvvetlerinin Yunanistan'da üslenmesini istememişti.

İngiltere'nin, Balkan Devletleri bir tek cephe teşkil edebilecek olurlarsa Almanya'nın oraya saldırmaktan vazgeçeceği veya böyle bir saldırıyı önleyebileceği kanısında gerçek payı görmemek kabil değildir. Türk Hükümeti'nin daha 1939'dan beri buna gayret sarfettiğini, ancak Balkan Devletleri'nin kendi aralarındaki geçimsizlikler ve iddialar yüzünden, bunların neticesiz kaldığını anlatmıştım. Biz daha savaştan çok önce Balkan Paktı yolu ile hatta Arnavutluk'u da içine alacak bir birliğin kurulmasına çok çalışmıştık. Düşünülen şey, siyasi bir hareket ve karar birliği etrafında toplanmış bir Balkan Devletler'i camiası idi. Ancak, sonradan değişen şartlar ve düpedüz üstün askerî baskılar karşısında bulunan Balkanlı Devletler'in kuşkulu vaadleriyle bir askerî cephe kurmalarına imkân ve ihtimal kalmamıştı.

Bununla birlikte, Yogoslavya ve Bulgaristan'ı iknaa gayret gösteriyorduk. O sıradaki bir olgu da Amerikalı Albay Donovan'ın Balkanlar'a ve memleketimize yaptığı "özendirme" ziyaretleri olmuştu. Tanınmış bir Cumhuriyetçi ve Roosevelt'in dostu olan bu Amerikalı Albay Başkan Roosevelt'in ajanı olarak, Balkanlılar'ı Nazi baskı ve saldırısına karşı koymaya ikna ve bu baskıya karşı koyacak memleketlere Amerika'nın yardımını vadetmekle görevliydi. Donavan, Yugoslavya'ya, Bulgaristan'a ve hatta bize Amerika'nın İngiliz tezini desteklediğini anlatacaktı. Sırasiyle Yunanistan, Yugoslavya ve Bulgaristan'ı ziyaret ettikten sonra, şubat ayının başında Ankara'ya geldi. Hükümetimizle görüştü. Aşağıda bu görüşmenin ayrıntılarını vermeden önce, şimdi mukabil Alman faaliyetlerine bakalım:

1940 Ekimi'nde Romanya Üçlü Pakt'a katılmıştı ve Almanlar oraya yerleşmişti. Yugoslavya Almanya'nın her gün artan baskısına rağmen henüz bu Pakt'a girmiş değildi. Bulgarlar Üçlü Pakt'a imza koymamış olmakla beraber, Almanlar'la sıkı askeri ilişkiler kurmuştu. Elde ettiğimiz sağlam bilgilere göre, Almanlar Bulgaristan üzerinden Selânik doğrultusunda gönderecekleri kuvvetlerin transitini Bulgarlara kabul ettirmişlerdi. Ancak harekât biter bitmez Bulgaristan'dan çekileceklerini Sovyet

Hükümeti'ne bildirdikleri ve Sovyetler'in de buna karşılık Bulgaristan ve Boğazlar'ı Sovyet güvenlik bölgesi saydıkları yolunda kısa bir cevap vermiş oldukları yolunda bazı haberler de almıştır. (Bu haberlerin doğruluğu, az farklarla, savaş sonrasında yayımlanan belgelerle kanıtlanmıştır).

İtalya'nın fiyoskosundan sonra Almanlar'ın niyeti ne idi? Yunanistan'ı alıp duracaklar mı idi? Yoksa bilinen bir plân gereğince üzerimizden Süveyş'e mi yürüyecekler idi? O sıralarda böyle faraziyeler vardı. Hitler'in ne yapacağı belli değildi. Fakat hedef Türkiye üzerinden Mısır'a doğru olacağı görülüyordu. Alman Genelkurmayı'nın plânı bu idi.

Türk Hükümeti bütün bu gelişmeleri ayrıntıları ile günü gününe müttefikimiz İngiltere ile birlikte izliyor, onunla istişare ediyor, değerlendiriyordu. Hazırlanmakta olan dramın ve gelecek taaruzun şumulü yalnız memleketimizin geleceğini değil, aynı zamanda müttefikimiz İngiltere'nin de savaştaki durumlarını tehdit edecek nitelikte idi. Balkan taaruzu hazırlanırken Afrika'da müdahale hazırlıklarının da ilerlemekte olduğu anlaşılıyordu. Sicilya'da üslenmiş uçakların başladıkları bombardımanın şiddeti Bingazi limanını İngilizler için hemen hemen barınılmaz ve istifade edilmez bir hale getirmişti.

Durum bu merkezde iken 31 Ocak 1941'de İngiltere Başbakanı Churchill'den Cumhurbaşkanı İnönü'ye bir mesaj geldi. Bunda, Mart veya Nisan'da olabileceğini tahmin ettiği Bulgaristan üzerinden Alman taaruzunu karşılamak üzere göndereceği 10 bombardıman grubunun (Squadron) Türkiye'de üslenmelerini teklif ediyordu. Eğer Yunanistan işgal edilecek olursa, oradaki 5 grubun da Türkiye'ye geçirilerek, bunlar da hava muharebelerini Türk alanlarından kalkarak yapabileceklerdi. Ayrıca Mısır'a gönderilmekte olan 100 uçaksavar topunu da, gerekli personeli ile birlikte, Türkiye'ye göndermeyi vaadediyordu. Churchill mesajında, Rusya'nın dostça davranmasını temenni etmekle beraber, onun tutumunun kuşkulu olması nedeniyle, Türkiye'den Bakü petrollerini bombalayabilecek bir İngiliz hava kuvvetinin mevcudiyeti Ruslar'ı dolaylı da olsa Almanlar'a yardım etmekten alakoyacağını, çünkü Rusya tarımı bakımından, bu petrol kuyularına çok muhtaç olduğundan bunların yokedilmesinin büyük bir açlığa neden olacağı kanısını ileri sürüyordu. İşte bu mesajın alınışının ertesi günü de Amerikalı Colonel Donovan Ankara'ya gelmişti. Donovan Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Mareşal ile görüştü. Gayet ciddi, babacan ve görevine inanmış bir adam olarak, Hitler'e karşı koyma konusunda Amerika B.D. Başkanı'nın fikirlerini anlattı. Öbür Balkanlılar'ı da özendir-

diği gibi, bizi de Yugoslavya ve Yunanistan'la birleşip, İngilizler'in Müttefiki olarak Balkanlar'da Almanlar'ı durdurmaya çağırdı. Amerika'nın İngiltere'ye her türlü yardımı yaptığını ve daha da yapacağını, Hitler'e karşı koymaya karar veren memleketlere de Amerika'nın yardım edeceğini, altı ay sonra Amerikan savaş sanayiinin tam hızıyla çalışmaya başlayacağını, sorunun altı ay dayanabilmek olduğunu, Hitler'i kışkırtmak bahasına da olsa, ona karşı koymak gerektiğini anlattı. Churchill'in Cumhurbaşkanı'na gönderdiği mesajdan bilgisi vardı. Zaten benimsediği İngiliz görüşünü Balkanlılar'a kabul ettirmeye çalışıyordu.

Hitler'in saldırısına karşı koymak gereğine Türkiye'yi ikna etmeye zaten lüzum yok idi. Türkiye daha ilk günden bu yolu seçmişti. Balkanlar'ın birleşmesine de bütün imkânlariyle çalışmış ve çalışmakta idi. Fakat dava Balkanlılar'ın kendilerinde idi. Yugoslavya'da Sırp, Hırvat ve Slovenler'den kurulu bir devletin içinde hükümet adamları çekişme içinde idi ve başka başka eğilimler gösteriyordu. Bulgaristan oynak ve kararsızdı. Öte yandan İngilizler'in yapabileceklerini vaad ettikleri yardımın gerek uzaklık, gerek koşullar bakımından, yani fizik ve geopolitik bir gerçek olarak, sınır kapılarındaki muazzam Alman kuvvetleri ve Sovyetler'in kuşkulu durumu karşısında bu memleketlere herhangi bir tercih bırakmadığını, Hitler'e karşı koyma rizikosunu, onu kışkırtmaktan çekinerek üstlenmek cesaretini vermeyeceğini kendisi de gözlemlemişti. Bize izlenimlerini anlattı. Türkiye devlet adamları da ona, Türkiye'nin her nereden gelirse gelsin, saldırının büyüklüğü ne olursa olsun, kendini son nefesine kadar savunma azmi ve kararında olduğunu, Almanya'yı Bulgaristan sınırlarında durdurmanın, ancak Bulgaristan da buna karar verirse ve imkânları müsait olursa mümkün olabileceğini, yoksa Türkiye'nin böyle bir askeri maceraya atılmasının, itilmesinin kuşkusuz sözkonusu olamayacağını, kaldı ki, Bulgarların Almanlar'a karşı koymak niyetinde olmaları şöyle dursun, geçit verme konusunda Almanlar'la bir anlaşmaya bile varmış oldukları hususundaki bilgilerimizi söyledi. Devlet adamlarımız, bu arada Türkiye'nin modern silâh bakımından ne kadar yetersiz olduğunu, ancak potonsiyel bir kuvvet olarak, hem hazırlanmaya vakit kazanması, hem de muhtemel gelişmelerin gereklerine karşı koyabilmek için mahfuz tutulması, bunun için de Almanya'yı üzerine çekmemeye çalışması lâzım geldiğini, bunun hem askeri hem de siyasi bir tedbir olduğunu da anlattı. Şayet bu tedbirler fayda vermez ve Almanlar kapılarımızı zorlarsa, ister yardım gelsin, ister gelmesin, ister az ister çok çok olsun, tek başına da olsa, kayıtsız şartsız saldırıya karşı koyacağını sözlerine ekledi.

Donovan'ın ziyareti konusunu kapatmadan önce bir noktayı daha belirtmek isterim: Roosevelt Yugoslavya ve Türkiye'ye birer mesaj göndermişti. Amerika'nın İngiltere'ye ve Naziler'e karşı koymaya savaşan milletlere yardım edeceğini, yakında Kiralama-Ödünç Verme Kanunu'nun çıkacağını bildirmiş bulunuyordu. Ancak bizzat Roosevelt Yunanlılar'a malzeme ve modern uçak vaadinde bulunduğu halde, Amerika'nın savaş dışı durumu ve mevzuatı bakımından Yunanistan'a hiç bir şey gönderilememişti.

Hitler'in büyük çapta bir taaruz hazırladığına işaret taşıyabilecek tertipler aldığı görülüyor ve duyuluyordu. Bu taaruzun Bulgaristan üzerinden olacağı da şüphe götürmez gibi görünüyordu. Nitekim Romanya'dan Bulgaristan'a sevkiyatı kolaylaştırmak için Tuna üzerine bir köprünün yapılma hazırlıklarına girişildiği, aldığımız haberler arasındaydı. Bu bakımdan Cumhuriyet Hükümeti mümkün mertebe Bulgaristan'ın durumunu tesbit etmek imkânlarını aramak ihtiyacını duyuyordu. Nitekim, Sofya Hükümeti nezdinde teşebbüse geçilmişti. Bunun sonucu 17 Şubat 1941 günü bir dostluk ve saldırmazlık demeci olmuştu. O zamanın hercümerci içinde bu demeçten, Bulgaristan'ın Türkiye'ye saldırmayacağı, ayrıca böyle bir demeç konusunda Bulgarlar'ın Almanlar'la mutlaka istişare etmiş olacaklarına göre, Almanlar'ın da Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye yürümeyecekleri manasını çıkarmak mümkündü.

Sınırlarımıza yaklaşan, daha doğrusu modern savaş ölçülerine göre emniyet mıntıkalarımıza dayanmış olan tehdit karşısında ordumuz tam seferber ve alarm halinde, Meriç üzerindeki sınır köprüleri ilk emirde uçurulmaya hazır, millet, hükümet ve memleket olarak Türkiye elinde silâh, olayların gelişmesini bekliyordu.

26 Şubat 1941'de İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, yanında Genelkurmay Başkanı General Sir John Dill ile Ankara'ya geldi. Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Mareşal Çakmak ile konferans halinde görüşmeler oldu. İki müttefik taraf gayet sammi ve etraflı olarak durumu inceledi. Mr. Eden Yunanistan'da Kral George, Metaxas'ın ölümü üzerine yerine geçen Başbakan Koryzis ve Mareşal Papagos ile yaptığı görüşmeleri, Yunanlıların kahramanca direnme azimlerini ve alınan kararları Türk Hükümeti'ne ayrıntıları ile anlattı. Yunanistan'a yapılacak yardım nedeniyle Türkiye'ye öngörülen yardımın yapılamayacağını söyledi. Yunanistan'a yapabilecekleri yardımın da Almanlar'ı durdurabilecek ölçüde olmadığını kendilerinin de bildiğini belirtti. İngiliz müttefiklerimi-

zin ve bilhassa Churchill'in tasavvur ettiği şey bir Türk-İngiliz-Yunan-Yugoslav blokunun Almanya'ya karşı kurulması idi. Bunu bir prestij gereği ve yiğitçe bir zorunluluk saydıkları belli idi. Mr. Eden de zorlukları biliyor ve kabul ediyordu. İki müttefik memleket yetkili devlet adamlarının bu Ankara Konferansı, siyasî ve askerî bakımdan büyük önem taşır. İçtenlikle geçen konuşmalarda durum değerlendirilmişti.

Yugoslavya, çoktan beri yapılagelmekte olan teşebbüs ve gayretlere rağmen herhangi bir kombinezona yanaşmamakta idi. Bulgaristan Almanya hareket üssü haline gelmişti. İngilizler'in yapabilecekleri yardım ve daha doğrusu bu bölgede bir savaşa katılma olanakları çok sınırlı idi. Hatta yok denebilirdi. Almanya ilk fırsatta saldıracaktı. Ondan sonraki hedef Yakın Doğu'ya ve oradan Süveyş'e ulaşmak için, Türkiye olacağı - o zamanki esaslı bilgilerimize göre - kesindi. Modern silahlardan, bir sürü gecikme nedeniyle, yoksun kalmış Türk ordusunun sınırları dışında bir serüvene atılması, savaşın daha sonraki aşamalarında asıl görevini yapabilecek olan bir potansiyelin israf edilmesi ve durup dururken Almanlar'a Yakın Doğu'nun yolunu açmaktan başka bir işe yaramaz idi. Türk ordusu, "statik" bir savunma kuvveti olarak mümkün olduğu kadar zaman kazanıp teçhizatını tamamlamağa çalışılmalıydı. İngiltere'nin müttefiki olarak Türkiye'ye düşen en önemli ödev coğrafi durumu nedeniyle oluşturduğu kilit noktasını ve dolayisiyle İngiliz müttefikimizin gerisini korumaktı. Bildiriyorlardı ki, Türkiye bütün imkânlarıyla seferber ve alarm halindedir. Bütün tayakkuz ve tedbirimize rağmen Almanya üstümüze yürüyecek olursa, kayıtsız şartsız memleketimizi savunma kararımız kati idi. Böyle bir felâketin gerçekleşmesi halinde Ruslar'ın seyirci kalmayacakları kesindi. Bu hususlar, görüşmeler esnasında Mr. Eden'a açıkça anlatıldı. Yugoslavya nezdinde yapılacak girişimde ümidimiz pek az olmakla beraber, İngiliz teşebbüslerini destekleme kabilinden bir hareket ve karar birliği için Saraçoğlu tarafından Prens Paul'a bir telgraf çekilmesi kararlaştırıldı. Bu telgraf çekildi, ancak bir cevap bile alınmadı. Mr. Eden, Belgrad elçileri vasıtasıyla girişimlerini sürdürüyordu. Bütün gayretlerine rağmen Prens'ten bir mülâkat sağlayamamıştı ve Belgrad'a gelmesi bir kışkırtma olur düşüncesi ile Yugoslav Hükümeti tarafından önlenmişti. Bu arada Saraçoğlu'nun çektiği telgrafla ilgili olarak elçimiz Tevfik Kâmil Koperler'den bir haber geldi. Bir görüşme esnasında Yugoslav Başbakanı, küçük memleketlerin böyle büyük işlere karışmaması lâzım geldiği yolunda saçma bir ifadede bulunduğunu bildiriyordu.

Bu Balkan blokunun kurulması hususunda girişilmiş olan faaliyetin akamete uğradığı yukarıda değindiğimiz üzere daha Şubat 1940'da Belgrad Balkan Paktı Konferansı'ndan hemen sonra belli olmuş idi. Şayet Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan ve hele Bulgaristan'ın da katılmasıyla, bir hareket ve karar birliği gösterebilecek bir siyasî blok, haline gelebilselerdi, Balkan Devletleri'nin siyasî geleceği büsbütün başka olur ve belki fazla iddialı bir fikir olmakla beraber, Almanya bu devletlerin birliğini hesaba katarak Balkanlar'a saldırmazdı. Fakat, ne yazık ki daha Birinci Dünya Savaşı sonrasından beri Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin kuruluşlarında kullanılan temel harçlarının "etnik", coğrafi ve politik zaaflarla bozuk olması yüzünden bu memleketler kaderlerinden mutsuz, birbirlerine karşı ırkî ve millî taleplerle hasım gözü ile bakmakta ve fırsat kollamaktaydılar.

Ne küçük İtilâf, ne de Balkan Paktı Orta Avrupa ve Balkanlar'da istikrar unsuru olmamıştı. Biri Macaristan'ı, öteki de Bulgaristan'ı mazlum ve fırsat kollayan devlet durumuna düşürmüştü. Eskiden beri Türkiye bu durumu görmüş olduğu için, Balkan İtilâfı'nın kurulmasından hemen sonra Bulgaristan'ı da Pakt'ın içine alma gayretinin girişimcisi olmuştur, denebilir. Son Belgrad Konferansı'nda da bu amaca ne kadar yaklaşmış olduğu görülmüştür. Tarihin Balkan Devletleri'nin bir hareket ve karar birliğine varamamalarının sorumluluğunu Romanya ve Yugoslavya'nın o zamanki içinden bölünmüş, her biri ayrı eğilimde, zayıf, kararsız hükümet adamlarına yükleyeceği kuşkusuzdur. Bu çok yazık olmuştur. Yugoslavya gibi siyasî birliğe yanaşmayan bir memleketle askerî bir cephe kurmaya yanaşması herhalde beklenemezdi.

Fakat, ne olursa olsun, özellikle Churchill, Yugoslavya'nın güneyden harekete geçmesinin Yunanistan'daki İtalyan kuvvetlerinin tarumar olması sonucunu vereceğine ve bu sayede kurulması istenilen Selânik cephesinin savunmasının sağlanmasına inanarak, Yugoslavya'yı iknâya çalışmakta ısrar etmişti. Mr. Eden'in Türkiye'de bulunmasından yararlanarak İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Stafford Cripps de Ankara'ya gelmiş idi. Mr. Eden, Türkiye'nin Sovyetler'den duyduğu kaygıları yatıştırma bakımından, Sovyetlerin bir Deklerasyon yapmasını telkin etti ve Stafford Cripps'e bu konuda talimat verdi. Stafford Cripps'in gözlemlerine göre -ki bizim haberlerimize uygundu-Sovyetler Almanlar'ın Bulgaristan'daki tutumlarından kızgın ve hoşnutsuz idi. Balkanlar'da bir Alman harekâtına katılmak istemeyeceklerdi.

Mr. Eden 28 Şubat Ankara'dan ayrılarak, yeniden Atina'ya gitti. Yayımlanan resmî bildiri ve teâtî edilen telgrafların belirttiği karar birliği yanında, olayların içinde yaşamış bir gözlemci olarak, Saraçoğlu-Eden görüşmelerinin ve askerî düzeydeki müzâkerelerin açık ve anlayış içinde cereyan ettiğini söylemek isterim.

1 Mart 1941'de Bulgaristan Alman-İtalya-Japon Paktına Viyana'da tantanalı bir merasimle imza attı. Ertesi günü de Alman orduları Bulgaristan'a girmeye başladı. Birinci hedefin Yunanistan olacağı kesindi. Harekâtın nasıl gelişme göstereceğini, bunun bize doğru gelip gelmeyeceğini ancak zaman gösterecekti. Türk ordusu amansız bir savaşı göze almış bekliyordu. Tedbir olarak hükümet Meriç üzerindeki köprülerin atılmasına karar verdi ve bu karar uygulandı. Bunu Asım Gündüz bana telefonla haber verdiği zaman, odamda bir rastlantı olarak Almanya Büyükelçisi Von Papen bulunuyordu. Konuştuğumuz mevzu Balkanlar'daki durum idi. Aldığımız tedbirlerden bir ara bana sözederken biraz da heyecanlı olarak, "Ne yapmak istiyorsunuz?" diye sordu. Ben de kendisine "Siz ne yapacak iseniz, biz de aynen öyle yapacağız" diye cevap verdim. "Alors ça ira bien" (Öyle ise iyi olacak) karşılığının anlamını anlayamamıştım. 5 Mart'ta Hitler'in mesajını İnönü'ye getirdiği günü ne demek istemiş olduğu daha iyi anlaşılacaktı.

Hitler İnönü'ye mektubunda, mecbur kalmadıkça Türkiye'ye saldırma niyetinde olmadığını ve herhangi bir yanlış anlamaya yer vermemek için ordularına Türk hudutlarından belli bir uzaklıkta kalmalarını emrettiğini, iyi niyetlerini teyid ederek bildiriyordu. Bu mesajın gelişi itiraf etmeliyiz ki, beklenmedik bir olay olmuştur. Önümüzdeki günlerde ve aylarda ne şekilde gelişeceği bilinmeyen olayların tehdidi süre dursun, ne de olsa o an için anlamlı ve değeri olan bir hareket, bir olgu idi. Alman Führer'i, Türkiye'nin, sınırlarına, siyasî statüsüne dokunulursa kesinlikle ve her ne pahasına olursa olsun, savaşacağına inanmıştı. Anlaşılıyordu ki, o anda bu onun işine gelmiyordu. Türkiye millî azmi ve kararıyle ve İngiltere ile ittifakına dayanan basiretli siyasetiyle geçici de olsa Alman Orduları'nı kendi sınırlarında ve dolayısiyle Yakın Doğu'nun eşiğinde durdurabilmiş görünüyordu. Ancak Almanya'nın Balkanlar istilası fiilen başlamıştı.

İngiliz müttefikimiz, hâlâ Yugoslavya'yı tarafımıza çekip ortak bir cephe kurup Almanlar'ı durdurabilmek ümit ve isteğinde idi. Ne kendi askerî imkânları, ne de Yugoslav devlet adamlarının eğilimi ve tepelerindeki fiili baskı ve tehdit, bu İngiliz emelinin gerçekleşmesini mümkün kılacak âmil-

lerden sayılmazdı. Ne Prens Paul, ne de Yugoslav devlet adamları, İngilizler ve bizler ile temas bile kurmak istemiyordu. Buna rağmen, İngiliz siyasî adamları ve bilhassa Churchill Yugoslavya'yı kendisine müttefik yapabileceği zehabında idiler. Bu zehaba mesaj verecek en ufak bir işaret olmadığı halde, ısrarlarını anlamak cidden pek güçtü.

Kendileriyle yüksek düzeyde açık ve samimi görüşmeler yapılmış olan İngiliz komutanlarının askerî durum ve felsefemizi baştan başa anlamakta olduklarını biliyorduk. Mutabık idik. Fakat Mr. Eden sonradan yayınladığı anılarında da belirttiği gibi, Türkiye'nin Balkanlar'da yeni saldırılara karşı olduğu konusunda Yugoslavya'yı özendirecek nitelikte bir deklerasyonda bulunmasında fayda görmüştü. Kahire'den Saraçoğlu'na bir telgraf çekip Kıbrıs'ta bir gizli bir buluşma teklif etti. Daveti kabul eden Saraçoğlu ile mülâkat 18 Mart'ta oldu. Konu Yugoslavya'nın durumu ve İngilizler'in Yugoslavya'yı, Almanlar'a karşı, kendi safına çekmek gayret ve ümidi idi. Eden Saraçoğlu'dan yeniden Belgrad'a İngiliz görüş ve talebini destekleyen bir mesaj göndermesini istiyordu. Yugoslavya kuşkusuz önemli ve değerli bir faktör olabilirdi. Fakat ne yazık ki, yukarıda da değindiğim gibi, işin hiç ümit bağlanacak bir tarafı yoktu. Saraçoğlu Kıbrıs'a davet edilmeden bir iki gün önce hükümete gelen haberler Yugoslav devlet adamlarının Selânik'in kendilerine bırakılmasını garanti etmesini Almanya'dan istemekte oldukları yolunda idi. Saraçoğlu Mr. Eden'in Yugoslavya'ya atfettiği önemi tamamen takdir ediyordu. Belgrad Hükümeti'nin kararsızlığı ve oynaklığına rağmen teşebbüslerini desteklemeyi ve bir karar birliğine varmak için Yugoslavlar'a istişare önerisinde bulunmayı kabul etti. Dönüşünde bu mesajı Belgrad'a gönderdi. Fakat, tahminimiz üzere, amiyane deyimi ile, Yugoslavlar bunu hasır altı ettiler.

Mr. Eden anılarında bu mesajın gönderilmediğini yazar. Yanılmıştır, bu mesajı Büyükelçi Tevfik Kâzım Koperler sunmuş, ancak mesaj cevapsız kalmıştır. Naib Prens Paul Başbakan Cvetkovic ve Dışişleri Bakanı Markovic'in çoktan Almanlar'a hoş görünmekten başka çareleri bulunmadığı inancında oldukları açıktı. Nitekim, 25 Mart'ta Yugoslav Başbakan'ı gene parlak bir merasimle Üçlü Pakt'ı Viyana'da Fuhrer'in önünde imza etti. Öğrendiğimize göre, daha Kıbrıs mülâkatı esnasında Prens Paul Hitler'in daveti üzerine kendisiyle buluşmuş, Hitler ona yarı tatlı, yarı ültimatom niteliğinde Üçlü Pakt'a girmesi için süre tanıyarak, şayet Yugoslavya Pakt'a girecek olursa, Yugoslavya'dan kuvvet ve malzeme transiti istemeyeceği güvencesini de vermiş. Bu oldukça önemli bir nokta idi. Acaba bir kaç gün sonra Belgrad'da hükümet darbesi olmasa idi Hitler sözünde du-

racak mı idi? Bulgaristan'dan geçit sağladığına göre belki Yugoslavya'yı hareket sahasına sokmak istemeyeceği akla gelebilirdi. Her halde hükümet darbesi ve Sovyetler'le general Simovic hükümetinin Moskova'da imzaladığı pakt olmasa idi, Yugoslavya Almanya'dan yediği hain ve hunhar darbeden belki uzak kalırdı.

Yugoslav dramının kısa bir hülâsasını yapmak gerekir. 25 Mart 1941 Prens Paul Alman Führer'inin kendisine söylediği tatlı sözlerin aslında ültimatom niteliğinde olduğunu anlamış olacak ki, hükümet Alman isteğine boyun eğerek Üçlü Pakt'ı imza etmişti. Bunun üzerine General Simovic liderliğinde bir darbe ile Prens Paul indirilmiş, yerine merhum kral Alexandr'ın oğlu Piyer tahta oturtulmuştur. Yugoslavya'nın Üçlü Pakt'a karşı bir davranışı sayılabilecek bu ayaklanma müttefiklerde büyük ümit ve tasviple karşılanmıştı. Özellikle Mr. Churchill ümitlere kapılmış, Sir John Dill Belgrad'a uçmuş, General Simovic'le görüşmüş, ancak Simovic kendisine Hırvat lideri Maçek'in muhalefette bulunduğunu, kendisi ile işbirliğinde bulunmak istemediğini, büyük iç zorluklarla karşı karşıya olduğunu, Üçlü Pakt'ı onaylamadan ortada bırakarak, Almanlar'la çatışmamak ümidinde bulunduğunu söyleyerek, direnmiştir. Bununla birlikte, 4 Nisan'da Yankovic adında bir Generalin Flovina'da General Dill, Papagos, General Wilson ve Türk genelkurmayının bir temsilcisi ile bir görüşme yapmasına razı olmuştur. İngiliz dostlarımızın bazen acaip hataları görülüyordu. Yugoslavya'da, Sırplar ile Hırvatlar'ın çekişmesi, iç karışıklık, Dr. Macek'in açık muhalefetini sanki ortada hiç bir şey yokmuş gibi, durumu gül gülistan sayan İngilizler, Yugoslav Ordusu'nun Arnavutluk'ta harekete geçmesini istemişlerdir. Yugoslav Generali ordularının sınır dışına çıkacak durumda olmadığını ve esasen bütün kuvvetlerini gerektiğinde ancak Almanlar'a karşı ve hatta belki memleket içinde asayişin sağlanmasına tahsis etmeleri gerekeceğini söyleyerek, bir harekâta katılmayı reddetmiştir.

Bütün bu gelişmeler karşısında Cumhuriyet Hükümetimiz Yugoslavlar üzerinde Türkiye tarafından her hangi bir etki teşebbüsünün tamamen yersiz olduğunu Mr. Eden'e, Büyükelçisi Sir Huggesen aracılığı ile gönderdiği bir mesaja karşılık olarak bildirdi.

Belgrad'ta darbenin hemen arkasından Büyükelçimiz Koperler "Demir Pençe" adlı bir örgütün iki temsilcisinin Moskova'ya gitmek üzere Türkiye'den transit geçmek istediklerini bildirdi. Sovyetler bunların Moskova'ya gelmelerine izin verdi. Biz de gereken transit vizesini verdik. Bu

heyetin 4 Nisan'da Moskova'ya vardığını, ümitlerinin Ruslar'la bir askerî ittifak yapmak olduğunu belirtip, Molotov'un aynı gün Alman Büyükelçisi Von Schulenburg'a heyetin gelişine ve Sovyet Hükümeti'nin bu heyetle bir saldırmazlık ve dostluk Paktı yapmak niyetinde olduğunu, bilgi için bildirdiğini, Moskova Büyükelçiliği'nden öğrendik. Gerçekten 5 Nisan'da Sovyet-Yugoslav Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imza edildi. Bu olay da Mr. Churchill'i ümitlendirmişti. Sandı ki, tam sırasıdır, Alman tehdidinden ürkmeye başlayan Sovyetler hemen İngiltere ile birleşerek Balkanlar'da Almanlar'a karşı fiilen cephe alacaktır. Bu düşünce ile, Mr. Churchill Stalin'e bir de mesaj göndererek "Sovyet Rusya'ya karşı pek çok işaretleri beliren Alman tehdidini önlemek için Sovyet Rusya'nın İngiltere ile birleşerek, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'a yardım etmek suretiyle, Almanlar'ı Balkanlar'a inmekten alıkoymağa" davet etmişti. Mr. Churchill İnönü'ye de bir mesaj gönderdi. Mr. Churchill Yugoslavlar'ın sağlayacakları pek çok tümenle Almanlar'ın yolunu kesmenin kâbil olacağını zannediyordu. Ancak bu tasavvurların hayalden ibaret olduğunu, muhataplarının bu düşüncelere yanaşmak niyetinde olmadıklarını çoktan anlaması gerekirdi. Hükümet darbesinden sonra bile Simovic Almanlar'la anlaşmaya ve Üçlü Pakt'ı reddetmeyip askıda bırakarak durumu idare etmek karar ve ümidinde idi. Sovyet Rusya da Yugoslav kardeşlerinin sırtını Dostluk Paktı ile okşamakla yetinmiş, zaten buna kızan Almanlar'ı engellemek için parmağını bile kımıldatmamıştı. Çünkü yıkıntılar üzerinde konmak için potansiyelini korumak istiyordu. Kaldı ki, Alman belâsını önleyeceğim diye Sovyet felâketini davet ve musallat etmenin ne dereceye kadar doğru olduğunu sonradan beklenmedik şekilde ortaya çıkan olaylar gösterecekti.

Yugoslavya'daki hükümet darbesinden hemen sonra Simovic hükümetinin Almanya'ya vermeye gayret ettiği güvenceye rağmen, Sovyet-Yugoslav Dostluk Paktı'nın Moskova'da imzalanması Hitler'i büsbütün çileden çıkarmıştı. Nitekim, 5 Nisan genel taaruz emrini vermiştir. Yugoslavya'yı kasıp kavurduktan sonra, Yunanistan'ı istilâ etmiş. İngiltere, Yunanistan'daki pek az miktarda İngiliz kuvvetlerini çekmeğe karar vererek 19 Nisan'da çekilme başlamıştır. 24 Nisan'da Yunan ordusu teslim olmakla Balkanlar tam olarak Alman işgali altına girmiştir.

* *
*

CEVAT AÇIKALIN'IN ANILARINDA DEĞİNDİĞİ KONULARLA İLGİLİ BAŞLICA YAYINLAR

— Başbakanlık, Basın-Yayın Gen.Md., Ayın Tarihi
— British Stationary Office, "Documents on Biritish Foreign Affairs, 1919-1939", London, Third Series, Cilt V, VI, VII
— Department of State, "Documents of German Foreign Policy, 1918-1945", Washington, Cilt X
— Department of State, "Nazi-Soviet Relations, 1939-1941", Washington, 1948
— Dışişleri Bakanlığı, "Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)", Ankara, 1973
— Eden, Anthony, "The Eden Memories", London 1962
— Erkin, F.C. "Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi", Ankara, 1968
— Gönlübol, M., ve arkadaşları, "Olaylarla Türk Dış Politikası" (1919-1973), Ankara 1974
— Gürün, Kâmuran, "Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991
— Knatchbull-Huggessen, "Diplomat in Peace and War", London, 1949
— Massigli, René, "La Turquie devant la Guerre" Paris, 1964
— Ministère des Affaires Etrangeres, "Documents Diplomitiques Français, 1932-1939", Paris, Cilt XV
— Papen (von), "Memoirs", London 1952
— Sosyal, İsmail, "Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları" Cilt I (1920-1945), Bölüm XXXI, Ankara, 1983
— Soysal, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", Türk Tarih Kurumu, Belleten, C.XLVI, sayı 182, Ankara 1982

* *
*

VAN KALESİ VE ESKİ VAN ŞEHRİ KAZILARI 1990 YILI ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. M.TANER TARHAN*
Prof. Dr. VELİ SEVİN*

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi" adına 25.6.1990-14.8.1990 tarihleri arasında sürdürülen kazı çalışmalarına, ikinci başkan olarak Prof. Dr. Veli Sevin, Ar. Gör. (M.A.) Kemalettin Köroğlu, Ar.Gör. (M.A.) Hakan Sivas, doktorant-desinatör (M.A.) Aynur Özfırat, Fakültemiz öğrencilerinden Sema Sandalcı, Şevket Dönmez, Murat Sabuncu, Yıldıray Yılmaz, Bahar Memiş, Zerrin Özcanlı, Sedef Çokay; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü'nden stajyer antropolog olarak Çiğdem Özkan ve Dilek Özbağ katılmış; Bakanlık Temsilciliği görevini ise Malatya Müzesi Araştırmacısı Adil Özme yapmıştır. Geçen yıllarda olduğu gibi, Araştırma Merkezimizde yürütülen restorasyon ve konservasyon çalışmaları Trakya Üniversitesi Edirne Meslek Yüksek Okulu öğretim görevlisi (M.A.) Hüseyin Akıllı ve öğrenci Fehmi Yılmaz'ın başkanlığındaki bir kurul tarafından sağlanmıştır.

Çalışmalarımız Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu ile Fakültemizin maddi ve manevi katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmalarımıza en büyük destek ve katkı Van Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü tarafından sağlanmıştır. Van Müze Müdürlüğü de, her yıl olduğu gibi, kazılarımıza ilgisini eksik etmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz kişi ve kuruluşlara teşekkürlerimizi bir borç biliriz.

1990 yazındaki çalışmalarımız iki ana bölümdeki pilot alanlarda sürdürülmüştür:

* Prof. Dr. M. Taner Tarhan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, 34459/İstanbul.

* Prof. Dr. Veli Sevin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı, 34459/İstanbul.

I. *VAN KALESİ ÇALIŞMALARI*

A) *OSMANLI KULESİ:* Van Kayalığı'nın batı ucunda Sardur Burcu'nun güneydoğusunda Urartu Devri'ne ait taş temel yatakları üzerine inşa edilmiştir. Bu kesimin hemen kuzeyindeki etekte Menua'nın anakayaya kazılmış bir depo yazıtı yer almaktadır[1].

Düzgün kesilmiş iri kum taşı bloklarla inşa edilmiştir. Horasan harç kullanılmıştır. Batı duvarı üzerinde iki mazgal nişi yer almaktadır (Resim 1-2). Bu mekanın 17. yüzyıl Osmanlı minyatüründe *"su kulesi"* olarak tanımlanan yapı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim minyatürde de kule bedeninde pencere şeklinde iki boy mazgalı görülmektedir[2].

B) *MENUA SALONU (sirsini'si):* Kazısına 1989 yılında başlanan[3] bu krali yapının giriş açıklığını kapatan kuzey kesimdeki moloz yığını tümüyle kazılarak temizlenmiştir. Mekanın dışında girişin doğusunda, mekan taban kodundan 0.90 m. yükseklikte 2.50-1.50 x 3.50 m. boyutlarında bir kaya platformu gün ışığına çıkarılmıştır. Platformun orta kesiminde 0.60 x 0.50 m. boyutlarında ve 0.20 m. derinliğinde stel yuvası olması muhtemel bir oyuntu mevcuttur (Resim 3).

C) *YUKARI SİTADEL:* Yukarı Sitadel kazıları Van Kalesi'ndeki stratigrafinin saptanması ve erken Urartu sitadelinin mimari dokusu hakkında bilgi edinilebilmesi amacıyla başlatılmıştır. Büyük bir bölümü özgün Urartu tahkimat ve destek duvarlarıyla çevrili olan bu alanda tabaka veren derin bir dolgunun varlığı 1974 yılında Afif Erzen'in yaptığı sondajdan da bilinmekteydi[4].

1990 yılı kazıları, sitadelin kuzey terasının orta kesiminde -geç devir yapı kalıntılarının görülmediği- düz bir alanda gerçekleştirilmiştir (Resim: 4). 15 x 5 m. boyutlarındaki açmanın 9 x 5 m. lik doğu bölümünde anakayaya kadar inilerek bu kesimdeki tüm tabakalaşma durumu gözden geçirilmiştir. En üstte Osmanlı Dönemi'nin en geç evresine ait, sıkıştırılmış çamurdan bir taban mevcuttur. Herhangi bir mimari ile ilişkisi görülmeyen bu tabakanın açık bir alana ait olması çok mümkündür. Bu alan üze-

[1] M. Salvini, *Belleten* 147 (1973), s. 279 vdd.

[2] Bkz. M.T. Tarhan, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 190, res. 1; ay. yaz., *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 327, res. 3.

[3] M.T. Tarhan - V. Sevin, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, s. 431, res. 2-6.

[4] A. Erzen, *Anadolu Araştırmaları* IV-V (1976-1977), s. 15 vd., res. 13-14.

rinde, benzerlerini daha önceki yıllarda da bulduğumuz, 1915-1918 dönemine ait 200'den fazla demir şarapnel güllesi, muhtelif çapta tüfek, mermi, çekirdek ve kovanları, tüfek namlu parçaları vb. ele geçirilmiştir[5]. Alttaki dolgu içinde bulunmuş olmakla birlikte, bu kata ait olduğu kesin olan küre biçimli, çift kulplu iki demir mayın ise Van Kalesi'nden tanıdığımız cephane örneklerinin yeni bir türünü oluşturmaktadır.

Geç evre açık alanının 1.25 m. kadar aşağısında, 0.60 m. kalınlığında, taş temellerden ve döşeme kalıntılarından oluşmuş yeni bir yapı katı görülmektedir. Dolgu tabakası ve mekanlar içinde ele geçirilen çok sayıdaki -çeşitli teknikler gösteren- keramik parçaları bu yapı katının da Osmanlı Dönemi'ne ait olduğunu açıkça belirlemektedir.

Bu tabakanın altında, herhangi bir mimari iz göstermeyen 1.00 m. kadar kalınlığında bir dolgu tabakası bulunmaktadır ki, bu dolgu içinde küçük buluntu olarak, barbotin tekniğinde yapılmış motiflerle bezeli bir matara dikkat çekicidir.

Yüzey kodundan 3.00 m. kadar derinde, açmanın batı ucunda, Urartu Dönemi'ne ait anıtsal bir duvar ortaya çıkarılmıştır (Resim 5). Kuzey-güney doğrultusunda, şimdilik 5.00 m. uzunluğunda bir bölümünü görebildiğimiz bu duvarın mevcut yüksekliği 2.20 m. dir. Üst üste üç sıra halinde, büyük bir özenle işlenmiş, 1.35 x 1.15 x 0.60 m.; 0.80 x 1.00 x 0.60 m. boyutlarındaki kesme kalker bloklarla örülmüştür.

Madır Burç'taki bloklar Urartu'nun şimdiye kadar bilinen en büyük boyutlu taş işçiliğinin temsilcisidirler. Gün ışığına çıkardığımız bu yeni mimari bulgu, boyutları açısından ikinci sırayı almaktadır ki, bu kanımızca yapının krallığın erken dönemlerine tarihlenmesi bakımından da bir ipucu oluşturmaktadır[6]. Bu duvarın nasıl bir yapıya ait olduğu konusunda henüz açık bilgilere sahip değiliz. Ancak, ister dini ister sivil olsun görkemli bir yapının varlığına işaret etmektedir. Bu tabakada küçük buluntu olarak -az olmakla birlikte- Biainili türünde keramik parçaları ele geçirilmiştir.

Bu mimari, geçen yıllarda ortaya çıkardığımız -çift *cella* olabileceğini düşündüğümüz- kaya mekanının[7] yanı sıra Yukarı Sitadel içinde saptadığımız mimari dokunun çarpıcı diğer bir kalıntısını oluşturmaktadır.

[5] Bkz. M.T. Tarhan - V. Sevin, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, res. 15-16.

[6] Krş. M.T. Tarhan - V. Sevin, *Anadolu Araştırmaları* IV-V (1976-77), s. 284.

[7] M.T. Tarhan - V. Sevin, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, res. 8-9.

II. *VAN KALESİ HÖYÜĞÜ*

Kalenin 70 m. kadar kuzeyinde, doğu-batı yönünde alçak bir sırt halinde uzanır. Ortalama 70 m. genişlik ve 1 km. kadar uzunluğundaki höyüğün en yüksek bölümü batı uçtadır; bu kesimde yükseklik 7.00 m.yi bulmaktadır.

Van kayalığına paralel olarak uzanan söz konusu sırtın -tabakalanma veren- yapısı 1939 yılında Kirsopp ve Silva Lake'in kazılarıyla anlaşılmıştır[8]. Bu çalışmada, tepede "modern mezarlar, modern ve Ortaçağ keramik parçaları"nın yanında "kırmızı cilalı Urartu keramiği *(Vannic sherds)*" ile o zamanlar *"pre-Vannic"* olarak adlandırılan parlak siyah açkılı İlk Tunç Çağı keramiklerinin bulunduğu rapor edilmişti.

Charles Burney[9] 1956 yılında Doğu Anadolu'da yapmış olduğu geniş çaplı yüzey araştırmasında Van Kalesi'nin yanı sıra bu alanı da incelemiş, *"Van Kale Höyüğü"* olarak adlandırdığı bu kesimde yoğun bir İlk Tunç Çağ iskanının varlığını vurgulamıştı.

Afif Erzen, Emin Bilgiç ve arkadaşları tarafından 1959'da yapılan bir ön incelemede ise höyük önem taşıyan bir "iskan sahası" olarak nitelendirilmişti. Aynı bilim kurulunun 1963 yılında höyüğün batı ucunda yaptığı -muhtemelen Urartu mezarları bulmayı amaçlayan- küçük çaplı kazı çalışmasında sonuç olarak "2.30 m. derinlikte Urartu bina temelleri ve Urartu keramik parçaları"na rastlanıldığı bildirilmişti[10] (Resim 6).

Tabakalanma veren iskan yerlerinin sayıca çok az olduğu dar alanlı Van ovasında, ünlü Tilkitepe'den sonra en önemli höyük durumundaki Van Kalesi Höyüğü, ne yazık ki, özellikle son yıllarda çok ağır bir tahribata sahne olmaya başlamıştır: Güneyden geçirilen bir toprak yol bu kesimdeki eteğin uzantısını bütünüyle ortadan kaldırmış; kerpiç yapmak ve dam örtüsünde kullanmak amacıyla gelişigüzel yapılan toprak alımları da batı uç kesiminin çok kötü bir biçimde yaralanmasına neden olmuştur. Höyüğün geçmişte de ağır bir tahribat gördüğü, kuzeybatı uçtaki -gölet görünümlü- büyük çukurdan anlaşılmaktadır (Resim: 6). Bazı kaynaklar,

[8] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Korfmann, *Tilkitepe*. İstanbuler Mitteilungen-Beiheft 26 (1982), s. 195 vdd.

[9] *Anatolian Studies* 8 (1958), s. 178; H.F. Russel, *Pre Classical Pottery of Eastern Anatolia*, BAR Int. series 85 (1980), s. 126, not 195.

[10] Bkz. *Türk Arkeoloji Dergisi* X-2 (1960) 1961, s. 20; *Türk Arkeoloji Dergisi* XII-2 (1963) 1965, s. 35.

Timur'un kaleyi kuşatması sırasında, kuzeydeki -günümüzde hiç görünmeyen- hendeği doldurup sur bedenlerine ulaşmak amacıyla büyük çaplı bir toprak hafriyatı yaptırttığını bildirmektedir. Höyüğün kuzeybatı ucunu tümüyle yok etmiş olan büyük çukurun bu olayla bağlantısı olduğu düşünülebilir. Ayrıca, yukarı ve aşağı sitadelde Ortaçağ ve sonrasında yapılan onarım, tadilat ve dolgu çalışmalarında gereken toprağın bu alandan çekilmiş olması da bir diğer ihtimaldir[11]. Nitekim höyüğün batı kesimi kaleye çıkışı sağlayan, Urartu devrinden kalan ve çağlar boyunca kullanılan rampa girişine en yakın bir konuma sahiptir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, höyüğün bölge için tartışmasız bir şekilde önem taşıması ve gördüğü tahribatın gün geçtikçe tehlikeli boyutlara ulaşması[12] bizim 1989'da bu alanda kazı ve sondaj çalışmalarına başlamamıza neden olmuştur[13].

A) *L 9 AÇMASI:* 1989 yılında açtığımız 10.00 x 10.00 m. boyutlarındaki L 10 plankaresinin kuzeyindedir. L 9 açması da aynı boyutlarda olup geçen yıl ortaya çıkarılmış olan Urartu yapı kompleksinin kuzey uzantısını incelemek amacıyla açılmıştır (Resim 6).

Ortalama 2.50 m. derinliğe varan bu açmada, üstten 1.74 m. derinliğe ulaşan tabakalanma, geçen yıl ortaya çıkardığımız beş evreli mezarlığın kuzey uzantısına aittir. Bunun altında ise Urartu yapı katı yer almaktadır.

L 9 açmasındaki üst seviye mezarları daha çok güney kesimde kümelenmiştir. 1.50 m. derinlik içerisinde, üç seviye halinde toplam 46 adet "kapak-taşsız", "kapak-taşlı" ve "kapak-taşlı çift çukurlu" türden İslami döneme ait "toprak mezarlar" ortaya çıkarılmıştır. Baş batıya gelecek şekilde doğu-batı doğrultusunda uzatılmış ve yüzleri güneye, yani Kıble'ye çevrili olan bu gömülerde her hangi bir ölü armağanına ya da küçük buluntuya rastlanılmamıştır. Açmanın kuzey kesiminde, önce yoğun bir ho-

[11] C. Burney *(göst. yer.)* İlk Tunç Çağı keramik parçalarına sitadel üzerinde de rastlanıldığını işaret etmişti. Biz de kazı ve araştırmalarımız sırasında bu türde az sayıda parça ele geçirdik. Bunlar kaledeki herhangi bir tabaka ile bağlantılı olmayıp, höyükten taşınan toprakla birlikte getirilmiş olmalıdırlar.

[12] Tarihî Milli Park Projesi çevre düzeni çalışmalarımızda Van İl Özel İdaresi ile olan koordinasyon noksanlığı nedeniyle höyüğün bütünüyle tel örgü içine alınıp ön fiziki korunmasının sağlanması ne yazık ki, gerçekleştirilememiştir.

[13] 1989 höyük kazıları için bkz. M. T. Tarhan - V. Sevin, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, s. 432 vdd.

rasan moloz, bunun hemen altında ise iri taşlarla örülmüş horasan harçlı bir Ortaçağ duvarı ortaya çıkarılmıştır[14].

Dördüncü seviye mezarları ise gerek tipolojik ve gerekse kronolojik bakımdan homojenlik göstermezler. Bunlardan 154 no'lu olanı "kerpiç-sandık mezar" türündedir. Burada baş batıda olmak üzere doğu-batı yönünde uzatılmış cesedin yüzü yukarı bakmakta, elleri ise göğüs üzerinde çapraz durumda kavuşturulmuş bulunmaktadır. Bunun bir pareleli 1989 sezonunda L 10 açmasındaki dördüncü seviyede saptanan 12 no'lu mezardır[15]. Yukarıda sözünü ettiğimiz horasan harçlı duvarın altında, yine doğu-batı yönünde uzanan öteki üç mezar ise "taş-sandık" türündedir. Bu mezarların yan duvarları dikine yerleştirilmiş düzgün taş plakalar, üzerleri ise sal taşlarıyla kaplı olup, dikdörtgen planlıdırlar. Bunlardan güneydeki 152 no'lu mezar gömü türü bakımından çok ilginç ve şimdilik üniktir (Resim 7, 10). Burada, ceset kremasyondan sonra, çift katlı deri ile kaplı ve semerdam kapaklı ahşap bir tabut içine koyulmuştur. Ahşap, kabara başlı demir çivilerle çakılmış, tabutu saran derinin üzeri ise -bıçakla açılmış- çentikli halkalarla bezenmiştir. Stratigrafik olarak bu alandaki Urartu yapılarından daha sonraya ait olduğu açıkça anlaşılan bu ilginç mezarın tarihlenmesi konusunda sağlıklı bir sonuca varabilmiş değiliz. Ayrıca hiç bir ölü hediyesine rastlanılmamış olması da bir dezavantajdır[16]. Ancak, kremasyon, büyük bir ihtimalle 155 no'lu "basit toprak" mezarda da karşımıza çıkmaktadır (Resim 7, 10). 153 no'lu mezarda ise sanduka ve kremasyona ait hiç bir iz yoktur (Resim 7, 10). Sırtüstü yatırılmış olan cesedin yanında yalnızca demir çiviler bulunmuştur.

Beşinci seviye gömüleri de homojenlik göstermezler: bunlar 140 ve 151 no'lu iki mezarla temsil olunur. Bunlar bu alandaki en eski tarihli mezarlardır. 140 no'lu gömü "basit-toprak mezar" türündedir ve alttaki Urartu dönemine ait B2 mekanının doğu duvarının taş temelleri üzerine yerleştirilmiştir (Resim 7, 11-12). Ceset, başı kuzeye gelecek şekilde sol yanı üze-

[14] Höyüğün bu kesiminin, büyük çukuru oluşturan toprak hafriyatları sırasında zarar görmemiş olması, çok büyük bir ihtimalle söz konusu mezarlık alanına -hangi çağda olursa olsun- duyulan saygıdan kaynaklanmış olmalıdır.

[15] Benzerleri Van-Dilkaya Höyüğü nekropolünde bulunmuştur.

[16] Açıldıktan hemen sonra Araştırma Merkezimizin laboratuvarına kaldırdığımız bu eşsiz buluntuyu, III. Uluslararası Demir Çağları Sempozyumu nedeniyle Van'a gelen C.A. Burney, O.W. Muscarella, S. Kroll, J. Reid, N. Postgate, D. French, P. Calmayer ve P. Kuniholm gibi meslektaşlarımız da incelemişler ve benzeri bir gömü hatırlamadıklarını ifade etmişlerdir.

rine hoker tarzında yatırılmıştır. Kulak hizasında tunçtan üç basit halka (Ktg. no. 4; Resim 12/5-7), başın arkasında ise ölü hediyesi olarak biri kırık iki küçük çanak (Ktg. no. 2-3; Resim 12/3-4) ve bir de vazo biçimli çift kulplu içki kabı (Ktg. no. 1; Resim 12/2) bulunmuştur. Gömünün stratigrafik konumu ve buluntulardan özellikle çift kulplu içki kabı[17] mezarın Urartu sonrasına, olasılıkla Hasanlu IIIA ile çağdaş olabileceğine tanıklık etmektedir. Böylelikle daha önce, höyükte henüz rastlanılmadığını bildirdiğimiz Med-Akhaimenid-Part dönemlerine ya da daha genel bir deyimle Geç Demir Çağı'na ilişkin tabakaların bir evresini bu gömüyle belirlemiş bulunmaktayız[18].

151 no'lu mezar ise B10 mekanının içinde ortaya çıkarılmıştır (Resim 7, 13). Bu bir "pithos gömü" olup odanın kuzey duvarına bitişiktir. Pithosun ağzı geç yapı katı Urartu tabanı hizasındadır. Bu mezarın stratigrafisi problemlidir: Çünkü *in-situ* durumdaki pithos (Ktg. no. 5; Resim 13/1) büyük bir ihtimalle bir önceki erken Urartu yapı katına aittir. Geç yapı katı evresinde, pithosun, boyun hizasından düzgün bir biçimde kırılarak, hoker durumundaki cesedin kolaylıkla yerleştirilmesine imkan sağlandığı anlaşılmaktadır. Ceset, pithosun dip kısmına yerleştirilmiş olup üzeri ters çevrilmiş iri bir çanakla (Ktg. no. 6; Resim 13/2) kapatılmıştır. Böylelikle erken evrede bir depo kabı olan pithos, yeri ve pozisyonu hiç değiştirilmeden geç evrede bir mezara dönüştürülmüştür. Ceset yerleştirildikten ve üzerine çanağın örtülmesinden sonra pithosun içinde-toprak doldurulması sırasında bir raslantı olarak karışmamışlarsa- ölü hediyesi diyebileceğimiz, söğüt yaprağı biçimli dört demir okucu (Ktg. no. 9-12; Resim 13/5-8) ile baskı yüzünde grifon tasviri bulunan, bordo renkli taştan prizmatik bir damga mühür (Ktg. no. 8; Resim 13/4) bulunmuştur.İki okucu pithosun karın bölümünde; mühürle birlikte diğer ikisi ise boyun kısmında ele geçirilmiştir. Ölü hediyeleri arasındaki damga mühür çok tipik bir Urartu eseri olup gömünün tarihlendirilmesine de yardımcı olmaktadır. Yukarıda değindiğimiz, pithosun mezar olarak ikinci kullanımını yansıtan geç evreyi, 1989 kazıları sırasında bulduğumuz ve U XII/11 - U 12/A tiplerine

[17] Bu türdeki çift kulplu vazolar Hasanlu IV'ten itibaren (T.C. Young, Jr., *Iran* III, 1965, fig. 6/3, 7/3, 2/3; O. W. Muscarella, *Metropolitan Museum Journal* 8, 1973, s. 59, fig. 15/16) Kuzeybatı İran'daki pek çok merkezde Akhaimenid dönemi boyunca yoğun bir biçimde ve çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadırlar. M.Ö. 5. veya 4. yüzyıldan altın kaplamalı gümüş bir örnek için bkz. E. Porada, *Iran Ancien*, 1962, lev. 24.

[18] Bkz. M. T. Tarhan - V. Sevin, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, s. 433.

giren[19] iki tunç fibula ve İskit tipi denen mahmuzlu tunç okuçları yardımı ile M.Ö. 7. yüzyıla tarihlemekteyiz. Bu alanda ele geçirilen keramikler üzerindeki değerlendirme çalışmalarımız henüz sonuçlanmamış olmakla birlikte, elde ettiğimiz ön sonuçlar da bize aynı tarihi vermektedir. Bunlara göre, gün ışığına çıkartılmış olan bu gömü tarzı, biçim ve *intramural*[20] gelenek açılarından Urartular için üniktir.

Ayrıca höyükte daha önceki yıllarda da rastlanmış olan ve bu yıl da ele geçirilen, ceset örtmede kullanılmış iri çanakların (Ktg. no. 7; Resim 13/2; Ktg. no. 13-15; Resim 14/1-3) ölü gömme ile de ilişkili oldukları ortaya konulmuştur.

Urartu yapı katları: 1989 yılında L 10 plankaresinde, Orta Demir Çağı da denen bu döneme ait iki yapı katı saptamıştık[21]. Bunlardan geç yapı katı özellikle gömüler nedeniyle ağır tahribata uğradığından, bazı mimari izler dışında açık bir plan vermemektedir. Bunun hemen altında iki evreli ve şimdilik erken Urartu olarak tanımladığımız yapı katı büyük bir bina kompleksiyle temsil edilmektedir. 1990 sezonunda geç Urartu yapı katına ait bazı taban ve birkaç moloz taş sırasından oluşan duvar izleri ile yukarıda sözünü ettiğimiz 151 no'lu "pithos mezar" dışında herhangi bir mimari buluntuya rastlanılmamıştır (Resim 7-8).

Benzerleri Çavuştepe'de bulunmuş[22] siyah taştan, üzeri kazı bezemeli ağırşak, yukarıda belirttiğimiz mezar çömleğinin bir eşi olan iri çanak (Ktg. no. 14; Resim 14/2), demir bıçak, sivri dipli bir Suriye şişesi (Ktg. no. 19; Resim 15/4), testi (Ktg. no. 16; Resim 15/1), vazo (Ktg. no. 17; Resim 15/2), maşrapa (Ktg. no. 18; Res. 15/3) ve çeşitli türde çanaklar (Ktg. no. 20-23, 25-26; Resim 16/1-4, 6) bu yapı katının dikkat çekici küçük buluntuları arasındadır.

[19] B. Öğün, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Ergängzungsband* 6, 1979, s. 184, Abb. 8, s. 185, Abb. 9.

[20] Bu türde *intramural* bir tek örneğe Giyimli'de rastlanmış olup kronolojik olarak da bizimkiyle paralellik arzetmektedir: A. Erzen, *Belleten* 150 (1974), s. 199 vdd.,, res. 22-23. Van Gölü havzasında küp mezar türünde gömüler Adilcevaz yakınlarındaki Harmantepe nekropolünde 1964 yılında tespit edilmişti. Bunlar hakkında şimdiye kadar yalnızca çok kısa iki haber yayınlanmıştır: M. Mellink, *American Journal of Archaeology* 69 (1965), s. 142; H. Alkım, *Anatolica* I (1967), s. 20 vd. Burada mezar küpleri karınları üzerine gelecek şekilde yatırılmışlardır. Ancak bunların Urartu dönemine ait olup olmadığı konusu açık değildir. Ayrıca bkz. M. Karaosmanoğlu, *Belleten* 214 (1991), s. 596, res. 3.

[21] Bkz. M.T. Tarhan - V. Sevin, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, s. 433 vd.

[22] Bkz. A. Erzen, *Çavuştepe* I, 1978, res. 23/4.

İkinci yapı katını oluşturan erken Urartu bina kompleksi çalışmalarımızın odak noktasını oluşturmuştur. Çatısı bazalt bir kaideye basan ahşap direkle desteklenmiş merkezi konumlu B2 mekanının tümü ve bunun çevresindeki B7, B8 ve B10 mekanlarının ise büyük bir bölümü incelenerek bu yapı kompleksinin geniş bir alana yayıldığı anlaşılmıştır (Resim 7-8)[23]. Temelleri, çamur-harç ile sıkıştırılmış orta ve küçük boyutlu taşlarla örülüdür. Duvar kalınlıkları 1.10/0.80 m. arasında değişir. Kerpiç bedenden günümüze çok az bir kısım kalabilmiştir. Bu yapı katında kayda değer sayıda küçük buluntuya rastlanılmamış olması dikkat çekicidir. Bina kompleksi terkedilmeden önce adeta büyük çapta boşaltılmış gibidir.

B) *I 11 AÇMASI:* Höyüğün stratigrafisi hakkında sıhhatli bir ön bilgi edinebilmek amacıyla 1989 sezosunda -toprak çekme yüzünden yoğun tahrip görmüş olan- güneybatı uçtaki I 11 plankaresi içinde başlanan 5.00 x 5.00 m. boyutlarındaki derinlik sondajında çalışmalara devam olunmuştur (Resim 6, 9). 1990 yılı çalışmalarında sondajın boyutları 6.00 x 6.00 m.ye çıkarılmıştır. Ancak bu kesimde taban suyunun çok yüksek olması nedeniyle fazla derine inme imkanı bulunamamış ve alan gelecek yıl yeniden ele alınmak üzere kurumaya terkedilmiştir. Drenajsız yapılan aşırı sulama ya da drene edilmemiş doğal su kaynaklarının zamanla taban suyu seviyesini yükselttikleri konusu bilinen bir gerçektir. Nitekim burada ikinci faktör etkili olmaktadır.

Bu alanda höyük zirvesinden itibaren 7.00 m. kadar bir derinliğe inilmiştir. Kesitte ve açma içinde herhangi bir mimari iz görülmemektedir (Resim 9). Dikkat çekici tek özellik açmanın orta kesimindeki çöp çukurudur. Bu çöp çukuru içinde, Keban ve Karakaya bölgelerinde Erken Demir Çağından itibaren iyi tanınan oluklu-yivli Demir Çağ keramikleri[24] ele geçirilmiştir (Ktg. no. 32-41; Resim 18/1-10). Bu türde ağız kenarı oluk-yiv bezemeli çanak ve çömleklere L 9-10 plankarelerinde incelediğimiz Urartu yapı katlarında hiç rastlanılmamıştır. Böylelikle, yivli Demir Çağ keramiğinin, Karmir-Blur ve Urmiye Gölü kıyısındaki Geoy Tepe A'da saptandığı üzere, Van bölgesinde de Urartu dönemi öncesinde kullanıldığı konusun-

[23] Benzer, avlulu örnekler için bkz. T.B. Forbes, *Urartian Architecture* 1983, Fig. 67 (Karmir-Blur), fig. 72 (Armavir).

[24] Malatya-Elazığ bölgesi Demir Çağ keramikleri için bkz. V. Sevin, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 281 vdd., res. 14; ay.yaz., *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 11 vd., res. 45; ay.yaz., *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 453 vdd., res. 3-5; ay.yaz., *Anatolian Studies* 41 (1991), s. 87 vdd.

da -Dilkaya nekropolünün yanısıra- yeni ve daha güçlü bir kanıt elde edilmiştir[25]. Pembemsi devetüyü renkte hamurlu, orta kum katkılı ve hamurunun renginde astarlı olan bu keramik, teknik ve biçim açısından *Biainili* ve diğer klasik Urartu örneklerinden tümüyle farklı özelliklere sahiptir. Kuzeyde, Kafkasya'da Ermenistan, batıda Malatya-Elazığ, doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyıları arasında uzanan geniş bölgede karşılaşılan bu malzeme gurubu, söz konusu bölgede Urartu Krallığı öncesine giden bir kültür birliğini kanıtlamakta, tarihsel açıdan da Urartu'nun *"Arkaik Çağı"* olarak tanımladığımız *"Ur(u)atri-Nairi Beylikler Birliği"* devrinin arkeolojik kimliğinin ilk habercilerini oluşturmaktadırlar[26]. Bunların yanısıra, yine tabaka içinde bulunmamakla birlikte, oluk-yiv bezemeli kaplarla beraberce ele geçirilen kadeh (Ktg. no. 27; Resim 17/1) ve çanaklar (Ktg. no. 28-31; Resim 17/2-7) Urartu keramiğinin ortaya çıkışı ve gelişimi gibi sorunlara ışık tutacak niteliktedirler.

1989'da tipik bir örneğine rastladığımız *"Urmia ware"* de denen 2. binyıl boyalılarına ait iki parça yine aynı alanda karışık durumda ele geçirilmiştir (Ktg. no. 42-43; Resim 19/1-2)[27]. Henüz bir tabaka halinde olmamakla birlikte, bu üç parça Van bölgesinin iskan tarihine ve 2. binyıl boya bezemeli keramiklerinin kökeni ve dağılımı sorunlarına katkıda bulunacak niteliktedir[28].

Yine önceki yılki gibi, söz konusu açmada tabakasız durumda çok sayıda İlk Tunç Çağ keramik parçası elde edilmiştir. Bunların hemen tümü parlak siyah astarlı ve klasik türdedirler (Ktg. no. 44-48; Resim 19/3-7); Nahçıvan kulbu denilen tipik tutamaklara da bolca rastlanılmıştır[29].

C) *DOĞU I AÇMASI:* L_{10} açmasının takriben 800 m. doğusunda, höyüğün doğu uzantısının yayılım alanını incelemek amacıyla açılmıştır. 2.00 x 8.00 m. boyutlarındaki bu deneme sondajında 3.40 m. kadar derinliğe inilmiştir. Ön incelemelerimiz sonucu burada iki yapı katının varlığı

[25] (Karmir-Blur) V.V. Sorokin *Sovietskaia Arkeologiia* (1958), no. 2, res. 7/4,7, 22/1-2, 41/1-2; (Geoy Tepe A) T. Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan*, 1948, fig. 36/643, 915; 39/23; (Dilkaya) A. A Çilingiroğlu, *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, s. 234, res. 19.

[26] Bu erken dönemin tarihsel anahatları için bkz. M.T. Tarhan, *Anadolu Araştırmaları* VIII (1980), s. 70 vdd.; ay.yaz., *IX. Türk Tarih Kongresi* (1986), s. 285 vd.

[27] M.T. Tarhan-V. Sevin, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, s. 434 vd., res. 23/7.

[28] Bu parçalar konusunda görüşlerini bildiren Karen Rubinson ile Stephan Kroll'a teşekkürlerimizi sunarız.

[29] M.T. Tarhan - V. Sevin, *göst.yer.*, s. 435, res. 23/1-6.

görülmüştür. Üstteki Osmanlı yapı katı düzensiz taş temeller ile dört tandır ve çanak çömlek parçalarıyla temsil olunmaktadır. Bunun altında ise -1.20 m. derinlikten itibaren Ortaçağ tabakası başlamaktadır. Bu tabaka içinde ilginç buluntular ele geçirilmiştir: tam plastik tutumağı insan başlı kapak (Ktg. no. 49; Resim 20), yeşil sırlı tepsi (Ktg. no. 57; Resim 22/4), çömlek (Ktg. no. 54; Resim 22/1), çanaklar (Ktg. no. 55-56; Resim 22/2-3) ve kapaklar (Ktg. no. 50-53; Resim 21/1-4).

Ortaçağ tabakasının altında ise Urartu döneminin varlığına işaret eden bazı buluntular elde edilmiştir. Henüz temiz bir tabaka halinde gelmemekle birlikte, *Biainili* türü keramik parçaları (Ktg. no. 25; Resim 16/6) ile bir demir bıçak bu dönemin buluntuları arasındadır.

Sondajın alt kesimlerinde ise bol miktarda İlk Tunç Çağ keramik parçalarına rastlanılmıştır. Ancak bu alanda şimdilik sağlıklı bir tabakalanmanın tespit edildiği söylenemez.

Yukarıda açıklamasını ve yorumlarını yapmaya çalıştığımız yeni bulguların yanısıra, höyük çalışmaları bazı yeni görüşlerin gündeme gelmesini de sağlamıştır. Bunlardan ilki Van ovasının *iskan tarihine* ilişkindir: Tilkitepe Kalkolitiği'ni izleyen ve Van Kalesi Höyüğü'nde varlığı belirlenen ya da anlaşılan tabakalar (Resim 23) bu yörenin çağlar boyunca, kesintisiz olarak yerleşmelere sahne olduğunu ortaya koymuştur. Böylelikle İlk Tunç Çağı açısından, olasılıkla bir kayaaltı sığınağı olan Kalecik ve Dilkaya Höyüğü'nün yanısıra, daha verimli ve geniş boyutlu bir kaynağın varlığı ortaya konmuş; Orta Tunç Çağı boyalı keramiğinin dağılımı sorununa ışık tutabilecek malzeme sağlanmış; Demir Çağı'nın erken aşamalarına ilişkin bir oluk-yiv bezemeli keramik kümesinin bu yörede Urartu çağı tabakalarında hiç görülmediği kesinlikle saptanmış ve böylelikle bu türde keramiğin ortaya çıkış tarihi ile ilgili olarak önerilen bazı yeni kuşkuların[30] -en azından bölgemiz için- haklı olamayacağı konusunda kanıt elde edilmiştir.

İkinci görüş ise Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın *aşağı kent* sorununa ilişkindir: Kirsopp ve Silva Lake'in güney etekteki Eski Van Şehri içinde yaptığı sondajlarda, bir tabakaya bağlı olmamakla birlikte Urartu keramikleri ortaya çıkarılmıştı ve buna dayanılarak da aşağı kentin sitadelin güneyinde olduğuna inanılıyordu. Buna karşın Urartu şehrinin yeri ve

[30] Bkz. D.H. French, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, s. 206; S.R. Blaylock - D.H. French - G. Summers, *Anatolian Studies* 40 (1990), s. 110, 112.

yayılımı konularında esaslı verilere dayanan bilgilere sahip değildik. Bu konudaki ilk veriler 1979 yılında, İller Bankası tarafından yaptırılan geniş çaplı alt yapı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştı. Bu hafriyat sırasında tahrip edilmiş olan mimari ve küçük buluntular[31], kentin sitadelin kuzeydoğusundan kuzeye doğru -en azından 1 kilometre kadar- uzandığını belirlemekteydi. Höyükteki kazılarımız ise bu yayılımın sitadelin kuzey tarafını da bütünüyle kapsadığını açık bir biçimde ortaya koymuştur (Resim 24).

Tüm Yakın Doğu başkentleri ve önemli yerleşmelerinin yanısıra, Patnos/Aznavurtepe ve Karmir-Blur'dan görüldüğü üzere, geniş yayılım alanı konusunda bazı veriler elde ettiğimiz aşağı kentin surlarla kuşatılmış olduğu da belirgin değildir. Yüzey araştırmalarımıza ve höyük dahil yakın çevreyi kapsayan hava fotoğrafı incelemelerine karşın, toprak üstünde böyle bir kalıntıya ait hiçbir iz belirleyebilmiş değiliz. Ancak 1989-90 yıllarında eski şehrin güneydoğu ucunda, Osmanlı surlarının hemen dışında Belediye tarafından yaptırılan bir kanal kazısında dış suru çevreleyen hendeğin 4.00-5.00 m. kadar altında -tam olmamakla birlikte- dokusu Urartu özelliklerini andıran, yeşilimsi kumtaşı bloklardan örülü, doğu-batı yönlü bir duvar/temel parçası dikkatimizi çekmiştir. Ortaçağ ve Osmanlı dış surunun derindeki bu taş temeller üzerine oturduğu izlenimini edinmiş bulunmaktayız. Bu duvar gerçekten Urartu dönemine aitse, Tuşpa aşağı kentinin de taş temelli bir surla çevrildiği söylenebilir. Ancak, kanal sondajından da açıkça görüldüğü üzere, sulak ovadaki yoğun alüvyonlaşma bu sorunla ilgili izleri -yazık ki- tümüyle örtmüştür.

[31] Bu alt yapı çalışmalarında ortaya çıkarılan ve Van Müzesi'ne nakledilen bir toplu buluntu gurubu için bkz. O. Belli, *Anadolu Araştırmaları* IX (1983) s. 361 vdd.

1990 BULUNTU KATALOĞU (Ktg)

1 — (Resim: 12/2) Kadeh / çap 8 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *İÖ. 6. yy. / Van Kalesi Höyüğü, AIY-140 No'lu mezardan* / VK.90.157/15

2 — (Resim: 12/3) Çanak / çap 15 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / *İÖ.6.yy. / Van Kalesi Höyüğü, AIY-140 No'lu mezardan* /VK.90.144/(2)

3 — (Resim: 12/4) Çanak p. / çap 18 cm. / çark yapımı / koyu krem (5 YR 7/4) renkte hamurlu / kiremit (10 R 4/6) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *İ.Ö.6.yy. / Van Kalesi Höyüğü, AIY-140 No'lu mezardan* / VK.90.143

4 — (Resim: 12/5-7) Küpeler / ortalama çap 3 mm. / tunç / *İ.Ö.6.yy. / Van Kalesi Höyüğü* / VK.90.191

5 — (Resim: 13/1) Pithos / çap 38 cm. / çark yapımı / kiremit (5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / kaba kum katkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezar* / VK.90.138

6 — (Resim: 13/2) Çanak / çap 50 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.174/10

7 — (Resim: 13/3) Çanak p. / çap 25 cm. / çark yapımı / kiremit (10 R 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / ince kum katkılı / açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.167

8 — (Resim: 13/4) Mühür / boy 2.3 cm. / bordo taş / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.188/1

9 — (Resim: 13/5) Okucu / boy 7 cm. / demir / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü AJA-151 No'lu mezardan* / VK. 90.220

10 — (Resim: 13/6) Okucu / boy 7.2 cm. / demir / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.194

11 — (Resim: 13/7) Okucu / boy 9.1 cm. / demir / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.190

12 — (Resim: 13/8) Okucu / boy 9.5 cm. / demir / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-151 No'lu mezardan* / VK.90.193

13 — (Resim: 14/1) Çanak p. / çap 38 cm. / çark yapımı / açık kahve (5 YR 6/4) renkte hamurlu / kiremit (10 R 4/4) renkte astarlı / kötü pişirilmiş / ince kum katkılı / açkılı / *Urartu-Biainili keramiği / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.166

14 — (Resim: 14/2) Çanak / çap 54 cm. / çark yapımı / açık kahve (10 R 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.179/9

15 — (Resim: 14/3) Çanak p. / çap 33 cm. / çark yapımı / pembe (10 R 6/6) renkte hamurlu / krem 7.5 YR 8/3) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / kaba kum katkılı / açıklı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.172

16 — (Resim: 15/1) Testi p. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / kaba kum katkılı / açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, B7 mekanı, güney-batı köşeden* / VK.90.86

17 — (Resim: 15/2) Vazo / çap 6 cm. / çark yapımı / açık kahve (5 YR 6/4) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / hafif açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.160

18 — (Resim: 15/3) Maşrapa / çap 5 cm. / el yapımı / kiremit (10 R 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / kaba kum katkılı / hafif açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VR.90.140/(1)

19 — (Resim: 15/4) Şişecik / çark yapımı / açık krem (2.5 Y 8/2) renkte hamurlu / kahve (5 YR 4/3) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / hafif açkılı / *Orta Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.128/(6)

20 — (Resim:16/1) Çanak p. / çap 16.5 cm. / çark yapımı / kahve (5 YR 6/6) renkte hamurlu / kiremit (10 R 4/8) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Urartu-Biainili keramiği / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.164

21 — (Resim: 16/2) Çanak p. / çap 16 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / hafif açkılı / *Urartu / Van Kalesi höyüğü, AES-L10 açmasından* / VK.90.165

22 — (Resim: 16/3) Çanak p. / çap 22 cm. / çark yapımı / kahve (5 YR 6/4) renkte hamurlu / kiremit (10 R 4/6) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Urartu-Biainili keramiği / Van Kalesi Höyüğü, AIZ-L9 açması* / VK.90.183

23 — (Resim: 16/4) Çanak p. / çap 20 cm. / çark yapımı / pembe (10 R 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / pişme nedeniyle siyahlıklar var / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AIM-I11 açması* / VK.90.126

24 — (Resim: 16/5) Çanak p. / çap 20 cm. / çark yapımı / pembe (10 R 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / pişme nedeniyle siyahlıklar var / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AIM-I11 açması* / VK.90.125

25 — (Resim: 16/6) Çanak p. / çap 20 cm. / çark yapımı / kahverengi (10 R 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Urartu-Biainili keramiği / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açması* / VK.90.159

26 — (Resim: 16/7) Çanak p. / çap 14 cm. / çark yapımı / açık kahve (10 R 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Urartu / Van Kalesi Höyüğü, AJA-B10 mekanından* / VK.90.171

27 — (Resim: 17/1) Kadeh / çap 8 cm. / çark yapımı / pembe (5 YR 7/4) renkte hamurlu / kiremit (2.5 YR 5/3) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIM-I11 açmasından* / VK.90.123/16

28 — (Resim: 17/2) Çanak p. / çap 14 cm. / çark yapımı / açık kahve (2.5 YR 6/4) renkte hamurlu / kiremit (10 R 6/6) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIM-I11 açmasından* / VK.90.137

29 — (Resim: 7/3) Çanak p. / çap 18 cm. / çark yapımı / Kiremit (2.5 YR 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / kötü pişirilmiş / orta kum katkılı / pişme nedeniyle dış yüzde siyahlıklar var / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIM-I11 açmasından* / VK.90.133

30 — (Resim: 17/4) çanak p. / çap 20 cm. / çark yapımı / pembe (5 YR 7/4) renkte hamurlu / koyu pembe (10 R 5/4) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90

31 — (Resim: 17/5) Çanak p. / çap 20 cm. / çark yapımı / kahverengi (5 YR 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.4

32 — (Resim: 18/1) Çanak p. / çap 22 cm. / çark yapımı / kiremit (2.5 YR 5/8) renkte hamurlu / koyu krem (7.5 YR 8/6) astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.43

33 — (Resim: 18/2) Çanak p. / çap 18 cm. / çark yapımı / pembe (5 YR 8/3) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / dışı açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.57

34 — (Resim: 18/3) Çanak p. / çap 15 cm. / çark yapımı / pembe (5 YR 7/4) renkte hamurlu / koyu pembe (5 YR 7/6) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.58

35 — (Resim: 18/4) Çanak p. / çap 14 cm. / çark yapımı / koyu pembe (10 R 6/6) renkte hamurlu / koyu krem (7.5 YR 8/4) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.3

36 — (Resim: 18/5) Çanak p. / çap 18 cm. / çark yapımı / pembe (10 R 6/3) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / kötü pişirilmiş / kaba kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.68

37 — (Resim: 18/6) Çanak p. / çap 12 cm. / çark yapımı / kiremit (10 R 5/8) renkte hamurlu / içi hamurunun renginde-dışı açık krem (10 YR 8/2) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / dışı açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.38

38 — (Resim: 18/7) Çanak p. / çap 16 cm. / çark yapımı / kiremit (10 R 5/8) renkte hamurlu / açık krem (10 YR 8/4) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-111 açmasından* / VK.90.8

39 — (Resim: 18/8) Çanak p. / çap 10 cm. / çark yapımı / koyu pembe (2.5 YR 6/4) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / açkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-I11 açmasından* / VK.90.31

40 — (Resim: 18/9) Çanak p. / çap 12 cm. / çark yapımı / kiremit (10 R 5/8) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / kaba kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-I11 açmasından* / VK.90.66

41 — (Resim: 18/10) Çanak p. / çap 10 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/4) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş orta kum katkılı / *Erken Demir Çağ / Van Kalesi Höyüğü, AIK-I11 açmasından* / VK.90.41

42 — (Resim: 19/1) Çanak p. / çap 22 cm. / çark yapımı / açık kahve (5 YR 2/2) renkte hamurlu / içi hamurunun renginde-dışı krem (10 YR 7/4) renginde astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / dışı hafif açkılı / *M.Ö. II. binyıl / Van Kalesi Höyüğü, AIK-I11 açmasından* / VK.90.106

43 — (Resim: 19/2) Gövde p. / çark yapımı / açık kahve (5 YR 6/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı hafif açkılı / *M.Ö. II. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.104

44 — (Resim: 19/3) Çömlek p. / çap 16 cm. / el yapımı / gri (5 YR 5/1) renkte hamurlu / içi hamurunun renginde-dışı açık gri (10 YR 5/1) renkte astarlı / kötü pişirilmiş / orta kum katkılı / dışı açkılı / *M.Ö. III. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.54

45 — (Resim: 19/4) Çanak p. / çap 11 cm. / el yapımı / siyah (2.5 YR N2 renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / kötü pişirilmiş / orta kum ve saman katkılı / *M.Ö. III. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.186

46 — (Resim: 19/5) Çanak p. / çap 12 cm. / el yapımı / gri (10 YR 5/1) renkte hamurlu / siyah (5 Y 2.5/1) renkte astarlı / kötü pişirilmiş / orta kum katkılı / *M.Ö. III. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.33

47 — (Resim: 19/6) Bardakçık / çap 2 cm. / el yapımı / pembe (5 YR 7/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / açkılı / *M.Ö. III. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.162/13

48 — (Resim: 19/7) Bardakçık / çap 3 cm. / el yapımı / gri (5 YR 4/1) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / kötü pişirilmiş / ince kum katkılı / açkılı / *M.Ö. III. binyıl / Van Kalesi Höyüğü AIK-I11 açmasından* / VK.90.161/12

49 — (Resim: 20) Kapak / çap 33 cm. / çark yapımı / pembe (55 YR 7/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / iyi pişirilmiş / orta kum katkılı / hafif açkılı / kazıma bezekli ve kiremit (10 R 5/6) renkte boyalı / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.116/18

50 — (Resim: 21/1) Kapak p. / çap 25 cm. / çark yapımı / k.krem (7.5 YR 7/4) renkte hamurlu / kiremit (10 R 6/6) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / hafif açkılı / kazıma bezekli / siyahlıklar var / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.173/(15)

51 — (Resim: 21/2) Kapak p. / çap 25 cm. / çark yapımı / kahve (10 R 5/4) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / kazıma bezekli / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açması* / VK.90.103

52 — (Resim: 21/3) Kapak p. / çap 25 cm. /çark yapımı / kiremit (10 R 6/6) renkte hamurlu / içi hamurunun renginde-dışı krem (10 YR 8/4) renkte astarlı / orta pişirilmiş / orta kum katkılı / kazıma bezekli / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.163/(5)

53 — (Resim: 21/4) Kapak p. / çap 24 cm. / el yapımı / kahve (10 R 5/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / orta pişirilmiş / ince kum katkılı / kazıma bezekli / siyahlıklar var / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.148/(4)

54 — (Resim: 22/1) Çömlek / çap 30 cm. / çark yapımı / kahve (10 R 4/6) renkte hamurlu / hamurunun renginde astarlı / kötü pişirilmiş / orta kum katkılı / hafif açkılı / kazıma ve açkı bezekli / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.156/14

55 — (Resim: 22/2) Çanak p. / çap 24 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / beyaz (5 Y 8/1) renkte astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / sarı ve kahve renklerde sırlı / *Ortaçağ / Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.201

56 — (Resim: 22/3) Kase p. / çap 13 cm. / çark yapımı / koyu pembe (10 R 5/8) renkte hamurlu / beyaz (5 Y 8/1) renkte astarlı / iyi pi-

şirilmiş / ince kum katkılı / yeşil sırlı / *Ortaçağ* / *Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.204

57 — (Resim: 22/4) Tepsi / çap 30 cm. / çark yapımı / pembe (2.5 YR 6/6) renkte hamurlu / beyaz (5 Y 8/1)astarlı / iyi pişirilmiş / ince kum katkılı / yeşil sırlı / *Ortaçağ* / *Van Kalesi Höyüğü, AIU-Doğu I açmasından* / VK.90.158/17

Resim 1 — Mezarlık alanının genel görünümü, kuzeybatıdan.

Resim 2 — Mezarlık alanının genel görünümü.

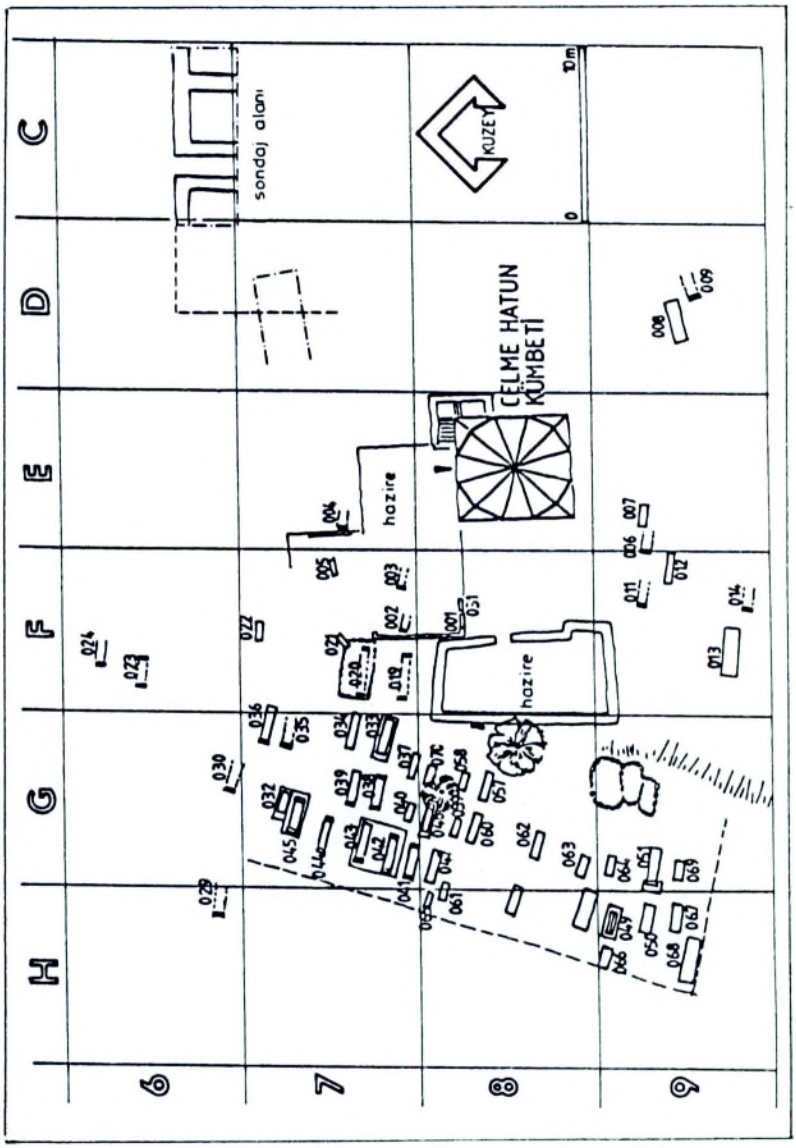

Resim 3 — Kümbet ve yakın çevresinin planı 1989.

Resim 4 — G7 ve G8 plan kareleri. Restorasyon ve çevre düzeninden sonra.

Resim 5 — G7 palan karesinden bir görünüm.

Resim 6 — 061 ve 065 no'lu çocuk sandukalarının bulunuş durumu.

Resim 7 — 061 ve 065 no'lu sandukalar, düzenlemeden sonra.

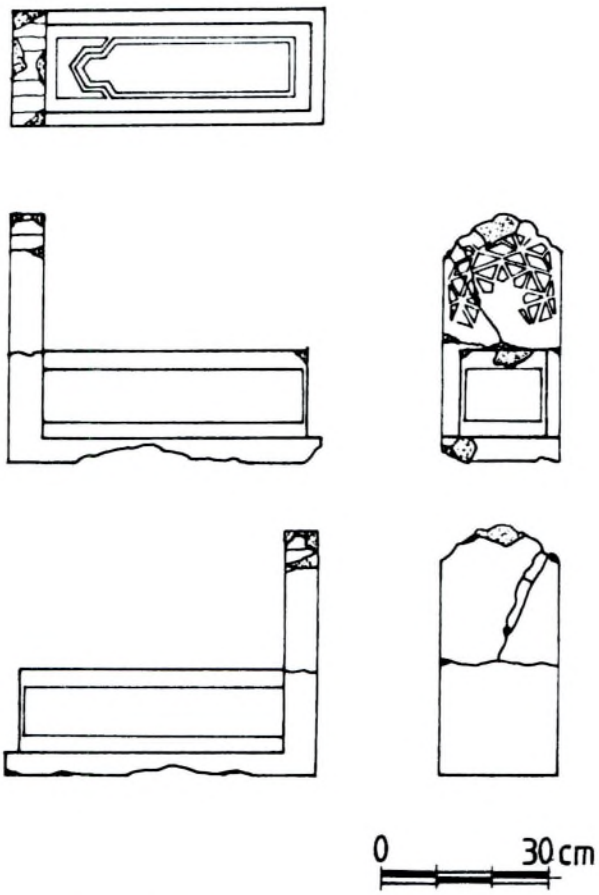

Resim 8 — G065 no'lu çocuk sandukasının rölövesi.

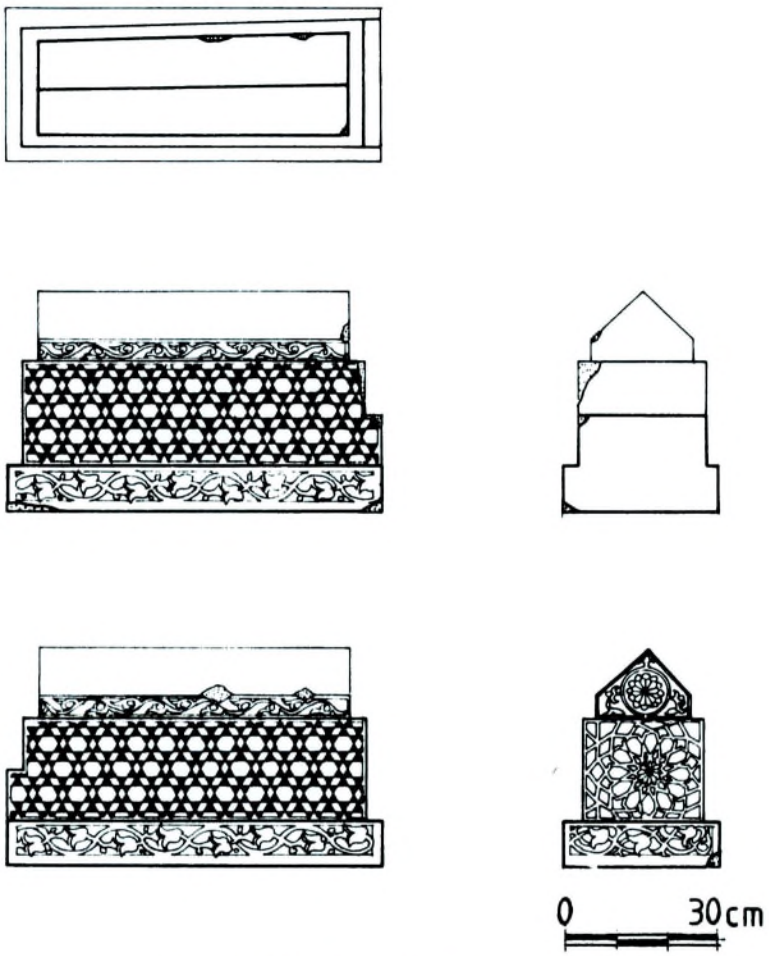

Resim 9 — G061 no'lu çocuk sandukasının rölövesi.

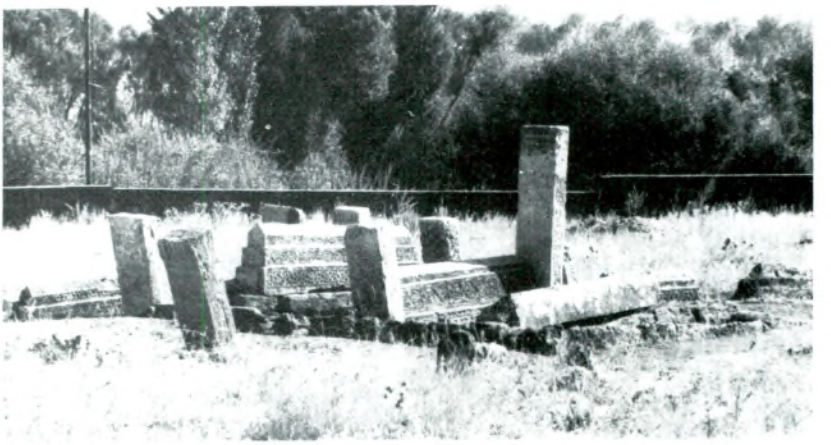

Resim 10 — Kuzey kanat pilot alanından bir görünüm.

Resim 11 — G9 128 no'lu mezar.

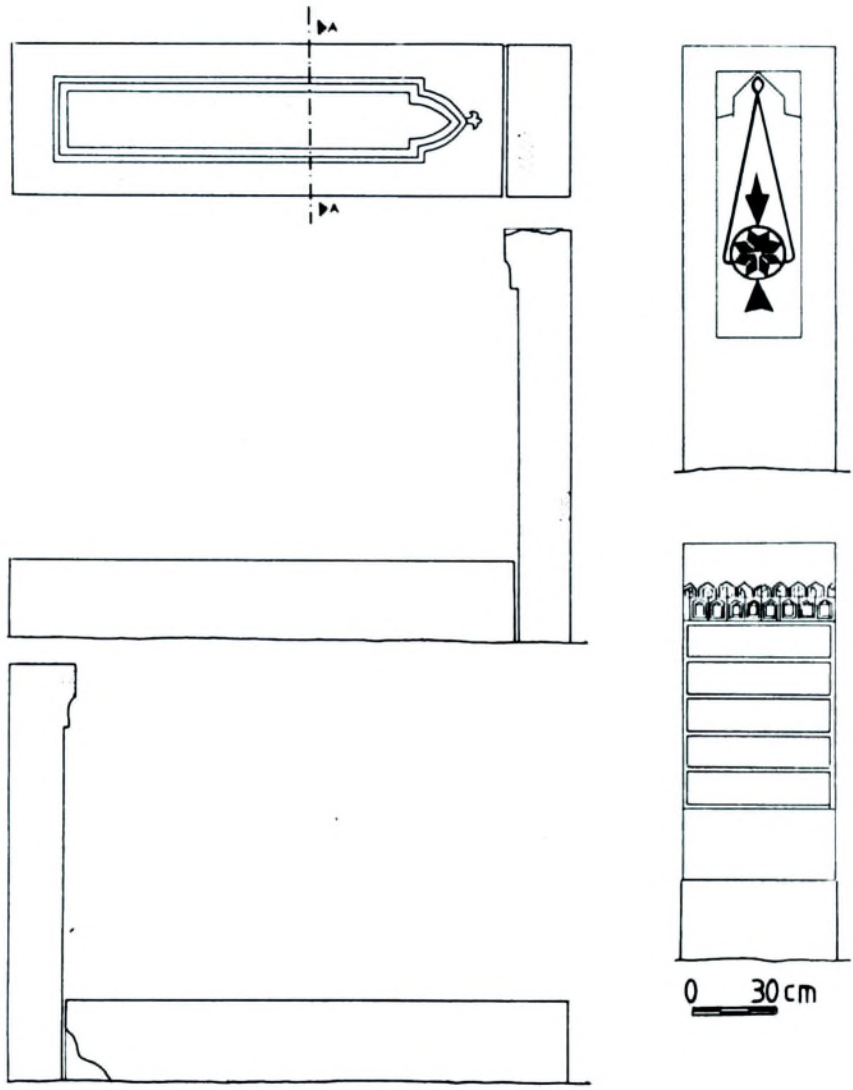

Resim 12 — G029 no'lu mezarın rölövesi.

Resim 13 — Medrese (?) kazı alanından genel görünüm.

Resim 14 — Kuzey kanat sondajı.

Resim 15 — Batı sondajı.

Resim 16 — Kümbet inşa yazıtı.

Resim 17 — Yazıttan detay.

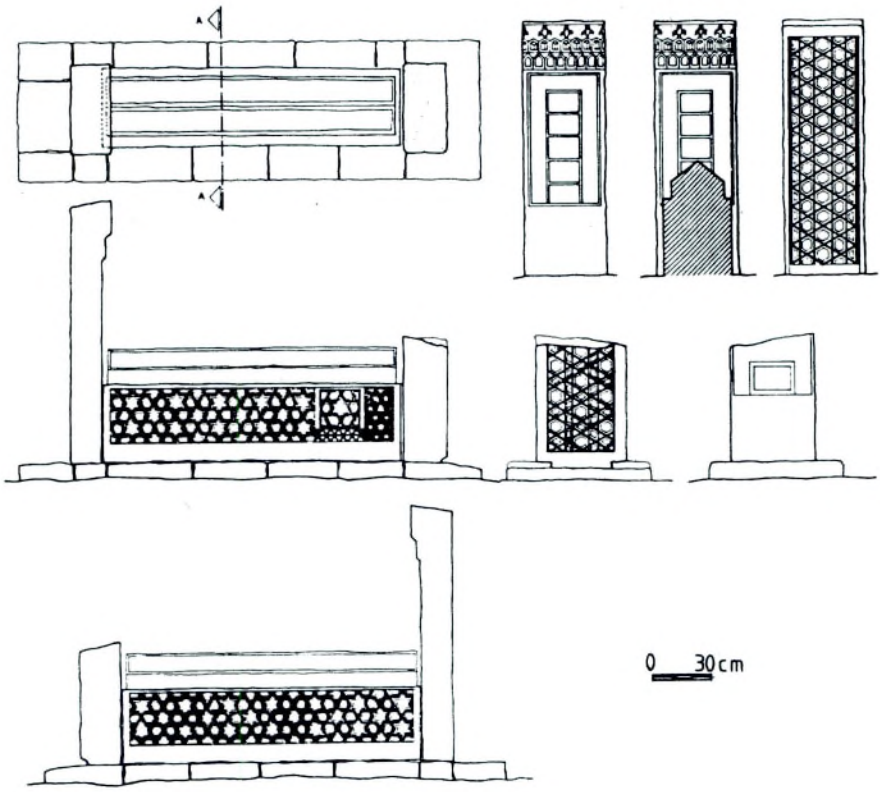

Resim 18 — G034 no'lu mezarın rölövesi.

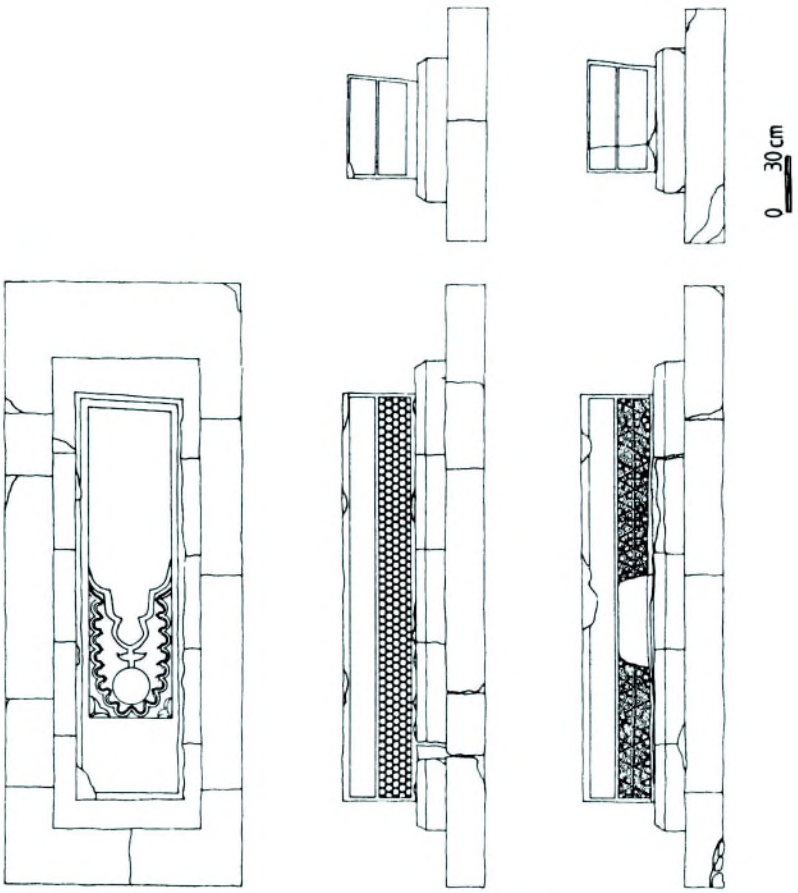

Resim 19 — G033 no'lu mezarın rölövesi.

Resim 20 — Restorasyon çalışmalarından bir görünüm.

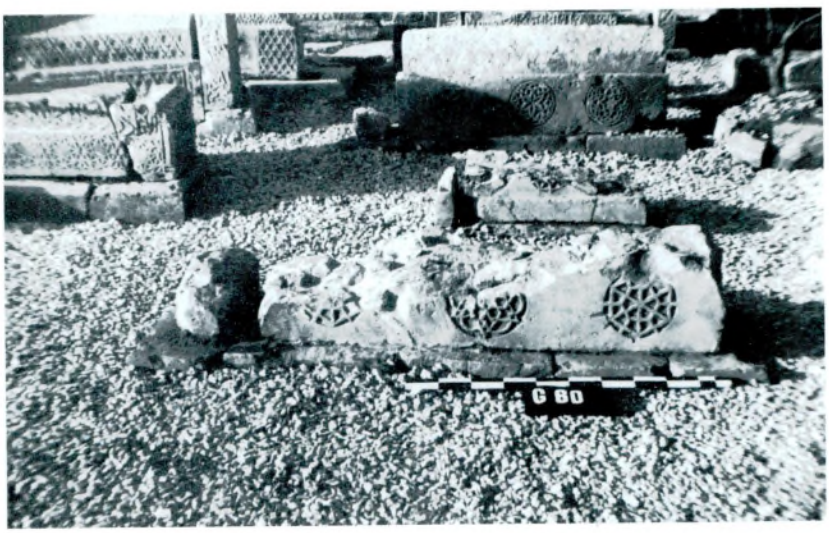

Resim 21 — Go6o no'lu sanduka. Restorasyon ve çevre düzeninden sonra.

Resim 22 — Kümbet kaidesinin restorasyon öncesi görünümü.

Resim 23 — Restorasyon sonrası.

Resim 24 — Stilize insan yüzlü mezar şahidesi. Osmanlı.

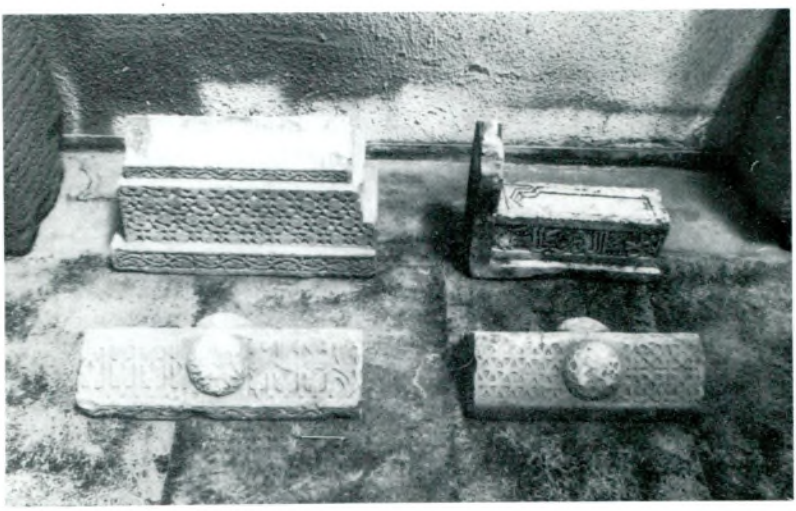

Resim 25 — Çocuk sandukalarının Van Müzesindeki teşhiri.

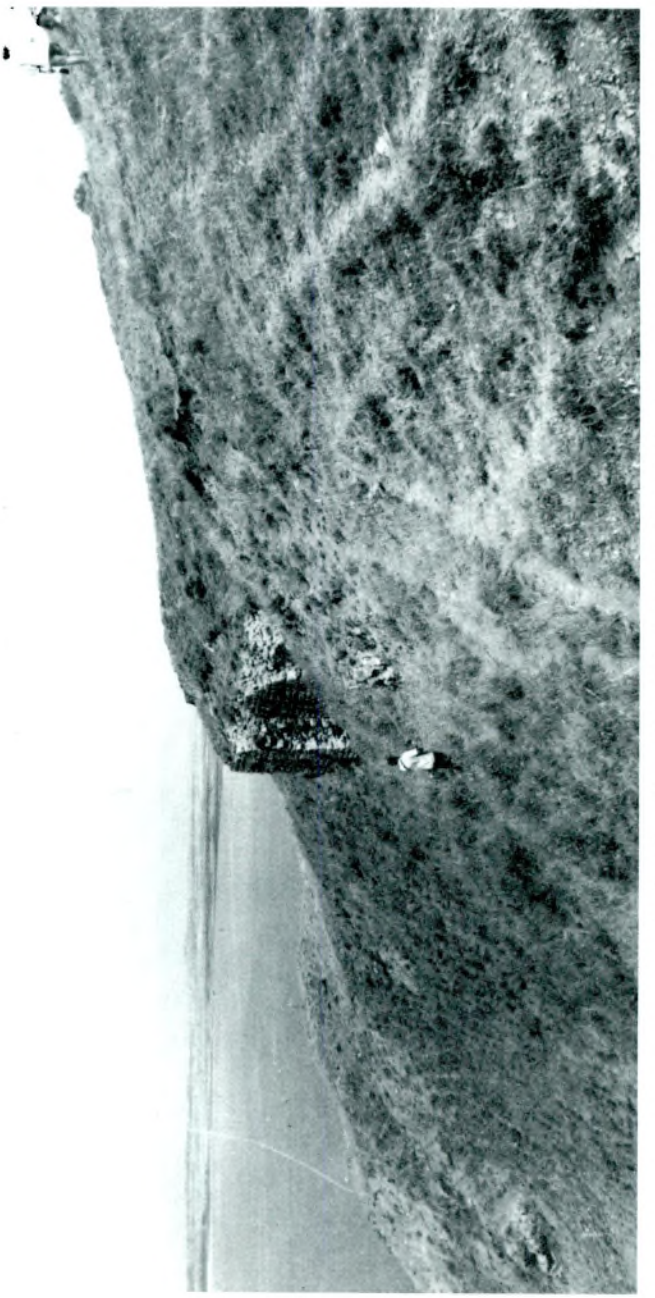

Resim 26 — Gevaş/Hişet Kalesi. Ortaçağ Türk tahkimatı.

Bibliyografya :

MAURITS N. VAN LOON (ed.), *Hammam et-Turkman I-II. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria,* İstanbul Hollanda Arkeloji Enstitüsü yayını (Leiden 1988), 23 bölüm, 727 sayfa, 208 levha (fotoğraf, plan, keramik çizimi), 158 tablo. İlgili fotoğraflar, çizimler ve kataloglar her bölümün sonuna eklenmiştir.

Eser iki ciltten oluşur. Suriye'de Belih ırmağı üzerinde ve Türkiye sınırına oldukça yakın bir bölgedeki Hammam et-Turkman ile 2 km. kadar kuzeyindeki Damişliya höyüklerinin raporudur. Bu höyüklerde kazılar Amsterdam Üniversitesi'nden van Loon'un başkanlığında yapılmıştır. Her iki höyük tüm stratigrafi ve buluntularıyla ekip elemanları tarafından van Loon'un edisyonuyla sunulmuştur.

Anadolu ve Mezopotamya arasındaki tüm yolların kavşak noktası olan bir bölgede yer alırlar. Bölgedeki çok sayıdaki höyükten, kazı için, Hammam et-Turkman'ın seçilmesinin nedeni, 500x450x40 m.lik boyutlarının yanısıra, Suriye protohistoryasının en karanlık noktası olan M.Ö.II. binyıla ışık tutabilecek yüzey malzemesine sahip olmasıydı. Ayrıca bu seçimde eski Babil itinererlerinde adı geçen Zalpa kenti ile eşitliği yolunda yapılmış önerinin de rolü önemlidir.

İlk ciltte Neolitik (I-II), Halaf (III), Demir Çağ (IX) ve Part/Roma (X) dönemlerini kapsayan Damişliya Höyüğü'nün tüm stratigrafisi ve buluntuları ile Hammam et-Turkman'ın en erken evreleri olan Obeyd (IV, numaralar Damişliya ile beraber verildiği için Hammam IV'ten başlar) ve Geç Kalkolitik (V) Çağın keramikleri yanında tüm tabakaların mimarisi ele alınmıştır. Ayrıca bu ciltte Höyüğün Çevresel Özellikleri; Kazı Sistemi Ve Keramiğin İncelenme Yöntemleri ile Mezarlar gibi —değişik yazarlarca kaleme alınmış— bölümlere de yer verilmiştir.

İlk cildin P.Akkermans tarafından hazırlanmış olan 3. bölümünde Damişliya Höyüğü konu edinilmiştir. 1984 yılında kazılan 5-6 m. yüksekliğinde ve 70 x 60 m. boyutlarındaki höyükte, Hammam'da eksik olan erken dönemler incelenmiş; ana toprağa ulaşılamamış olmakla birlikte toplam beş kültür katının varlığı belirlenmiştir. Bunlardan en eskiye ait olan Neolitik Çağ [(I) Akeramik Neolitik, (II) Neolitik] yedi yapı katıyla temsil edilir. Akeramik Döneme ait bir dizi küçük oda dışında -Part/Roma çukurlarının büyük tahribatı nedeniyle- kayda değer bir mimariye rastlanmamıştır. Neolitik Çağa ait ikinci kültür katı keramiğinin oldukça kuvvetli yerel özellikler göstermesine karşılık, gerek keramiksiz ve gerekse keramikli katların taş alet endüstrisinin hem doğu, hem de batı ile ilişki içinde olduğu belirtilir. Hiçbir mimari kalıntı vermeyen Halaf kültür katının (III) ise kısa süreli ve küçük bir yerleşime ilişkin olduğu kabul edilmiştir. Bu küçük yerleşme yerinde saptanan keramiklerin yerel yapım olmadığı; bu tekniğe sahip civardaki sabit bir yerleşimle ilişkisi düşünülerek mevsimlik bir kamp yeri olduğu görüşü benimsemiştir. Ancak Halaf kültür katının son derece dar bir alanda incelenmiş olması nedeniyle varılan sonuçların tam anlamıyla inandırıcı olmaktan uzak olduğuna inanıyorum. Erken Kalkolitik Dönem'den sonra uzun süre terkedilen höyüğün, Demirçağı'nda (IX) bir mezarlık olarak kullanıldığı; Part/Roma Döneminde (X) ise gayet zayıf bir iskana sahne olduğu anlaşılmıştır.

4. bölümde D. Meijer Hammam et-Turkman Höyüğü'ndeki dört açmanın tüm mimari ve stratigrafisini incelemektedir. Burada en dikkat çekici iki mimarlık kalıntısından biri,

Geç Kalkolitik Çağa ait (VB 7) tapınak ile Geç Tunç Çağına ait (VIIA Ib) saray kompleksidir. Tapınak 1.75 m. kalınlığındaki duvarlarında üç oyuklu nişleri olan bir koridorla depo niteliğindeki odalardan oluşur. Mimari özellikleri ve buluntuları nedeniyle söz konusu yapının törensel amaçlar için kullanıldığı ve ekonomik fonksiyona sahip olduğu düşünülür. Kuzey Mezopotamya etkili bu mimariye ilişkin tabakanın M.Ö. 3400-3200 yıllarındaki bir yangında sona erdiği belirlenmiştir.

VIIIA'daki Geç Tunç Çağı sarayı ise 15 x 11 m. boyutlarında bir avluyla ayrılmış iki kanattan oluşur. Hammam et-Turkman'ın en ilgi çekici mimarlık buluntusu olan ve "saray" olarak nitelenen bu kompleksin doğu kanadı hem mimarisi, hem de buluntularıyla domestik bir karakter gösterirken, batı kanat düzenli mimarisiyle daha anıtsaldır. Resmi bir karakter taşıdığı düşünülen batı kanatta, bir holle birlikte 7 mekan belirlenebilmiştir. Ana giriş holünden diğer mekanlara açılan kapıların her iki yanında 1.20 x 1.00 x 0.20 m. boyutlarında taş ortostatlar vardır ve duvarlar beyaz kireç sıvalıdır. Yapının iki kez tadilat geçirerek 150 yıl boyunca kullanıldığı düşünülür. Henüz küçük bir bölümü kazılmış olan bu yapının, bölgedeki türünün ilk örneği olması açısından büyük önemi vardır. Hitit İmparatorluk Çağı sarayları ile çağdaş olan bu kompleksin ayrıntıları konusunda yeterli bilgiler derlenebilmiş değildir. Buna karşılık, yazarların *hilani* türünde sütunlu girişi olan, Suriye tipi bir yapı düşündükleri anlaşılmaktadır ki, bu gayet doğaldır.

J.van Haaften ile L.Thissen'in kaleme almış olduğu mimarinin tüm detayları ile çeşitli dönemlere ait 40 adet mezarın incelenidği 5. ve 6. bölümleri izleyen 7-12. bölümlerde, kronolojik sıraya göre keramikler çeşitli yazarlarca ele alınmıştır.

7. bölümde Hammam et-Turkman Höyüğü'nün en erken evresini oluşturan Obeyd Dönemi (IV) keramiğini P. Akkermans etüd etmiştir. M.Ö. 4400-3600 tarihleri arasına yerleştirilen bu dönem keramiğinin çoğunluğunun tamamen bölgesel özellikler gösterdiği belirtilir.

Yine aynı yazarca hazırlanan 8. bölümde ise Geç Kalkolitik Dönem (V, M.Ö. 3600-3200) keramiği tanıtılmıştır. Özenli mimarisi ve keramiğinin toplu üretimi nedeniyle bu dönemin erken evresinin (VA) kent yaşamına geçişi gösterdiği, geç evrede ise (VB, M.Ö. 3400-3200) gerçek bir kent karakterinin ortaya çıktığı kabul edilir. Büyük bir yangınla sona eren Geç Kalkolitik Dönem tabakalarının hemen ardından gelmesi gereken Uruk keramiğinin Hammam et-Turman'da yokluğu nedeniyle, bu tabakanın sona erişinin, M.Ö. 3200-3000 yıllarına tarihlenen Uruk-Cemdet Nasr Kolonizasyonu ile ilişkili olduğu kabul edilmiştir. Geç kalkolitik ve İlk Tunç Çağ arasındaki bu boşluk Güneydoğu Anadolu'daki Kurban Höyük ve Hassek Höyük malzemeleriyle doldurulabilir.

İlk cilt yukarıda tanıtmaya çalıştığımız 8. bölümle son bulur. İkinci cildi 9-23. bölümler ve ekleri oluşturmaktadır. Burada İlk Tunç Çağı (VI), Orta Tunç Çağı (VII), Geç Tunç Çağı (VIII) ve Part/Roma (X) dönemi keramikleri ile tüm tabakaların küçük buluntuları ve analizleri konu edinilmiştir.

9. bölümde İlk Tunç Çağı keramiği H.Curvers tarafından incelenir. Bu dönemin malzemesi, höyüğün doğusundan ve batısından ele geçenler olmak üzere iki ayrı kısında ele alınmıştır. Doğdan bulunanlar erken III. binyıla, batıdankilerse geç III. binyıla aittir ve Batı Suriye ile Orta ve Aşağı Fırat'la, Amuq ve Hama ile paralellikler kurulur. Batı Suriye'nin "reserved slipped ware" ve "multiple brush ware" türünde keramikleri yoktur. Ancak bu yokluğun yetersiz kazıdan kaynaklanmış olması ihtimali oldukça güçlüdür. Çünkü benzer mallara ve Kuzey Suriye'nin oldukça iyi bilinen diğer büyük mal gruplarına hemen kuzeydeki Harran Ovası höyüklerinde bolca rastlanır.

10. bölümde yine Curvers, Orta Tunç Çağ keramiğini erken ve geç olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Bitki ve kireç katkının çok yaygın olduğu bu keramiğin egemen rengi kremdir. Dönemin karakteristik biçimleri olan keskin karınlı, hareketli ağızlara sahip çanakları, yivli kaseleri, boynunda yivler ve kazınarak yapılmış dalgalı hatlar bulunan çömlekleri Suriye'deki çağdaşlarıyla paralellik gösterir. Türkiye sınırları içindeyse Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü'nün malzemesiyle benzer özelliklere sahiptir.

11. bölümde, F. Smit'in iki evreye ayırarak incelediği Geç Tunç Çağının ilk evresi (VIIIA) VII'nin devamıdır. Suriye ve Kilikya'da görülen bu devamlılığın Hammam için de geçerli olduğu belirtilir. Nuzi stilindeki kadeh parçalarının ortaya çıkışı bu evrenin yenilikleri arasındadır. Bu dönemin kısa süreli geç evresinde (VIIIB) keramiğin kalitesinde düşüş görülür; açkı hemen hemen hiç kullanılmamıştır, keskin profiller yoktur, nipple base görülmeye başlar. Tüm bu değişiklik ve yenilikler, henüz tabakaları kesinleşmemiş olan Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü için de geçerlidir. Hammam'da VIIIB'nin terkinin Şuppiluliuma'nın Alalah IV'ü tahribi ile (M.Ö. 1370) paralel olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Nuzi'nin sona ermesine de Assur-uballit'in M.Ö.1360 civarındaki askeri aktivitelerinin neden olduğu düşünülerek, Hammam'ın M.Ö. 14. yüzyıl sonlarından önce terkedildiği sonucuna varılmıştır.

Hammam et-Turkman Demir Çağı'nda iskan edilmemiştir. Bu durum söz konusu dönemde 39 m. yüksekliğe erişen höyükten suya ve araziye gitmenin çok zor duruma girmiş olmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Kanımızca bu yeterli bir neden değildir. Çünkü, Güneydoğu Anadolu'daki Samsat ve Üçtepe höyüklerinin 35 m.'nin üzerinde bir yükselliğe sahip olmalarına rağmen, Demir Çağı'nda önemli birer iskan alanı olarak kullanıldıkları bilinmektedir.

Hammam et-Turkman'ın son yerleşimi Part/Roma Dönemi (X) Ana I.Lazaro tarafından 12. bölümde ele alınmıştır. Bu dönemde yerleşme yeri bir garnizon karargahıydı ve olasılıkla Kammisinbela adında bir Part kalesiydi. Doğu sigillataları bu tabakanın M.Ö. I. yüzyılla M.S. III. yüzyıl arasına tarihlenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu Dönemde gittikçe artan zirai güvene nedeniyle halkın tarlaların ortasındaki küçük köylere veya çiftlik evlerine yerleştiklerine inanılır ki bu görüş, Diyarbakır/Üçtepe kazısı çerçevesinde sürdürülen surveylerle de desteklenmektedir. Özellikle Dicle Vadisi gibi ziraate elverişli alanlarda Part/Dönemi'ne ait küçük yerleşimlere sıklıkla rastlanır.

Her biri ayrı birer yazar tarafından kaleme alınmış 13-21. bölümlerde küçük buluntular malzemelerine göre gruplandırılıp, tiplere göre sınıflandırılarak, kronolojik bir düzen içinde incelenmiştir.

Aynen Keban yöresindeki Korucutepe'de olduğu gibi, M.N. van Loon'un yine genç bilim kuruluyla ortaklaşa olarak kaleme aldığı bu eser, özellikle Güneydoğu Anadolu arkeolojisi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çalışma alanının Harran Ovası'nın kuşucumu 25 km. kadar güneyinde bulunuşu bu önemi arttırmaktadır. Henüz bitmeyen bir kazının ilk raporu olması açısından tüm tartışmalara enine boyuna yer verilmemiş olmakla birlikte, iki ciltlik eser, bu alanda çalışanlara örnek olacak bir titizlikle ele alınmıştır. Buna karşılık, Geç Tunç Çağı'nın saray alanı dışında, daima açmaların dar kalıpları içinde kalınmış olması, höyüğün tanınmasında bazı zorluklar ortaya atmış gibidir. Nitekim aynı zorluk, kanımızca, daha önce kazılmış olan Korucutepe için de geçerlidir.

(M.A.) Aynur Özfırat

LEV NİKOLAYEVİÇ GUMİLYOV, *"Tisyaçeletie vokrug Kaspiya"*, Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Baku 1991, 312 s. (L.N. GUMİLEV, *Hazar Etrafının Bin Yıllığı*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Baku. 1992, 312 s.)

Yukarıda, aslından kelime kelime çevirerek verdiğimiz eserin Rusça adı o kadar kısa yazılmış ki, yalnız kapağına bakmakla konusunu açık olarak anlamak mümkün değildir. Ancak eseri açıp ilk sayfasından birkaç cümle okuduktan sonra bunun "Eurasia"da yaşamış halkların bin yıllık tarihi ile ilgili olduğunu görüyoruz. Bu yüzden kitabın adı Azerbaycan şivesine: "Hazar etrafı halkların bin yıllık tarihi" diye açıklanarak çevrilmiş bulunmaktadır (s. 309).

Yazar eserini şu sözlerle takdim ediyor:

"Avrupa tarihçilerinin ilmî zihniyeti, uzun zaman merkeziyetçilik esasına dayanmıştır. F. Hegel devrinden beri Avrupa'da şu kanaat hakimdi: Medeniyetin ilerlemesi, eski Yahudilik, Grek ve Roma kademelerinden geçerek Batı Avrupa'nın Roma-German dünyasında zirvesini bulmuştur. Bunlar etraftan 'tarihsiz' veya 'geri kalmış' halklarla çevrilmiş bulunuyordu. Çin tarihçilerinin düşünceleri de buna benziyordu, ancak onlara göre medeniyetin merkezi, büyük bozkırdan 'uzun duvar'la ayrılmış bulunan kendi 'Orta ülke'leri idi. Hindistan ise kuzeyden Himalaya, batıdan Blücistan çölleri ve doğudan geçit vermeyen tropik ormanlarla çevrili olup, Brahman bilginlerine göre üzerinde durulmaya değer yegâne ülke idi. Bu yüzden dünya tarihi ve dünya coğrafyası bu ülkeleri ilgilendirmiyordu. Kendileri için bir hodbinlik ve öğünme kaynağı olan saydığımız bu merkezlerin dışında Akdenizin güneydoğu sahilince uzanan 'Afrasia' dediğimiz geniş bir bölge daha vardı. Buna dikkat etmeden olmazdı.

Fakat Batı Avrupa ile Çin arasında uzanan, özel iklimi, çok çeşitli halkları ve orijinal kültürü bulunan 'Eurasia' dediğimiz muazzam ülke ile onlar uzun zaman ilgilenmediler, bunun bir neticesi olarak burası 'Yok' sayıldı.

Eurasia'nın kalbi, Çin seddinden Karpatlara kadar uzanan büyük step-bozkır olup, kuzeyden Sibir taygası şeridi, güneyden İran yaylası çöl ve vahalariyle sınırlıdır. Eskiden Grekler bu bozkıra Skifiya, İranlılar Turan, Çinliler ise 'Kuzey Barbarları Bozkırı' -Bey-hu derlerdi.

M.Ö. III. yy.da eski göçebelerin yerini, Türkçe konuşan Hun, Türküt, Uygur, Kıpçak ve Oğuzlar almış olup, araştırmamız bunların etnik tarihine tahsis edilmiştir.

XIII. yy.da bu halklar camiasının Türk kolu yerine Moğollar geçti, fakat onlar kısa zamanda Türk halkları ile kaynaştılar ve Büyük bozkırın etnografik haritasını karıştırmakla beraber onun ekolojisini, tarihini, kültürünü ve Eurasia'nın komşu memleketlerle münasebetlerini yıkmadılar.

Bununla beraber, hususî araştırmayı gerektiren yeni bir 'zaman rengi' ortaya çıktı. Bu ise, erken orta çağı anlamadan gerçekleştirilemezdi. İşte bu yüzden yazı hayatımın yarısını, komşu memleketlerin tarihi ile bağlantılı olarak, Eurasia'nın kalbini incelemeye hasretmiştim, bu komşular: Orta Asya, Tibet Pamir dağlık bölgesi ve Büyürk bozkırın kuzey-batısındaki eski Rus idi. Göçebe dünyasının Azerbaycan ve Gürgen'de İslâm kültürü ile kaynaşması incelenmeden, Türk süper halkının meydana geliş tarihi tek taraflı ve tamamlanmamış olarak kalırdı.

Eurasia'nın step halkları olan Rus ve Turan'nın kendi kültürleri ve mertlik ve doğruluk geleneği mevcut olup, bunlar şövalye Avrupa, filizof Hindistan ve bilgin Çin'den hiç de geri kalmamıştır. Türk göçebelerinin 'vahşiliği' ve doğu Slavlarının 'iptidailiği', haçlı seferleri devri diplomatlarının ustaca uydurmaları olup, bunlar küçük burjuva iftirası şeklinde XX. yy.a kadar canlı kalmıştır."(S. 3-4).

Eurasia meselesi.

Asyanın orta kısmı ile Avrupanın doğusunu içine alan ve muayyen bir step-bozkır şeklinde kendi başına bir kıta gibi mutalâa edilen Eurasia (Europa-Asia — Avrupa Asya) tabiri bir rus icadıdır. Bu yüzyılın başlarında bazı yazarlar tarafından kullanılmış olan bu tabir, ihtilâlden sonra Prag ve Paris'te yuvalanan muhaceretteki eski Rus devlet ve bilim adamları tarafından 1924'lerde tekrar canlandırılmış ve milliyetçi Rus komünist tarihçi ve siyasetçileri tarafından da benimsenmiştir. Komünist rejim hayranı birçok batılı tarihçi ve dilcilerin de bunun desteklediklerı görülmüştür.

Ancak Fin tarihçi ve dilcileri, Eurasia'nın kuzeyinde yaşayan kendileri ile kardeş birçok Fin-Ugor kavimlerinin durumunu ve runik Skandinav işaretlerle Türk-Orhon yazıtları arasındaki benzeyişleri göz önünde tutarak, Eurasia'nın kuzey şeridini bu politikanın dışında mutalâa etmişler ve: "Fin-Baltık ve Ural-Altay kavimlerinin, tunç devrinden beri büyük bir kuzey birliği teşkil ettiklerini" söylemişlerdir. Bu fikirlerin öncülüğünü yapan Fin arkeologu J.R. Aspelin (1849-1915) ve sonraları A.M. Tallgren (1885-1945) olup, taraftarları, 1926'da Tallgren tarafından kurulan "Eurasia Septentrionalis Antiqua" (Eski Kuzey Eurasia) dergisi ile fikir savaşını devam ettirmişlerdir. Fakat, Bilhassa Stalin devri Sovyet yazarları işe siyaset karıştırarak, Fin bilginlerini ağır bir dille suçlamaya girişmişlerdir. Meselâ, eski Türkçe uzmanlarından A. Bernştam bir eserinde şöyle diyor: "Böylece, Aspelin, Tallgren vb.ların kuzey teorisi, Sibirya'daki runlarla kuzey Skandinav runları arasındaki şeklî benzeyişe ve büyük Çin seddinden Botna körfezine kadar uzanan kültür birliği fikrine dayanarak, Fin burjuazisinin, eskiden Finlerin anavatanı olduğunu iddia ettikleri, vasiyet edilmiş bu yerlere sahip olma fikrinin bir ifadesidir" (Sotsial'no-ekonomiçeskiy stroy Orchono-Yeniseyskich Tyurok, 1946, s. 22-23).

Durumun tenkidi ve muhalifler.

Her ne kadar Sovyet-Rus yazarları Eurasia'yı Çin seddinden Karpat'lara kadar uzanan birlik şeklinde bir bütün olarak göstermek istemekte iseler de, coğrafî bakımdan bunun pek isabetli olmadığı haritaya bir göz atmakla hemen anlaşılır. Burada step-bozkırı olmak üzere, iklim şartları bakımından da, üzerinde yaşayan insanlar bakımından da biribirinden oldukça farklı iki büyük saha vardır. Bu iki muazzam saha kuzeyde Ural dağları ve güneyde Hazar denizi ile biribirinden ayrılmış olup, birinden diğerine ancak bunların arasındaki "kapı" gibi açıklıktan geçilebilir. Tarih boyunca doğudan batıya ve batıdan doğuya türlü milletler hep buradan geçtikleri için, bu açıklığa "Kavimler Kapısı" denmiştir.

Tarihî adlandırmaya gelince, yazar Gumilev'in sözleri bu konuda pek isabetli olmasa gerek, şöyle ki: Grekler Skifiya tabiri ile daha çok güney Rusya bozkırını, İranlılar Turan derken ancak Türk ülkesi olan Orta Asyayı kastetmişlerdir. Çinlilerin, Bey-hu (Kuzey Barbarları bozkırı) sözleri ile ancak Çin seddininin kuzeyindeki mahdut yerlerle oradaki Hunları düşündükleri açıkça görülmektedir. Yani, bundan iki bin ve hattâ daha fazla yıl önce kullanılmış olan bu tabirlerin, XX. yüzyılda ortaya atılarak propagandası yapılan "Eurasia" fikrinin ispatı için zorlanarak ortaya atılmasının doğru olup olmayacağı, tarihî bir araştırma konusu olarak karşımızda durmaktadır.

Fin bilginleri hakkında ağır sözler sarfeden Sovyet yazarı A. Bernştam gibi önümüzdeki eserin sahibi L.N. Gumilev da batı dünyasını, Slavları "iptidaî" ve Türk göçebelerini de "vahşî" saymakla itham etmekte ve böylece "Eurasia"nın batı kısmındaki Ruslarla doğusundaki Türk topluluklarını ortak kadere sahip iki topluluk olarak göstermektedir. İşte "Eurasia"nın esas manası ve maksadı burada düğümlenmiş bulunuyor, yani: Eurasia taraftarları için esas problem iktisadî olmaktan önce halklar ve milletler meselesi olup, ileride burasını yalnız Rusça konuşan bir tek milletten ibaret bir ülke halinde görmeyi düşünüyor ve böylece siyasî ve iktisadî yönlerden Rusyanın yeni bir hız kazanacağını ümit ediyorlardı.

Yirminci yılların slavophil Eurasia taraftarları, burada çok eskiden beri kültür birliğinin mevcut olduğunu iddia etmişler, ve bunun eski Helen kültüründen kaynaklanan Bizans tesirindeki Rus kilisesi ile temsil edildiğini söylemişlerdir. Onlar, bizatihi mevcut olan, kendine has Rus-Eurasia kültüründe batı ve doğu tesirlerini katiyetle reddetmişlerdir.

Halbuki XIII. yy.da başlayıp gelişen Türk-Moğol istilâsı neticesinde Bizans kültür unsurları Asya tesirleri ile kaynaşarak yeni bir halita meydana gelmiş ve I. Petro tarafından Batı Avrupa'dan idhal edilen batı unsurları bu halita üzerinde işlenmiştir. Rus-Ortodoks kilisesi idaresinde Rus imparatorluğunun doğup yayılması bu yollardan geçmiştir.

Elbette ki, Eurasia Fikrine karşı çıkan muhalifler de vardı. Onlara göre Eurasia taraftarları "dindar Bolşevikler" olup, Slavophil'lerle Bolşeviklerin gayri meşru birleşmesinden ortaya çıkan "Bastard" (piç)tirler. Hiç şüphesiz, Euraisa'cılarla Bolşevikleri birleştiren noktalar da vardı: Meselâ muayyen devlet şekillerinin reddi ve birinci dünya savaşına kadar Rusyada mevcut olan bütün "kültür" varlığının inkârı gibi. Her iki taraf da bunların yıkılmasını ve yerine yeni bir kültürün getirilmesini istiyordu. Bolşevikler eskiye "Burjua", yeniye "Proletar" derken, Eurasia'cılar bunlara karşılık "Roma-German" ve "Milli" tabirlerini tercih ediyorlardı. "Burjuva" ve "Proletar" sözleri ilerlemiş bir cemiyetten geriye gitmeyi ifade edeceğinden, Eurasia'cılar bunları kabul etmediler, "bu bir yükseliş değil, alçalıştır" dediler. Otuzuncu yıllarda iki taraf da Batı Avrupa sömürgeciliğine karşı olup, Eurasia'cılar: "Milletlere hürriyet" derken, Bolşevikler: "Milliyetçilik yolu ile Beynemilelcilik!" diyorlardı.

Şimdi 90-ıncı yıllarda Bolşevik-Komünist dünyasında çok şey değişmiş bulunuyor. Sosyalist birlik dağılmış, Marxizm, Leninizm, Stalinizm çökmüş ve esir milletler için yeni ufuklar açılmıştır. Fakat coğrafî bir varlık olarak Eurasia "ülkesi" de, Eurasia fikri de yaşamaktadır. L.N. Gumilev'in 1990'da basılmış önümüzdeki eseri, bunun açık bir delilidir.

Eserde Türkler ve Türk tarihi. "Türküt" meselesi.

L.N. Gumilev'in eserinde Batı Avrupa, Eurasia'ya karşı menfi tutumundan dolayı sert bir bille suçlanmakta ise de, ülkenin Turan bölgesinde m.ö. III. yy.da ortaya çıkan "Türkçe konuşan" halklar hakkında hiç de menfi dil kullanılmamıştır. Son 50-60 yıldan beri birçok Sovyet yazarlarının yaptığı gibi Gumilev da "Türk, Türkler, Türk halkları, Türk

boyları" tabiri yerine birçok yerde "Türkçe konuşan halkalar"dan bahsetmektedir. Bunun politik manası şudur: "Türkler, ırk olarak Slavlarla aynı cinstendir, aslında Ruslarla Türkler arasında bu bakımdan bir fark yoktur. Ancak bu halkın Eurasia'nın doğusundaki bölümü, her nasılsa dil olarak Türkçeyi almış, batı kısmı ise Slav dillerini konuşmakta devam etmiştir. Bu yüzden, 'Türkçe konuşan halklar' da Rusça konuşmaya başlarsa Eurasia'da dil ve millet birliği sağlanmış olur." Bununla beraber Gumilev durum gerektirdiği zaman "Türk" sözünü de ve aynı zamanda: Hun, Avar, Bulgar, Hazar, Uygur, Kuman, Peçeneg, Guz-Oğuz vb. gibi Türk boy ve halk adlarını da rahatça ve yerinde kullanıyor. Türlü Türk haklarının tarihini de tarafsız bir şekilde ve hattâ yükselterek anlatıyor.

Fakat VIII. yy.ın ortalarında Orhon abidelerini yazıp bırakmış olan, Köktürk Kağanlığının kurucusu Türkler için, son yıllarda bazı Türkologlar arasında moda olan "Türküt" tabirini kullanması biraz şaşırtıcıdır. Yazar bu konuda şöyle diyor:

"Aşina, ülkesinin Tabgaçlar tarafından zaptından sonra ordusunu, savaşçıların aileleriyle birlikte Gobi üzerinden kuzeye götürdü ve Altay yamaçlarında yerleşerek Jujanlar için demir işletmeye başladı. Bunlar, Türk halklarının cedleri idiler. Halk adını, sözün bugünkü lingvistik manası ile almamak gerekir. XIX. yy.da onlara Çince'de 'Tukyu', Moğolcada 'Türküt' derlerdi. Biz de öyle diyelim. -üt Moğolca çoğul ekidir. Konuşma dilleri Siyenbiçe, yani eski Moğolca olan Jujanlar da onlara 'Türküt' demişlerdir". (S. 143-144).

Şimdiye kadar hiçbir Türkçe metinde rastlanmayan Moğolca bu "Türküt" sözünün Türkoloji için ne gibi bir fayda sağlayacağı şüpheli bir merak konusudur. Gumilev'in yukarıda naklettiğimiz sözleri de bu bakımdan bir açıklık getirmemektedir. Bu hadise Rusya İmparatorluğunun kuruluşu sırasında bütün Türk boyları için "Tatar" sözünün kullanılmış olduğu zamanları hatırlatmakta ve herhalde Eurasia teorisi için uygun bir terim olacağı düşüncesiyle ortaya atılmış olsa gerektir.

Eserde kullanılan metod.

L.N. Gumilev'in "Hazar etrafının bin yıllığı" adı bu eseri tarih, etnoloji ve coğrafyanın bir sentezi olup, beşerî ve tabiî ilimlerin kaynaşma noktası üzerinde kurulmuştur. İçinde ne Marx, ne Lenin ve ne de Stalin var. (Yazar, eserinde Lenin ile Stalin'i hiç zikretmemiş ise de, herhalde 'Ne olur ne olmaz' düşüncesiyle K. Marx ve F. Engels'in eserler külliyatından bir iki not düşmeden yapamamıştır, bk. s. 20 ve 295. Sanki isim değiştirmiş bir Marxizm'le karşı karşıyayız). Onların yerini Eurasia, coğrafya, zaman ve mekân içinde insanlığın tarihi almış. Bu insanlık türlü adlar altında farklı dilleri konuşan türlü milletler halinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat eserde ırk meselesine yer verilmemiş, yani beşeriyetin bölünmesi ırk esasında yürütülmemiştir. Burada Avrupa milletleri olduğu gibi, hiç küçültülmeyen Hindli ile Çinli de var, Moğol da var, Türk de var. Fakat Batı dünyası tarafından ihmal edildiği kanaati ile en çok Hunlar, eski Türkler, Uygurlar, Oğuz ve Kıpcaklar üzerinde durulmuştur. Turan step-bozkırlarını çevreleyen Çin, Yakın Doğu, Bizans ve Avrupa tarihi de karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır.

Eserde tatbik edilen metod üzerine yazar şöyle diyor:

"Gelenek halindeki tarih araştırmalarında mevcut kaynaklar incelenerek belirli bir zaman ve mekân içinde ancak hadiselerin sıralanması yapılabilir, bunlar arasındaki bağlantı ve hadiselerin mantığı, bu esnada kısmen kenarda kalabilir. Böylece dikey bir gelişme hayali ortaya çıkar, fakat zikzaklar, kopmalar ve patlamalar, sanki tesadüfî imiş gibi gözden kaçabilir. Etnoloji metodu, yalnız bir memleketin ve komşusundaki halkların tarihindeki

boşlukları doldurmaya imkân vermekle kalmaz, bundan fazla olarak Eurasia'nın etnik tarihini bir bütün olarak anlamamıza da yardım eder". (S. 5).

Birkaç ilmin sentezi şeklinde karışık bir metodla işlenen bu araştırmada yazar, çoğu Latince köklerden yapılan birçok terim kullanmış ve V.Yu. Yermolayev tarafından tertip edilen bunlara ait küçük bir açıklamalı sözlük kitabın sonuna eklenmiştir. (S. 297-304). Eser XI Bölüm üzerine tertiplenmiş ve tarihî hadiseler için tafsilâtlı sinkronik ve diakronik cetveller eklenmiştir. (S. 249-252/252-273/278-284).

Bibliyografya meselesi ve eserin adı

Yazarın kullandığı kaynakları incelediğimiz zaman hayretle görüyoruz ki, hiç bir yerinde "Türkiye" ve "Türkiyeli yazarlar"dan söz edilmemiştir.

İslâmi Arap ve Fars tarihçi ve ediplerinden İbn Haldun, Taberî, Firdevsî, Gardizî, İdrisî, İbn Munkız'ın adları geçmekte ise de, Kaşgarlı Mahmud, Farabî, İbn Sina, Fuad Köprülü, Necip Asım, R.R. Arat, Hüseyin N. Orkun vb. gibi Türk bilginlerinin adlarana rastlamıyoruz. Eskilerden ancak bir yerde Ebul-Gazi'nin (s. 240) ve modern Tatar ve Türkmen yazarlarından Halimow (12), Gafarov (57), Magometov (150-151), Karimullin (71)'in adları ile karşılaşıyoruz. Fakat Türkiye'nin adı hiç geçmedikten başka, sanki Türkiye'de Orta Asya tarihi üzerinde hiç çalışılmamış gibi yok farzedilerek bu mesele atlanmıştır.

L.N. Gumilev, her nedense Eurasia sözünü eserin kapağında kullanmaktan çekinmiş ve "Hazar etrafı" tabirini tercih etmiştir. Bu yüzden eserin adı ile içindekiler arasında bir tezat meydana gelmiştir: Çünkü, Eurasia Hazar denizini her taraftan çevirmez, onunla ancak doğudan ve kuzeyden temas halindedir.

Netice

L.N. Gumilev'in "Hazar etrafı halkların bir yıllık tarihi" adlı eserinin dilimize çevrilerek yayınlanmasının faydalı olacağı kanaatındayım. Bazı noktalarda tarihçilerimizin sert tenkidlerine hedef olacağı beklenebilirse de, büyük kısmı Türk tarihine tahsis edilen ve hususî bir metodla meydana getirilen bu eserin Türkçe olarak da yayınlanması, kuzey komşumuzun Eurasia ve onun Türk halklarının yaşadığı Turan denen doğu kısmı hakkındaki düşünce ve maksatlarını anlama bakımından faydalı ve yerinde bir hizmet olurdu.

PROF. DR. AHMET TEMİR

ŞEVKET BEYSANOĞLU, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, 1. cilt: Başlangıçtan Akkoyunlular'a kadar,* Ankara 1987; *2. cilt: Akkoyunlular'dan Cumhuriyete kadar,* Ankara 1990: Diyarbakır Belediyesi yayınları.

Köklü bir tarihe sahip olan ve bir çok medeniyetlerin birleştiği bir konumu bulunan Diyarbakır'ın önemi inkar edilemez. Bu önemli şehir Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Cahit Sıtkı Tarancı ve Ali Emiri gibi meşhur şair ve ilim adamlarını yetiştirdiği gibi Muslihiddin-i Lari, Bıyıklı Mehmed Paşa ve Özdemir oğlu Osman Paşa gibi tarihçi ve tarih yapanları da yetiştirmiş ve bağrına basmıştır. İşte bunları eserleriyle birlikte ilim alemine tanıtan kişi de Dr. Şevket Beysanoğlu'dur. Beysanoğlu'nun en büyük yapıtı da henüz iki cilt halinde yayınlanan *Diyarbakır Tarihi*'dir. Her ne kadar Diyarbakır tarihi hakkında bir kaç eser değişik yazarlar tarafından kaleme alınmış ise de burada tanıtımını yapacağım eser bunların en geniş kapsamlısıdır. Bir çok birinci ve ikinci el kaynağın kullanıldığı bu eserin içeriği gözden geçirildiğinde kendisinin de bir kaynak teşkil edebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca ben tarihe ilgisi olan bir kişinin zevkle okuyabileceği bir eser olduğu kanısındayım.

Yazarın önsözünde belirttiği gibi eser 1960 öncelerine dayanan uzun bir araştırmanın mahsulü olup özeti 1963 yılında *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri* adıyla yayınlanmıştır. Yazar şüphesiz bu tarihten sonra da eser üzerindeki araştırmalarını sürdürerek eserin içeriğini geliştirdiği gibi bibliyografyasını da zenginleştirmiştir.

Yazar önsüzün hemen akabinden eserinde kullandığı önemli kaynaklar hakkında bilgi vermektedir. Bu eserlerin en önemlilerinin Mar-Yeşua'nın *Vakayi'name*'si ile İbnü'l-Ezrak'ın *Tarih-i Meyyafarikin ve Amid* adlı eseridir. Bunlardan ilki yazarın bizzat tanık olduğu ve kitabın üçte ikisini oluşturan 494-506 tarihleri arasındaki 12 yıllık bir süreyi içermesi açısından önemlidir. Diğeri ise İbnü'l-Esir, İbn-i Şeddad ve Ebu'l-Fida gibi önemli tarihçilerin eserlerinden alıntılar yapmanın yanı sıra Muhammed b. Ali el-Şımşati'ni *Musul Tarihi* ve Tayfur b. Ebi Tahir'in *Bağdad Tarihi* gibi elimizde nüshaları bulunmayan önemli kaynaklara atıf yapması bakımından büyük bir önemi haizdir.

Başlangıçtan Akkoyunlular'a kadar olan dönemi kapsayan 1. cildin "Giriş" bölümünde eski adı Amid olan Diyarkır'ın coğrafi konumu, şehrin adının geçirdiği evreler, bölgedeki eski yer adları ve Diyarbakır'ın tarih öncesi hakkında bilgi verilmiştir. Ancak bundan sonra bölgenin tarihi ele alınmıştır. Yedi bölüm altında incelenen Akkoyunlular'a kadar olan dönem M. Ö. 3000 yılından itibaren başlamaktadır. Birinci bölümde Diyarbakır ve bölgesine egemen olmaları hesabiyle Subarular ve bunların bir kolu olan Hurriler ile Mitanniler'in tarihi, kültürleri, medeniyetleri ve bunlardan kalma yer adları hakkında bilgi verildikten sonra Asurlular, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Selevkoslar ve Partlar döneminde ve bilhassa Büyük İskender (M.Ö. 331-323) ile Büyük Tigran (M.Ö. 85-69) idaresinde Diyarbakır çevresi tarihi incelenmiştir. Ayrıca Dr. Beysanoğlu bu devletler hakkında yeterince bilgi vermiş, bunlardan kalma eserleri fotoğraflatmış, kitabelerinin transkripsiyon ve çevirilerini yeniden bu eserinde yayınlamıştır. İkinci bölümde Romalılar'dan İslam fethine kadar (M.Ö. 69 - M.S. 639) olan dönem incelenmiştir. Bu bölümden Amid'in uzun bir süre Romalılar (M.Ö. 69 - M.S. 53) yönetiminde kaldığı, ancak daha sonra Partlar'la Romalılar arasında (M.S. 53-226) sahip değiştirdiği anlaşılmaktadır. Sasanlılar ve Romalılar zamanında Diyarbakır (M.S. 226-395)'ın oldukça hararetli bir dönem geçirdiği ve bir çok savaşlara

sahne olduğu anlaşılmaktadır. 261 yılında Partlar ve Ermeniler ile birleşen Tadmur emiresi Zenobi Romalılar'a karşı yaptığı savaşta doğuda sınırlarını Dicle kıyılarına, batıda Akdeniz'e, güneyde de Nil nehrine kadar genişletmiş ve hatta Ankara'yı bir müddet için ele geçirmiştir. Ancak bu arada Roma tahtına geçen Orelianus büyük bir ordu ile Zenobi'nin üzerine yürür ve onu Antakya dolaylarında büyük bir hezimete uğratır. Önce Humus'a daha sonra Tadmur'a kaçan Zenoba tekrar hezimete uğratılır, Tadmur yerle bir edilir ve Emire esir alınarak Roma'ya götürülür. Böylece 270 yılında Tadmur krallığı sona ermiş oldu. Bundan sonra Diyarbakır bölgesi ve Amid şehri bir kaç defa el değiştirdi ve surları kanlı savaşlara sahne oldu. Nihayet 26 Haziran 363 yılında Roma İmparatoru ilan edilen Muhafız Komutanı Joviyanus Sasani hükümdarı II. Şapur ile barış antlaşması yaparak Doğuda bazı toprakları Sasanilere bırakmak suretiyle Diyarbakır bölgesini tekrar Roma egemenliği altına alabildi. Diyarbakır'ın Bizans idaresinin (M.S. 395-639) ilk yıllarında Ak-Hunlar'ın akınlarına uğradığını görüyoruz. Daha sonra (M.S. 503 yılında) Amid ve Diyarbakır bölgesi Sasani hükümdarı Kavad tarafından feth edildi ve böylece Kavadla Bizanslılar arasında bölgede bir çok savaşlar vuku buldu ve Amid muteaddid defalar el değiştirdi. Bölge halkının çoğu amansız savaşlar ve müthiş bir kıtlıktan dolayı hayatını kaybetti. Dr. Beysanoğlu bu bölümde Hıristiyanlık döneminde Diyarbakır bölgesinde din, ilim ve sanat hayatı hakkında da bilgi vermiştir. Diyarbakır şehrinin kiliseleri hakkında bir kaç satırlık da olsa bilgi verdiği gibi surların ve burçlarının geçirdiği evreleri incelemiştir. Ayrıca Diyarbakır bölgesindeki diğer kaleler hakkında da bilgi verilmiştir.

İslam fethinden Mervanilere kadar olan dönem (M.S. 639-984) üçüncü bölümde ele alınmıştır. II. Halife Hz. Ömer zamanında Halid b. Velid tarafından Miladi 639 yılında feth edilen Diyarbakır Emevilerin (661-750), Abbasilerin (750-869), Şeyh-oğullarının (869-899), Hamdanilerin (930-980) ve Büveyh-oğullarının (980-984) yönetiminden geçer. Bu bölümde surların, daha doğrusu Mardin kapı ile Dağ kapı üzerinde Abbasilere ait kitabelerin fotoğraf, tarnskripsiyon ve Türkçeye çevirileri verilmiştir.

Diyarbakır'da Mervani yönetimi (984-1085) eserin dördüncü bölümünde ele alınmıştır. 984 yılında Mervani devletinin kurucusu Bad adı ile tanınan Ebu Abdullah el-Hüseyin bin Dustek Meyafarikin'i feth ettikten sonra kısa sürede Diyarbakır, Cezire ve Nusaybin bölgelerini egemenliği altına aldı. 1085 yılına kadar bölgeyi ellerinde tutan Mervaniler 1042 yılından başlamak üzere önce Oğuzların daha sonrada Selçukluların akınlarına karşı koymak mecburiyetinde kaldılar. Bu bölümde Mervaniler zamanında Diyarbakır'da kültür ve sosyal hayatı inceleyen Dr. Ş. Beysanoğlu Mervanilere ait eserleri ve bunların üzerindeki kitabeleri bize tercümeleri ile birlikte aktarmaktadır.

Selçuklular'dan Artuklular'a kadar olan dönem (1085-1183) beşinci bölümde ele alınmış olup Diyarbakır ve çevresinin sırasıyla Büyük Selçuklular (1085-1093), Suriye Selçukluları (1093-1097), İnaloğulları (1907-1142) ve Nisanoğulları (1142-1183) idaresindeki tarihi gelişimi incelenmiş ve bunlara ait eserler hakkında bilgi verilip üzerlerindeki kitabelerin transliterasyonu ve Türkçeye çevirileri özenle yapılmıştır. Eserin altıncı bölümünde Artukoğulları (1183-1232) ve yedinci bölümünde de Eyyubiler (1232-1401) yönetimleri, eser ve kitabeleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. Birinci cildin sonunda geniş bir bibliyografya yer almaktadır.

Sekiz, dokuz, on ve onbirinci bölümlerin yer aldığı ikinci ciltte Akkoyunlular'dan Cumhuriyete kadar olan dönemin tarihi kaleme alınmıştır. 1401 yılında Akkoyunlular'ın idaresine geçen Diyarbakır ve çevresi 1507 yılında Şah ismail tarafından feth edilir ve Akkoyunlular ile Dulkadiroğullarının ileri gelenleri ile taraftarları kılıçtan geçirilir. Daha sonra

İdris-i Bidlisi'nin propagandası, Kürt Beylerinin yardımı ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın askeri dehası neticesinde Diyarbakır ve çevresi 1515-16 yıllarında Osmanlıların yönetimine girdi. İmparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlılar'ın yönetiminde kalan Diyarbakır Safevilere karşı yapılan seferlerde bir durak ve Osmanlı askerleri için sağlam surlarından dolayı bir sığınak vazifesi gördü. Diyarbakır, yönetimine girdiği hemen hemen tüm devlet ve imparatorlukların kültür merkezlerinden biri görevini aksatmaksızın üstlendi. Dolayısıyla Dr. Ş. Beysanoğlu'nun bu eserini okuduğumuzda Diyarbakır'da çeşitli zamanlarda bir çok ilim adamlarının yetiştiğini ve şehirde bir çok kilise, medrese, mescid, cami, han ve hamamların inşa edildiğini görüyoruz. Kanuni Sultan Süleyman'ın Karacadağ'dan şehre getirmiş olduğu su, bugün hala Hz. Süleyman Camii'nde şarıl şarıl akmaktadır.

Gerek Akkoyunlu gerekse Osmanlı dönemini bir çok vesikalarla besleyen Beysanoğlu Diyarbakır'da inşa edilen eserler hakkında bilgi vermenin yanı sıra mahalli beylikleri detaylı bir şekilde kaleme almış ve bunların da bölgede inşa ettirmiş oldukları eserler hakkında bilgi vermiştir. Diyarbakır darphanesinde çeşitli zamanlarda basılan madeni paralar da ihmal edilmemişlerdir.

İkinci cildin onbirinci ve son bölümü Türkiye Büyük Millet Meclisi Yönetimi dönemine tahsis edilmiştir. Bu dönemin valileri ve Ziya Gökalp'ın sosyal ve kültürel faaliyetleri hakkında yeterince bilgi verilmiştir. Cumhuriyet döneminin henüz yayınlanmamış olan üçüncü ciltte yer alacağını sanıyorum. İkinci cildin sonunda da son derece zengin bir bibliyografya göze çarpmaktadır.

Dr. Şevket Beysanoğlu'nun eserini özenle hazırladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar eserin içeriğini "İçindekiler"e bakarak takip etmek mümkün ise de bu bir çabayı gerektirmektedir. Kanımca bu denli hacimli bir eserin bir "indeks"e ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacın üçüncü ciltte giderileceğini umar ve yazara üçüncü cilt çalışmaları için şimdiden başarılar dilerim.

M. Mehdi İlhan

1992 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

AL-ʿABBĀDĪ. AHMED MUHTAR ABDULFATTĀH: *al-Sakaliba fi İsbanya = Los Eslavos en Espana* / Ahmad Muhtar Abdulfattāh al-ʿAbbādī. — Madrid : Vüzera al-Maarif, 1953. 28, 44 s. ; 22 sm. (A.V/4197).

ABBAS, İHSAN: *Divan Kuseyyir Azza* / İhsan Abbas. — Beyrut : dar'ül Sakafa, 1971. 608 s. ; 25 sm. (A.V/4373).

ABBASOĞLU, HALUK: *Perge Kazısı 1988 Yılı Çalışma raporu.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Haluk Abbasoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 121-125 ss. : 7 pl. : 20 res. ; 24 sm. (A.V/4068).

ABD AL-MALİK AL-THA'ÂLİBĪ: *Kitâb Latâ'if al-Zurafâ' min Tabaqât al-Fudalâ* / Abd al-Malik al-Tha'âlibī ; Edited by Qasım al-Samarrai. — Leiden : E.J. Brill, 1978. 146 s. ; 24 sm. (A.V/4105).

ʿABD AL-MUʿMİN AL-KAYSĪ AL-ŞARĪSĪ, ABU AL-ʿABBAS AHMAD.: *Şerh al-Makāmāt al-Haririye* / Al-Şarīsī. — [A.y., y.y.], 1384. ... c. ; 26 sm. (B.I/549).

ABDULMU'MİN AL-KAYSĪ AL-ŞARĪSĪ, EBU ABBĀS AHMAD B.: *Şerh al-Makāmāt al-harriyya* / Ebu Abbās Ahmad b. Abdulmu'min al-Kaysī al-Şarīsī. — Bulak : Matbaat as-Saniyye, 1300 H. ... c. ; 27 sm. (B.I/541).

ʿABD AL-RĀZZAK PAŞA, MUSTAFA: *Filesof al-ʿArab va'l Muallim as-Sanī* / Mustafa ʿAbd al-Rāzzak Paşa. — Mısır : Müellefat el-Cemiyyet el-Felsefeyyat el-Mısriyye, 1945. 127 s. ; 22 sm. (A.V/4172).

ABDULCABBĀR, ABŪ AL-HASAN: *al-Mugnī fī abvāb al-tavhīd va al-adl* / Abū al-Hasan Abdulcabbar. — Mısır : Vizara al-sakāfa va al-İrşād al-Kavmī, 1962. ... c. ; 29 sm. (B.I/479).

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM: *Deli Eşref veya Hacı Eşref : Tanıdığım Kastamonu Delileri İçinde Bir Veli* / Abdulkerim Abdulkadiroğlu. — Ankara : T.H.K., 1991. 16 s. ; 24 sm. — (Mahalli Değerler Serisi : Kastamonu ; 1) (A.V/4092).

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM: *Halvetîlik'in Şa'bâniyye Kolu Şeyh Şa'bân-ı Veli ve Külliyesi* / Abdulkerim Abdulkadiroğlu. — Kastamonu : Şeyh Şa'bân-ı Veli Derneği, 1991. 200 s. ; 19 sm. — (Kastamonu Şeyh Şa'bân-ı Velî Derneği yayınları; 3) (A.V/3893).

ABDULMUNİM MUHAMMAD OMAR: *al-Madhal li al-Dirasat al-Arabiyya* / Telif Abdulmunim Muhammad Omar. — [y.y., A.y.], 1967. 66 s. ; 32 sm. (B.I/521).

ABÎ AL-FÎDA, AL-MUAYYİD İSMÂİL: *Tarih al-malik* / al-Muayyid İsmail Abî al-Fida. — [y.y.]. : Matbaa al-Âmira, 1286. ... c. ; 27 sm. (B.I/565).

ABI RABIA, OMAR B.: *Dîvân Omar b. Abî Rabîa* / Omar b. Abî Rabîa. — Beyrut : Muhammad al-zahrî al-Gamrâvî, 1311. 143 s. ; 24 sm. (A.V/4182).

ABİ-L MAKARİM, ABİ ABDULLAH MUHAMMAD İBN.: *Kitab al-Futuvva* / Abi-l Makarim ; by M. Jawad ... [at al.]. — Bağdat : Al-Muthanna Library, 1960. 387 s. ; 22 sm. (A.V/4279).

ABÛ AL-FARAC AL-ISBAHANÎ: *Kitâb al-Agânî* / Abû al-Farac al Isbahânî. — Mısır : Ahmad al-Şınkîtî, [t.y.]. ... c. ; 36 sm. (B.I/529).

ACAROĞLU, M. TÜRKER: *Dünya Atasözleri (Dünyanın 155 Ulus ve Dilinden 16.175 Atasözünü Kapsar)* / M. Türker Acaroğlu. — İstanbul : Kaya, 1989. 845 s. ; 20 sm. (A.V/4622).

ACAROĞLU, M. TÜRKER: *Türkçe'de Binbir Gece Masalları Kaynakçası : 1851-1988* Masal Araştırmaları I'den ayrıbasım. / M. Türker Acaroğlu. — İstanbul : Art-San, 1988. 13-24 ss. ; 24 sm. (A.V/3357).

Acta Cypria : Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August 1991 / Ed. by Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström. 1991. 80 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 107) ISBN 91-7081-048-6 (A.V/4429-1).

ÂDİL, MUSLİHEDDİN: *Hukuku İdare : Mukayeseli* / Musliheddin Âdil. — İstanbul : Güneş, 1933. ... c. ; 24 sm. (A.V/3920).

AL-AFRİKİYE, MULTEKİ İBNİ MENZÛR: *Tarih Kıfsat ve Ulemaihe* / Multeki İbni Menzûr al-Afrikiye. — Tunus : Dar'ü-l-Mağrib al-Arabî, 1972. 237 s. ; 21 sm. (A.V/4384).

Afrique du Nord. — Paris : Ministere de L'Etucation Nationale, de la Jeunesse et des Sports, 1989. 168 s. : 41 fot. ; 26 sm. — (Bulletin Archéologique du Comité des Trevaux Historiques et Scientifiques ; Nouvelle Série 20-21) (B.I/361).

AGGHAZY, MARIA G.: *Leonardo's Equestrian Statuette* / Maria G. Agghazy. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 86 s. : 83 res. ; 24 sm. ISBN 963-05-3951-9 (A.V/3635).

AHMED ARİF: *Emrül Acip fi Tarihi ehli Salip* / Ali Fuad, Edhem Pertev, Ahmed Arif. — [y.y. A.t.y.] 256 s. ; 24sm. (A.V/3857).

AHMED, GULZAR: *Turkey Rebirth of a Nation : A Short History of the Turkish War of Independence* / By Gulzar Ahmed. — Karachi : Ma'aref, 1961. 206 s. ; 22 sm. (A.V/3296).

AHMED, KADI AKİL: *Tarih-i Millet-i Müslime* / Kadı Akil Ahmed. — Karaçi : Perhengi Porisi, 1988. 2 c. ; 22 sm. (A.V/3881-1).

AHMED LÜTFİ: *Tarihi Lütfi* / Ahmed Lütfi. — İstanbul : Matbaa-i Amire, 1290-1306). 7 c. ; 24 sm. (A.V/3840).

AHMED MİDHAT: *Üss-i Inkılâb* / Muharriri Ahmed Mithat. — İstanbul : Takvim Hane-i Amire, 1294. 440 s. ; 20 sm. (A.V/3823).

AHMED MİRÂYETÜ'L-MALİKÎ, MEHMED B.: *Ed-Dürrü's-semin ve'l-muverridil-muî'n fişerhi'l-Mürşidi'l-Muin* Kenarında İbni Rüşt'ün, Şerhu Hatatı's-seddâdı vardır. / Mehmed b. Ahmed Mirâyetül-mâlikî. — Mısır : Amiretü'ş Şerefiyye Matbaası, 1313. 180 s. ; 27 sm. (B.I/559).

AHMET RASİM: *Ciddiyet ve Mizah* / Ahmet Rasim. — İstanbul : Arba, 1989. 176 s. ; 20 sm. — (Arba Yayınları ; 32. Ahmet Rasim Bütün Eserleri ; 7) (A.V/3751).

AHMED RASİM: *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi : III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecit* / Ahmet Rasim ; Günümüzün diliyle basıma haz. : H.V. Velidedeoğlu. — 3. bs. — İstanbul : Evrim, 1987. 257 s. ; 20 sm. (A.V/3758).

AHMET RASİM: *Romanya Mektupları* / Ahmet Rasim ; Hazırlayan Rıdvan Yakın. — İstanbul : Arba, 1988. 166 s. ; 20 sm. — (Arba Yay. ; 21 Ahmet Rasim Bütün Eserleri ; 5) (A.V/3754).

AHMED REFİK: *Sehaif-i Muzafferiyat-ı Osmaniye : Mefahir-i Askeriye Sahifeleri* / Muharriri Ahmed Refik. — İstanbul : Kitabhane-i Askeri, 1325. 346 s. : 7 hrt. : 3 res. ; 18 sm. (A.V/3815).

AHMET REFİK: *Memleket-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl* / Ahmet Refik. — İstanbul : Helâl Matbaası, 1332. 123 s. ; 24 sm. — (Tarihi Osmanli Encümeni Külliyatı) (A.V/3856).

AHMED SAİB: *Tarihi Meşrutiyet* / Muharriri Ahmed Saib. — Dersaadet : Gayret Kütüphanesi, 1328. 154 s. ; 19 sm. (A.V/3818).

AHMED ŞEFİK BEY: *Al-Rıkkı fi al-İslâm* / Ahmed Şefik Bey; Tercüme-i Coğrafiyya Ahmed Zeki. — Bulak : Matbaat al-ahliyyet al-Amire, 1892. 160 s. ; 18 sm. (A.V/4174).

AHMED ZEKİ: *Encyclopédies Arabes : Etude Bibliographique sur les mevzuat al-Ulum al-Arabiyye,* 1308. 99 s. ; 20 sm. (A.V/4213).

AHO, JOUKO: *Käsityksiä Sielusta Ja Sielutieteestä : psykologia ja psykologinen ihmiskuva Suomessa 1800-luvun Jälkipuoliskolla* / Jouko Aho. — Oulu ; Ouluensis Universitas, 1989. 275 s. ; 21 sm. — (Oulun yliopiston historian laitoksen Julkaisuja ; No. 3. 1989.) ISBN 961-42-2830-8 (A.V/3934).

Ahsan mā Kara'tu an al-İslam / Haz. Salâhaddin al-Munaccid. — Beyrut : Dār al-Kitāb al-Cadid, 1971. 115 s. ; 20 sm. (A.V/3132).

AJAMI, FOUAD: *Natives and Prospectars: Arab oil and Competing Systems of Legitimation* / by Fouad Ajami. — Princeton : Princeton University, 1976. 30 s. ; 21 sm. (Princeton Near East Paper ; Nu. 23) (A.V/3990).

AKA, İSMAİL: *Timur ve Devleti* / İsmail Aka. — Ankara : T.T.K., 1991. 172 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 24. Dizi-Sayı 15) ISBN 975-16-0254-8 (A.V/3607).

Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Jahrbuch 1989 : 40. Jahrgang. — Mainz : Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1990. 200 s. ; 24 sm. ISBN 3-515-05682-3 (A.V/3395).

AKALIN, L. SAMİ: *Alkışlar Kargışlar : Türk Dilek Sözlerinden* / L. Sami Akalın. — Ankara : G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu, 1990. 272 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 130. Halk Edebiyatı Dizisi ; 36) ISBN 975-17-0522-3 (A.V/3365).

AL-AKBARĪ, MUHİBBUDDIN ABŪ AL-BAKĀ ABDULLAH B. AL-HUSAYN B. ABDULLAH: *İmlā mā manna bihi al-Rahmān min vucūh al-İ'rab va al-Kırāāt fī camī al-Kur'ān* / Abdullah al-Akbari. — [y.y.]: Matbaa al-Āmira, 1303. 201 s. ; 27 sm. (B.I/477).

AKGÜNDÜZ, AHMET: *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor (1)* / Ahmet Akgündüz. — İzmir : Nil, 1989. 175 s. ; 20 sm. — (Nil Yayınları ; Yayın No. 33) (A.V/3688-1).

AKGÜNDÜZ, AHMET: *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası* / Ahmet Akgündüz. — İstanbul : Timaş, 1989. 157 s. : 10 s. bel. ; 19 sm. (A.V/3706).

AKMAN, NURETTİN: *Yönetimde İç Güvenlik ve Jandarma* / Nurettin Akman. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1991. 203 s. ; 24 sm. (A.V/4146).

AKTAN, ÇOŞKUN CAN: *Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak "İkta Sistemi"* Türk Dünyası Araştırma Vakfı Ekim 1986'dan Ayrıbasım. / Çoşkun Can Aktan. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986. 165-173 ss. ; 24 sm. (A.V/3907).

AKTAŞ, CİHAN: *Kılık Kıyafet ve İktidar I : Tanzimattan Günümüze* / Cihan Aktaş. — İstanbul : Nehir, 1989. 304 s. ; 20 sm. — (Nehir Yayınları ; 30 İnceleme ve Araştırma Dizisi ; 5) (A.V/3736).

AKYOL, AVNİ: *Lâiklik ve Din Öğretimi* / Avni Akyol. — Ankara : T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 1990. 51 s. ; 20 sm. (A.V/3428).

AKYOL, AVNİ: *Millî Ortaklıklar : Değerler-İnançlar İdealler : Huzur, Refah, mutluluk İçin Birlik* / Avni Akyol. — Ankara : T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 1991. 64 s. ; 21 sm. (A.V/3423).

AKYOL, TAHA: *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi* / Taha Akyol. — İstanbul : Burat, 1990. 254 s. ; 20 sm. — (Burak Yay. ; No. 23) (A.V/3685).

ALBAYRAK, SADIK: *Türkiye'de İslâmcılığın Doğuşu : Siyasi Boyutlarıyla* / Sadık Albayrak. — İstanbul : Risale, 1989. 428 s. ; 24 sm. — (Risale Yayınları ; Büyük Eserler Dizisi ; 7) (A.V/3708).

ALBERTSON, FRED C.: *Catalogue of the Cypriote Sculptures and Terracottas in the Kelsey Museum of Archaeology, The University of Michigan* / Fred C. Albertson. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 44 s. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; Vol. XX. 14) (B/5825-14).

ĀLEM-İ CALİL 'ABD AL-VÂHİD B. MUHAMMAD TAMĪMĪ ĀMADĪ: *Şerh-i Muhakkik-i Bāri Camāl ad-Din Muhammad Hanşarı ber Gurar al-hikem va durar al-Kelam* / Ālam-i Calil 'abd al-Vahid b. Muhammad Tamīmī Amadī ; tashih yapan, Çaphane-i Danişgāh-ı Tahran, 1342 Ş. 1383 K. 2189-2656 ss. ; 25 sm. — "İntişārāt-ı Daneşgâh-ı Tahran 845" (A.V/1929).

AL-'ALEVİ EL-HASENÎ, HİBBETULLAH B. ALİ B. MUHAMMAD B. HAMZA.: *Dīvān-ı Muhtaratı Şu'arā-i'l-'Arab* / el-'Alevi el-Hasenî. — Bulak : Mat. Amire, 1306 H. 160 s. ; 24 sm. (A.V/4303).

ALÎ ABDULLAH AR-RĀZIK: *al-Islām va usül al-hukm bahs fī al-hılāfa va al-hukūma fī al-İslām* / Yazan Alî Abdullah ar-Rāzık. — Mısır : Matbaa Mısr, 1925. 103 s. ; 24 sm. (A.V/3070).

ALİ ETHEM: *A'lamu al-İslām : Mensur al-Endulusi* / Ali Ethem. — [y.y.]: Dairetü al-Maarif al-İslāmiyye, [t.y] 171 s. ; 20 sm. (A.V/4386).

ALİ İBN'ÜL-ESİR: *Moğol Tarihi* / Ali İbnül Esir. — [A.y., y.y.], 1928. 315 s. : 1 secere ; 20 sm. (A.V/3858).

ALİ REŞAD: *Fransa İhtilâli Kebiri Tarihi* / Ali Reşad. — Dersaadet : Kanaat Matbaası, 1331. 2 c. ; 22 sm. (A.V/3827).

ALİ REŞAD: *Tarih-i Kadim : Akvam-ı Kadime-i Şarkiye ve Yunaniler* / Ali Reşad. — İstanbul : Matbaa-i Amire, 1331. 600 s. ; 20 sm. (A.V/3849).

ALİ REŞAD: *Tarihi Kadim : Romalılar, Bizanslılar, Slavlar, Türkler, İraniler* Mekteb-i Sultani'nin Edebiyat Şubesi Onbirinci Sınıfına Mahsustur. / Ali Reşad. — İstanbul : Matbaa-i Amire, 1331. 509 s. : 5 hrt. ; 20 sm. (A.V/3835).

ALİ RIZA SEYFİ: *Barbaros Hayreddin* / Muharriri : Ali Rıza Seyfi. — Dersaadet : Şems Matbaası, 1328. 252 s. ; 18 sm. (A.V/3817).

ALİ TEVFİK: *Fezleke-i Tarihi Umumi* / Ali Tevfik. — İstanbul : Karabet Matbaası, 1307. 2 c. ; 16 sm. (A.IV/8728).

ALİ VASFİ: *Osmanlıca Sarf ve Nahv Dersleri. 5. Kısım : Ameli ve Naziri* / Muharriri Ali Vasfi. — İstanbul : Araks Matbaası, [t.y.] 518 s. ; 18 sm. (A.V/4581).

ALKAN, AHMET TURAN: *Übeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları : Sıradışı Bir Jön Türk* / Ahmet Turan Alkan. — İstanbul : İletişim, 1989. 231 s. : 16 res. ; 19 sm. — (İletişim Yayınları ; 87. Anı Dizisi ; 1) ISBN 975-470-025-7 (A.V/3678).

Almanya-Şark. — [y.y.] : Şark-ı Cedid Kütüphanesi, 1917. 73 s. : 10 s. fot. ; 25 sm. (A.V/429).

ALP, SEDAT: *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük* / Sedat Alp. — Ankara : T.T.K., 1991. 465 s. : 5 res. : 13 fot. ; 30 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; Dizi 6 — Sa. 35) ISBN 975-16-0338-2 (B. I/449).

ALP, SEDAT: *Konya-Karahöyük 1988 Kazıları.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Sedat Alp. — Ankara : T.T.K., 1991. 21-23 ss. : 1 pln. : 5 res. ; 24 sm. (A.V/4086).

ALP, SEDAT: *Maşat - Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri = Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük* / Sedat Alp. — Ankara : T.T.K., 1991. 114 s. ; 30 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; Dizi 6 — Sa. 34) ISBN 975-16-0332-3 (B. I/448).

ALT, KARİN: *Philosophie gegen Gnosis : Plotins Polemik in seiner Schrift II 9* / von Karin Alt. — Stuttgart : Steiner, 1990. 74. s. ; 24 sm. — (Akademie der Wissenchaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1990. Nr. 7) ISBN 3-515-05810-9 (A.V/4022-7).

Babaev, Agadjan Gelidsiebitch / Vstüpit. Statbya Kand. Biol nouk A. Obezlieba i Kand. — Ashkhabad : İlim, 1990. 136 s. ; 22 sm. ISBN 58338-0305-5 (A.V/4015).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Etudes Turco - Safavides, XVI. Quinze Lettres d'Uzun Süleymân Paşa, Beylerbey du Diyâr Bekir (1533-1534).* Anatolia Moderna = Yeni Anadolu I'den Ayrıbasım. / Jean-Youis Bacqué - Grammont. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1991. 137-186 ss. ; 31 sm. (B.I/588).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Représentants Permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)* / Jean - Louis Bacqué - Grammont, Sinan Kuneralp et Frédernic Hitzel. —

İstanbul ; Paris; Editions ISIS, 1991. 166 s. ; 24 sm. — (Varia Turcica ; 22/1) ISBN 975-428-025-8 ISBN 2-906053-22-8 (A.V/3877).

BACQUE-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Stelae Turcicae IV : Le Cimetière de la Bourgade Thrace de Karacaköy* / Jean-Louis Bacque-Grammont et Nicolas Vatin. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1991. 27 s. ; 30 sm. — (Bibliotheque de l'Instiut Francais d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; 34) ISBN 2-7200-1081-2 (B.I/475).

BACSKAI, VERA: *Towns and Urban Society in Early Nieteenth-Century Hungary* / Vera Bacskai. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 151 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-5229-0 (A.V/3648).

BAÇACIZADE, ABDURRAHMAN: *al-Fārik bayn al-mahlūk va al-hālık* / Abdurrahman Baçacızade. — Mısır : Matbaat al-Mevsuat., 1322. 408, 120 s. ; 29 sm. (B.I/532-1, Kısım 1).

BADALI, ENRICO: *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite* / Enrico Badali. — Heidelberg : Carl Winter, 1991. 387 s. ; 21 sm. — (Texte der Hethiter ; H. 14) ISBN 3-533-04379-7 (A.V/3895).

AL-BAĞDĀDĪ, ABŪ ALĪ İSMAİL B. AL-KĀSIM AL-KĀLĪ: *al-Amālī* / Abū Alī İsmail b. al-Kāsım al-Kālī al-Bağdādī. — Kahire : Matbaa Dār al-Kutub al-Mısriyya, 1926. ... c. ; 27 sm. (B.I/535-1-2).

AL-BAĞDADĪ, ABU ʿALİ İSMAĪL B. KASIM AL-KALĪ: *Zeyl-il-A'mālī va an-Navadır : Tenbihiyya* / Abu ʿİsmaīl b. Kasım al-Kalī al-Bağdadī ; ek Abu ʿUbeyd al-Bakrī. — 2. bs. — Mısır : Dār al-Kutüp al-Mısriyya, 1926. 224 s. ; 27 sm. (B.I/553).

AL-BAĞDĀDÎ, ABU CAFER MUHAMMED B. HABİB B. UMAYYA B. AMR AL-HAŞİMĪ: *Kitāb al-Muhabbar* / Amr al-Haşimī al-Bağdādī. — Haydarabād : Maarif al-Osmaniye, 1942. 752 s. ; 24 sm. (A.V/4199).

BAHIT, ŞAYH MOHAMMAD: *al-Kavl al-mufīd alā risāla vasīla al-abīd fī ilm al-tavhīd.* — [y.y.] : Matbaa al-Hayriyya, 1326. 104 s. ; 28 sm. (B.I/478).

AL-BAKILLANİ, AL-KADI EBİ BEKR MUHAMMAD B.: *al-İnsafi'* / al-Bakıllani. — Kahire : Al-Sakafeti al-İslamiye, 1950. 201 s. ; 25 sm. (A.V/4312).

AL-BĀKILLĀNĪ AL-KĀDĪ ABŪ BAKR MUHAMMAD B. AL-TAYYİB B.: *Kitāb al-Beyān an al-fark bayn al-Mu'cizāt va al-Karamat va al-hiyal va al-kahāna va al-sihr va al-Nārincāt* / Tayyib b. Bākıllānī. — Beyrut : Maktaba al-Şarkıyya, 1958. 181, 26 s.; 25 sm. — (Manşūrāt Cāmia al-hikma fī Bağdāt Silsila İlm al-Kalām ; 2) (A.V/3346).

BAKIR, GÜVEN: *1988 Yılı Klazomenai Çalışmaları Raporu.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Güven Bakır. — Ankara : T.T.K., 1991. 85-96 ss. : 6 res. ; 24 sm. (A.V/4078).

BAKIR, TOMRIS: *Daskyleion.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Tomris Bakır. — Ankara : T.T.K., 1991. 75-84 ss. : 18 res. ; 24 sm. (A.V/4074).

AL-BALAVİ, ABU'L-HACCAC YUSUF B. MUHAMMAD: *Elifbā* / Abū al-Haccāc. — [y.y., A.y., t.y.] ... c. ; 24 sm. (A.V/4228).

BALIVET, MICHEL: *Derviches Turcs en Romanie Latine : Quelques Remarques sur la Circulation des Idées au XVe Siècles* Byzantinische Forschungen. Bd. 11'den ayrıbasım. / Michel Balivet. — İstanbul ; Amsterdam : Hakkert, 1987. 239-255 ss. ; 24 sm. (A.V/2927).

BALKAN, KEMAL: *Cancellation of Debts in Cappadocian Tablets from Kültepe* / by Kemal Balkan. — İstanbul : Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1974. 29-41 ss. ; 23 sm. (B.I/607).

BALLEWSKI, ALBERT: *Der Fabrikbetrieb* / Albert Ballewski ; bearbeitet von C.M. Lewin. — Berlin : Julius Springer, 1917. 286 s. ; 21 sm. (A.V/3575).

BALLEWSKI, ALBERT: *Der Fabrikbetrieb* / von Albert Ballewski ; bearbeitet von C.M. Lewin. — Berlin : Julius Springer, 1919. 270 s. ; 21 sm. (A.V/3472).

BALTA, AHMET CEVAT: *Mithat Paşa : Özgürlük Babası* / Ahmet Cevat Balta. — Ankara : [A.y.], 1991. 152 s. ; 24 sm. (A.V/4032).

BALTEANU, DAN: *Romania a Concise Geography* / Dan Balteanu. — Bucarest : Editura Enciclopedica, 1991. 31 s. : hrt. ; 18 sm. ISBN 973-29-0139-X (A.V/4125).

BĂRBULESCU, PETRE: *The Drama of National Minorities in hungary* / Petre Bărbulescu English version by Fraga Cheva Cusin. — Bucharest : Globus, 1991. 103 s. ; 18 sm. ISBN 973-49-0021-8 (A.V/4120).

BARKOCZI, LASZLO: *Pannonische Glasfunde in Ungarn* / Laszlo Barkoczi. — Budapest : Akademiai Kiado, 1988. 223 s. : 117 lev. : 4 res. ; 30 sm. — (Studia Archaeologica ; 9) ISBN 963-05-4286-2 (B.I/142).

AL-BARKUTĪ, ABDURRAHMAN: *Şerh Divan Hassan b. Sābit al-Ensari* / Abdurrahman al-Barkuti. — Mısır : Mektebetü al-ticaretü al-Kübra, 1929. 435 s. ; 25 sm. (A.V/4304).

BARTSCH, RUDOLF HANS: *Elisabeth Kött* / Roman von Rudolf Hans Bartsch. — Berlin : Ullstein, 1908. 314 s. ; 16 sm. — (Ullstein=Bücher) (A.V/3562).

Basında Dış Türkler - Bibliyografya - (Makale, Yorum ve Haberler) 1 Ocak - 31 Aralık 1990. — Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., 1991. 222 s. ; 29 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Dokümantosyon Dairesi Başkanlığı. Yayın No; 3) (B.I/434).

Basında Körfez Savaşı Sonrası Gelişmeler : Bibliyografik Tarama, Makale, Yorum ve Haberler (Eylül-Ekim 1991). — Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., 1991. 31 s. ; 20 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı ; Yayın No: 1/16) (A.V/3159-16).

BAŞBAKANLIK DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ: *Yeni Gelen Yayınlar Bibliyografyası Makaleler Biblilografyası Dökümanlar 1991 Ocak-Mart* / D.İ.E. — Ankara : D.İ.E., 1991. 42 s. ; 29 sm. (B.I/397).

The Battle of Maldon, AD 991 / ed. by Donald Scragg. — Oxford : Basil Blackwell, 1991. 306 s. ; 25 sm. ISBN 0-631-15987-8 (B.I/452).

BAYBURTLUOĞLU, CEVDET: *1988 Yılı Arykanda Kazısı Raporu.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Cevdet Bayburtluoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 107-114 ss. ; 24 sm. (A.V/4083).

AL-BAYDĀVĪ, ABDULLAH B. OMAR: *Tavāli al-anvar fi İlm al-Tavhid* / Abdullah b. Omar al-Baydavī. — [y.y.] : Matbaa al-Hayriyya, 1302 H. 86, 40, 56 s. ; 19 sm. (A.V/4223).

BAYE: *Muhtasar Sanat Tarihi* / Müellifi Baye ; Mütercimi Vahid. — İstanbul : Devlet Matbaası, 1928. 184 s. ; 24 sm. (A.V/3855).

BAYERLE, GUSTAV: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda, 1604-1616* / Gustav Bayerle. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1991. 295 s. ; 25 sm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; vol. 36) ISBN 963-05-5928-5 (A.V/3400).

EL-BAYEŪRİ, İBRAHİM: *İlmi-il Mantık* / İbrahim el Bayeūri. — Mısır : İlmiye Matbaası, 1321. 208 s. ; 27 sm. (B.I/563).

BAYKARA, TUNCER: *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar* / Tuncer Baykara. — İzmir : Ege Üniversitesi, 1990. 150 s. ; 24 sm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.; No: 56) ISBN 975-483-078-9 (A.V/4036).

BAYKARA, TUNCER: *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri* / Tuncer Baykara. — İzmir : Ege Üniversitesi, 1991. 204 s. ; 24 sm. ISBN 975-488-91-68 (A.V/4037).

BAYRAKÇI, HALİL: *Osmanlı Toprak Sistemi : Mîrî Hukuk* / Halil Bayrakçı. — İstanbul : Marifet, 1990. 152 s. ; 20 sm. — (Marifet Yay. ; 42. Sosyal Araştırmalar dizisi : 3) (A.V/3738).

BAYRAM, SADİ: *İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii).* Vakıflar Dergisi 22. sayıdan ayrıbasım. / Sadi Bayram - Adnan Tüzen. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1991. 199-288 ss. : res. ; 28 sm. (B.I/584).

BAYRAM, SADİ: *İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde Bulunan Tılsımlı İki Gömlek ve Kültürümüzdeki Yeri.* Vakıflar Dergisi 22. sayıdan ayrıbasım. / Sadi Bayram. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1991. 355-364 ss. : res. ; 28 sm. (B.I/583).

BAYTUR, ENVER: *Kırgız Tarihi Leksiyaları* / Enver Baytur. — [y.y.] : Kırgız Basması, 1986. 340 s. ; 20 sm. (A.V/1411).

BAYUR, HİKMET: *Yeni Bulunan Bir Belge Dolayısıyle.* Belleten, Cilt 30, Sayı 117 (Ocak 1966)'dan ayrıbasım. / Hikmet Bayur. — Ankara : T.T.K., 1966. 103-114 ss. ; 4 ftkp. ; 24 sm. (A.V/3347).

BAYUR, YUSUF HİKMET: *Atatürk : Hayatı ve Eserleri : Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar* / Yusuf Hikmet Bayur. — Ankara : A.A.M., 1990. 382 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0273-4 (A.V/3371).

BAZIN, LOUIS: *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien* / Louis Bazin. — Budapest ; Paris : Akademiai Kiado ; Editions du CNRS, 1991. 571 s. ; 24 sm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; 34) ISBN 963-05-5614-6 Akadémiai Kiado. ISBN 2-222-04-217-8 CNRS. (A.V/3782).

BEAN, GEORGE EWART: *Aegean Turkey* / George Ewart Bean. — 2nd. Ed. — London : John Murray, 1989. 250 s. ; 22 sm. — (The classic guides to Turkey ; 1) ISBN 0-7195-4648-6 (A.V/3792).

BEAN, GEORGE E.: *Turkey beyond the Maeander* / George E. Bean. — This edition first published in 1989. — London : John Murray, 1989. 236 s. ; 23 sm. — (The classic guides to Turkey ; 3) ISBN 0-7195-4663-X (A.V/3793).

BEAUME, JULES LA: *Tafsīl Āyāt al-kur'ān al-Hakīm* / Çol Labam ; Arapçaya çev. Muhammed Fuā'd ʿAbd al-Bakī. — Mısır : ʿĪsā al-Bāba Halebi ve Şurekā, [t.y.] 714 s. ; 28 sm. (B.I/550).

BEBEL, AUGUST: *Die Frau und der Sozialismus* / von August Bebel. — Dierundvierzigste Auflage. — Stuttgart : J.h.w. Dietz Nachf., 1902. 476 s. ; 20 sm. — (Internationalen Bibliothek ; Bd. 9) (A.V/3534).

BEDEVÎ, ʿABD AL-RAHMAN: *Mantık-ı Aristo* / ʿAbd al-Rahman Bedevî. — Kahire : Maktaba al-Nahza al-Mısriyye, ... -1952. 3 c. ; 25 sm. — (Dirāsāt-ı İslāmiyye ; 7) (A.V/4160).

EL-BEDİʿ, YUSUF: *Hibetü-l-Eyyam Fima Yete'alteku bi Ebi Temmâm* / Yusuf el-Bediʿ. — Mısır : Mat. Ulūm, 1934. 311 s. ; 24 sm. (A.V/4288).

BEDRĀN, ʿABD AL-KĀDİR: *Munādama al-Atlāl Musāmmara al-Hāyāl* / ʿAbd al-Kādir Bedrān. — Dımışk : Mekteb al-İslamiye, 1346. 485 s. ; 28 sm. (B.I/568).

BEDROSSIAN, MATTHIAS: *Armenian-English : New dictionary* / by Matthias Bedrossian. — Venice : S. Lazarus Armenian Academy, 1875-79. 786 s. ; 25 sm. (A.V/3660).

BEGG, PATRICK: *Late Cypriate Terracotta Figurines : a study in context* / Patrick Begg. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 109 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-Book ; 101) ISBN 91-7081-036-2 (A.V/4430).

BELAN, P.S.: *Kazakistani v bitve na Volge* / P.S. Belon. — Alma-Ata : Akademia Nauk Kazakisko CCP., 1990. 270 s. ; 21 sm. ISBN 5-628-00597-5 (A.V/3933).

BELLARD, CARLOS GÓMEZ: *La Colonizacion Fenicia de la Isla de Ibiza* / Carlos Gómez Bellard . . . [at. al.]. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1990. 209 s. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en España ; 157) ISBN 84-7483-656-5 (B.I/427).

CAHEN, CLAUDE: *Makhzūmiyyât : Études sur l'histoire économique et financière de l'Egypte médiévale* / par Claude Cahen. — Leiden : Brill, 1977. 225 s. ; 27 sm. ISBN 90-04-04927-4 (B.I/471).

EL-CĀHIZ, EBU OSMĀN ÖMER B. BAHR.: *Kitabü't-Tac fī-Ahlâkı'l-Mülûk* / Ebu Osmān Ömer b. Bahr el-Cāhız ; Tahkik Ahmed Zeki Paşa. — Kahire : Emiriyye Mat., 1914. 266 s. ; 27 sm. (B.I/534).

CAMCÜM, AHMED SALĀH: *Al-Bank al-İslami : Bunūk bilā Favāid* / Ahmed Salāh Camcüm. — Cidde : Matāb'ı Dār al-Isfahānī va Şurākāih, [t.y.]. 33 s. ; 20 sm. (A.V/3143).

al-Cāmia : Macalla İlmiyya Tahzībiyya Tārihiyya Sıhhiyya. — İskenderiye : [A.y.], 1903-1904. ... c. ; 25 sm. (A.V/4277).

CANETTI, ELIAS: *Marakeş'te Sesler* / Elis Canetti ; Türkçesi: Kamuran Şipal. — İstanbul : Cem, 1990. 215 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi ; 14) (A.V/4412).

CAPELLE, WILHELM: *Die Vorsokratiker : Die Fragmente und Quellenberichte Übersetzt und Eingeleitet* / von Wilhelm Capelle. — Stuttgart : Alfred Kröner, c.1968. 501 s. : 1 hrt. ; 18 sm. — (Kröners Taschenausgabe ; Bd. 119) ISBN 3-520-11908-0 (A.V/3711).

CARNEGIE, ANDREV: *Kaufmanns Herrschgewalt (Empire of Business)* / Andrew Carnegie ; Autorisierte Übersetzung E.E. Lehmann. — Fünfte Auflage. — G.A. Gloeckner, 1914. 221 s. ; 24 sm. (A.V/3567).

CHARMAK, RICHARD: *Geschichte der Auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert : Erster Teil. Bis zum Sturze Metternichs* / von Richard Charmak. — Leipzig : B.G. Teubner, 1912. 132 s. ; 19 sm. (A.V/3465-1).

CHARMAK, RICHARD: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907* / von Richard Charmak. — Zweite Auflage. — Leipzig : B.G. Teubner, 1911. 2 c. ; 18 sm. — (Aus Natur und Geisteswelt Bd. 242, 243) (A.V/3571).

CHEN LI MIN: *Zhangguo lidai chiguan Jiyao* / Chen Li Min, Shi Gua Fen, dong Wen Yi. — Gansu : Gansu Renmin Chubanshe, 1990. 199 s. ; 19 sm. ISBN 7-226-00659-6 (A.V/4148).

CHLUMECKY, LEOPOLD FREIHERR VON: *Österreich-Ungarn und Italien : Das Westbalkanische Problem und Italiens Kampf um Die Vorherrschaft in der Adria* / Leopold Freiherr von Chumecky. — 2. auflage. — Leipzig ; Wien : Franz Deuticke, 1907. 247 s. ; 22 sm. (A.V/3501).

CHRISTIE, A.H.: *Turas'u-l İslâm = The Legacy of Islam* / A.H. Christie - Thomas Arnold - Martin S. Biggs ; Tercüme ve Şerhe ve Allak-ı Aliyye Zeki Mehmed Hasan. — İstanbul. : Mat. Cennet, 1936. 180 s. ; 20 sm. (A.V/4579).

CIPOLLA, CARLO M.: *Between history and Economics : An Intraduction to Economic History* / Carlo M. Cipolla ; Translated by Christopher Woodall. — Oxford : Basil Blackwell, 1991. 198 s. ; 24 sm. ISBN 0-631-16681-5 (A.V/3950).

CARTHILL, AL.: *Verlorene Herrschaft : Wie England Indien Aufgab* / Al. Carthill. — Berlin : Kurt Vowinckel, 1924. 313 s. : 1 hrt. ; 21 sm. (A.V/3572).

CASKEL, WERNER: *Gamharat an-Nasab das Genealogische Werk des Hisām İbn Muhammad al-Kalbī* / von Werner Caskel. — Leiden : Brill, 1966. 2 c. ; 30 sm. (B.I/470).

CASPARY, ADOLF: *Wirtschafts = Strategie und Kriegsführung* / von Adolf Caspary. — Berlin : E.S. Mittler und Sohn, 1932. 166 s. ; 24 sm. (A.V/3473).

AL-CASSĀS, ABU BAKR AHMAD B. ALİ AL-RĀZĪ: *Ahkām al-Kur'ān* / Al-Cassās. — İstanbul : Matbaa al-Avkaf al-İslāmiyya, 1335. ... c. ; 28 sm. (B.I/544).

CAVAD ALĪ: *Tarih-i Arabi* / telif Cavad Alī. — Bağdad : Matbaat al-Tefeyyüz, 1950. 7 c. ; 25 sm. (A.V/4287).

CELÂL ESAD: *Eski İstanbul Abidat ve Mebanisi : Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar* / Müellifi Celâl Esad. — Dersaadet : Muhtar Halid Kütüphanesi, 1328. 250 s. : 2 hrt. ; 25 sm. (A.V/3829).

CELÂL NURİ: *İştirak Edemediğimiz Harekât* / Celâl Nuri. — İstanbul. : Cemiyet Kütüphanesi, 1917. 76 s. ; 18 sm. (A.V/3816).

CELÂLÜDDİN HIZIR (HACI PAŞA): *Müntahab-ı Şifa I* / Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) ; Zafer Önler. — Ankara : T.D.K., 1990. 222 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 559) ISBN 975-16-0233-5 (A.V/3969-1).

CHADWICK, J.: *Corpus of Mycenaean Inscription from Knossos* / J. Chadwick . . . [at al.]. — Cambridge : Cambridge University, 1986- ... c. ; 30 sm. — (Incunabula Graeca ; vol. 88) ISBN 0-521-32023-2 (B/9824).

CHAMBERLAIN, HOUSTON STEWART: *Demokratie und Freiheit* / Houston Stewart Chamberlain. — 3. durchgesehene Auflage. — München : Hugo Bruckmann, 1917. 83 s. ; 21 sm. (A.V/3552).

CHAMBERLAIN, HOUSTON STEWART: *Die Grundlagen des Meunzehnten Jahrhunderts II* / Houston Stewart Chamberlain. — München : Verlagsanstalt F. Bruckmann, 1907. 635-1240 ss. ; 19 sm. (A.V/3474-2).

Change in Language and Literature / Ed. by Miklos Szabolcsi, Jezsef Kovacsz. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1986. 498 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4412-1 (A.V/3647).

CHARBONNEAUX, J.: *La Sculpture Grecque Archaique* / J. Charbonneaux. — Lausanna : La Guilde du Livre, 1942. 99 s. ; 112 res. ; 24 sm. (A.V/4521).

CHARLES-ROUX, F.: *France et Chrétiens d'Orient* / F. Charles-Roux. — Paris : Flammarion, 1939. 320 s. ; 19 sm. (A.V/3809).

DAĞTEKİN, HÜSEYİN: *Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine bir Araştırma* / Hüseyin Dağtekin. — İstanbul : İnkılâp ve Aka, 1977. 39 s. ; 24 sm. (A.V/4589).

Damaszener Mitteilungen. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1983-1989. 4 c. ; 30 sm. (B.I/590).

DAMUZEAUX, M.E.: *Le Remembrement de la Propriété Foncière dans les Ardennes* / par M.E. Damuzeaux. — Sedan : Republique Française, 1933. 35 sm. : 5 §. : 12 hrt. ; 31 sm. (B.I/600).

DANIK, ERTUĞRUL: *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları* / Ertuğrul Danık. — 1. bs. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1990. 104 s. : 29 res.; 19 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 105) ISBN 975-456-033-1 (A.V/2932).

DANIK, ERTUĞRUL: *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları* / Ertuğrul Danık. — 1. bs. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990. 104 s. : 29 res. 19 sm. — (Türk Kültüünü Araştırma Enstitüsü Yayınları ; 105) ISBn 975-456-033-1 (A.V/2932).

DANKOFF, ROBERT: *Evliya Çelebi Lügatı : Seyahat-name'deki Yabancı Kelimeler, Mahallî İfadeler* / Robert Dankoff ; Yay. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. — Harward : Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1991. 131 s. ; 28 sm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 14. Türkçe Kaynaklar ; 12) (B/9956-12).

DARNE, DIANA: *Turkey : Guide to Aegean and Mediterranean* / by Diana Darke. — 3. ed. — London : Michael Haag, 1989. 319 s. ; 22 sm. ISBN 0-902743-70-8 (A.V/3755).

DARWIN, JOHN: *The End of the British Empire : The Historical Debate* / John Darwin. — Oxford : Basil Blackwell, 1991. 128 s. ; 22 sm. — (Making a Contemporary Britain) ISBN 0-631-16427-8 (A.V/3955).

DAVIDSON, IAIN: *La Economia Del Final del Paleolitico en la Espana Oriental* / Iain Davidson. — Valencia : Servico de Investigacion Prehistorica, 1989. 251 s. : 55 hrt ; 30 sm. ISBN 84-7795-027-X (B.I/364).

DAVIES, JOSEPH E.: *Als Usa-Botschafter in Moskau* / Joseph E. Davies. — Dritte Auflage. — Zürich : Steinberg, c 1943. 500 s. ; 21 sm. (A.V/3583).

DAWLETSCHIN, TAMURBEK: *Tatarisch-Deutsches Wörterbuch* / Tamurbek Dawletschin, Irma Dawletschin, Semih Tezcan. — Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1989. 365 s. ; 25 sm. — (Turkologie und Türkeikunde ; Bd. 2) ISBN 3-447-02978-1 (A.V/3662).

DAYAGI-MENDELS, MICHAL: *Perfumes and Cosmetics in the Ancient World* / Michal Dayagi-Mendels. — Jerusalem : The Israel Museum, 1989. 139 s. ; 23 sm. ISBN 965-278-058-8 (A.V/3901).

DEAK, ISTVAN: *Die Rechtmässige Revolution : Lajos Kossuth und die Ungarn 1848-1849* / Istvan Deak. — Budapest : Akademiai Kiado, 1989. 352 s. : 24 sm. ISBN 963-05-4969-7 (A.V/3625).

DEIGHTON, HILARY J.: *The 'Weather-God' in Hittite Anatolia : An examination of the archaeological and textual sources* / Hilary J. Deighton. — Oxford : BAR, 1982. 124 s. ; 30 sm. — (BAR International Series ; 143) ISBN 0-86054-174-6 (B.I/399).

DELEON, JAK: *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar (1920-1990)* / Jak Deleon. — İstanbul : Çelik Gülersoy Vakfı, 1990. 98 s. : 41 s. res. ; 24 sm. ISBN 975-7512-14-1 (A.V/3794).

DELEON, JAK: *Eski Istanbul'un (Yaşayan) Tadı* / Jak Deleon. — İstanbul : İstanbul Kütüphanesi, 1989. 100 s. : 28 s. res. ; 20 sm. — (Çelik Gülersoy Vakfı. İstanbul Kütüphanesi Yay. Etüdler : 2) ISBN 975-7512-01-X (A.V/3675).

DELMAS, B.: *Arşivler* / B. Delmas : Fransızca'dan tercüme : Nihal Somer. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, 1991. 136 s. ; 20 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı ; Yayın No: 12) (A.V/3349).

DEMETRIOU, ANDREAS: *Cypro-Aegean Relations in the Early Iron Age* / By Andreas Demetriou. — Göteborg : Paul Aström, 1989. 114 s. : 230 fot. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 83) ISBN 91-86098-75-6 (B.I/474).

DEMİRCİ, MUHARREM: *Kanji Japonca Türkçe Sözlük* / Muharrem Demirci. — İstanbul ; Ankara : ABC., 1989. 493 s. ; 24 sm. ISBN 975-09-0173-8 (A.V/3811).

DEMİREL, ÖMER: *1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı.* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım. / Ömer Demirel. — Ankara : T.T.K., 1991. 945-961 ss. ; 24 sm. (A.V/4065).

DENK, WOLFGANG: *Atlaskartographie : Theoretische und praktische Probleme dargestellt am Beispiel des "Tübinger Atles des Vorderen Orientes (TAVO)* / von Wolfgang Denk. — Wiesbaden : Reichert, 1990. 216 s. : 1 ek. ; 28 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe B Geisteswissanschaften ; Nr. 57) ISBN 3-88226-478-0 (B.I/401).

DENNY, LUDWELL: *Amerika Schlägt England : Geschichte Eines Wirtschaftskrieges* / Ludwell Denny. — Berlin und Leipzig : Deutsche Verlags, 1930. 455 s. ; 22 sm. (A.V/3580).

DERBIYÖ: *Selim Salis ve Napolyon : Napolyon'un Şark Siyaseti* / Müellifi : Derbiyö ; Mütercimi Mehmed Fuad. — Dersaadet : Kanaat Kütüphanesi, 1329. 411 s. ; 24 sm. (A.V/3846).

Devlet'in Kavram ve Kapsamı / Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği. — Ankara : M.G.K., 1990. 260 s. ; 24 sm. — (Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayınlarından ; No: 1) ISBN 975-19-0250-9 (A.V/3939).

DICKENS, CHARLES: *Weihnachtsgeschichten* / Charles Dickens ; Deutsch von Gustav Menrink. — München : Albert Langen, c 1909. 299 s. ; 22 sm. (A.V/3488).

DİLİPAK, ABDURRAHMAN: *Cumhuriyete Giden Yol (1919'dan 1923'e)* / Abdurrahman Dilipak. — İstanbul : Beyan, 1989. 339 s. ; 20 sm. — (Beyan Yayınları ; 113. Seçkin Kitaplar ; 13) (A.V/3746).

DIR, ARTHUR: *Wirtschaftskrieg und Kriegswirtschaft* / von Arthur Dir. — Berlin : Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1920. 369 s. ; 24 sm. (A.V/3503).

Divan-ı Suhaym abd banî al-Has-has / Tahkik Abdulaziz al-Maymanî. — Kahira : Matbaa dâr al-Kutub al-Mısriyya, 1950. 80 s. ; 27 sm. (B.I/510).

EBU'L-RECÂ KUMÎ, NECMEDDİN: *Tarihu'l Vuzera* / Necmeddin Ebu'l-Recâ Kumî. — Tahran : Huşe, 1985. 439 s. ; 24 sm. (A.V/4437).

EFENDİYEV, OKTAY: *Azerbaycanskoye Gosudarsuo Sefevidov v XVI vere* / Oktay Efendiyev. — Bakü : "Elm", 1981. 307 s. ; 22 sm. — (Akademi Nauk Azerbaycan SSR Institut Historii) (A.V/3398).

EICHENDORFT, JOSEPH FREIHERRN VON: *Aus dem Leben eines Taufenischts* / Joseph Freiherrn von Eichendorft. — Regensburg : Gustav Bosse, c 1941. 137 s. ; 19 sm. (A.V/3494).

EKSCHMITT, WERNER: *Die Sieben Weltwunder* / Werner Ekschmitt. — 7. Auflage. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1990. 277 s. : 78 res. : 94 çiz. ; 24 sm. ISBN 3-8053-0784-5 (B.I/581).

Embassy to Constantinople : The Travels of Lady mary Wortley Montagu / Introduced by dervla Murphy ; Ed. and Compiled by Christopher Pick. — London : Century, 1988. 224 s. ; 20 sm. ISBN 0-7126-1900-3 (A.V/3158).

EMİROĞLU, KUDRET: *Trabzon maçka Etimolojöi Sözlüğü* / Kudret Emiroğlu. — Ankara : Sanat, 1989. 242 s. ; 20 sm. (A.V/3753).

EMRE, KUTLU: *1988 Yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Mutlu Emre. — Ankara : T.T.K., 1991. 15-16 ss. : 4 res. ; 24 sm. (A.V/4066).

EL-ENDELÛSİ, EBU'L-HASAN ALİ B. MÛSÂ: *El Gusûnû'l tan'atü fi Mehasini Şu'araî-l-Mieti's-Sâbiatı* / Ebu'l-Hasan Ali b. Musa el-Endelûsi ; Tahkik : İbrahim el-İbyârî. — Mısır : dar-ül Maarif, [t.y.]. 175 s. ; 24 sm. (A.V/4290).

Engeldering Archaeology : Women and Prehistory / ed. by Joan M.Gero and Margaret W. Conkey. — Oxford : Basil Blackwell, 1991. 418 s. ; 23 sm. — (Social Archaeology) ISBN 0-631-16505-3 (A.V/3952).

ENGEL, GEORG: *Die Last* / Roman von Georg. — Berlin : Ullstein, [t.y.] 304 s. ; 16 sm. (Ullstein=Bücher) (A.V/3556).

ENGELHARD, ED.: *Türkiye ve Tanzimat ve Devleti Osmaninin Tarihi Islahatı* / Müellifi: Ed. Engelhard; Mütercimi: Ali Reşad. — İstanbul : Kanaat Kütüphanesi, 1328. 496 s. ; 24 sm. (A.V/3843).

L'Epoque de la Renaissance 1400-1600 1. L'Avenement de l'Esprit Nouveau (1400-1480) / Publié sous la Direction de Tibor Klaniczay, Eva Kushner, André Stegmann. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 594 s. ; 24 sm. — (A Comparative History of Literatures in European Languages Sponsored by the International Comparative Literature Association ; vol. 7) ISBN 963-05-4130-0 (A.V/3637).

ERCAN, TEVFİK: *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi* / Tevfik Ercan. — Ankara : T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, 1991. ... c. : 27 kroki ; 24 sm. — (Gn. Kur. As. Tarih ve Stratejik Etüt Başk. Resmî Yayınları, seri no: 1) (A.II/5909-2;II. Kısım).

Erciyes Yöresi Folklor Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu (1. : 1991 : Kayseri) (Bildiriler). — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1991. 390 s. : 24 res. ; 24 sm. — (Erciyes Üniversitesi Yayınları ; No: 14) ISBN 975-7598-20-8 (A.V/4151).

ERDEI, FERENC: *Selected Writings* / Ferenc Erdei ; Ed. by Tibor Huszar. — Budapest : Akademiai Kiado, 1988. 407 s. ; 24 sm.ISBN 963-05-4779-1 (A.V/3654).

Erdély : Rövid Története / İrta Barta Gabor, ... [at al.]. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 672 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-5543-3 (A.V/3632).

Erdély Története : Harom Kötetben / Föszerkesztö Köpeczi Béla ; Szerkesztök Makkai Laszlo, Mocsy Andras, Szasz Zoltan. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 3 c. ; 24 sm. ISBN 963-05-4883-6 (A.V/3608).

ERDÖS, TIBOR: *Growth Rate and Growth Path* / Tibor Erdös. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 326 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-53104 (A.V/3610).

FADEEVA, I.E.: *Midhat Paşa* / İ.E. Fadeeva. — Moskva : Nauka, 1977. 168 s. ; 21 sm. (A.V/3970).

FADEEVA, I.L.: *Ofitsial'nie doktrini v ideologii i politike Osmanskoy İmperii* / Osmanizm-Panislamizm/XIX-naçalo XX v. / I.L. Fadeeva. — Moskva : Nauka, 1985. 270 s. ; 22 sm. (A.V/3973).

Fahāris tarih al-cabarrutī al-Musammā bi acāib al-āsār. — Bulak : al-matbu bi Bulak, 1297. 80 s. ; 34 sm. (B.I/489).

AL-FĀHŪRĪ, HANA: *Tarihi al-Falsafa al-Arabiyya* / Telif Hana al-Fāhūrī, Halil al-Carr. — Beyrut : dal al-Maarif, 1958. ... c. ; 25 sm. (A.V/4242).

FAİK SABRİ [DURAN]: *Osmanlı Coğrafya-i Tabii ve İktisadisi* / Faik Sabri. — Dersaadet : Kanaat Matbaası, 1333. 155 s. : 5 şema ; 24 sm. (A.V/3848).

FANDIK, EDWARD: *İktifa-ü al-Kunu'bimā hüve matbu'* / Edward Fandık. — Mısır : Hilal, 1896. 677 s. ; 24 sm. (A.V/4374).

FARAH, TALAL TOUFIC: *Protection and Politics in Bahrain, 1869-1915* / by Talal Toufic Farah. — Beirut : American University of Beirut, c 1985. 241 s. ; 24 sm. (A.V/3448).

AL-FARANSĪS BI-MISR, TĀRĪKH MUDDAT: *Al-Jabartī's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt* / Tārīkh Muddat al-Faransīs Bi-Mısr ; Edited and translated by S. Moreh. — Leiden : E.J. Brill, 1975. 125 s. ; 22 sm. ISBN 90-04-03881-7 (A.V/4117).

FEHÉR, GÉZA: *Macaristan ve Bulgaristan'daki Türk Sanat Eserleri* / Géza Fehér ; Çev.: Yaşar Yücel. — Ankara : T.T.K., 1991. 57 s. : 50 res. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; Dizi 6 - Sayı 44) ISBN 975-16-0351-X (A.V/3942).

EL-FENARİ, MUHAMMED B. HAMZA B. MUHAMMAD: *Fusûlû'l-bedāyı fi Usuli'ş Şerāyi* / Muhammed bin Hamza bin Muhammed El-Fenāri. — İstanbul : [A.y.], 1289 H. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4311).

FENEŞAN, CRISTINA BULGARU: *Forme de Împotrivire Socială in Sangeacurile Lipova şi Caransebeş in a doua Jumătate a Secolului al XVII-Lea in Lumina Documentelor Ottoman.* Studii şi Cominicari de Etnografie-Istorie'den ayrıbasım. / Cristina Bulgaru-Feneşan. — Caransebeş : Camitetul Judetean Petru Cultura şi Educatie Caraş-Severin, 1977. 419-449 ss. ; 24 sm. (A.V/3320).

GABLER, DÉNES: *Terra Sigillata im Barbaricum Zwischen pannonien und dazien* / Dénes Gabler, Andrea H. Vaday. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1986. 85 s. ; 37 sm. ISBN 963-05-3879-2 (B.I/407).

GAL, ZVI: *Map of Gazit (46) 19-22* / Zvi Gal. — Jerusalem : The Archaeological Survey of Israel, 1991. 39, 70 s. : 9 hrt. ; 24 sm. ISBN 965-406-002-7 (A.V/4139).

GASPARRO, GIULIU SFAMENI: *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis* / Giulia Sfameni Gasparro. — Leiden : E.J. Brill, 1985. 142 s. ; 24 sm. ISBN 90-04-07283-7 (A.V/4156).

AL-GASSĀNĪ, ABU AL-FARAC MUHAMMAD B. AHMAD: *Dīvān al-va'vā al-dimaşkī* / Abu al-Farac Muhammad b. Ahmad al-Gassānī. — Dimaşk : Sāmī al-Dahhā, 1950. 360 s. ; 26 sm. (B.I/489).

GAZZĀLİ, EBŪ HĀMİD MUHAMMED B. MUHAMMED B. MUHAMMED: *El-Mustafâ* / Gazzālî. — Bulak : Matbaat al-Amire, 1322-1324. 2 c. ; 28 sm. (B.I/543).

GEHRIG, ULRICH: *Die Phönizier im Zeitalter Homers* / Ulrich Gehrig und Hans Georg Niemeyer ; mit Beiträgen von Eric Gubel ... [at al.]. — Mainz : von Zabern, 1990. 260 s. ; 25 sm. ISBN 3-8053-1173-7 (A.V/3419).

GEISSLER, GERHARD: *Euporaische Documente aus Fünf Jahrhunderten* / Gesichtet und Erläutert von Gerhard Geissler. — Leipzig : Esche, c 1939. 956 s. ; 21 sm. (A.V/3691).

GERGER, MEHMET EMİN: *Din, Siyaset ve Laiklik* / Mehmet Emin Gerger. — İstanbul : Nehir, 1989. 326 s. ; 20 sm. — (Nehir Yayınları ; 33 Siyasal Sorunlar dizisi ; 12) (A.V/3737).

Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance / Hrsg. von August buck, Tibor Klaniczay und S. Katalin Németh. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 121 s. ; 24 sm. — (Studia Humanitatis ; 7) ISBN 963-05-4211-6 (A.V/3612).

Gesundheitsbüchlein : Gemeinfafzliche Anleitung zur Gefundheitspflege / Bearbeitet im Kaiserlichen Gefundheitsamte. — Siebzehnte Ausgabe. — Berlin : Julius Springer, 1917. 280 s. ; 19 sm. (A.V/3579).

GERVÎ, MAHMUD: *Fihrist-i İsnad-ı tarihî-i İran der Arşiv-i Sedaret-i Osmanî der İstanbul* / yay. Mahmud Gervî. — Tahran : Ferhengistan-ı Edeb u Hunes-i İran, 1357. 297 s. ; 24 sm. (A.V/4546-1).

AL-GIRNĀTĪ, ABU AL-KĀSIM MUHAMMAD B. AHMAD: *Kitāb raf'al-hucub al-mastūra fī mahāsīn al-Maksūra* / Ahmad al-Gırnātī. — Mısır : Matbaa al-Saāda, 1344. 2 c. ; 30 sm. (B.I/493).

GIBBON, EDWARD: *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* / Edward Gibbon ; Çeviren: Asım Baltacıgil. — İstanbul : Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları, 1987. 3 c. ; 18 sm. — (Bilim / Felsefe / Sanat Yayınları ; 23. Tarih Dizisi ; 1). (A.V/4135).

GIDE, ANDRE: *Pastoral Senfoni : Dar Kapı* / Andre Gide ; Türkçesi: Leylâ Gürsel. — İstanbul : Cem, 1991. 264 s. ; 19 sm. — (Sabah nobel dizisi ; 11) (A.V/4409).

Gifts of Tamar and Teddy Kollek to the Israel museum Jerusalem. — Jerusalem : The Israel Museum, 1990. 133 s. ; 23 sm. ISBN 965-278-111-8 (A.V/3902).

GİRİTLİ, İSMET : *1990'lara Girerken Bazı Olaylar ve Sorunlar* / İsmet Giritli. — İstanbul : Der, 1990. 96 s. ; 24 sm. — (Der Yayınevi Yay. No. 66) (A.V/3775)

Goebbels Tagebücher : aus den Jahren 1942-43 mit Andern Dokümanten / Hrsg. von Louis P. Lochner. — Zürich : Atlantis, c 1948. 528 s. ; 21 sm. (A.V/3483)

Haberbank 1990, — Ankara : Ekonomik Rehber Yayınları, 1991. 923 s. ; 28 sm. (B/9910-1990)

HACAR, AHMAD B. : *Fetih al-Mübîn bi-şerh al-Erba'în* / Ahmad b. Hacar. — Mısır : Matbaa't al-Mısriyya, 1206. 256 s. ; 28 sm. (B.I/553)

AL-HACCAC, EBÛ AL-HUSAYN MUSLİM B. : *Sahih al-Muslim* / al-Haccac. — Bulak : Matbaa-i Amire, 1290. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4201)

HADJ NACİR ED DİNE : *Le Pelerinage a la Maison Sacrée D'Allah* / Par El Hadj Nacir ed Dine, E. Dinet el Hadj Sliman Ben Ibrahim Baâmer. — Paris : Hachette, 1347. 213 s. ; 19 sm. (A.V/3713)

Hacı Bektaş Veli ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası (Deneme) / Haz. Mürsel Öztürk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 98 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı. Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları ; 152. Bibliyografiler-Bibliyografyalar Dizisi ; 25) ISBN 975-17-0816-8 (A.V/4013)

HAJDU, PÉTER : *Die Uralischen Sprachen und Literaturen* / Péter Hajdu-Péter Domokos. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1987. 608 s. ; 24 sm. — (Bibliotheca Uralica ; 8) ISBN 963-05-4141-6 (A.V/3617)

HÂKÂN, FATH B. : *Kalâid al-Ukyân* / Fath b. Hâhân. — Bulak : Matbaat al-Hadiviye, 1283. 307 s. ; 25 sm. (A.V/4203)

HALAÇOĞLU, YUSUF : *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı : XIV.-XVII. Yüzyıllarda* / Yusuf Halaçoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 222 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sayı 127) ISBN 975-16-0297-1 (A.V/3601)

HAMERTON, JOHN A. : *Tarih al-âlam* / John A. Hamerton ; Ter. İdâra al-tarcama bi-vizâra al-maarif al-Umumiyya. — Mısır : Mektebet al-Nahezat al-Mısrıyye, 1948. ... c. ; 29 sm. (B.I/507)

HAMMAD, EL-ABBAS B. RAŞİD B. : *Sefernâme-i İbn-i Fezlân* / el-Abbas b. Raşid b. Hammad ; terceme Ebu'l-Fazl Tebatebayı. — İran : İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1345 H. 175 s. ; 24 sm. (A.V/4443)

Hammam et - Turkman I / ed. by Maurits N. Van Loon. — İstanbul : Nederlands Historisch-Archeologisch Institut, 1988. ... c. ; 27 sm. — (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te İstanbul ; 63) ISBN 90-6258-063-7 (B.I/603)

HAMMERSCHMIDT-HUMMEL, HILDEGARD : *Die Shakespeare-Illustrationen des Frankfurter Malers Victor Müller im Städelschen Kunstinstitut* / von Hildegard Hammerschmidt-Hummel. - Stuttgart : Steiner, 1990. 46 s.

: res. ; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1990, Nr. 6) ISBN 3-515-05745-5) (A.V/4022-6)

HAMSUN, KNUT : *Göçebe* / Knut Hamsun ; Türkçesi : Behçet Necatigil. — İstanbul : Cem, 1989. 448 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi : 7) (A.V/4405)

Handbuch der Russischen Umgangssprache uber praktische Unleitung ftch im Russischen richting und geläuftg auszudrücken Enthaltend Grammatik, Gespräche und Wörterbuch / Hrsg. von S. I. Werblunski. — 2. Auflage. — Berlin : Friedberg, [t.y.] 244, 64 s. ; 16 sm. (A.V/3535)

Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft / Hrsg. von György Hazai. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1990. 492 s. ; 24 sm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; 31, 1) ISBN 963-05-4202-1 (A.V/3646)

HARBUTÎ, ABDULLATÎF : *Tankîh al-Kalâm fî ᶜAkaid ahl al-İslâm* / Abdullatif Harbuti. — 2. tab. — Dersaadet : Necm-i İstikbal Matbaası, 1330 H. 193 s. ; 20 sm. (A.V/4257)

HARİS AL-HAŞANÎ AL-KURAVÎ, ABÎ ABDULLAH MUHAMMAD B. : *Kitab al-Kudâ bi Kurtuba* / Abî Abdullah Muhammad b. Haris al-Haşanî al-Kuravî. — [y.y., A.y., ty.] 115 s. ; 33 sm. (B.I/522)

The Harmsworth Atlas and Gazetteer. — London : Carmelite Hause, [t.y.] VIII+210+32+284 s. ; 40 sm. (C/535).

AL-HARRÂZ, ABU SAİD: *The Book of Truthfulness (Kitâb al-Şıdq)* / by Abu Said al-Harrâz ; Arabic text, edited and translated by A.J. Arberry. — London ; Madras : Islamic Research Association, 1937. 70, 83 s. ; 22 sm. — (Islamic Research Association ; No. 6) (A.V/4173).

HARVEY, ALAN: *Economic expansion in the Byzantine empire : 900-1200* / Alan Harvey. — Cambridge ; Cambridge University, 1989. 298 s. ; 24 sm. ISBN 0-521-37-1511 (A.V/4099).

HASÂN ᶜABBAS: *al-Hasân al-Basrî : Siretu Şahsiyyetu ta'âlîmahu va Ârâa'hu* / Hasân ᶜAbbas. — Mısır : Dâr al-Fikr al-ᶜArabî, [t.y.] 181 s. ; 22 sm. (A.V/4171).

HASAN ABDULLAH AL-ŞAYH: *Havâtır Carîa* / Hasan Abdullah al-Şayh. — Cidde : Maktab al-Fikr li al-Naşr va al-Tavzî' va al-İlân, [t.y.] 108 s. ; 20 sm. (A.V/3148).

HASAN AMCA [VASFÎ]: *Doğmayan Hürriyet : Bir Devrin İçyüzü 1908-1918* / Hasan Amca. — 2.bs. — İstanbul : Arba, 1989. 224 s. ; 20 sm. — (Arpa Yayınları ; 31. Tarih-Anı Dizisi ; 8) (A.V/3676).

HASAN BAHRİ: *Napolyon'un Çapkınlıkları* / Hasan Bahri. — Dersaadet : Şems Matbaası, [t.y.] 191 s. ; 19 sm. (A.V/3852).

HASAN SAFİ: *Trablusgarb Tarihi* / Müellifi Hasan Safi. — Dersaadet : Resimli Kitab Matbaası, 1328. 84 s. ; 24 sm. (A.V/3834).

IANCU, GH.: *La Consolidation de l'Union de la Transylvanie et de la Roumanie 1918-1919 : Témoignages Français* / Gh. Iancu, G. Cipaianu. — Bucarest : Editura Enciclopedica, 1990. 337 s. ; 18 sm. ISBN 673-29-0183-7 (A.V/4127).

İBN SİNA: *Müellefat İbn Sina* / Mihrican İbn Sina ; G.C. Anawati ; tesdir Ahmed b. Emin. — Kahire : Dar al-Maarif bi Mısır, 1950. 434 s. ; 24 sm. (A.V/4167).

ILICAK, NAZLI: *Zincirbozan Mektupları : Demirel'den Nazlı Ilıcak'a Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e.* — İstanbul : Der Basım-Yayım, 1990. 254 s. ; 20 sm. — (Yakın Tarihimiz Dizisi; 5) (A.V/3679).

Im Dunkel der Europäischen Geheimdiplomatie : Iswolskis Kriegspolitik in Paris 1911-1917 / Hrsg. von Friedrich Stieve. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1926. 2 c. ; 25 sm. (A.V/3716).

IMMANUEL: *Die Ausbildung der Kompagnie in Schule und Gesecht : Rastschläge und Winke* / von Immanuel. — Berlin : Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1910. 172 s. ; 19 sm. (A.V/3492).

IMMANUEL, FRIEDRICH: *Lehnerts Handbuch für ren Truppenführer* / von Friedrich Immanuel. — Umgearbeitete Auflage. — Berlin : Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1911. 204 s. ; 16 sm. (A.V/3514).

Initiation a l'Islam. — 2.éd. — Paris : Imprimerie de Carthage, 1963. 246 s. : 1 hrt. ; 19 sm. (A.V/3294).

INOTAI, ANDRAS: *Regional Integrations in the New World Economic Environment* / by Andras Inotai. — Budapest : Akademiai Kiado, 1986. 286 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4353-2 (A.V/3624).

Die Inschriften von Apameia (bithynien) und Pylai / hrsg. von Thomas Corsten. — Bonn : Habelt, 1987. 200 s. : res. : pl. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 32) ISBN 3-7749-2261-6 (B./9933).

Die Inschriften von Assos / hrsg. von Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1976. 131 s. : 14 tafel ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer städte aus Kleinasien ; Bd. 4) ISBN 3-7749-1338-2 (B/9015).

Die Inschriften von Ephesos / hrsg. von Christoph Börker und Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1979. 254 s. : 3 pl. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 12) ISBN 3-7749-1688-8 (B/8537-2).

Die Inschriften von Ephesos / hrsg. von Helmut Engelmann, Dieter Knibbe, Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1980. 249 s. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinassien ; Bd. 14) ISBN 3-7749-1692-6 (B/8537-4).

Die Inschriften von Ephesos / hrsg. von Helmut Engelmann, Dieter Knibbe, Reinhold Merkelbach. — Bonn : Habelt, 1980. 272 s. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 13) ISBN 3-7749-1689-6 (B/8537-3).

Die Inschriften von Ephesos / hrsg. von Hermann Wankel. — Bonn : Habelt, 1979. 299 s. : 1 hrt. : 36 lev. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 11.1) ISBN 3-7749-1635-7 (B/8537-1a).

Die Inschriften von Ephesos / hrsg. von Reinhold Merkelbach und Johannes Nollé. — Bonn : Habelt, 1980. 392 s. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer städte aus Kleinasien ; Bd. 16) ISBN 3-7749-1694-2 (B/8537-6).

Die Inschriften von Ephesos / Wortindex von Helmut Engelmann ; Konkordanzen von Johannes Nollé. — Bonn : Habelt, 1984. 109 s. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 17, 3) ISBN 3-7749-1807-4 (B/8537-8,1).

Die Inschriften von Ephesos / Zusammengestellt von Johannes Noellé. — Bonn : Habelt, 1984. 216 s. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 17,4) ISBN 3-7749-2116-4 (B/8537-8,2).

Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia / hrsg. von Elmar Schwertheim. — Bonn : Habelt, 1987. 179 s. : 36 s. res. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 33) ISBN 3-7749-2272-1 (B/9931).

Die Inschriften von Iasos / hrsg. Wolfgang Blümel. — Bonn : Habelt, 1985. 174 s. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 28 ,1) ISBN 3-7749-2159-8 (B/9927-1).

Die Inschriften von Iasos / hrsg. Walfgang Blümel. — Bonn : Habelt. 1985. 286 s. : hrt. ; 32 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 28,2) ISBN 3-7749-2170-9 (B/9927-2).

Die Inschriften von Ilion / hrsg. von Peter Frisch. — Bonn : Habelt, 1975. 325 s. : 24 res. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 3) ISBN 3-7749-1211-4 (B/9020).

Die Inschriften von Kalchedon / hrsg. von Reinhold Merkelbach ; mit Hilfe von Friedrich Karl Dörner und Sencer Şahin. — Bonn : Habelt, 1980. 166 s. : 3 lev. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer städte aus Kleinasien ; Bd. 20) ISBN 3-7749-1696-9 (B/9023).

Die Inschriften von Keramos / hrsg. von Ender Varinlioğlu. — Bonn : Habelt, 1986. 109 s. : 14 s. res. : hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 30) ISBN 3-7749-2216-0 (B/9932).

Die Inschriften von Kios / hrsg. von Thomas Corsten. — Bonn : Habelt, 1985. 223 s. : 5 s. res. : hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechisher Städte aus Kleinasien ; Bd. 29) ISBN 3-7749-2194-6 (B/9926).

Die Inschriften von Klaudiu Polis / hrsg. von Friedrich Becker-Bertau. — Bonn : Habelt, 1986. 194. s. : 5 s. res. : hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Greiechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 31) ISBN 3-7749-2219-5 (B/9930)

Die Inschriften von Kyme / hrsg. von Helmut Engelmann. — Bonn : Habelt, 1976. 251 s. : 17 tafel ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 5) ISBN 3-7749-1418-4 (B/9016).

Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung / hrsg. Elmar Schwertheim. — Bonn ; Habelt, 1983. 149 s. : 17 s. res. : hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 26) ISBN 3-7749-2034-6 (B/9021-2).

Die Inschriften von Lampsakos / hrsg. von Peter Frisch. — Bonn : Habelt, 1978. 179 s. : 5 tafel ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 6) ISBN 3-7749-1443-5 (B/9017).

Die Inschriften von Magnesia am Sipylos : Mit einem kommentar zum Sympolitievertrag mit Smyrna / hrsg. von Thomas Ihnken. — Bonn : Habelt, 1978. 189 s. : 5 lev. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer städte aus Kleinassien ; Bd. 8) ISBN 3-7749-1485-0 (B/9018).

Die Inschriften von Mylasa / hrsg. von Wolfgang Blümel. — Boon : Habelt, 1987. 271 s. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 34) ISBN 3-7749-2220-9 (B.I/209-I).

Die Inschriften von Mylasa / hrsg. von Wolfgang Blümel. — Bonn : Habelt, 1988. 230 s. : 24 lev. ; 30 sm. — (Inschriften (Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 35) ISBN 3-7749-2222-5 (B.I/209-II).

Die Inschriften von Parion / hrsg. von Peter Frisch. — Bonn : Habelt, 1983. 107 s. : 1 hrt. : 3 lev. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 25) ISBN 3-7749-1886-4 (B/9217).

JACOB, XAVIER: *Les Turcs au Moyen-Age : Textes-Byzantins* / Xavier Jacob. — Ankara : T.T.K., 1990. 192 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 19. Dizi-Sa. 13) ISBN 975-16-0299-8 (A.V/3606).

JACOBS, BRUNO: *Griechische und Persische Elemente in der Grabkunst Lykiens zur Zeit der Achämenidenherrschaft* / von Bruno Jacobs. — Jonsered : Paul Aström, 1987. 94 s. : 20 lev. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 78) ISBN 91-86098-683 (B.I/354).

JACOBSEN, CHARLES W.: *Facts About Oriental Rugs* / by Charles W. Jacobsen. — New York : [A.y.], 1945. 116 s. ; 24 sm. (A.V/3696).

JAMES, EDWARD: *The Franks* / Edward James. — Oxford : Basil Blockwell, 1991. 265 s. ; 24 sm. — (Peoples of Europe) ISBN 0-631-17936-4 (pbk) (A.V/3954).

JENSEN, WILHELM: *Die Erbin von Helmstede* / Wilhelm Jensen. — Zweite Auflage. — Leipzig : Philipp Reclam Jun. [t.y.] 277 s. ; 15 sm. (A.V/3536).

JENSEN, WILHELM: *Hunnenblut.* / Wilhelm Jensen. — Leipzig : Philipp Reclam Jun. [t.y.] 88 s. ; 15 sm. (A.V/3529).

JENSEN, WILHELM: *Unter heisserer Sonne* / Von Wilhelm Jensen. — Berlin : Ullstein, [t.y.] 304 s. ; 16 sm. — (Ullstein-Bücher) (A.V/3558).

The Jewish Settlement in Palestine : 634-1881 / Im Auftrag des Sonderforschungsberichs 19, Tübingen, entstanden. By Alex Carmel, Peter Schäfer, Yossi Ben-Artzi. — Wiesbaden : Reichert, 1990. 181 s. ; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe B, Geisteswissenschaften ; Nr. 88) ISBN 3-88226-479-9 (A.V/3410).

JODL, FRIEDRICH: *Unter uns gesagt : Friedrich Jodls Briefe an Wilhelm Bolin* / Hrsg. Georg Gimpl. — Wien : Löcker, 1991. 309 s. ; 24 sm. — (Veröffentlichungen das Historischen Instituts der Universität Oulu. Ideen- und Wissenschaftsgeschichte ; Jg. 1991, Bd. 1) ISBN 3-85409-180-7 (A.V/4000).

JOHNSTON, DAVID: *The Roman Law of Trusts* / David Johnston. — Oxford : Clarendon, 1988. 306 s. ; 22 sm. ISBN 0-19-825216-1 (A.V/3869).

JOHNSTON, HARRY: *"Gesunder Menschenverstand in der Auswartigen politik"* / Harry Johnston. — Berlin Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1917. 132 s. : 7 hrt. ; 22 sm. (A.V/3457).

JOO-YOUNG, KIM: *The Sound of Thunder* / Kim Joo-Young ; translated by Chun Kyung-Ja. — Seoul : Si-so-yong-o-sa, 1990. 326 s. ; 23 sm. ISBN 0-87296-038-2 (A.V/3813).

JÄSCHKE, KURT-ULRICH: *Nichtkönigliche Residenzen im Spätmittelalterlichen England* / Kurt-Ulrich Jäschke. — Sigmaringen : Thorbecke, 1990. 344 s. ; 24 sm. — (Residenzenforschung ; Bd. 2) ISBN 3-7995-4503-4 (A.V/3785).

KABACALI, ALPAY: *Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilâl : Bir İhtilâlcinin Serüvenleri* / Alpay Kabacalı. — İstanbul : Cem, [t.y.] 251 s. : 12 s. res. ; 20 sm. (A.V/3687).

KABAKLI, AHMET: *Temellerin Duruşması* / Ahmet Kabaklı. — 2. bs. — İstanbul : Türk Edebiyat Vakfı, 1990. 405 s. ; 20 sm. — (Türk Edebiyatı Vakfı Fikir Eserleri Dizisi ; 1) (A.V/3760).

KĀDÎ ʿIYĀZ, EL-KADI EBU'L-FADL: *Tertibul'l-Medārık ve Takribü'l-Mesālik li Maʿrifeti ʿAlāmı Mezhebi Mālik* / Kadî ʿIyāz ; Haz. Ahmad Bakır Mahmud. — Beyrut : Dar'ü Mektebet al-Haya, [t.y.]. ... c. ; 25 sm. (A.V/4270).

Kanunname-i Āl-i Osman : Sultan Mehmed Han Sani Tarafından Tanzim Olunan Birinci Kanunname Olup Viyana Kütüphane-i İmparatorisinde Mevcut Nüshasında İstinsal edilmiştir. — İstanbul : Ahmet İhsan ve Şirekası, 1330. 32, 72 s. ; 24 sm. (A.V/3839).

KARABEKİR, KÂZIM: *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi* / Kâzım Karabekir. — Erzurum : Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990. 526 s. ; 20 sm. ISBN 975-512-072-6 (A.V/3790).

KARAHASAN, MUSTAFA: *Denemeler* / Mustafa Karahasan. — Üsküp : Birlik Yayınları, 1991. 123 s. ; 20 sm. (A.V/4021).

KARAMAĞARALI, BEYHAN: *Alanya Gülefşen Kasrı Kazısı.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Beyhan Karamağaralı. — Ankara : T.T.K., 1991. 141-142 ss. : 3 pln. ; 24 sm. (A.V/4077).

KARAMAĞARALI, HALÛK: *Eski Ahlat Kazıları.* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Halûk Karamağaralı. — Ankara : T.T.K., 1991. 143-144 ss. ; 24 sm. (A.V/4076).

KARAMAN, FİKRİ: *İpsile, Tozanlı, Doğanşar* / Fikri Karaman. — İstanbul : Acar, 1990. 140 s. ; 20 sm. (A.V/3403).

KARASSZON, D.: *A Concise History of Veterinary Medicine* / by D. Karasszon. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 458 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4610-8 (A.V/3658).

KARTEKİN, ENVER: *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi* / Enver Kartekin. — İstanbul : [A.y.], 1979. 175 s. : 9 s. res. : 7 s. ftkp. : 1 secere ; 22 sm. (A.V/3997).

KAŞANÎ, CEMALEDDİN EBU'L-KASIM ABDULLAH B. ALÎ B. MUHAMMED: *Zubdetu't-Tevarih* / Muhammed Keşanî. — Tahran : Hurufçimi-yi Samedi, 1344 H. 262, 100 s. ; 24 sm. (A.V/4542).

KAUFFER, FR.: *Plan von Constantinopel und seinen Worstädten* / Fr. Kauffer. — [A.y.y.y.], 1786. 1 : 10000. (H/259).

KAYA, DOĞAN: *Şairnâmeler* / Doğan Kaya. — Ankara : G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu, 1990. 101 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 128. Halk Edebiyatı Dizisi ; 34) ISBN 975-17-0520-7 (A.V/3366).

KAZANTZAKIS, NIKOS: *Odysseia Del I. Sangerna I-X* / Nikos Kazantzakis ; Översättning av Gottfried Grunewald. — Jansered : Paul Aström, 1990. 372 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 98) ISBN 91-7081-022-2 (A.V/3425-1).

KAZIM KARABEKİR ANLATIYOR / Yay. haz. : Uğur Mumcu. — İstanbul : Tekim, 1990. 208 s. ; 20 sm. ISBN 975-478-064-1 (A.V/3136).

KAZMAZ, SÜLEYMAN: *Halk Kültürü Ürünlerinde Telif Hakkı* / Süleyman Kazmaz. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 112 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 139. Klavuzlar, El Kitapları, Tarihçeler Dizisi ; 7) ISBN 975-17-0560-6 (A.V/3361).

KAZVINI, EBU'L-HASAN: *Fevaidu'l Safeviye* / Ebu'l-Hasan Kazvini. — Tahran : Müessesesi Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1367 H. 196 s. : 1 Şema ; 24 sm. (A.V/4435).

KEEL, OTHMAR: *Altorientalische Miniaturkunst* / Othmar Keel. Christoph Uehlinger ; mit Beitragen von Madeleine Gaesser . . .[at al.]. — Mainz : von Zabern, c 1990. 163 : res. ; 23 sm. ISBN 3-8053-1152-4 (A.V/3429).

KELEMEN, JOLAN: *De la Langue au Style : Eléments de Linguistique Contrastive Français-Hongrois* / Jolan Kelemen. — Budapest : Akademiai Kiado, 1988. 194 s. ; 20 sm. ISBN 963-05-4687-6 (A.V/3622).

KELLER, ADOLF: *Unbekanntes Amerika* / Adolf Keller. — Erlenbach ; Zürich : Eugen Rentsch, c 1944. 30 s. ; 22 sm. (A.V/3470).

KELLER, HANS-JÖRG: *Gürtelbleche aus Urartu* / von Hans-Jörg Kellner. — Stuttgart : Franz Steiner, 1991. 82 s. : 89 s. çiz. ; 28 sm. — (Prähistorische Bronzefunde : Abt. 12 ; Bd. 3) ISBN 3-515-05526-6 (B.I/602).

KENNAN, GEORGE F.: *Amerikas Aussenpolitik 1900 bis 1950 : und ihre Stellung zur Sowjet-Macht* / George F. Kennan. — Zürich : Europa, c 1952. 167 s. ; 24 sm. (A.V/3505).

KEPENEK, YAKUP: *Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri : Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle* / Yakup Kepenek. — İstanbul : Gerçek, 1990. 191 s. ; 20 sm. — (100 Soruda Dizisi ; 57) (A.V/3749).

KEREM, YUSUF: *Tarih al-Falsafa al-Avrubiyya fī al-Asr al-Vasīt* / Yusuf Kerem. — Kahire : Dār al-Kātib al-Mısrī, 1946. 266 s. ; 24 sm. (A.V/4168).

KESREVÎ, AHMED: *Zendekânî Men : Deh Sāl der 'Adliye Çerā ez 'Adliye Birūn Amedem* / Ahmed Kesrevî. — Tahran : Şirket-i Kitab Cihan, 1990. 343 s. ; 22 sm. ISBN 0-936665-14-9 (A.V/3880).

KEŞKEKİ, BURHANEDDİN: *Nadir Afgan* / Burhaneddin Keşkeki. — Kabil : Matbaa-i Sengi riyaset-i Umumı Metābi, 1310. ... c. ; 24 sm. (A.IV/9091-1).

KEYDER, ÇAĞLAR: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* / Çağlar Keyder, Faruk Tabak. — New York : State University of New York Press, 1991 260 s. ; 23 sm. ISBN 0-7914-0551-6 (A.V/4149).

KEYNES, JOHN MAYNARD: *Revision des Friedensvertrages* / von John Maynard Keynes ; Übersetzt von Fritz Ransohoff. — München und Leipzig Duncker und Humblot, 1922. 245 s. ; 24 sm. (A.V/3496).

KHALAF, NADİM: *The Economics of a Private University in the Developing World* / by Nadim Khalaf. — Princeton : Princeton University, 1977. 33 s. ; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 26) (A.V/3989).

KILIÇ, MUSTAFA: *İbn-i Kemal'in Mısır Fethine Dair Bir Risale-i Acibesi.* Diyanet Dergisinden ayrıbasım. / Mustafa Kılıç. — Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1990. 111-120 ss. ; 22 sm. — (Diyanet Dergisi ; Cilt 26 Sayı: 1) (A.V/3332).

KIRRŪ, ABŪ AL-KĀSIM MUHAMMAD: *Muhammad al-Hıdr Husayn : Şeyhi el-Azhar el-Esbak* / Abū al-Kāsım Muhammad Kırru. — Tunus : Dar ül-Mağrib el-Arabi, 1973. 109 s. ; 22 sm. (A.V/4194).

KIENAST, BURKHART: *Das Altassyrische Kaufvertragsrecht* / von Burkhart Kienast. — Stuttgart : Steiner-Verlag-Wiesbadren, 1984. 184 s. ; 24 sm. — (Altassyrische Texte und Untersuchungen ; Bd. 1) IsBN 3-515-04029-3 (A.V/3899).

KISENOFU: *Hasrüname* / Kisenofu ; Mütercimi Ahmed Midhat. — İstanbul : Tercüman-ı Hakikat, 1302. 274 s. ; 24 sm. (A.V/3862).

KISS, AKOS: *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn* / Akos Kiss. — Budapest : Akademiai Kiado, 1987. 192 s. : 119 s. Res. ; 29 sm. ISBN 963-05-4148-3 (B.I/409).

KİTABÇI, ZEKERİYA: *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler* / Zekeriya Kitapçı. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1989. 366 s. : 2 hrt. : 10 res. ; 24 sm. — (Selçuk Üniversitesi Yay. ; No. 55. Eğitim Fakültesi Yay. ; No: 11) ISBN 975-448-012-5 (A.V/4097).

Kitab-ı Siyah / haz. Setvan Sa'idı. — [y.y.] : Çap-ı Matbaat-ı Esfand, 1989. 372 s. ; 22 sm. (A.V/2817).

LA FONTAINE: *Fables de Fontaine* / İllustrees Par Grandville. — Paris : Furne, 1842. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4170).

LAGERLÖF, SELMA: *Ein Stück Lebensgeschichte. Und andere Erzählungen* / Selma Lagerlöf. — Çev. : Marie Fransoz. — München, Albert Langen, 1909. 285 s. ; 20 sm. (A.V/3495).

LAMBROU-PHILIPSON, C.: *Hellenorientalia plus Orientalia* / C. Lambrou-Philipson. — Göteborg : Paul Aström, 1990. 503 s. : 81 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology. Pocket-book ; 95) ISBN 91-89098-98-X (A.V/4040).

Land Evaluation Studies in Hungary / Ed. by Dénes Loczy. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 95 s. ; 24 sm. — (Studies in Geography in Hungary ; 23) ISBN 963-05-5231-0 (A.V/3657)

LANZI, LUIGI : *Saggio di Lingua Etrusca e di Altre Antiche D'Italia per servire Alla Storia De'Popoli, Delle Lingue e Delle Belle Arti* / Dell' Ab. Luigi Lanzi. — 2. ed. — Firenze : Dalla Tipografia di Attilio Tofani, 1824. 3 c. ; 22 sm. (A.V/3661)

LEFRANC, E. : *Histoire Romaine, Depuis La Fondation de Rome Jusqu'a La Destruction de L'Empire D'Occident* / Par E. Lefranc. — 3. ed. — Lyon ; Paris : Librairie Classique de Perisse Freres, 1837. 468 s. ; 18 sm. (A.V/3704)

LEHMAN, TUULA : *Transitions savantes et dissimulées : Une étude structurelle des contes et nouvelles de Guy de Maupassant* / Tuula Lehmen. — Helsinki : Societas Scientiarum Fennica, 1990. 246 s. ; 25 sm. — (Commentationes Humanarum ; 92) ISBN 951-653-217-9 (A.V/3373)

LEHMANN, JOSEF : *Sprach-und Aufsatzbuch für Österreichische Bürgerschulen* / von Josef lehmann. — Wien : Im Kaiserlich = Königlichen Schulbücher, 1905. 272 s. ; 21 sm. (A.V/3453)

LENDER, YESHA'YAHU : *Map of Har Nafha (196) 12-01 : Archaeological Survey of Israel* / Yesha'yahu Lender. — Jerusalem : The Israel Antiquities Authority, 1990. 117, 220 s. ; 24 sm. ISBN 965-406-000-0 (A.V/4041)

Letters on Islam : Written by a Father in Prison to His Son / Translated from the Arabic by the Author Mohammad Fadhel Jamali. — London : Oxford, 1965. 108 s. ; 22 sm. (A.V/3295)

LEWIS, BERNARD : *Feda'iyan-ı İsmailî* / Bernard Lewis ; çev. Feridun Bedrevi. — Tahran : Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1348. 250 s. : 13 res. ; 24 sm. (A.V/4439)

LEWIS, BERNARD : *The Roots of Muslim Rage* / by Bernard Lewis. — [y.y.] : The Atlantic Monthly, 1990. 47-60 ss. ; 28 sm. (B.I/472)

LEWIS, GEOFFREY : *Atatürk and His Republic* / by Geoffrey Lewis. — Princeton : Princeton University, 1982. 29 s. ; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 33) (A.V/3985)

Liber Expugnationis Regionum, Auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir. al-Beladsori, Quem e Codice Leidensi et Codice Musei Brittannici / ed. M.J. de Goeje. — 2. ed. — Leiden : Brill, 1968. 128, 539 s. ; 27 sm. (B.I/469)

LIE, JONAS : *Eine Ehe* / Roman von Jonas Lie. — Berlin : S. Fischer, 1908. 192 s. ; 18 sm. (A.V/3510)

LIEBIG, HANS FREIH. v. : *Wege zur Politischen Macht* / von Hans Freih. v. Liebig. — München : J.F. Lehmanns, 1921. 132 s. ; 23 sm. (A.V/3519)

LINDAU, RUDOLF : *Zwei Reisen in der Türkei* / von Rudolf Lindau. — Berlin : F. Fontane, 1899. 146 s. ; 20 sm. (A.V/3297)

Lipofuscin-1987 : State of the Art / ed. İmre Zs. Nagy. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 462 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4788-0 (A.V/3621)

LISTER, R.P.: *Genghis Khan* / R.P. Lister. — New York : Dorset, 1989. 232 s. ; 21 sm. ISBN 0-88029-406-X (A.V/3709)

Loess and Periglacial Phenomena / Ed. by Marton Pécsi, Hugh M. French. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1987. 311 s. ; 24 sm. — (Studies in Geography in Hungary : 20) ISBN 963-05-4640-X (A.V/3620)

LOMBROSO, GINA : *Die Seele des Weibes* / Gina Lombroso. — Frankfurt : Siebener, 1922. 301 s. ; 19 sm. (A.V/3544)

LORY, BERNARD : Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie l'Exemple des Villes Bulgares, 1878-1900 / Bernard Lory. — İstanbul : ISIS, 1985. 235 s. : res. ; 24 sm. (A.V/2895).

MACH, RICHARD v.: *Die Wehrmacht der Türkei und Bulgariens* / Richard v. Mach. — Berlin : Verlagsbuchhandlung Alfred Schall, 1905. 98 s. ; 24 sm. (A.V/3491).

MADL, FERENC: *The Law of Conflicts and Foreign Trade* / by Ferenc Madl and Lajos Vékas. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1987. 380 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4274-9 (A.V/3618).

AL-MAĞNĪSAVİ, AL-MÜNTEHİ AL-MAVLA AHMED B. MUHAMMED: *Şerh al-Fıkhu al-Ekber lil-İmam al-Azam Ebu Hanife al-Numan (R.A.) rivayetü Ebi Meti-ü al-Hakem b. Abdullah al-Bāni* / Muhammed al-Mağnisavi. — Mısır : Saadet Mat., 1325. 84 s. ; 20 sm. (A.V/4190).

MAHDAVİ, YAHYA: *Fihrist-i nüshaha-yı musennefât-ı İbn-i Sinâ : Bibliographie d'İbn-i Sina* / Yahya Mahdavi. — Tahran : Üstād Dānişkede-i Edebiyat, 1954. 412, 20 s. ; 21 sm. (A.V/3781).

MAHFUZ, NECİB: *Midak Sokağı (Ara Sokak)* / Necib Mahfuz ; Türkçesi: Güler Dikmen Nalbantoğlu. — İstanbul : Cem, 1989. 317 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi ; 5) (A.V/4403).

MAÎNÜDDİN EL-MİBEDÎ, HÜSEYİN B.: *Haşiye-i Kazimir ala-l-Hidāye* / Hüseyin b. Maînüddin el-Mibedî. — İstanbul : Arif Efendi Mat., 1318. 128 s. ; 27 sm. (B.I/560).

MAKK, FERENC: *The Arpads and the Commeni Political Relations between Hungary and Byzantium the 12th Century* / Ferenc Makk. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 213 s. : 1 hrt. : 2 şekil ; 24 sm. ISBN 963-05-5268-X (A.V/3614).

MAKKAY, JANOS: *The Tiszaszölös Treasure* / Janos Makkay. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 186 s. : 31 pl. ; 29 sm. — (Studia Archaeologica ; 10) ISBN 963-05-4726-0 (B.I/410).

AL-MAKRĪZĪ, TAKİYYUDDİN AHMAD B. ALİ: *İgāsat al-Umma bi-kaşf al-ğumma* / Takiyuddin Ahmad b. Ali al-Makrīzī. — Kahire : Cennet el-telif ve'l tercüme ve el-neşr, 1940. 92 s. ; 24 sm. (A.V/4198).

MALEVILLE, GEORGES DE: *La Tragédie Arménienne de 1915* / Georges de Maleville. — Paris : Lanore, 1988. 147 s. ; 22 sm. ISBN 2-85157-045-6 (A.V/3964).

AL-MĀLİKĪ, ABŪ BAKR ABDULLAH B. ABĪ ABDULLAH: *Riyād al-nufūs fī tabakāt ulamā al-Kayruvān va İfrikiyya* / Abī *Abdullah al-Mālikī*. — Kahire : Husayn Munis, 1951. ... c. ; 25 sm. (A.V/4227).

MANN, THOMAS: *Achtung, Europa! Aufsätze zur Zeit* / Thomas Mann. — 4.-5. Auflage. — Stockholm : Bermann-Fischer, 1938. 191 s. ; 19 sm. (A.V/3515).

MANN, THOMAS: *Seçme Öyküler* / Thomas Mann ; Türkçesi: Kâmuran Şipal. — İstanbul : Cem, 1989. 324 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi ; 6) (A.V/4404)

MANN, THOMAS: *Die Vertauscten Köpfe : Eine indische Legende* / Thomas Mann. — Stockholm : Bermann-Fischer, c 1940. 230 s. ; 17 sm. (A.V/3526).

A Map of the Muslims in the World / Ed. by Raymond Delval. — Leiden : Brill, 1984. 19 s. ; 24 sm. + 1 hrt. ISBN 90-04-07265-9 (H/261).

MARDİN, ŞERİF: *Türkiye'de Toplum ve Siyaset : Makaleler I* / Şerif Mardin ; Derleyenler Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder. — İstanbul : İle-

tişim, 1990. 266 s. ; 20 sm. ISBN 975-470-057-5 Tk.No. ISBN 975-470-058-3 I. cilt (A.V/3796-1).

MARQUEZ, GABRIEL GARCIA: *Sevgiden Öte : Sürekli Ölüm* / Gabriel Garcia Marquez ; Türkçesi: Ahmet Seven. — İstanbul : Cem, 1990. 246 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi ; 10) (A.V/4408).

MAROTH, MIKLOS: *Ibn Sīnā und die Peripatetische "Aussagenlogik"* / Miklos Maroth. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 259 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4964-6 (A.V/3619).

MASTERS, BRUCE: *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East : Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* / Bruce Masters. — New York ; London : New York University, c 1988. 240 s. ; 24 sm. ISBN 0-8147-5435-X (A.V/3446).

MAS'ŪD AL-ŞĀFIĪ, İMAM AL-BAGAVĪ AL-HUSAYN B.: *Masābīh as-Sinna* / İmām al-Bagavī al-Husayn b. Mas'ūd al-Şāfiī. — Kahira : Matbaa al-Hayriyya, 1318. ... c. ; 27 sm. (B.I/486).

Materialia Turcica. Bd. 15-1989 / Hrsg. Hermann Vary. — Bochum : Universitätsverlag, 1991. 196 s. ; 21 sm. ISBN 3-88339-893-4 (A.V/3863).

MATHEWS, THOMAS F.: *Armenian Gospel Iconography : The Tradition of the Glajor Gospel* / Thomas F. Mathews and Avedis K. Sanjian. — Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1991. 246 s. : 24 rnk. res. : 88 res. : 209 fig. ; 32 sm. ISBN 0-88402-183-1 (B.I/572).

MATTHEWS, DONALD M.: *Principles of Composition in Near Eastern Glyptic of the Later Second Millennium B.C.* / Donald M. Matthews. — Freiburg, Schweiz : Univ. - Verl. ; Göttingen : Vandenhoeck and Ruprecht, 1990. 166 s. : 626 çiz. : 614 fot. ; 32 sm. — (Orbis Biblicus et Orientalis : Series Archaeologica ; 8) ISBN 3-525-53658-5 (B.I/606).

MATTSSON, BENGT: *The Ascia Symbol on Latin Epitaphs* / by Bengt Mattsson. — Göteborg : Paul Aström, 1990. 154 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 70) ISBN 91-86098-83-7 (A.V/3427).

AL-MAVDŪDĪ, ABŪ ĀL-A'LĀ: *Mabādi al-İslām* / Abū al-A'lā al-Mavdūdi ; Çev. : Muhammed Âsım al-Haddād. — 2. bs. — Dımışkı : Mekteb al-Şabāb al-Muslim, 1957. 144 s. ; 20 sm. — (Zahāhir al-fikr al-İslami ; 1) (A.V/3892).

AL-MAVDŪDĪ, ABŪ'L-A'LĀ: *Al-Mustalahat al-Arbaa fī al-Kur'ān : al-İlāh, al-Rab, al-İbāda, al-dīn* / yaz. Abū'l-A'lā al-Mavdūdī ; çev ; Muhammed Kâzım Sibāk. — [y.y.] : Matbaa al-Ulūm va al-Ādāb, 1955. 138 s. ; 20 20 sm. — (Zahāir al-Fikr al-İslāmi ; 2) (A.V/3144).

AL-MAVDŪDĪ, ABU'L-A'LĀ: *Nizām al-Hayā fī al-Islam* / Abū'l-A'lā Mavdūdī ; çev. : Muhammed Asım Haddad. — 2.bs. — Dımışkı : Dār al-Fikr al-İslāmī, 1958. 88 s. ; 20 SM. (A.V/3140).

AL-MAVDŪDĪ, ABU AL-A'LĀ: *al-Ribā* / Abu al-A'lā al-Mavdūdī ; çev. : Muhammed Âsım al-Haddad. — Dımışkı : Dār al-Fikr al-İslāmi, 1958. 200 s. ; 20 sm. — (Zahāir al-Fikr al-İslami ; 10) (A.V/3147).

MAZICI, NURŞEN: *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri* / Nurşen Mazıcı. — İstanbul : Gör, 1989. 300 s. ; 20 sm. — (Gür Yayınları ; 33. Araştırma, İnceleme, Başvuru Dizisi ; 12) (A.V/3762).

MEADOW, RICHARD H.: *Equids in the Ancient World* / Richard H. Meadow and Hans-Peter Uerpmann (eds.). — Wiesbaden : Reichert, 1991. 333 s. ; 28 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe A (Naturwissenschaften) ; 19,2) ISBN 3-88226-457-8 (B/9637-2).

Mecmuatı fi al-nahv : teştemil Ali Salas resail / haz. : Eş-Şeyh Cemaleddin Ebu Ömer ve Osman bin Ömer El-Maaruf. — İstanbul : Burhaneddin Erenler Matbaası, 1954. 100 s. ; 17 sm. (A.V/4212).

MEHMED Â'BİD MÜFTÎ-S SÂDETÎ-S SÂDETÎ'L-MALİKİ: *Hidâyetü'n-Nâsik alâ-Tavdihi'l-Menâsik* / Mehmed Â'bid Müftî-s Sâdetî'l-Maliki. — [Ay., y.y.], 1310. 138 s. ; 28 sm. (B.I/561).

MEHMED EŞREF: *Tarih-i Umumi ve Osmanî Atlası* / Mehmed Eşref. — Ankara. : Mekteb-i Harbiye Mat., 1329. 32 pafta ; 27 sm. (B.I/569).

MEHMED FUAD, KÖPRÜLÜZÜDE: *Nasreddin Hoca* / Köprülüzade Mehmed Fuad : Kanaat Matbaası, 1918. 238 s. ; 17 sm. (A.V/4226).

MEHMET TAHİR BİN REFET: *Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri* / Müellifi : Mehmet Tahir bin Refet. — 2. tabı. — İstanbul : Necm İstikbal Matbaası, 1327. 47 s. ; 21 sm. — (Türk Derneği Neşriyatı ; Sayı 1) (A.V/3844).

MEHMET TEVFİK: *Tarihi Osmani : Mekteb-i Askeriye-i Şahaneye Mahsus* / Mehmet Tevfik. — Kostantiniye : Matbaa-i Ebuzziya, 1305. 310, 340 s. ; 21 sm. (A.V/3821).

NADLER, SONIA: *Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures* / Sonia and Marco Nadler. — Tel Aviv : Faculty of Humanities, [t.y.] 28 s. ; 24 sm. (A.V/3904).

NAGATA, YŪZŌ: *Greek rebellion of 1770 in the Morea Peninsula : Some Remarks Through the Turkish Historical Sources* / by Yūzō Nagata. — Tokyo : The Toyo Bunko, 1988. 85 s. ; 26 sm. — (Memoirs of the research Department of the Toyo Bunko ; No. 46) (A.V/4517).

EL-NAGGAR, SA'ID: *Foreign Aid and the Economic development of the United Arab Republic* / by Sa'id el-Naggar. — Princeton : Princeton University,. 1965. 53 s. ; 24 sm. — (Princeton Near East Papers Number ; 1) (A.V/4016).

NAGY, LAJOS: *Bibliography of Hungarian Legal Literature 1945-1980* / ed. by Lajos Nagy. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 429 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4339-7 (A.V/3655).

NAGY, LASZLO J.: *La Naissance et le Développement du Mouvement de Libération Nationale en Algérie (1919-1974)* / par Laszlo J. Nagy. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 171 s. ; 24 sm. (Studia Historica ; 190) ISBN 963-05-4993-X (A.V/3634).

NAMIK KEMAL: *Osmanlı Tarihi* / Namık Kemal. — İstanbul : Mahmud Bey Matbaası, 1326-1327. 3 c. ; 20 sm. (A.V/3861).

Namık Kemal : Ölümünün 100. Yılında. — İstanbul : M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1988. 228 s. ; 24 sm. — (Marmara Üniversitesi Yayınları No: 468 Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 9) ISBN 975-400-004-2 (A.V/3801).

NEGAHBAN, EZAT O.: *Excavations at Haft Tepe, Iran* / Ezat O. Negahban. — Philadelphia : The University Museum, 1991. 156 s. : 7 pln. : 13 s. res. : 58 s. fot. ; 29 sm. — (University Museum Monograph ; 70) ISBN 0-934718-89-X (B.I/438).

NELSON, ROBERT S.: *Theodore Hagiopetrites : A late Byzantine Scribe and Illuminator* / Robert S. Nelson. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. 152 s. ; 30 sm. + 92 s. fot. kitap. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 217) (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik ; Bd. 4) ISBN 3-7001-1835-X (B.I/432).

NEŞHEBİSİ, EBU'L-ʿABBĀS AHMED B. YAHYA B. MUHAMMED: *Mi'yāru'l-muğrib ve'l-Cām'iu'l-Mağrib* / Ebu'l-ʿAbbas Ahmed b. Yahya b. Muhammed Neşhebisi. — Fas.: [A.y.], 1314 H. ... c. ; 24 sm. (A.V/4206).

NEVAÎ, ABDULHÜSEYİN: *İsnad ve Mektebat-ı Siyasi-yi İran (ez sal-ı 1105 ta 1135)* / Abdulhüseyin Nevaî. — Tahran : Müessese-i Mutalaat-ı tahkikat-ı Ferhengi, 1343 / 1984. 212 s. ; 24 sm. (A.V/4444).

OCAK, AHMET YAŞAR: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara : T.T.K., 1992. 267 s. : 25 s. res. : 2 hrt. ; 25 sm. (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7 Dizi-Sa. 130) ISBN 975-16-0440-0 (A.V/4602).

Occident and Orient / A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber ; Ed. by Robert Dan. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 418 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4024-X (Akadémiai Kiado) (A.V/3628).

OESTERHELD, ALFRED: *Die Legende vom Gold* / Alfred Oesterheld. — Leipzig : Wilhelm Goldmann, c 1941. 238 s. ; 23 sm. (A.V/3584).

OKAZAKI, TAKASHI: *Tōzai Kōshō no Kōkogaku* / Takashi Okazaki. — Tokyo : Heibansha, 1973. 446 s. ; 24 sm. (A.V/4538).

OMAR, ABDÜLKÂDİR B.: *Hızâratü al adab ve Lübbü Lübâb Lisan al Arab al Şevahid şer al Kafiye* / Abdülkâdir b. Omar. — [a.y., y.y., t.y.]. ... c. ; 27 sm. (B.I/548-2).

OMPTEDA, GEORG FREIHERRN VON: *Denise de Montmidi* / Roman von Georg Freiherrn von Ompteda. — Berlin : Ullstein, [t.y.] 317 s. ; 16 sm. (Ullstein=Bücher) (A.V/3565).

OMPTEDA, GEORG FREIHERRN VON: *Die Sieben Gernopp* / Georg Freiherrn von Ompteda. — Zwälfte Auflage. — Berlin : Egon Fleischel, 1912. 184 s. ; 20 sm. (A.V/3543).

ÖĞÜN, BAKİ: *Kaunos Kazıları 1988* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. / Baki Öğün. — Ankara : T.T.K., 1991. 103-106 ss. ; 24 sm. (A.V/4069).

ÖLÇEN, ALİ NEJAT: *İslâm'da Karanlığın Başlangıcı ve Türk İslâm Sentezi* / Ali Nejat Ölçen. — Ankara : Ekin, 1991. 254 s. ; 20 sm. — (Ekin Yayınları ; 9) ISBN 975-536-004-2 (A.V/3396).

ÖLÇER, CÜNEYT: *Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları : Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan* / Cüneyt Ölçer. — İstanbul : [A.y.], 1989. 2 c. ; 24 sm. — (Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları ; 14) (A.V/3695).

ÖLÇER, CÜNEYT: *Sultan Yavuz Selim Şah bin Bayazıd Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri 918-926 AH/1512-1520 AD* / Cüneyt Ölçer. — İstanbul : Yenilik, 1989. 191 s. : 15 tablo ; 24 sm. (A.V/3769).

ÖMER ER-RÂZİ, FAHREDDİN MUHAMMED B.: *Muhassal Efkâr ül-Mutekaddemin ül-Muta'ahhirin min ulemâi' va ül-hükemâi va ül-Mütekâmin* / Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzi. — Mısır : Hüseyniyye Matbaası, 1323. 183 s. ; 28 sm. (B.I/557).

ÖNER, NECATİ: *Klasik Mantık* / Necati Öner. — 6.bs. — Ankara : A.Ü. İlâhiyat Fakültesi, 1991. 192 s. ; 20 sm. — (A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yay. ; No: 191) ISBN 975-482-069-4 (A.V/4031).

ÖZAL, TURGUT: *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın TBMM'de Yemin Töreninde, Cumhurbaşkanlığı Devir Töreninde, Atatürk'ü Anma Günü Münasebetiyle Yaptığı Konuşma* / Turgut Özal. — Ankara : [a.y.], 1989, 23 sm. ; 22 sm. (A.V/3154).

PAHL, WALTHER: *Weltkampf um Rahstoffe* / Walther Pahl. — Leipzig : Wilhelm Goldmann, 1942. 299 s. ; 22 sm. (A.V/3459).

PAMUKCİYAN, KEVORK: *İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye.* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım. / Kevork Pamukciyan. — Ankara : T.T.K., 1991. 1053 -1071 ss. ; sm. (A.V/4053).

PAPAIANNOPOULOU, ANGELIA G.: *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades* / by Angelia G. Papagiannopoulou. — Göteborg : Paul Aström, 1991. 377 s. : 65 s. res. : 37 çiz. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 96) ISBN 91-7081-016-8 (A.V/3960).

PASCU, STEFAN: *The making of the Romanian unitary national state 1918* / Stefan Pascu. — Romania : Bibliotheca Historica Romaniae, 1988. 277 s. ; 24 sm. — (Bibliotheca Historica Romaniae. Monographs ; 24) (A.V/4113).

PAWLIKOWSKI-CHOLEWA, A. VON: *Die Heere des Morgenlandes : Militärische Beiträge zur Geshichte des nahen und fernen Orients* / von A. von Pawlikowski-Cholewa. — Berlin : Walter de Gruyter, 1940. 298 s. : 69 res. ; 25 sm. (A.V/3700).

PEHLİVANLI, HAMİT: *Stratejik Etütler Bülteni ve Güncel Konular Yazılar Dizini* / Hamit Pehlivanlı. — Ankara : T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1991. 72 s. ; 24 sm. (A.V/4147).

PERCHERON, MAURICE: *Gengis Khan* / Par Maurice Percheron. — Paris : Editions du Seuil, 1962. 186 s. ; 20 sm. — (Le Temps Qui Court ; 29) (A.V/3291).

PÉREZ, M.LINAREJOS CRUZ: *Necropolis Iberica de los Nietos (Cartagena, Murcia) : Metadologia Aplicada y Estudio del Yacimiento de Cultura, 1990.* 232 s. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en España ; 158) ISBN 84-7483-692-1 (B.I/428).

PETRESCU, PAUL: *Romanian Folk Costume* / By Paul Petrescu, Elena Secoşan ; Translated into English Florin Ionescu. — Bucarest : Meridiane Publishing House, 1985. 186 s. : rnk. res. ; 22 sm. (A.V/4126).

PFLUGK-HARTTUNG, J.v.: *Der Kampf um die freiheit der Meere* / J.v. Pflugk-Harttung. — Berlin : R. Eisenschmidt, 1917. 254 s. ; 24 sm. (A.V/3593).

RACZ, LASZLO Z.: *Power System Stability* / Laszlo Z. Rocz and Béla Bokay. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 285 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4470-9 (A.V/3615).

RADOVA, ZBORNIK: *Simpozij o Ferdinandu Kovacevicu, 28. prosinac 1988* / Zbornik Radova. — Zagreb : Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1990 100 s. ; 24 sm. (A.V/4130).

RAGKOS, ELEGKŌ N.: *Opsis Koinonikes Metabolis : Geographike kai Epaggelmatike Kinetekoteta ste Sugkhrone Kupriake Koinonia* / Elegkō N. Ragkos. — Nikosia : Tupoteke Sta Tupographei Zobolli Ltd., 1983. 128 s. ; 24 sm. — (Demosieumata Kentron Koinonikon Ereunon ; 4) ISBN 9963-0-8000-6 (A.V/4003).

RAMIREZ, PRIMITIVA BUENO: *Megalitos en la Meseta Sur: Los Dolmenes de Azutan y la Estrella (Toledo)* / Primitiva Bueno Ramirez. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1991. 130 s. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en España ; 159) ISBN 84-7483-709-X (B.I/436).

RANGABÉ, A.R.: *Encyclopédie Française, ou, Choix de Morceaux Meilleurs Prasateurs et Poètes Français Avec des Notes* / par A.R. Rangabé. — 3. éd. — Athenais : Andreas Koroméla. 1852. 508 s. ; 23 sm. (A.V/4002).

Rasutâ Saitôki (Lustre Selamiği) / ed. Tomohiko Okano. — Tokyo : Chukintô Bunka Sentâ, 1985. 56 s. : 34 pl. ; 26 sm. (B.I/459).

RATHENAU, WALTHER: *An Deutschlands Tugend* / von Walther Rathenau. — Berlin : S. Fischer, 1918. 126 s. ; 20 sm. (A.V/3588).

RATHENAU, WALTHER: *Rach der Flut* / von Walther Rathenau. — Berlin : S. Fischer, 1919. 71 s. ; 20 sm. (A.V/3596).

RATHENAU, WALTHER: *Der neue Staat* / von Walther Rathenau. — Berlin : S. Fischer, 1919. 74 s. ; 20 sm. (A.V/3597).

RATHENAU, WALTHER: *Die neue Wirtschaft* / von Walther Rathenau. — Berlin : S. Fischer, 1918. 86 s. ; 20 sm. (A.V/3542).

Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies / Ed. by C.S. Lightfoot. — Oxford : Oxbow Monograph 7, 1991. 347 s. ; 30 sm. — (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph ; No. 12) ISBN 0-946897-27-1 (B.I/425).

Rechenschaftsbericht an den Zaren über den Russisch-Japanischen Krieg bis zu den Mukdener Kämpfen einschliesslich / unter redaktion von A. Kuropatkin. — Berlin : Risels Deutsche Centrale für Militärwissenschaft, 1909. 371 s. ; 23 sm. (A.V/3532).

REFİK, AHMET: *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)* / Ahmet Refik. — 2. bs. — İstanbul : Enderun, 1989. 80 s. ; 24 sm. — (Enderun Yayınları ; 29) ISBn 975-7658-08-1 (A.V/3767).

REFİK, AHMET: *Türkiye Madenleri : Osmanlı Devrinde (967-1200)* / Ahmet Refik. — 2.bs. — İstanbul : Enderun, 1989. 60 s. ; 24 sm. ISBN 975-7658-07 (A.V/3727).

Reflets des Deux Fleuves : volume de Mélanges Offerts à André Finet / éd. par Marc Lebeau et Philippe Talon. — Leuven : Peeters, 1989. 193 s. ; 30 sm. — (Akkadica. Supplementum ; 6) ISBN 90-6831-181-6 (B.I/454).

AL-SABBĀN, MUHAMMAD: *Hāşiye alā Sarh al-Isam alā al-Samarkandiyya fi ilm al-bayān* / Muhammad al-Sabbān. — [y.y.] : al-Matbaa al-Vahbiyya, 1286 H. 172 s. ; 24 sm. (A.V/4266).

Sachsen-Anhalt : Regionalbibliographie für die Bezirke Halle und Magdeburg : Berichtsjahre 1987 und 1988, Nachträge 1965 bis 1986 / Red. Peter Henning. — Halle (Saale) : Universitäts- und Landesbisliothek Sachsen-Anhalt, 1990. 396 s. ; 24 sm. — (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale ; 36) ISBN 3-86010-155-2 (A.V/3413).

AL-SAFADİ, SALAHADDİN HALİL BİN AYBAK: *Al-gays al-Musaccam fi Şarh Lamīye al-Acem* / Salahiddin Halil bin Aybak al-Safadi. — [y.y. : A.y., t.y.]. 416 s. ; 24 sm. (A.V/4210).

SAHİLLİOĞLU, HALİL: *Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı.* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım. / Yazan : Halil Sahillioğlu ; Çev. : Mustafa Öztürk. — Ankara : T.T.K., 1991. 1233-1257 ss. ; 24 sm. (A.V/4056).

SA'İD, MAJED F.: *Lexical Innovation Through Borrowing in Modern Standard Arabic* / by Majed F. Sa'id. — Princeton : Princeton University, 1967. 123 s. ; 22 sm. — (Princeton Near East Papers ; Nu. 6) (A.V/3994).

SĀLİH EL-MEKÛDÎ, EBÛ ZEYD ABDURRAHMAN B. ALİ B. *Şerhu Elfiye* / Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ali b. Sālih el-Mekûdî. — Mısır : İlmiye Mat., 1318. 206 s. ; 28 sm. (B.I/559).

AL-SĀLİS, YUSUF: *Divān Melik Garnāta* / Yusuf al-Sālis. — Tatvan : Mu'hid Mevlayi al-Hasan, 1958. 269 s. ; 25 sm. (A.V/4375).

SALMAN, HÜSEYİN: *Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkeleri'ne Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon).* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım. / Hüseyin Salman. — Ankara : T.T.K., 1991. (A.V/4058).

AL-SAMHUDİ, SAYH: *Hülâsa al-vafâ bi-ahbâr dâr-ı al-Mustafa* / Şayh al-Samhudi. — [Medine. : A.y.], 1285 H. 306 s. ; 27 sm. (B.I/485).

AL-SAN'ĀNĪ, MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. YAHYĀ ZUBĀRA AL-HÜSNI AL-YAMANĪ: *Naīl al-Vatar min tarācim ricāl al-yaman fī al-karn al-sālis aşar* / al-San'ānī. — Kahire : Matbaat üs-Safiyye, 1350. ... c. ; 25 sm. (A.V/4176).

Sanayi Kongresi : 1951 (9.4.1951 / 14.4.1951). — Ankara : T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, 1951. 180 s. ; 24 sm. (A.V/3924).

SARKISYAN, SARKIS: *Hayastan* / Sarkis Sarkisyan. — London : [A.y.], 1983. 266 s. ; 22 sm. (A.V/4282).

M. SATİ: *Etnoğrafya-İlm-i Akvam* / Muharriri: M. Sati. — İstanbul : Kütüphane-i İslâm ve Askeri, 1328. 408 s. ; 20 sm. (A.V/3850).

SAVLET, SERVET: *Turkı Evr Turk. 1. Kısım* / Servet Savlet. — Lahor : Esfak Mirza, 1989. 221 s. ; 21 sm. (A.V/2697).

SAYAR, MUSTAFA: *Inschriften aus Hierapolis-Kastabala : Bericht über eine Reise nach Ost-Kilikien* / Mustafa Sayar, Peter Siewert, Hans Taeuber ; Mit einem Beitrag von James Russel. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 40 s. : 39 res. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Pihilosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte ; Bd. 547) ISBN 3-7001-1681-0 (A.V/3350).

SAYILI, AYDIN: *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* / Aydın Sayılı. — Ankara : A.K.M., 1991. 510 s. : 10 res. ; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı : 47) ISBN 975-16-0302-1 (A.V/4150).

SAYILI, AYDIN: *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu (Ghiyâth al Dîn al Kâshî's Letter on Ulugh Bey and the Scientific Activity in Samarqand)* / Aydın Sayılı. — Ankara : A.K.M., 1991. 115 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı: 48) ISBN 975-16-0336-6 (A.V/4143).

Scambi e identita culturale: la Cilicia / a cura di Paola Desideri e Salvatore Settis. — Bologna : Il mulino, 1991. 352 s. ; 22 sm. — (Quaderni Storici. Nuova Serie ; 76) ISBN 88-15-03016-6 (A.V/3879).

SCHELLENDORFF, BRONSART V.: *Sechs Monate beim Japanischen Feldheer* / Von Bronsart v. Schellendorff. — Berlin : Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1906. 329 s. ; 24 sm. (A.V/3577).

SCHERER, WILHELM: *Geshichte der Deutschen Literatur* / von Wilhelm Scherer. — Neunte Auflage. — Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1902. 927 s. ; 23 sm. (A.V/3507).

SCHILLER, FRIEDRICH VON: *Sämtliche Werke* / Schiller, Einleitung von Prof. Dr. J. Wychgram. — Leipzig : Philipp Reclam Jun., [t.y.] 4 c. ; 17 sm. (A.V/3522).

SCHLEGEL, DIETRICH : *Wie Helmuth James von Moltke 1943 in Istanbul beschrieb.* Deutsch=Turkische Gesellschaft E.V. Heft 113'-ten Ayrıbasım. / Dietrich Schlege. — Bonn : Deutsch = Türkische Gesellschaft E.V., 1990. 65 s. ; 28 sm. (A.V/585)

SCHLEUSSNER, BERNHARD : *Die Legaten der römischen Republik : Decem legati und ständige Hilfsgesandte* / Bernard Schleussner. — 1. Aufl. — München : Beck, 1978. 255 s. ; 24 sm. — (Vestigia ; Bd. 26) (A.V/3787)

SCHMITT, ARBOGAST : *Selbtändigkeit und Abhängigkeit menschlichen Handelns bei Homer : Hermeneutische Untersuchungen zur Pyschologie Homers* / von Arbogast Schmitt. — Stuttgart : Steiner, 1990. 328 s. ; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1990, Nr. 5) ISBN 3-515-05726-9 (A.V/4022-5)

SCHMITT, RÜDIGER : *Ernst Kuhn und Vilhelm Thomsen. Aspekte ihres Forschens im Spiegel ihrer Korrespondenz* / von Rüdiger Schmitt. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1990. 40 s. ; 24 sm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser ; 61) ISBN 87-7304-215-3 (A.V/3928)

SCHMITT, RÜDIGER : *Epigraphisch-exegetische Noten zu Dareios' Bīsutūn-Inschriften* / Rüdiger Schmitt. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990. 88 s. : 12 lev. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte ; Bd. 561) (Veräffentlichungen der Kommission für Iranistik ; Nr. 25) ISBN 3-7001-1770-1 (A.V/3873)

SCHNITZLER, ARTHUR: *Zwischespiel* / Romddie in drei Akten von Arthur Schnitzler. — Berlin : S. Fischer, 1906. 139 s. ; 19 sm. (A.V/3527).

SCHÖN, DORIT: *Laristan- eine südpersesche Küstenprovinz : Ein Beitrag zu seiner Geschichte* / Dorit Schön. — Wien : Özterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990. 94 s. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; Bd. 553) ISBN 3-7001-1801-5 (A.V/3875).

SCHRADER, BRUNO: *Die Römische Campagna* / von Bruno Schrader. — Leipzig : E.A. Seemann, 1910. 246 s. ; 19 sm. (A.V/3454).

SCHRÖDER, WALTER: *Die Baumwolle : Eine Wirtschaftsgeographische Monographie* / von Walter Schröder. — Greifswald : Ratsbuchhandlung und

Universitätsverlag, 1932. 78 s. : 23 hrt. ; 21 sm. (A.V/3589).

SCHRÖDER, WERNER: *Beobachtungen und Üerlegungen zum, Göttweiger Trojanerkrieg'* / von Werner Schröder. — Stuttgart : Steiner, 1990. 53 s. ; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1990, Nr. 2) ISBN 3-515-05699-8 (A.V/4022-2).

SCHUSSEN, WILHELM: *Heimwärts* / Gedichte von Wilhelm Schussen. — Stuttgart und Berlin : Deutsche Verlags-Unstalt, 1913. 112 s. ; 18 sm. (A.V/3528).

Scientific Knowledge Socialized / Ed. by Imre Hronszky and Marta Fehér and Balazs Dajka. — Budapest : Akademiai Kiado, 1988. 440 s. ; 24 sm. ISBN 963-05-4771-6 (A.V/3626).

SCOGNAMILLO, GIVANNI: *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları* / Giovanni Scognamilla. — İstanbul : Metis, 1990. 144 s. ; 20 sm. (A.V/3739).

SEEWANN, GERHARD: *Bestandskatalog der Bibliothek des Südost-Instituts Münschen* / Gerhard Seewann ; Unter mitarbeit von Gerda Bartl und Wilma Kömives. — München : Oldenbourg, 1990. ... c. ; 25 sm. — (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänungsband ; 1) ISBN 3-486-55031-4 (A.V/3252).

SELAHADDİN ASIM: *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* / Selahaddin Asım ; Hazırlayan : Metin Martı. — İstanbul : Arba, 1989. 187 s. ; 20 sm. — (Arba Yayınları ; 33) (A.V/3677).

SELAHATTİN, İLHAN: *Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896)* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi 1985 : 1-26'dan Ayrı Baskı. / İ. Selahattin. — İstanbul : İ.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi, 1985. 26 s. ; 24 sm. (A.V/3903).

SELAHATTİN, İLHAN: *Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl 2, 1984 Sayı 2'den ayrıbasım. / İ. Selahattin. — İstanbul : İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984. 367-421 ss. ; 23 sm. (A.V/3908).

SENYABUS, ŞARL : *Tarihi Siyasi : 1814'den 1896'ya kadar : Asrı Hazır da Avrupa* / Şarl Senyabus ; Mütercimleri : Ali Reşad, Ali Kemal. — Dersaadet : İkdam Matbaası, 1324. 421 s. ; 24 sm. (A.V/3828)

SERTOĞLU, MİTHAT : *Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge.* Belleten, cilt 32, Sayı 128 (Ekim 1968)'den ayrıbasım. 459-468 ss. : 2 fotokopi ; 24 sm. (A.V/3344)

SEVİN, VELİ : *Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu;* Höyük, Sayı 1 (1988)'den ayrıbasım. 51-64 ss. : 7 res. ; 24 sm. (A.V/4075)

SEVİN, VELİ : *Yeni Assur Sanatı I : Mimarlık* / Veli Sevin. — Ankara : T.T.K., 1991. 190 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu yayınları ; 6. Dizi-Sayı 38) ISBN 975-16-0255-6 Tk. (A.V/3600)

SEWELL, BRIAN : *South From Ephesus : Travels in Aegean Turkey* / *Brian Sewell.* — London : Arrow, 1989. 244 s. ; 20 sm. (A.V/3692)

SEYİT MUSTAFA : *Netayic-ül Vukuat* / Seyit Mustafa. — 2.bs. — İstanbul : Ahvet, 1327. 4 c. ; 24 sm. (A.V/3841)

SEZEN, YÜMNİ : *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* / Yümni Sezen. — İstanbul : M.Ü. İlahiyet Fakültesi Vakfı, 1990. 231 s. ; 24 sm. — (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu. ; 39. İlmî Eserler Serisi ; 26) (A.V/3774)

SEZGİN, URSULA : *Abū Mihnaf : Ein Beitrag zur Historiographie der umaiyadischen Zeit.* / Ursula Sezgin. — Leiden : E.J. Brill, 1971. 251 s. ; 24 sm. (A.V/4107)

SFEMENOW, WLADIMIR : *Die Schlacht bei Tsuschima* / von Wladimir Sfemenow. — Berlin : Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1907. 69 s. : 1 hrt. ; 24 sm. (A.V/3576)

SHAKESPEARES, WILLIAM : *Dramatische Werke* / Nach der Übersetzung von August Wilhelm Schlegel, Philipp Kaufmann und Pok ; neu durchgesegel, teilweife umgearbeitet und mit Einleitungen hrsg. von Max Roch. — Stuttgrat und Berlin : J.G. Cotta, [t.y.] 324 s. ; 17 sm. (A.V/3511-3)

SHAW, BERNARD : *Kara Kız* / Bernard Shaw ; Türkçesi : Mete Ergin. — İstanbul : Cem, 1990? 327 s. ; 19 sm. — (Sabah Nobel Dizisi ; 1) (A.V/4400)

SIRMA, İ. SÜREYYA : *İslâmiyet ve Hıristiyanlık — Islam et Christianisme — Islam and Christianism — İslam und Christianism* / Türkçesi : İ. Süreyya Sırma. — 3.bs. — İstanbul : Beyan, 1991. 122 s. ; 20 sm. (A.V/4615)

SIEBLER, MICHAEL : *Troia-Homer-Schliemann : Mythos und Wahrheit* / Michael Siebler. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1990. 248 s. : 81 res. : 25 lev. ; 24 sm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; Bd. 46) ISBN 3-8053-1123-0 (A.V/3415)

AS-ŞAFADĪ, ŞALĀHADDIN HALĪL B. ÎBEK : *Kitābü'l-Vāfī bi'l-Vefeyat* / Şalahaddin Halīl b. Îbek. — İstanbul : Devlet Mat., 1931. ... c. ; 25 sm. — (Bibliotheca Islamica ; Bd. 6a) (B.I/513)

AL-ŞAFĪĪ, ABU AMR OSMĀN B. ABDURRAHMAN AL-ŞAHRİZŪRĪ : *Ulūm al-Hadīs al-Maruf bi-Mukaddima İbn al-Salāh* / Abdurrahman al-Şahrizūrī al-Şafiī. — Halep : Muhammad Ragıb, 1931. 431 s. ; 28 sm. (B.I/494)

Şah İsmail Hetayi (Makaleler Tablosu). — Baku : Elm, 1988. 240 s. ; 20 sm. (A.V/3348)

ŞAHİN, CEMALETTİN : *Aladağ, Çayı Havzası'nda Çevre Koşulları ve Bunlarla İlgili Bozulmuş Doğal Dengenin Yeniden Kurulmasına İlişkin Sorunlar ve Çözüm Yolları* / Cemalettin Şahin. — Ankara : AKDTYK., 1990. 83 s. : 7 hrt. ; 24 sm. — (AKDTYK. Coğrafya Dizisi ; Sayı : 1) ISBN 975-16-0298-X (A.V/3604)

ŞAHİN, KÂMİL : *Ankara'da Melike Hatun Vakıfları.* Vakıflar Dergisi 22. sayıdan ayrıbasım. / Kâmil Şahin. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1991. 77-82 ss. ; 28 sm. (B.I/473)

ŞAHİN, KÂMİL : *Türk Kültür ve Tarihinde Kastamonu-İskilip Münasebetleri* "Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu" eserinden ayrıbasım. / Kâmil Şahin. — Kastamonu : [A.y.], 1991. 91-99 ss. ; 24 sm. (A.V/3378)

ŞAHİN, ŞENCER : *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) — İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* / Sencer Şahin. — Bonn : Habelt, 1979. 300 s. : 34 lev. : 1 fot. ; 30 sm. — (Inschriften Grieschischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 9) ISBN 3-7749-1636-5 (B/8913-1)

ŞAHİN, SENCER : *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) — İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* / von Sencer Şahin. — Bonn : Habelt, 1981. 336 s. : 29 lev. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd. 10) ISBN 307749-1687-X (B/8913-2,1)

ŞAHİN, SENCER : *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia) — İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* / von Sencer Şahin. — Bonn : Habelt, 1982. 328 s. : 36 lev. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien ; Bd 10,2) ISBN 3-7749-1863-5 (B/8913-11,2)

ŞAHİN, SENCER : *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia) — İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* / von Sencer Şahin. — Bonn : Habelt, 1987. 160 s. : 1 hrt. ; 30 sm. — (Inschriften Griechischer Städte au Kleinasien ; Bd. 10) ISBN 3-7749-2304-3 (B/8913-II,3)

ŞALOMBERJE, GUSTAV : *İstanbul'un Muhasarası ve Zaptı (1453 sene-i Miladiyesi)* / Müellifi Gustav Şalomberje ; Mütercimi M. Nahid. — İstanbul : Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1330. 352 s. ; 22 sm. (A.V/3838)

AL-ʿŞARĀNĪ, ʿABD AL-VAHHĀB : *al-Tabakāt al-Kübrā : al-Anvār al-Kudsiyya fī Beyān Âdab al-ʿAbūdiyya* / ʿAbd al-Vahhab al-Şaʿrānī. — Mısır : Matbaa al-ʿÂmira al-Şarafiyya, 1315-1316. 2 c. ; 26 sm. (B.I/545)

AL-ŞARĀNĪ, ABDULLAH : *al-Ɣavākīt va al-cavāhir fi bayan akāid al-akābir* / Abdullah al-Şarānī. — Mısır : Matbaa al-Maymaniyya, 1317 H. ... c. ; 28 sm. (B.I/496)

AL-ŞA'RĀVĪ MUHAMMED MÜTEVELLİ : *Al-İsrā va al-Mi'rāc* / Muhammed Mütevelli al-Şa'rāvī ; takdim : Ahmed Farac. — 2. bs. — Kahire : Dār al-Şurūk, 1974. 127 s. ; 17 sm. (A.V/3145)

AL-ŞAVKĀNĪ, MUHAMMAD B. ALİ: *al-Badr al-Tāli bi-Mahasin man ba'da al-Karn al-Sābi* / Muhammad b. Ali al-Şavkānī. — Kahire : Matbaᶜa al-Saᶜāda, 1348. 2 c. ; 25 sm. (A.V/4159).

AL-ŞAVKĀNĪ, MUHAMMAD B. ALĪ B. MUHAMMAD: *Nayl al-Avtār şarh muntakā al-ahbār* / Muhammad al-Şavkānī. — Mısır : Şark-ı Mektebe ve Matbuat, [t.y.] ... c. ; 25 sm. (A.V/4225).

TAAVITSAINEN J.-P.: *Ancient Hillforts of Finland : Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen* / J.-P. Taavitsainen. — Helsinki : SMYA, 1990 294 s. ; 30 sm. — (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Forminnesföreningens Tidskrift ; 94) ISBN 951-9056-97-1 (B.I/439).

AL-TAFTAZĀNĪ, SA'DADDĪN: *Hāşiya alā Şarh al-Kādī Ahud al-Milla va al-Dīn lī muntahā al-usūlī ta'līf al-İmam İbn Hācib al-Mālikī* / Sa'daddīn al-Taftazānī. — Būlāk : Matbaa al-Kubrā al-Amīriyya, 1316. 2 c. ; 28 sm. (B.I/530).

TAIMAGAMBETOV, ZH. K.: *Paleoliticheskaja Stornanka im C.C. Valikhanov.* — Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1990. 128 s. ; 22 sm. ISBN 5-628-00514-2 (A.V/3974).

TAKIY AD-DĪN ABĪ BAKR: *Hazina al-Adāb va Gāye al-İrab* / Takiy ad-Dīn Abī Bakr. — Mısır : Matbaat al-Hayriyye, 1304. 467 s. ; 29 sm. (B.I/517).

TANER, M. TAHİR: *Ceza Hukuku* / M. Tahir Taner. — İstanbul : İ.Ü. Hukuk Fakültesi, 1953. 42 s. ; 21 sm. — (İstanbul Üniversitesi Yay. ; No. 567 Hukuk Fakültesi ; No. 122) (A.V/2311-3,2. ek.).

TANİLLİ, SERVER: *Fransız Devriminden Portreler* / Server Tanilli. — İstanbul : Say, 1989. 278 s. ; 20 sm. ISBN 975-468-025-6 (A.V/3745).

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu : Bildiri Özetleri (Ankara : 1989). — Ankara : T.T.K., 1989. 28 sm. ; 24 sm. (A.V/3803).

Tarama Dergisi : Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları / Türk Dili Tetkik Cemiyeti. — Ankara : T.D.T.C., 1934. 5 fsk. ; 24 sm. (A.V/4587).

al-Tarās al-Ɣunānī fi al-Hazāra al-İslamiyya Derāsāt li-kabar al-Müsteşrikīn / terceme ᶜAbd al-Rahman Bedevi. — 2. bs. — Kahire : Mektaba al-Nahza al-Mısriyye, 1946. 348 s. ; 25 sm. (A.V/4169).

Tarih Çarpıtıcıları : SSCB Enformasyon Bürosu ve Stalin / Çeviren : İsmail Yarkın. — İstanbul : İnter, 1989. 197 s. ; 20 sm. (A.V/3683).

Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu : Bildiriler (Elazığ : 1984) / Fırat Üniversitesi ; Tertip Heyeti Başkanı : Bayram Kodoman. — Elazığ : Fırat Üniversitesi, 1990. 292 s. ; 24 sm. (A.V/3411).

Tarihi Osmani : Avrupa Tarihi Siyasisine Taaluku Nokta-i Nazarından. — [y.y.] : Anadolu Bağdad Demiryolları Kütüphanesi, 1759. 776 s. ; 20 sm. (A.V/3854).

Tarihi Umumi. — İstanbul : Darül Tabaat-ül Amire, [t.y.]. 287 s. ; 20 sm. (A.V/3860).

Tarih-i Vak'a-i Sakız. — [y.y.] : Mekteb Sanayi-i Matbaası, 1290. 52 s. ; 17 sm. (A.V/3819).

Der Taschen-Heyse Fremdwörterbuch / Bearbeitet von A. Fischer. — Berlin : Neufeld und Henius, [t.y.] 366 s. ; 16 sm. (A.V/3550).

T.C. [KANUNLAR] *657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu* / T.C. Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı. — Ankara : T.C. Başbakanlık, 1991. 246 s. ; 20 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı Yayın ; No: 82) (A.V/4134).

T.C. [KANUNLAR] *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.* — Ankara : T.B.M.M., 1990. 235 s. ; 17 sm. (A.V/4211).

T.C. MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI: *Savunma Politikası ve Türk Silahlı Kuvvetleri (Beyaz Kitap 90)* / T.C. Milli Savunma Bakanlığı. — Ankara : T.C. Milli Savunma Bakanlığı, 1990. 161 s. ; 24 sm. (A.V/3926).

T.C. ULAŞTIRMA BAKANLIĞI: *Ulaştırma ve Haberleşme 1983-1990* / T.C. Ulaştırma Bakanlığı. — Ankara : Bağlı ve İlgili Kuruluşlar Dairesi Başkanlığı, 1991. 225 s. ; 28 sm. (B.I/424).

TEMESVARY, FERENC: *Pistolen* / Ferenc Temesvary. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1988. 496 s. ; 29 sm. — (Feuerwaffen des Ungarischen Nationalmuseums ; I) ISBN 963-05-4843-7 (B.I/411).

TEMİR, AHMET: *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri : Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri* / Ahmet Temir. — Ankara : T.D.K., 1991. 191 s. : 40 res. : 2 hrt. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 552) ISBN 975-16-0300-5 (A.V/3967).

TETİK, NECATİ: *Kıraat İlminin Ta'limi : Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar* / Necati Tetik. — İstanbul : İşaret, 1990. 224 s. ; 20 sm. — (İşaret Yayınları ; 34 Bilimsel Araştırma Dizisi ; 4) (A.V/3663).

TETTAU, FREIHERR v.: *Achtzehn Monate Mit Russlands Heeren in der Mandschurei* / Freiherr v. Tettau. — Berlin : Ernst Ziegfried Mittler und Zohn, 1907. 399 s. : 7 hrt. ; 24 sm. (A.V/3478-1).

TEVETOĞLU, FETHİ: *Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları.* Belleten, Cilt LIV, Sayı: 211 (Aralık 1990)'den ayrıbasım. / Fethi Tevetoğlu. — Ankara : T.T.K., 1991. 1167-1177 ss. : 3 belge ; 24 sm. (A.V/4055).

TEZCAN, HÜLYA: *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi* / Hülya Tezcan. — İstanbul : Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1989. 452 s. : 566 res. : 27 lev. : Ek ; 24 sm. (A.V/3810).

Theory and Practice : In British and Hungarian Geography / Ed. by Paul A. Compton, Marton Pécsi. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1989. 351 s. ; 24 sm. — (Studies in Geography in Hungary ; 24) ISBN 963-05-5589-1 (A.V/3651).

THOMASSON, BENGT E.: *Legatus : Beiträge zur Römischen Verwaltungsgeschichte* / Bengt E. Thomasson. — Stockholm : Paul Aström, 1991. 173 s. ; 24 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom ; 8°, 18) ISBN 91-7042-140-4 (A.V/4464).

Three Works of Vasubandhu in Sanskrit Manuscript : The Trisvabhāvanirdesa, the Vimsatikā with its Vrtti, and the Trimsikā with Sthiramati's Commentary / ed. by Katsumi Mimaki, Musashi Tachikawa and Akira Yuyama. — Tokyo : The Centre for East Asian Cultural Studies, 1989. 159 s. ; 22 sm. (Bibliotheca Codicum Asiaticorum ; 1) (B.I/442).

Tıp Tarihi Araştırmaları : History of Medicine Studies / Editörler : Nil Sarı-Hüsrev Hatemi. — İstanbul : Emek, 1989. 189 s. ; 24 sm. — (Tıp Tarihi Araştırmaları ; 3) (A.V/3729).

TIMM, STEFAN: *Das christlich-koptische Agypten in arabischer Zeit* / von Stefan Timm. — Wiesbaden : Reichert, 1991. 2086-2427 ss. ; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B. (Geisteswissenschaften) ; Nr. 41/5) ISBN 3-88226-212-5 (A.IV/7646-5).

TISZA, GRAFEN STEFAN: *Von Sadoma nach Sedan* / vom Grafen Stefan Tisza ; Autorisierte Übsersetzung aus dem Ungarischen von J. Schwartz. — Warnsdorf : Ed. Strache, 1916. 123 s. ; 21 sm. (A.V/3570).

UBEYDULLAH AL-SUKKARĪ, ABŪ SAİD AL-HASAN B. AL-HUSAYN B.: *Şarh Dīvān Ka'b b. Zuhayr* / Abū Said al-Hasan b. al-Husayn b. Ubeydullah al-Sukkarī. — Kahire : Matbaa Dār al-Kutub al-mısrıyya, 1950. 279 s. ; 28 sm. (B.I/539).

UBICINI, M.A.: *Lettres sur la Turquie, ou, Tableau Statistique, religieux, politique, administratif, Militaire, commercial, etc. : De l'Empire Ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulkhane (1839)* / Par M.A. Ubucini. — Paris : Librairie Militaire, 1851-1854. 2 c. ; 18 sm. (A.I/1501).

UDOVITCH, ABRAHAM L.: *Time, the Sea and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean During the High Middle Ages* / by Abraham L. Udovitch. — Princeton : Princeton University, 1981. 503-563 ss. ; 22 sm. — (Princeton Near East Paper ; Nu. 21) (A.V/3988).

ULUSLARARASI KARACAOĞLAN VE ÇUKUROVA HALK KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU (1. : 1990. : ADANA): *1. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, Bildirileri.* — Adana : Arif Ofset, 1990. 630 s. ; 20 sm. (A.V/4432).

ULUSLARARASI TÜRK HALK EDEBİYATI SEMİNERİ (2. : 1985 : ESKİŞEHİR): *II. Uluslararası türk Halk Edebiyatı Semineri 7-9 Mayıs 1985, Eskişehir.* — Eskişehir : Yunus Emre Sanat ve Turizm Vakfı, 1987. 419 s. ; 24 sm. (A.V/2163).

Universitetets Oldsamling Tilvekst 1981-1985 / Redaktor A.E. Christensen og E.B. Hohler. — Oslo : Universitetets Oldsaksamling, 1990. 220 s. ; 18 res. 25 sm. ISBN 82-7181-089-8 (A.V/3355).

ÜLKER, NECMİ: *İzmir-Yağhanelerdeki Bektaşi Mezar Kitabeleri (XIX- ve XX. Yüzyıl)* IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı ayrıbasım / Necmi Ülker. — Ankara : T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1987. 37 s. ; 24 sm. (A.V/3911).

URAM, KURT: *Violet* / Der Roman einer Mutter von Kurt Uram. — Berlin : Ullstein, [t.y.] 306 s. ; 16 sm. — (Ullstein=Bücher) (A.V/3554).

VAGNER, H.: *Bulgar Ordusuyla Muzafferiyete Doğru* / Muharriri: H. Vagner ; Mütercim Seyid. — İstanbul : Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1332. 264 s. ; 18 sm. (A.V/3814).

Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C.XIV / Yay. haz. M. Mühir Aktepe. — Ankara : T.T.K., 1991. 117 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; III. dizi-Sayı 12[d]) ISBN 975-16-0007-3 Tk. ISBN 975-16-0295-5 (A.IV/7829-14).

VALEEVA-SULEIMANOVA, GUZEL: *The Decorative Applied Art of the Kazan Tatars* / Guzel Valeeva-Suleimanova, Rozalina Shageeva. — Moscov : Sovietsky Khudoznik, 1990. 212 s. ; 23 sm. ISBN 5-269-00265-5 (A.V/3157).

VAN LOON, MAURITS N.: *Anatolia in the Second Millennium B.C.* / Maurits N. Van Loon. — Leiden : E.J. Brill, 1985. 47 s. : 46 lev. ; 26 sm. — (Iconography of Religions ; XV, 12) ISBN 90-04-07105-9 (A.V/4155).

VATIN, NICOLAS: *Le Tekke Bektachi de Merdivenköy* / Nikolas Vatin ... [at al]. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1991. 29-135 ss. ; 30 sm. — (Bibliotheque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; 34) ISBN 2-7200-1081-2 (B.I/476).

EL-VATVĀT, EBŪ İSHĀK BURHĀNÜDDİN İBRAHİM B. YAHYA B. ALİ EL-KÜTÜBİ: *Gureru'l-Hasāisı'l-Vadıha ve ʿUreru'n-Nekāısı'l Fādiha* / Ali el-Kütibi el-Vatvat. — Bulak : Mat. Amire, 1284. 473 s. ; 24 sm. (A.V/4313).

VECDÎ, MUHAMMED FERİD: *Al-Hadika al-Fikriyye* / telif Muhammed Ferid Vecdî. — Mısır : Matbaa al-Türki bişarî Abdülaziz, 1901. 88 s. ; 24 sm. (A.V/4292).

VELİDEDEOĞLU, HIFZI VELDET: *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu* / Hıfzı Veldet Velidedeoğlu. — İstanbul : Çağdaş, 1990. 300 s. ; 20 sm. (A.V/3788).

VELIMAN, VALERIU: *Relatiile Româno-Ottomane (1711-1821) : Documente Turceşti* / Valeriu Valiman. — Bucureşti : directia Generalâ a Arhivelor Statului Din Republica Socialistâ România, 1984. 795 s. : 30 s. ftkp. ; 24 sm. (A.V/4017).

VEREHRÂM, GOLAMREZA: *Nizam-ı Hükümet-i İran der devran-ı İslâm* / telif: Golamreza Verahrâm. — Tahran : Matbaa Azer, 1368. 389 s. ; 24 sm. (A.V/4540).

Vneşneekonomiçeşkie svyazi Osmanskoy Imperii v novoe vremya (Konets XVIII-naçalo XX v.) / S.M. Ivanov ... [at al.]. — Moskva : Nauka, Glavnaya redaksiya vostoçnoy literaturi, 1989. 230 s. ; 22 sm. ISBN 5-02-016432-3 (A.V/3976).

VOGEL, WALTHER: *Die Befreiung Siebenbürgens und die Schlachten bei Targu Jiu und am Argesch* / Bearbeitet von Walther Vogel. — Oldenburg : Gerhard Stalling, 1918. 134 s. : 15 hrt. ; 23 sm. (A.V/3460).

VOLLENWEIDER, MARIE-LOUISE: *Cataloque Raisonné des Sceaux, Cylindres, Intailles et Camées. Vol. III : La Collektion du Révérend Dr. V.E.G. Kenna et D'Utres Acquisitions et Dons Récents* / Marie-Louise Vollenweider. — Mainz am Rhein : von Zabern, c 1983. 242 s. : 245 res. ; 30 sm. ISBN 3-8053-0586-6 (B/6777-3).

VON ROSEN, LISSIE: *Lapis Lazuli in Archaeological Contexts* / by Lissie von Rosen. — Jonsered : Paul Aström, 1990. 56s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; Pocket-book 93) ISBN 91-7081-004-4 (A.V/3155).

VOYATZIS, MARY E.: *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea : and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia* / by Mary E. Voyatzis. — Göteborg

: Paul Aström, 1990. 348 s. : 28 res. ; 187 fot. ; 21 sm. — (Studies in mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-Book ; 97) ISBN 97-7081-020-6 (A.V/3414).

WÄRE, RITVA: *Rakennettu Soumalaisuus : Nationalismi viime vuosisadan vaihteen arkkitehtuurissa ja sitä koskevissa* / Ritva Wäre. — Helsinki : Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 1991. 230 s. ; 30 sm. — (Soumen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift ; 95) ISBN 951-9056-98-X (B.I/591).

WAGEMANN, ERNST: *Wirtschafts Politische Strategie* / von Ernst Wagemann. — Hamburg : Hanseatische, c 1937. 368 s. ; 23 sm. (A.V/3582).

WAHL, RUDOLPH: *Canossa : Kirche und König* / Eine Historie von Rudolph Wahl. — Berlin : S. Fischer, 1935. 400 s. ; 21 sm. (A.V/3694).

WARTKE, RALF-BERNHARD: *Toprakkale : Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* / Ralf-Bernhard Wartke. — Berlin : Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geshichte und Archäologie, 1990. 164 s. : 43 s. res. ; 30 sm. — (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orient ; 22) ISBN 3-05 000921-7 (B.I/582).

Die Wasserversorgung Antike Städte : Mensch und Wasser Mitteleuropa, Thermen, Bau Materalien Hygiene. — Mainz : von Zabern, 1988. 224 s. ; 25 sm. — (Geschichte der Wasserversorgung ; Bd. 3) ISBN 3-8053-0984-8 (A.V/3417).

WEBER, FRANK G.: *The Evasive Neutral : Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War* / Frank G. Weber. — Columbia ; London : University of Missuri, 1979. 244 s. ; 23 sm. (A.V/3440).

WEGERER, ALFRED VON: *Das Französische Gelbbuch von 1914* / Mit einem Vortwort von Alfred von Wegerer. — Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1928. 208 s. ; 25 sm. (A.V/3715).

YAHYÂ AL-AMADÎ: *Al-Muvâzana bayn Abî Tamam va al-Buhturî* / Yahyâ al Amadî. — 2. bs. — Beyrut : Matbaa Carîda al-İkbâl, 1332. 240 s. ; 20 sm. (A.V/3888).

YAHYA AL-SAVLİ, EBU BEKİR MUHAMMED: *Min şiir al-Abbas Abdullah bin Muhammed al-Mütezzi* / Ebu Bekir Muhammed bin Yahya al-Savli — İstanbul : Matbaat al-Marif, 1945. 245 s. ; 25 sm. (A.V/4218).

YAHYÂ EL-SAVLİ, ABÛ BAKR MUHAMMED B.: *Ahbâr al-Buhturî* / Abû Bakr Muhammed b. Yahyâ al-Sûlî. — Dımışkı : Salih al-Aştar al-Matbaa

al-Hāşimiyya, 1958. 257 s. ; 25 sm. — (Matbāāt al-Macmu al-Ilmī al-Arabī bi-Dımaşk) (A.V/3064).

YAKAR, JAK: *Prehistoric Anatolia : The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period* / Jak Yakar. Tel Aviv : Institute of Archaeology of Tel aviv University, 1991. 361 s. ; 27 sm. (B.I/594).

YA'KUB, AHMAD B. ABĪ: *Tarih al-Ya'kūbī* / Ahmad b. Abī Ya'kub. — Nacaf : Matbaa al-Garamī, 1358. 3 c. ; 25 sm. (B.I/515).

YAKUT HAMAVİ RUMİ, ABDULLAH ŞAHABEDDİN: *Muʿcam al-Buldan* / Yakub Rumi. — Kahire : Matbaa al-Saʿāda, 1906-1907. 10 c. ; 25 sm. (A.V/4162).

AL-YAMĀNĪ, ʿABD AL-RAHMĀN B. YAHYA AL-MUALLİMĪ: *al-Anvar'ül-Keşifa lima fī kitāb Ezvāu ʿalā al-sünne min al-zilel va al-tadlil va al-mücazefe* / al-Yamanī. — Kahire : al-Matbaat üs-Salifiyye, 1378. 320 s. ; 25 sm. (A.V/4189).

YAMAUCHI, MASAYUKI: *The Green Crescent Under the Red Star : Enver Pasha in Soviet Russia 1919-1922* / Yamauchi Masayuki. — Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991. 395 s. ; 26 sm. (A.V/574).

Yapı Kataloğu : 1991-1992 / Yapı-Endüstri Merkezi. — İstanbul : YEM Yayıncılık, 1991. 2 c. : rnk. res. ; 28 sm. ISBN 975-7438-03-0 (B.I/570).

YARDEN, LEON: *The Spoils of Jerusalem on the Arch of Titus : A Re-Investigation* / Leon Yarden. — Stockholm : Svenska Institutet i Rom. 1991. 137 s. : 67 s. res. ; 24 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom, 8° ; 16) ISBN 91-7042-138-2 (A.V/4042).

YAVUZ, KEMÂL: *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)* / Kemâl Yavuz. — Ankara : A.K.M., 1991. 501 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı: 39) ISBN 975-16-0197-5 (A.V/4144).

Yeni Yayınlar ve Eleştiriler. Tarih İncelemeleri Dergisi II. Ayrıbasım / Z. Arıkan, S. Özbaran, N. Ülker. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984. 265-293 ss. ; 24 sm. (A.V/3905).

YERASIMOS, STEPHANE: *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie* / Stephane Yerasimos. — Paris : Bibliotheque de L'Institut François D'Etudes Anadoliennes D'Istanbul, 1990. 280 s. ; 24 sm. — (Bibliotheque de L'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; 31) ISBN 2-7200-1073-1 (A.V/2911).

ZABERN, PHILIPP VON: *Kleopatra Agypten = Clepotra's Egypt.* — Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1989. 324 s. : 200 res. ; 24 sm. ISBN 3-8053-1014-5 (A.V/3049).

ZAHİR AD-DİN AL-KADİRİ: *al-Feth al-mübin* / Zahir ad-Dīn al-Kadirī al-Hasenī al-Husaynī al-Hanefī. — Mısır : Matbaat al-Hayriyye, 1306. 143 s. ; 28 sm. (B.I/540).

ZAMBAUR, EDUARD VON: *Die Münzprägungen des Islams : Zeithlich und Örtlich Geordnet* / Eduard von Zambaur ; Hrsg. von Peter Jaeckel. — Wiesbaden : Franz Steiner, 1968. 286 s. : 26 s. ; 32 sm. (B.I/403).

AL-ZARKĀNĪ, MUHAMMAD B. ABDULBĀKĪ: *Şerh alā mavahīb al-laduniyya li al-Kastalani* / Muhammad b. Abdulbākī al-Zarkānī. — Mısır : Matbaa-i Bulak, 1292. 8 c. ; 27 sm. (B.I/542).

ZAYNĀ DAHLĀN, AHMAD: *Tarih al-Duval al İslamiyya* / Ahmad b. Zaynā Dahlān. — [A.y. yy. t.y.]. 230 s. ; 27 sm. (B.I/551).

ZAYN AL-DİN ABİ AL-FARAC, ABD AL-RAMAN B. ŞİHAB AL-DİN AHMAD AL-BAĞDADİ: *Kitab al-Zayl alā Tabakā al-Hanabila* / Zayn al-din Abi al-Farac. — Dımışk : Henry Laust ve Sami al-Dahhan, 1951. ... c. ; 25 sm. (A.V/4179).

Zbornik Radova Medunaronog Znanstvenog Skupa O Ruderu Boskoviu, Dubrovnik 5-7. Listopada 1987 = Proceedings of the International Symposium on Ruder Boskovic, dubronik, 5th 7th October 1987. — Zagreb : Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti u Zagrebu, 1g991. 283 s. ; 24 sm. (A.V/4132).

ZELYUT, RIZA: *Alevilik : Öz Kaynaklarına Göre* / Rıza Zelyut. — İstanbul : Anadolu Kültürü, 1990. 344 s. ; 20 sm. (A.V/3728).

EZ-ZERKÂNÎ: *Şerhu'z-Zerkânî alâ Muvatta* / Ez-Zerkânî. — Mısır : Kestelliye Matbaası, 1280. 4. c. ; 31 sm. (B/9615).

ZEYDAN, CORCI: *Ebu Müslim Horasani* / Müellifi Corci Zeydan ; Mütercimi Zeki Mağamız. — Dersaadet : Kanaat Matbaası, 1330. 527 s. ; 20 sm. (A.V/3833).

ZEYDĀN, MEVLANĀ ABDURRAHMAN B.: *İthāfu A'lāmü'n-Nās bi Cemāli Ahbāru Hādıretü Miknās* / Mevlanā Abdurrahman b. Zeydān. — Riyad : Mat. el-Vataniyye, 1929. 470 s. ; 25 sm. (B.I/491).

ZIEME, PETER: *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und dunhuang : Studien zur Alttürkischen Dichtung* / Peter Zieme. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1991. 450 s. ; 24 sm. — (Bibliotheca Orintalis Hungarica ; 33) ISBN 963-05-5301-5 (A.V/3783).

ZIMANYI, VERA: *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526-1650)* / by Vera Zimanyi. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1987. 119 s. ; 24 sm. — (Studia Historica ; 188) ISBN 963-05-4404-0 (A.V/3642).

ZIMOVA, NADA: *The Exchange of Greek and Turkish Populations After World War I and Its Impact On Turkey* / Nada Zimova. — Praha : l'Institut de l'Histoire tchécoslovaque, 1989. 169-175 ss. ; 24 sm. (A.V/3163).

ZIMOVA, NADA: *The Formative Roots of the Turkish Republican State* / Nada Zimova. — Praque : l'Institut de l'Histoire tchécoslovaque, 1979. 478-494 ss. ; 21 sm. (A.V/3162).

ZOBELTITZ, FEDOR VON: *Das Gasthaus zur Ehe* / Roman von Fedor von Zobeltitz. — Berlin : Ullstein, [t.y.] 308 s. ; 16 sm. — (Ullstein=Bücher) (A.V/3555).

B. DERGİLER*

ABD Haberleri Nisan (1992).
Acta Antiqua XXXI, 3-4 (1985-1988); XXXII, 1-2 (1989).
Acta Archaeologica XLIV, 1 (1991).
Acta Poloniae Historica LXII-LXIV (1992).
Amerikan Journal of Archaeology XCV, 4 (1991), XCVI, 1-2 (1992):
M.J. MELLINK; *Archaeology in Anatolia.* S. 119.
Amme İdaresi Dergisi XXIII, 2 (1990); XXIV, 2-3-4 (1991); XXV, 1 (1992).
Anatolian Studies XLI (1991).
A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XLI, 1-4 (1989-1990).
Annales (E.S.C) XLVI, 5-6 (1991); XLVII, 1 (1992).
Annali L, 3-4 (1990); L, 3-4 Supplemento.
Annali della Scuola Normale XX, 4 (1990).
The Annual of the British School at Athens LXXXVI (1991).
Annual Report of the Department of Antiquities (1989).
Antropology Today VII, 1-3 (1992).
Antike Kunst XXXV, 1 (1992).
Antike Welt-Özel Sayı (1990).
The Antiquaries Journal LXX, 1 (1990).
Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 23 (1990).
Archaologischer Anzeiger 4 (1991); 1 (1992).
Archeologické Vyékumy A Nálezy Na Slovensku V Roku 1988 (1990).

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

Archiv Orientalni LIX, 4 (1991); LX, 1 (1992).
Arctos XXV (1991).
Ars Decorative Iparmüzeveszet 11 (1991).
Askeri Tarih Belgeleri 93 (1992).
Askeri Tarih Bülteni 32 (1992).
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi VII, 23 (1992).

Y. Akyüz, *Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri,* s.233.

İ. Görgülü, *Atatürk'ün Biyografisine Yeni Sayfalar.* S. 241.

M. Cunbur, *Atatürk Döneminde Kadın Eğitimi.* S. 259.

S. Güney, *Fiedler'in Durumsal Önderlik Modeli Açısından Atatürk'ün Önderliğinin Değerlendirilmesi.* S. 309.

S.H. Şehidoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Savaş Sanayi.* S. 317.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni VI, 19 (1991).
Atatürk Yolu II, 8 (1992):

İ. Aşkun, *Türkiye'de Ekonomik Kamu Düzeni Kavramına Bağlı Örgütsel Yönetimin Atatürkçü Düşünce ve Kişilik Temelinde Konuma İlişkin Bir inceleme II,* S. 591.

C. Akçakayıoğlu, *İstiklâl Harbimiz Üzerine Bazı Düşünceler.* S. 627.

N. M. Kodamanoğlu, *Laik Devlet Düzenimizin İlk Yasal Dayanağı.* S. 643.

Y. Özkaya, *Altı İlke.* S. 647.

S. Yel, *Mondros Mütarekesi ve İngiliz Politikası,* S. 723.

Athenaeum 80, 1 (1992).
Avusturya Ekonomi Bülteni 6 (1991); 1 (1992).
Balkan Studies XXIX, 2 (1988); XXX, 1-2 (1989);

B.C. Gounaris, *Greco-Turkish Railway Connection: Illusions and Bergains in the Late Nineteenth Century Balkans.* S. 311-332.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 32-36 (1987).
Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission LXXII, (1991).
Berytus XXXVIII (1990).
Biblica LXXII, 4 (1991); LXXIII, 1 (1992).
Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire 11 (1990); 12 (1991).
Bibliograpy of the History of Art I, 1 (1-3851), 2 (3852-9907); 3 (9908-15845). (1991).
Bibliotheca Orientalis XLVIII, 1-4 (1991).

V. Donbaz: *Keilschrifttexte in den Antiken-museen zu Stambul II.* S. 179-183.

The Boddleian Library Record XIV, 1-2 (1992).
Boreas XIII (1990).
Bulletin LXI (1990).
Bulletin de Correspondance Hellenique CXV (1991).
Bulletin of the National Museum of Ethnology XVI, 2-4 (1991), XV-XVI Special Issue.
Bulletin of the School of Oriental and African Studies LIV, 3 (1991); LV, 1 (1992).
Bulletin Signaletique Art et Archéologie 526, XLV, 4 (1991), XLV Tables Annuelles (1991).
Bulletin Signaletique Prehistoire et Protohistoire 525, XLV, 4 (1991), XLV Tables Annuelles (1991).
Byzantinische Zeitschrift LXXXIII, 2 (1992).
Byzantino-Slavica LII (1991).
Bulletins et Memoires de la Société d'Antropologie de Paris II, 3-4 (1990).
Byzantion LXI, 1 (1991).
Cahiers de Civilisation Médiévale XXXIV, 3-4 (1991), XXXIV, 3-4 Planches (1991), XXXIV Bibliographie (1991); XXXV, 1 (1992).
Central Asiatic Journal XXXV, 3-4 (1991).

Y. ITABASHI, *The Origin of the old Korean Genitive Case Suffixes n/nö/na/nga and the old Korean Genitive Case Suffix i in comparison with Manchu, Tungus, Mongolian and Old Turkic* S. 231.

Contact 2-4 (1992).
Cultura Antiqua XLIII, 11-12 (1991); XLIV, 1-4 (1992).
Çağdaş Yerel Yönetimler 1-2 (1992).
Deutsche Nationalbibliograhie 49-52 (1992).
Devlet Su İşleri Bülteni 362-366 (1991).
Dialogue XCIII, 3-4 (1991); XCIV, 1-2 (1992).
Directory of current Periodicals and Press clippings (1991).
Durham University Journal LXXXIV, 1 (New Series Vol. LIII, 1) (1992), Extra Complimentary Number for Subscriloers, January (1992).
East European Quarterly XXV, 3-4 (1991); XXVI, 1 (1992).
EC News 7-15 (1992).
Edebiyat Fakültesi Dergisi VIII, 1-2 (1991).
Ekonomide Ankara 42-44 (1991-1992).
Emel 187 (1991); 188 (1992).
The Encyclopaedia of Islam VII, 121-124 (1992).
Encyclopedie de l'Islam VII, 121-124 (1992).
Enformasyon Bülteni Yıllık Dizin (1991), 1-3 (1992).
Erdem VI, 16 (1990).

E. KURAN, *XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi.* S. 215.

B. EMİL, *Devrinde ve Sonrasında Vani Mehmet Efendi.* S. 225.

Ethnology XXX, 4 (1991); XXXI, 1 (1992).

Etnograpiçeskoe Ovazrenie 1 (1992).

Etudes Balkaniques XXVII, 2-4 (1991).

Excavations and Surveys in Israil IX (1989-1990).

Faravid 15 (1991).

Felsefe Dünyası 1-2 (1991).

The Florida Anthrepologist XLIV, 2-4 (1991), Special Issue; The Missions of Spanish Florida, XLV, 1 (1992).

Folia Orientalia XXVI (1989).

E. SIEMIENIEC-GOLAS, A Brief Sketch of Substantive Derivation in the 17 th Century Turkish Language S. 107.

A. PISOWICZ, Die Armenische Entlehungen in den Turkischen Dialekten S. 123.

Fornvännen LXXXVI (1991).

The German Tribune 1497-1521 (1992).

Germania LXIX, 2 (1991); LXX, 1 (1992).

Güneyde Kültür 34-38 (1992).

Harvard Journal of Asiatic Studies LI, 2 (1991).

Hesperia LX, 3-4 (1991), LXI, 1 (1991).

Historical Abstracts XLI, A-4, B-4 (1990).

Historical Research LXV, 156 (1992).

History Archaeology and Ethnography XXXIII, 3 (1990).

History Today XL, 6-10 (1990); XLI, 1-12 (1991).

L'Homme XXXII, 121 (1992).

İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi 1-3 (1988).

İlgi LIX (1992).

İkibine Doğru 44 (1991); 1-26 (1992).

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi IV, 1-2 (1989).

The Illustrated London News CCLXXVIII, 7094-7098 (1990).

India IV, 8-11 (1992).

Institute of Archaeology Bulletin XXVII (1990).

International Journal of Anthropology VI, 3-4 (1991).

Iraq LIII (1991).

Der Islam LXVIII, 2 (1991):

S. STROUMSA, *Al-Farabı and Maimonides on the christian Philosophical Tradition; a Re-evaluation.* S. 263.

İslam Ansiklopedisi 39-41 (1992).

Islam Storia e Civiltá X, 3-4 (1991).
Islamic Studies XXIX, 3 (1990); XX, 3-4 (1991).
The Israel Museum News 1 (1990), 1 (1991).
Istanbuler Mitteilungen 40 (1990).
Istorii SSSR 1 (1992).
Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 106 (1991).
Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXXIX, 2-4 (1991).
Jahreshefte des Östereichischen Archäologischen Institutes 61 (1991-1992).
The Jerusalem Post 1627-1650 (1992).
Journal Asiatique CCLXXIX, 3-4 (1991).

S. KHORCHID, *La Deuxieme Composante Du Nom De Yunus Emre.* S. 233.

J.L. BACQUE-GRAMMONT, *Etudes Turko-Safavides, XV, Cinq Letteres De Hüsrev Paşa Beylerbey Du Diyar Bekir (1522-1532).* S. 239.

Journal for the History of Arabic Science IX, 1-2 (1991).
Journal Institute of Muslim Minority Affairs XII, 1 (1991).
Journal of Archaeological Science XVIII, 6 (1991); XIX, 1-2 (1992).
Journal of Cuneiform Studies XLII, 1 (1990).
Journal of Near Eastern Studies L, 4 (1991); LI, 1-2 (1992).
Journal of Palastine Studies XXI, 2 (1992).
Journal of the American Oriental Society CXI, 3-4 (1991); CXI, 3.

A.K. RAFEQ, *Graft Organization, Work Ethics And the strains of Change in Ottoman Syria.* S. 495.

Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIV, 3 (1991).
Journal of the History of Biology XXIV, 3 (1991); XXV, 1 (1992).
Journal of the Royal Asiatic Society I, 2-3 (1991); II, 1 (1992).
Journal of the Warburg and Courtauld Institutes LIV (1991).
Keesing's Names Index-Keesing's Subject Index XXXVII (1991).
Keesing's Record of World Events XXXVII, 9-12 (1991); 9 ve 11 Supplement, XXXVIII, 2-4 (1992).
Kemalist Ülkü 279-283 (1992).

279 - Ş. ÖZDENOĞLU, *Kemalizm Karşısında Sorumluluğumuz.* S. 3.
S. SELÇUK, *Barışçıl Atatürk 2.* S. 7.
O. ERMUMCU, *Atatürk'te Sevgi.* S. 9.
G. DEMİRAY, *Atatürk'ün Kişiliği.* S. 15.
N. ÇAĞATAY, *Azerbaycan İzlenimlerim.* S. 27.
A. AKMAN, *Atatürk Devrimleri Üzerine 2.* S. 30.

280 - O. ERMUMCU, *Atatürk'te Sevgi 2.* S. 6.

A.İ. BEYHAN, *Atatürk'ün Gözüyle Türkiye'nin Genel Durumuna Bakış.* S. 8.
A. DÜNDAR, *Atatürk Ne Yapmış?* S. 10.
A. AKMAN, *Atatürk Devrimleri Üzerine.* S. 12.
S. SONEL, *İzmir'in İşgali.* S. 15.
N. ÇAĞATAY, *Azerbaycan İzlenimleri 4.* S. 30.

281 - S. SOMEL, *Atatürk'ün Gösterdiği Yoldan Ayrılmasaydık Doğu'da Kürt Sorunu Olur muydu?* S. 11.
N. ÇAĞATAY, *Azerbaycan İzlenimleri 5.* S. 13.
A. DÜNDAN, *Kemalizm ve Demokrasi.* S. 7.
F. AVCI, *Atatürk'ün Ekonomik Düşüncesi.* S. 16.
A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler.* S. 17.
E. TOLUNAY, *Şiirler'de Atatürk.* S. 31.
N. KORUCUOĞLU, *Atatürk Yolundaki Eğitim Alanında İsmi Silinmeyecekler.* S. 33.

283 - A. DÜNDAR, *Atatürk'ü Kim Finanse Etti?* S. 3.
A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler.* S. 10.
A. ERDOĞDU, *Atatürk ve Hak Arama.* S. 13.
İ. KAYACAN, *Atatürk'ü Anlatıyorlar.* S. 34.

Kıbrıs (Northern Cyprus Monthly) I, 27-32 (1992).
Kirche im Osten XXXIV (1991).
Kıryat Sefer LXI Indexi (1986-1987); LXIII, 2 (1990-1991).
Kitap Dergisi 58-62 (1992).
Kultur-Chronik 6 (1991), 1-2 (1992).
Kuzey Kıbrıs (ENF) V, 11-12 (1991); V, 13-16 (1992).
Makedonian Review XIV, 2-4 (1991); XV, 1 (1992).
Man XXVI, 4 (1991); XXVII, 1 (1992).
Melanges De L'Université, Saint-Joseph LI (1990).
The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLIX, 1 (1990); Annual Report for the Year (1990-1991); Publications (1991); XLIX, 3 (1991-1992).
The Middle East Journal XLVI, 1 (1992).
S. SAYARİ, *Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis.* S. 9.
Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk MHB Bülteni 1 (1989).
Milli Kültür 79 (1990); 80-81 (1991).
Milliyet Sanat Dergisi 279-290 (1992).
Mimarlık, 247 (1992).
Mitteilungen 105-106 (1992).

Mitteilungen Bulletino 98 (1991).
Monumentet XXXIX, 1 (1990).
Muslim Education Quarterly VIII, 2-3 (1991).
Müze 4 (1990-1991).
Nato Dergisi 3-4 (1991).
Neuerwerbungen Vorderer Orient 11-12 (1991); 1-4 (1992).
New Cyprus VII, 1-3 (1992).
Newsletter 27 (1991).
Newspot 1 (1992).
Novayi i Noveşeya İstoriya 1 (1992).
Nüfusbilim Dergisi 13 (1991).
Ordok: Ausgewählte Neuere Literatur 2-3 (1990); 3-4 (1991).
Orient XXXII, 2-3 (1991).
U. PLANCK, *Das Generative Verhalten der Landfrauen in der Turkei.* S. 449.
Oriantalia LX, 4 (1991); LXI, 1 (1992).
Oriente Moderno IX (LXX) 7-12 (1990).
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi XIV, 4 (1987).
Österreichische Osthefte XXXIII, 4 (1991); XXXIV, 1 (1992).
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVI, 95, 1-2 (1992).
Praehistorische Zeitschrift LXVI, 2 (1991).
Praktika Tes En Athenais Arkhaiologilees Etairias 143 (1988).
Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 120 (1990).
The Quarterly Index Islamicus XV, 1-4 (1991).
Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XXXIX, 2-4 (1991).
H. KHAN, *Genesis of Delhi as the Capital of the Ilbari Turks.* S. 159-171.
Quarterly West XXXIV, Winter-Spring (1992).
Rassegna Storica del Risorgimento LXXIX, 1 (1992).
Report of the Department of Antiquities Cyprus (1990).
Review (Fernand Brandel Center) XIV, 4 (1991); XV, 1 (1992).
Revista Arhivelor LII, 2 (1990).
C. VLAD, *Colestia "Turcica".* S. 191.
Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale LXXXV, 2 (1991).
Revue de Synthèse CXII, 2-4 (1991).
Revue des Etudes Sud-Est Européennes XXIX, 1-4 (1991).
Revue Internationale d'Histoire Militaire LXIX (1990); LXXII (1991); (1939-1990) Tables et Index.
Revue Roumaine d'Etudes Internationales XXV, 1-6 (1991).

RF Obsıçestvennie Nauku V SSSR 4-6 (1991).
Rivista Degli Studi Orientali LXIV, 1-4 (1990).
Ruperto Carola XLIII, 83-84 (1991).
Saeculum XLII, 2-4 (1991).
Silahlı Kuvvetler Dergisi 331-332 (1992).
M. KALYON, *Körfez Savaşındaki Özel Kuvvet Harekatı.* S. 17.
H. IŞIK, *Tarih Boyu Harp ve Hile.* S. 30.
F. BAŞDOĞAN. *Orta Asya'dan Türk Göçleri ve Gagavuzlar.* S. 68.
T. KUMKALE. *77 Yıllık Gururumuz Çanakkale Zaferi ve Alınacak Dersler.* S. 68.
Siyasal Bilgiler Fakültesi XLV, 1-4 (1990), XLVI, 1-2 Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan (1991), 3-4 (1991).
Slovenska Archeologia XXXVII, 2 (1989); XXXIX, 1-2 (1991).
Sosyal Bilimler Dergisi I, 1 (1991):
B. ÇUKUROVA. *Osmanlı Tarih Araştırmalarının Materyalleri.* s. 67.
Sovetskaya Arkheologiya 1 (1992).
Speculum LXVI, 2-4 (1991).
Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XCII, 28 (1991).
Studia Islamicus LXXV (1992).
Studia Orientalia LXVI (1991).
Studies on Turkish-Arab Relations Special Issue on Turkey and the Gulf Crisis VI (1991).
Studijne Zvesti XXVI, 1-2 (1990); XXVII, 1 (1991).
Studime Historike XLIV (XXVII), 4 (1990).
Südost Forschungen L (1991).
Südosteuropa Mitteilungen XXXI, 4 (1991).
Századok CXXIII, 5-6 (1989); CXXIV, 1-2 (1990).
Şişecam 32, 173 (1992).
Tarbız LX, 2 (1991).
Tarih, Felsefe Hukuk 4 (1990); 1 (1991).
Tarih ve Toplum 97-98 (1992).
Tebliğler Dergisi LIV, 2347-2358 (1991-1992); LIV. cildin fihristi.
Tel Aviv XVIII, 2 (1991).
Thraco-Dacia XII, 1-2 (1991).
The Toyo Gakuho LXXIII, 1-2 (1992):
K. KOMATSU. *The Ottoman Navy in the Late 19 th century; An Analysis of the Financial Problem.* S. 91.
The Toyoshi-Kenkyu L. 3 (1991); L, 4 (1992).

Turcica XXI-XXIII (1991):

M.V. BRUINESSEN. *Haji Bektash Sultan Sahak, Shad Mina Sahib and Various Avatars of a Runningwall.* S. 55.

R. DOR: *Une Versian Özbek d'un Conte Turk: L'Arbâb d'Outretombe.* S. 235.

F. GERORGEON. *Une Passion Meconnue de George Sand; Köroğlu.* S. 259.

N. GÜREL. *L'Epopée de Köroğlu et Yaşar Kemal.* S. 271.

Turkish Review Quarterly Digest III, 18 (1989); V, 25 (1991); VI, 27 (1992):

M. OZAY. *The Turco-Armenian Tragedy 1915.* S. 17.

M. SAĞLAM. *The Turkish Gold Market.* S. 9.

Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı IV, 481-487 (1992).

Türk Dünyası Tarih Dergisi XXXV (1989).

Türk Kültürü XXVI, 308 (1988); XXVII, 314-318 (1989); XXVIII, 321-332 (1990); XXIX, 334-344 (1991); XXX, 345-349 (1992).

Türkiye Bibliografyası 1-2 (1990).

T.C. Devlet Yayınları Bibliografyası XIX, 6-7 (1989).

Türkiye Günlüğü 16-17 (1991):

M.A. KILIÇBAY, *Gene Tarih Konuşuyoruz.* S. 134.

Türkiye Makaleler Bibliyografyası 4-5 (1989).

Ulster Journal of Archaeology LIII (1990).

Vestnik Drevney Istorii 4 (1991); 1 (1992).

Voprosi Istorii 7-11 (1991); 1 (1992).

Vostok-Oriens 6 (1991).

Wasmuth, Neuerscheinungen Verzeichnis der Lieferbaren Bücher (1991-1992).

Die Welt Des Islam XXXI, 1-2 (1991):

W. E. SCHARLIPP, *Die Alttürkische Religion und İhre Darstellung Beinigen Turkischen Historikern* S. 168.

G.R. WARBURG, *The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy.* S. 193.

E. SIEDEL, *Die Turkische Autobiograpie-Versuch Einer Problematisiarun.* S. 246.

Wissenschaftliche Zeitschrift XL, 5-6 (1991).

Yapı 122-127 (1992).

Yeni Düşünce 531-556 (1992).

Yeni Forum XIII, 272-277 (1992):

Y. ASLAN, *Azerbaycan.* S. 25.

T. VARDAR, *Yugoslavya Türkleri*. S. 33.
M. TUNCOKU, *Atatürk, Çanakkale Anzaklar*. S. 31.
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft CXLI, 2 (1991).
Zeitschrift für Assyriologie LXXXI, 1 (1991).
Zeitschrift für Balkanologie XXVII, 1-2 (1991).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLI, 4 (1991), XLII, 1 (1992).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik XC-XCI (1992).
Zeitscrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLVIII, 4 (1991); XLIX, 1 (1992).
Zion LVI, 3-4 (1991).

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes : **Page**

SEVER, Y. Doç. Dr. HÜSEYİN : Décision de Kaniš Karum Sur des fiançailles rompues en Anatolie (en turc, avec 1 illustration) 667

SÜMER, FARUK : Yavuz Selim S'est-il Chargé du Califat? (en turc) 675

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : Etudes turco-safavides, XIV. Quatre Lettres de Bıyıklı Mehmed Paşa (en français, avec 6 documents) .. 703

İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : Science de l'Occident et le Monde Ottomance : Introduction chez l'Ottomane de l'Astronomie moderne (1660-1860). (en turc, avec 8 illustration, 1 document) 727

YILMAZ, SERAP : Du Monde de textile de XVIIIe siécle : les étoffes mélangées de coton et de soie en Inde et dans l'Empire Ottomane (en turc, avec 1 document) 775

ÖZKAYA, PROF. DR. YÜCEL : les Grande Dynasties en Anatolie (en turc) .. 809

MERT, ÖZCAN : les Documents relatifs à la première révolte d'Anzavur (en turc, avec 11 documents, 2 illustrations) 847

YAVUZ, Doç. Dr. ÜNSAL : les Progressions ayant préparé l'occupation d'İstanbul (16 Mars 1920) telles qu'elles sont présentées dans les documents officiels anglais et français (en turc, avec 23 documents) 963

AÇIKALIN, CEVAT : les Souvenirs de Cevat Açıkalın : les Premières Année de la Seconde Guerre Mondiale (1939-1941) (en turc) 985

TARHAN, PROF. DR. M. TANER-SEVİN, PROF. DR. VELİ : Fouilles dans la Forteresse de Van et la ville ancienne de Van, les travaux de l'année 1990 (en turc, avec 26 illustrations) 1081

Bibliographies :

ÖZFIRAT, AYNUR : Maurits N. Van Loon : *Hammam et-Turkman I. II. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984 Excavations in Syria* (en turc) 1101

TEMİR, PROF. DR. AHMET : Lev Nikolayeviç Gumilyov : *Tisyaceletie Vokrug Kaspiya* (en turc) 1105

İLHAN, M. MEHDİ : Şevket Beysanoğlu : *Historie de Diyarbakır avec ses monuments et ses inscriptions, Tome I^e : Depuis le commencement jusqu' aux Akkoyounides. Tome II: A partir des Akkoyounides jusqu' la République* (en turc) 1111

Livres et périodiques recus par notre bibliothéque dans le Premier semestre de 1992 1115

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVI No. 217

Dècembre 1992

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 2